JOŽE PIRJEVEC

JUGOSLAVIJA

Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije

Založba Lipa

467503

12 -02- 1997 1997702786

© Založba Lipa Koper 1995

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

949.71"1918/1992"

PIRJEVEC, Jože
Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije / Jože Pirjevec. – Koper : lipa, 1995

ISBN 961-215-014-1

53084160

KAZALO

PREDGOVOR / *7*
KRALJEVINA JUGOSLAVIJA 1918–1941 / *9*
1. poglavje
STEKLENICA PIVA NA SMETIŠČU / *11*
2. poglavje
DIPLOMACIJA IN NASILJE / *26*
3. poglavje
DRŽAVA NORIŠNICA / *31*
4. poglavje
KRALJEVINA SHS IN NJENIH PET NEVARNIH SOSEDOV / *51*
5. poglavje
DIKTATURA KRALJA ALEKSANDRA / *57*
6. poglavje
MUSSOLINI IN »DIKTATOR IZ PORCELANA« / *76*
7. poglavje
STOJADINOVIĆEV INTERMEZZO / *84*
8. poglavje
REGENT PAVLE V KLETKI S TIGROM / *96*
JUGOSLAVIJA V VOJNI 1941–1945 / *111*
9. poglavje
VOJNA / *113*
SOCIALISTIČNA JUGOSLAVIJA 1945–1992 / *153*
10. poglavje
POPLAVA IN BLATO / *155*
11. poglavje
LJUBEZEN DO SOVJETSKE ZVEZE / *171*
12. poglavje
TITO, STALINOV SOVRAŽNIK ŠT. 1 / *184*
13. poglavje
PARTIJA JE KOT SOLZA ČISTA / *192*
14. poglavje
ZVEZDNI TRENUTEK KPJ / *203*

15. poglavje
NAŠOPIRJEN ZMAJ IZ PAPIRJA / *219*
16. poglavje
ČAS NEZAUPANJA, OVADUŠTVA IN STRAHU / *238*
17. poglavje
JUGOSLOVANSKA RAZLIČICA MEDNARODNEGA OPORTUNIZMA / *262*
18. poglavje
GRENKA ZMAGA STARIH BOGOV / *281*
19. poglavje
BALKANSKI SOD SMODNIKA / *311*
20. poglavje
NA TRHLI BRVI DOLGOV / *334*
21. poglavje
LETA SUHIH KRAV / *357*
22. poglavje
VIDOV DAN / *379*
23. poglavje
VOJNA – OSAMOSVOJITEV – VOJNA / *419*

LITERATURA / *435*
MONOGRAFSKE ŠTUDIJE / *437*
NEOBJAVLJENE ŠTUDIJE / *447*
ČASOPISI IN REVIJE / *447*
ČLANKI / *448*
BROŠURE / *452*

ARHIVI / *454*

IMENSKO KAZALO / *455*

ŽIVLJENJEPIS AVTORJA / *462*

PREDGOVOR

»Habent sua fata libelli.« S tem rekom so stari Rimljani hoteli poudariti, da ima vsaka knjiga svojo usodo, pa tudi svojo zgodbo. Pričujoča knjiga je nastala na pobudo nekega rimskega založnika, ki je sredi prejšnjega desetletja v času perestrojke zaslutil, da se v komunističnem svetu dogaja nekaj epohalnega in si je zato zamislil vrsto zgodovinskih publikacij, posvečenih raznim državam Srednje Evrope. Ta velikopotezni načrt se je sicer izjalovil, njegov rezultat, vsaj glede zgodovine Jugoslavije, za katero sem se obvezal, pa je bil obširen niz oddaj, ki sem jih na to temo napisal v naslednjih letih za slovenski tržaški radio. Omenjena radijska predavanja so šla v eter, ko je postajalo vse bolj očitno, da jugoslovanska kriza ni samo prehodni krč, temveč zaključno poglavje na smrt obsojene državne tvorbe, kar mi je ponujalo nadvse redko, čeprav tudi odgovorno in izzivalno priložnost, da prikažem zgodbo o njenem nastanku, rasti in propadu. Zato se je pisanje tudi zavleklo do leta 1991 in čez ter se nato zaokrožilo v knjigo, napisano v italijanščini, ki jo je z naslovom »Il giorno di San Vito« (Vidov dan) leta 1993 izdala v Turinu radijska založba Nuova ERI. Ker je bilo zanimanje za to, kar se dogaja v bivšem jugoslovanskem prostoru v Italiji takrat na višku, je knjiga doživela lep uspeh, saj je izšla kar v treh izdajah. S tem bi se njena zgodba končala, če bi me Jože A. Hočevar, direktor koprske založbe Lipa, ne povabil, naj pripravim tudi slovensko objavo. Ponudbo sem seveda z veseljem sprejel, ne da bi vedel, kakšni avanturi grem nasproti. Čeprav je bila originalna predloga za italijansko knjigo serija slovenskih radijskih oddaj, se je namreč načrt postaviti knjigo spet na slovenske noge izkazal kot izredno kopleksen, težak in zamuden, saj je zahteval kar dve leti trdega dela. Velik časovni razmah med italijansko in slovensko verzijo pa je bil seveda tudi koristen, kajti dovolil mi je, da sem na podlagi dodatne literature, predvsem pa na podlagi ruskih, britanskih in ameriških arhivskih virov, ki so postali šele pred kratkim dostopni, v marsičem preoblikoval prvotno besedilo in ga v nekaterih osrednjih poglavjih na novo napisal. Pričujoča zgodovina Jugoslavije tako ni zrcalna slika italijanske, temveč povsem originalna in v marsičem radikalno spremenjena verzija.

Pisanje o tako zanimivem, a obenem obvezujočem problemu, kakor je zgodovina bivše Jugoslavije, zahteva seveda razvejano raziskovalno delo, ki ga je mogoče opraviti samo v velikih znanstvenih središčih. Da sem to lahko storil, se moram zahvaliti celi vrsti inštitucij, ki so mi s štipendijami omogočile prebivanje na tujem. Naj jih tukaj navedem: Alexander von Humboldt-Stiftung, Österreichische Gesellschaft für Literatur, Slovenska kulturno-gospodarska zveza in Nobelov inštitut v Oslu. Obenem mi je v prijetno dolžnost, da se spomnim vseh tistih prijateljev, znancev in kolegov, ki so mi pri oblikovanju teksta z nasvetom, pričevanjem, s spodbudno, včasih tudi kritično besedo stali ob strani: Lars Baerentzen, Dušan Biber, Milutin Mitrović, Marcella Nichea, Rade Petrović, Vida Tomšič, Peter Vodopivec, Anton Vratuša ter Mitja Ribičič. Posebno prisrčna misel naj gre Bogu Grafenauerju in Mariji Vilfan, ki ju ni več med nami.

Jože Pirjevec

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA 1918–1941

1. poglavje

STEKLENICA PIVA NA SMETIŠČU

1. decembra 1918 je princ regent Aleksander Karadjordjević v Beogradu, ki so ga srbske čete komaj pred mesecem osvobodile, sprejel osemindvajsetčlansko delegacijo Narodnega sveta iz Zagreba. Ta skupščina, v kateri so se 8. oktobra, še pred propadom Avstro-Ogrske, zbrali predstavniki južnih Slovanov v Habsburški monarhiji, je 29. oktobra razglasila ustanovitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki naj bi bila ob srbski in črnogorski tretja južnoslovanska suverena enota. Ker pa je nihče ni mednarodno priznal, je bila prav kmalu prisiljena, da se odloči za združitev z zmagovito Srbijo. Pod pritiskom italijanskih ozemeljskih zahtev, socialnih nemirov v nekaterih predelih Hrvaške in zaradi splošne zmede je Narodni svet poslal svoje predstavnike v srbsko prestolnico, prepričan, da je rešitev le v takojšnji spojitvi s kraljevino Karadjordjevićev. Čeprav so Slovenci in Hrvati storili to predvsem iz strahu, niso bili pripravljeni pristati na združitev brez pogojev. Delegacija Narodnega sveta je imela nalogo, da zahteva, preden privoli vanjo, svobodno ustavodajno skupščino, ki naj bi suvereno odločala o monarhiji ali republiki. Obenem pa naj bi dobila tudi zagotovilo, da centralna vlada ne bo kršila lokalnih avtonomij in bo zase pridržala le nekaj najpomembnejših pristojnosti.

Toda v Beogradu so bili pijani od ponosa nad pravkaršnjo zmago in zato niso bili naklonjeni tem zahtevam. Srbi so imeli lastno vojsko in so vedeli, da bodo na mirovni konferenci sedeli na častnem mestu med zmagovalci, medtem ko so Slovenci in Hrvati morali hiteti, če so se hoteli rešiti iz ruševin cesarstva, za katero so se do včeraj borili. Po treh dneh pogovorov so bili poslanci Narodnega sveta prisiljeni, da privolijo v združitev, ki ni bila v duhu prejetih navodil. »Naša avstro-madžarska stvarnost,« je zapisal pozneje Krleža, »se je pijano zakotalila pod prestol Karadjordjevićev kakor prazna steklenica piva v smeti.«[1] Med kratko in formalno slovesnostjo je regent v imenu svojega očeta kralja Petra I., ki že dolgo ni opravljal vladarskih dolžnosti, razglasil Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) in poudaril, da želi biti zvest »velikim ustavnim, parlamentarnim in najširšim demokratičnim načelom«.[2] S temi besedami pa je implicitno že kratil pravico bodoči ustavodajni skupščini, da svobodno izbere ne samo ime nove države (Srbi so

odklanjali naziv Jugoslavija, ker se niso hoteli odpovedati svoji individualnosti), temveč tudi njeno institucionalno ureditev: republiko ali monarhijo. Njegova odločenost ne samo kraljevati, temveč tudi vladati, je postala očitna komaj nekaj dni pozneje. Ne da bi upošteval mnenje strankarskih prvakov, da je najprimernejši kandidat za predsednika prve skupne vlade stari in častitljivi Nikola Pašić, ki je vodil Srbijo pred vojno in med njo, je kot svojega kandidata vsilil Stojana Protića, v prepričanju, da ga ta zagotovo ne bo zasenčil na političnem prizorišču. Predstavniki strank so regentov diktat sprejeli z negodovanjem, toda ker so se zavedali, »da smo še brez meja, brez države, a imamo že krizo«, so popustili njegovi volji.[3]

Protić, predstavnik Radikalne stranke (že dolgo radikalne samo po imenu), je 20. decembra 1918 sestavil koalicijsko vlado, v katero je stopilo dvanajst strank. Njen podpredsednik je postal Slovenec Anton Korošec, ki se je že kot poslanec v dunajskem parlamentu boril za jugoslovansko združitev, za zunanjega ministra pa je bil imenovan Dalmatinec Ante Trumbić, vodja medvojnega Jugoslovanskega odbora. Na čelo pomembnega notranjega ministrstva je bil postavljen hrvaški Srb Svetozar Pribičević, eden najbolj zagnanih zagovornikov »integralne narodne enotnosti« jugoslovanskih »plemen«.

Začasna vlada se je znašla pred izredno težko nalogo, saj je bilo treba uskladiti celo plejado dežel z različno upravno in kulturno tradicijo. V novo državo so namreč stopile poleg dveh samostojnih kraljevin, Srbije in Črne gore, še Hrvaška in Slavonija, ki sta pripadali madžarski polovici habsburške monarhije, Kranjska, južna Štajerska, del Koroške in Dalmacije, doslej podložne Dunaju, Bosna in Hercegovina, bivši avstro-ogrski kondominij, ter Kosovo-Metohija in Vardarska Makedonija, ki ju je Srbija osvojila v balkanskih vojnah 1912–13 in spet pridobila po koncu prve svetovne vojne. Od

Svečana razglasitev Kraljevine Srbov Hrvatov in Slovencev. Beograd, 1. decembra 1918

dvanajstih milijonov prebivalcev teh dežel jih je osem imelo isti knjižni jezik, srbohrvaščino, ki so jo Srbi in Črnogorci pisali v cirilici, Hrvati pa v latinici. Latinico so uporabljali tudi Slovenci, tretja konstitutivna enota v državi, imeli pa so lasten jezik, soroden srbohrvaščini. Poleg omenjenih »plemen«, kot so trdili zagovorniki jugoslavizma, so v še neopredeljenih mejah kraljevine živele številne etnične skupnosti, od katerih so bile nekatere priznane, druge pa ne: 750.000 Bošnjakov slovanskega izvora, a islamske kulture, 600.000 Makedoncev, 500.000 Nemcev in skoraj prav toliko Madžarov in Albancev, več kot 200.000 Romunov, 150.000 Turkov, 115.000 Čehov in Slovakov, poleg njih pa še Ukrajinci, Poljaki, Italijani, Židje in Cigani.

Prav tako pisana je bila Kraljevina SHS tudi na verskem področju: pravoslavnih je bilo približno pet milijonov, samo 300.000 manj je bilo katoličanov, uniatov 400.000, muslimanov dobrih 1.300.000, protestantov 229.000 in židov (aškenazov in sefardov) 36.000. Če je bila nova država v Evropi šele deseta po številu in šestnajsta po gostoti prebivalstva, je po etnični in verski raznolikosti zaostajala le za sovjetsko Rusijo. Za razliko od nje pa ni imela naroda, ki bi s svojo številčno in kulturno močjo mogel prevladati nad vsemi preostalimi. Vrh tega so bile etnične skupnosti neenakomerno poseljene na njenem teritoriju, saj so bila nekatera področja narodnostno homogena (Slovenija, del Hrvaške, osrednja Srbija), druga pa nadvse mešana in razdrobljena (Bosna in Hercegovina, Makedonija, Vojvodina). Velikanska so bila tudi razhajanja med posameznimi deli države glede na stopnjo kulturne ozaveščenosti, politične in civilne zrelosti ter ekonomske razvitosti. Za ponazoritev samo en podatek: v Sloveniji je bilo po popisu leta 1921 okrog 8,8 odstotkov nepismenih, v južni Srbiji oziroma Makedoniji pa kar 83,8 odstotkov.

Državniki, ki so bili pri krmilu Kraljevine SHS, so se od začetka morali soočati z velikimi težavami, saj je vojna zapustila nadvse tragično dediščino. Bivše habsburške dežele, ki na svojih tleh niso videle tujih čet, je štiriletni napor za ohranitev cesarstva povsem izčrpal, Srbija in Črna gora pa sta v vojni vihri skoraj izkrvaveli. Srbija je v letih 1914–1918 izgubila okrog pol milijona ljudi, ki so padli v boju ali pa so jih pobrale nalezljive bolezni in lakota. Habsburške čete, ki so imele osvojeni kraljevini za vojni plen, so namreč v obdobju svoje zasedbe temeljito opustošile vasi in mesta ter pobrale prebivalstvu vse, kar je bilo mogoče odnesti: živino, poljedelsko orodje, hišno opremo.

Težave, s katerimi se je bila prisiljena spopasti mlada država, bi bilo verjetno mogoče premostiti, če bi imeli zagovorniki politične, kulturne in jezikovne združitve kaj podpore v širokih ljudskih množicah. V resnici pa so bili glasniki maloštevilnih meščanskih in intelektualnih krogov, ki so predstavljali komaj drobec celotnega prebivalstva. Vrh tega niso bili sposobni, da bi na politični in gospodarski ravni oblikovali vodilni razred, ki bi presegal omejeno, provincialno mentaliteto in bil zmožen široke vizije, potrebne za usklajeno združitev dežel s tako raznoliko zgodovinsko, kulturno in versko tradicijo. Če ne bi bilo srbske vojske in policije in predvsem če ne bi bilo podpore velikih sil, ki so bile prepričane, da je v kaotični in zaostali

balkanski stvarnosti samo Srbija zmožna ohraniti kolikor toliko spodoben red, bi Kraljevina SHS najbrž kmalu razpadla. Tako pa je zdržala, čeprav so jo od samega začetka pretresali krčeviti nemiri, ki niso napovedovali nič dobrega. Prav kmalu je postalo jasno, da so bili veliki optimisti tisti, ki so kot Trumbić med vojno trdili: »Najvažnejše je, da pridemo vsi pod isto streho,« in da niso poznali problemov in zahtev lastnega naroda, kaj šele sosednjih.[4]

Na kako krhkih temeljih stoji Kraljevina SHS, se je pokazalo že 5. decembra 1918, ko je v Zagrebu izbruhnila vstaja bivših avstroogrskih vojakov, ki so šli na ceste in vzklikali: »Živela republika!« V spopadu s četami, zvestimi Narodnemu svetu, je takrat padlo petnajst mož, dvajset pa je bilo ranjenih. Tudi iz drugih hrvaških središč so prihajale novice o zborovanjih in protimonarhističnih manifestacijah, ki so pričale, da se mnogi strinjajo s protestom voditelja maloštevilne Hrvaške kmečke stranke Stjepana Radića proti prenagli združitvi: »Hrvati moramo povedati jasno in glasno: če hočejo Srbi imeti državo s centralistično vlado, Bog z njimi! Mi Hrvati nočemo drugačne državne ureditve kot federalno republiko.«[5]

Te besede so v Narodnem svetu, ki je bil povsem pod vplivom Svetozarja Pribičevića, izzvenele v prazno, še bolj neodmevne pa so bile v Beogradu. Tam so bili prepričani, da je Srbija drago plačala zmago in da ima zato pravico krojiti usodo nove države po svoje, brez posebnih ozirov do Hrvatov, včerajšnjih »sovražnikov«. Tako je bila prva institucija Kraljevine SHS, ki so jo ti spoznali, srbska vojska; vendar ta ni storila ničesar, da bi si pridobila naklonjenost prebivalstva, temveč se je bahaško obnašala kot »osvoboditeljica«. Na nezaupljivost in bolj ali manj odkrito sovražnost prebivalstva je odgovorila z batinami, z obsednim stanjem in grobim vmešavanjem v civilno upravo. V takšnem ozračju zastraševanja in terorja je bilo seveda vedno bolj slišati Radićev glas, da Srbi niso osvobodili Hrvatov, saj v habsburški monarhiji niso bili sužnji.[6]

Stjepan Radić je bil razgledan, dinamičen človek, prepričan pacifist, a ne brez demagoških nagnjenj, ki so se kazala v politiki odmevnih dejanj in zanesenih besed. Znal je tolmačiti ljudsko nezadovoljstvo in za hrvaški narod zahteval pravico do samoodločbe. Načelno sicer ni zavračal federacije med Srbi, Hrvati in Slovenci, predstavljal pa si jo je kot zvezo enakopravnih narodov in ne kot podložništvo »srbski Aziji«. Beograjska vlada ga sprva ni jemala resno, a prav kmalu je bila prisiljena spremeniti svoje mnenje. Na začetku leta 1919 se je Radić namreč z velikim uspehom lotil zbiranja podpisov za peticijo, s katero je spodbijal pravico Narodnega sveta, da priključi dežele, ki jih predstavlja, kraljevini Karadjordjevićev. Ta dokument je hrvaški politik poslal tudi pariški mirovni konferenci in s tem povzročil nemalo zadrege jugoslovanski delegaciji, ki si je v tistem času z vsemi močmi prizadevala za mednarodno priznanje nove države. Konec marca 1919 so Radića obtožili, da je navezal stike s sovražno Italijo in da pripravlja republikansko vstajo. Aretirali so ga in ga, razen kratke prekinitve spomladi naslednjega leta, zadržali v zaporu vse do volitev v ustavodajno skupščino. Takšno energično ravnanje s »hrvaškim Gandhijem« pa se je nekaterim zdelo še premilo. Minister za notranje zadeve Svetozar Pribičević je zagovarjal bolj drastično rešitev, češ da je Radića treba ubiti. Čeprav je v primitiv-

SVETOZAR PRIBIČEVIĆ,
srbski prečanski politik, vodja Demokratske stranke, pozneje nasprotnik kralja Aleksandra

nem in zaostalem okolju, kot je bilo srbsko, sekira še vedno veljala za legitimno politično »zdravilo«, do tako skrajnega dejanja vendar ni prišlo.[7] Dejstvo pa je, da so v Beogradu, kjer so poznali hrvaško stvarnost zelo površno, imeli Pribičevića za izvedenca, saj je bil dolgo član zagrebškega sabora, in so fanatično odločnost, s katero je zagovarjal politiko »trde roke«, v glavnem povsem odobravali.

Odnosi med prebivalstvom in novimi oblastmi tudi v drugih priključenih deželah niso bili manj napeti in zapleteni. V rodovitni Vojvodini, kjer so poleg Srbov (35 odstotkov) živeli tudi Nemci, Madžari in druge etnične skupnosti, so se kmalu začele pojavljati lokalistične težnje, ki so se kazale najprej v poskusih kmetov, da bi preprečili izvoz hrane v lačno Srbijo ter Bosno in Hercegovino. Še slabše je bilo v Črni gori, kjer je 26. novembra ljudska skupščina v Podgorici odstavila domačo dinastijo Petrovićev-Njegošev in se odločila za združitev s Srbijo. S tem pa se niso strinjali vsi, nasprotno, prav kmalu sta se na temelju še predvojnih sporov izoblikovali dve frakciji, »belaši« in »zelenaši«, od katerih so bili prvi zagovorniki Karadjordjevićev, drugi, manj številni, pa so proglašali svojo zvestobo izgnanemu kralju Nikoli. Že januarja 1919 je izbruhnila krvava državljanska vojna, v katero se je vpletla tudi Italija. Zaradi sorodstvenih vezi med Savojci in Petrovići, predvsem pa zaradi svojih političnih interesov, ki so ji narekovali čimbolj oslabiti sosednjo kraljevino, je finančo podprla »zelenaše« in jim pomagala, da so vztrajali v boju vse do pomladi leta 1924.

Tudi v Bosni in Hercegovini, kjer so živeli Srbi (43,49 odstotkov), Bošnjaki (32,25 odstotkov) in Hrvati (22,87 odstotkov), je prišlo proti koncu leta 1918 in na začetku 1919 do številnih nasilnih dejanj. Povzročili so jih pravoslavci, da bi se znesli nad muslimani, včerajšnjimi gospodarji, in se

maščevali za stoletno tlačanstvo. To socialno pa tudi nacionalno in versko obračunavanje sta podpirala Beograd in lokalna srbska buržoazija, odločena, da si zagotovita oblast v deželi. Tu naj bi pripadali srbski narodnosti – po tezi, ki jo je že v 19. stoletju postavil V. S. Karadžić – ne samo tisti, ki so izpovedovali ortodoksno in katoliško vero, temveč tudi muslimani. »Približno tisoč pobitih ljudi, 76 sežganih žensk, 270 oropanih in opustošenih vasi, takšen je za nas muslimane račun srečnega prihoda tiste Jugoslavije, ki smo ji bili pripravljeni služiti z vso dušo,« je leta 1919 potožil v intervjuju s francoskim časnikarjem verski vodja Bošnjakov Mehmed Džemaludin Efendi Čaušević.[8]

Medetnični odnosi in verske razlike so prav tako močno vplivali na dogajanje na Kosovu in v Makedoniji, v deželah, ki ju je Srbija osvojila v času balkanskih vojn in kamor se je vrnila leta 1918 z oholostjo »odrešiteljice«. Stara Srbija in Južna Srbija, ki sta v srednjem veku videli sijaj in propad Nemanjićev, utemeljiteljev srbskega cesarstva, sta bili na začetku 20. stoletja naseljeni pretežno z Albanci in Makedonci, ki se niso želeli posrbiti, temveč so upirali oči bodisi v Tirano bodisi v Sofijo. Da bi spremenile etnično strukturo teh pokrajin (na Kosovu je bila le petina prebivalstva srbska) in popravile krivice, prizadejane Srbom skozi stoletja, beograjske oblasti niso izbirale sredstev: brutalni vojaški zasedbi in »pomiritvi« je sledila načrtna raznarodovalna politika, ki sta jo zaznamovali izključitev albanskega in makedonskega jezika iz javne uprave in šol ter naselitev srbskih in črnogorskih kolonov, predvsem vojnih veteranov. Po nekaterih podatkih naj bi oblasti preselile iz Bosne in Hercegovine, Like in Črne gore na Kosovo okoli 60.000 kmetov in jih zadolžile, da opravijo pravo etnično čistko. Brez prelivanja krvi seveda ni šlo. Albanci, zaprti v zaostalo in patriarhalno družbeno ureditev, so na srbsko »civilizacijo« odgovorili z oboroženim odporom, ki se je izrazil v Komiteju za narodno zaščito Kosova. Do podobnih napetosti je prišlo tudi v Makedoniji, kjer je že od konca 19. stoletja delovala Notranja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO). Obe gibanji, ki sta seveda uživali podporo Italije, sta organizirali pravo gverilo, proti kateri je morala beograjska vlada uporabiti znatne sile, pogosto kazenske odrede pod vodstvom razvpitih kriminalcev. Pri tem je zatrjevala, da ne gre za organiziran odpor s politično vsebino, temveč za hajduke, kačake in bandite, s katerimi je treba ravnati brez usmiljenja. Čeprav je Kraljevina SHS septembra 1919 v St. Germainu podpisala mednarodno pogodbo, s katero se je obvezala spoštovati etnične manjšine in njihovo kulturno individualnost, je v naslednjih letih dosledno kršila te obveze. To še posebej velja za pravice Makedoncev in Albancev: prvi za Beograd sploh niso obstajali, ker so jih zaradi jezikovne sorodnosti imeli za Srbe, na druge, naseljene na območju, za katero so Srbi trdili, da je zibelka njihovega naroda, so gledali kot na uzurpatorje, ki jih je treba čimprej pregnati ali asimilirati.

Ena redkih na novo priključenih dežel, kjer ni bilo protestov etničnega značaja, je bila Slovenija. Zaradi strahu pred Nemci in Italijani, ki so zasedli dober del njihovega ozemlja, zaradi skromne državniške tradicije kakor tudi naivnega zaupanja v bratstvo jugoslovanskih narodov so bili šibki in nego-

tovi Slovenci kar zadovoljni, da so pod beograjsko zaščito. Vendar tudi med njimi prva povojna leta niso bila povsem mirna, le da incidenti in spopadi s policijo niso koreninili v narodnostnih, temveč v socialnih problemih, ki so jih povzročale težke življenjske razmere, a tudi novice o revolucionarnih gibanjih v sosednjih državah. Čeprav so skušale oblasti z vsemi sredstvi preprečiti, da bi se v Kraljevini SHS širile vesti o vrenju v Italiji, na Madžarskem in na Bavarskem, ki ga je povzročila zmaga boljševikov v Rusiji, jim to ni uspelo. V slovenskih rudniških in industrijskih središčih so že decembra 1918 in na začetku leta 1919 izbruhnile stavke, ki niso imele samo ekonomskega, temveč tudi politično ozadje in so se kmalu razširile tudi drugod po državi.

Pod vplivom teh dogodkov so se znotraj socialističnega gibanja okrepile leve struje, katerih moč se je pokazala na »kongresu združitve« 19. aprila 1919 v Beogradu, kjer so se zbrale vse socialdemokratske stranke, prisotne pred vojno na jugoslovanskem ozemlju. Toda pod vplivom III. internacionale, ki jo je Lenin pravkar ustanovil v Moskvi, in zmage sovjetov na Madžarskem so se socialisti, namesto da bi se združili, razcepili na dve struji. Večina, ki jo je vodil srbski marksist Filip Filipović, je sprejela Leninov maksimalistični program in ustanovila Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov), manjšina, sestavljena predvsem iz Slovencev in Hrvatov, pa je ostala zvesta reformističnim idejam. Sindikati, ki so se prav tako razcepili, so v glavnem stopili na stran revolucionarne levice. Tudi ob njihovi podpori je komunistični stranki (štela je 65.000 članov) uspelo organizirati odmevno solidarnostno akcijo v prid ruskega in madžarskega proletariata v Rusiji in Madžarski in pozvati delavce, naj se uprejo tistim, ki načrtujejo križarsko vojno proti tema sovjetskima državama.

Pozno spomladi leta 1919 so se zares začeli širiti glasovi, da se dvor in njemu bližnji vojaški krogi pripravljajo na oboroženo intervencijo na Madžarskem in v Rusiji, še več, da hoče Aleksander sesti na prestol ruskih carjev. Ljudje, utrujeni od vojne in vznemirjeni od teh novic ter komunistične propagande, so reagirali nadvse odklonilno. Iz protesta proti intervencionistični vladni politiki je prišlo že 21. in 22. junija do splošne stavke železničarjev, mesec dni kasneje pa do uporov ob severni meji med četami, ker so bile prepričane, da jih bodo zdaj zdaj poslali v boj proti republiki Bele Khuna. Komunisti so skušali izrabiti nastali položaj: pozivali so k ustanovitvi vojaških, delavskih in kmečkih sovjetov ter k prevzemu oblasti. Vlada jih je zato obtožila, da so madžarski plačanci in da pripravljajo revolucijo. Dvesto najvidnejših agitatorjev iz Zagreba in Beograda je aretirala in jih brez sodbe zadržala v zaporu nekaj mesecev. Njihove časopise je prepovedala, zbirališča zaprla, obenem pa poskrbela, da je število policajev pomnožila z deset na dvajset tisoč. Zaradi nezrelosti razmer, organizacijske in številčne šibkosti ter notranjih sporov komunisti, kljub vznesenim besedam, s katerimi so pozivali k revoluciji, seveda niso uspeli. Voditelji partije so zato decembra 1919 po propadu madžarske sovjetske republike sklenili, da se vključijo v politično življenje v skladu s pravili meščanske demokracije. Na občinskih volitvah naslednjega leta so dosegli vrsto sijajnih uspehov v mnogih industrijskih središčih in si celo zagotovili relativno večino v Zagrebu, absolutno

pa v Beogradu. Vlada je v obeh mestih takoj preprečila vzpostavitev levičarske uprave in uvedla komisarski režim.

Beograjske oblasti, prestrašene zaradi komunistične agitacije in zaradi nemirov etničnega značaja, niso nastopile proti socialnemu in narodnostnemu vrenju samo s silo – kot na primer aprila 1920 v Ljubljani, ko je policija ubila štirinajst in ranila štirideset demonstrantov – temveč tudi z reformami. Te je zahtevala v prvi vrsti Demokratska stranka, ki je nastala sredi februarja 1919 z združitvijo kakega ducata unitarističnih, centralističnih in monarhističnih skupin. Da bi si pridobila naklonjenost kmetov, je s svojim voditeljem Svetozarjem Pribičevićem zahtevala radikalno agrarno reformo, saj so v mnogih predelih Kraljevine SHS, na Hrvaškem, v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini, na Kosovu in Makedoniji obstajali še kolonatski in fevdalni odnosi. Regent Aleksander je reformo obljubil že v svojem prvem manifestu 6. januarja 1919, in to toliko lažje, ker so v Srbiji odpravili latifundije že leta 1833. Uresničevati so jo začeli, čeprav ne brez težav, že februarja 1919, ko so z zakonom preklicali vse fevdalne obveznosti, razlastili veleposestnike ter podržavili gozdove. Razdeljevanje zemlje po zapletenem in nejasnem postopku, ki je nudil marsikatero priliko za popravljanje zakona v prid starih lastnikov, pa se je zavleklo, saj je bilo formalno zaključeno šele deset let pozneje. Pri tem velja poudariti, da sprva kmetje niso dobili zemlje v last, temveč samo v štiriletni najem. Da so bile etnične skupine, ki niso spadale k »troedinemu« narodu, močno diskriminirane, se razume samo po sebi.

Začasna Protićeva vlada, v kateri je bilo 13 Srbov, 4 Hrvatje, 2 Slovenca in 1 Bošnjak, je uveljavila neproporcionalno razdelitev vladnih mest, ki je obveljala kot pravilo za vse obdobje med vojnama. Nosilni steber te vlade so bili poleg radikalcev še demokrati, ki na začetku niso izključevali možnosti, da bi se s Pašićevo stranko združili v enotno politično telo. Ti načrti pa se niso posrečili tudi zato, ker je regent Aleksander nasprotoval oblikovanju premočne stranke, da ne bi bila v napoto njegovim avtokratskim ambicijam. Obe stranki, tako Radikalna kot Demokratska, sta zagovarjali močan centralizem, razhajali pa sta se v pojmovanju sil, na katere naj bi se opirala država. Radikalci so trdili, da mora Srbija dati pečat Kraljevini SHS, medtem ko so demokrati zahtevali, naj se čimprej vzpostavi nova skupnost, ki jo bo prevevala ena sama narodna duša, enotna narodna zavest in volja. Pribičević je bil pri tem mnenja, da z »ostanki preteklosti« ni mogoče iskati kompromisa, temveč jih je treba tudi s silo zatreti in tako uresničiti pogoje za »integralno jugoslovanstvo«.

Zaradi teh različnih gledanj je med strankama kmalu prišlo do trenj in ostrih spopadov. Ambicije, osebne antipatije med posameznimi voditelji, nesporazumi glede notranje in agrarne politike so tako že poleti 1919 povzročili padec Protićeve vlade. Regent je tedaj poklical na oblast demokrate, ki so pod predsedstvom Ljubomira Davidovića sestavili koalicijo z zmernimi socialisti in majhno črnogorsko skupino. Poudarjeno centralistična usmeritev te vlade je povzročila na Hrvaškem in drugod protestno gibanje, ki se je razrastlo jugovzhodno od Zagreba v pravi kmečki upor. Svetozar Pribičević, minister za notranje zadeve, je ob tej priliki celo zahte-

STOJAN PROTIĆ,
srbski politik, predsednik prve vlade Kraljevine SHS

val, naj vlada pošlje proti Hrvatom kazensko ekspedicijo. Ker tega ni dosegel, je samovoljno ukazal uvesti drastične policijske ukrepe, ki so na Hrvaškem še okrepili odpor in sovraštvo do Beograda.

Ker je želel bolj organsko povezati državljane z oblastjo, je Davidović proti koncu leta 1919 sklenil, da bo razpustil začasno narodno predstavništvo, sestavljeno iz članov Narodnega sveta, srbske skupščine ter poslancev Makedonije in Črne gore, ki so bili izvoljeni pred vojno in torej niso imeli prave legitimnosti. Po njegovem bi bilo treba na podlagi splošne volilne pravice izvoliti nov, začasni parlament, ki naj bi pripravil zakon za sklic ustavodajne skupščine. Toda februarja 1920 je Aleksander ocenil, da za ta korak trenutek ni primeren, zato je zavrnil podpis odločbe in s tem povzročil padec vlade. Sledil je drugi Protićev kabinet (vanj so stopili radikalci, Slovenska ljudska stranka in Trumbićeva Hrvaška zveza), ki je skušal vsaj s kako simbolično gesto popraviti škodo, za katero je bil odgovoren Pribičević. Vsi napori pa so ostali brez uspeha, kajti Demokratska stranka je vladi odločno nasprotovala in se pri tem skupaj s socialdemokrati zatekla celo k parlamentarni obstrukciji. Že maja 1920 so se radikalci in demokrati znova pobotali, predvsem zaradi težkih mednarodnih razmer, pa tudi iz strahu pred komunistično agitacijo in stavkovnim gibanjem, ki je zajelo državo. Oblikovali so skupno vlado pod vodstvom radikalca Milenka Vesnića, v kateri je bil notranji minister Davidović, minister za šolstvo pa Pribičević, z nalogo, da vzgoji mladino v pristnem »jugoslovanskem duhu«.

Vlade, ki so si v prvih dveh letih po združitvi sledile na krmilu države in jo upravljale predvsem z dekreti, so skušale v prvi vrsti okrepiti nadzor nad lokalnimi upravami v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu in Splitu ter odpraviti vsaj najvidnejše razlike med deželami novega kraljestva. Šlo je za občutljivo

nalogo, ki je zadela v številne interese in ji zaradi vklenjenosti v svoje mentalne spone niso bili kos ne radikalci ne demokrati. Objektivne težave tega procesa so se pokazale v prvi polovici leta 1920, ko se je Davidovićeva vlada odločila, da brez pristanka začasnega predstavništva vzame iz prometa avstrijske krone. Zamenjali so jih z dinarji po tečaju 4 proti 1, kar po mnenju prizadetih ljudi ni ustrezalo realnemu vrednostnemu razmerju med denarnima enotama. V Beogradu so to seveda odločno zanikali. Vsekakor ni mogoče spregledati dejstva, da je dekret hudo prizadel gospodarstvo bivših habsburških dežel, okrepil pa srbsko in obenem dokazal, da ljudje na vrhu ne bodo izbirali sredstev za utrditev svoje oblasti. Enako brezobzirno politiko so uvajali tudi v vojski. Leta 1919 in 1920 so sicer vključili v njene vrste okoli 2.500 bivših avstroogrskih častnikov, vendar je ta velikodušna poteza do slovenskih in hrvaških »sovražnikov« slonela na prepričanju, da morajo nadzor nad vojsko vsekakor ohraniti Srbi. Tako so vsi višji čini ostali v rokah srbskih oficirjev, ki so bili trdno odločeni, da branijo svoje privilegije in ohranijo svojo odločilno vlogo v političnem življenju države.

Pri tem so se navezovali na tradicijo, globoko zakoreninjeno v srbski zgodovini, ki se je na krvav način pokazala leta 1903 ob umoru kralja Aleksandra in njegove žene Drage, zadnjih vladarjev iz dinastije Obrenovićev. Vodja atentatorjev, polkovnik Dimitrijević (pravili so mu Apis, po egipčanskem božanstvu, ker je po postavi spominjal na bika), je načeloval tajni vojaški skupini, znani kot Črna roka, iz katere je leta 1911 izšla prav tako tajna, a ne tako ekskluzivna organizacija Ujedinjenje ili smrt. Ta je že s svojim imenom razglašala, da se njeni člani v boju za združitev srbske zemlje ne bodo ustavili pred nikomer. Sarajevski atentat na avstroogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda ne bi bil mogoč brez njenega podtalnega delovanja, povsem iz trte izvita pa je bila zarota, ki naj bi jo bili poleti 1916 skovali Apis in njegovi pristaši proti regentu Aleksandru. Obtožbo v tem smislu sta si izmislila sam knez in ministrski predsednik Pašić, da bi se znebila vse bolj vplivne in za dinastijo nevarne zarotniške skupine. Proti članom Črne roke so tako v Solunu organizirali proces, na katerem so njene voditelje obsodili na smrt. Z Aleksandrovo podporo se je v naslednjih letih razbohotila konkurenčna organizacija Bela roka, v katero so stopili tisti častniki, ki so bili zvesti dinastiji in odločeni, da jo branijo pred njenimi »notranjimi« sovražniki. Šlo je za neformalno, a zaradi svojega položaja na dvoru nadvse vplivno organizacijo, ki je delovala povsem ločeno od institucionalnega ustroja države in izven kakršnegakoli nadzora. Megalomanstvo njenih članov, ki so dajali Kraljevini SHS odločno militaristični pečat, je zmaga v prvi svetovni vojni še podkrepila. Prepričanje, da lahko novi državi vladajo v skladu z lastnimi idejami in apetiti, je dobro izražal stavek, ki ga je bilo pogosto slišati na dvoru: »Zrušili smo Avstro-Ogrsko, kaj nam torej morejo Hrvati?«[9]

Konstituirana oblast se ni naslanjala samo na vojsko, temveč tudi na cerkev. Pri tem je morala biti seveda oprezna, saj je bila Kraljevina SHS v verskem pogledu nadvse raznolika. Zato je od vsega začetka zastavila previdno in kolikor toliko tolerantno politiko do raznih veroizpovedi in sekt. Značilno je, da je bratovščina plešočih dervišev, ki so jo ukinili v Turčiji

Kemala Atatürka, lahko svobodno delovala v Skopju, pa tudi, da so bile prepovedane le pacifistične verske skupnosti (na primer nazarenci). Katoliška cerkev je uživala sicer spoštovanje oblasti, ni pa bila priljubljena, saj je v preteklosti gojila odkrite simpatije do habsburškega cesarstva. Vatikan se je poleg tega preveč izpostavil v obrambi italijanskih teritorialnih zahtev, zaradi česar je bil tarča hudih časopisnih napadov, to pa ni pospeševalo dobrih odnosov med katoliško hierarhijo in državnim vrhom. Tista, s katero so oblasti računale, je bila pač pravoslavna cerkev, že po tradiciji tesno povezana s srbskim narodom in državo. Ko je nastala Kraljevina SHS, so bili pravoslavni verniki razdeljeni v vrsto metropolij, ki jih je bilo treba zdaj združiti v eno samo »avtokefalno« telo. Z blagoslovom ekumenskega patriarha iz Carigrada (za uslugo mu je beograjska vlada plačala milijon frankov) so tako 12. septembra 1920 slovesno razglasili ponovno »vstajenje« starodavnega srbskega patriarhata, na prestol katerega je leto pozneje sedel beograjski metropolit Dimitrije Pavlović.

Vlada je skušala okrepiti svoj nadzor tudi nad muslimansko versko skupnostjo, toda poskus, da bi sedež reis-ul-ulema, njenega najvišjega verskega predstavnika, prenesli v Beograd, se je izjalovil zaradi odločnega nasprotovanja Bošnjakov. Ti so ohranili svoj kulturni in verski center v Sarajevu in v odgovor na teror, katerega žrtev so bili, februarja 1919 ustanovili Jugoslovansko muslimansko organizacijo, ki ni slonela na etničnih, temveč verskih načelih. V primežu tragične krize identitete so se muslimanski Bošnjaki, ki še niso imeli moči, da bi se konstituirali v samostojen narod, začasno zadovoljili z obrambo svojih kulturnih, gospodarskih in verskih interesov.

V letih 1919 in 1920 je beograjski vladi po zapletenih in včasih dramatičnih pogajanjih uspelo zakoličiti meje Kraljevine SHS z vrsto mednarodnih dogovorov, ki sicer niso zadovoljevali nikogar, a so na evropskem političnem zemljevidu vendar dajali državi zaokroženo obliko. Ko je bil dosežen sporazum o mejah in so se notranje razmere kolikor toliko uredile, ni bilo mogoče več odlašati s sklicem ustavodajne skupščine. Po zakonu, ki ga je sprejel začasni parlament 3. septembra 1920, so razen vojakov dobili volilno pravico vsi moški, stari 21 let. Te pravice niso imele ženske pa tudi ne pripadniki manjšin, z izgovorom, da se še niso odločili, za katero državljanstvo bodo optirali. Zakon je skušal omejiti preveliko politično razcepljenost (tako je na primer zahteval, da mora imeti vsaka volilna lista vsaj enega kandidata z akademskim nazivom) in ni bil brez skritih zank, ki so dajale garancijo ljudem na oblasti, da jim razmere ne bi ušle iz rok, vendar pa je bil za tisti čas nedvomno dovolj demokratičen.

Na volitvah 28. novembra 1920 so ljudje zaradi velikega števila nepismenih odločali o svoji izbiri s kroglicami. Skromno kulturno in državljansko zrelost prebivalstva je potrdila tudi nizka udeležba na volitvah, saj se je kar 35 odstotkov upravičencev vzdržalo glasovanja. V nekaterih pokrajinah, na primer v Srbiji, jih skoraj polovica ni prišla na volišča. Čeprav sta obe veliki vladni stranki storili vse, da s pritiski, nepravilnostmi in celo ponaredbami speljeta vodo na svoj mlin, za zagovornike centralizma končni rezultati gotovo niso bili spodbudni. Za demokrate in radikalce je namreč glasovalo

nekaj več kot 600.000 volivcev, medtem ko so sile, ki so se tako ali drugače zavzemale za lokalno avtonomijo ali pa so bile vladi odkrito sovražne, dobile okrog 535.000 glasov. Tak izid je bil seveda alarmni zvonec za stranki na oblasti, vodstvi katerih sta takoj ukrepali in naročili premieru Vesniću, naj v skladu z njunimi interesi izdela začasni pravilnik ustavodajne skupščine. Zares so ga oblikovali tako, da je od samega začetka okrnil njene suverene pravice, saj je predvideval, da morajo poslanci priseči zvestobo kroni, pa tudi da zadostuje navadna večina za odobritev ustave. S tem ni bilo storjeno samo nasilje nad poslanci republikanskega prepričanja, temveč je bila poteptana tudi obljuba, zapisana v Krfski deklaraciji, da bo ustava sprejeta s »kvalificirano večino«. Vprašanje je bilo seveda bistvenega pomena. Glede na to, da je bilo srbsko prebivalstvo v državi najštevilnejše, si pač ni bilo težko predstavljati, da bo ustava, sprejeta z navadno večino, ustrezala predvsem njegovim interesom.

Medtem ko so se v politični javnosti zaradi tega in drugih problemov razbesnele ostre, a brezplodne polemike, je Vesnićeva vlada storila še en korak, da bi oslabila opozicijo. Pod udar je vzela komuniste, ki so dobili 200.000 glasov in se uveljavili kot tretja stranka v državi. Izgovarjajoč se na stavko, ki je izbruhnila v Trbovljah, je v noči med 29. in 30. decembrom 1920 notranji minister Milorad Drašković izdal dekret, tako imenovano obznano, v katerem je bilo zapisano, da je vlada prišla na sled zaroti, ki jo kujejo boljševiški elementi. »Da državi prihrani novo prelivanje krvi in prepreči državljansko vojno, podobno ruski,« je do sprejetja ustave prepovedal vsakršno propagando Komunistične partije Jugoslavije (v to se je preimenovala Socialistična delavska stranka (komunistov) na kongresu v Vukovarju 22.–24. junija 1920). Zaman so komunistični poslanci, ki so celo prisegli zvestobo monarhiji, da jim je bilo mogoče sodelovati v ustavodajni skupščini, skušali prepričati predstavnike drugih opozicijskih strank, naj obznano razglase za brezpravno. Sporazum med njimi je onemogočalo dejstvo, da komunisti, zaprti v oklep svoje proletarske in internacionalistične ortodoksije, niso razumeli pomembnosti nacionalnega in tudi agrarnega vprašanja, medtem ko predstavniki avtonomističnih skupin v obznani niso zaznali nevarnosti za svobodo vseh, temveč so z vlado delili strah pred »boljševiško kugo«.

Največje presenečenje, ki so ga prinesle volitve, je bil velik uspeh Hrvaške kmečke stranke. Njen voditelj Stjepan Radić se jih je udeležil predvsem zato, da pokaže svojo moč, in se pri tem ni uštel. Hrvati, ki so prvič v svoji zgodovini glasovali na podlagi splošne in enake volilne pravice, so se množično strnili okoli njega in s tem dokazali, da tisti, ki so do tedaj govorili v njihovem imenu, niso njihovi resnični predstavniki. Hrvaška kmečka stranka – kmalu si je privzela še oznako »republikanska« – je namreč dobila 230.000 glasov in si s tem zagotovila absolutno večino na Hrvaškem in v Slavoniji.

Slovenska ljudska stranka, izrazito katoliško, celo klerikalno obarvana, se je izkazala kot najmočnejša sila v Sloveniji, medtem ko se je v Bosni in Hercegovini uveljavila Jugoslovanska muslimanska organizacija, ki jo je vodil Mehmed Spaho, brat poznejšega reis-ul-ulema Fehima Efendija. Na

splošno je mogoče reči, da je Kraljevina SHS prišla iz volilne preizkušnje kot politični harlekin: najpomembnejše stranke so si namreč zagotovile trden položaj le v nekaterih predelih države, v drugih pa so imele bolj skromen ali ničen uspeh. Radikalna stranka, močna v Srbiji, ni imela opore na Hrvaškem, medtem ko je bila v Sloveniji praktično neznana. Demokratska stranka se je delno uveljavila v Srbiji, Bosni in Hercegovini, v Krajini in Liki, pa tudi na Kosovu in v Sandžaku – dveh »srbskih« področjih z muslimanskim prebivalstvom – kjer so volivci v strahu pred Pašićevim velikosrbstvom očitno dali prednost Pribičevićevemu »jugoslovanstvu«. Komunisti niso imeli največ volivcev na severu, kjer so obstajala kolikor toliko močna proletarska jedra, temveč na jugu, v Makedoniji in Črni gori. Tu jih ljudje niso podprli iz ideoloških razlogov, temveč iz protesta proti režimu. Celo mnogi begi in hodže so glasovali zanje ter priporočili svojim pristašem, naj store isto, ker so s tem skušali izraziti svoje nezadovoljstvo z napovedano agrarno reformo. Med muslimani na jugu je dobila vsekakor največ glasov stranka Džemijet, ki je s svojim programom obljubljala, da bo ščitila interese turškega in albanskega prebivalstva.

Z obznano je Vesnićeva vlada opravila svoje zadnje pomembnejše dejanje, kajti na začetku leta 1921 jo je zamenjal kabinet 75-letnega Nikole Pašića. Tudi knezu Aleksandru, ki je sicer starega političnega prvaka že dolgo težko prenašal, je postalo jasno, da v občutljivem trenutku oblikovanja ustave ni primernejšega človeka od njega, če naj stvari stečejo tako, kot je treba. Pašić je sestavil vlado radikalcev in demokratov ter skupščini predstavil ustavni predlog, ki je bil oblikovan po srbski ustavi iz leta 1903 (ta pa je imela za vzor francosko). Mnogi so osnutku upravičeno očitali, da predvideva »centralizirano monarhijo z omejenim parlamentarizmom«, saj je postavljala vladarja na vrh institucionalnega trikotnika, ki sta ga z njim sestavljala še parlament in vlada. Ti dve telesi naj bi celovito izvrševali svojo zakonodajno in izvršno oblast samo v soglasju z vladarjem, kar je med drugim tudi potrjeval člen, po katerem naj bi bila vlada odgovorna ne samo skupščini, temveč tudi kralju. Po modelu francoskih departmajev naj bi državo razdelili na 33 pokrajin z ne več kot po 800.000 prebivalci, s tem pa izničili tradicionalne etnične in zgodovinske enote ter še okrepili osrednjo oblast. Na čelo pokrajin naj bi namreč kralj imenoval »velike župane« s pomembnimi pooblastili nad lokalnimi skupščinami in njihovo upravo.

Ta ustavni načrt, ki je povsem zanemarjal tradicijo in interese nesrbskega prebivalstva, sta podpirala knez Aleksander in Pribičević, medtem ko so ga nasprotniki centralizma odločno zavračali. V ustavodajni skupščini pa niso bili zmožni, da bi oblikovali alternativni predlog, in tudi ne, da bi z razpravo razčistili svoje konfliktne poglede. Šli so vsak v svojo smer, vsakdo zagledan v svoj prav, ne da bi se ozirali na skupne koristi. Značilno za zmedo, ki je vladala v skupščini, je dejstvo, da so komunisti celo predlagali sovjetsko republiko. Še bolj radikalen in iracionalen je bil Stjepan Radić, ki se je s svojimi petdesetimi poslanci odločil za bojkot skupščine, da mu ne bi bilo treba prisegati zvestobe kralju. Ker ni znal oceniti razmerja sil v državi in na mednarodnem polju, ni prisluhnil svarilom Anteja Trumbića ter drugih zmernih hrvaških voditeljev, ampak je vztrajal v svoji brezplodni,

zato pa vedno glasnejši opoziciji. Med drugim je celo razglasil lastno hrvaško republikansko ustavo, ki je očitno ostala le na papirju.

Radićev zgled je bil seveda nalezljiv. Politične stranke, ki se niso strinjale s Pašićevim osnutkom, so iz protesta začele druga za drugo zapuščati ustavodajno skupščino. Najprej so to storili štirje parlamentarci Hrvaške zveze, ki so predstavljali hrvaško meščanstvo in v preteklosti sodelovali z vlado, tem pa so sledili komunistični poslanci ter še predstavniki Slovenske ljudske stranke in njihovi zavezniki, združeni v tako imenovani Jugoslovanski klub. Na koncu se je moral Pašić zateči k ponižujoči, a preizkušeni metodi, in si s podkupovanjem zagotoviti potrebno večino. Prepričan je bil, da cilj posvečuje sredstva in da je treba čimprej utrditi državo; čas bo pozneje zgladil konflikte in nesporazume. Potem ko mu je uspelo premostiti pomisleke v lastni in Demokratski stranki, si je zagotovil podporo Jugoslovanske muslimanske organizacije, s tem da je muslimanskim veleposestnikom, ki jim je grozila agrarna reforma, obljubil finančno pomoč in koncesije na šolskem, verskem in juridičnem področju. Z »bakšišem« si je pridobil še makedonske, kosovske in črnogorske muslimane, pa tudi Slovensko kmečko stranko, katere predstavnik je bil za nagrado imenovan za poslanika v Pragi.

Za ustavo se je tako izreklo 233 poslancev, 35 jih je bilo proti, medtem ko se jih je 185 vzdržalo. 70 odstotkov poslancev iz Hrvaške in Slavonije, 60 odstotkov iz Slovenije in 55 odstotkov iz Dalmacije se glasovanja ni udeležilo in so tako protestirali proti novi ureditvi. Ta je imela kljub svojemu togemu centralizmu nedvomno nekaj liberalnih potez, saj je državljanom priznavala tradicionalne svoboščine, zagotavljala avtonomijo sodstva, pa tudi ločitev cerkve od države. Od prvotnega Pašićevega projekta se je ustavni tekst še najbolj oddaljeval v členih z gospodarsko in družbeno vsebino, ki so bili povzeti po weimarski ustavi, in sicer zaradi naivne ambicije njegovih avtorjev, da bi se zgledovali po najboljših zahodnih vzorih. Razhajanje med resničnostjo in normo je bilo zato še bolj kričeče in je že od začetka dajalo ustavi pečat neustreznosti. To so opazili celo Francozi, čeprav so bili naklonjeni Pašićevu centralizmu. »Iskati v angleški, francoski in nemški zakonodaji modele za državo, v kateri so se prvič v zgodovini združili Srbi, Hrvati in Slovenci,« je pisala nekaj let pozneje Revue de Paris, »je tako, kot če bi Franciji Ludvika XI. hoteli vsiliti ustavo tretje republike.«[10]

Pašićeva vlada je zagrešila tudi veliko psihološko napako, ko je sklenila razglasiti ustavo na Vidov dan, 28. junija 1921, in jo tako čimbolj povezati z osrednjim dogodkom v srbski zgodovini, z bitko na Kosovem polju. Ta obletnica, ob kateri je bil leta 1914 izveden tudi sarajevski atentat, je govorila namreč samo srbski kolektivni psihi, povsem tuja pa je bila Hrvatom in Slovencem. Če je mogoče imeti vidovdansko ustavo za zmago, potem je bila to Pirova zmaga, saj je jasno pokazala, da zeva znotraj Kraljevine SHS globok razkol, ki je v bistvu posledica starodavnega konflikta med vzhodno in zahodno cerkvijo pa tudi stoletnega sovraštva med habsburškim in otomanskim cesarstvom. Kot je pravilno opozorila britanska ambasada v Beogradu, je bilo 75 odstotkov tistih, ki so glasovali za ustavo, pravoslavcev, 70 odstotkov tistih, ki so jo bojkotirali, pa katoličanov. K temu je treba še

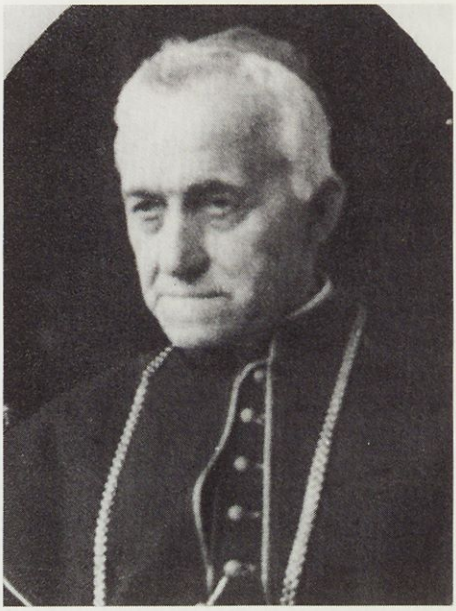

Ljubljanski škof A. BONAVENTURA JEGLIČ

dodati, da je bila za njeno potrditev odločilna podpora muslimanov in da je bila sprejeta samo s tremi glasovi večine.

Na Hrvaškem in v Sloveniji so nanjo gledali z nemočnim odporom in jo imeli za pravo katastrofo. Ljubljanski škof Bonaventura Jeglič, duhovni oče Slovenske ljudske stranke, ki se je v preteklosti prepričan zavzemal za združitev južnih Slovanov, je odklonil, da bi 28. junija v cerkvah slovesno maševali in zvonili, kot je zahtevala vlada. Svoje nezadovoljstvo je izrazil z besedami: »Dan, ko razglašajo takšno ustavo, je dan žalosti in ne veselja.«[11]

---

[1] *Janko Prunk, Slovenski narodni vzpon, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992, str. 217.*

[2] *Branko Petranović in Momčilo Zečević, Jugoslavija 1918/1984, Zbirka dokumenata, RAD, Beograd, 1985, str. 123.*

[3] *Svetozar Pribičević, Diktatura kralja Aleksandra, Prosveta, Beograd, 1952, str. 116, 117.*

[4] *Ivan Meštrović, Spomini, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1971, str. 116.*

[5] *Ivo Banac, The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics, Cornell University Press, Ithaca and London, 1984, str. 226.*

[6] *Dino Frescobaldi, Jugoslavia. Il suicidio di uno Stato, Ponte alle Grazie, Firenze, 1991, str. 31.*

[7] *I. Meštrović, n. d., str. 142.*

[8] *Smail Balić, Das unbekannte Bosnien, Europas Brücke zur islamischen Welt, Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1992, str. 5.*

[9] *S. Pribičević, n. d., str. 264.*

[10] *Revue de Paris, 15. IV. 1936.*

[11] *B. Petranović – M. Zečević, n. d., str. 142, 183.*

2. poglavje

DIPLOMACIJA IN NASILJE

V prvih dveh letih obstoja Kraljevine SHS so težke notranje razmere spremljali nič manj pereči zunanji zapleti. Treba je bilo namreč doseči mednarodno priznanje države in določiti njene meje, ki so se vile v dolžini 3.000 km in skoraj povsod zarezovale v tkivo starih historičnih in jezikovno mešanih dežel. Seveda ni šlo brez hudih trenj s sosedi, saj je bilo praktično nemogoče potegniti mejno črto, ki ne bi zadela ob interese tega ali onega naroda.

Boj za meje se je bil predvsem v Parizu, kjer je morala jugoslovanska delegacija s Pašićem in Trumbićem na čelu računati zlasti z nasprotovanjem Italijanov. Ti so bili namreč odločeni, da bodo na mirovni konferenci dosegli vse, kar so jim Francozi in Angleži obljubili z Londonskim paktom leta 1915 ob vstopu v vojno. Leta 1919 je italijanski zunanji minister Sonnino še vztrajal pri svojih »faraonskih sanjah«, v prepričanju, da bo svoji državi zagotovil prevlado nad Jadranom in Balkanskim polotokom ter s tem status velike sile. Ni se pač zavedal sprememb, ki so jih v mednarodno politično življenje prinesli oktobrska revolucija, doktrina predsednika Wilsona o samoodločbi narodov in predvsem razpad habsburške monarhije, s katerim ni leta 1915 nihče računal. Dejstvo, da je v podonavsko-balkanskem prostoru zazevala politična praznina, v kateri bi se lahko uveljavile tako revolucionarne kot habsburške in nemške revanšistične sile, je Franciji in Angliji naravnost narekovalo, da se zavzameta za ustanovitev velike Srbije. Tega mnenja pa niso delili Italijani, ki so s svojo vojsko po premirju z Avstro-Ogrsko novembra 1918 zasedli vso vzhodno jadransko obalo ter celo prestopili meje, določene v Londonskem paktu. To je še okrepilo Sonninovo sovražno stališče do nove državne stvarnosti, ki je tako nepričakovano nastala onkraj Jadrana in s svojim obstojem ogrožala teritorialne pridobitve, za katere je padlo več kot 600.000 italijanskih vojakov.

Čeprav je trmoglava nepopustljivost rimske vlade v sami Italiji zbujala marsikak dvom in bila deležna v Parizu ostrih kritik, se je Sonninu vendarle posrečilo, da je za nekaj mesecev preprečil mednarodno priznanje Kraljevine SHS, in sicer s trditvijo, da Slovenci, Hrvati in bivši habsburški Srbi, ki so se do nedavna borili na avstrijski strani, ne sodijo k omizju zmagovalcev.

Ko je januarja 1919 jugoslovanska delegacija zahtevala potrditev stare italijansko-avstrijske meje in bila pripravljena iti v arbitražo le za Gorico, Trst in zahodno Istro, je konflikt med Beogradom in Rimom dosegel vrhunec. Jugoslovani so svoje upanje opirali predvsem na Wilsona in njegovo puritansko mesijanstvo, čeprav je postalo kmalu jasno, da je tudi ameriškemu predsedniku lažje oznanjati visoka načela o pravici vsakega naroda do samoodločbe kot pa jih uresničiti v praksi. Prisiljen, da se v Parizu sooča s konfliktnimi interesi evropskih držav, je moral Wilson vsakomur malo popustiti in predlagati v zvezi z jadranskim vprašanjem naslednji kompromis: Londonski pakt naj bi uresničili samo v severnem delu spornega ozemlja, tako da bi Istro razdelili, Lošinj dali Italiji, preostale dalmatinske otoke pa Kraljevini SHS. Reka, ki je Hrvatom pomenila okno v svet, naj bi postala svobodno pristanišče v jugoslovanskem carinskem sistemu. Rimska vlada je te predloge sprejela kot žalitev: njena delegacija je iz protesta zapustila konferenco, celotno Italijo pa so preplavila ljudska zborovanja z demonstracijami proti »pohabljeni zmagi«.

Medtem so Kraljevino SHS na začetku februarja 1919 priznale Združene države Amerike, 5. junija pa tudi Velika Britanija in Francija, ki je po Wilsonovem odhodu iz Pariza postala na mirovni konferenci njena zaščitnica. Dejansko so njeno ustanovitev priznale tudi vse tiste države, ki so skupaj z jugoslovanskimi predstavniki 28. junija 1919 v Versaillesu podpisale mirovno pogodbo z Nemčijo, med njimi tudi Italija, kjer je vlado Orlando-Sonnino zamenjal nov kabinet pod predsedstvom prožnejšega Nittija. Ugodno vzdušje, naklonjeno kompromisu, ki sta ga ustvarila tako sprememba na vrhu kot previdno diplomatsko delo v zakulisju, pa je naslednjega septembra skalil Gabriele D'Annunzio, ko je s svojimi legionarji uprizoril »pohod na Reko«. Slavni pesnik in ljudski tribun je s to potezo prilil olja na ogenj številnih polemik v Jugoslaviji, pa tudi v Italiji, kjer se je nacionalistom pridružila še novoustanovljena fašistična stranka. Odkrite simpatije za D'Annunzia in njegovo Kvarnersko republiko, ki jih je bilo opaziti znotraj vplivnih italijanskih vojaških krogov, so namreč zaskrbele tako Beograd kot Rim. Medtem ko so v glavnem mestu Kraljevine SHS resno računali z možno akcijo savojske vojske na Jadranu, se je v Italiji začel širiti strah pred vojaškim udarom. Pod tem pritiskom sta konec leta predsednik vlade in minister za zunanje zadeve Tittoni predstavila tako imenovani »Nittijev kompromis«, s katerim sta se odpovedala Londonskemu paktu in v zameno zahtevala jamstvo za italijanstvo Reke in Zadra ter demilitarizacijo dalmatinske obale. Čeprav je kazalo, da predlog daje nekaj možnosti za sporazum, so ga Jugoslovani januarja 1920 zavrnili, kar pa predsednika Wilsona ni posebej vznemirilo. 4. marca je izrazil mnenje, naj obe zainteresirani državi obravnavata to vprašanje na neposrednih pogajanjih. Zavezniške sile bodo potrdile katerokoli rešitev, ki bi jo Rim in Beograd soglasno sprejela.

Meseca maja so se pogovori v resnici znova pričeli. Na njih sta italijansko stran zastopala predsednik nove vlade Giolitti in zunanji minister Sforza, jugoslovansko pa Pašić in Trumbić. Za Giolittija se je vedelo, da ni nikoli pripisoval posebnega pomena Londonskemu paktu, medtem ko je Sforza že

med vojno kot ambasador pri srbski vladi večkrat pokazal svoje nasprotovanje Sonninovi jadranski politiki. Bil je prepričan, da je treba nujno skleniti sporazum med Italijo in Kraljevino SHS in s tem preprečiti morebitno restavracijo habsburške monarhije v srednji Evropi ter nevarnost ponovnega nemškega prodiranja proti Jadranu. Čeprav je bil pripravljen na popuščanje, pa se ni odpovedal misli, da pripada Italiji vloga velesile v vzhodnem Sredozemlju in da si mora zato, tudi kar zadeva teritorialno gospostvo, zagotoviti vse, kar je mogoče. Rapalska pogodba, ki so jo po mučnih pogajanjih sklenili 12. novembra 1920, je bila v tem smislu izredno spreten kompromis. Grofu Sforzi je namreč z njo uspelo iztrgati Jugoslovanom marsikaj, ne da bi s tem vitalno prizadel interese nove države ter ogrozil njen obstoj. Beograjska vlada je morala sprejeti njegova pravila igre tudi zaradi diskretnega, a nedvoumnega pritiska Francozov in Angležev, ki so ji jasno povedali, da je edina alternativa neposrednemu sporazumu z Rimom celovita uresničitev Londonskega pakta.

Rapalska pogodba je močno prizadela slovenski narod in nemalo tudi hrvaškega. Četrtina slovenskega etničnega ozemlja s približno 300.000 prebivalci je prišla pod italijansko oblast, medtem ko so se Hrvatje morali odpovedati Istri, kjer so njihovi rojaki (več kot 160.000) skoraj celo stoletje bíli oster narodnostni boj z Italijani. Reka je postala svobodno mesto, Dalmacijo pa je dobila Kraljevina SHS, razen zadarske enklave in štirih manjših otokov. V zameno za velike teritorialne žrtve, ki jih je Sforza zahteval od Jugoslavije (a ne gre pozabiti, da je bil tudi sam pod udarom lastnih nacionalistov), ji je veliko dal v političnem pogledu: priznal je novo državo, se zanjo zavzel v ozemeljskem sporu z Bolgarijo, poleg tega pa tudi odtegnil podporo dinastiji Petrovićev, ki so še vedno upali, da se vrnejo na črnogorski prestol. Še pomembnejša je bila protihabsburška pogodba, s katero sta se Italija in Jugoslavija zavezali, da se bosta skupno uprli obnovitvi monarhije na Dunaju ali v Budimpešti (ta nevarnost ni bila samo hipotetična, kot sta marca in oktobra 1921 dokazala kar dva poskusa bivšega cesarja in kralja Karla I., da se polasti madžarske krone). V Beogradu, kjer slovenskih in hrvaških izgub niso občutili preveč boleče, so z odobravanjem sprejeli politiko grofa Sforze, v prepričanju, da lahko poslej računajo z Italijo kot dejavnikom stabilnosti v srednji Evropi in na Jadranu. Italijanski zunanji minister se je sicer zavedal, da Rapalska pogodba zahteva od Slovencev in Hrvatov veliko, toda menil je, da bo čas ozdravil rane, zlasti še, ker bo Italija znala voditi do »slovanske« manjšine politiko, vredno njene »dvatisočletne« kulture. Obenem pa je upošteval tudi konkretnejše dejavnike: »Če se ne bosta vzljubila, se bosta oba naroda, italijanski in jugoslovanski, sporazumela zaradi skupnih interesov in potreb.«[1] Tako je pisal nekaj dni po Rapallu, ker je vedel, da slabi odnosi med Rimom in Beogradom v prvih povojnih letih niso škodovali njuni trgovinski izmenjavi. Isto pa bi lahko rekli za vse »države naslednice«, ki so bile sicer v sporu zaradi habsburške dediščine, a zaradi političnih in teritorialnih zdrah niso žrtvovale svojih medsebojnih gospodarskih koristi. V tem smislu velja ugotoviti, da je bila Italija prvi najpomembnejši jugoslovanski zunanjetrgovinski partner glede uvoza in izvoza, da pa je drugo mesto pripadalo Avstriji, čeprav se je tudi

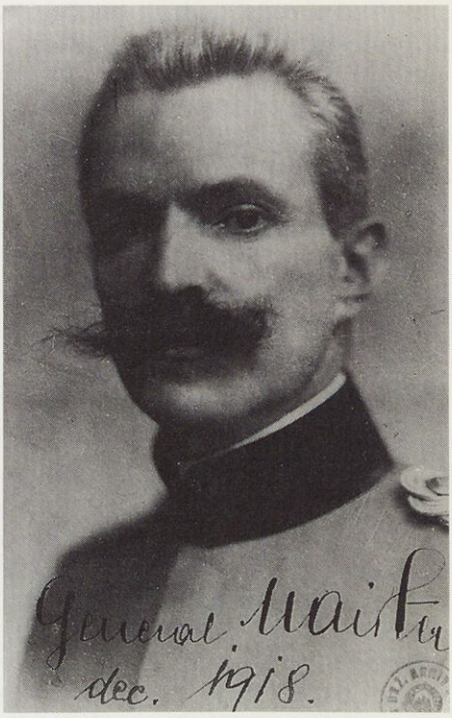

RUDOLF MAISTER,
slovenski general in pesnik

z njo Kraljevina SHS zapletla v dramatičen spor zaradi meja na južnem Koroškem.

Spopad z Avstrijo je imel seveda bistveno drugačne značilnosti kot z Italijo, kajti ta okrnjeni del nekdanjega cesarstva je veljal v mednarodni areni za poraženo državo. Jugoslovansko-avstrijsko mejo na Štajerskem je določil vojaški poseg generala Rudolfa Maistra, ki je s svojimi prostovoljci novembra 1918 zasedel Maribor in dolino Drave. Bolj zapleten pa je bil položaj na južnem Koroškem, ki so ga Slovenci iz etničnih in zgodovinskih razlogov zahtevali zase, pri tem pa naleteli na oborožen odpor tamkajšnjega nemško govorečega prebivalstva. Na pariški konferenci so zato velike sile predlagale razdelitev spornega ozemlja na dve coni, v katerih naj se prebivalstvo s plebiscitom odloči o svoji državni pripadnosti. Glasovanje 10. oktobra 1920 v coni A, severno od Karavank, je prineslo Kraljevini SHS pekoč poraz, saj se je slovenska večina na tem področju raje kot zanjo odločila za socialistično Avstrijo. To je pomenilo seveda, da v coni B plebiscit ni več potreben in da je Koroška dokončno izgubljena. Za Slovence, ki so izstopili iz kulturnega in civilizacijskega kroga srednje Evrope ter se pridružili tujemu levantinskemu svetu prav v upanju, da bodo z njegovo pomočjo ohranili svojo etnično celovitost, sta pomenila Rapalska pogodba in koroški plebiscit bolečo rano in veliko razočaranje. Potem ko so stoletja živeli pod isto oblastjo v habsburški monarhiji (čeprav razdeljeni na njene različne dežele), so se naenkrat znašli razkosani na štiri med seboj sovražne države,

s tretjino naroda, podrejenega tujcem. V Ljubljani je zato prišlo do nemirov in protestov proti nezmožnosti in popustljivosti beograjske vlade, ki so jo ostro kritizirali tudi Hrvatje, ogorčeni zaradi ozemeljskih izgub v Istri in Dalmaciji. Ti protesti so bili samo glasen izraz tiste napetosti, ki se je že dalj časa kazala znotraj jugoslovanske delegacije v Parizu in kalila odnose med njenimi »avstroogrskimi« in srbskimi člani. Prvi so Pašiću in njegovim sodelavcem očitali, da se niso dovolj zavzeli za obrambo slovenskih in hrvaških interesov, drugi pa so trdili, da je Trumbićeva skupina ravnodušna do naporov Srbije za zagotovitev boljših meja z Albanijo, Romunijo in Bolgarijo. Nesoglasje je bilo tudi posledica globlje dvoumnosti, značilne za tedanjo jugoslovansko zunanjo politiko. V pogovorih z Italijo, Avstrijo in Madžarsko so namreč njeni predstavniki utemeljevali svoje ozemeljske zahteve na Wilsonovih etničnih načelih, ko pa je šlo za teritorialne zahteve do Albanije, Bolgarije in Romunije, je cinični in izkušeni Pašić, ki si glede mednarodnega položaja ni delal utvar, preprosto pozabljal na visoke ideale in postavljal zahteve, ki so slonele na ozemeljskih in strateških interesih, pač v duhu tradicionalne, na moči zasnovane diplomacije.

Ta politika sile je prišla v prvih dveh letih po vojni najbolje do izraza v odnosu do Albanije, ki je bila jabolko spora med beograjskimi in rimskimi hegemonističnimi ambicijami. Ker je imela rimska vlada močno vojaško oporišče v Valoni, so Jugoslovani, da bi vzpostavili ravnotežje, zahtevali popravek severne albanske meje v svojo korist. S pretvezo, da pripada Balkan balkanskim narodom, so glasno oporekali Italiji, ki je nameravala prevzeti vlogo zaščitnice nad malo šiptarsko državo. Albanci so se v primežu med tekmecema seveda bolj bali neposrednega soseda kot vsiljivca z druge strani morja, zato so se v poznem poletju 1920 zapletli v oborožen spopad s Kraljevino SHS. Rim je to izkoristil in obtožil Beograd, da spletkari proti njihovi neodvisnosti. Očitek ni bil brez osnove, če upoštevamo, da so Jugoslovani proti koncu leta 1920, ko je Društvo narodov začelo razpravo o sprejetju Albanije med svoje člane, skupaj z Grki in Francozi temu uspešno nasprotovali, češ da ne gre za dovolj zrelo in avtonomno politično skupnost. Boji na meji med obema balkanskima državama so se nadaljevali vse naslednje leto, dokler septembra 1921 ni bila sklicana v Londonu konferenca velikih sil na ravni veleposlanikov, ki je potrdila ozemeljsko celovitost Albanije, toda tudi pravico Italije, da se ima za njeno zaščitnico. V odgovor so Jugoslovani še enkrat opozorili, da bodo na vsako vmešavanje v albanske notranje zadeve odgovorili s silo.

---

[1] *J. Pirjevec, Italijanska politika do nastajajoče Jugoslavije, Zgodovinski časopis, 43, 1989, str. 387–391. Cit., iz Ludovico Garruccio, Dopo Osimo: una nuova dimensione diplomatica, Affari Esteri, 1, IX., št. 33, 1977, str. 17.*

3. poglavje

DRŽAVA NORIŠNICA

Kraljevina SHS je bila med najbolj revnimi in zaostalimi državami v Evropi: na zahodu in jugu gorata, v osrednjem delu in na jadranski obali divja ter skalnata pokrajina se je le na severovzhodu odpirala proti plodnim ravnicam donavskega bazena. Od 248.000 km^2 skupne površine je bilo samo 46 odstotkov obdelanih, vse drugo so pokrivali gozdovi ali goličave. Na obdelanih površinah se je gnetlo 86 odstotkov prebivalstva, povprečno z dvema hektarjema in pol zemlje na družino, kar je bilo komaj dovolj za preživetje. Temu je treba še dodati primitivno obdelovalno tehniko, zastarelo orodje (na jugu so še uporabljali lesen plug), pomanjkanje kvalitetnih semen in gnojil, nomadsko pastirstvo, predvsem pa starodavno in vraževerno nevednost, ki je v mnogih pokrajinah burila domišljijo ljudi s temačnimi in vampirskimi strahovi.

Povprečna življenjska doba ni presegala 45 let; vendar je visoko smrtnost odtehtal velik demografski prirastek, s katerim počasni gospodarski razvoj države ni mogel tekmovati. Prenaseljenost podeželja (po računih je bilo kar 60 odstotkov vsega prebivalstva odvečnih) je bila torej kroničen pojav jugoslovanske družbene stvarnosti. V tej revščini so bile oaze relativne blaginje predvsem v Sloveniji, Šumadiji in Vojvodini, kjer sta delovali Slovenska ljudska stranka oziroma Poljedelska stranka ali je živela dobro organizirana nemška manjšina. Tu so imeli zadruge, hranilnice in posojilnice, ki so se naslanjale na predvojno tradicijo in zagotavljale prebivalstvu dostojne gmotne razmere. Že na Hrvaškem pa ni šlo vse tako, kot bi moralo, saj so bili Radić in njegovi bolj vpeti v nacionalni kot socialni boj. Vrh tega sta si Srbija in Črna gora po razdejanju med okupacijo le s težavo opomogli, nekdanje habsburške dežele, tudi same izčrpane zaradi vojne, pa so v primežu pogosto korumpirane uprave postajale vse bolj »balkanske« in hitro izgubljale svoj srednjeevropski videz.

V primerjavi s kmečkim življem je bilo mestnih prebivalcev malo, 14 odstotkov celotne populacije. Razkropljeni so bili po neštetih provincialnih mestecih, od katerih se po ritmu življenja v bistvu niso razlikovale niti tri prestolnice, Beograd, Zagreb in Ljubljana (samo prvi dve sta imeli več kot 100.000 prebivalcev). Meščani so se med seboj ločili po narodnostni pripad-

nosti in kulturi; niso torej sestavljali homogene celote in niso imeli pomembnega vpliva na javno življenje, če izvzamemo inteligenco, ta v slovanskih deželah klasični nadomestek za buržoazijo, ki je bila vodilna v vseh strankah, tudi kmečkih in delavskih.

Industrija ni bila razvita in je zagotavljala komaj 200.000 delovnih mest, največ kmetom, ki so se zaposlovali kot sezonski delavci, da bi si izboljšali dohodke. Manjkali pa so specializirani kadri in tehniki, ki so jih pogosto morali iskati v tujini. Zaradi tega brezposelnost, vsaj v dvajsetih letih, ni bila posebno pereča, socialni protesti pa tudi ne prepogosti, čeprav je bila zakonodaja na tem področju nadvse skromna. Šele leta 1924 so sprejeli zakon o osemurnem delavniku, pa še tega niso spoštovali, in to z izgovorom, da mlada jugoslovanska industrija potrebuje vso možno podporo ter da je ne gre obremenjevati s preveč napredno zakonodajo. Oblasti so skušale pospeševati industrijo tudi s protekcionistično politiko, ki je bila med najbolj strogimi v Evropi, a je imela bolj negativne kot pozitivne posledice, saj so industrijske proizvode zaradi pomanjkanja konkurence prodajali po cenah, ki so bile širokim množicam pogosto nedosegljive. Sicer pa so bili razvitejši centri, ki so kaj pomenili, samo v Sloveniji, v okolici Zagreba in v Vojvodini, pa še ti, tako kot rudniki na jugu države, v rokah avstrijskega, italijanskega, češkega, madžarskega, nemškega, francoskega in britanskega kapitala. Čeprav je imela Kraljevina SHS bogate rudnike (premog, železo, mangan, baker, boksit, krom) in še obilje drugih surovin, predvsem lesa, je bila zaradi pomanjkanja lastnih finančnih sredstev nesposobna, da bi dobro izkoristila svoje možnosti. Beograjske oblasti so poleg tega z nelagodjem gledale na priliv tujega kapitala in ga skušale z vsakovrstnimi ukrepi zavirati. Na drugi strani pa tudi v tujini ni bilo velikega zaupanja v jugoslovanske vladne in podjetniške kroge ter v stabilnost režima, zato pritisk v tem smislu ni bil nikoli močan. Zahodni Evropi je ustrezalo, da Kraljevina SHS ostane agrarna država in izvoznica surovin, sposobna proizvajati le izdelke slabše kakovosti. Takšna v bistvu izkoriščevalska politika, ne samo do jugoslovanske države, pa je v marsičem prispevala k destabilizaciji balkanskega prostora tudi v političnem smislu.

Zaradi vrste dobrih letin je v prvem povojnem obdobju vsekakor prišlo do rahlega izboljšanja stanja, tako da je leta 1924 izvoz prvič presegel uvoz. Tudi pozneje je trgovinska bilanca ostala pozitivna, kar je sredi desetletja omogočilo energičnemu finančnemu ministru Milanu Stojadinoviću, da stabilizira vrednost dinarja. Konjunktura je pospešila nekaj investicij v industrijo, zato je število delavcev v vseh sektorjih naraslo. Slovenija in Hrvaška sta po združitvi seveda izkoristili tržišče na jugu, ki jima je obenem zagotavljalo surovine po nizkih cenah, vendar je izmenjava ostala skromna. Oblastem kljub začetnim dobrim namenom namreč ni uspelo uskladiti različnih delov kraljevine niti preseči razlik med bolj in manj razvitimi. To je bila tudi posledica pomanjkljivih komunikacij med Srbijo in nekdanjimi habsburškimi deželami ter med njimi samimi (obstajala so kar štiri med seboj nepovezana železniška omrežja). Tako je bila na primer Dalmacija skoraj odrezana od zaledja in njena odlična pristanišča niso mogla služiti za izvoz poljedelskih proizvodov iz notranjosti.

Po računih ameriškega poslanika v Beogradu je v začetku tridesetih let krožilo v Kraljevini SHS približno pet milijard dinarjev, kar je pomenilo sedem ameriških dolarjev na prebivalca. Ta skromni kapital je bil večinoma koncentriran v Zagrebu, kar je prispevalo k nestabilnosti države, saj je bila politična moč v Beogradu. Toda najšibkejša točka Kraljevine SHS je bila njena velika zadolženost v tujini, kajti dežele, ki so se vključile vanjo, so prinesle s seboj tudi svoje dolgove. Srbija in Črna gora sta pred vojno in med njo dobili znatna posojila od Francije, Velike Britanije in ZDA, po letu 1918 pa si je beograjska vlada posebno v Parizu sposodila veliko denarja za posodobitev orožja ter za izgradnjo železniškega omrežja. Po članku, ki ga je objavila 7. aprila 1924 *Politika*, najuglednejši list v državi, je Kraljevina SHS dolgovala tujini dvaindvajset milijard dinarjev. Če se k temu prišteje še osem milijard notranjega dolga in vsota razdeli na državljane, pride na posameznika skoraj 3.000 dinarjev. To pa ni malo, saj srednja plača uradnika na začetku tridesetih let ni presegala 1.800 dinarjev na mesec.

Državni proračun so bremenili stroški za ogromen birokratski aparat, ki je bil sedemkrat prevelik, in za vojsko, v kateri so bili stalno angažirani trije odstotki prebivalstva. Velikanska finančna sredstva, na voljo oboroženim silam, niso bila le odraz militarizma beograjske vlade in dvorne kamarile, pač pa tudi posledica objektivnih razmer, v katerih se je znašla država v prvih povojnih letih. Poleg napetosti z Italijo, ki jih je Rapalska pogodba samo deloma ublažila, in trenj z Bolgarijo, v kateri so makedonski komiti našli zanesljivo podporo, jih je povečeval tudi revanšizem Budimpešte, ki ni bil brez odmeva v Vojvodini in drugih obmejnih področjih, naseljenih z madžarsko manjšino.

V svoji izpostavljenosti je Beograd iskal zaščito predvsem pri Franciji, tisti veliki sili, ki je bila najbolj zainteresirana, da ohrani status quo v povojni Evropi. Povratka Habsburžanov na prestol v Budimpešti sta se poleg Jugoslavije bali tudi Romunija in Češkoslovaška, saj sta si obe prisvojili obširna, z Madžari naseljena ozemlja. Ta skupni strah je botroval nastanku vrste bilateralnih pogodb med tremi državami, ki so po drugem poskusu bivšega cesarja Karla I., da se polasti krone sv. Štefana, prispevale k oblikovanju Male antante (kakor jo je ironično poimenoval neki budimpeštanski časopis). Trozveza je kmalu dobila politični blagoslov Francije, zlasti še, ker je bila član v tistem varnostnem pasu, ki so ga zahodne sile skušale potegniti okrog Sovjetske zveze in tako preprečiti širjenje »boljševiške kuge«.

Regent Aleksander, ki je bil vzgojen v Sankt Petersburgu in je po smrti carja Nikolaja II. ostal edini vladar slovanskega rodu v Evropi, je prepričano podpiral tako politiko. Ko so v ruski državljanski vojni marca 1921 »rdeči« premagali »bele«, se je čutil moralno dolžnega, da sprejme v svojo državo okrog 60.000 ubežnikov in jih tudi izdatno podpre. Za to širokogrudnostjo so se seveda skrivali tudi bolj otipljivi računi, saj si je tako priskrbel zveste antikomunistične čete, ki bi jih bilo po potrebi možno uporabiti. Generalu Wranglu, poveljniku »belih«, je dovolil ustanoviti v Srbiji vojaško legijo, številne njegove oficirje pa je sprejel v svojo vojsko. Mnogi begunci so dobili zaposlitev tudi v javni upravi in policiji, kjer so še okrepili že tako prisotno konservativno miselnost in korupcijo. Na drugi strani pa je ruska emigracija

zapustila pomembno sled na kulturnem področju, saj so njeni umetniki in znanstveniki (kar sedemdeset jih je poučevalo na univerzah) v mnogočem obogatili in razgibali intelektualno življenje v državi.

Strah pred sredobežnimi silami, ki je vzdrževal koalicijo med radikalci in demokrati, je izgubil svojo povezovalno moč kmalu po razglasitvi vidovdanske ustave. Skupno govorico so našli še julija 1921, ko so zaradi atentatov skrajne levice na Aleksandra in notranjega ministra Milorada Draškovića izdali Zakon o zaščiti države, ki je predvideval stroge kazni in celo smrt za komunistično rovarjenje in izključil KPJ iz političnega življenja. Med demokrati pa so se kmalu nato pojavila sumničenja, da se jih hočejo radikalci znebiti, se povezati z avtonomističnimi in opozicijskimi silami ter celo pristati na revizijo ustave. Napadi na Pribičevića v časopisju pa tudi v skupščini so te glasove še okrepili, posebej ko je v začetku decembra 1921 Pašić od njega zahteval, naj odstopi in prepusti notranje ministrstvo Radikalni stranki. Sledila je vladna kriza, ki se je razpletla že 24. decembra, ko je Pribičević prevzel ministrstvo za šolstvo, medtem ko so za njegovega naslednika imenovali bolj zmernega človeka, Vojislava Marinkovića, eksponenta beograjskih finančnih krogov.

Kriza med strankama je rasla predvsem iz dileme, kakšen odnos vzpostaviti do hrvaškega vprašanja. Komaj je ustava stopila v veljavo, je namreč Radić razglasil, da je hrvaški narod, ki ga predstavlja samo njegova stranka, ne priznava. In to niso bile prazne besede, kajti poleti 1921 so se z njo povezale še štiri politične skupine v Hrvaški blok, ki je zares užival podporo velike večine Hrvatov. 16. avgusta 1921 je v Beogradu umrl kralj Peter I. Osvoboditelj, kot je proglašala uradna propaganda (čeprav ga je njegov sin že leta imel v hišnem priporu). Zagrebška občinska uprava je odklonila, da bi poslala delegacijo na državni pogreb, zato jo je vlada razpustila. Toda na volitvah za novi občinski svet, razpisanih 11. decembra, je Hrvaški blok dosegel velik uspeh in s tem dokazal, da Radićev vpliv ni močan samo na podeželju, ampak tudi v mestih. Seveda so Stjepana Radića izvolili za župana, toda vlada tega ni odobrila, temveč poslala v Zagreb svojega komisarja. Radić je incident izrabil za nov napad na »mameluško Pribičevićevo bando« in za bojkot mestne skupščine. V prepričanju, da bi moralo hrvaško vprašanje vznemiriti vso Evropo, je obenem skušal tudi tujini pojasniti resnično vsebino svojega spora z Beogradom. Ko se je leta 1922 v Genovi sestala mednarodna konferenca za gospodarsko sodelovanje, na kateri je prvič sodelovala tudi Sovjetska zveza, je poslal njenemu predsedstvu dokaj naivno in gostobesedno izjavo, da hrvaški narod ne sprejema finančnih obveznosti, ki bi jih srbska vlada podpisala v njegovem imenu.

Pot iz slepe ulice, v katero je zašla Kraljevina SHS, je skušal najti v začetku septembra 1922 premišljeni Ljubomir Davidović, predsednik Demokratske stranke. Njegova ambicija je bila, da kot eksponent stare Srbije utrdi svoje pozicije nasproti tradicionalnemu tekmecu in nasprotniku Pašiću. Potreboval je torej zaveznike v nekdanjih habsburških deželah, ki pa bi jih lahko pridobil le, če bi mu uspelo obrzdati centralistično vnemo svojega strankarskega kolege Pribičevića, za katerega so bili vsi avtonomisti habsburški plačanci. Pribičevićeva odločitev, da ustanovi borčevsko zvezo,

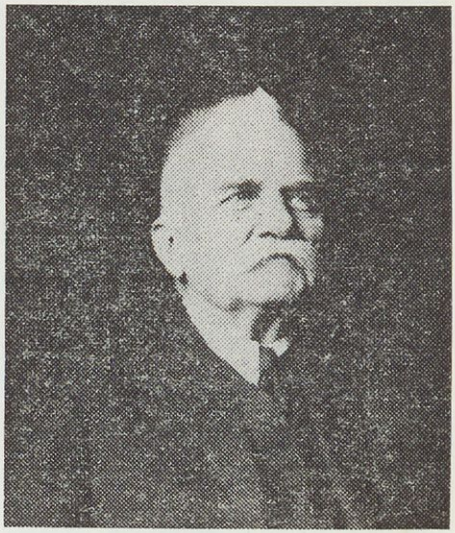

LJUBA DAVIDOVIĆ, *prvak Jugoslovanske demokratske stranke*

Organizacijo jugoslovanskih nacionalistov (Orjuna), ki naj bi po zgledu Mussolinijevih skvadristov varovala državno enotnost, je Davidovića spodbudila k akciji. Skupaj z nekaterimi srbskimi in hrvaškimi intelektualci se je 10. septembra 1922 v Zagrebu udeležil kongresa, na katerem so zavrnili vladno politiko in zahtevali upravno decentralizacijo ter revizijo ustave. Ni pa se omejil le na to: navezal je tudi stike z Radićem, da bi ga prepričal, naj opusti bojkot skupščine in se vključi v redno politično življenje. Ti koraki so povzročili pravi potres znotraj Demokratske stranke, čeprav je ostra diskusija v njenem vrhu ostala za javnost skrita. Pašić pa ni imel razloga za molk. Izjavil je, da ne more sodelovati s politično silo, ki si dovoljuje razkošje, da je na vladi, obenem pa spletkari z opozicijo in ni zmožna braniti ustavnega reda. 4. decembra 1922 je odstopil, a že 16. decembra mu je kralj poveril oblikovanje nove vlade, ki naj bi jo sestavljali samo radikalci. Vladar je obenem razpustil skupščino in za 18. marec 1923 razpisal volitve. Odločitev mu je seveda narekoval Pašić, prepričan, da je Davidovićeva poteza usodno omajala Demokratsko stranko in da bodo volitve potrdile premoč radikalcev v jugoslovanskem političnem prostoru. Poglavitna značilnost predvolilnega boja v prvih mesecih leta 1923 je bil obračun med radikalci in demokrati, ki se niso spraševali, koliko to lahko škodi njihovim skupnim centralističnim ciljem. Izidi glasovanja so zares okrepili radikalce in oslabili demokrate, saj so ti izgubili skoraj polovico volivcev. Vzrokov tega osipa ni iskati toliko v Davidovićevi spravni politiki do Hrvatov, kolikor v razočaranju ljudskih množic nad jugoslovansko idejo in skupnim življenjem v prvih povojnih letih. Radić je seveda triumfiral na Hrvaškem in se hkrati tudi prvič uveljavil v Dalmaciji ter Bosni in Hercegovini, kar je v vladnih krogih povzročilo nemalo vznemirjenja. Bošnjaki so potrdili svoje zaupanje dr. Mehmedu Spahu, voditelju Jugoslovanske muslimanske organizacije, medtem ko je vodilna sila v Sloveniji postala Slovenska ljudska stranka. Njeno predvolilno

MEHMED SPAHO,
ustanovitelj in predsednik Jugoslovanske muslimanske organizacije

geslo: »Hočemo postati samosvoj narod in se nočemo ne posrbiti ne pohrvatiti!« je med ljudmi očitno naletelo na široko odobravanje.[1] Pomemben uspeh je požela tudi stranka Džemijet v južni Srbiji in tako potrdila težnjo volivcev, da se zberejo okrog svojih narodnostnih in verskih bander.

Politična slika je bila po 18. marcu 1923 bolj jasna kot po volitvah v ustavodajno skupščino. Na eni strani je bila Radikalna stranka z idejo, da je samo srbski narod državotvoren, na drugi pa razne avtonomistično usmerjene stranke, predstavnice etničnih in verskih skupnosti, ki so bile do tedaj odrinjene od vlade. Na sredi so ostali poraženi demokrati, trdni v svojem jugoslovanstvu, a razcepljeni v dve struji, ki sta ju pooseblja la Davidović in Pribičević. Nobena od teh skupin pa ni bila dovolj močna, da bi oblikovala večino, tudi zato, ker je Radić še vedno vztrajal pri bojkotu skupščine, čeprav je bilo mogoče razumeti, da je pripravljen na kompromis. Pašić je sicer v svoji volilni kampanji očital demokratom, da hočejo v dogovoru s Hrvati spodkopati ustavo, toda bil je preveč pragmatičen, da bi v novih razmerah ne iskal z njimi dialoga. V začetku aprila 1923 je tako začel prepričevati pripadnike Hrvaške republikanske kmečke stranke, Slovenske ljudske stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije, naj priznajo ustavo in v skupščini odigrajo konstruktivno vlogo. Pogovori so stekli najprej v Beogradu, potem pa v Zagrebu in se zaključili dokaj obetavno s podpisom Markovega protokola (imenovanega po predstavniku Radikalne stranke Marku Djuriću). V njem so radikalci v zameno za parlamentarno podporo Hrvatov in drugih političnih skupin obljubili, da pri vodenju notranje politike ne bodo uporabljali sile in da si ne bodo več prizadevali razdeliti države na pokrajine ter tako razparcelirati Hrvaško in Slovenijo. Medtem pa je Pašiću uspelo sestaviti vlado, za katero so v skupščini glasovali muslimani stranke Džemijet in nemški poslanci. Ker mu pomoč Hrvatov, Slovencev in

Bošnjakov ni bila več potrebna, se je distanciral od Markovega protokola, češ da ne gre za uradni sporazum, temveč le za zapis o temi pogovorov. Radić je ta kameleonski preobrat pravilno ocenil kot politični samomor, saj je Pašić s svojo odločitvijo v bistvu obsodil Kraljevino SHS na smrt, čeprav je bilo treba nanjo čakati še skoraj dvajset let. Vsekakor se Pašić za to ni zmenil, zlasti ker je v skupščini lahko računal na zunanjo podporo slovenskih klerikalcev in bosanskih muslimanov, poglavitni cilj katerih je bil preprečiti najbolj nevarnim centralistom, Pribičevićevim demokratom, da se vrnejo na oblast. Tako nastale razmere so bile nadvse značilne: velikosrbska buržoazija je gospodovala državi s pomočjo manjših etničnih in verskih skupnosti, ki so se zadovoljevale z drobtinicami z vladne mize in izrabljale v svoj prid temeljni razkol med Srbi in Hrvati.

Razočarani Radić je v odgovor na Pašićevo nelojalnost seveda poostril napade na vlado in dinastijo. Ob obletnici francoske revolucije, 14. julija 1924, je v Zagrebu izjavil, da je Hrvaška jetnica v »srbski Bastilji«, ter omalovaževalno govoril o radikalcih, o »srbskem kralju« in celo njegovi mladi ženi. Ker je kraljico, ki je pričakovala prvega otroka, primerjal z Madame Pompadour, je dvorne in vladne kroge tako razjaril, da so sprožili postopek, ki naj bi mu odvzel poslansko imuniteto.[2] Hrvaški politik pa ni čakal, da bi ga spravili pred sodišče: v spremstvu nekaj sodelavcev je s ponarejenim potnim listom zbežal na Dunaj, od koder je nadaljeval pot v Pariz in London, da opozori Evropo na nevzdržne hrvaške razmere. Romanje, ki ga je začel z velikimi upi, pa ni bilo kronano z uspehom, saj so bili v francoski in britanski prestolnici mnenja, da je zaradi ravnotežja sil na Balkanu in v vzhodnem Sredozemlju potrebno zagotoviti obstoj Kraljevine SHS tudi za ceno srbske prevlade nad drugimi manjšimi narodi.

Medtem je prišlo v neustaljeni jugoslovanski politični stvarnosti do nepričakovanega združevanja sil. Marca 1924 so se opozicijske stranke, Davidovićevi demokrati, slovenski klerikalci in bosanski muslimani, po dogovoru s Hrvaško republikansko kmečko stranko (v Radićevi odsotnosti jo je vodil bolj »meščanski« Vladko Maček), združile v enoten blok. Tako organizirane so nameravale zrušiti vlado »večne nelegalnosti, tiranije in korupcije«, oklicati nove volitve in preoblikovati državo. V ta namen se je sedemdeset hrvaških poslancev, ki so spričo neuspehov svojega karizmatičnega vodje v tujini začeli dvomiti o upravičenosti dotedanje taktike, odpovedalo bojkotu skupščine ter se priglasilo k delu v njej. Pašić je na ta manever odgovoril 25. marca z odstopom. Preden je posebni komisiji uspelo overiti mandate hrvaških poslancev in jim tako priznati pravico, da zasedejo svoja mesta, je stari lisjak skupaj s Pribičevićem (ki se je odcepil od Demokratske stranke in ustanovil svojo skupino) že oblikoval vlado »narodnega bloka«. Ta se je predstavila v skupščini 29. marca in bila potrjena s skromno večino petnajstih glasov, kar ji seveda ni zagotovilo dolgega življenja. V naslednjih dneh je število hrvaških poslancev, ki so se lahko polnopravno udeležili parlamentarnih zasedanj, tako narastlo, da so s svojimi zavezniki brez težav porazili pravkar imenovano vlado. Pašić je spet odstopil, in kralj se je odločil, potem ko je zaman poskušal oblikovati od Hrvatov neodvisen kabinet, za drastičen korak. 26. maja 1924 je obnovil tako imenovano »vlado PP«

(Pašić-Pribičević), obenem pa z odlokom zaprl skupščino do 20. oktobra. Ta poteza je seveda povzročila pravi vihar v vrstah opozicije, ki je očitala monarhu, da je botroval državnemu udaru, medtem ko je proti ministrskemu predsedniku in njegovim političnim sodelavcem sprožila časopisno gonjo, obtožujoč jih korupcije.

Junija in julija so se strasti tako razvnele, da je Pašić svetoval Aleksandru, ko se je vrnil s počitnic na Bledu, naj razpusti skupščino in razpiše predčasne volitve. Kralj, ki je v zakulisju s svojim ministrom že dolgo bil neizprosen boj za oblast, je predlog odklonil. Pašić pa je znova odstopil, že tretjič v štirih mesecih. Tedaj je jezni Aleksander sklenil, da bo storil to, česar pred začetkom poletja ni hotel slišati. 27. julija je namreč Davidoviću zaupal oblikovanje nove vlade, ki naj bi jo sestavljale opozicijske stranke, v skupščini pa podpirali Hrvati. Da bi ta politični salto mortale le ne bil preveč drzen, je vključil v kabinet kot vojnega ministra svojega pribočnika generala Stevana Hadžića. 6. avgusta 1924 se je Davidovićeva vlada predstavila na izrednem zasedanju skupščine z ambicioznim programom, razčlenjenim v tri točke: narodna pomiritev, ureditev uprave in boj proti korupciji. Za to prenovitveno politiko je glasovalo kar 175 poslancev, proti pa so bili Pašićevi in Pribičevićevi pristaši, odločeni, da čimprej spodkopljejo nove ljudi na oblasti, ki so med drugim zastavljali neprijetna vprašanja o tem, kako je Pašićev klan v zadnjih dveh letih ravnal z državnim denarjem.

Medtem je tudi Stjepan Radić poskrbel za politično senzacijo. Junija 1924 je sprejel povabilo sovjetskega komisarja za zunanje zadeve G. V. Čičerina in odšel v Moskvo tudi zato, da dokaže evropskemu javnemu mnenju, do kod so pripravljeni iti Hrvati za dosego svojih ciljev. Iz Moskve, kjer je v tem času zasedal V. kongres Kominterne in kjer je bilo vzdušje odločno protijugoslovansko, je 1. julija 1924 prišla vest, da je Radić priključil svojo stranko Mednarodnemu sovjetu kmetov, ki je nastal leto prej kot dopolnilo Tretje internacionale. Komaj je senzacionalna novica o pristopu prišla v Beograd, je Pašić, ki je bil v tem času še na vladi, zagrozil, da bo Hrvaško kmečko republikansko stranko prepovedal na podlagi zakona o zaščiti države. Toda kmalu je moral prepustiti oblast Davidoviću, ki se zaradi odvisnosti od Hrvatov ni zmenil za Radićevo zvezo z boljševiki. Ob novi politični klimi se je ta po enoletni odsotnosti vrnil v domovino in se takoj začel zavzemati za vključitev svoje stranke v vlado. Toda med pogajanji si je dovolil celo vrsto neprimernih izjav. Zdaj je menil, da je treba v Kraljevini SHS uvesti ustavno monarhijo angleškega tipa, nato spet govoril o sovjetski federaciji kmečkih in delavskih republik. S pristopom k »zeleni internacionali«, tako je pojasnil vodstvu svoje stranke, je hotel zagotoviti Hrvatom podporo velike sile, ki ni vezana na versajske mirovne pogodbe. To je bilo toliko kot reči, da še vedno računa z razpadom Kraljevine SHS, katere legitimnost je temeljila prav na teh pogodbah.

Takšno neprevidno ravnanje je bilo voda na mlin tistim silam v skupščini in na dvoru, ki so se želele čimprej znebiti neprijetne Davidovićeve vlade. V začetku jeseni je poveljstvo IV. armade s sedežem v Zagrebu poslalo v Beograd vznemirljivo poročilo o stanju na Hrvaškem in boljševiški propagandi Radićevih pristašev med četami. To je znala spretno izrabiti »vojaška

mafija«, kot jo je označil poljski poslanik v Beogradu, in je baje celo zagrozila Aleksandru z detronizacijo, če ne odtegne svoje podpore Davidoviću. Iz strahu ali iz prepričanja je kralj prav kmalu izpolnil njene zahteve: 8. oktobra 1924 je njegov zaupnik general Hadžić, ki ga je Radić osebno napadel, odstopil zaradi »defetizma« Hrvaške kmečke republikanske stranke in tako povzročil krizo prav v trenutku, ko je vlada zbrala dovolj dokazov o malverzacijah radikalcev in se pripravljala, da v skupščini predstavi zakon za boj proti korupciji. 15. oktobra je Aleksander prisilil Davidovića k odstopu in s tem pokopal ministrskega predsednika, ki je prvič v kratki zgodovini Kraljevine SHS lahko računal na trdno parlamentarno večino in že imenoval komisijo za obravnavo avtonomističnih zahtev Slovencev in Hrvatov. »Jasno je,« sta potožila dva vidna predstavnika Demokratske stranke romunskemu zunanjemu ministru, »da imajo v zakulisju neodgovorne sile odločilno besedo.«[3]

Radić je ogorčeno nastopil proti »beograjskim banditom in militaristom«, proti Pašićevi neumnosti in kraljevi brezobzirnosti, namigujoč na moralno in materialno podporo, ki mu jo je obljubil Čičerin. Kralj pa se je medtem ponovno obrnil na Pašića s ponudbo, naj sestavi novo vlado. Da bi mu to uspelo, je moral sprejeti že pred časom postavljeno zahtevo starega liderja, naj razpusti skupščino in razpiše nove volitve. Pašić, ki je lahko računal samo na podporo Pribičevića in njegovih avtonomnih demokratov, se je v teh okoliščinah odločil, da enkrat za vselej spravi s poti svoje politične nasprotnike. 23. decembra 1924 je minister za notranje zadeve Božidar Maksimović na podlagi zakona o zaščiti države prepovedal vsako propagando za Hrvaško republikansko kmečko stranko. Obtožil jo je, da je pristopila k »zeleni internacionali«, da je v stikih z makedonskimi banditi in da s prevratniško propagando rovari v vojski. Strankin arhiv so zaplenili, Radića in nekaj njegovih najožjih sodelavcev pa 5. januarja 1925 zaprli z obtožbo veleizdaje. Ta policijski ukrep so po Trumbićevi izjavi občutili na Hrvaškem kot sovražno dejanje, uperjeno proti vsemu narodu. Ogorčenje je bilo tolikšno, da si vlada ni drznila storiti naslednjega koraka: izključiti Hrvaško republikansko kmečko stranko iz javnega življenja.

Volilni boj je seveda tekel v znamenju protihrvaške in protiboljševiške propagande, toda poskusi, da bi kompromitirali Radića pred njegovimi pristaši, so klavrno propadli. Volitve 8. februarja 1925 so jasno pokazale, kako zelo je jugoslovanska družba politično razdrobljena pa tudi razgreta. Volivcem se je v presojo namreč predstavilo kar 45 strank, medtem ko je število ljudi, ki so prišli na volišča, doseglo rekordnih 77 odstotkov vseh upravičencev. Rezultati, zlasti spričo ponaredb in pritiskov, do katerih je prišlo povsod, še posebej na jugu, niso bili preveč ugodni za Pašića in Pribičevića, čeprav jima je zaradi volilnega zakona, ki je nagrajeval močnejše politične sile, uspelo zasesti v skupščini 162 mest. Toda opozicija si jih je pridobila samo deset manj in od teh jih je Hrvaška republikanska kmečka stranka kljub molku, h kateremu je bila prisiljena, dobila 67. Radić je bil zmagoslavno izvoljen v treh volilnih okrožjih, čeprav je sedel za rešetkami.

Novi parlament se je sestal 7. marca in najprej imenoval komisijo za overitev mandatov, zadolženo, da preuči vse nepravilnosti, do katerih naj bi

bilo prišlo v času volitev. »Vlada PP« je trdila, da Radićeva stranka ne more biti prisotna v skupščini in ni legalna, saj gre za komunistično gibanje, včlanjeno v internacionalno revolucionarno organizacijo. Proti tej obtožbi se je dvignila vsa opozicija, združena kljub svoji heterogenosti v Blok narodne sprave in kmečke demokracije, ki mu je predsedoval Ljuba Davidović.

Medtem ko je v skupščini divjal besedni vihar, pa je v zakulisju tekla pomembna akcija, ki jo je sprožil sam kralj Aleksander, prepričan, da je glede na izide volitev na Hrvaškem treba spremeniti taktiko. Svojega zaupnika Mita Dimitrijevića, člana Radikalne stranke, je zadolžil, naj diskretno naveže stike z Radićem in ga prepriča, da se javno odpove svojemu republikanskemu in federalističnemu programu. Emotivnega in nestalnega politika ni bilo treba dolgo pregovarjati: ker se je vrnil iz Moskve razočaran nad boljševiki, češ da nočejo zaveznikov, temveč samo hlapce, in ker je bil prizadet zaradi brezbrižnosti Zahoda do hrvaškega vprašanja, se je odločil, da bo, kot je zapisal pozneje Krleža, »stoodstotno kapituliral«.[4] 27. marca 1925 je njegov nečak Pavle v skupščini prebral izjavo, s katero je v imenu Hrvaške republikanske kmečke stranke priznal dinastijo Karadjorjevićev, enotnost države in obstoječo politično ureditev, hkrati pa izrazil upanje, da bo prišlo do spremembe ustave na podlagi sporazuma med Srbi, Hrvati in Slovenci. »Kar se tiče narodne enotnosti, vam, gospodje, odkrito povem, da sodimo, da smo trojica, ki hoče in mora živeti skupaj, kajti v mednarodnem merilu smo vsak zase nemočni in nas naš narodni interes sili, da živimo skupaj...«[5] Ta nepričakovani preobrat pa ni zadovoljil Pašića, ki se je s Pribičevićevo pomočjo trdovratno upiral sporazumu s Hrvati, čeprav so ti v dokaz svoje iskrenosti črtali iz imena stranke pridevnik »republikanska« in tudi izstopili iz »zelene internacionale«. Kralj, ki je znotraj radikalnega tabora lahko računal na podporo frakcije, nasprotne staremu državniku, pa je še naprej pletel svojo mrežo in pri tem žel priznanje mednarodnega tiska, predvsem angleškega in francoskega. Že 22. aprila je Radić še enkrat popustil, češ ustava naj ostane v veljavi še dve, tri leta, tako rekoč na preizkušnji, šele potem jo bodo revidirali v skladu z voljo ljudstva. Sedaj se je tudi Pašić, v strahu, da ga razvoj dogodkov ne spodnese, odločil za kapitulacijo. Z izgovorom, da je minister za pravosodje, po strankarski pripadnosti »samostojen demokrat«, protizakonito razveljavil zaplembo, ki je prizadela posesti grofa Thurna und Taxisa, je odstranil Pribičevića z njegovimi vred iz vlade in obenem zastavil uradne pogovore s Hrvati. Že po desetih dneh sta obe strani podpisali protokol, s katerim je Hrvaška kmečka stranka še enkrat priznala ustavo, monarhijo ter narodno in državno enotnost. To dejanje, ki je bilo diametralno nasprotno vsemu, kar je Radić razglašal v zadnjih petih letih, bi bilo samomorilsko za vsakogar, kot je zapisal poljski diplomat, toda ne zanj, saj ga je ljudstvo obožavalo kot mesijo.[6]

Neposredna posledica junijskega protokola je bil izstop Hrvaške kmečke stranke iz opozicijskega bloka, ki je kmalu nato razpadel. Strankini voditelji so bili izpuščeni iz zapora in nekateri takoj vključeni v novo vlado, ki jo je 18. julija 1925 že desetič predstavil Pašić. Stjepan Radić vanjo najprej ni stopil, toda že sredi novembra je na vladarjev pritisk prevzel resor za šolstvo, tistega torej, ki ga je prej vodil njegov najhujši sovražnik Svetozar Pribičević.

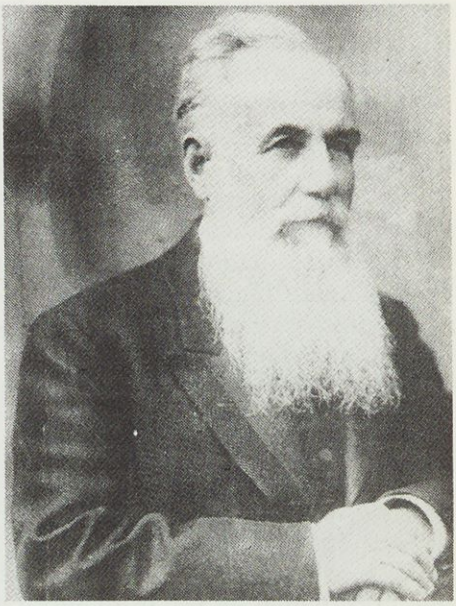

NIKOLA PAŠIĆ,
vodja Narodne radikalne stranke, predsednik vlade

Ta je bil smrtno užaljen zaradi načina, kako so ga odpravili, in je na vse strani razglašal, da se bo maščeval in da radikalci ne bodo nikoli več izrabljali njegove skupine kot »buldoga na verigi, ki ga spustiš, kadar je treba lajati«.[7] Zmagoslavnega Aleksandra pa to ni motilo, nasprotno, ker je bil prepričan, da je obrzdal Hrvate, je menil, da je napočil čas, ko je treba tudi radikalcem pristriči peruti. To se mu je zdelo toliko lažje, ker je Pašić zaradi prisilnega sporazuma z Radićem izgubil med svojimi privrženci precej ugleda. Poleg tega je bil skoraj osemdesetletni politik tudi bolan in je večino poletja preživel v Karlovyh Varyh na Češkem. Njegovo odsotnost je Aleksander sklenil izrabiti za to, da okrepi svoj vpliv znotraj Radikalne stranke ter v njej podpre tiste politične osebnosti, ki so se mu zdele vredne zaupanja. »Temu mlademu, odločnemu in vedno bolj spretnemu monarhu,« je zapisal poljski odpravnik poslov v Beogradu, »despotski, trmasti in ultrakonservativni Pašić vedno bolj preseda, kot je nekoč Bismarck ambicioznemu Viljemu.«[8]

Medtem pa je po prvi evforiji v Hrvaški kmečki stranki zavladalo globoko razočaranje, saj so radikalci še naprej vladali državi po starem, kot fevdu, ki ga je treba čimbolj izkoristiti. Radić pa se tudi kot minister ni znebil razvade, da ne bi ob vsaki priliki izrekel vse, kar mu je šinilo v glavo: prav kmalu je začel napadati kolege radikalce, češ da so »po turško« korumpirani, vsa Srbija pa da zaradi davčnih privilegijev bogati na račun bivših habsburških dežel. »Mi Hrvati,« je govoril, »smo bili antemurale christianitatis pred Balkanom. Zdaj smo zadnji okop pred istim Balkanom.«[9] Takšne izjave pa tudi poskusi, da bi razširil svoj vpliv na bosanske muslimane, ki jih je razglašal za etnične Hrvate in jih vabil, naj se skupaj z njim borijo proti »beograjski gospodi«, so seveda v vladi izzvali skrajno nejevoljo. Do krize

spomladi leta 1926 pa ni prišlo zaradi tega, ker je zavezništvo RR (radikalci-Radić) kmalu zamrlo, temveč zaradi sporov v srbskem taboru, ki jih je netil Aleksander. Kraljevi zaupnik v Radikalni stranki Velimir Vukičević je namreč prepričal njenega podpredsednika Ljubomirja Jovanovića, o katerem se je vedelo, da je potihem že dolgo navzkriž s Pašićem, naj stopi z njim v odkrit boj. Intriga se je udejanjila v tožbi, ki jo je vložil leta 1926 zet Ljubomirja Jovanovića proti Pašićevemu sinu Radetu zaradi korupcije in zapravljanja državnega denarja. Tisoč in en škandal tega srbskega Rasputina je bil že dolgo vzrok splošnega zgražanja, kar pa ga ni prizadelo, saj ga je ščitil senilni, a mogočni oče. Toda tokrat je bila tožba podprta s preobsežno dokumentacijo, da bi jo sodišče moglo zavreči. Ker je hotel ublažiti neprijetni zaplet, ki je povzročil, da so na vlado, posebno z Davidovićeve strani kar deževale obtožujoče interpelacije, je Pašić začasno ukinil zasedanje skupščine, in sicer z izgovorom, da so blizu katoliška in pravoslavna velika noč pa še muslimanski bajram povrhu. Proti tej očitni mahinaciji je takoj nastopil Radić s trditvijo, da parlamentarnega dela niti začasno ni mogoče ukiniti. V odgovor na to je Pašić s svojimi pristaši izstopil iz vlade.

Verjetno nihče ni pomislil, da se s tem zaključuje več kot polstoletno obdobje srbske zgodovine, ki jo je oblikoval stari radikalski prvak. Večina je bila prepričana, da gre le za spreten politični trik, ki naj osemdesetletnega politika začasno odstrani iz središča pozornosti, tako da bi na njegovo mesto prišel človek, sposoben zadušiti škandal, v katerega se je pogrezal režim. Kralj pa je bil drugačnega mnenja. Za novega ministrskega predsednika je izbral radikalca Nikolo Uzunovića, bivšega ministra za javna dela, z nalogo, da reši politiko narodne enotnosti, čeprav bi bilo treba voditelju stranke Pašiću zabosti nož v hrbet. Ni dvoma, da je Aleksander dobil primernega človeka za to, da se reši Pašića; če pa mu je bilo resnično do tega, da ohrani zavezništvo med Srbi in Hrvati, ne bi bil mogel izbrati slabše. Po oceni ameriškega poslanika v Beogradu je bil namreč Uzunović najbolj ozkosrčen Srb starega tipa, kar si ga je mogoče predstavljati. »Ksenofobija mu včasih zamegli še tisto malo zdrave pameti, kar je ima.«[10]

Kljub temu se je Radić v začetku odločil za sodelovanje z njim, toliko bolj, ker mu premier ni preprečeval napadov na Pašićev klan, predvsem na mladega Radeta, ki je bil na koncu obsojen na petnajst mesecev ječe in na 140.000 dinarjev globe. Kot je bilo pričakovati, ni preživel v zaporu niti enega dneva in ni plačal niti enega dinarja kazni. Toda že samo dejstvo, da je bil obsojen član čaršije, je vzbudilo pri velikosrbski buržoaziji val ogorčenja in preplaha. V tem času so se v beograjskih kavarnah in redakcijah prvič začeli pojavljati glasovi, da bi bilo treba končno odpraviti skupščinski sistem, ki opoziciji daje preobsežen manevrski prostor. Sledilo je obdobje velike politične negotovosti, ki je leta 1926 povzročila kar pet vladnih kriz v metežu spletk, polemik in škandalov. Kralj pa je vztrajal in kot mandatarja nove vlade vedno znova imenoval Uzunovića. Ob spoznanju, da do končnega preloma s Hrvaško kmečko stranko ni daleč, je ta skušal decembra navezati stike s tradicionalnimi nasprotniki, Davidovićevimi demokrati. Njegovemu naklepu pa se je odločno uprl Pašić, ki si je želel nazaj v politično areno in zahteval od kralja, naj ga imenuje za prvega ministra.

STJEPAN RADIĆ,
karizmatični vodja Hrvaške kmečke stranke

Aleksander ni nameraval več prenašati vsiljivega starca: pogovor, v katerem je ta postavil svojo zahtevo, je bil tako buren, da je Pašić, ki je bil sicer znan po svoji hladnokrvnosti, še isto noč, 10. decembra 1926, umrl od kapi.

Nikola Pašić je bil energičen in nadarjen politik, v trenutkih nevarnosti zmožen epskega poguma, kot na primer leta 1914, ko je zavrnil ultimat mogočne habsburške monarhije. Zato je bil v Srbiji izredno popularen, skoraj legendarna osebnost, toda s pridihom domačnosti, tipične za njeno patriarhalno družbo. »Baja že ve, kaj počne,« je pravil narod v svojem slepem zaupanju. Toda če je bil baja (stric) Pašić po meri stare Srbije, pa ni bil kos večetnični stvarnosti in kulturni raznolikosti celotne Kraljevine SHS, ki je ni znal ne voditi ne vladati. Prepričan je bil, da je nastala po zaslugi srbske vojske in da torej ne more biti, ne glede na ime, drugega kot srbska država: »Večja Srbija,« je dejal februarja 1926, »ali velika Srbija, kot hočete, toda vsekakor in samo Srbija.«[11] Poleg tega se je obdal s sorodniki, domačini in prijatelji, ki so se kot zajedavci ugnezdili v vseh vozliščih države. To in dejstvo, da je vodil Radikalno stranko povsem samovoljno, je prispevalo k nastanku podtalnih, med seboj tekmujočih skupin, ki so v srbsko politiko zanesle klice razdora, po katerem si ni več opomogla.

Po Paševićevi smrti je bilo upanje, da se bo politično ozračje zbistrilo, kratkotrajno. Peta Uzunovićeva vlada, pri kateri so še sodelovali predstavniki Hrvaške kmečke stranke, je trajala samo en mesec, od 24. decembra 1926 do 28. januarja 1927. Padla je pod težo obtožb, ki jih je bil deležen notranji minister Božidar Maksimović (rekli so mu Kundak – puškino kopito) zaradi brutalnosti policije v času občinskih volitev, predvsem v Vojvodini in Slavoniji. Radić in njegovi so se seveda pridružili napadom opozicije in na ves glas zagotavljali, da nimajo nobenega zaupanja v ministrskega

predsednika in druge radikalske kolege, saj ne spoštujejo niti vidovdanske ustave, kaj šele voljo ljudstva. Radikalci so bili hudo razočarani nad izidom volitev, saj se jim ni posrečilo, kakor so upali, oslabiti Pribičevićevega vpliva med habsburškimi Srbi, poleg tega pa so morali ugotoviti, da Radić še naprej vztraja v nameri, da razširi svoj politični vpliv med kmečkim prebivalstvom tudi izven Hrvaške. S tem je bilo konec kratkotrajnega in majavega zavezništva med najpomembnejšima strankama v državi, zavezništva, ki je vsaj na začetku obetalo pomiritev med Hrvati in Srbi. To upanje se ni izpolnilo delno zaradi moralne in intelektualne nebogljenosti radikalcev, ki so bili ujetniki svojega velikosrbskega nacionalizma, delno pa tudi zaradi Stjepana Radića, nezmožnega, da bi strpno gradil sožitje in se izkazal kot skrben upravitelj javnega denarja. »Radić,« je ostro zapisal Miroslav Krleža, »se ni znal obnašati na koherenten način. V svoji kratkovidnosti je resda tudi videl daleč, nikoli pa ni znal biti koherenten.«[12]

Šesta Uzunovićeva vlada je bila sestavljena že 1. februarja 1927 na podlagi sporazuma med radikalci in Slovensko ljudsko stranko, ki se je hotela vrniti na oblast v upanju, da se ji bo vsaj delno posrečilo zaščititi koristi Slovencev in predvsem združiti nacionalno ozemlje, razdeljeno na dve upravni enoti, mariborsko in ljubljansko pokrajino. Opozicija, h kateri so pristopili še Hrvati, pa je vztrajala pri svojih napadih na prvega ministra in bila tako uspešna, da ga je že sredi aprila prisilila k odstopu. Kralj Aleksander je zdaj poklical na vlado Velimira Vukičevića, ki mu je bil leto prej že na voljo, ko se je odločil, da se znebi Pašića. Veljaki Radikalne stranke so se Vukičeviću skušali maščevati tako, da so ga potisnili v politično osamo, vendarle ga niso mogli povsem onemogočiti. Njegov ponovni vzpon je treba pripisati drznemu načrtu, ki ga je skoval v svoji izolaciji in ga je kralj z navdušenjem osvojil: predvideval je oblikovanje transverzalne »dvorske« stranke, ki naj bi zarezala v obe največji srbski politični sili in Aleksandru zagotovila voljno orodje za uresničenje njegovih avtokratskih ambicij. Ne da bi vprašal za mnenje prvake Radikalne stranke, je Vukičević s skupino oporečnikov in v dogovoru z demokrati ter bosanskimi muslimani sestavil vlado, ki se je predstavila skupščini z dokaj ambicioznim programom. Obljubljala je, da bo uredila in posodobila javno upravo ter sprejela vrsto posegov v prid agrarnih slojev. Toda z njo so se povzpeli na oblast ljudje, ki so prihajali večinoma z juga in bili zaznamovani z levantinsko miselnostjo. Kmalu je postalo jasno, da so dobri nameni, s katerimi so se šopirili, nasedli na čereh strankarskih bojev, korupcije in upravne inercije.

Ta polom pa Aleksandra ni prepričal, da bi se distanciral od Vukičevića in njegovega načrta, uperjenega proti staremu srbskemu establišmentu. Razpustil je skupščino in oklical nove predčasne volitve, ki jih je vlada skrbno pripravila tako, da je čez poletje razvila mrzlično propagando v prid svojim kandidatom. Kljub nasilju in terorju, ki ju je pri tem izvajala, pa izid volitev 11. septembra 1927 ni povsem zadovoljil ne Vukičevića ne kralja. Res je, da mnogo radikalnih velmož, vezanih na Pašića, ali vsaj Vukičevićevih nasprotnikov ni prišlo v parlament: toda znotraj Demokratske stranke se je namesto Marinkovićeve, dvoru naklonjene struje, uveljavila Davidovićeva, povsem nasprotna kakršnikoli »transverzali«. Šlo je torej za polovičen uspeh,

ki je še bolj razburkal strasti v srbskem političnem vrhu in podčrtal njegov neizbežni zaton. Po volitvah 11. septembra 1927 je Velimirju Vukičeviću znova uspelo priklicati v življenje krhko koalicijo s Slovensko ljudsko stranko in demokrati, ki pa jo je od znotraj spodkopavala Davidovićeva struja. Ta je vztrajala v svojih napadih na radikalce, tako da pogosto ni bilo jasno, ali je na vladi ali v opoziciji. Kot je dejal pozneje Dragoljub Jovanović, eden najbistrejših srbskih politikov, je skupščina postala cirkus, vlada komedija, država pa norišnica.[13]

Da ta pikra ugotovitev velja tudi za opozicijo, je postalo očitno, ko sta Radić in Pribičević, kakor da bi ju v preteklosti ne razdvajalo smrtno sovraštvo, nenadoma sklenila združiti Hrvaško kmečko stranko in Samostojno demokratsko stranko v skupno fronto proti beograjski čaršiji: 11. novembra 1927 sta ustanovila Kmečko-demokratsko koalicijo, jedro bloka, ki naj bi se mu pridružile še druge, srbski hegemoniji nasprotne sile. Tega programa pa ni bilo mogoče izvesti, kajti nasprotoval mu je kralj, ki ga je zanimalo predvsem to, kako osamiti različne stranke, prisotne na politični sceni, in jih tako lažje podrediti svoji volji.

Pribičević, v preteklosti znan kot »najtrdnejša opora tronu in dinastiji«, se je iz različnih razlogov povezal s človekom, o katerem je še pred leti govoril, da ga je treba ubiti. Z ene strani je šlo za osebno zamero ambicioznega politika, ki je v sebi videl enega poglavitnih graditeljev države, a so ga postavili na stranski tir, ko ni bil več koristen, z druge za razočaranje človeka, ki je verjel v jugoslovansko idejo, a je moral gledati, kako so jo voditelji stare Srbije izmaličili in jo podredili svoji sli po oblasti. Toda vzroki za zavezništvo med Hrvaško kmečko stranko in Samostojno demokratsko stranko, ki je predstavljala predvsem Srbe severno od Donave in Save, tako imenovane prečane, niso bili samo osebnega značaja. Svoje je prispeval tudi šok, ki so ga doživeli bivši avstroogrski državljani, ko so po prvem valu navdušenja občutili vso težo srbske uprave in njene gospodovalne, skorumpirane »bizantinske« miselnosti. Miloš Crnjanski, eden najpomembnejših srbskih pisateljev, po rodu iz Vojvodine, je že leta 1920 dal duška splošnemu občutku opeharjenosti, ko je zapisal: »Ranjen sem in užaljen. Toliko sem pričakoval od Beograda, a ta me je tako zelo razočaral.«[14]

Nezadovoljstvo, ki ga razkriva ta tožba, ni bilo razširjeno samo med hrvaškimi in slovenskimi množicami (in med nemško in madžarsko manjšino), temveč tudi med prečanskimi Srbi, ki so pred vojno gledali na kraljevino Karadjordjevićev kot na svojo Meko. Vzroke za to je treba iskati tudi v dejstvu, da so državne oblasti v odnosu do »starih« in »novih« dežel uporabljale dvojna merila. Tako so na primer v slednjih dolgo ohranile habsburški davčni sistem, ki je bil mnogo zahtevnejši od srbskega: medtem ko so leta 1927 prebivalci Hrvaške plačali povprečno 702 dinarja davka na osebo, so odšteli prebivalci Srbije samo 407 dinarjev, kar so beograjski politiki opravičevali s trditvijo, da prečani na tak način vračajo svoj dolg Srbiji, ki jih je osvobodila. Na hrvaški odgovor jim ni bilo treba čakati: »Da, osvobodila – toda vsega, kar smo imeli.«[15]

Na začetku leta 1927 je besedna vojna, ki ji je dala novega zagona Pribičevićeva zveza z Radićem, na katero so v Srbiji gledali kot na narodno

izdajo, dosegla višek. 7. februarja je skupščina sicer izglasovala zakon o poenotenju davkov, a to ni moglo več pomiriti razgretih duhov. Pribičević je očital beograjskim politikom, da se obnašajo kot barbari, in trdil, da se jim je treba upreti v imenu civilizacije in evropske kulture. Ob desetletnici prve svetovne vojne je zanikal, da bi na solunski fronti zmagala samo srbska vojska, kajti v njenih vrstah so se borili tudi številni prostovoljci iz Avstro-Ogrske. Ta teza, ki ni bila brez osnove, je odjeknila v Srbiji kot neodpustna žalitev, tako da so bivšega ministra razglasili za poglavitnega sovražnika ne samo po beograjskih kavarnah in bazarjih, temveč tudi na dvoru. Ko so krstili Aleksandrovega drugorojenca, je bil Pribičević edini strankarski voditelj, ki ga niso povabili na slavje. Ob tej priliki je kralj skušal celo prepričati Radića, vendar brez uspeha, naj stopi v vlado in prepusti svojega prečanskega zaveznika njegovi usodi. Medtem je Vukičevićev kabinet po štirimesečni viharni plovbi, 8. februarja 1928 spet padel, med strankami pa so se znova začeli običajni zapleteni manevri za oblikovanje nove vlade. Kmečko-demokratska koalicija je v tem času celo predlagala, naj vladar oblikuje »močno« izvenparlamentarno vlado z generalom na čelu, ki naj bi premostila krizni trenutek. Hrvati in njihovi zavezniki pač niso pomislili, da taki nasveti še dodatno ogrožajo ugled skupščine in škodujejo že tako šibki demokraciji.

23. februarja 1928 je Aleksander ponovno zadolžil Vukičevića, da sestavi vlado na podlagi majavega sodelovanja med radikalci, demokrati, bosanskimi muslimani in Slovensko ljudsko stranko, čeprav je Radić glasno opozarjal, da bo takšna politika neizbežno povzročila »narodno katastrofo«. Zdelo se je celo, da kralj vztraja pri licemernem in častihlepnem Vukičeviću prav zato, ker hoče pospešiti splošni polom. Notranje razmere so bile eksplozivne: zaradi slabega pridelka pšenice in koruze je v nekaterih predelih države prišlo do lakote, ki je grozila, da se bo še razširila. Vendar to politikov na oblasti, ki so bili povsem zapleteni v medsebojna obračunavanja, ni preveč skrbelo, tistih v opoziciji pa tudi ne, saj so se odločili za parlamentarno obstrukcijo in trdovratno vztrajali v svojih napadih na »temne sile«, med katere naj bi spadal sam kralj Aleksander. »Imamo vlado, ki je ljudstvo ne podpira,« je v Zagrebu izjavil Radić 11. junija 1928. »Kdo jo torej podpira? Podpira jo Dragomir Janković. To je osebni režim Dragomirja Jankovića, ki je zarotnik in konspirator. Zanj je skok v temo, če vladajo sposobni ljudje, varna pot pa, če vladajo bedaki in izprijenci.«[16] Vsem je bilo jasno, da gre za metaforo in da Radić z napadom na dvornega ministra cilja dosti višje.

Na obtožbe, da so najvišje državne osebnosti podleži, roparji in morilci, so v Srbiji odgovarjali v istem tonu, ne da bi tehtali besede. Časopis *Jedinstvo*, ki ga je podpiral predsednik ministrskega sveta, je odkrito pisal, da bi bilo treba Radića in Pribičevića ubiti, ugovarjati temu ščuvanju pa se nikomur v vladnih krogih ni zdelo potrebno. 19. junija 1928 sta radikalska poslanca Toma Popović s Kosova in Črnogorec Puniša Račić celo izjavila v skupščini, da bodo v njej morale »pasti glave«. Tudi na te grožnje se ni nihče odzval ali poskrbel, da bi poslanci ne hodili v parlament oboroženi. V takem vzdušju, polnem zloveščih napovedi, je napočil 20. junij 1928.

Prijatelji in sodelavci so tega dne svetovali Radiću, naj zaradi zaostrenih razmer ne hodi v skupščino, a jih ni poslušal. Razprave se ni udeležil, »tiho kot v cerkvi« jo je le spremljal iz svoje klopi, osamljen v svoji skoraj popolni slepoti. Po prvem ostrem spopadu med Srbi in Hrvati je na govorniški oder stopil Puniša Račić. S histeričnim sovraštvom in zaničevanjem je napadel Hrvaško kmečko stranko in njeno protidržavno politiko, posebno tisto, ki jo je vodila takoj po vojni. Neki hrvaški poslanec mu je segel v besedo in ga spomnil, kaj je takrat počel on sam, namreč sodeloval pri nasilnem razlaščanju turških posestnikov na Kosovu in v Makedoniji. Račić je zahteval, da se mu opraviči, in ker se to ni zgodilo, je iz žepa potegnil pištolo in petkrat na slepo ustrelil. Pri tem je ubil dva hrvaška poslanca (eden je bil Pavle Radić), tri pa hudo ranil.

Spočetka je kazalo, da bo Stjepan Radić kljub hudim poškodbam preživel. Takoj ko je bilo mogoče, so ga iz Beograda prepeljali v Zagreb, kjer si je toliko opomogel, da je začel celo s političnim delom. A ne za dolgo. Umrl je 8. avgusta 1928, pokopali pa so ga štiri dni pozneje. Pogreb, ki se ga je udeležilo kar 300.000 ljudi iz vse Hrvaške, je imel značaj mogočne protisrbske, protivladne in protirežimske manifestacije. Radićev morilec Puniša Račić ni bil namreč katerikoli radikalski poslanec, temveč viden član Pašićevega klana. Spadal je v tisti ozki krog ljudi, ki so leta 1917 s krivim pričevanjem omogočili solunski proces proti Apisu in drugim nasprotnikom kneza Aleksandra. Na vladarja ga je torej vezala temna sokrivda. Prav kmalu so tako začeli krožiti vznemirljivi glasovi, po katerih naj bi bili v atentat vpleteni sam Aleksander, njegovi zaupniki, člani tajne organizacije Bela roka, pa tudi notranji minister, »krvavi« Anton Korošec. Teh sumov ni bilo mogoče nikoli podpreti z dokazi, dejstvo pa je, da je srbski establišment pozdravil obračun v skupščini z zadoščenjem, ki ga je obsenčilo kvečjemu to, da Radić ni bil takoj mrtev. »Joj,« je dejal pravoslavni metropolit v Splitu, ko je zvedel za atentat, »torej Stipica ni mrtev? Spet se bomo morali onečastiti.«[17] Radić sam je malo pred smrtjo označil predsednika vlade in druge Srbe na visokih položajih, med njimi tudi dvornega ministra, kot navdihovalce atentatorja. In nihče se ni potrudil, da bi na to strašno obtožbo tako ali drugače odgovoril.

Medtem ko si je neki črnogorski časopis drznil pisati o Račiću kot častivrednem človeku, ki se je samo branil pred natolcevanjem, je vlada s svoje strani skušala dati incidentu čim manj poudarka in ga predstaviti kot dejanje neprisebneža. Račić, ki je zapustil skupščino povsem neovirano z vzklikom »Živela Srbija, živela velika Srbija«, se je čez nekaj dni prijavil na policiji, kjer so z njim ravnali v rokavicah. Junija 1929 so ga obsodili na dvajset let ječe, od katerih je dvanajst let odsedel v udobni vili blizu Požarevca. Po nemški zasedbi Srbije leta 1941 ga je kolaboracionistični režim pustil na svobodo, spomladi 1945 pa so ga partizani ustrelili, ker najbrž niso želeli, da bi v Zagrebu prišlo do obnovitve procesa. Kot dvoumno ugotavlja neki zgodovinar, »se o vseh podrobnostih niso mogli sporazumeti«.[18]

Dober teden po atentatu je Aleksander, zaskrbljen zaradi ogorčenja, ki je zavladalo na Hrvaškem, zahteval od Vukičevića, da odstopi. Po nekaterih

ANTON KOROŠEC,
teolog, politik, vodja Slovenske ljudske stranke

pričevanjih je nekaj časa celo mislil na »amputacijo« Hrvaške in Slovenije od srbskega ozemlja, na koncu pa ni niti razpustil skupščine in razpisal novih volitev, kot je zahtevala Kmečko-demokratska koalicija. Znova je potrdil svoje zaupanje vladnim strankam, za novega mandatarja pa je imenoval Slovenca Antona Korošca, spretnega in izkušenega politika, a tudi pretkanega spletkarja, ki je bil na glasu, da je sodeloval pri padcu vseh vlad, v katerih je bil minister. Dejstvo, da je prvič načeloval vladi človek, ki po rodu ni bil Srb in je bil vrh tega še katoliški duhovnik (po menju mnogih vatikanski agent), ni imelo učinka, kakršnega je kralj pričakoval, saj ni prepričalo Kmečko-demokratske koalicije, da bi se odpovedala bojkotu skupščine in se s svojimi poslanci vrnila v Beograd. Koroščevega imenovanja namreč Hrvati in prečani niso sprejeli kot znak vladarjeve dobre volje, temveč kot izziv, kajti v vladi so še vedno sedeli ljudje, ki so bili tesno povezani z Vukičevićem. Izjavili so torej, da je ne priznajo in ji, kot po navadi, odrekli pravico, da bi v njihovem imenu sprejemala kakršnekoli obvezujoče odločitve, predvsem finančnega značaja.

To nepopustljivost je podpiral tudi značaj novega voditelja Hrvaške kmečke stranke Vladka Mačka, o katerem je Krleža zapisal, da »nikoli ni blestel zaradi svoje inteligence«.[19] 13. avgusta je vodstvo stranke (v tistem usodnem trenutku so se ji pridružili še Trumbićevi federalisti in nacionalisti Anteja Pavelića) sklenilo, da bo Radić tudi po smrti ostal njen predsednik. Za njegovega predstavnika so določili Mačka, podeželskega odvetnika, ki je bil dokaj drugačen od svojega predhodnika: kakor je bil ta odprt, zgovoren in prožen, tako je bil Maček zaprt, molčeč in tog. Namesto da bi izkoristil ugodni psihološki trenutek in začel dialog s kraljem, je postal glasnik maksimalnih zahtev, ki so še podžgale že tako razvnete strasti. 1. decembra

1928, ob desetletnici Kraljevine SHS, je prišlo v hrvaški prestolnici do velikih demonstracij, ki jih je ministrski predsednik pod pritiskom vojaških krogov skušal obvladati tako, da je imenoval za velikega župana zagrebškega področja nekega srbskega generala. Proti tej nespretni potezi se niso dvignili samo Hrvati, ki so v njej videli prvi korak k vzpostavitvi vojaškega režima, temveč tudi predstavniki Demokratske stranke, kajti Korošču se ni zdelo primerno, da bi jih o njej obvestil, čeprav so sodelovali v vladi. Neizbežna kriza je slovenskega duhovnika prisilila, da je 31. decembra 1928 odstopil: s tem se je končalo obdobje velike politične nestabilnosti, v katerem se je zvrstilo kar 25 vlad s povprečno življenjsko dobo štirih mesecev. Kot je pozneje zapisal Svetozar Pribičević, sta bili od teh samo dve poraženi v parlamentu, medtem ko so bile vse druge žrtev spletk in zakulisnih spopadov, v katerih je aktivno sodeloval kralj Aleksander, prepričan, da morajo priti vajeti oblasti v njegove roke. Zaverovanost v avtokracijo ga je silila, da ni podpiral sil in osebnosti, ki bi bile zmožne ustvarjalne politike, temveč nasprotno, sejalce ljuljke. Pri tem pa ga je obdajala četa pretorijancev, od katerih bi mnogi spadali bolj za rešetke kot na dvor. Ti ljudje so ga z ene strani ščitili, z druge pa ga imeli za talca, saj so ga že s svojo prisotnostjo spominjali na tragično usodo njegovih petih predhodnikov na srbskem prestolu, od katerih so bili kar trije ubiti. Ni naključje, da je v vrtiljaku jugoslovanskih vlad pred letom 1929 obstajala ena sama trdna točka, vojno ministrstvo, ki je bilo domena dveh generalov, Trifunovića in

Člani Orjune – organizacije jugoslovanskih nacionalistov

Hadžića, kakor tudi ne to, da sta bila oba, skupaj z nezamenljivim poveljnikom glavnega štaba generalom Pešićem, zapletena v solunski proces.

Kljub nesposobnosti skupščine in zakonodajni paralizi, kljub obznani in zakonu o zaščiti države ter endemičnemu terorju v južnih pokrajinah ni mogoče trditi, da bi Kraljevina SHS v dvajsetih letih ne imela nekaterih demokratičnih lastnosti. Med temi je bila tudi svoboda združevanja in besede, ki pa se je v potrdilo splošnega družbenega razpada prav kmalu izrodila v prekomerno verbalno in fizično nasilje. Medtem ko se je tisk, posebno v Beogradu in Zagrebu, izživljal v besednih pravdah, ki so pogosto prestopile meje dobrega okusa, so politične stranke na vladi in v opoziciji po takratni modi oblikovale številne polvojaške skupine, pripravljene, da se za svoj cilj borijo tudi s silo. Rovarjenje teh enot, vsaj tistih, ki so delovale z blagoslovom oblasti oziroma v službi države, ni bilo uperjeno samo proti zatiranim etničnim skupnostim, temveč tudi proti komunistom, proglašenim za najhujše sovražnike države. Virginio Gayda, eden Mussolinijevih glasnikov, ni pretiraval, ko je zapisal v svojem žolčnem protijugoslovanskem pamfletu, objavljenem na začetku tridesetih let: »Na Balkanu ni države, kjer bi kot v Srbiji ob strankah in vladah, včasih pa nad njimi, obstajalo toliko tajnih skupin, s katerimi se državna politika izmika mednarodnemu nadzoru in delovanje katerih se kaže v nenavadnih, skrajnih, celo terorističnih oblikah.«[20]

---

[1] *Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 636.*

[2] *Alex N. Dragnich, The First Yugoslavia. Search for a Viable Polytical System, Hoover Institution Press, Stanford, 1983, str. 34.*

[3] *Archiwum ministerstva spraw zagranicznych, Warszawa, Poselstwo Rzeczypospolitej Polskiej w Rumuniji, Raport Polityczny Nr. 417.*

[4] *E. Čengić, S Krležom iz dana u dan (1981–1988). Krleža, post mortem 1, Svjetlost, Mladost, Sarajevo, Zagreb, 1990, str. 203.*

[5] *B. Petranović – M. Zečević, n. d., str. 204–206.*

[6] *Archiwum ministerstva spraw zagranicznych, Warszawa, Belgrad, 18. IX. 1925, P/891/25.*

[7] *I. Banac, n. d., str. 170.*

[8] *Archiwum ministerstva spraw zagranicznych, Warszawa, Belgrad, 12. IV. 1926, P/291/26.*

[9] *Ivan Mušić, Stjepan Radić u Kraljevini SHS, Hrvatsko književno društvo sv. Cirila i Metoda, Ljubljana, 1987, str. 255.*

[10] *National Archives, Washington (NAUS), Microfilm Publications, Records of the Department of State Relating to Internal Affaires of Yugoslavia, 1930–1944, 860H.00/477.*

[11] *Janko Pleterski, Nacije, Jugoslavija, Revolucija, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1985, str. 272.*

[12] *E. Čengić, n. d., str. 193.*

[13] *NAUS, 860H.105/13.*

[14] *I. Banac, n. d., str. 379.*

[15] *Archiwum ministerstva spraw zagranicznych, Warszawa, Zagreb, 12. XII. 1928.*

[16] *Z. Kulundžić, Politika in korupcija v kraljevini Jugoslaviji, Borec, Ljubljana, 1973, str. 244.*

[17] *I. Meštrović, n. d., str. 238.*

[18] *Z. Kulundžić, n. d., str. 302.*

[19] *E. Čengić, n. d. str. 208.*

[20] *Virginio Gayda, La Jugoslavia contro l'Italia, Documenti e rivelazioni, Edizioni del »Giornale d'Italia«, Roma, 1941, str. 15.*

4. poglavje

KRALJEVINA SHS IN NJENIH PET NEVARNIH SOSEDOV

Dan po podpisu Rapalske pogodbe decembra 1920 je dunajski list *Reichspost*, ne brez škodoželja, zapisal, da je sporazum italijansko-srbska zmaga nad slovensko-hrvaškimi interesi. O tem so bili prepričani tudi v Rimu, kjer so nameravali izrabiti v svojo korist tako željo Srbov po sodelovanju z Italijo kot rastoče nezadovoljstvo med Slovenci in Hrvati ter njihovo nasprotovanje Beogradu. Skratka, notranja majavost Kraljevine SHS je dajala Italiji mnogo možnosti za manevriranje v sosednji državi in za okrepitev njenih ekonomskih in političnih pozicij na Balkanu. To pa je bil eden poglavitnih ciljev italijanske zunanje politike, še preden je Mussolini prišel na oblast. 18. marca 1921 je Gaetano Manzoni, poslanik v Beogradu, zapisal, da je po sklenitvi Rapalske pogodbe Kraljevina SHS prenehala biti ovira za italijansko ekspanzijo, temveč da je postala most zanjo.

Sforzova in Giolittijeva vizija bolj harmoničnih in trdnejših odnosov s sosednjo državo, ki naj bi temeljili na medsebojni koristi, ni bila kos pritisku nacionalističnih in fašističnih krogov, prepričanih z D'Annunziem, da mora Italija osvojiti Balkan po sledeh rimskih legionarjev. Jabolko spora je tudi po Rapallu ostala Reka z bližnjim pristaniščem Barošem, ki ga je Sforza v tajnem pismu obljubil Kraljevini SHS. Toda ko je proti koncu leta 1920 za to izvedela javnost, je v Italiji izbruhnilo tako ogorčenje, da si vlada ni upala nadaljevati umika svojih čet iz severne Dalmacije, pa tudi ne z Reke in njenega ozemlja. Zaradi tega se je vnela dolga in žolčna razprava, ki so jo še zapletli reški fašisti. Čeprav so bili v manjšini, so namreč kar dvakrat zrušili svobodno izvoljeno in avtonomistično usmerjeno mestno upravo. Ti dogodki so povzročili vrsto trenj med Rimom in Beogradom, obenem pa nudili Hrvatom nove in nove argumente za polemiko z vlado, češ da ne zna dovolj odločno braniti državnih koristi. Oktobra 1922 se je vsekakor zdelo, da sta Italija in Jugoslavija le naredili odločilen korak pri uveljavljanju Rapalske pogodbe. V mestecu Santa Margherita Ligure sta namreč državi podpisali vrsto konvencij, ki jih je Mussolini, ko je 30. oktobra 1922 prišel na oblast, nemudoma potrdil. Beograjski vladi je sporočil, da namerava sicer voditi »močno nacionalno politiko«, a da hoče obenem »okrepiti stike med

državama v duhu iskrenega prijateljstva«.[1] Že naslednje leto pa ji je v želji, da okrepi svoj režim z uspešno zunanjo politiko, predlagal, naj dopusti, da si Italija v zameno za pristanišče Baroš priključi Reko. Pri tej potezi je računal na popustljivost jugoslovanskega zunanjega ministra Momčila Ninčića, ki se je v pogovoru z italijanskim diplomatom v Ženevi prenaglil s priznanjem, da je reško vprašanje za Srbijo drugotnega pomena, saj jo zanimajo predvsem pristanišča v južni Dalmaciji in Solun. »Treba je rešiti reško vprašanje,« je izjavil s prostodušnostjo, ki je potrjevala njegov skromni ugled v mednarodnih diplomatskih krogih, »ker gre za zastavo, pod katero se zbirajo vsi hrvaški in slovenski nezadovoljneži, ki kujejo zarote proti obstoju in notranji trdnosti kraljevine.«[2]

Istega mnenja je bil tudi kralj Aleksander, ki je odkrito zagovarjal rešitev, kakršno je predlagal Mussolini, tudi ko je slednji 16. septembra 1923 samovoljno imenoval vojaškega guvernerja Reke. To odločitev je jugoslovanska opozicija po pravici razumela kot prvi korak k priključitvi severnojadranskega pristanišča Italiji, in je spet hrupno obtožila Pašića, da vodi preveč popustljivo zunanjo politiko. Beograjski vladni krogi, ki jih je duče povsem omrežil, pa so nadaljevali pogovore z Rimom. To se jim je zdelo potrebno tudi zaradi poslabšanja odnosov z Bolgarijo, saj bi imeli možnost za odločnejšo akcijo na vzhodnem krilu, če bi uredili razmere na zahodnem. Poleg drugega so se Italije tudi bali, posebno ko so njene vojne ladje avgusta 1923 obkrožile Krf. Šlo je za potezo, naperjeno proti Grkom, ki pa ni bila brez zastrašujočega pomena tudi za Jugoslovane. Kljub temu da niso bili neposredno zapleteni v spor, ob dogajanju pred svojim pragom pač niso mogli biti ravnodušni.

Notranje in zunanje okoliščine so torej Pašiću in kralju Aleksandru narekovale previdno in popustljivo politiko do Mussolinija. Januarja 1924 se je nenadoma razširila vest, da sta se obe vladi sporazumeli o priključitvi Reke Italiji in o jugoslovanski suverenosti nad pristaniščem Barošem. Obljubili sta si tudi medsebojno nevtralnost, če bi ju brez njune krivde napadla kaka tretja država, kar za Kraljevino SHS, ki je imela napete odnose z Madžarsko, Albanijo in Bolgarijo, ni bilo brez pomena. Ob podpisu Jadranskega pakta 27. junija je Aleksander izjavil, da gre za zgodovinsko dejanje, o pomenu katerega si bodo povsem na jasnem šele bodoče generacije. Vladni list *Vreme* pa je celo zapisal, da só s tem pretrgane vezi med Italijo, Madžarsko in Bolgarijo. Bliže resnici so bili tisti, ki so gledali nanj s skepso in ga imeli za sporazum prehodnega značaja, pri čemer so upali, da notranji in zunanji sovražniki Kraljevine SHS vsaj začasno ne bodo več deležni italijanske podpore.

Pakt, ki naj bi veljal pet let, je prav kmalu pokazal svojo trhlost. Vzrok zanjo je bil predvsem v Mussolinijevi ambiciji, da svoji državi zagotovi vlogo velike sile v jugovzhodni Evropi, pa tudi v nasprotovanju tistega dela jugoslovanske javnosti, ki ni podpirala politike sodelovanja z Italijo. Rane, ki jih je Rapalska pogodba prizadela Slovencem in Hrvatom, so ostajale namreč odprte tudi zaradi represivnega odnosa fašističnih oblasti do »slovanske« manjšine v Julijski krajini in Istri. Zaradi tega je prihajalo stalno do incidentov, protestnih demonstracij in vedno hujših besednih spopadov, ki

so zgovorno pričali, da so prijateljske vezi med državama le površinske, niso pa zakoreninjene v zavesti prizadetih narodov. Prvo leto po Jadranskem paktu je bilo sklenjenih sicer več ekonomskih in pomorskih dogovorov, ki so dosegli svoj vrh v Nettunskih konvencijah 20. julija 1925. Z njimi so uredili v bistvu manj pomembne gospodarske probleme zlasti Reke in Zadra, pri čemer pa niso omenili niti z besedo Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. V Ljubljani in Zagrebu je bilo zato slišati obtožbe, da sporazumi koristijo samo Italijanom, ki gojijo iredentistične zahteve do Dalmacije, in da z njimi beograjska vlada izdaja državne koristi. V prvih vrstah te gonje je stal Radić, čeprav se je šele nekaj dni prej sporazumel s Pašićem glede sodelovanja Hrvaške kmečke stranke z njegovo vlado. Vzdušje je bilo tako napeto, da od skupščine ni bilo pričakovati ratifikacije Nettunskih konvencij. To pa je Mussoliniju, ki je že dalj časa z nejevoljo opazoval naraščanje protiitalijanskega vzdušja na vzhodni obali »našega morja«, dajalo povod za vse bolj preteč odnos do Kraljevine SHS: še decembra 1924 je moral dopustiti, da je v Albaniji Ahmed ben Zogu z jugoslovansko vojaško in finančno pomočjo zrušil režim pravoslavnega metropolita Stiliana Fan Nolija in oblikoval v Tirani od Beograda odvisno vlado. Ninčiću, ki je januarja 1925 prenagljeno izjavil, da je kraljevina SHS postala arbiter na Balkanu, pa je duče že naslednjega avgusta dokazal, kako se moti. Uspelo mu je namreč, ne brez primerne podkupnine, pritegniti albanskega vodjo v svoj vplivni krog in z njim podpisati pogodbo, ki je z ene strani zagotavljala Albaniji neodvisnost, z druge pa odpirala vrata italijanskemu ekonomskemu prodoru v šiptarsko državico. To paktiranje je nadvse vznemirilo Ninčića, ki se je bal, da se bo Kraljevina SHS znašla v italijanskih kleščah. Da bi preprečil takšen razvoj dogodkov, je s pomočjo pariške vlade oblikoval načrt tristranske pogodbe med Francijo, Italijo in Jugoslavijo, ki naj bi zagotavljala na Balkanu in v Podonavju status quo, tako kot je Locarnska pogodba proglašala nedotakljivost francosko-nemških in belgijsko-nemških meja.

Mussolini, odločen, da bo odslej vodil »napoleonsko« politiko, pa ni hotel pristopiti k predlaganemu sporazumu, s čimer je prisilil Ninčića, da je tudi na vojaški ravni okrepil jugoslovanske zveze s Parizom. Pri tem seveda ni pozabil pomirljivo poudariti, da zaupa v italijansko prijateljstvo, kar pa ni imelo na politiko rimske vlade nikakršnega vpliva. Na začetku decembra 1926 je kot strela z jasnega prišla novica, da sta Italija in Albanija podpisali pogodbo o prijateljstvu, Tiranski pakt, ki je v bistvu pomenil samo eno: Italija je z njim še okrepila svoj vpliv na vzhodni jadranski obali. Ta »coup de théâtre«, kot so mu rekli diplomatski krogi, je v Beogradu povzročil močno razburjenje ter za trenutek spravil med sabo sprte politične sile. V vojski so celo govorili o možnem spopadu z Italijo, češ da je nemogoče dopustiti, da bi bila Kraljevina SHS v precepu tako na severnem kot na južnem Jadranu. Ninčić, ki se je dolgo predajal utvari, da mu bo vendarle uspelo doseči sporazum z Rimom, se je čutil izigranega in poraženega: odstopil je s položaja zunanjega ministra in v pismu, s katerim je kralju to sporočil, izjavil, da je nelojalnost italijanske vlade uničila same temelje njegove politike.

Leta 1927 se je še povečal strah Kraljevine SHS pred italijansko obkolitvijo, saj se je zdelo, da se grozeči oblaki kopičijo na vseh mejah: makedon-

ski komiti so dali zagona svoji teroristični dejavnosti v »južni Srbiji«, Madžarska, najbolj revizionistična država v Evropi, je 7. aprila podpisala prijateljsko pogodbo z Rimom, zaradi sporov v zvezi s prosto cono v solunskem pristanišču so se poslabšali odnosi z Grki in celo z Romunijo je prišlo do težav, medtem ko so se v Avstriji iz dneva v dan krepile oborožene fašistične skupine, očitno povezane z Mussolinijem. Za vsem tem ni bilo mogoče spregledati italijanskega spletkarjenja, kar je prisililo beograjsko vlado, da še okrepi svoje zveze s Parizom. 11. novembra 1927, ob obletnici skupne zmage na solunski fronti, je novi zunanji minister Vojislav Marinković s svojim francoskim kolegom Aristidom Briandom podpisal sporazum o »večnem prijateljstvu«, ki ga je jugoslovanska skupščina soglasno sprejela, kar je bilo izjemno dejanje. V Beogradu so sicer trdili, da ta poteza, ki je bila zares bolj deklarativnega značaja, nima protiitalijanske osti; po vladnem navodilu je tisk celo izrazil upanje, da bo k sporazumu pristopila tudi Italija. Na ducejev odklonilni odgovor pa ni bilo treba dolgo čakati: že 22. novembra je namreč podpisal novo, tokrat vojaško pogodbo s Tirano. Čeprav so fašistični časopisi pozdravili ta dogodek z bombastičnimi frazami, češ da miru v jadranskem prostoru in na Balkanu ni mogoče zagotoviti s čvekanjem, temveč z bajoneti in jeklenimi sporazumi, so se v Beogradu odzvali precej umirjeno, saj je zveza s Francijo dajala vladnim krogom občutek večje gotovosti. Da dokaže svojo pripravljenost za izboljšanje svojih odnosov z Rimom, je vlada skušala naslednjega leta doseči celo ratifikacijo Nettunskih konvencij, pri čemer se je zapletla v oster spopad z opozicijo. Parlamentarno diskusijo je spremljala vrsta demonstracij in včasih celo krvavih izgredov v številnih hrvaških mestih, posebno v Dalmaciji, ki jih je organizirala Kmečko-demokratska koalicija. Šele po atentatu na Stjepana Radića, ko so Hrvati in Pribičevićeva skupina iz protesta zapustili skupščino, je Koroščevi vladi uspelo doseči potrditev Nettunskih konvencij, a še tokrat s klavrno večino enega samega glasu. Dejanje pa je ostalo brez politične teže, kot se je izkazalo že dvajset dni pozneje, ko se je Ahmed ben Zogu z Mussolinijevim privoljenjem razglasil za kralja Albancev (ne Albanije). Privzel je torej naslov, ki ga v Kraljevini SHS niso mogli sprejeti brez vznemirjenosti, saj je znotraj njenih meja živel velik del albanskega naroda.

»Beograd je verjetno ena najbolj nemirnih manjših prestolnic v Evropi,« je leta 1928 v svojem letnem poročilu zapisal angleški poslanik. »Redko mine teden, da ne bi prišlo do incidentov, ki nevarno ogrožajo mir na Balkanu. Komaj je konec spora z Italijo, že pride do zapletov na bolgarski ali albanski meji, in če je tam vse mirno, so napeti odnosi z Madžarsko in Grčijo.«[3] To eksplozivno stvarnost je delno pogojevalo dejstvo, da je imela Kraljevina SHS, takoj za Nemčijo, največ sosedov v vsej Evropi, delno pa so jo povzročale na novo začrtane meje, ki niso bile zakoreninjene v zgodovini in so obenem skoraj povsod tekle čez etnično mešana področja: na »priključenih ozemljih« je bila zaradi brutalne beograjske politike do manjšin temperatura vedno blizu vrelišča, kar je ustvarjalo ugodna tla za razvoj najrazličnejših ekstremizmov in konfliktov s sosednjimi državami.

V tem smislu so bili zgovorni odnosi z Bolgarijo. Kljub skupnemu slovanskemu izvoru in pravoslavju so si bili Bolgari in Srbi navzkriž že od srede

19. stoletja. Leta 1913 so se spopadli na bojnem polju, ker se niso mogli dogovoriti glede Makedonije, ki so jo pravkar skupaj osvobodili izpod turškega jarma. 28. julija 1913 je po ruskem posredovanju prišlo do bukareškega miru, s katerim je Srbija dobila Vardarsko Makedonijo, Bolgarija Pirinsko, Grčija pa Egejsko. Ta rešitev seveda ni prinesla trajne pomiritve in tudi ni izboljšala odnosov med Beogradom in Sofijo. Staro sovraštvo se je še okrepilo, ko je Bolgarija med prvo svetovno vojno stopila na stran Nemčije in Avstro-Ogrske, napadla Srbijo, jo delno zasedla in se na njenem ozemlju omadeževala z mnogimi zločini. Po porazu je njen ministrski predsednik Aleksander Stambolijski na mirovni konferenci v Parizu skušal rešiti svojo državo iz mednarodne osame tako, da je Pašiću predlagal združitev s Kraljevino SHS. Odgovor je bil, čeprav ne brez perspektiv, odločen in trd: »Preiti mora vsaj ena generacija, da bodo Srbi pozabili bolgarsko izdajo in zločine.«[4] Odnose med državama je v naslednjih letih še poslabšala srbska asimilacijska politika v Vardarski Makedoniji, ki je naletela na oster odpor Notranje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO). To tajno gibanje je pri makedonskih kmečkih množicah med vojno izgubilo precej simpatij zaradi zločinov, ki so jih njeni člani zagrešili skupaj z bolgarskimi okupacijskimi četami. Toda po ustanovitvi Kraljevine SHS, ko je bilo celo prepovedano uporabljati ime Makedonija, je spet pridobilo na moči. Neposredni cilj VMRO, ki so jo podpirali bolgarski nacionalisti in finančno oskrbovali Italijani, je bil preprečiti kakršenkoli sporazum med Beogradom in Sofijo, sporazum, za katerega se je Stambolijski, kljub Pašićevemu odklonilnemu odnosu, še dalje zavzemal. Leta 1921 je bolgarski notranji minister obiskal Beograd, da bi se dogovoril za skupni nastop proti komitom, ki so iz Pirinske Makedonije vdirali na jugoslovansko ozemlje in tam sejali nasilje in smrt. Komaj se je vrnil v domovino, so ga ubili, v opomin vsem tistim, ki bi v Sofiji želeli nadaljevati politiko pomiritve s Srbi. Kljub temu zgovornemu opozorilu pa je Stambolijski še vztrajal v svojih naporih in naletel v Beogradu, potem ko je Mussolini prišel v Italiji na oblast, na prijaznejši odziv. Novembra 1922 je uradno obiskal Kraljevino SHS in ob tej priliki nedvoumno obsodil terorizem VMRO. Osem mesecev kasneje, junija 1923, pa je postal žrtev državnega udara, pri katerem so aktivno sodelovali njeni člani. Pred njihovim maščevanjem se je zatekel v rodno vas, kjer pa so ga kmalu izsledili in ga ubili na način, ki je povzročil val ogorčenja po vsej Evropi.

Aleksander Cankov, predstavnik bolgarskih meščanskih in veleposestniških krogov, ki je sestavil novo vlado, sprva v Beogradu ni užival zaupanja, tako da so celo govorili o možni vojaški intervenciji proti Bolgariji. Prav kmalu pa se je izkazalo, da si tudi njegov režim želi sporazuma z Beogradom, a da je kot njegov predhodnik v primežu makedonskih komitov. VMRO se je sicer mučila v krčih frakcijskih bojev (septembra 1924 je bil ubit eden od njenih najsposobnejših voditeljev Todor Aleksandrov), kljub temu pa je nadaljevala s terorističnimi akcijami v Vardarski Makedoniji in tako kalila odnose med državama. Leta 1928 je beograjska vlada zaradi vrste atentatov na srbske uradnike in policaje zaprla mejo z Bolgarijo, to pa ni preprečilo nekemu makedonskemu teroristu, da bi 13. julija istega leta v zgradbi notranjega ministrstva ne ubil samega šefa jugoslovanskih tajnih služb.

Britanska in francoska vlada, ki sta že v preteklosti skušali pomirjevalno vplivati na Sofijo in Beograd, sta zdaj svetovali Bolgarom, naj vendar zatrejo VMRO in najdejo s Srbi skupno govorico. Povabili sta tudi rimsko vlado, naj se jima v tej akciji pridruži, toda Mussolini je njun predlog odločno zavrnil. »Avgusta 1928 bi moral vsakdo, ki do sedaj ni uvidel dučejevih namenov, razumeti, kam cilja,«[5] je v ogorčenem komentarju te odklonilne poteze zapisal zgodovinar Gaetano Salvemini.

---

[1] *Documenti diplomatici italiani, serija VII, knj. I, str. 29; J. Pleterski, Pregled odnošajev med Italijo in Jugoslavijo od podpisa Rapalske pogodbe do napada Italije na Jugoslavijo, rokopis, str. 40.*

[2] *Documenti diplomatici italiani, serija VII, knj. II, str. 220, 221. J. Pleterski, n. d. str. 40.*

[3] *Živko Avramovski, Britanci o kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938, knj. I, Arhiv Jugoslavije, Globus, Zagreb, 1986, str. 497.*

[4] *Ž. Avramovski, n. d., str. 26.*

[5] *J. Pleterski, n. d. str. 92.*

5. poglavje

DIKTATURA KRALJA ALEKSANDRA

Novembra 1928 sta kralj Aleksander in kraljica Marija inkognito odpotovala v Pariz, kjer naj bi se vladar, ki je v zadnjih mesecih imel hude živčne motnje, posvetoval s svojimi francoskimi zdravniki. Priliko je izrabil tudi za pogovore s Poincarejem in Briandom, ki sta se strinjala z njim, da je treba čimprej rešiti jugoslovansko politično krizo. Aleksander je že dolgo mislil na državni udar, da bi se znebil nadležnih strank in njihovih prepirljivih voditeljev ter začel novo poglavje v zgodovini svoje države. Politična podpora Francozov mu je dajala spodudo za ta korak.

Aleksander je po videzu in pameti spominjal na ne preveč razgledanega birokrata: njegovo intelektualno obzorje pa tudi poznavanje sveta zares nista bila posebno široka. Kot je dejal Ninčić, je poleg svoje države poznal le plesnivo okolje peterburškega dvora, pa še Rue Rivoli in vladne palače v Parizu. Kljub temu da so ga slavili kot odličnega stratega, zmagovitega v kar treh vojnah, in moža dejanja, je mogoče dvomiti o njegovih vojaških pa tudi političnih sposobnostih. Pri tem pa ne gre pozabiti, da je vanje sam trdno verjel in svoje darove daleč precenjeval. Ko se je vrnil iz Pariza v Beograd, se je takoj lotil svojega prevratniškega načrta in ga izpeljal pred padcem Koroščeve vlade in po njem na pretkan način, tako da ga je skril za dimno zaveso konzultacij s predstavniki raznih političnih strank, vključno z Mačkom. Na sestanku s kraljem je ta naivno zahteval globalno preobrazbo države v federalističnem smislu, medtem ko so se voditelji srbskih strank postavili v bran vidovdanske ustave in njenih centralističnih določil. Ti diametralno nasprotni pogledi, ki so mu dajali dragocen alibi, so Aleksandra še spodbudili, da je ubral tretjo pot: v noči med 5. in 6. januarjem 1929, na desetletnico svojega prvega manifesta, v katerem je obljubil zvestobo demokratični ureditvi, je z razglasom razveljavil ustavo in razpustil skupščino, češ da je napočil trenutek, ko med vladarjem in ljudstvom ne sme biti več posrednikov. V naslednjih urah so bili objavljeni štirje zakoni, ki so jasno pričali, kako namerava uresničiti svojo »sveto dolžnost«. Vso oblast je vzel v svoje roke, odpravil lokalne svete, razpustil vse stranke in uvedel strogo cenzuro tiska. V naslednjih petih mesecih so drugi zakonski ukrepi (med

njimi ustanovitev Posebnega sodišča za zaščito države) še okrepili osrednjo oblast, ali bolje, oblast kralja in njegovega ministrskega predsednika.

Aleksander je to dolžnost zaupal generalu Petru Živkoviću, ki je bil znan prevsem zaradi pomanjkanja vsakega moralnega zadržka, zaradi neizkušenosti v mednarodni politiki in prepričanosti, da je velika Srbija središče sveta. Kot mlad poročnik je bil v službi v kraljevem konaku tiste krvave noči 12. julija 1903, ko so zarotniki ubili Aleksandra Obrenovića in njegovo ženo Drago. Ker je spadal mednje, jim je odprl vrata. Pozneje je postal pribočnik mladega kneza Aleksandra Karadjordjevića, baje z njim spletkaril proti njegovemu starejšemu bratu Djordju, da bi ga oropal nasledstva, leta 1917 pa je bil kot priznan vodja Bele roke med glavnimi organizatorji sodne pasti, nastavljene Apisu in njegovim pristašem. Med I. svetovno vojno si ni pridobil posebnih vojaških zaslug, kljub temu pa je postal poveljnik kraljeve garde in najtesnejši Aleksandrov zaupnik. »Gosudar«, tako so vladarja po ruskem vzorcu imenovali njegovi oficirji, se je očitno strinjal s tem, kar je o Živkoviću zapisal ameriški poslanik v Beogradu: »To je srednjeveška figura, pripravljena, da ostane zvesta do smrti.«[1]

Sodelavci, ki si jih je izbral, so bili predvsem stari srbski veljaki: nepogrešljivi general Hadžić, štirje predstavniki hrvaškega kapitala, brez politične izkušnje, in kot cvet v gumbnici še Anton Korošec, edini strankarski voditelj v novi vladi. Tej skupini, sestavljeni, začenši s kraljem, iz prostozidarjev in zarotnikov, se je pridružil v prepričanju, da mu bo uspelo rešiti Slovenijo najhujšega. Mussolinijev zunanjepolitični pritisk in kaotične notranje razmere so odločno prispevali k temu, da je jugoslovansko javno mnenje sprejelo državni udar povsem pasivno, v gospodarskih krogih celo z olajšanjem. Tudi na Hrvaškem je prevladalo tiho, a v bistvu upanja polno pričakovanje. Sam Radić je na smrtni postelji dejal, da v tako zavoženih razmerah iniciativa prehaja na »kralja in narod«, kar so nekateri razumeli kot blagoslov umirajočega politika bodoči diktaturi. Njegov naslednik Maček je v svojih prvih izjavah ocenil beograjske dogodke z navdušenjem. »Slabo zapeti telovnik je spet odpet, treba ga bo zapeti na novo,« je dejal v upanju, da bo po prepovedi strank in ukinitvi vidovdanske ustave lažje doseči sporazum med Hrvati in krono.[2] Srbski politiki pa so Aleksandrovo odločitev sprejeli kot nujno zlo in trenutek prediha, koristen za reorganizacijo sil in premostitev notranjih konfliktov, v katerih so se izčrpavali.

Na tujem je kralj dobil največ podpore v Franciji, ki mu je zaupala brez pridržkov, in na Češkem. Londonski uradni krogi so bili bolj zadržani, a britanski tisk je skoraj soglasno pozitivno ocenil Aleksandrovo potezo. »Konec koncev,« je zapisal ameriški poslanik John Prince in s tem izrazil mnenje marsikoga na Zahodu, »slabe izkušnje, ki jih je doživela vsaka diplomatska misija v Beogradu v obdobju tako imenovanih narodnih vlad, nas prepričujejo, da ti ljudje še zdaleč niso zreli za demokracijo.«[3]

V prvem obdobju sta Aleksander in Živković kot iz roga boginje Fortune, kot se je izrazil neki srbski oporečnik, natresla čelo vrsto zakonov in uredb, ki so bili že dolgo potrebni, a jih skupščina zaradi notranjih sporov ni sprejela. V desetih letih svojega obstoja je izglasovala komaj 110 zakonov, v prvem letu po državnem udaru pa so jih izdali kar 200, skupaj s 535

KRALJ ALEKSANDER KARADJORDJEVIĆ

manjšimi dekreti, od katerih so bili mnogi prepotrebni za notranjo uskladitev države. Kazenski in civilni zakonik so končno poenotili, uveljavili so davčno enakost, ustanovili Agrarno banko, ki naj bi dajala posojila kmetom in zadrugam. (Prav kmalu pa je postala imenitno sredstvo za koncentracijo finančnega kapitala v Beogradu, ki so ga razdeljevali predvsem v skladu s srbskimi koristmi. Posojila, ki jih je v naslednjih letih zagotovila raznim »deželam«, so v tem smislu zelo zgovorna: 58% Srbiji, 6,4% Hrvaški in Slavoniji, 0,02% Sloveniji.) Preoblikovali so številna ministrstva, odpustili odvečne uradnike in celo pristrigli peruti korupciji. Pospešili so graditev cest in železnic, predvsem pa šol, ki so jim posvečali posebno pozornost, saj jim je bilo naloženo, da vzgojijo nove državljane. To je seveda pomenilo, da so oblasti skušale uskladiti izobraževanje s svojimi vrednotami in ga oblikovati po enotnem modelu, ne da bi se ozirale na jezikovne in civilizacijske posebnosti raznih etničnih okolij. Samo po sebi se razume, da so takšno politiko, ki je pod geslom »En kralj, ena država, en narod, en jezik« težila k popolni duhovni enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev, občutili kot raznarodovalni pritisk predvsem tisti, ki niso spadali v srbohrvaški kulturni krog. Nekateri intelektualci so se sicer pridružili toku »integralnega« jugoslovanstva in skušali, predvsem na univerzah v Beogradu in Zagrebu, manj v Ljubljani, tudi znanstveno dokazati etnično enakost južnih Slovanov. Toda na splošno je poskus, da bi po sili dosegli kulturno homogenost, »narodno spajanje« in jezikovno »stapljanje«, ki ga je vodil šolski minister Maksimović z njemu lastnim pomanjkanjem takta, naletel na odpor ogroženih skupin in povzročil, da so številni izobraženci stopili na okope v obrambo svoje individualnosti in duhovne dediščine.

Oblasti so skušale vpreči v svoj voz tudi obe cerkvi in druge verske skupnosti, v prepričanju, da morajo sodelovati pri udejanjanju njihove politike. To jim je uspelo s pravoslavno cerkvijo, saj jih patriarh Varnava, ki sta ga pred kratkim izbrala kralj in vojska zaradi njegovega militantnega nacionalizma, ni razočaral. Odziv katoliške cerkve pa je bil povsem drugačen, posebno ker so ji poskušali vsiliti v šole učitelje verouka, ki naj bi jih brez škofovske potrditve imenovala vlada. Med katoliško hierarhijo in oblastmi je tako prišlo do trenja, ki je še poglobilo prepad med katoliškim in pravoslavnim delom države.

Aleksander je bil obseden z idejo, da mora ohraniti celovitost kraljevine, ki jo je podedoval po očetu. Navdihovali so ga velikosrbski ideali, toda zavedal se je, da potrebuje tako raznolika država nove vrednote in simbole, ki naj presežejo lokalne tradicije in posebnosti. Njegov cilj je bil srbizacija vse države, vendar je bil zanj pripravljen žrtvovati marsikateri zunanji znak srbstva. Z naivnostjo, nad katero bi se človek razjokal, kot je zapisala njegova občudovalka Rebecca West, je skušal utrditi državo tako, da ji je dal novo ime Jugoslavija ter jo 3. oktobra 1929 preoblikoval v 10 banovin, ki so se vse razen Primorske imenovale po rekah. Ta poskus nadomestiti stari lokalistični patriotizem z novim le Slovencev ni prizadel, kajti njihovo etnično ozemlje se je pokrivalo z Dravsko banovino. Hrvaška pa je bila razdeljena na dve in Srbija z obrobnimi pokrajinami na pet banovin, ki so bile začrtane tako, da so na mešanih področjih zagotavljale prevlado Srbov.

Vsi historični znaki in simboli, zastave, grbi, himne so bili prepovedani in zamenjani z novimi, jugoslovanskimi. Banovine so imele precej omejeno avtonomijo, kajti moč je ostala čvrsto v rokah Beograda (ki so ga povzdignili v avtonomni okraj). Bani, ki jih je imenoval kralj in so mu bili tudi neposredno odgovorni, vsi po vrsti Srbi ali goreči srbofili, so bili pogosto generali brez izkušenj v upravljanju. Vlada jim je naložila predvsem vlogo žandarjev, in lokalno prebivalstvo jih je tako tudi občutilo. Čaršija je bila mnenja, da mora oblast ostati v rokah Srbov, češ, Hrvatom in Slovencem, bivšim avstro-ogrskim podložnikom, ni mogoče zaupati in jim dati odgovornih mest. In tako so ostali pod budnim in ljubosumnim nadzorom srbskih ministrov in funkcionarjev ne samo vojska, temveč tudi notranje, zunanje in finančno ministrstvo. Na začetku tridesetih let so bili med osemnajstimi poslaniki, kolikor jih je imela Jugoslavija v tujini, samo trije hrvaške narodnosti. Na drugih področjih javne uprave je bilo stanje komaj kaj boljše. »Povsod v tej kraljevini je viden vsiljen centralizem, vsiljen nadzor, ki ga opravlja narod zavojevalcev,« je zapisal ameriški diplomat, »toda čeprav se zdi, da režim drži oblast trdno v rokah, ne morem verjeti, da bodo te razmere trajale v nedogled.«[4]

Na začetku je kazalo, da bo kraljev ambiciozni načrt kronan z uspehom. Dober pridelek je po dveh bolj skromnih letih napolnil kašče in omogočil državi, da je prodala v tujino precejšnje količine žitaric, zlasti koruze, in tako izboljšala plačilno bilanco. Tudi industrijska proizvodnja je narastla, predvsem zaradi večjega pritoka tujega kapitala, francoskega in angleškega, kar je bilo posledica bolj prožne politike beograjskih oblasti in večjega zaupanja, ki ga je v tujini užival diktatorski režim. Če je obdobje parlamentarizma spravilo državo skoraj na rob gospodarskega propada, je nova vlada obetala, da bo očistila »Avgijev hlev«, kot je angleški poslanik označil jugoslovanske finance. Toda prav kmalu se je vse postavilo na glavo: nesposobnost generala Živkovića in njegovih sodelavcev, da bi uspešno vodili državo, je postala očitna. Istočasno je Jugoslavijo zajel val svetovne gospodarske krize zaradi poloma na Wall Streetu leta 1928. Cena koruze in drugih žitaric je na mednarodnih trgih strmo padla in prisilila številne države, da so pod pritiskom lastnih kmetov omejile uvoz jugoslovanskih pridelkov. Tako se je seštevek uvoza in izvoza v obdobju 1929–1933 znižal s 7–8 milijard na 2–3 milijarde dinarjev. Padec kupne moči prebivalstva in zmeda na mednarodnih trgih sta še zmanjšala povpraševanje po jugoslovanskih surovinah in povzročila verižno reakcijo, ki je hudo prizadela gospodarstvo države. Mnogo tovarn in obrtnih delavnic je propadlo, bančništvo se je po sesutju dunajskega Kredit-Anstalta, s katerim je bilo tesno povezano, znašlo v velikih težavah, povprečni narodni dohodek je z 80 milijard dinarjev leta 1927 zdrknil na 42 milijard leta 1931. Zadolženost kmetov je skokovito narastla in se razmahnila. Kar 35 odstotkov kmetij je bilo zadolženih: njihovi dolgovi so poskočili s 3 milijard leta 1926 na 7 milijard dinarjev leta 1932; obresti in davki, ki so mnogim pobrali tri četrtine letnega dohodka, so vrtoglavo povečali število tistih, ki so bili na robu preživetja ali so že stradali. Po poročilu Agrarne banke je srednji dnevni dohodek več tisoč družin v tem času znašal en dinar, kar je bilo komaj dovolj za škatlico vžigalic.

Te neznosne razmere, ki so v državi praktično odpravile denarno ekonomijo, je skušala vlada leta 1931 izboljšati tako, da je uredila cene žitaric in moke ter proglasila monopol nad njihovim izvozom. Leta 1932 je uvedla odlog za plačilo zapadlih obveznosti in prepovedala dražbo nepremičnin za kritje dolgov. Toda ti ukrepi so ostali brez vidnih uspehov. Prav tako si je zaman prizadevala za industrializacijo in nova delovna mesta. Industrija ni mogla zaposliti odvečne delovne sile, zato je brezposelnost hitro rastla in prizadela tudi srednje sloje. Vrh tega se je zaradi kvot, ki so jih uvedle ZDA, zaprla tudi zaščitna varovalka emigracije v Ameriko, kamor so se južni Slovani že od začetka 19. stoletja množično izseljevali (v letih 1928–1929 kar 280.000 ljudi). Opaziti je bilo celo zaobrat izseljenskega vala, saj so se mnogi vračali domov, tako da je bilo leta 1931 število povratnikov večje od števila emigrantov.

Država se je znašla v hudih težavah tudi zato, ker so njeni dohodki upadli, finančne obveznosti pa ostale enake. Če je hotela obdržati svoj status v podonavskem in balkanskem prostoru, je morala ohraniti močno vojsko, ki je zahtevala zase kar tretjino letnega proračuna. Druga izredno zahtevna postavka so bile številne pokojnine, ki jih je dajala povsem neracionalno, po patriarhalnem in klientskem ključu. Od vsega pa so najbolj bremenile proračun obresti za dolgove v tujini, ki so dosegle milijardo dinarjev na mesec. Na nesrečo je leta 1931 ameriški predsednik Herbert C. Hoover, da bi pomagal izčrpani Nemčiji, predlagal enoletno zamrznitev plačevanja vojne odškodnine državam, ki jim je bila dolžnica. Moratorij je hudo prizadel Jugoslavijo, saj je prav ona skupaj s Francijo dobivala od weimarske vlade najbolj izdatne denarne prispevke. Finančni minister Djurić je sicer priznal, da je Nemčija bolna, obenem pa pripomnil, da je Jugoslavija kot močno anemičen človek, ki bi ga prisilili darovati kri. Da bi rešila beograjsko vlado, pomagala stabilizirati dinar in poravnati vsaj najpomembnejše obveznosti, ji je Francija po dolgem in zapletenem pogajanju leta 1931 odobrila dve novi posojili, ki sta presegali milijardo frankov; šlo je za največjo finančno transakcijo na pariškem trgu po prvi svetovni vojni, h kateri so pristopile tudi švicarske, češke in nizozemske banke.

Kralj Aleksander je bil prepričan, da so Slovani po naravi anarhisti in da jih je treba pred njimi samimi varovati z železno roko. Po njegovem mnenju, tako je poročal francoski poslanik v Pariz, bi v Jugoslaviji vsaka krajevna avtonomija zaradi prepleta »plemen«, religij in političnih klanov povzročila notranje konflikte, ki jih je mogoče premagati samo v širšem državnem okviru. Odločen, da ohrani v kraljevini red, mir in »narodno enotnost«, kot jih je sam razumel, ni poznal obzirov: marca 1929 je poslal v konfinacijo celo Svetozarja Pribičevića, človeka, kateremu je po lastnem priznanju dolgoval tri vladarske krone. Toda časi njunega sodelovanja so bili daleč. Zdaj je Pribičević javno kritiziral kralja, drznil se mu je celo svetovati, naj odstopi, iskal je zavezništvo z beograjsko opozicijo, skratka, postajal je nevaren. Za nekaj časa so ga izgnali v odmaknjen podeželski kraj, v šumadijsko vas Brus, ko pa se je odločil za gladovno stavko, so ga premestili v beograjsko bolnišnico. Šele leta 1931, po posredovanju češkoslovaškega predsednika Masaryka, so mu dovolili, da je odšel v tujino.

Aleksander se je predajal utvari, da Maček in njegovi pristaši predstavljajo samo manjšino hrvaškega javnega mnenja, ki da sicer rade volje sprejema »zakonitost« njegovega režima. A marca 1929 je prišlo do dogodka, ki je jasno pokazal, kako šibka je ta domneva: v središču Zagreba so neznanci ubili Tonija Schlegla, urednika vladnega časopisa, ki je bil znan kot kraljev zaupnik in obveščevalec. Jeseni istega leta pa je skupina teroristov v središču mesta podtaknila bombo. Sledila je široka policijska represija, v teku katere so aretirali tudi Vladka Mačka pod obtožbo, da je finančno in tudi s propagando podprl teroriste. V svojem časopisu je namreč objavil sliko okrvavljenega hrvaškega grba s trnovo krono. Na procesu, ki so ga z velikim hrupom organizirali v Beogradu pred Posebnim sodiščem, so Mačka in nekaj njegovih sodelavcev sicer oprostili, toda enajst obtoženih, ki so dejansko organizirali atentat, je nosilo na sebi preveč vidne sledi mučenja, da bi postopek, čeprav javen in formalno korekten, ne izzvenel za režim kot težak moralni poraz. Novice o grozovitih metodah jugoslovanske policije, ki so se pojavile v mednarodnem časopisju, so sprožile val ogorčenja celo v diplomatskih krogih, čeprav so kralja od vsega začetka vzpodbujali k trdi roki. Ameriški poslanik je svoje podrobno poročilo o procesu sklenil z resignirano ugotovitvijo: »Zares, srbski možgani še vedno delujejo po turško.«[5]

Med režimu nasprotnimi gibanji, proti katerim je Živkovićeva vlada posebej ostro nastopila, je bila tudi Komunistična partija Jugoslavije, ki je že dolgo životarila v ilegali. Potem ko so jo leta 1921 uradno prepovedali in ni več služila kot sredstvo ljudskega protesta, je njen vpliv med množicami hitro upadel. Proti koncu dvajsetih let je imela za seboj razgibano obdobje notranjih kriz in frakcijskih bojev, ki so jo potisnili na rob političnega in družbenega dogajanja. Zgovorno je, da v tem času ni bila vpisana v sindikate pod neposrednim vplivom komunistov niti desetina delavcev in da leta 1924 ni štela več kot 688 članov. Eden njenih najbolj perečih problemov je bilo vprašanje, kakšen odnos naj zavzame do unitarne države in do nacionalnih konfliktov, ki so jo razdvajali. Komunisti so bili v začetku mnenja, da centralizmu ne gre ugovarjati in da so etnična nasprotja meščanski pojav, ki se njih ne tiče. Že leta 1924 pa je V. kongres Kominterne označil Kraljevino SHS zaradi njenega poudarjenega antisovjetizma za pošastno versajsko tvorbo, ki jo je treba razkosati, da bi na Balkanu nastale neodvisne in v federacijo povezane sovjetske republike. Jugoslovanski komunisti so se v glavnem podredili tej doktrini in »odkrili«, da je Jugoslavija sestavljena iz etničnih skupin in manjšin, ki jim vlada in jih zatira srbski narod. Slednjega so obtožili imperializma in s tipično netolerantnostjo nastopili proti tistim, ki se s tem niso strinjali. Februarja 1928 so »frakcionaško« skupino Sime Markovića, ki je dolgo vodil KPJ, izključili iz svojih vrst in hkrati sprejeli odločitev, da noben Srb ne bo več postal njen generalni sekretar.

Na IV. kongresu KPJ v Dresdnu od 5. do 15. novembra 1928, kjer sta Kominterno predstavljala Ercoli (Togliatti) in Manuilski, se je uveljavila nova generacija voditeljev, ki so disciplinirano in brez zadržkov sprejeli sovjetsko razlago mednarodnega položaja. Po tej presoji je kriza kapitalizma dosegla tisto kritično točko, ko je treba pričakovati eksplozijo njegovih

notranjih nasprotij in kot odgovor nanjo napad na Sovjetsko zvezo. V tem primeru bi Kraljevina SHS, »ena najbolj militarističnih dežel na svetu«, postala pomembna odskočna deska za vojaški poseg proti domovini mednarodnega proletariata. Jugoslovanski komunisti imajo torej dolžnost, da izkoristijo socialno in nacionalno nezadovoljstvo množic, organizirajo oboroženo vstajo proti režimu in se pri tem povežejo z drugimi prevratniškimi gibanji, predvsem s hrvaškim. 6. januarja 1929 je kazalo, da je napočila ura za »ultrarevolucionarno« akcijo. Centralni komite KPJ je po Aleksandrovem razglasu o ukinitvi ustave in razpustitvi skupščine pozval množice k oboroženi vstaji proti »vojaško-fašistični diktaturi«, ne da bi se oziral na številčno šibkost stranke. Na to vojno napoved, ki se nikoli ni uresničila v kakšni pomembnejši akciji, je režim odgovoril z ostro represijo tudi zato, da pred domačo in mednarodno javnostjo opraviči svoj obstoj in dokaže, kako zelo je Jugoslavija izpostavljena nevarnemu boljševiškemu vplivu.

V letih 1929–1932 se je pred Posebnim sodiščem za zaščito države zvrstilo kar 83 procesov proti komunističnim aktivistom. Mnogi so bili obsojeni na stroge zaporne kazni, številni drugi, predvsem voditelji, so bili pobiti zaradi poskusa bega ali pa so se ubili sami, da se izognejo mučenju. Pod nasiljem te ofenzive se je KPJ nevarno zamajala: njene organizirane aktivnosti so skoraj povsod ugasnile, razen v nekaterih krajih Slovenije in Hrvaške. Aprila 1930 so se člani CK, ki so bili še na svobodi, zatekli v tujino. Dve leti pozneje je bil na Dunaju ustanovljen zamejski biro CK KPJ, na čelo katerega je Kominterna imenovala novega voditelja bosansko-češkega rodu, Josipa Čižinskega, znanega pod psevdonimom Milan Gorkić. Razmere, ki naj bi jih uredil, so bile naravnost katastrofalne: biro ni imel niti ene stalne in trdne zveze z domovino; v Srbiji je KPJ štela le še sedemdeset članov, v vsej Jugoslaviji pa vsega 1.800, in še ti so bili v zaporu ali razdeljeni na razne sektaške skupine.

Režim se ni mogel pobahati s podobnim uspehom v boju proti hrvaškim nacionalistom. Po razglasu diktature 6. januarja 1929 je predstavnik ekstremističnega krila hrvaške opozicije Ante Pavelić zbežal čez mejo in začel organizirati »ustaško« gibanje med emigranti v Avstriji in na Madžarskem. Aprila istega leta je navezal stike s VMRO v Sofiji ter se z Vančem Mihajlovom dogovoril za sodelovanje v skupnem boju proti srbski tiraniji. Zaradi tega ga je julija 1929 Posebno sodiče za zaščito države v njegovi odsotnosti obsodilo na smrt.

Pavelić je bil dedič tiste hrvaške politične struje, ki jo je ob koncu 19. stoletja ustanovil židovski advokat Josip Frank. S parolami o hrvaškem državnem pravu mu je uspelo pridobiti dobršen del javnega mnenja ter organizirati gibanje s poudarjeno nacionalistično in protisrbsko vsebino. Njegovi nasledniki po prvi svetovni vojni niso sprejeli zamisli o federalni Jugoslaviji, kakršno je z večjim ali manjšim prepričanjem zagovarjal tudi Stjepan Radić, temveč so govorili o povsem samostojni Hrvaški. Njihov odklonilni odnos do kakršnegakoli sodelovanja s Srbi so seveda z odobravanjem pozdravili na Madžarskem in v Italiji, kjer so leta 1929 Pavelića sprejeli z odprtimi rokami. Leta 1931 so mu v obeh državah dovolili, da organizira vojaška taborišča za svoje prostovoljce, ki jih je večinoma nabral med

brezposelnimi hrvaškimi emigranti v Evropi in Ameriki. Šlo je za sorazmerno majhno skupino obupancev in fanatikov, ki so bili prepričani, da Hrvaška čaka samo na »Antejev maščevalni krik«, in pripravljeni »utopiti njegove sovražnike v morju krvi«.[6] Na začetku tridesetih let so ti izgubljenci izvedli celo vrsto atentatov, sabotaž in političnih umorov, zato da bi si nihče v Jugoslaviji ali tujini ne domišljal, da je hrvaško vprašanje enkrat za vselej rešeno.

Vrtinec nasilja, ki je zajel Jugoslavijo, nasilja režima ter rdečega in črnega terorizma je prav kmalu razblinil upanje tistih, ki so se predajali utvari, da so našli v Aleksandru svojega rešitelja. Sam je sicer trdil, da so razmere pod nadzorom, toda njegove besede so sprejemali z vedno večjimi dvomi tudi v krogih, ki so mu bili naklonjeni. Celo v vojski je bilo mogoče opaziti dokajšen nemir, in sicer delno zaradi težke notranjepolitične situacije, delno pa zaradi politike generala Živkovića, ki je skušal izriniti z odgovornih mest častnike, na katere ni imel vpliva, in jih zamenjati s svojimi ljudmi. Oktobra 1930 mu je tako uspelo odstaviti generala Danila Kalafatovića, ki so ga zaradi sposobnosti in poštenosti imeli za najbolj zmožnega človeka v vojski: in to samo zato, ker se je drznil ugovarjati njemu in njegovemu »neumnemu podrepniku« generalu Hadžiću, ki je nameraval razmestiti večino oboroženih sil ob italijanski meji. Naslednjega decembra je Živković napredoval iz divizijskega v armadnega generala, kar je izzvenelo kot zgovorna kraljeva podpora takšni politiki.

V teh razmerah so postali vse glasnejši tisti, ki so Aleksandru očitali, da ni storil ničesar za razrešitev hrvaško-srbskega spora. Po njihovem mnenju naj bi bil celo glavni podpihovalec medsebojnih sovražnih strasti, da bi tako opravičil svojo diktaturo. Predstavniki starih strank, ki se niso udinjali vladi, so na začetku tridesetih let začeli med seboj diskretno znova navezovati stike, da rešijo državo iz zagate, v kateri se je znašla. Razhajanja med njimi pa so bila še vedno prevelika, da bi mogli najti skupni jezik. Vsi so se strinjali, da je treba odpraviti diktaturo, niso se pa mogli sporazumeti, kako to doseči. Srbi so trdili, da je treba predvsem vzpostaviti politično svobodo in izdelati novo ustavo, Hrvati pa so z glasno podporo Svetozarja Pribičevića zahtevali najprej sporazum o bodoči državni ureditvi in o mestu Hrvaške v njej.

Prvi, ki je razumel, tudi zaradi pritiskov iz domačega okolja, da se je režimska barka začela potapljati, je bil zviti Anton Korošec. Septembra 1930 se je odpovedal ministrstvu za gozdove in rudnike, ki mu je načeloval v Živkovićevi vladi, z izgovorom, da je slabega zdravja, v resnici pa zato, ker ni mogel več sodelovati z ljudmi, ki niso ostali zvesti osnovnemu načelu, da bodo z vsemi jugoslovanskimi »plemeni« ravnali enako. Ta prvi alarmni znak pa ni vznemiril predsednika vlade in njegovega visokega zaščitnika, saj sta vztrajno nadaljevala svojo represivno politiko, ki je včasih zadobila groteskne, včasih pa kriminalne oblike. Da bi zadušile vsak oporečniški glas, so oblasti organizirale teroristične bande (v njih so bili večinoma člani policije), ki so svoje zločinsko početje opravljale v uniformi in kar pri belem dnevu. 18. februarja 1931 so tako sredi Zagreba ubili uglednega profesorja zgodovine Milana Šufflayja, ki ni skrival svojih protirežimskih in protisrb-

skih stališč. »Zame je vseeno,« je izjavil nekaj let prej, ko so ga aretirali, »ali sem zaprt v majhni celici ali v veliki, ki se imenuje Jugoslavija.«[7]

Utemeljen sum, da jugoslovanska vlada pri obračunavanju s svojimi notranjimi nasprotniki uporablja plačane morilce, je sprožil veliko ogorčenja v evropskem javnem mnenju in spodbudil tako ugledna intelektualca, kot sta bila Albert Einstein in Heinrich Mann, da sta pri Mednarodni zvezi za človekove pravice protestirala proti takemu početju. Beograjske oblasti so sicer skušale popraviti moralno škodo, ki so si jo same prizadejale, in pri predsedstvu vlade ustanovile tiskovno agencijo, ki naj bi tudi s podkupovanjem tujih časnikarjev izboljšala njihov ugled v svetu. A kljub velikim vsotam, ki so jih izdale v ta namen (podkupljivost francoskega tiska je bila splošno znana), uspehi niso vredni omembe.

Tiha zadrega zaradi jugoslovanskih notranjih razmer se je začela širiti tudi v Parizu in Pragi, kljub podpori, ki sta jo obe vladi spočetka dajali Aleksandrovemu režimu. Vedno odločnejši pritisk tujine in notranjih političnih krogov je kralja prisilil, da je poleti 1931 navezal stike z nekaterimi radikalci, Slovenci in samim Mačkom, da bi ugotovil, ali obstaja možnost za sporazum. Poizkus je propadel zaradi togosti vladarja, ki se ni nameraval vrniti k staremu strankarskemu sistemu, pa tudi zaradi odklonilnega stališča predstavnikov opozicije, da bi sodelovali z generalom Živkovićem in njegovimi pajdaši v vladi. Šlo je za »bando prekaljenih kriminalcev«, kot se je izrazil češkoslovaški poslanik Robert Flieder, ki je pazila na vsak kraljev korak in bila pripravljena na vse, če bi se ji izneveril. Ko je Aleksander sredi avgusta 1931 obiskal Zagreb in v znak spoštovanja poljubil prstan nadškofu Antonu Bauerju ter mu podelil visoko odlikovanje, so v Beogradu nekateri prenapeteži to vljudnostno gesto ocenili kot »kroatofilstvo« in celo šušljali, da bi ga bilo treba ubiti. Aleksander, ki je postajal vedno bolj talec svojih lastnih dvorjanov, ni imel veliko manevrskega prostora in je moral zato hujskati drugega proti drugemu, če si ga je hotel zagotoviti. 3. septembra 1931 je ob desetletnici svojega prihoda na prestol sicer nepričakovano izdal novo, oktroirano ustavo, da bi z nekaj lepotnimi popravki rešil povsem zavožen položaj, toda ta poskus je bil že od začetka obsojen na neuspeh. Jugoslovansko javno mnenje ga je zaradi naglice in avtokratske samozadostnosti, ki sta ga zaznamovali, sprejelo s sovražnim nezaupanjem, nič boljši pa ni bil odziv tujega tiska. Dopisnica *Timesa*, ki je že dalj časa ostro kritizirala režim, si je s svojim odklonilnim stališčem do ustave celo zaslužila kraljev očitek, da ni le glasnica opozicije, temveč njena voditeljica. Čez nekaj mesecev so jo seveda izgnali iz Jugoslavije.

V svojem manifestu je kralj izjavil, da bo ustavna listina samo nadaljevanje dela, začetega 6. januarja 1929. K sodelovanju je povabil izvoljene ljudske predstavnike, da bi z njim delili odgovornost, ki je do tedaj bremenila samo njega. »Ključ za branje ustave je prav tu,« je zapisal ameriški poslanik, »saj se na ta način izvršna oblast skuša vsaj delno znebiti katastrofe, ki bo neizbežno prišla zaradi sedanjega brezupnega gospodarskega položaja.«[8] Vsekakor je šlo samo za obliž, kajti temeljna ideja ustave je bila ena sama: ohraniti vso moč v rokah vladarja, ki naj bi za svoja dejanja ne odgovarjal nikomur. Pri tem je značilno, da skupščinskim poslancem nova

ustava ni zagotavljala pravice do imunitete, kar je pomenilo, da so bili prepuščeni kralju na milost in nemilost. Isto je veljalo za senat, ki je bil ustanovljen prvič in naj bi ga deloma imenoval kralj, deloma pa volili sveti banovin in občin. Da bi bila osrednja vloga krone v državi še bolj zaščitena, je člen 116, ki so ga s posmehom imenovali »mala ustava«, dajal vladarju možnost, da v primeru vojne, notranjih nemirov ali splošne nevarnosti (ta ni bila natančneje opredeljena) sprejme katerekoli primerne ukrepe ne glede na ustavna ali zakonska določila.

Eden glavnih razlogov, ki so Aleksandra spodbudili, da je »dal« ustavo – tako sta v tem času storila samo še dva suverena, egiptovski kralj Faruk in abesinski negus – je bila tudi želja, da bi ugodil Francozom. Nujno je potreboval kredite, toda pariški bankirji so vse manj zaupali njegovemu avtokratskemu režimu. Francoska vlada mu je celo namignila, kot je poročal *New York Times*, da mu brez povratka k parlamentarni zakonitosti ne more več zagotoviti finančne podpore. Rešitev, ki so jo našli, je bila očitno samo izhod v sili, čeprav je zunanji minister Marinković skušal prepričati svoje sogovornike, da gre le za prehodno etapo od diktature k parlamentarizmu. Bliže resnici so bili tisti predstavniki opozicije, ki so ustavo proglašali le za figov list, s katerim skuša režim zakriti svojo sramoto. Zakon o volitvah v skupščino z dne 9. septembra 1931, ki se je zgledoval po Mussolinijevem iz leta 1923, je njihove ugotovitve še podkrepil: sestavljen je bil tako, da ni dajal možnosti za uveljavitev nobeni politični skupini, ki ne bi uživala kraljeve podpore. Slonel je na majoritetnem principu in zagotavljal večinski listi dve tretjini vseh mest v skupščini, medtem ko naj bi ostala razdelili med liste, vključno z večinsko, ki bi dobile več kot 50.000 glasov. Seveda so tak zakon, ki naj bi po kraljevem mnenju opoziciji dovoljeval, da z »zdravo« kritiko sodeluje pri parlamentarnem delu, vse stranke zavrnile. Skoraj kot povračilni ukrep je bil naslednji teden objavljen še zakon, ki je dovoljeval samo politična združenja brez verskega, etničnega ali regionalnega predznaka. To je v praksi pomenilo, da nobena od starih strank ne more več nastopati v javnosti. Opozicijskim silam v takih razmerah ni preostajalo drugega, kot da pozabijo na svoje spore in se združijo v enotno vsejugoslovansko fronto. Toda za ta korak so bile preveč razdvojene. Značilno je, da se niso mogle dogovoriti niti o skupni izjavi, s katero naj bi pozvale svoje pristaše k bojkotu volitev.

Nova ustava je tako kot vidovdanska prepovedovala vojakom aktivno udeležbo v političnem življenju. Zato je general Živković, ki je tudi kot premier poveljeval kraljevi gardi, stopil v rezervo in se takoj nato spet vrnil v politiko kot nosilec Narodne liste, ki naj bi združila vse pristaše »radikalnega jugoslovanstva«. Vanjo so stopili številni člani starih strank v prepričanju, da je treba spremeniti taktiko in izrabiti možnost za sodelovanje z režimom. Prav nasprotnega mnenja pa so bili študentje na univerzah v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, ki so organizirali vrsto manifestacij v protest proti »jarmu diktature«. Njihova akcija vsekakor ni imela posebnega vpliva na potek volitev, ki so bile razpisane za 6. november 1931. Tega dne so se volivci znašli pred eno samo listo, čeprav je bilo v nekaterih okrožjih mogoče izbirati, seveda javno in ustno, med več kandidati. Po

vladnih podatkih se je volitev udeležilo 65,3 odstotkov upravičencev, kar sta kralj in general Živković razglasila za »velikanski« uspeh in za potrditev njune politike. Režimski časopisi so zatrobili v rogove zmagoslavja in poudarjali, da je Narodni listi uspelo zbrati dva in pol milijona glasov več, kot so jih leta 1927 dobile vse stranke skupaj.

Voditelji opozicije pa so nasprotno trdili, da si je Narodna lista avtomatično zagotovila dve tretjini glasov, ker je tako predpisoval zakon, in da je na volitvah prišlo do vseh mogočih nepravilnosti in pritiskov. Poglavitne žrtve sistema naj bi bili zlasti državni uradniki, ki si v strahu za službo pač niso mogli dovoliti, da bi prisluhnili vabilu opozicije k bojkotu. Poleg tega je bila po mnenju kritikov režima volilna udeležba vsaj za 30 odstotkov nižja od tiste, ki jo je razglasila vlada. S svojimi utemeljenimi očitki so verno predstavljali veliko ogorčenje, ki so ga rezultati volitev povzročili po vsej državi. Hrvati in celo Slovenci so si dajali duška tako, da so govorili o odcepitvi, medtem ko je bilo v Srbiji prvič slišati vladarju sovražne glasove in republikanske parole. O Živkoviću pa so se odkrito spraševali: »Kako je mogoče, da je v državi, ki šteje štirinajst milijonov ljudi, najprimernejši človek za ministrskega predsednika ciganski morilec?«[9] Dvome in razočaranje nad ponovno oživitvijo jugoslovanskega parlamenta, ki so ga takoj razglasili za »policijsko skupščino«, so izrazili tudi tuji opazovalci. Mednarodni tisk, celo francoski, ni skrival, da ocenjuje volitve le kot »nenavadno politično farso«, medtem ko je Hermann Wendel, strokovnjak za jugoslovansko zgodovino,

Armadni general PETAR ŽIVKOVIĆ *na kongresu mednarodne letalske zveze v Dubrovniku, 9. septembra 1935*

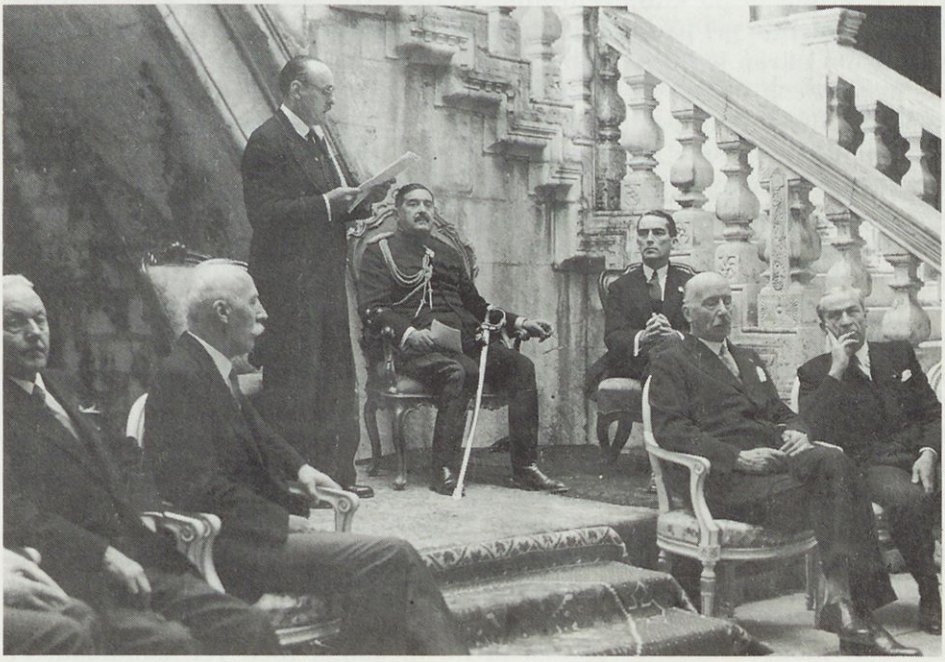

z ironijo ugotavljal, da je imela duma carja Nikolaja II. gotovo več dostojanstva, moči in svobode kot Aleksandrova skupščina. Živković in njegovi v svoji oholosti vsega tega niso opazili, temveč so se predajali varljivemu občutku gotovosti. V posmeh vsem svojim nasprotnikom je premier ustanovil gibanje, ki ga je okrasil s pridevniki vseh najpomembnejših političnih skupin, izključenih iz parlamenta: Jugoslovanska radikalna kmečka demokracija. Toda medtem ko se je igračkal na tak način, so se ekonomske razmere iz dneva v dan slabšale, izvoz je sunkovito zastal in potisnil državo v še hujšo revščino.

Glasniki ljudskega nezadovoljstva so bili znova študentje, predvsem z beograjske in zagrebške univerze, ki so nadaljevali svoj protest proti »kriminalnemu režimu«, tako da je vlada na koncu obe univerzi začasno zaprla. Kralj pa je vztrajal v svojem trmastem optimizmu. V prestolnem govoru 18. januarja 1932 je pred novo skupščino dejal, »da je etnična stvarnost jugoslovanske misli« ustvarila eno in nedeljivo kraljevino, z enim samim ljudstvom in eno samo državo. Kljub tem donečim besedam pa ni bilo mogoče prikriti, da je imela srbska kamarila še vedno v rokah vso oblast in da so bili Srbi na splošno bolj »jugoslovanski« kot drugi Jugoslovani. Značilno je, da je v parlamentu, ki je bil razpuščen ob državnem udaru, sedelo 83 Hrvatov, v novem pa le 52, in da tudi ti, čeprav so jih izbrali med režimu naklonjenimi ljudmi, niso mogli dolgo molčati. Začeli so protestirati proti cenzuri in brutalnemu ravnanju s študenti in sploh z vsemi, ki so prišli v roke žandarjem. Obtožbe zaradi groznih mučenj, ki jih je bilo slišati v skupščini in so nadvse neprijetno odjeknile tudi v tujini, so kralja končno le prepričale, da je treba iz vlade odstraniti splošno osovraženega Živkovića. To pa še ni pomenilo, da bi njegov pajdaš padel v nemilost. Nasprotno, znova je oblekel vojaško suknjo in prevzel svoje staro mesto poveljnika kraljeve garde ter vsemu navkljub ostal, po besedah poljskega diplomata, »kraljev nekronani kralj«.[10]

4. aprila 1932 je Aleksander zaupal sestavo nove vlade zunanjemu ministru Vojislavu Marinkoviću, izobraženemu in spretnemu človeku, ki je trdil, da se je treba vrniti k ustavni normalnosti. Upanje v bolj prožno in razsvetljeno politiko je nekoliko zbistrilo ozračje, a za malo časa: prav kmalu je postalo jasno, da Marinković ni zmožen uresničiti tiste svobode govora, tiska in združevanja, ki ju je tako rad poudarjal. Veliko tudi ni mogel storiti, saj je še vedno ostala na oblasti tako imenovana »banda štirih« (Srškić, Kojić, Uzunović, Maksimović), ki ga je v bistvu nadzorovala. Dejstvo, da je primež diktature kljub vsemu le popustil, pa je imelo značilne posledice v skupščini, kjer se je nadaljevala polarizacija sil. Poleg hrvaške skupine se je v njej namreč oblikovala tudi velikosrbska, radikalna po izvoru, in še tretja, jugoslovansko usmerjena, ki so jo sestavljali ljudje brez predhodnih strankarskih vezi. Ti znaki parlamentarnega prebujanja, še bolj pa ljudski nemiri, do katerih je prišlo tu in tam v Srbiji in Bosni, manifestacije v Sloveniji ob Koroščevi šestdesetletnici kot tudi razprave o slovenski kulturni identiteti so močno zaskrbeli kralja, ki je z vedno večjo nestrpnostjo poslušal »liberalne« izjave svojega premiera. Osamljen, bolan in poražen je Marinković že 1. julija 1932 odstopil.

Za njegovega naslednika je Aleksander izbral Milana Srškića, ki je bil na dvoru zelo priljubljen, v diplomatskih krogih pa prav toliko osovražen. O njem so pravili, da je fanatičen bosanski Srb, strupen nasprotnik muslimanov in do kraja korumpiran. V trenutku, ko je v državi dobesedno vrelo od nezadovoljstva, so njegovo imenovanje ocenili kot povratek k diktaturi in ga komentirali z veliko zaskrbljenostjo. »Sam kralj,« je zapisal neki zahodni diplomat, »je komaj več kot figura na šahovnici, s katero manevrira peščica ministrov Srškićevega kova, ki vladajo državi s terorjem morda najbolj učinkovite policije v Evropi.«[11] Kljub strahovladi pa skoraj ni bilo banovine, kjer ne bi prišlo do nemirov ali terorističnih akcij. Med vsemi je najbolj odjeknila kmečka vstaja, ki so jo ustaši pod vodstvom Andrije Artukovića, enega najbližjih Pavelićevih sodelavcev, poskušali zanetiti v Liki septembra 1932. Upor je sicer klavrno propadel, vedar je hudo vznemiril oblasti in jih prepričal, da je treba še okrepiti represijo. Policijske enote in tajne službe, tako civilne kot vojaške, so se zagnale v lov za oporečniki ter razširile svojo vohunsko mrežo na vse sloje in okolja. Režimu sovražne propagande, ne samo komunistične, ustaške ali makedonske, temveč tudi tiste, ki so jo širili bolj ali manj zmerni meščanski krogi, pa ni bilo mogoče zaustaviti. Proti takim prekrškom so oblasti ostro ukrepale ne glede na družbeni položaj te ali one osebnosti. Prvi, ki so ga stisnili v precep, je bil Dragoljub Jovanović, vodja levega krila Poljedelske stranke in ugleden profesor politične ekonomije na beograjski univerzi. Spomladi 1932 je objavil brošuro, v kateri je predstavil svoje poglede na civilne in socialne pravice, na samoupravo in federalizem, ter jo skušal razširiti med kmečkim prebivalstvom Srbije in Vojvodine. V njej je neprizanesljivo napadel vlado in celotno garnituro na oblasti s kraljem vred. Na reakcijo oblasti ni bilo treba čakati: že čez kak mesec so ga aretirali, vrgli z univerze in z enajstimi sodelavci postavili pred Posebno sodišče za zaščito države.

Prve dni novembra 1932 se je v Zagrebu sestal izvršni odbor Kmečko-demokratske koalicije, ki je po državnem udaru 6. januarja 1929 deloval v ilegali. Ob tej priložnosti je izdal proglas v petih točkah, v katerih je obsodil brutalnost in nemoralnost srbske hegemonije in zahteval reorganizacijo države s povratkom na izhodiščno leto 1918. »Zagrebške punktacije«, prvi odkriti manifest proti diktaturi, so močno odjeknile po vsej Jugoslaviji in prebudile tudi druge politične sile kakor iz zimskega sna. Druga za drugo so tudi same nastopile v javnosti s svojimi zahtevami, ki so bile seveda odraz razmer, v katerih so nastale. Prva se je oglasila Republikanska stranka in izrekla Kmečko-demokratski koaliciji svojo podporo; sledila je resolucija iz Novega Sada, v kateri so predstavniki Vojvodine obtoževali Beograd, da jih izkorišča, in zahtevali avtonomijo. Zaradi svojih zunanjepolitičnih implikacij je povzročila velik hrup deklaracija Slovenske ljudske stranke, saj je v njej pisalo, da Slovenci zahtevajo ne samo avtonomijo, temveč tudi združitev svojega etničnega prostora, razkosanega med štiri države: Jugoslavijo, Italijo, Avstrijo in Madžarsko. Januarja 1933 so svoje »punktacije« objavili tudi Jugoslovanska muslimanska organizacija in črnogorski federalisti ter v njih prav tako poudarili avtonomistične težnje. V Srbiji, kjer je bilo doslej vse tiho, je konec meseca povzdignil glas Ljuba Davidović, nestor in duša

Demokratske stranke, in v javnem pismu prijateljem poudaril, da je izhod iz »obupnega stanja«, v katerega je zabredla država, v koreniti spremembi ustavne ureditve. Jugoslavijo bi bilo treba preoblikovati v obsežne samoupravne enote s središči v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani in še s četrtim v Bosni in Hercegovini. Na te pojave federativnih teženj je Radikalna stranka, ki je najverneje izražala srbsko javno mnenje, gledala s sumničavo zadržanostjo. Šele za veliko noč je predsednik njenega izvršnega odbora Aca Stanojević dal izjavo, v kateri je napadel vlado in tiste radikalce, ki so v njej sodelovali, ter zahteval reformo države, ne da bi se pri tem odpovedal načelu njene enotnosti in centralizma.

Kakor da bi vse to ne zadoščalo, se je zboru kritikov režima pridružila tudi katoliška škofovska konferenca in 8. februarja 1933 objavila pastirsko pismo, v katerem je napadla telovadno društvo Sokol, ki naj bi po Aleksandrovih načrtih vzgajalo mladino v militarističnem, nacionalističnem in unitarističnem duhu. Proti tej množični organizaciji so škofje, ki so se pod vplivom »punktacij« očitno otresli strahu, nastopili z vso odločnostjo, jo obtožili ateizma in duhovnikom prepovedali, da bi njene člane pripustili k zakramentom. Mera pa je bila polna, ko je spomladi leta 1933 v Parizu izšel pamflet, ki ga je napisal in izdal Svetozar Pribičević. Srbski prečanski politik namreč tudi v izgnanstvu ni počival, temveč je skušal vplivati na jugoslovansko notranjepolitično življenje z vse bolj radikalnimi in revolucionarnimi parolami, ki so dosegle višek prav v omenjeni brošuri z zgovornim naslovom: *La dictature du roi Alexandre* – Diktatura kralja Aleksandra.

Na te napade režim ni znal odgovoriti drugače kot s propagandnim in fizičnim nasiljem. Proti »separatizmu« je organiziral ostro časopisno gonjo, ubrano na tezo, da podpisniki raznih resolucij s svojim delovanjem samo podpirajo zunanje sovražnike. V vseh večjih krajih je prišlo do protestnih zborovanj, na katerih so pristaši »integralnega jugoslovanstva« vzklikali kralju in njegovi hiši, »tema mogočnima stebroma in najmočnejšemu jamstvu za obstoj in napredek naše države«.[12] Pastoralno škofovsko pismo pa je dalo oblastem in od njih odvisnemu časopisju povod za napad na katoliško cerkev, Vatikan in jezuite, ki da v ozadju spletkarijo proti Jugoslaviji. Razume se, da je v tej križarski vojni zavzeto in bojevito sodeloval tudi patriarh Varnava.

V začetku leta 1933 je prišlo do aretacij slovenskih političnih voditeljev. Med njimi je bil tudi Korošec, ki so ga kljub zaslugam za dinastijo internirali najprej v Vrnjačko Banjo, potem pa na Hvar. Še huje so ravnali z voditeljem Hrvaške kmečke stranke Vladkom Mačkom, saj so ga aprila 1933 postavili pred Posebno sodišče za zaščito države. Po »Zagrebških punktacijah« Maček namreč ni umolknil, temveč je skušal na vse načine pritegniti pozornost tujega tiska na hrvaško vprašanje. »Hočemo biti gospodarji v svoji hiši,« je izjavil proti koncu januarja dopisniku lista *Petit Parisien*, »hočemo, da se vsi Srbijanci z vojsko vred preselijo onkraj treh rek.«[13] Zaradi takih in podobnih izjav, v katerih ni štedil z omalovaževalnimi ocenami na račun politične zrelosti srbskega naroda, so ga obsodili na tri leta zapora.

Ker je policijski režim preprečil, da bi se ljudski protest uveljavil na politični ravni, je ta udaril na dan v drugi, precej nenavadni obliki: na

množičnih evharističnih kongresih, ki jih je ne samo z verskimi nameni organizirala katoliška cerkev. Napetost, ki se je tako ustvarila med beograjskimi oblastmi in katoliškim prebivalstvom, pa ni bila brez posledic tudi v odnosih med Jugoslavijo in svetim sedežem. Ko je aprila 1933 skupina jugoslovanskih poslancev na obisku v Rimu prosila za sprejem pri papežu, da bi mu izročila »poklon kralja Aleksandra in jugoslovanske skupščine«, je impulzivni in bojeviti Pij XI. prošnjo zavrnil.[14]

Čeprav so po volitvah leta 1931 zunajparlamentarne stranke dokazale, da še živijo, svojega protesta niso znale uskladiti in ga strniti v skupno politično akcijo. »Punktacije« so znova potrdile, da zeva med Srbijo in drugimi jugoslovanskimi pokrajinami globok prepad: medtem ko je v slednjih diktatura kralja Aleksandra še utrdila udarnost političnih strank, saj so postale katalizator ljudske nejevolje, je v Srbiji pospešila njihov razkroj. To je veljalo predvsem za Radikalno stranko, ki je dolgo črpala svojo moč iz dejstva, da je bila na vladi, in je z izgubo tega priviligiranega položaja izgubila tudi svojo kohezijsko funkcijo. Pri tem se tudi ni znala prilagoditi novim razmeram in najti skupnega jezika s prožnejšimi demokrati in člani Poljedelske stranke, ki so bili pripravljeni na soočenje s temeljnim problemom države: z vprašanjem sožitja med njenimi narodi. To nesoglasje je postalo očitno tudi ob Koroščevi internaciji in Mačkovem procesu, ko so srbske stranke le s težavo oblikovale skupno izjavo, v kateri so nastopile proti represivnim ukrepom. Ker v domačem okolju niso bili uspešni, so si radikalci, v prepričanju, da se je treba za vsako ceno vrniti na oblast, avgusta 1933 zagotovili sodelovanje pragmatičnih Slovencev, bosanskih muslimanov in hrvaških skupščinskih poslancev ter pri ministrstvu za notranje zadeve zaprosili za legalizacijo nove stranke. Šlo je za oprezen poskus, ki naj bi zagotovil vsaj nekaj političnega pluralizma in dal nesrbskim strankam možnost, da priskrbijo svojim narodom kako drobtinico z vladne mize. Toda ta tiha pripravljenost za sodelovanje z režimom, za katero so se odločile sile, ki so v preteklosti že izkazale svojo predanost režimu, ni bila nagrajena z uspehom. Čeprav so radikalci in njihovi sopotniki povsem spoštovali zakon o strankah, se razglašali za privržence dinastije in državne enotnosti, potrebnega dovoljenja niso dobili. Jasno je bilo, da kamarila na vrhu noče spustiti v politično areno nikogar, ki bi ji lahko postal tekmec pri delitvi plena. »Lažje si je Jugoslavijo zamisliti, kot pa jo uresničiti,« je v svojem poročilu zapisal angleški poslanik in pri tem poudaril, da je vlada bolj korumpirana kot kdajkoli in da se stanje ne bo spremenilo, dokler bodo miselni kalupi osrednjih oblasti in njihovih lokalnih predstavnikov bolj srbski kot jugoslovanski.[15] Njegov ameriški kolega pa je ugotovitvi, »da je Jugoslavija osamljena ne samo med sosedi, ampak tudi med zavezniki,« še dodal: »Predvojna pruska aroganca se ni nikoli povzpela do take stopnje, kakršno je mogoče zaznati v srbskem prepričanju, da so ‚izvoljeni narod'. Srbi so tu gospodarji in Srbi bodo klicani na odgovor, ko pride do sprememb.«[16]

Leta 1933 je kralj Aleksander spoznal, da je njegova politika doživela poraz. Svoje zbeganosti in razočaranja ni znal prikriti niti tujim časnikarjem, s katerimi je prišel v stik, obenem pa je že začel misliti na izhod v sili.

O tem, koliko je zaupal gospodarski in družbeni trdnosti svojega režima, zgovorno priča dejstvo, da mu je morala državna blagajna izplačevati ogromno apanažo (desetkrat večjo od tiste, ki jo je dobival predsednik ZDA) v švicarskih frankih in da je ukazal, naj prenesejo njegovo premoženje v tujino. Toda ta ukrep je bil v bistvu edini, ki ga je bil sposoben izvesti, saj je prepustil državo na milost in nemilost Srškiću, o katerem so govorili, da je pripravljen obljubiti vse, nič pa narediti. Na začetku svojega mandata je sicer obljubil reformo cenzure in večjo upravno avtonomijo banovin, toda teh načrtov tudi zaradi notranjih sporov v kabinetu ni nikoli predstavil skupščini. Januarja 1934 je Aleksander sprožil vladno krizo in mesto ministrskega predsednika zaupal Srškićevemu dolgoletnemu tekmecu Nikoli Uzunoviću. Ta zamenjava na vrhu je samo potrdila najslabše značilnosti režima, namreč pomanjkanje sposobnih in poštenih ljudi, ki bi imeli, kot je rekel ameriški poslanik, vsaj malo smisla za »umetnost vladanja«. Kot se je dogajalo že v prejšnjem desetletju, je bil Uzunović le orodje dvorne kamarile, vedno pripravljen, da se podredi takšnim ali drugačnim pritiskom. Že 18. aprila je preoblikoval kabinet, ne da bi mu pri tem uspelo vključiti vanj sposobnejše sodelavce od tistih, ki jih je odslovil. 20. in 21. julija je sklical kongres Jugoslovanske radikalne kmečke demokracije, da jo preoblikuje v Jugoslovansko narodno stranko. »Sprašujem se,« je zapisal neki diplomat, »kolikšen je vpliv te organizacije zunaj meja Srbije, gotovo pa je, da je znotraj njenih meja, in to velja tudi za režim, popolnoma osamljena.«[17]

Proti koncu poletja 1934 je postalo jasno, da moralni in ekonomski zlom vladajočega sloja ni več daleč. Tudi pod pritiskom francoske vlade, ki mu je svetovala, naj se sporazume s Hrvati, se je kralj, v brezupnem naporu, da reši, kar se rešiti da, skušal otresti stare garde in najti sodelavce, ki bi bili s preteklostjo režima manj kompromitirani. Navezal je stike s pomembnejšimi voditelji opozicije, s Korošcem in celo z Mačkom, da bi se prepričal, ali je ta pripravljen priznati dinastijo in državno celovitost. Hrvaški vodja pa se ni hotel pogovarjati o politiki, dokler je bil v zaporu. Kralj mu je tedaj sporočil, da mu bo po svojem potovanju v Francijo, kamor je odhajal na uradni obisk, vrnil prostost in se z njim celo osebno srečal. Seveda se je pri tem zavedal, da se igra z ognjem. Obhajala ga je zla slutnja, da ne bo živel dolgo, in zatrjeval je celo, da ga bo zadela srbska krogla, saj je umor vladarja v Srbiji veljal še vedno za častno dejanje in znak demokracije.

Aleksander očitno ni znal pravilno oceniti sovraštva, ki ga je njegova represivna politika zanetila med Hrvati in Makedonci. Sredi decembra 1933 je s kraljico Marijo obiskal Zagreb, da bi tam praznoval svoj rojstni dan, predvsem pa izboljšal odnose s Hrvati. Slavnostno vzdušje, ki so ga ob tej priliki skušale ustvariti mestne oblasti, pa je skalila aretacija treh ustašev, ki so prišli v mesto z namenom, da kralja ubijejo. Njihov vodja, dvaindvajsetletni Peter Oreb, ribič s Korčule, ki ga je za to nalogo izbral sam Pavelić, je prišel iz Italije z madžarskim potnim listom. Po načrtih bi moral proti kralju vreči bombo, toda v zadnjem trenutku mu je za atentat zmanjkalo poguma. Naslednjega dne ga je policija kljub temu izsledila in aretirala. Marca 1934 so ga postavili pred sodišče in obsodili na smrt.

Prepričan, da stoji za poskusom atentata »veliki fašist«, je Aleksander

nameraval, kakor hitro bi se razmere umirile, razkriti vsemu svetu, kakšne zločinske metode uporablja Mussolini v zunanji politiki. Toda za to mu je zmanjkalo časa, saj so se incidenti in atentati v naslednjih mesecih kar prehitevali, nanje pa so oblasti odgovarjale s poostrenim policijskim terorjem. Septembra 1934 je francoski poslanik Robert Schuman v dolgem poročilu zunanjemu ministru Bathouju tako povzel svoje vtise o potovanju po Sloveniji in Hrvaški: »Ne moremo več zatiskati oči pred temi nezdravimi razmerami. Če hočemo rešiti enotnost Jugoslavije in morda njeno dinastijo, se moramo vrniti k ustavnemu režimu, zgrajenemu na svobodi in federalizmu, ki naj spoštuje individualnost vseh narodov, združenih v to državo... Nikakor bi se ne smeli zanesti samo na obljube, katerih zanesljivost poznamo iz izkušenj v letih 1930 in 1933, in še naprej moralno in finančno podpirati diktaturo.«[18]

Kralj Aleksander se je zavedal, da njegovo potovanje v Francijo ne bo lahko, saj je pričakoval dokaj neprijetne pogovore s pariško vlado, računati pa je moral tudi na možne Pavelićeve morilce. Vendar je zaupal svojim gostiteljem in njihovi sposobnosti, da poskrbe za potrebno varnost. Na večer pred odhodom sta ga obiskala bratranec knez Pavle in njegova žena Olga, ki mu je svetovala, naj med potovanjem nosi zaščitni jopič . Toda kralj, ki se je pravkar vrnil z obiska v Sofiji, ji je z nasmehom odgovoril: »Da, v Bolgariji, v Franciji pa nikakor ne!«[19]

Vlada Georgijev, ki ga je Pavelić izbral za atentat na Aleksandra Zadnjega (kakor ga je imenoval ustaški tisk), se v nasprotju z Orebom ni prepustil paničnemu strahu. Bil je član VMRO in njen vodja Vančo Mihajlov ga je tako rekoč posodil Paveliću. Zadnji dve leti je preživel v ustaških taboriščih v Italiji in na Madžarskem, od koder je odpotoval v Marseille, kjer naj bi se 9. oktobra izkrcal jugoslovanski kralj. Aleksander, ki je bil vraževeren, se je bal številke devet, zato v dneh s tem datumom po navadi ni storil nič pomembnega. Ko se je z ladjo bližal pristanišču, so ga mučile temne slutnje: »Pravi čudež bo, če bomo iz tega kaosa prišli živi,« je dejal zunanjemu ministru Jevtiću ob pogledu na množico, ki je čakala nanj na obrežju.[20] Proti vsakemu pričakovanju so francoske oblasti storile prav malo za primerno zaščito visokega gosta in mu za vožnjo skozi mesto dale odprto limuzino, v katero sta sedla tudi zunanji minister Louis Barthou in slavni general Georges. Komaj pet minut zatem, ko se je Aleksander izkrcal z ladje Dubrovnik, je atentator, ki ga je čakal na Rue Cannabière, skočil na stopničko vozila in izstrelil iz pištole več nabojev. Kralja in ministra je zadel smrtno, medtem ko je generala hudo ranil. Šele ko je bilo prepozno, ga je častnik iz spremstva podrl s sabljo, kar je opogumilo množico, da je navalila na Georgijeva in ga linčala.

Imena organizatorjev atentata so znana: Vančo Mihajlov, Ante Pavelić in njegov najtesnejši sodelavec Evgen-Dido Kvaternik. Tisti, ki so dogajanje vodili z vrha, pa so ostali v senci, saj niti zarote vodijo, tako je videti, prav v vse smeri: v Rim, Budimpešto, na Dunaj, v Berlin, Moskvo in celo London. Zaradi svoje stalne in neprikrite podpore ustašem ostaja vsekakor glavni osumljenec Mussolini, čeprav za to ni trdnih dokazov. V Beogradu vsekakor niso dvomili, da je duče odgovoren za atentat, toda ko je jugoslovanska vlada

zahtevala od Društva narodov, naj razišče tragedijo v Marseillu, je obtožila samo Madžare. Očitno je bilo, kot je zapisal ameriški poslanik, da »kaže s prstom na malega, ne pa na velikega fanta«, ker se slednjega preveč boji. Mussoliniju se je vsekakor zdelo primerno, da se takoj po atentatu ogradi od ustašev ter jih konfinira na Liparske otoke in v podobne odročne kraje. Pavelić in Kvaternik, katerih izročitev je Francija zaman zahtevala, saj med državama ni bilo sporazuma o ekstradiciji, pa sta se znašla v turinskih Novih zaporih, kjer so jima dali na voljo udobno stanovanje s salonom in knjižnico.[21]

---

[1] *NAUS 860H.00/765.*
[2] *Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, Jugoslavenski Leksikografski zavod, 1990, knj. 6, str. 270.*
[3] *NAUS, 860H.00/477.*
[4] *NAUS, 860H.2016.*
[5] *NAUS, 860H.00/447.*
[6] *NAUS, 860H.00 Croatian Activities in USA.*
[7] *NAUS, 860H.00/481.*
[8] *NAUS, 860H.00/511.*
[9] *NAUS, 860H.00/588.*
[10] *Archiwum ministerstva spraw zagranicznych, Warszawa, Konsulat Generalny, Zagreb, 5847/28., pf.88/28, str. 213.*
[11] *NAUS, 860H.00/588.*
[12] *Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979, str. 658.*
[13] *Prav tam.*
[14] *Documents Diplomatiques Français, serija I, knj. III, str. 364.*
[15] *Ž. Avramovski, n. d., knj. II, str. 145.*
[16] *NAUS, FW 860H.00/497.*
[17] *NAUS, 860H.00/642.*
[18] *Documents Diplomatiques Français, serija I, knj. VII, str. 651.*
[19] *N. Balfour – S. Mackay, Paul of Yugoslavia, Britain's Maligned Friend, Hamish Hamilton, London, 1980, str. 100.*
[20] *Archív ministerstva zahraničních večí, Politicke zprávy, Praga, Belehrad, 20. X. 1934, Z. b. c. 58.*
[21] *B. Radica, Živjeti nedoživjeti, knj. I, Knjižnica hrvatske revije, München–Barcelona, 1982, str. 508.*

6. poglavje

MUSSOLINI IN »DIKTATOR IZ PORCELANA«

2. oktobra 1934 je Mussolini pisal Badogliu: »Nauk, dragi maršal, je naslednji: treba je nemudoma pripraviti dvajset divizij, kot je v našem programu. Našim častnikom je treba vcepiti napadalno in agresivno miselnost... Na srečo je Italija danes sposobna dati Srbom, Hrvatom in Slovencem eno tistih lekcij, ki zmorejo popraviti miselne in politične zablode vsakega naroda. A še enkrat: ne smemo zapraviti niti minute!«[1]

Ti bojeviti naklepi so se od aprila 1929 dalje izražali predvsem v kričavi protijugoslovanski propagandi, v kateri so sodelovali italijanski časnikarji, pa tudi najvišji politiki in sam duče. Tisk se je na široko razpisal o oboroževanju sosednje države, o njenih vojnih načrtih in aneksionističnem pohlepu. Predstavljali so jo kot središče subverzije ter prepričevali javno mnenje, da Italiji grozi z ene strani francoski, z druge pa jugoslovanski napad. Istočasno je rimska vlada odkrito podpirala italijanska iredentistična združenja, ki so rekrutirala prostovoljce za akcijo v Dalmaciji, nudila je azil in podporo ustašem ter makedonskim revolucionarjem, skušala stisniti Jugoslavijo v sovražni obroč in hujskala proti njej, z večjim ali manjšim uspehom, Albanijo, Avstrijo, Romunijo, Bolgarijo in Grčijo. Take politike niso narekovala nasprotja zaradi različnih ekonomskih interesov, saj je trgovina med obema državama še vedno cvetela, temveč po besedah Carla Rossellija, enega najpomembnejših italijanskih oporečnikov, dejstvo, da je bil fašizem željan slave. Mussolini je s prezirom gledal na Aleksandrovo »diktaturo iz porcelana«, imel jo je za »sramoto za nas diktatorje« in bil prepričan, da jo lahko uniči, kadarkoli ga je volja. Malo pred šestojanuarskim državnim udarom mu je jugoslovanski poslanik Rakić sporočil, da njegova vlada želi podaljšati Jadranski pakt, podpisan leta 1924. Duče pa te ponudbe ni sprejel, ker je bil prepričan, da se bo Kraljevina SHS zdaj zdaj pogreznila v kaos. V ambiciji, da zagotovi Italiji hegemonijo nad Balkanom in Podonavjem, seveda ni uporabljal samo groženj, subverzivnih akcij in tajnih agentov, temveč tudi bolj tradicionalna diplomatska sredstva, ki so mu služila predvsem za »narkotiziranje« Jugoslovanov. Kralj Aleksander in zunanji minister Marinković o Mussolinijevih namerah sicer nista gojila posebnih utvar,

vendar ponujenega dialoga nista odbila, v prepričanju, da bi izboljšanje odnosov z Rimom močno okrepilo režim. Še poleti 1930 je tako prišlo do srečanja med Marinkovićem in italijanskim poslanikom v Beogradu Carlom Gallijem, naslednjega leta v Ženevi pa med Marinkovićem in njegovim italijanskim kolegom Grandijem. Jugoslovani so bili pripravljeni na marsikatero popuščanje: obljubili so, da se bodo odpovedali pogodbi s Francijo, priznali upravičenost interesov Italije v Albaniji in na Jadranu ter izjavljali, da bodo stopili z njo v ekonomsko in carinsko zvezo. V zameno pa so zahtevali, da se Rim odpove svoji revizionistični politiki in naklepom, da pošlje svoje čete v Albanijo.

Istočasno je sam kralj Aleksander navezal tajne stike z Mussolinijem. Posrednik med njima je bil arhitekt Guido Malagola Cappi, ki so ga zadolžili, da opremi tako novo kraljevo palačo v Beogradu kot dučejev grad Rocca delle Camminate. Skoraj dve leti je vzdrževal stike med obema diktatorjema in pri tem ustvaril temelje za obetavne sporazume. Pogovori pa so na koncu propadli zaradi albanskega vprašanja (Mussolini je namreč zahteval, naj Aleksander prizna prvenstvo italijanskega vpliva v Albaniji), predvsem pa zato, ker je bil duče spomladi 1933 prepričan, da je Jugoslavija tik pred propadom in da se mu torej ne splača sprejeti nobene obveznosti z njenim kraljem. Dialog je pretrgal na tako sunkovit in nevljuden način, da mu je Aleksander hudo zameril, toliko bolj, ker se je sam v znak dobre volje odločil za marsikatero politično potezo, ki naj bi blažila odnose z Italijo: kmalu po državnem udaru 6. januarja je tako ukinil delovanje Orjune in drugih nacionalističnih skupin, ki so bile aktivne v Julijski krajini med Slovenci in Hrvati, in svojemu tisku prepovedal napadati savojsko kraljevino.

Ta odločitev pa ni imela vpliva na slovensko manjšino v Italiji, znotraj katere se je proti koncu dvajsetih let oblikovalo gibanje mladih, pripravljenih, da se v boju proti fašizmu zatečejo tudi k nasilju. Njihova teroristična dejanja so dosegla vrh spomladi 1930 z atentatom na glasilo fašistične stranke v Julijski krajini *Il Popolo di Trieste*. Prav kmalu nato pa se je italijanski tajni policiji posrečilo izslediti najpomembnejše sodelavce ilegalnega gibanja, danes znanega pod imenom TIGR, in zapreti okrog sto ljudi. Po večmesečnem grozljivem zasliševanju so na začetku septembra 1930 postavili osemnajst obtožencev pred Posebno sodišče za zaščito države, ki se je izrecno za to priliko preselilo iz Rima v Trst. Skrbno zrežirani proces, ki naj bi domači in tuji javnosti dokazal, kako zna fašizem ravnati z nasprotniki, se je zaključil s štirimi smrtnimi obsodbami in strogimi zapornimi kaznimi. 6. septembra 1930, na prestolonaslednikov rojstni dan, je bila v Beogradu velika svečanost: vojaškim regimentom so v zameno za stare zastave, še iz balkanskih vojn, predali nove »jugoslovanske«. Ta dan je Mussolini izbral za ustrelitev obsojencev Bidovca, Marušiča, Valenčiča in Miloša na gmajni pri Bazovici, kar je mednarodni tisk razlagal in obsodil kot odkrito izzivalno dejanje. Jugoslovansko časopisje je najprej molčalo, saj je Beograd prepovedal kakršenkoli komentar o tem dogodku in od uredništev zahteval, da navajajo samo italijanske komunikeje. V naslednjih dneh, ko so italijanski časopisi začeli razlagati ta molk kot priznanje krivde, pa je razvil ostro antifašistično polemiko, ki je postajala iz meseca v mesec vse bolj

napeta. Prilik za to ni manjkalo: leta 1931 je stari, a bojeviti zagrebški nadškof Bauer objavil pastoralno pismo, v katerem je ožigosal raznarodovanje Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini ter vernike pozval, naj na god sv. Jožefa še posebej molijo zanje. V Italiji so odgovorili s protesti, ki so posebno v Trstu dosegli kar histerične tone. Naslednje leto se je polemika še stopnjevala. Konec oktobra 1932 je Mussolini svečano slavil desetletnico fašizma in na vojaški paradi pozdravil tudi dalmatinsko zastavo. V noči od 1. na 2. december so nato »neznanci« s kladivom poškodovali krilatega leva sv. Marka, ki je krasil trogirsko obzidje in spominjal na večstoletno beneško oblast v Dalmaciji. Temu incidentu je sledil, prav tako v nepojasnjenih okoliščinah, umor nekega italijanskega državljana na otoku Krku. Vse to je v Italiji povzročilo vrsto protijugoslovanskih demonstracij in izjav. 14. decembra je sam Mussolini v senatu grozil beograjskim »barbarom« in trdil, da so organizirali dalmatinske incidente, ker skušajo tako odvrniti pozornost lastnega javnega mnenja od notranjih problemov. Ta čustveno močno obarvani poseg je povzročil veliko skrbi v evropskih zunanjih ministrstvih, kjer so se upravičeno bali, da Italija »nekaj pripravlja« v Albaniji in Dalmaciji.

Potem ko mu je duče »zaloputnil vrata pred nosom«, je bil Aleksander prisiljen še okrepiti svoje odnose s pariško vlado, čeprav so bili v njej od maja 1934 radikalni levičarji, ki mu niso bili pogodu. Francozi že dolgo niso bili gluhi za vse glasnejše obtožbe, ki jih je bilo slišati na račun jugoslovanskega režima, toda preveč so se bali revanšizma v Nemčiji, kjer so se nacisti na volitvah julija 1932 močno uveljavili, da ne bi zamižali pred diktaturo svojega balkanskega zaveznika. Tako sta 28. oktobra 1932 obe strani sklenili, da za pet let podaljšata pogodbo o prijateljstvu in sodelovanju, podpisano leta 1927. Nekaj tednov kasneje je poveljnik francoskega vrhovnega štaba obiskal Beograd in z jugoslovanskimi oblastmi dosegel sporazum o posojilu, ki je znašalo milijardo francoskih frankov in je bilo namenjeno posodobitvi vojske.

Bolj kot uglašenost pogledov so kratkoročni interesi vplivali tudi na politiko Češkoslovaške, druge jugoslovanske zaveznice: marca 1930 je predsednik Masaryk celo odklonil povabilo na uradni obisk v Beograd ter s tem izrazil nezadovoljstvo nad Aleksandrovo diktaturo, toda decembra 1932 je češkoslovaški ministrski predsednik Beneš, v strahu pred Madžari, še posebej pa pred Nemci, na sestanku Male antante v Beogradu predlagal, naj bi to zavezništvo spremenili v »politično konfederacijo«. Njegovo misel sta Jugoslavija in Romunija podprli, čeprav tudi v odnosih med njima ni bilo prav prisrčnega vzdušja.

Konec decembra 1932 so na avstrijski železniški postaji v Hirtenbergu odkrili pošiljko štiridesetih vagonov italijanskega orožja, namenjenega Madžarski. Izbruhnil je mednarodni škandal, saj je šlo za očitno kršitev mirovne pogodbe, ki je budimpeštanski vladi dovoljevala le omejeno oborožitev. V Parizu in prestolnicah Male antante je afera Hirtenberg še povečala strah pred revizionističnimi silami. V Beogradu so celo sumili, da je bilo vsaj nekaj orožja namenjenega ustašem, ki so se urili v pusti blizu madžarsko-jugoslovanske meje. V napetem ozračju so 16. februarja 1933 zunanji mini-

stri Jugoslavije, Češkoslovaške in Romunije ustanovili stalni svet Male antante, zadolžen za usklajanje zunanje in obrambne politike njenih članic. Obenem sta Praga in Bukarešta v tajnem pismu Beogradu obljubili, da bosta ostali nevtralni, če bi Italija napadla Jugoslavijo; če pa bi se z Italijo povezali Bolgarija ali Madžarska, bi v vojno posegli tudi sami.

Julija 1933 so Francija, Velika Britanija, Italija in Nemčija sklenile pogodbo, s katero so se zavezale, da bodo sodelovale v naporih za ohranitev miru. Sporazum ni imel velikega pomena, saj je v prvi vrsti izražal občutek negotovosti, ki se je polastil evropskih državnikov ob Hitlerjevem nenadnem vzponu. Vendar je hudo vznemiril male države v Podonavju in na Balkanu, kajti zdelo se jim je, da se veliki pogovarjajo ne samo brez njih, temveč celo na njihov račun. V teh razmerah je kralj Aleksander razvil živahno zunanjepolitično dejavnost tudi na Balkanskem polotoku, da bi ga povezal z Malo antanto in tako okrepil svoje pozicije: odločilno je torej prispeval k sklenitvi vrste bilateralnih pogodb med Jugoslavijo, Romunijo, Grčijo in Turčijo, ki so si medsebojno zagotovile nedotakljivost meja, obenem pa se tudi zavzel za izboljšanje odnosov z Bolgarijo. Spomladi 1933 je delegacija srbskih episkopov obiskala svoje bolgarske sobrate, kar je vidno prispevalo k razbistritvi vzdušja med državama. Proti koncu istega leta se je blizu Beograda v vagonu dvornega vlaka Aleksander srečal z bolgarskim kraljem Borisom, ki je bil na potovanju skozi Jugoslavijo. Po besedah zunanjega ministra Jevtića je ta sestanek pomenil odločilen preobrat v odnosih med državama. Aleksander je namreč Borisa prepričal, da Beograd nima pohlepov po njegovi državi, ne namerava voditi panjugoslovanske politike in da je torej strah v tem smislu neutemeljen. V zameno za ta zagotovila pa je seveda zahteval, da Bolgari nehajo podpirati makedonske »bandite«.

Krona te politike je bil Balkanski pakt, ki so ga 9. februarja 1934 podpisale v Atenah Jugoslavija, Romunija, Grčija in Turčija. Z njim so še enkrat potrdile nedotakljivost meja ter se obvezale, da si bodo v primeru napada priskočile na pomoč. Bolgarija, ki se svojim teritorialnim zahtevam do Grčije ni hotela odpovedati, pakta ni podpisala, čeprav jo je Jugoslavija k temu nagovarjala. Albanije niso povabili iz obzira do Italije, ki je imela to državico za svojega vazala in je že nekaj časa z odkrito nelagodnostjo gledala na poskuse kralja Zoguja, da se izvije iz njenega primeža. Kljub odsotnosti Bolgarije in Albanije pa so v Parizu in Londonu pozdravili Balkanski pakt kot velik uspeh jugoslovanskega vladarja. *Times* je zapisal, da ni bil Balkan v zadnjih štiridesetih letih še nikdar tako stabilen, kot je sedaj, in da gre za to zahvala pobudam kralja Aleksandra. Kako preuranjena je bila ta sodba, se je pokazalo že junija 1934, ko je Mussolini v opozorilo kralju Zoguju poslal pred Drač svojo mornarico. V Beogradu so to akcijo razumeli kot neposredno grožnjo: Aleksander je bil tako ogorčen, da je od takrat odklanjal vsak stik z dučejem in se celo ukvarjal z mislijo o preventivni vojni z Italijo.

Zbližanje med Beogradom in Sofijo seveda ni ostalo brez posledic v bolgarskem notranjepolitičnem življenju. 19. maja 1934 je v odgovor na glasove o možnosti puča, ki naj bi ga pripravljali makedonski revolucionarji, skupina rezervnih oficirjev uspešno izvedla državni udar. Nova vlada Kimona

Georgijeva se je odpovedala vsem revizionističnim zahtevam in ostro nastopila proti makedonskim komitom, ki jih je vodil Vančo Mihajlov. Njegove enote so razorožili, zaprli taborišča in vrgli za zapahe njegove najpomembnejše sodelavce, on sam pa je bil prisiljen zbežati v Turčijo. Te dogodke so seveda v Jugoslaviji pozdravili z navdušenjem, in v prepričanju, da imajo sedaj zaščiteno zaledje, postali odločnejši v odnosih z Italijo in Madžarsko.

Medtem pa je prišlo do prelomnega dogodka: 30 januarja 1933 je Adolf Hitler v Berlinu prevzel oblast. V Jugoslaviji so njegovo zmago sprejeli z mešanimi občutki. Zagovornikom nacionalizma in »integralne diktature«, predvsem srbskim, je bila povšeči odločnost, s katero je Hitler nastopil proti političnemu pluralizmu in ustavnim svoboščinam, toliko bolj, ker je odtegnila pozornost mednarodnega javnega mnenja od Jugoslavije. »V Evropi, ki je očitno vedno bolj obsojena na suženjstvo in nasilje policijskih režimov,« je zapisal francoski poslanik, »so nacistični ekscesi nekoliko zakrili brutalnost srbske policije.« Tisti, ki so bili v opoziciji (ne samo Hrvati in Slovenci, temveč tudi liberalni Srbi), pa so z zaskrbljenostjo opazovali firerjevo početje. »Po Židih smo na vrsti mi Slovani,« je rekel poslaniku Naggiarju neki beograjski univerzitetni profesor.[2]

Ta misel ni bila povsem tuja niti vladnim krogom, ki so pod vtisom naglega preobrata v Nemčiji storili nepričakovan korak: 4. julija 1933 so skupaj s predstavniki Češkoslovaške, Romunije in Turčije ter sovjetskim komisarjem za zunanje zadeve Litvinovom podpisali v Londonu konvencijo o »definiciji agresorja«, ki je imela antirevizionističen pomen in težila h krepitvi sistema kolektivne varnosti v Evropi. Beograd, edina prestolnica na svetu, kjer je še bil predstavnik ruskega carja, je s tem dejansko priznal sovjetski režim, čeprav še zmerom ni nameraval navezati diplomatskih stikov z Moskvo. Ni pa protestiral, ko sta ta korak storili Praga in Budimpešta.

Šlo je samo za figuro v velikem diplomatskem plesu, ki ga je v vsej Evropi sprožil Hitlerjev prihod na oblast. Vsekakor je Aleksander v novi Nemčiji videl manj nevarnega sogovornika od Italije in zato ni storil ničesar, da bi zajezil naglo rast nemškega ekonomskega vpliva v Jugoslaviji. »Ta država,« je zaskrbljeno zapisal francoski poslanik, »bi se brez dvoma odločila za Berlin, če bi morala izbirati med italijansko in nemško Mittelevropo.«[3] Pri tem je opozoril, kako aktivna je nemška trgovinska delegacija v Beogradu in kakšne ekonomske ugodnosti ponuja tretji rajh Jugoslaviji. 1. maja 1934 sta državi podpisali trgovinski sporazum, s katerim se je Nemčija obvezala, da bo kupovala jugoslovanske surovine na klirinški osnovi po višjih cenah od tistih, ki so veljale na svetovnih tržiščih. Kot je izjavil sam Aleksander, je pri tem šlo za »pravo darilo«.[4] Berlinska vlada pa se ni omejila le na gospodarstvo. Skušala je ustvariti tudi nacizmu naklonjeno javno mnenje, in to v prvi vrsti s pomočjo beograjskega tiska, ki so ga prav kmalu omrežile nemške propagandne sirene, pa tudi nemške marke. Na drugi strani so bili nacistični časopisi polni hvale o herojskem srbskem narodu in njegovem vladarju, nemški manjšini v Jugoslaviji pa so priporočali, naj se zvesto strne okrog zastave »ene od dveh vojaških ras v Evropi«. Hitlerjevo podporo je bilo mogoče opaziti tudi na mednarodnem področju: njegov veleposlanik v Rimu

ni zamudil prilike, da se ne bi zavzel za jugoslovanske zunanjepolitične interese, tako da je kralj Aleksander moral priznati: »Zdi se mi, kot da imam v Italiji dva predstavnika, svojega in ambasadorja tretjega rajha.«[5] V diplomatskih krogih so celo govorili, da so diplomati obeh držav zastavili pogovore o predaji slovenske Koroške Jugoslaviji, če bi prišlo do priključitve Avstrije k Nemčiji. To se je zdelo toliko bolj verjetno, ker beograjska vlada ni gojila nikakršne simpatije do sosednje države, saj jo je imela, skupaj z Madžarsko, za Mussolinijevo predstražo v srednji Evropi.

V Italiji, kjer so še vedno upali, da bo mogoče Jugoslavijo vključiti v podonavski sistem pod rimsko taktirko, so z jezo in ljubosumjem gledali na vse večji vpliv Nemčije na dvoru kralja Aleksandra. V odgovor na Balkanski pakt in zbližanje med Jugoslavijo in Bolgarijo ter Jugoslavijo in Nemčijo je Mussolini povabil k sebi avstrijskega kanclerja Dollfussa in novega madžarskega premiera Gyulo Gömbösa ter 17. marca 1934 z njima podpisal Rimske protokole o političnem in gospodarskem sodelovanju. Ta dogodek je seveda še podkrepil najhujše Aleksandrove sume o obstoju načrta za razkosanje njegove države. Francija in Češkoslovaška, ki sta v strahu pred Nemčijo pozdravili Rimske protokole kot pomembno pobudo za zajezitev Hitlerjevega ekspanzionizma, pa nista bili istega mnenja. Tako so se že v tem trenutku začele rahljati vezi znotraj Male antante, pa tudi med Parizom in Beogradom, kar je spodkopavalo temelje tistemu sistemu, ki ga je Francija oblikovala v prejšnjem desetletju na Balkanu in v srednji Evropi.

Ko je skupina nacističnih pučistov v ponesrečenem poskusu, da priključi Avstrijo Nemčiji, ubila 25. julija 1934 avstrijskega kanclerja Dollfussa, je postalo jasno, da je celotno podonavsko-balkansko področje na robu eksplozije. Duče, ki je imel Dollfussa za svojega varovanca, je nemudoma poslal čete na Brenner in s tem opozoril Hitlerja, da bo tudi z orožjem branil avstrijsko samostojnost. Aleksander je takoj ultimativno sporočil v Rim, da se bodo morale italijanske enote soočiti z jugoslovanskimi, če bodo prekoračile Alpe. Mussolini je v naglici odgovoril, da ne namerava prestopiti avstrijske meje, a ponižanja, ki ga je doživel, Aleksandru ni nikoli odpustil.

Avstrijski list *Reichspost* je kmalu nato napadel Jugoslavijo, češ da je sprejela dva tisoč nacistov, ki so po polomu državnega udara zbežali z Dunaja. Beograjska vlada, ki je zares dala zatočišče pobeglim nacistom (kaže pa, da jih je bilo le 700), je v svoji zadregi stresla jezo bolj na Italijane kot na Avstrijce, ker je sumila, da so prvi naročili in plačali dunajsko ovadbo. S tem se je začela nova, celo poletje trajajoča časopisna polemika. Ko se je avgusta 1934 novi avstrijski kancler Schuschnigg v Firencah srečal z Mussolinijem, je beograjska *Politika* pisala o »nevarnem objemu« in svarila pred krepitvijo italijanskega vpliva v Podonavju. Višek pa je časopisna vojna dosegla, ko je zadarski list *San Marco* objavil članek, ki je smešil Srbe zaradi njihovih porazov v prvi svetovni vojni in jim očital, da so bojazljivci. »Za jugoslovanskega bika,« je zapisal v svojem letnem poročilu britanski poslanik, »je bila ta očitna laž kot rdeča torerova mantilja.«[6] List *Vreme*, ki ga je plačevala vlada, je na izrecni ukaz kralja Aleksandra odgovoril »kobariškim junakom« tako, da je naštel vse italijanske poraze od Adue dalje. Za Mussolinija, ki je bil po pričevanju Fulvia Suvicha, takratnega podtajnika v rimskem

Atentat na kralja Aleksandra, Marseille, 9. oktobra 1934

zunanjem ministrstvu, bolestno občutljiv za čast italijanskega vojaka, je bila to najhujša možna žalitev. Svojemu tisku je dovolil, da uporabi v polemiki z jugoslovanskim najostrejše psovke, in takoj odpoklical delegacijo, ki bi se morala udeležiti medparlamentarnega kongresa v Beogradu. S tem so se odnosi med državama znova nevarno zaostrili.

V Londonu in Parizu so razvoj dogodkov spremljali z veliko zaskrbljenostjo, saj je bilo očitno, da italijansko-jugoslovanski spor daje nacistom velike možnosti za prodor na Balkan. V francoski prestolnici, kjer sta strah ali bolje groza pred Hitlerjem rastla iz dneva v dan, so bili prepričani, da je potrebno napeti vse sile za ureditev odnosov z Rimom. Toda v ta namen je bilo treba tudi Italijane pobotati z Beogradom. Novi francoski zunanji minister Barthou je trdil, da bi bilo primerno ponovno oživiti Briandov načrt iz leta 1926 o trojnem sporazumu med Rimom, Parizom in Beogradom. V tem smislu je francoska diplomacija delovala v letih 1933 in 1934 tako v Italiji kot v Jugoslaviji in skušala prepričati beograjske vodilne kroge, naj zaradi protiitalijanskih čustev ne padejo v nemški objem. Da bi jugoslovanskih generalov ne zapeljala skušnjava, se je pariška vlada kljub hudi ekonomski krizi spet odločila za izdatno vojaško pomoč in pri tem upala, da bodo v Beogradu prisluhnili njenim nasvetom ter korenito posodobili jugoslovansko vojsko.

Junija 1934 je Barthou prišel v Beograd, da bi poživil plamen prijateljstva

med državama, ki je zaradi vedno očitnejše nebogljenosti Francije komaj še brlel. Po poročanju svetovnega tiska je skušal prepričati Aleksandra, naj se ne veže na Hitlerja, temveč na dva nova francoska prijatelja Mussolinija in Stalina. Kralj ga je sprejel nadvse svečano, ne nazadnje zato, da dokaže, v kako dobrih odnosih je s Parizom, a v resnici ni obljubil ničesar. Nobenega namena namreč ni imel, kot je sporočil nemškemu ambasadorju na Dunaju, da bi sodeloval pri kombinacijah v srednji Evropi, ki bi bile naperjene proti tretjemu rajhu. Kljub temu se Barthou ni odpovedal svojemu načrtu, da vključi Jugoslavijo v mrežo sporazumov, ki jih je tkal v Evropi od Moskve do Rima, od Beograda do Londona. Prepričan, da balkanska država nikakor ne sme postati »nemška priležnica«, je Aleksandra povabil na uradni obisk v Pariz, kjer naj bi nadaljevala pogovore. Ta je vabilo sprejel in v dokaz svoje dobre volje nekaj dni pred odhodom celo utišal časopisno gonjo proti Italiji. Britanskemu poslaniku je na predvečer svojega potovanja dejal: »Možno je, da se nebo zjasni, zdaj ko je nevihta dosegla višek.«[7]

Tudi na italijanski strani je bilo medtem opaziti nekaj obetavnih premikov. Poslanik Galli, ki so ga septembra 1934 poklicali na posvetovanje, je trdil, da tako Beograd kot Rim z rastočim nelagodjem opazujeta krepitev nemškega vpliva v Sloveniji in na Hrvaškem ter da bi bilo mogoče na tej podlagi najti skupen jezik. Mussolini se je strinjal, da se je bolj pomembno dogovarjati s srbskim režimom kot podpirati Hrvate, in naročil poslaniku, naj diskretno obvesti Beograd o italijanski pripravljenosti na dialog. Tudi fašistično časopisje je prenehalo napadati Jugoslavijo in sam duče je ubral v Milanu 6. oktobra pomirjajoče tone. Težko je reči, ali je šlo za novo politično usmeritev ali samo za manever, ki naj bi mu zagotovil alibi. Dva dni pozneje je vsekakor kralj Aleksander prispel v Marseille in tam srečal svojega morilca.

---

[1] *Documenti Diplomatici Italiani, serija VII, knj. IV, str. 347.*
[2] *Documents Diplomatiques Français, n. d., knj. III, str. 184.*
[3] *Prav tam, knj. VI, str. 74.*
[4] *Prav tam, knj. VI, str. 433.*
[5] *Prav tam, knj. VI, str. 596.*
[6] *Ž. Avramovski, n. d., knj. II, str. 249.*
[7] *Prav tam, knj. II, str. 226.*

7. poglavje

STOJADINOVIĆEV INTERMEZZO

Aleksander je po ponesrečenem atentatu v Zagrebu decembra 1933 postal zelo previden. Naslednje jeseni, na predvečer državnega obiska v Sofiji, je prosil bratranca Pavla, naj ostane med njegovo odsotnostjo v Beogradu. To prošnjo je ponovil tudi pred odhodom v Pariz in mu naročil, naj v primeru incidenta odide v palačo na Dedinje, kjer bo našel njegov testament. Komaj je prišla vest o Sandrovi nasilni smrti (tako so kralja imenovali v družini), je knez storil, kakor mu je bilo naročeno. Na ta način je izvedel, da je skupaj z dvema manj znanima političnima veljakoma imenovan za regenta, dokler ne doraste enajstletni Peter II. Karadjordjević.

Čeprav je kralj Aleksander skrbno odrival Pavla od državnih poslov, je bilo od samega začetka jasno, da bo imel v regentskem svetu prav on glavno besedo. Z Aleksandom sta si bila po letih skoraj vrstnika, močno pa sta se razlikovala po značaju in miselnosti. Medtem ko je bil kralj po navadah in okusu predvsem vojak, je bil Pavel prefinjen intelektualec, vzgojen v Oxfordu, kjer se je navzel pretanjenega snobizma visoke britanske družbe. V trenutku, ko se je bil prisiljen spoprijeti s srbskim političnim življenjem in njegovimi spletkami, je začutil globok odpor, ki pa ga je zaupal samo svojemu dnevniku in nekaterim britanskim prijateljem. Povsem se je zavedal nevarnosti položaja, v katerem se je znašel, in se zato zatekel v politično manevriranje, za kar proti vsakemu pričakovanju ni bil brez nadarjenosti. Toda kljub vsemu v prvih šestih mesecih regentstva ni mogel spati brez pomirjevalnih sredstev.

Smrt »viteškega kralja Aleksandra I., združitelja in mučenika« – s tem nazivom je pokojnika počastila skupščina – je pod udarom psihološkega presenečenja in kolektivne histerije večina jugoslovanske javnosti sprejela z iskreno bolečino. Režimsko časopisje je seveda zatrobilo v pozavne patriotične retorike in v vseh mogočih zvezah ponavljalo zadnje besede, ki naj bi jih bil izrekel kralj (čeprav so bile izmišljene): »Čuvajte Jugoslavijo!« V tujem tisku in mednarodnih diplomatskih krogih se je takoj pojavilo vprašanje, ali je to glede na porazne gospodarske, moralne in politične razmere, v katerih je Aleksander zapustil državo, sploh mogoče. Toda ti strahovi so se izkazali kot pretirani, kajti ljudje na vrhu so znali obvladati

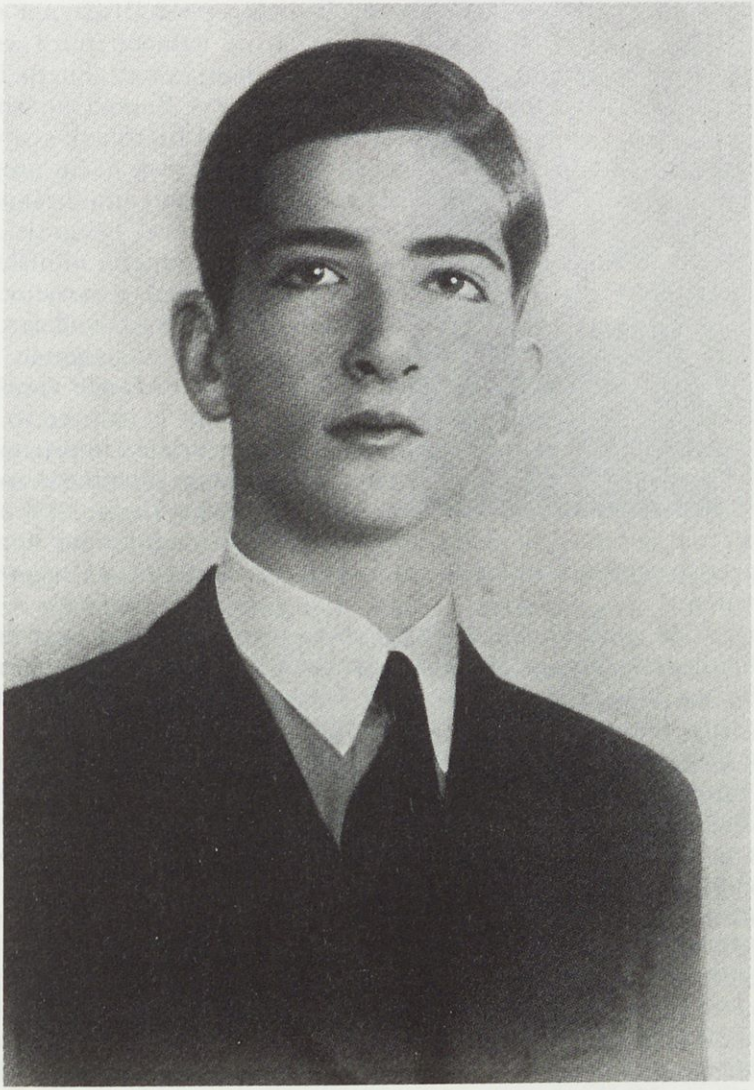

KRALJ PETER II. KARADJORJEVIĆ

položaj in usmeriti val ljudske nejevolje tja, kjer je bilo zanje najbolj ugodno, namreč proti »zunanjemu sovražniku«, proti Madžarski in predvsem proti Italiji. Uzunovićeva vlada, ki so jo preoblikovali 22. oktobra 1934, je najprej nameravala postaviti na zatožno klop pred Društvom narodov tako Mussolinija kot Gömbösa, temu pa so se odločno uprli vsi njeni zavezniki. Angleški zunanji minister Sir John Simon je v strahu, da bi Italija ne zapustila Društva narodov, izjavil, da protest v Ženevi ne bo obudil mrtvih v življenje. Čeprav je dogodek, ki je prizadel Jugoslavijo, strašen, bi bila vojna še strašnejša, in to nevarnost je treba na vsak način preprečiti.[1] Mednarodna diplomacija je zato storila vse, da bi čimbolj omilila škodo, ki bi jo »višjim interesom« lahko povzročil nepremišljen korak beograjske vlade. Tako je nastal zelo okleščen memorandum, ki ga je zunanji minister Jevtić 28. novembra 1934 predal generalnemu sekretarju Društva narodov. V njem je bila samo Madžarska omenjena kot država, kjer naj bi skovali zaroto proti Aleksandru. Diplomatski spretnosti Anthonyja Edna in njegovih kolegov v ženevski skupščini se je bilo treba zahvaliti, da je to žgoče vprašanje že v dveh tednih odšlo z dnevnega reda. Društvo narodov je namreč 10. decembra sprejelo resolucijo, ki je na splošno obsojala terorizem in priznavala, da so bili nekateri predstavniki madžarske vlade verjetno zapleteni v marsejski atentat. Da bi bil ta klavrni izid razprave za Jugoslovane še bolj boleč, so ustanovili tudi posebno komisijo, ki naj bi izdelala mednarodno konvencijo za boj proti terorizmu, in vanjo imenovali rimskega, ne pa beograjskega predstavnika.

Uzunović je skušal ta neuspeh, ki so ga javnosti seveda predstavili kot veliko diplomatsko zmago, izkoristiti za to, da se znebi zunanjega ministra, s katerim sta bila že dolgo navzkriž. Naklep ni uspel, kajti Jevtić ga je onemogočil s tem, da je v naglici odstopil in povzročil padec vlade. Regent Pavle, ki je bil prepričan, da je treba izboljšati razmere v državi, in je zato dovolil Korošcu vrnitev iz konfinacije, je z naklonjenostjo podpiral tak razplet dogodkov. Kljub intrigam stare garde je sestavo novega kabineta zaupal prav 44-letnemu Jevtiću, ki je sicer v diplomatskih krogih veljal za človeka brez posebnih odlik, a je imel v rokah močne adute: bil je ljubljenec pokojnega Aleksandra, dobro je bil zapisan pri Francozih, predvsem pa je bil v svaštvu z generalom Živkovićem. Obdal se je večinoma z novimi ljudmi, med katerimi je izstopal Milan Stojadinović, ki se je v prejšnjem desetletju izkazal kot spreten in energičen finančni minister, tako da so ga celo proglasili za »rešitelja dinarja«.

Vlada »nove generacije« je že na prvi seji sprejela odmevno odločitev: pomilostila je Mačka in pozneje tudi druge »meščanske« oporečnike. Ta poteza je obetala marsikaj, toliko bolj, ker je Jevtić ob vsaki priložnosti govoril o narodni spravi, ki da jo je na vsak način treba doseči. V resnici pa je ostal ujetnik beograjske čaršije, povsem nezmožen, da bi izdelal jasno začrtan program za liberalizacijo političnega življenja. To je v vsej državi povzročilo veliko razočaranje in privedlo do nemirov, stavk in študentskih protestov na univerzah v Beogradu in Zagrebu. Sredi januarja 1935 so oblasti ustanovile za beograjske študente pravo kazensko taborišče, toda ta ukrep je le še zaostril konfliktne razmere in poglobil razkol med njimi in

BOGOLJUB-JEVTIĆ,
jugoslovanski zunanji minister in premier

javnim mnenjem. V tako napetem vzdušju je Jevtić 6. februarja 1935 proti regentovi volji sklenil razpustiti skupščino, razpisati nove volitve in na ta način okrepiti novo vlado. Jugoslovanska narodna stranka, ki ji je še vedno načeloval Uzunović, ga je namreč, kolikor je bilo mogoče, ovirala pri delu, premier pa jo je nameraval spodnesti s predstavitvijo nove kandidatne liste. Bil je pač prepričan, da na volitvah v Jugoslaviji zmaga vedno tisti, ki je že na oblasti. Na splošno presenečenje se je v igro vključila še tretja lista pod vodstvom Vladka Mačka, h kateri so pristopile Kmečko-demokratska koalicija, Demokratska in Poljedelska stranka ter Jugoslovanska muslimanska organizacija. Šlo je za dokaj čudno kombinacijo, kot je zapisal ameriški poslanik, brez jasnega programa, a ne brez pomena glede na dejstvo, da so se Hrvatje in del srbske opozicije prvič po dolgih letih dogovorili za skupen nastop. K volitvam, ki so jih slovenski klerikalci in del radikalcev bojkotirali, sta se prijavili še dve manjši stranki, ki jima je uspelo izpolniti z zakonom predvidene pogoje: skromna skupina radikalnih disidentov pod vodstvom bivšega ministra za pravosodje Maksimovića in struja desničarskih skrajnežev pod imenom Zbor. Dimitrije Ljotić, voditelj tega gibanja, je rekrutiral svoje pristaše predvsem v Srbiji ter stopil na politično sceno z mistično pravoslavno in panslovansko ideologijo, ki ni bila brez totalitarističnega predznaka.

Predvsem po Stojadinovićevi zaslugi je Jevtićeva vlada skušala najprej sanirati finance in izboljšati življenjsko raven najbolj ogroženih slojev. Razglasila je kratek moratorij za kmečke dolgove, znižala davke in v prid brezposelnim odobrila precejšnje vsote za javna dela. Vendar si s tem ni pridobila preveč simpatij. Kljub temu da je predstavila volitve kot plebiscit za mrtvega kralja, je 5. maja 1935 morala za zagotovitev zmage seči po

brutalnih policijskih metodah, ki so bile, kot je poročala britanska ambasada, izredne celo za Balkan. Uspeh je bil seveda dosežen. Toda, čeprav se milijon upravičencev ni udeležilo volitev, je združeni opoziciji uspelo zbrati več kot 37 odstotkov glasov. Zaradi volilnega zakona, ki je bil sicer leta 1933 nekoliko spremenjen, a je še vedno nagrajeval večinske stranke, pa je v skupščini dobila le 67 mest, medtem ko si je Jevtić zagotovil kar 303 mandate. 3. junija 1935 se je sestal novi parlament, toda brez opozicijskih poslancev (razen muslimanov), ki so menili, da ni mogoče sodelovati v zakonodajnem organu, ki je oblikovan brez upoštevanja resnične volje ljudstva.

Druga Jevtićeva vlada je tako nastala v vzdušju splošnega razočaranja in presenečenja nad nepričakovanim uspehom Mačkove liste, ki bi v normalnih razmerah gotovo zmagala. Tudi regenta Pavla je ravnanje prvega ministra hudo razočaralo, zato se ga je sklenil znebiti in navezati nove stike z opozicijo. Znaki, ki so s Stojadinovićevim posredovanjem prihajali z Mačkove strani, so bili obetavni. Tako so proti Jevtiću skovali zaroto in ga v treh tednih prisilili k odstopu. Izrabili so primeren trenutek v skupščini, ko sta minister za notranje zadeve in njegov kolega za pravosodje napadla Mačka in katoliški kler na Hrvaškem ter ju obtožila protidržavne dejavnosti. Dva hrvaška člana vlade sta od Jevtića zahtevala pojasnilo, in ko tega ni bilo, sta izjavila, da odstopata. Takoj sta se jima pridružila oba »močna moža« v vladi, Stojadinović in Živković, ki se ni obotavljal zapustiti svojega že obsojenega sorodnika.

V naslednjih dneh je regent povabil na posvetovanje vse pomembnejše politične osebnosti, ne glede na to, ali so bile njihove stranke legalne ali ne. 21. junija je sprejel tudi Mačka, ki je še vedno zahteval preoblikovanje države na federalni osnovi. Regent se je sicer zavedal, da ustava iz leta 1931 ni demokratična, toda ker je iz čuta dolžnosti nameraval izročiti kralju Petru ob njegovi polnoletnosti državo takšno, kakršno je dobil, ni hotel nič slišati o kakšnih radikalnejših institucionalnih spremembah.

Njegov pogovor z Mačkom pa vendar ni bil brez pomena, saj sta državnika odkrila, da sta si v marsičem blizu in da sodelovanje v ugodnejših razmerah ne bi bilo nemogoče. Knez je menil, da bo ustvaril te okoliščine, če bo zaupal oblikovanje nove vlade spretnemu Milanu Stojadinoviću, za katerega se je živo zavzemal tudi angleški poslanik Sir Neville Henderson.

Stojadinović je mandat sprejel in si v kratkem času zagotovil podporo Antona Korošca in bosanskega voditelja Mehmeda Spaha. Tako je bila nova vlada, ki se je predstavila skupščini 4. julija 1935, nekakšen srbsko-slovensko-bosanski triumvirat, v katerem so sodelovale osebnosti, ki so bile med Aleksandrovo diktaturo tako ali drugače zapostavljene ali preganjane. Spominjala je na parlamentarno koalicijo pred šestojanuarsko diktaturo in bila sprejeta s splošnim odobravanjem. Javnost, tisk in diplomatski krogi so jo pozdravili kot preobrat, v upanju, da bo znala brez večjih pretresov odpraviti avtokratske metode, uvesti demokratične svoboščine in lokalne avtonomije ter predvsem rešiti hrvaško vprašanje. Knez Pavle, ki se je po načinu mišljenja in kulturni naravnanosti sicer precej razlikoval od novega predsednika vlade, znanega po svoji odločnosti in robatosti, je bil prepričan, da je dobro izbral. 26. junija 1935 je pisal svojemu prijatelju in učitelju, slavnemu

umetnostnemu zgodovinarju Bernardu Berensonu: »Strašno sem bil zaposlen, toda z rezultati sem zadovoljen in z zaupanjem gledam v prihodnost.«[2]

Prvi Stojadinovićevi koraki so bili videti obetavni. Represivne zakone iz časa diktature je interpretiral dokaj prožno, dovolil je relativno svobodo tiska, starim strankam, z izjemo komunistov, je dal možnost ponovnega delovanja, pomilostil pa je tudi približno 10.000 političnih jetnikov. Na začetku svojega mandata se je znašel v dokaj paradoksalnem položaju, kajti skupščina je bila skoraj v celoti izvoljena na listi njegovega predhodnika. Seveda se je kmalu izkazalo, da večina poslancev želi prestopiti na vladno barko, ministrski predsednik pa se tem težnjam ni dolgo upiral: že poleti 1935 je v dogovoru z notranjim ministrom Koroščem in ministrom za prosveto Mehmedom Spahom ustanovil Jugoslovansko radikalno zvezo, ki je zbrala pod svojim okriljem člane Slovenske ljudske stranke, bosanske muslimane in večino bivših Jevtićevih pristašev. Taka koalicija med »bankirji, klerikalci in islamskimi fevdalci« ni bila pogodu Hrvatom (primerjali so jo s trinožnim stolom), še manj pa Stanojevićevim radikalcem, ki se niso mogli sprijazniti z dejstvom, da niso več v osišču političnega življenja. Prav tako se ni strinjal z njo general Živković, vedno pripravljen spletkariti proti tistim, ki so se zdeli nevarni njegovemu vplivu na politično življenje v monarhiji.

Brezobziren boj za oblast, ki se je razvnel v naslednjih mesecih med raznimi srbskimi strankami in klani, je dosegel vrhunec 6. marca 1936, ko je v skupščini ob proračunski razpravi poslanec Jevtićeve skupine Damjan Arnavtović v pijanosti streljal na predsednika vlade. Kot je v svojem poročilu zapisal ameriški poslanik, je šlo za srečo v nesreči, saj je incident močno okrepil Stojadinovića in mu omogočil, da se na en mah znebi Jevtića in Živkovića. Oba sta bila osumljena, čeprav ne javno, da sta kovala zaroto z namenom, da se polastita oblasti. Pri tem je Stojadinović lahko računal na podporo kneza Pavla, čigar odnosi z Živkovićem so se v zadnjem času močno skrhali. General je namreč začel širiti glasove, da hoče regent vreči mladoletnega kralja s prestola in se ga polastiti sam. Navkljub pričakovanju so operacijo proti Živkoviću izpeljali brez večjih težav. Prisilili so ga, da je šel v pokoj, njemu zveste častnike pa odstranili iz vrhovnega štaba in jih zamenjali z manj nevarnimi ljudmi.

Ker se je ponesrečeni atentat na Stojadinovića končal tako ugodno, so mnogi celo posumili, da ga je zrežiral on sam. Od tega trenutka dalje si je namreč Jugoslovanska radikalna zveza zagotovila trdno večino v skupščini ter se uveljavila kot osrednja politična sila v državi. To je omogočilo Stojadinoviću, da pozabi na reformo volilnega zakona, tiska in svobode združevanja, ki jo je obljubil ob prihodu na oblast, in da v svoj režim postopno uvaja poteze totalitarizma, nespretno skritega za zvestobo dinastiji in za bombastičnim patriotizmom: »Brez monarhije ni Jugoslavije,« je dejal na prvem kongresu svoje stranke julija 1936, »brez Jugoslavije ni življenja.«[3]

Njegovi nasprotniki pa medtem niso nehali rovariti. Julija 1936 je Živković z namenom, da ustvari na desni močan opozicijski blok, sprejel predsedstvo Jugoslovanske nacionalne stranke, ki je postajala vedno bolj reakcionarna in odkrito fašistična. V odgovor je vlada skušala pridobiti podporo

širokih ljudskih množic s popularnimi ukrepi: odpravila je Aleksandrove restrikcije, naperjene proti muslimanom, in odstranila tiste policijske funkcionarje, ki so bili zaradi svojega nasilja posebno osovraženi. Še pomembnejša je bila odločba, sprejeta septembra 1936 v prid kmetom, ki je izbrisala večino njihovih dolgov. Brez dvoma je šlo za pogumno potezo, ki je povzročila hudo krizo znotraj kabineta (upirala sta se ji ministra za finance in trgovino) in prizadela koristi zasebnih upnikov in bank, a obenem rešila popolne revščine najbolj šibke plasti prebivalstva.

Hudobni jeziki so pravili, da gre za politično preračunljivost, saj je bil dekret izdan na predvečer občinskih volitev, do katerih je prišlo v raznih banovinah med septembrom in decembrom 1936. Vladna stranka je seveda povsod požela vidne uspehe, razen v Dalmaciji in na Hrvaškem, kjer je kot po navadi triumfiral Maček. Ko je prišel iz zapora, se je hrvaški vodja vrgel v vrtinec političnega življenja in skušal po eni strani nadaljevati dialog z regentom Pavlom in Stojadinovićem, po drugi pa radikalno prenoviti svojo stranko. Očistil jo je ustaških in komunističnih elementov in jo spremenil v široko narodno gibanje, v katerem so našle svoj prostor heterogene skupine, med temi tudi paravojaška kmečka in mestna zaščita.

V razmerah, ki so bile zaradi socialne in politične stiske ugodne za razmah vsakršnega ekstremizma, so znova stopili na sceno tudi komunisti, čeprav je vlada proti njim še vedno odločno ukrepala. Kljub temu ali prav zaradi tega je njihov vpliv rastel, zlasti med študenti in delom inteligence, ki je spričo svojega izvora iz ekonomsko skromnih družbenih plasti in pomanjkanja primernih delovnih mest pogosto živela v obupnih razmerah in bila

Zasedanje narodne skupščine 9. marca 1938

zato pripravljena sprejeti radikalne ideje o družbeni preobrazbi. Manj uspeha so komunisti imeli med delavci, čeprav so se tudi slednji po dolgi otopelosti začeli znova organizirati. Poleti 1936 je prišlo v glavnih industrijskih središčih do številnih stavk, v katerih so delavci z uspehom posegli po novih metodah boja, kot je bila na primer zasedba tovarn. Pod pritiskom tega gibanja, ki je imelo predvsem ekonomske cilje, je vlada zastavila obširen socialni program in v to smer naredila februarja 1937 tudi prvi korak: oblikovala je zakon o zagotovitvi najnižje možne plače, obljubljala pa je tudi, da bo uredila problem starostnega, bolniškega in brezposelnostnega zavarovanja.

V Stojadinovićevih letih so se občutno popravile tudi gospodarske razmere, v glavnem zaradi dobrega pridelka žita, in to v času, ko so imele države uvoznice slabo letino, pa tudi zaradi vedno večjega povpraševanja po surovinah na svetovnem tržišču. Povečan izvoz je izboljšal zunanjetrgovinsko bilanco, medtem ko so rastoče cene poljščin zagotavljale kmetom večjo likvidnost. Vse to je pozitivno odsevalo v trgovini, industriji in rudarstvu ter večalo državne dohodke. Tako so oblasti lahko zastavile obširen načrt javnih del, predvsem gradnjo cest, železnic in električnih central, pri čemer jim je za model služil ameriški New Deal. »Z velikim zanimanjem spremljamo ukrepe vaše države,« je dejal Stojadinović poslaniku ZDA, »in verjetno bomo prepisali marsikateri list iz knjige predsednika Roosevelta.«[4]

Stojadinoviću pa ni bilo dano, da bi dolgo počival na lovorikah: že poleti 1935 je storil napako, ki so jo znali njegovi nasprotniki spretno izrabiti. Ena zadnjih odločitev kralja Aleksandra je bil konkordat z Vatikanom. Pogovori na to temo, v katerih je sodeloval znani izvedenec za odnose med cerkvijo in državo francoski profesor Loiseau, so se vlekli celih osem let in se končali nekaj mesecev pred atentatom v Marseillu. S konkordatom naj bi rešili številna odprta vprašanja, ki so izhajala iz dejstva, da se je morala država po letu 1918 v svojem odnosu do katoliške cerkve ravnati kar po šestih različnih zakonodajah iz predvojnega časa. Na novo je začrtal meje škofij in jih prilagodil državnim, določal je postopek za imenovanje škofov, urejal je problem verskega pouka v šolah in rabo cerkvene slovanščine v liturgiji. Beograjska vlada se je z njim tudi obvezala, da bo priznala in omogočila delovanje Katoliške akcije, ki jo je papež Pij XI. imel za desno roko cerkve, obenem pa obljubila, da jo bo finančno podpirala z letno vsoto 35 milijonov dinarjev.

Odnosi med pravoslavno in katoliško cerkvijo v tem času niso bili najboljši, ne nazadnje zaradi tega, ker je prva izvajala na področjih z versko mešanim prebivalstvom dokaj agresiven proselitizem. Ne glede na napetosti – del krivde je nosila seveda tudi katoliška stran – pa patriarh Varnava, ki je bil kralju slepo vdan, ni oporekal konkordatu. Zato ga je zunanji minister Jevtić še pred marsejskim atentatom mirne duše parafiral, Stojadinović pa ga je kot eno svojih prvih dejanj 25. julija 1935 podpisal. Toda po Aleksandrovi smrti je problem dobil nove razsežnosti, kajti nasprotniki predsednika vlade so spoznali, da ga lahko izrabijo za boj proti njemu. Trdili so, da bi katoliška cerkev uživala čezmerne privilegije, če bi konkordat stopil v veljavo, vlada pa bi v tem primeru kršila ustavno določilo o verski enakosti.

Da bi se duhovi pomirili, je Stojadinović počakal do novembra 1936 in ga šele takrat predložil skupščini v ratifikacijo. Menil pa je, da je ta korak potreben iz notranjepolitičnih razlogov (da zajezi širjenje komunizma in podpre klerikalne, Mačkovemu agnosticizmu nasprotujoče kroge na Hrvaškem), pa tudi iz zunanjepolitičnih, da okrepi svoj mednarodni ugled, predvsem v Italiji. Pri tem je računal na skromno religioznost Srbov in na tradicionalno odvisnost srbske cerkve od posvetne oblasti. Prepričan je bil, da bo skupščina sprejela konkordat kot »pismo na pošti«, ni pa upošteval dejstva, da je s svojim predlogom dregnil v tradicionalno nezaupanje Srbov do »latinskega« sveta in njegovega najvišjega predstavnika rimskega papeža. Vprašanje konkordata, ob katerem se je katoliški del države zavil v previden molk, je postalo tako predvsem srbska psihološka drama. Patriarh Varnava, ki so ga tuji diplomati imeli za pobožnjaškega fanatika skromne pameti, je organiziral pravi križarski pohod proti »črnemu vodji črne internacionale« in klical Srbe na okope.[5] Nacionalistični opozicijski krogi z Jevtićem in Živkovićem na čelu, torej z osebama, ki sta konkordat pravzaprav pripravili, so seveda še prilivali olja na ogenj v želji, da bi uničili ugled kneza Pavla, po njihovem mnenju plačanca Italije in Vatikana. Kriza se je zaostrila novembra 1936, ko je prišlo med demonstranti in policijo v Beogradu ter drugih srbskih mestih do hudih spopadov.

V tem času je patriarh Varnava nevarno zbolel, in kmalu zatem so se začeli širiti glasovi, da je bil zastrupljen. Julija 1937, ko je skupščina začela razpravo o konkordatu, so bile v Srbiji razmere tako napete, da so v beograjskih diplomatskih krogih računali celo na možnost vojaškega udara. Pravoslavna cerkev je 19. julija organizirala za patriarhovo zdravje procesijo, ki pa se je izrodila v krvav spopad s policijo. Dejstvo, da je bil eden od prisotnih episkopov ranjen – incident so verjetno inscenirali – in da je patriarh kmalu nato umrl, je še stopnjevalo napetost. Kljub vsemu je Stojadinoviću uspelo doseči, da je skupščina ratificirala konkordat. Sveti sinod je odgovoril z izobčenjem vseh pravoslavnih članov vlade, razen vojnega ministra, ki se ga cerkvene oblasti z izgovorom, da ni politična osebnost, niso upale dotakniti. Predsednik vlade je tedaj doumel, da ni smiselno vztrajati. Izjavil je, da bo počakal in predložil konkordat v dokončno odobritev senatu, šele ko se bodo strasti umirile, tega pa v resnici ni nikoli storil. Konkordat je torej ostal na papirju, vznemirjenje, ki ga je povzročil, pa je vendarle pustilo v zavesti marsikoga sled globokega nesoglasja in zamere. Pri Srbih, posebej pri kmetih, se je poglobila že dalj časa opazna odtujenost dinastiji Karadjordjevićev, pri katolikih pa nezaupanje do iracionalnega in nasilnega »bizantinskega« sveta. Ta čustva je izrazil sam papež ameriškemu poslaniku v Beogradu, rekoč, da je ogorčen, ker Jugoslavija na tako žaljiv način ravna s katoliško cerkvijo.

Da bi okrepil svoj položaj, je Stojadinović skušal strniti okrog sebe konservativne kroge. Pri tem poskusu polarizacije sil mu je šla na roko tudi Združena opozicija, ki se je s svoje strani notranje okrepila, ko so vanjo vključene stranke po dolgih pogovorih 8. oktobra 1937 dosegle sporazum o preoblikovanju države. Podpisali so ga Kmečko-demokratska koalicija z Mačkom na čelu, Davidovićeva Demokratska stranka, Stanojevićevi radi-

kalci in Jovanovićeva skupina Poljedelske stranke. V njem so omenjene sile odrekale ustavi iz leta 1931 kakršnokoli moralno veljavo, češ da je bila sprejeta »ne samo brez Hrvatov in proti Hrvatom, ampak tudi brez Srbov in proti Srbom«. Zahtevale so ustanovitev narodne vlade, v kateri naj bi bile zastopane vse »v ljudstvu zakoreninjene stranke«, razpis svobodnih volitev in novo ustavo, ki naj bi jo potrdila »večina Srbov, večina Hrvatov in večina Slovencev«.[6]

Doseženi kompromis je bil spreten in premišljen: z njim je Maček priznal dinastijo in monarhijo ter ugodil zahtevam Srbov glede vrnitve k liberalnemu režimu, obenem pa se je obvaroval pred majorizacijo znotraj ustavodajne skupščine tako, da je oblikoval njeno volilno proceduro v skladu s hrvaškimi in slovenskimi interesi. Knez Pavle je sporazum sprejel z negodovanjem, pa ne zato, ker bi si ne želel izboljšanja odnosov med Srbi in Hrvati, temveč ker je bil prepričan, da bi mu to najbolje uspelo, če bi se neposredno dogovoril z Mačkom. Najbolj zagrizeni srbski krogi pa so ostro napadli vlado, češ da dopušča gibanje, ki teži k izničenju ustavne ureditve in spodkopava dediščino kralja Petra II. Stojadinović je izrabil priliko in še poudaril svoje »jugoslovanstvo«, se proglasil za zaščitnika narodne enotnosti in sprožil proti sporazumu Združene opozicije tiskovno kampanjo. Njenim voditeljem so na podlagi zveriženih miselnih zank očitali, da hočejo prav to, kar so obsojali, in sicer nov državni udar.

Naslednje leto je potekalo v znamenju Stojadinovićevega napora za utrditev lastnega položaja, in to toliko bolj, ker je bilo treba po zakonu razpisati volitve do avgusta 1939. Ministrski predsednik je v svoj prid mogel upravičeno trditi, da je izboljšal gospodarski in finančni položaj države in da je v trenutku velike madnarodne napetosti zastavil prijateljsko politiko ne samo do tradicionalnih zaveznic, temveč tudi do Rima in Berlina. Kljub temu pa je njegova popularnost naglo upadala, zlasti zato, ker je bila vedno bolj očitna njegova ambicija, da postane jugoslovanski duče ali firer. Med drugim je ustanovil mladinsko gibanje, katerega člani so nosili sivozelene srajce, dvigali roke v rimski pozdrav in ga nazivali »vodja«. (To navado pa je Stojadinović kmalu prepovedal, ko je ugotovil, da se beseda vo-dja pri skandiranju sliši tudi kot dja-vo, hudič).

Vse očitnejši totalitarni značaj režima je vedno bolj vznemirjal regenta, ki je bil nezadovoljen tudi zato, ker je postajalo jasno, da je premier, o katerem so krožile prepričljive govorice o korupciji, opustil vsako misel na sporazum s Hrvati. Medtem pa je Maček sistematično utrjeval svoj položaj znotraj Združene opozicije. Med 14. in 16. avgustom 1938 je obiskal Beograd, kjer so mu srbski zavezniki priredili veličasten sprejem. Kljub zastraševalnim ukrepom, ki sta jih uvedla Stojadinović in notranji minister Korošec – na ulice sta poslala celo tanke – je Mačka pričakala večtisočglava množica, da na tak način izrazi nasprotovanje režimu. Stojadinović, ki je bil zaradi svoje zunanje politike in krčenja vojaškega proračuna tudi v vojaških krogih vse bolj osamljen, pa si teh zloveščih znakov ni znal pravilno razlagati. Ker je menil, da ima v Jugoslaviji le on dovolj ugleda in politične moči za vladanje ter da bo dobil vsaj 70 odstotkov glasov, se je odločil razpisati volitve, ki naj bi bile 11. decembra 1938. V odgovor na to je

opozicija še strnila svoje vrste, saj je samo tako lahko računala, da prelisiči volilni zakon, ki je po priznanju samega Stojadinovića prepuščal volitve na milost in nemilost policiji. Na splošno začudenje je k Mačkovi listi pristopila celo Jugoslovanska narodna stranka z Jevtićem in Živkovićem na čelu. Tako je nastala čudna koalicija, ki je vsevprek prisegala na federalizem, centralizem, demokracijo, fašizem, unitarizem in partikularizem, a je v resnici hotela samo eno: strmoglaviti Stojadinovića. Edina opozicijska stranka, ki je samostojno nastopila na volitvah, je bilo Ljotićevo gibanje Zbor, tedaj že čvrsto povezano z nemškimi nacisti.

Rezultati volitev, ki so skoraj povsod potekale brez incidentov, so presenetili zunanje opazovalce, saj so pričakovali prepričljivo Stojadinovićevo zmago. Kljub bučni propagandi, v katero so bila vprežena tudi sredstva množičnega obveščanja, časopisi, radio in celo film, in kljub skoraj popolnemu molku, na katerega je bila obsojena opozicija, je vladna stranka požela dokaj skromno večino: komaj 279.000 glasov več od Mačkove. Ta pičla razlika se je v skupščini spremenila v izredno veliko: opozicija je namreč dobila 67 mest, zmagovita lista pa kar 306. Hvalisanje o »bleščeči zmagi«, s katerim vladni tisk ni štedil, ni moglo seveda prikriti dejstva, da bi Stojadinović ne dobil večine, če bi ne bil na oblasti. Ker se je predolgo predajal utvari o svoji veliki popularnosti, je moral zdaj za razlago poraza najti grešnega kozla. Najprimernejši kandidat za to je bil notranji minister Anton Korošec, nad katerim se je premier že v preteklosti pritoževal pri regentu, češ da ne ukrepa dovolj energično proti opoziciji. Zdaj mu je očital, da je dovolil državnim usužbencem voliti po lastni vesti, in ga tako prisilil

Zbor Jugoslovanske radikalne zveze na zborovanju 30. oktobra 1938

k odstopu. Ta poteza pa je imela še globlje razloge: Korošec je namreč že dolgo kritično gledal na Stojadinovićeve totalitaristične težnje in se ni strinjal z njegovo naklonjenostjo Nemcem kot tudi ne z nezadržnim centralizmom. Časopis Slovenske ljudske stranke je že marca 1938 jasno razložil njegovo misel: »S svojim denarjem hočemo sami gospodariti in zahtevamo takšno ureditev, ki bo enako služila slovenskim, hrvaškim in srbskim interesom.«[7]

Ker si ni mogel dovoliti, da bi se povsem razšel s Slovensko ljudsko stranko, je Stojadinović obdržal dva njena predstavnika v vladi, medtem ko je Korošcu januarja 1939 ponudil predsedstvo senata. To je bil očiten obrat na desno, saj je na mesto notranjega ministra imenoval dotedanjega šefa politične policije v Beogradu Milana Aćimovića, ki je veljal za enega najbolj mračnih srbskih reakcionarjev. V takih razmerah je bilo povsem jasno, da so možnosti sporazuma s Hrvati, ki so spet sklenili, da bodo bojkotirali skupščino, praktično nične. Regent, ki ni odobraval politike svojega premiera, temveč še vedno gojil stike z Mačkom, je v tem trenutku spoznal, da mora ukrepati, toliko bolj, ker so ga k temu nagovarjali francoski in angleški poslanik, pa tudi britanski, grški in romunski dvorni krogi. Za udarec proti Stojadinoviću so spet uporabili že v preteklosti preizkušeno metodo: bosanski in slovenski ministri so 3. februarja 1939 naslovili na premiera odprto pismo, v katerem so ugotavljali, da je parlamentarna debata o vladnih programskih smernicah jasno pokazala, kako glede hrvaškega vprašanja znotraj samega kabineta ni soglasja. Podpisani so izrazili prepričanje, da vlada takšna, kakršna je, pomeni zapreko za rešitev omenjenega problema, zato so se odločili, da odstopijo.

Malo pred tem je Stojadinović francoskemu poslaniku zagotavljal, da je pripravljen vsak trenutek zapustiti svoj položaj, če bi njegova prisotnost na oblasti postala ovira hrvaško-srbskemu sporazumu. Toda ko ga je regent na njegovo veliko presenečenje zares odslovil, je glasno protestiral, češ da mu je s tem »zabodel nož v hrbet«, z Dragišo Cvetkovićem pa izbral kot naslednika »najslabšega člana vlade«. Vendar je bil v teh obtožbah precej osamljen, kajti večina poslancev njegove stranke se je strnila okoli novega prvega ministra. V beograjskem establišmentu Cvetković sicer ni užival velikega ugleda, ker se je po njegovih žilah pretakala ciganska kri, vendar so mnogi iz olajšanja, da so se znebili v vsej državi nepriljubljenega Stojadinovića, voljno spregledali intelektualno šibkost in neugledno poreklo novega premiera.

---

[1] *N. Balfour, n. d., str. 106.*
[2] *Prav tam, str. 111.*
[3] *NAUS, 860H.00/863.*
[4] *NAUS, 860H.5/878.*
[5] *Delo, 17. IX. 1988.*
[6] *Ljubo Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, knj. II, Liber, Zagreb, 1974, str. 92, 293.*
[7] *Delo, 17. III. 1990.*

8. poglavje

REGENT PAVLE V KLETKI S TIGROM

Nasilna smrt kralja Aleksandra je sprožila v Beogradu pravo psihozo kolektivne ogroženosti. O tem priča poročilo francoskega poslanika, ki je javil v Pariz, da namerava Mussolini po informacijah protiobveščevalne službe zaključiti v Marseillu začeto delo in v Jugoslaviji odstraniti vse najvidnejše osebnosti. Zaroto naj bi koval ne samo proti knezu Pavlu in predsedniku vlade Jevtiću, temveč celo proti enajstletnemu kralju Petru II. V takih razmerah je morala francoska vlada – njen vpliv je v Beogradu zaradi marsejske tragedije še upadel – zbrati vse sile, da bi dosegla že dalj časa zastavljeni politični cilj: izboljšati odnose med Beogradom in Rimom in tako okrepiti proti Nemcem svoje pozicije na evropskem jugovzhodu. Mussolini, ki je z Aleksandrovo smrtjo v nekem smislu poravnal svoje račune s Karadjordjevići, ni skušal preprečiti teh naporov, saj je bil tudi sam mnenja, da je treba zaustaviti Hitlerjev rastoči vpliv v Podonavju. Že marca 1935 je njegov poslanik v Beogradu grof Viola di Compalto dobil navodilo, naj regentu zagotovi, da italijanska vlada ne bo ovirala razvoja Jugoslavije in ogrožala njene enotnosti ter ozemeljske celovitosti. Na drugi strani so bili tudi beograjski vladni krogi, ki so se zavedali pomembnosti italijanskega trga za svoj izvoz, prisiljeni popuščati. Knez Pavle je v pogovoru s francoskim odpravnikom poslov zagotovil, da se bo v odnosih do Rima ravnal po nasvetih pariške vlade, kljub nelagodju, ki ga je še vedno vzbujala v njem Mussolinijeva nevarna in spletkarska politika.

Čas relativnega popuščanja napetosti med Jugoslavijo in Italijo pa ni trajal dolgo, saj ni preživel fašističnega napada na Etiopijo jeseni 1935. Jugoslavija sicer ni imela nič proti temu, da se pozornost rimske vlade preusmeri z balkansko-podonavskega področja v Afriko. Ni pa bila navdušena nad tem, da mora pristopiti h gospodarskim sankcijam, s katerimi je Društvo narodov skušalo udariti po Italiji, saj se je zavedala, da jo bo to drago stalo. Stojadinović je sicer upal, da bodo Francozi in Angleži zapolnili praznino, ki je nastala v njegovih blagajnah zaradi prekinitve trgovine s sosednjo državo, a se je uštel, kajti v Parizu in Londonu niso imeli dosti posluha za njegove težave. Ta brezbrižnost je še omajala prijateljske odnose med Jugoslavijo in zahodnimi silami ter okrepila vezi med Beogradom in

KNEZ REGENT PAVLE KARADJORDJEVIĆ

Berlinom. Nemčija, ki je že pred časom začela z agresivnim ekonomskim prodorom na Balkan, je znala namreč takoj izrabiti stisko, v kateri se je znašla beograjska vlada: v nekaj mesecih ji je uspelo močno povečati svoj uvoz iz Jugoslavije, kar seveda ni ostalo brez političnih posledic.

Vojna v Abesiniji in Hitlerjeva revanšistična politika sta na evropski politični sceni osamili Italijo in Nemčijo in ju kljub medsebojnemu sumničenju prisilili k sodelovanju. Ta nova povezava, ki je prav kmalu narekovala Mussoliniju, da je odkrito stopil na Hitlerjevo stran, pa ni odpravila tekmovanja med silama glede njunega vpliva na Balkanu. Kot piše Fulvio Suvich v svojih spominih, je duče z ihto in ljubosumjem opazoval naraščajočo nemško prisotnost v tem delu Evrope, ki je po njegovem spadal pod italijanski protektorat. To bistveno nasprotje med italijansko in nemško politiko na Balkanu, ki je trajalo vse do izbruha vojne in še dlje, je sebi v prid skušal izkoristiti Stojadinović. Čeprav ni imel ne volje ne možnosti, da bi se izvil iz vedno tesnejšega nemškega objema, ga je skušal vsaj ublažiti z istočasnim približevanjem Italiji. V tem smislu se mu je zdela obetavna odslovitev Suvicha, podsekretarja v zunanjem ministrstvu, ter njegova zamenjava z grofom Cianom. Na Suvicha so namreč v Beogradu gledali z nezaupanjem, prepričani, da zaradi tržaškega porekla skuša dokazati svoje italijanstvo s čimbolj sovražno politiko do Jugoslavije.

Prav kmalu je postalo očitno, da ne bo težko priti do sporazuma. Po italijanski zmagi v Etiopiji in propadu gospodarskega bojkota, za katerega se je odločilo Društvo narodov, sta državi konec septembra 1936 ponovno vzpostavili medsebojne stike s trgovinsko pogodbo, ki je ponujala Jugoslaviji možnost, da vsaj delno poveča svoj izvoz v Italijo. V komentarju za tisk je Stojadinović ob tej priliki posebno prisrčno govoril o sosedih, opozoril na komplementarni gospodarski ustroj obeh držav in si zaželel še drugih oblik sodelovanja. Že 20. oktobra 1936 je tržaški *Il Piccolo* objavil odmeven članek, v katerem se je zavzel za italijansko-jugoslovansko prijateljstvo, to pa je v Milanu še bolj avtoritativno poudaril sam duče. Sledili so pravi medeni meseci med Beogradom in Rimom, kar je seveda povzročilo resne skrbi v Parizu in Pragi, kajti očitno je bilo, da Jugoslavija vse bolj zanemarja odnose s starimi zavezniki in se skuša prikupiti dvema evropskima silama, katerih desni totalitarizem se je zmagovito uveljavljal. Februarja 1937 je eden najboljših jugoslovanskih diplomatov, stalni delegat pri Društvu narodov Subbotić, odpotoval v Rim in tam zastavil pogovore o poglavitnih spornih točkah med državama: o ustaški emigraciji, slovenski in hrvaški manjšini v Julijski krajini in albanskem vprašanju. Čeprav so s francoske strani jugoslovanskemu premieru svetovali veliko previdnost, se ta zaradi pozitivnega odnosa do fašistične ideologije ni odpovedal začrtani poti. 23. marca 1937 je prišel v Beograd grof Ciano in ob koncu tridnevnega obiska podpisal pogodbo o prijateljstvu in sodelovanju. Poleg običajnih izjav o zavračanju sile v medsebojnih odnosih in o nedotakljivosti meja je sporazum govoril tudi o izboljšanju položaja slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini, o večji kontroli nad delovanjem ustašev v Italiji in skupnem spoštovanju albanske neodvisnosti. Ciano, ki je v zameno dobil priznanje pravkar oklicanega Mussolinijevega cesarstva, je bil s pogovori nadvse

zadovoljen. V jugoslovanskem premieru je odkril sorodno dušo in v svoj dnevnik zabeležil: »Stojadinović je fašist. Če ne po strankarski pripadnosti, pa po svojih pogledih na državno oblast, na življenje...«[1]

Francozi so beograjski vladi seveda očitali, da sklepa prijateljstvo z Italijo brez ozira na splošne evropske koristi in jo s tem podpihuje v njeni avanturistični politiki prav v trenutku, ko se Mussolini zapleta v špansko državljansko vojno. Toda Stojadinović, ki je hotel predvsem okrepiti svoj položaj v notranji politiki in si pridobiti podporo Srbov in Slovencev, teh opominov ni upošteval. Konec leta je odšel na uradni obisk v Rim, od koder se je vrnil prepričan, da se je Mussolini odpovedal ideji o delitvi Jugoslavije in da ne namerava dopustiti Nemcem prevelikega vpliva na srednjo Evropo in Avstrijo. Da bi to preprečil, je duče celo predlagal, naj se balkanske in podonavske države združijo v blok, seveda pod italijanskim pokroviteljstvom. Medtem ko je Stojadinović vodil svojo zunanjo politiko z briom izkušenega plesalca kola, kot je zapisal neki francoski diplomat, in se sukal med Parizom in Londonom, Berlinom in Rimom, pa se ni zavedal, kako majav in negotov postaja njegov notranji položaj. S svojimi totalitarističnimi ambicijami si je zapravil marsikatero simpatijo, predvsem pri regentu, ki se je leta 1938 odločil, da se ga znebi. V dramatičnih razmerah, v katerih se je znašla Evropa po anšlusu Avstrije in po okupaciji Sudetov, ki jo je Hitler v Münchnu izsilil od Francije in Anglije, je bil knez Pavle mnenja, da je treba

Jugoslovanski ministrski predsednik MILAN STOJADINOVIĆ *pozdravlja italijanskega zunanjega ministra* GALEAZZA CIANA *na železniški postaji v Belem Manastiru, 19. januarja 1939*

nujno urediti notranje razmere, skleniti sporazum s Hrvati in s tem utrditi jugoslovansko nevtralnost. Kaplja čez rob njegove potrpežljivosti je bil drugi obisk grofa Ciana v Beogradu januarja 1939. Ob tej priliki se je Stojadinović zapletel v pogovore o razkosanju Albanije, za katere ni imel pooblastil in o katerih je le površno obvestil regenta. Šel je še dlje: na glavnem sedežu Jugoslovanske radikalne zveze je organiziral obisk svojega gosta, ki se je sprevrgel v pravi fašistični shod z navdušenim vzklikanjem dučeju, Cianu in Stojadinoviću, ne da bi bila kralj Peter in regent sploh omenjena. Ogorčen nad takim ravnanjem, ki je izzvenelo skoraj kot napad na dinastijo, je knez Pavle dal zeleno luč Korošcu in njegovim, ki so bili že dolgo pripravljeni na akcijo.

Nenadni in nepričakovani Stojadinovićev padec ni presenetil samo jugoslovanske javnosti, temveč je široko odjeknil tudi v tujini. Medtem ko so ga v Londonu in Parizu pozdravili z zadoščenjem, v Berlinu in Rimu niso skrivali nejevolje. Ne glede na premike, ki jih je sprememba obetala na zunanjepolitičnem področju, pa je pozornost vseh veljala predvsem jugoslovanski notranji politiki. Jasno je namreč bilo, da je temeljna naloga novega premiera uresničiti sporazum s Hrvati, saj je v tem smislu novi premier Dragiša Cvetković že dolgo deloval kot »kurir« kneza Pavla v njegovih odnosih z Mačkom. V programski izjavi svoje vlade 16. februarja 1939 je Cvetković izrecno govoril o spravi s Hrvati, češ da je nujna za okrepitev države. Dejstvo, da se je 14. marca pod pritiskom tretjega rajha Slovaška odcepila od Češke, je to potrebo še podčrtalo, saj je bilo očitno, da Jugoslavija ne bo mogla dolgo ohraniti ozemeljske celovitosti, če ne reši svojih etničnih problemov in ne prepreči Nemčiji, da bi spletkarila med Zagrebom

DRAGIŠA CVETKOVIĆ *na zaključni seji kongresa Jugoslovanske delavske zveze v Beogradu 26. aprila 1938.*

Ministrski predsednik DRAGIŠA CVETKOVIĆ *in vodja Hrvaške kmečke stranke* VLADKO MAČEK *v razgovoru leta 1939*

in Beogradom. Maček je začel pogovore s Cvetkovićem ob podpori svoje stranke, a brez soglasja svojih srbskih zaveznikov v Združeni opoziciji. Ti niso bili navdušeni, da sta jih vlada in Hrvaška kmečka stranka pri tako pomembnem vprašanju v bistvu obšli. Pogajanja so stekla na začetku aprila 1939 v Zagrebu z dokajšnjimi rezervami, predvsem kar zadeva Mačka, ki ni zaupal »bizantinski« miselnosti svojih sogovornikov. V resnici pa je bil z njo okužen tudi sam, saj je bil v istem času, ko se je pogovarjal s Cvetkovićem in knezom Pavlom, prek svojih posrednikov v stikih tudi z Italijo, Nemčijo, Francijo in Veliko Britanijo, da bi za vsak primer ohranil odprte vse opcije.

Poglavitno vprašanje, s katerim sta se morala spoprijeti obe strani, je bilo povezano s hrvaškimi mejami. Maček je namreč zahteval poleg Savske in Primorske banovine, še Boko Kotorsko, Srem, del Bačke, del Bosne in Hercegovine ter Dubrovnik. Glede na etnično prepletenost omenjenih ozemelj, kjer so živeli ramo ob rami Hrvati, Srbi in Bošnjaki, je bilo seveda težko potegniti ločnico, ki bi zadovoljevala tako Zagreb kot Beograd. Pogovori so se zato zavlekli toliko bolj, ker so se politični in vojaški krogi v Srbiji le težko sprijaznili z mislijo, da bi se odpovedali centralizmu. Radikalne skupine na Hrvaškem so tudi prispevale svoje, saj so trdile, da ne gre popuščati, temveč da je treba zahtevati povsem neodvisno hrvaško državo. Proti koncu avgusta sta Zagreb in Beograd zaradi eksplozivnih mednarodnih razmer pa tudi zaradi pritiska Angležev vendarle dosegla kompromis, po katerem je Hrvaška dobila Dubrovnik, del Srema in dobršen del južne Bosne, vse do Travnika in Fojnice. Ta ureditev pa naj bi bila samo začasna, dokler ne bi prišel primernejši trenutek za določitev dokončne meje. Vsekakor so približno četrtino vsega prebivalstva nove banovine, ki je štela 4,5 milijone ljudi, sestavljali Srbi. Po drugi strani pa je zunaj nje ostalo 700.000 Hrvatov in

milijon Bošnjakov, ki so jih v Zagrebu kljub muslimanski veri proglašali za pripadnike hrvaškega naroda.

26. avgusta 1939, komaj nekaj dni pred nemškim napadom na Poljsko, je bil končno podpisan srbsko-hrvaški sporazum, ki bi verjetno rešil jugoslovansko državo, če bi bil dosežen dve desetletji prej. Tako pa je v bistvu ostal na papirju, saj v kratkem času ni bilo mogoče odpraviti globokega nezaupanja in celo sovraštva, ki ga je zasejala med Srbe in Hrvate dvajsetletna napačna politika. Sporazum je predvideval ustanovitev Hrvaške banovine z lastnim saborom in avtonomno vlado, ki naj bi imela široka pooblastila na področju notranje, gospodarske in kulturne politike. Osrednja vlada pa je še vedno ohranila nadzor nad zunanjo politiko in vojsko, čeprav so Hrvati zahtevali lastne oborožene sile.

Oblikovalci srbsko-hrvaškega sporazuma so korenito spremenili državni ustroj, kakršnega si je zamislil pokojni Aleksander, in se pri tem sklicevali na 116. člen ustave, ki je dajal v izrednih okoliščinah suverenu pravico, da ukrepa samostojno. Doseženi rezultat pa ni zadovoljil nikogar in je ohladil celo simpatije regenta Pavla do Mačka. »To je majhen človek, skromne in iznakažene pameti,« ga je označil ob zaključku pogajanj.[2] Hrvaški vodja, ki je kot podpredsednik stopil v Cvetkovićevo vlado, je moral braniti sporazum v lastnem taboru, kjer je bilo slišati očitke, da je izdal narodne interese. Medtem so tudi Slovenci zahtevali avtonomijo, Bošnjaki pa protestirali zoper razkosanje svoje dežele in trdili, da je treba znova obnoviti njeno celovitost. Avtonomistične težnje so se pojavile tudi v Črni gori, največ nejevolje pa je bilo v Srbiji, kjer je samo skupina okrog Dragoljuba Jovanovića pozdravila idejo o preureditvi kraljevine na narodnostni osnovi. Meščanski krogi, vojska in cerkev pa so začeli biti plat zvona, češ da pomeni sporazum s Hrvati »srbski München«, da je treba strniti vrste, zahtevati ustanovitev posebne upravne enote, ki naj bi združila vsa srbska ozemlja, in organizirati srbsko obrambno akcijo na mešanih področjih. Samo močna Srbija je namreč lahko porok za močno Jugoslavijo. V tem smislu je Srbski kulturni klub pod vodstvom znanega pravnika in zgodovinarja Slobodana Jovanovića, profesorja na univerzi v Beogradu, razvil široko propagando in odkrito šovinistično dejavnost. V njem se je zbral večji del inteligence, ki je s poudarjanjem srbske kulturne dediščine bistveno prispevala k razmahu sovraštva do Hrvatov, latentno tlečega med Srbi. Izbruh protesta pa je imel še drugo posledico: nova Cvetkovićeva vlada je med svoje najnujnejše naloge uvrstila reformo volilnega zakona. Regent je zato razpustil skupščino in senat v pričakovanju, da bo v kratkem mogoče izvoliti nov parlament, ki bo verneje odražal voljo ljudstva. Ko pa je Cvetković zaslutil te načrte, se je v soglasju z Mačkom odločil, da ne razpiše volitev. Sporazum tako ni nikoli dobil parlamentarne odobritve, vlada pa je več kot leto dni upravljala državo brez kakršnegakoli nadzora, kar ji je dajalo seveda proste roke za vsakršno zlorabo oblasti proti tistim, ki so se ji zdeli nevarni, predvsem proti komunistom in ustašem.

Padec Milana Stojadinovića je vzbudil v Italiji in Nemčiji veliko nezadovoljstvo. Italijanski zunanji minister, ki je bil še pred nekaj dnevi njegov gost, je ob novici o beograjskih dogodkih takoj ugotovil, da je z njim

ALEKSANDER CINCAR-MARKOVIĆ,
jugoslovanski diplomat in zunanji minister

jugoslovanska karta izgubila 90 odstotkov svoje vrednosti. Da bi svojih nevarnih sosedov ne vznemiril preveč, je regent sicer imenoval za zunanjega ministra poslanika v Berlinu Cincarja-Markovića, ki je bil znan po svoji naklonjenosti silam osi. Splošno prepričanje pa je bilo, da bo na krmilu zunanje (in tudi notranje) politike ostal sam knez Pavle, čigar zveze na Zahodu, predvsem v Angliji, niso bile za nikogar skrivnost. V letih, ko je bil regent, je s poslanikom kralja Jurija v Beogradu vzpostavil nadvse zaupne odnose. V zgodovini verjetno ni bilo šefa države, tako je ugotavljal sam Pavle, ki bi predstavniku tuje sile zaupal toliko in tako občutljivih informacij. V žargonu Foreign Officea so kneza imenovali »our friend«, naš prijatelj, ali ga na kratko označevali kar s črko F. Spričo poplave njegovih poročil, ki jim zaradi odločne protiitalijanske usmerjenosti pogosto niso bile všeč, so spomladi 1940 celo prosili beograjsko poslaništvo, naj pošilja v London samo najpomembnejša.

Za razliko od Britancev, ki so v tem času še vedno upali, da se Mussolini v vojni ne bo pridružil Hitlerju, je knez Pavle iskreno sovražil italijanskega diktatorja. Prepričan je bil namreč, da podpira bolgarski in madžarski revanšizem in Jugoslaviji streže po življenju. Kljub temu pa si je domišljal, da mu bo s spretnim manevriranjem med konkurenčnimi dučejevimi in firerjevimi ambicijami na Balkanu uspelo prevarati oba in ohraniti celovitost svoje države. »Edina zaščita, ki še ostaja jugoslovanskim voditeljem,« je pravilno zapisal francoski poslanik v Beogradu, »je v njihovi orientalski spretnosti, da izigrajo Nemčijo proti Italiji in obratno.«[3] Prestrašena jugoslovanska vlada v začetku aprila 1939, ko je Italija zasedla in priključila Albanijo, ni imela moči, da bi protestirala, čeprav je bila ta italijanska poteza v nasprotju z dogovorom iz leta 1937. Ko se je konec istega meseca Cincar-

Marković sestal s Cianom v Benetkah, je celo izrazil razumevanje za dučejevo osvajalno politiko ter poudaril prisrčnost italijansko-jugoslovanskih odnosov. Dva tedna pozneje je sam regent odšel na uradni obisk v Rim, kjer so ga sprejeli zelo slovesno. A kje so bile njegove resnične simpatije, zgovorno priča epizoda, do katere je prišlo v Neaplju, kjer naj bi prisostvoval manevrom italijanske flote. Medtem ko so mu Italijani razkazovali svojo moč, so regentu s šolske ladje jugoslovanske mornarice, ki je plula mimo na odprtem morju, poslali pozdravno brzojavko: v resnici je šlo za šifriran tekst, s katerim so mu sporočali, da so iz Narodne banke brez zapletov pretovorili zlate rezerve, ki jih je vlada za vsak primer sklenila spraviti na varno v London in ZDA. Kot ni imel regent nikakršnega zaupanja v svoje gostitelje, se tudi ti niso nanj zanesli. Prav v tem času sta namreč Mussolini in Ciano dala novega zagona ustaški dejavnosti in obenem gojila tesne stike z Mačkom, odločena, da po potrebi uporabita njega ali Pavelića, kakor se bo pač zdelo bolj primerno.

Naslednje poletje se je Pavle po Hitlerjevih besedah »kot jegulja« izmikal vabilom za pridružitev k italijansko-nemškemu paktu, istočasno pa je prigovarjal angleškemu premieru Chamberlainu, naj se Velika Britanija poveže s Sovjetsko zvezo, ker se bo sicer ta sporazumela z nacisti. Chamberlain ni bil tega mnenja, prav kmalu pa je moral ugotoviti, da se je zmotil. 22. avgusta 1939 je namreč kot strela z jasnega prišla novica, da sta von Ribbentrop in Molotov, nemški in sovjetski zunanji minister, podpisala pogodbo, s katero sta zagotavljala nevtralnost in razdelila vplivni sferi svojih držav v vzhodni Evropi: 1. septembra so Hitlerjeve čete prestopile poljsko mejo, 17. septembra pa so storile isto še sovjetske in v enem mesecu Poljsko povsem premagale. Balkan je sicer za trenutek ostal zunaj vrtinca, toda

KNEZ PAVLE *in* ADOLF HITLER *med državnim obiskom v Berlinu leta 1939*

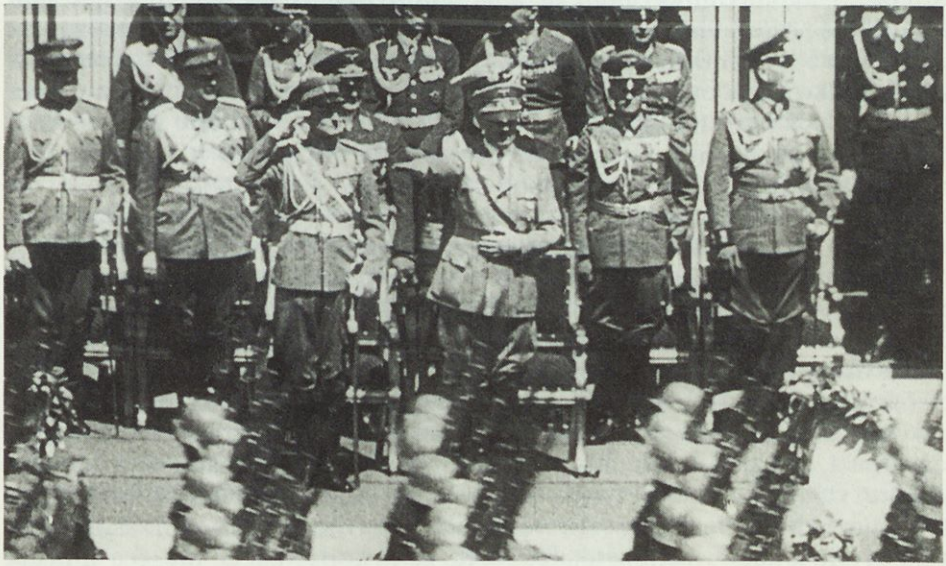

jasno je bilo, da ne za dolgo. V teh razmerah je Pavle skušal prepričati Angleže in Francoze, naj zasedejo Solun, s tem okrepijo Grčijo in zagotovijo Jugoslaviji komunikacijo z njimi, kot se je zgodilo že med prvo svetovno vojno. Ti predlogi so zbudili zanimanje v Parizu, kjer so razmišljali o možnosti druge fronte na Balkanu, ne pa v Londonu. Foreign Office je namreč še vedno verjel v Mussolinijevo nevtralnost in zato ni bil pripravljen prisluhniti opozorilom kneza Pavla, da bodo Italijani napadli Grčijo, zavzeli Solun in skupaj z Nemci stisnili Jugoslavijo v smrtni obroč, če zahodni zavezniki ne bodo takoj ukrepali. V odgovor na to tezo so Angleži predlagali ustanovitev balkanske antante, h kateri naj bi pristopile Jugoslavija, Madžarska, Turčija, Romunija, Grčija in Bolgarija. V vzhodnem Sredozemlju naj bi se tako pod italijanskim vodstvom oblikovalo trdno področje, ki bi bilo zmožno kljubovati morebitnemu nemškemu ali sovjetskemu vmešavanju. Ta načrt, za katerega so spočetka kazali nekaj zanimanja tudi v Beogradu, se je dokončno podrl spomladi 1940, ko je v Sofiji prišla na oblast desničarska vlada, ki je iskala stike predvsem z Nemčijo in Sovjetsko zvezo. Medtem je Mussolini v ambiciji, da svoj vpliv v osrčju Evrope izenači s Hitlerjevim, znova začel oživljati misel o razkosanju Jugoslavije in priključitvi Hrvaške in Dalmacije Italiji. V ta namen je uporabil vse vzvode, ki jih je imel na voljo: hujskal je Makedonce, Albance, katoliške kroge, Stojadinovića in, po trdnem prepričanju jugoslovanske vlade, tudi komuniste. Njegov skriti as je bil seveda Pavelić. Ta je marca 1940 v pismu, ki ga je prestregel FBI, sporočil svojemu predstavniku v Ameriki, da bo po dučejevih načrtih Hrvaška v kratkem zasedena in osvobojena.

Jugoslovani so imeli v Rimu in Vatikanu odlično obveščevalno mrežo, tako da so bili o teh intrigah povsem na tekočem. Pavle je ukazal delno mobilizacijo vojske in skušal zvedeti iz Londona, ali mu bodo Britanci v primeru italijanskega napada priskočili na pomoč. Foreign Office pa mu je odgovoril, da je »preveč črnogled«, kar je dokončno pokopalo njegovo zaupanje v zahodne zaveznike. Ker je hotel dokazati, da Jugoslavija ni povsem izolirana, se je v iskanju zaslombe obrnil na Moskvo, čeprav so jo Karadjordjevići v zadnjih dvajsetih letih imeli za sedež vsakršnega zla. Stalin, zaskrbljen zaradi nemških diplomatskih in vojaških uspehov, je »skoraj hlastno«, v 36 urah odgovoril na Pavlove predloge. Maja 1940 je z beograjsko vlado najprej podpisal trgovinski dogovor, ki je imel seveda eminentno politični značaj, 24. junija pa z njo navezal diplomatske odnose. Prvi jugoslovanski predstavnik v sovjetskem glavnem mestu je bil vodja srbske Poljedelske stranke, nekdanji član Črne roke in britanski agent Milan Gavrilović. Njegova naloga je bila, da obvešča sovjetsko vlado o nevarnem stanju na Balkanu in da od nje dobi orožje ter zagotovi pomoč Rdeče armade, če bi Jugoslavijo napadle sile osi.

Mussolini se je samo dva tedna pred tem, v odgovor na Hitlerjevo bliskovito vojno proti Nizozemski, Belgiji, Luksemburgu in Franciji, odločil, da bo slednjo napadel tudi sam, čeprav je bila že smrtno ranjena. Pri tem je izjavil, da noče zaplesti v vojno drugih sosednjih držav, in izrecno povabil Jugoslavijo, naj to upošteva. Jugoslovani seveda tudi tokrat niso reagirali, saj so bili, kot piše v *Intelligence Summaries*, tajnem biltenu Foreign Officea,

paralizirani od strahu kot ptica pred kobro. In ko je oktobra 1940 Mussolini ukazal napasti Grčijo, niso dosti storili, da bi pomagali zavezniški državi, temveč so se omejili le na dobavo orožja, hrane in konj. V tem trenutku se je postavilo vprašanje, kaj storiti, če bi Italijanom uspelo zasesti Solun. Jugoslovanski vrhovni štab je namreč imel to pristanišče za bistveno točko pri morebitnem vojaškem umiku oziroma za izhodišče protiofenzive, ko bi zahodnim zaveznikom uspelo prihiteti na pomoč. Končni sklep, ki so ga narekovale skromne zaloge hrane in katastrofalne gospodarske razmere, je bil, da je treba vztrajati v nevtralni politiki in se odločiti za vojaški poseg samo, če bi Italijani dejansko ogrozili egejsko pristanišče.

Proti koncu leta 1940 in na začetku 1941 je bila Jugoslavija bolj kot kdajkoli ukleščena med oba nasprotujoča si bloka. Medtem ko sta jo Hitler in Mussolini s prilizovanjem, a tudi z vse bolj odkritimi grožnjami vabila, naj pristopi k Trojnemu paktu, pa so Britanci, ki so bili prisotni v Grčiji le z majhnim kontingentom, pritiskali nanjo, naj se poveže z Grčijo in Turčijo ter se jima v konfliktu pridruži. To je bil čas intenzivnih in dramatičnih pogajanj, mrzličnega delovanja različnih obveščevalnih služb v Beogradu in krčevite diplomatske dejavnosti, ki jo je zastavil regent, da bi rešil državo katastrofe. Novi angleški premier Winston Churchill je svojemu ministru za zunanje zadeve Anthonyju Ednu o njem zapisal: »V tem položaju je Pavle še najbolj podoben nesrečniku, ki je zaprt v tigrovi kletki in upa, da zveri ne bo razdražil, medtem ko se ura obeda neizbežno približuje.«[4] Po pristopu Madžarske, Romunije in marca 1941 tudi Bolgarije k silam osi in po vkorakanju nemških čet v te tri države se regent ni mogel več upirati firerjevemu naraščajočemu pritisku, toliko bolj, ker je bilo jugoslovansko gospodarstvo vedno bolj odvisno od rajha: 4. marca se je tako odpravil na trnovo pot v Berchtesgaden, kjer ga je Hitler v štiriurnem pogovoru skušal prepričati, naj izrabi »enkratno priložnost« in se poveže z zmagovito Nemčijo. Ne da bi karkoli obljubil, se je Pavle po povratku v Beograd moral soočiti s kronskim svetom, ki je bil dramatično razcepljen: medtem ko so Slovenci in Hrvati trdili, da je treba pakt podpisati, ker jih bodo sicer nemške čete zasedle, so bili Srbi s Cvetkovićem na čelu večinoma nasprotnega mnenja. Po njihovem bi se vojska lahko umaknila na jug države in od tam, kot v prvi svetovni vojni, kljubovala sovražniku. Šele ko je general Pešić razložil, da bi bil v najboljšem primeru v šestih tednih zlomljen vsak odpor in da od Britancev pa tudi od Turkov in Sovjetov ni pričakovati posebne pomoči, so se člani kronskega sveta odločili za podpis pakta. Dolgo omahovanje kneza Pavla pa ni bilo brez koristi: v želji, da bi imel Jugoslavijo na svoji strani, se je firer namreč obvezal, da je ne bo zapletel v vojno in da ne bo zahteval prehoda nemških čet čez njeno ozemlje, po zmagi nad Grčijo pa da jo bo nagradil s Solunom. Angleži, ki so se v tistem času edini upirali Nemcem in so že dolgo z ogorčenjem gledali, kako njihov »prijatelj« popušča totalitarnim silam, so to posmehljivo komentirali, da samo norec lahko verjame Hitlerjevim besedam. Vsekakor sta Cvetković in Cincar-Marković 25. marca v bližču dunajskega Belvedera podpisala pakt ob prisotnosti Hitlerja, von Ribbentropa, grofa Ciana in japonskega veleposlanika v Berlinu. Ne glede na obetavne besede, ki so bile izrečene ob tej priložnosti, sta bila tako potrta, da

je bilo vse skupaj, kot je rekel Ribbentrop, še najbolj podobno pogrebni svečanosti.

Londonski BBC je jugoslovanski pristop k Trojnemu paktu pomenljivo komentiral: »Nevihta se zgrinja nad Jugoslavijo. Zgodovina te države je v teh dneh vredna pomilovanja. Toda zadnje poglavje še ni napisano.«[5] Zadnje poglavje so nameravali napisati Britanci sami, ko so se dokončno zavedeli, da so njihovi napori, prepričati kneza Pavla, naj kljubuje Hitlerju in Mussoliniju, ostali brez uspeha. Pri tem so računali na tiste srbske politične in vojaške kroge, ki se že dolgo niso strinjali z regentovo zunanjo in notranjo politiko, predvsem po sporazumu s Hrvati. V beograjski čaršiji je bil Pavle tako osovražen, da so prisluhnili tudi najbolj neverjetnim govoricam o njegovih ambicijah. Šušljalo se je, da streže mladoletnemu kralju Petru po življenju in da mu je sam firer obljubil krono. Po konkordatski krizi so proti njemu skovali kar petnajst zarot, od katerih sta le dve predvidevali samo njegov odstop, ne pa tudi fizične likvidacije. V takem okolju, željnem krvi in maščevanja, britanskim agentom pač ni bilo težko najti ljudi, ki so bili pripravljeni na sodelovanje. Primernega človeka so našli v glavnem štabu jugoslovanskega letalstva, kjer je general Bora Mirković, znan po svojih skromnih intelektualnih sposobnostih, a tudi velikem fanatizmu, skupaj s svojim predstojnikom generalom Dušanom Simovićem že dolgo koval pučistične naklepe. 26. marca je prišlo v Beogradu do velikih demonstracij, na katerih so srednješolci in študentje, ki so jih podpihovali tudi komunisti, protestirali proti paktu, vzklikali vojni in slavni tradiciji srbskega naroda. Naslednjo noč je vojska pod vodstvom generala Mirkovića skoraj brez nasilja izvedla državni udar, strmoglavila vlado in regentstvo ter proglasila 17-letnega kralja Petra II. za polnoletnega. Pavle, ki je bil v trenutku državnega udara na vlaku blizu Zagreba, ni sprejel Mačkovega vabila, naj se opre na Hrvate in ne prizna nove vlade. Zdelo se mu je bolj primerno, da se vrne v Zagreb, od koder je že naslednjo noč odpotoval z ženo in otrokoma v izgnanstvo.

V Londonu so novico o puču sprejeli z navdušenjem. Čeprav je šlo za eminentno srbsko dejanje, je Churchill izjavil, da je upor sad herojskega jugoslovanskega ljudstva, ki da je znova odkrilo svojo dušo. Tudi v drugih zahodnih državah so beograjski dogodki imeli velik psihološki učinek, saj so zadali Hitlerjevemu prestižu in mitu njegove nepremagljivosti hud udarec. *New York Times* jih je celo primerjal sončnemu žarku, ki posije skozi oblačno nebo. Ne glede na namene in napačne načrte materialnih organizatorjev udara in njihovih britanskih podpornikov, kot pravi angleška zgodovinarka Elisabeth Barker, je treba prav v tem iskati poglavitno opravičilo za neodgovorno dejanje, ki je prepustilo Jugoslavijo na milost in nemilost silam osi. V Beogradu je pučiste pozdravila navdušena množica, patriarh Gavrilo pa jih je blagoslovil kot »osvoboditelje našega naroda in države«. Hitler je s svoje strani ob novici o jugoslovanskem puču v navalu jeze nemudoma sklical sestanek s šefom generalštaba in ukazal, da je treba organizirati posebno vojno operacijo z zgovornim imenom »Strafgericht« (Kazen), ki naj brez usmiljenja uniči jugoslovansko vojsko in državo.

Novi predsednik vlade general Dušan Simović je malo pred udarom

obljubil Angležem, da bo takoj po prevzemu oblasti napadel Italijane v Albaniji. Toda po ustoličenju je s sodelovanjem starih kariatid, kot sta bila zunanji minister Ninčić in bivši premier Jevtić (po krajšem obotavljanju se jima je 3. aprila pridružil tudi Maček), nadaljeval omahljivo politiko, tako značilno za prejšnji režim. V Beogradu so še enkrat skušali zaigrati na Mussolinijevo in Hitlerjevo rivalstvo v balkanskem prostoru in mrzlično iskali stik z Rimom. Duče pa ni imel namena, da bi se pogovarjal z vlado, ki je bila že obsojena na smrt. »Prišla je vaša ura,« je rekel Paveliću 29. marca in dal ustašem – bilo jih je vsega 150 – dovoljenje za akcijo v upanju, da bo prehitel Nemce in v Zagrebu organiziral sebi pokoren režim.[6] Medtem ko so se tajne vesti o skorajšnjem napadu množile iz ure v uro, je Churchill 4. aprila še enkrat skušal prepričati Simovića, da mu preostane samo ena možnost: bliskovit napad na Italijane v Albaniji, da si zagotovi čim večji vojni plen in omogoči svojim 30 divizijam učinkovit odpor proti Nemcem. Toda v Beogradu sta vladali samo še zmeda in popolna ohromelost, kot je poročal general Dill, ki ga je Eden tajno poslal v Jugoslavijo. Medtem ko so slovenski člani vlade v strahu za svojo usodo skrivaj iskali stik z Nemci, so Srbi stavili predvsem na Moskvo, v obupni težnji, da si zagotovijo njeno podporo. Tako je bila zadnja Simovićeva mednarodna poteza pogodba s sovjetsko vlado o prijateljstvu in nevtralnosti (ne pa o medsebojni pomoči), za katero se je Stalin odločil, da bi ohrabril Jugoslovane v njihovem odporu proti Nemcem in opozoril firerja, da mu njegova enostranska politika v balkansko-podonavskem prostoru ni pogodu. »Platonski« dogovor, kot ga je označil nemški ambasador v Moskvi, sta podpisala 6. aprila 1941 ambasador Gavrilović in Molotov ob pol treh ponoči. Že nekaj ur pozneje so Nemci brez vojne napovedi ali ultimata napadli Jugoslavijo iz svojih oporišč v Bolgariji, z izgovorom, da je njihova manjšina v nevarnosti. Ob 7. uri so nad Beogradom, ki so ga zaman proglasili za odprto mesto, že krožile nemške štuke in ga nemoteno bombardirale. Pri tem je bilo ubitih okrog 2.000 ljudi, uničena pa je bila med drugim tudi Narodna knjižnica z vsemi dragocenostmi. V naslednjih dneh so nemške, italijanske, madžarske in bolgarske čete s skupaj 870.000 vojaki skoraj brez odpora zasedle kraljevino Karadjordjevićev: 10. aprila je padel Zagreb, naslednji dan Ljubljana, 12. aprila pa Beograd. Jugoslovanska vojska, za katero so bile v zadnjih dvajsetih letih izdane ogromne vsote, se je sesula kot hiša iz kart: 200.000 vojakov in 12.000 oficirjev je bilo zajetih, pri tem pa zaplenjenega še veliko orožja in vojaške opreme. Nemci so imeli minimalne izgube: 151 mrtvih, 329 ranjenih in 15 pogrešanih.

Tuji opazovalci so v zadnjih letih pred vojno v svojih poročilih večkrat poudarjali, da je jugoslovanska vojska nepripravljena in da v njej prevladuje zastarela miselnost, ki izvira iz izkušenj balkanskih vojn in prve svetovne vojne. Tako je francoski vojaški ataše v svojem komentarju o manevrih novembra 1937 zapisal, da pač ni naloga Francozov prepričati jugoslovanske poveljniške kroge o njihovih več kot skromnih sposobnostih in jim svetovati, naj naredijo harakiri. Obenem pa so se vsi opazovalci strinjali, da so Jugoslovani odlični vojaki, zmožni velikih naporov. Toda ob uri resnice se je izkazalo, da je imel prav ameriški vojaški ataše v poročilu iz leta 1934:

»Zaradi etničnih razlik med narodi, ki so bili vključeni v kraljevino po prvi svetovni vojni, in zaradi medsebojne nestrpnosti, celo sovraštva, še vedno ni kohezivnega nacionalnega duha. Zato prebivalstvo na splošno ne bo prežeto z navdušenjem za vojno, tudi če bo treba braniti kraljevino. Hitri in odločilni porazi bodo, po vsem sodeč, povzročili razpad velikega dela armade...«[7]

Večina ministrov je v paniki zbežala iz Beograda in se med 14. in 16. aprilom skupaj s kraljem Petrom zatekla pod britansko zaščito v Grčijo. Dva dni kasneje sta Cincar-Marković in general Danilo Kalafatović podpisala brezpogojno kapitulacijo. Dragoljub Jovanović je že leta 1932 na propagandnem lističu preroško zapisal: »Ko bodo razmere postale prevroče, bodo z avionom zbežali na varno, nas pa pustili sredi državljanske vojne in v spopadu s tujim sovražnikom, s prazno blagajno, dolgovi in obupom.«[8]

[1] *Tatjana Crisman-Malev, Da Klobuk a Zagabria, La vicenda dell'Himmler dei Balcani, Qualestoria, XIV, nov. 1986, št. 3, str. 75.*

[2] *NAUS, 860II.00/1043.*

[3] *Documents Diplomatiques Français, knj. XV, str. 517, op. 4.*

[4] *Hans Knoll, Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten, 1940–1943, Oldenburg, München, 1986, str. 81.*

[5] *Alfredo Breccia, Jugoslávia 1939–1941, Giuffré, Milano, 1978, str. 569.*

[6] *James J. Sadkovich, Italian Support for Croatian Separatism, 1927–37, Garland Publishing, New York and London, 1987, str. 301.*

[7] *NAUS, 860II.30/6.*

[8] *NAUS, 860II.105/13.*

JUGOSLAVIJA V VOJNI 1941–1945

9. poglavje

VOJNA

»Razmajana, antikontinentalna jugoslovanska država, umetna versajska tvorba je propadla,« je aprila 1941 zapisal list *Deutsche diplomatisch-politische Korrespondenz*.[1] Zares so okupacijske sile v skladu s svojimi apetiti in politično močjo razkosale jugoslovansko ozemlje. Slovenijo so razdelile na tri dele: Prekmurje je dobila Madžarska, Nemčija si je prisvojila Gorenjsko, Štajersko, slovensko Koroško in del Dolenjske, tri četrtine gospodarsko najbolj razvitega ozemlja, Italija pa je dobila preostalo Dolenjsko, Notranjsko in Ljubljano. Hitler je v zvezi s svojim področjem izdal navodilo, da ga je treba čimprej ponemčiti, in ta ukaz so njegovi lokalni predstavniki skušali z vso zavzetostjo uresničiti. Prepovedali so slovenščino v javnosti, zaprli šole in kulturne ustanove ter hkrati načrtovali izselitev okrog 260.000 ljudi v rajh, na Hrvaško in v Srbijo. Tega naklepa sicer niso mogli izpeljati do konca (deportiranih je bilo okrog 60.000 Slovencev), toda po oceni Foreign Officea okupacijskega terorja, ki so ga izvajali v teh krajih, ni bilo mogoče primerjati niti s terorjem na Poljskem.

Italijani so se odločili za prožnejšo politiko, čeprav ni manjkalo glasov, predvsem iz Trsta, ki so zahtevali priključitev novega ozemlja k Julijski krajini in raznarodovalno akcijo, kakršno so fašisti izvajali v tej deželi že dve desetletji. V Rimu pa je pravladalo mnenje, da je bolj primerno, čeprav v nasprotju z mednarodnim pravom, ustanoviti posebno Ljubljansko provinco, v kateri bi Slovenci uživali vsaj omejeno kulturno avtonomijo. Po načrtih zagovornikov takšne politike naj bi Ljubljana postala privlačno središče za vse Slovence, tudi za tiste pod Nemčijo, v naivnem upanju, da bo Italija, ko bosta tretji rajh in Sovjetska zveza izkrvavela v medsebojnem spopadu, razširila svojo oblast daleč prek mejne črte, ki jo je v srednji Evropi zarisal sam Hitler.

Medtem ko so s Slovenijo ravnali kot z vojnim plenom, pa je Hrvaška vsaj na papirju dobila samostojnost, za katero so se njeni politiki v zadnjih dveh desetletjih tako vztrajno borili: 10. aprila 1941 je v Zagrebu, ki so ga pravkar zasedle nemške čete, ustaški predstavnik Slavko Kvaternik razglasil Neodvisno državo Hrvaško. Dejstvo, da je do te proglasitve prišlo v senci nacističnih bajonetov, medtem ko je bil poglavnik Ante Pavelić še v Italiji, je nosilo

v sebi dvojno sporočilo: da je Hrvaška marionetna država in da bosta Mussolini in Hitler še naprej tekmovala, kdo si bo v njej zagotovil odločilen vpliv. Vladko Maček, ki po invaziji sovražnih enot ni zbežal v inozemstvo kot večina njegovih kolegov, temveč se je vrnil v Zagreb, je 10. aprila v duhu tolstojanskih načel, za katere se je navduševal, izdal razglas, s katerim je pozval svoje pristaše, naj sodelujejo z novimi oblastmi. Ustašem je priznal celo zaslugo, da so Hrvaški vrnili njene zgodovinske meje. Ko je tako dokončno kompromitiral svojo stranko, se je v pričakovanju boljših časov kot Cincinat umaknil na svoje posestvo. Kasneje ga je ustaški režim konfiniral in celo zaprl v Jasenovac, najbolj zloglasno koncentracijsko taborišče na Hrvaškem. Maja 1945 je zbežal na Zahod, ne da bi se otresel žalostnega slovesa, da je, če ne drugače, s svojo miroljubno pasivnostjo, podprl sramotno Pavelićevo tiranijo.

Mačkova trditev, da so ustaši združili celotno zgodovinsko ozemlje hrvaškega naroda, je bila od samega začetka lažna. Italijani so sicer poglavniku priznali pravico do Bosne in Hercegovine, zase pa so zahtevali dobršen del dalmatinske obale. V zvezi s tem je med vladama prišlo do živahnih diplomatskih pogajanj, ki so se zaključila 7. maja 1941 v Tržiču na srečanju med Mussolinijem, Cianom in Pavelićem. Ob tej priliki so sklenili, da bo Hrvaška odstopila Italiji ves srednji del dalmatinske obale med Šibenikom in Splitom ter skoraj vse jadranske otoke in Boko Kotorsko. Preostali del Dalmacije, v glavnem od Splita do Dubrovnika, ki so ga Hrvati ohranili zase, naj bi demilitarizirali in odprli za italijansko vojsko. Državi sta se povezali tudi v carinsko in monetarno unijo, se obvezali, da bosta tesno sodelovali na zunanjepolitičnem področju in določili, da dobi hrvaško krono princ iz savojske dinastije. 18. maja 1941 se je Pavelić odpravil na uradni obisk v Rim, kjer so svečano podpisali omenjene dogovore, Viktor Emanuel III. pa je izbral za hrvaškega kralja svojega nečaka Aimona d'Aosta. Knez iz Spoleta je to investituro sprejel z odporom, čeprav je bil zaradi nje dolžan samo, da po velikem hrvaškem vladarju iz X. stoletja privzame novo ime: Tomislav II. Nikdar mu namreč ni bilo dano, da bi stopil na tla svojega kraljestva. Pred odhodom iz Rima je Pavelića sprejel v zasebno avdienco tudi papež Pij XII. Čeprav se je Vatikan opravičeval, da sveti oče ne more odkloniti pogovora s katoliškim državnikom, so to srečanje na Zahodu komentirali z velikim ogorčenjem. Po mnenju Angležev se še ni zgodilo, da bi tako pomemben verski voditelj z vsemi častmi sprejel mednarodno znanega morilca.[2]

O zločinskih naklepih ustašev si ni bilo mogoče delati utvar: takoj po prevzemu oblasti so sprožili »rasno revolucijo« proti Židom, Ciganom in predvsem Srbom, ki so sestavljali 30 odstotkov prebivalstva nove države. Medtem ko je Pavelić imel Bošnjake za brate »najčistejše hrvaške krvi« in v skladu s tem z njimi tudi ravnal, pa je za Srbe odobril uničevalni program, po katerem naj bi jih tretjino pobili, tretjino pregnali na tuje, ostale pa prisilno spreobrnili v katoliško vero. Ta načrt so takoj začeli uresničevati, ne da bi se katoliška cerkev znala pravočasno ograditi od njega. (Obseg holokavsta niha v skladu s političnimi prepričanji raziskovalcev med 30.000 ter 1.000.000 in več žrtvami, pri čemer je po zadnjih raziskavah najverjetnejša številka 330.000). Ujeta v mrežo nacionalizma, cerkev ni protestirala dovolj

odločno proti zverinskim pokolom nedolžnih ljudi ali njihovi prisilni »evangelizaciji«. Še huje pa je, da je s svojimi prelati, duhovniki in frančiškanskimi patri sodelovala pri ustaških zločinih ter prispevala s tem k zmedi, inerciji in ravnodušnosti javnega mnenja, ki ni imelo pastirjev, vrednih tega imena.

V načrtih zavojevalcev pa naj bi Hrvaška ne bila edina samostojna država na področju bivše Jugoslavije. Italijani, ki so zasedli Črno goro, so namreč sprva nameravali znova v njej ustoličiti staro dinastijo Petrovićev-Njegošev, toliko bolj, ker je bila v sorodu s Savojci. Toda ušteli so se, kajti legitimni črnogorski knez Mihailo je odklonil, da bi zasedel prestol svojih očetov na tako poniževalen način, in se je raje odločil za koncentracijsko taborišče. Črna gora je tako ostala pod okupacijo italijanskih čet in pod vlado visokega komisarja, s katerim je sodelovala svetovalska konzulta, sestavljena iz lokalnih zelenaških veljakov. Srbija pa je medtem izgubila vsa svoja periferna območja: Baranjo in Bačko je morala prepustiti Madžarski, skoraj celo Makedonijo Bolgariji, Kosovo z zahodno Makedonijo pa italijanski Albaniji. Zožena na meje, ki jih je imela pred balkanskimi vojnami, oropana tudi Banata, kjer je vladala nemška manjšina, se je znašla v nekakšnem institucionalnem limbu. Zasedle so jo nemške enote in jo, vsaj na začetku, upravljale s pomočjo »načelnika« Milana Aćimovića, zloglasnega vodje beograjskih žandarjev, in Ljotićevih čet.

Pokoli in preganjanja, ki so jih ustaški režim, madžarske in bolgarske okupacijske sile pa tudi kosovski Albanci sprožili proti Srbom, so dvignili val beguncev, ki je pljusnil na srbsko območje pod nemško upravo. Mnogi pa so se zatekli v gozdove in se pred preganjalci skušali organizirati v oborožene

ANTE PAVELIĆ *na sprejemu pri Hitlerju. Na desni Hermann Göring.*

skupine. Poleg te, iz obupa porojene samozaščite, je opazen še drug pojav: okrog častnikov kraljeve vojske, ki so se izognili ujetništvu, so se začeli zbirati vojaki, odločeni, da poraza ne sprejmejo pasivno. Navezujoč se na staro protiturško uporniško tradicijo, so se četniki začeli pojavljati v nekaterih srbskih in črnogorskih področjih že aprila 1941. Pod vodstvom Koste Pečanca, junaka iz prve svetovne vojne in pozneje predstavnika najbolj zagrizenega nacionalizma, je tako nastalo v južni Srbiji močno gibanje, ki se je najprej spopadlo s kosovskimi Albanci. Na hribovitem območju Ravne gore v zahodni Srbiji pa se je postavil na čelo majhne čete 49-letni polkovnik Draža Mihailović z namenom, da ohrani pri življenju vsaj iskro srbske neodvisnosti. Iz nje se je razvila divja in nebrzdana vojska, ki je, zvesta tradiciji, monarhiji in mitom slavne zgodovine, dala v naslednjih letih močan pečat dogajanju v osrčju zasedene Jugoslavije.

Istočasno je stopila v akcijo tudi KPJ, ki se je pred vojno uskladila v disciplinirano in kompaktno organizacijo, katere člani, kot je rekel neki angleški opazovalec, niso bili duhovniki, temveč jezuiti. Do preobrazbe je prišlo leta 1935 po VII. kongresu Kominterne, ko je Moskva v strahu pred naraščajočim nacizmom izbrala taktiko Ljudske fronte in ukazala evropskim komunističnim partijam, da opustijo izolacijo, v kateri so po njenih navodilih dotlej vztrajale, in strnejo svoje vrste s tistimi meščanskimi in socialdemokratskimi silami, ki so pripravljene na sodelovanje. V primeru Jugoslavije je takšna politika narekovala komunistom, da sprejmejo njeno ozemeljsko celovitost, a tudi etnično raznolikost kot danost, s katero je treba

Četniki v Skopju 19. aprila 1934. V sredi vojvoda KOSTA PEČANAC.

računati. Tako se je porodila ideja o bodoči federaciji svobodnih narodov in o KPJ, ki bi bila prav tako strukturirana po nacionalnem ključu. Ta zamisel je bila delno uresničena maja in avgusta 1937 z ustanovitvijo KP Slovenije in KP Hrvaške.

Za udejanjenje omenjenih načrtov je Moskva izbrala Josipa Broza (takrat so mu rekli še Walter, kasneje Tito), 45-letnega agenta Kominterne. Na čelu partije je zamenjal Gorkića, ki so ga junija 1937 poklicali v Moskvo, kjer je skupaj z 800 »trockisti« jugoslovanskega porekla izginil v žrelu stalinističnih čistk. Po preizkusni dobi, polni bojev in nasprotovanj, so Broza, kljub občasnim kritičnim ocenam Kominterne, januarja 1939 le postavili za generalnega tajnika »firme«, kot so v žargonu imenovali partijo. Ambiciozni Hrvat jo je v kratkem času korenito preoblikoval in zaznamoval s svojo osebnostjo. Otresel se je »tujih in omahljivih elementov«, predvsem intelektualcev, ter se obdal z mladimi, nadarjenimi in gorečimi ljudmi, med katerimi so izstopali Slovenec Edvard Kardelj, Črnogorec Milovan Djilas in Srb Aleksander Ranković. Z njihovo pomočjo je organiziral jedro 8.000 komunistov in Zvezo komunistične mladine (SKOJ) s 30.000 člani, ki so s svojimi starejšimi tovariši poleti 1939 po podpisu pakta Ribbentrop-Molotov dokazali, da se Moskva nanje lahko zanese, a pod pogojem, da brzda njihovo revolucionarno gorečnost. Sporazum Sovjetov z nacisti, njihov napad na Finsko in hkratna obsodba Velike Britanije in Francije, da sta krivi za imperialistično vojno, sta pomenila težak udarec politiki Ljudske fronte, od katere se je predvsem na Hrvaškem oddaljilo precej intelektualcev-simpatizerjev. Nista pa omajala trdnosti komunistov, ki so se tudi v naslednjih mesecih sicer prožno prilagajali moskovski politični liniji, obenem pa upali, da ni več daleč čas za revolucijo. Po porazu Francozov in umiku Britancev s kontinenta je namreč sovjetska vlada začela dvomiti o svojih nacističnih zaveznikih, predvsem zaradi njihove ekspanzije v balkansko-podonavskem prostoru. V odgovor na te strahove je Walter poleti 1940 mislil celo na možnost revolucionarne vstaje proti beograjskemu režimu, ki je očitno vedno bolj drsel v nemško privlačno sfero in je bil od znotraj povsem trhel. Njegov načrt, ki je povezoval prepričanje, da so razmere zrele za revolucijo z mednarodno krizo kapitalističnega sveta, pa je odločno odklonil sekretariat Kominterne, češ da v Jugoslaviji še ni razmer za diktaturo proletariata: »Partija mora nadvse resno nastopiti proti tistim, ki pri uresničitvi take avanture upajo na pomoč Rdeče armade.«[3] Ta poziv k treznosti pa je Kominterna pospremila z navodilom, naj komunisti med ljudmi, v meščanskih krogih in vojski krepijo voljo do oboroženega upora, v primeru da bi država postala plen Nemčije in Italije. Voditelji KPJ, ki so se med 19. in 23. oktobrom 1940 tajno sestali v Zagrebu na tako imenovani V. konferenci, so seveda ubogljivo upoštevali te direktive, ne da bi se odpovedali misli na revolucijo. Znova so začeli širiti glasove o fašistični nevarnosti in pozneje, na začetku leta 1941, napadati »izdajalsko« Cvetkovićevo vlado, ker se ni dovolj odločno uprla Hitlerjevemu pritisku za pristop k Trojnemu paktu. V naslednjih tednih je postala njihova agitacija nadvse burna, in če ne upoštevamo podtalnega, a močnega rivalstva med Moskvo in Berlinom, tudi protislovna: tako so protestirali proti zavezništvu Jugoslavije s fašističnimi

režimi in zahtevali tesnejše povezovanje s Sovjetsko zvezo, kot da ta ne bi bila Hitlerjeva zaveznica. Po drugi strani pa so obtoževali Veliko Britanijo, da je začela »imperialistično« vojno, hkrati pa pomagali angleškim agentom v njihovih spletkah proti Pavlovemu režimu, da bi ga zamenjali z odločno protinemško usmerjenimi predstavniki srbskega nacionalizma.

Napad osi na Jugoslavijo in njeno razkosanje nista omajala trdnega prepričanja partije, da je za nemške in britanske imperialiste največji sovražnik Sovjetska zveza in da bodo proti njej sprožili vojno, brž ko bo mogoče. Potrebno se je bilo torej pripraviti za obrambo domovine socializma in obenem izkoristiti priložnost za uresničitev lastnih revolucionarnih ciljev. Prvi korak so storili slovenski komunisti, ki jim je uspelo, kakor je svetovala Kominterna, ohraniti dialog z nekaterimi zmernimi silami, predvsem s peščico vidnih intelektualcev, s krščanskimi socialisti in demokratičnim krilom sokolov. Medtem ko glavnina meščanske politične elite, ki se je zbrala v Narodnem svetu za Slovenijo, ni sprejela njihove »ponujene roke«, so omenjene štiri skupine 26. aprila 1941 z drugimi manjšimi ustanovile Osvobodilno (oziroma Protiimperialistično) fronto z namenom – čeprav še ne povsem jasnim glede konkretnih pobud – da se bodo borile za osvoboditev in združitev slovenskega naroda.

Medtem ko se je Stalin na vse načine trudil, da bi si ohranil Hitlerjevo naklonjenost – med drugim je 8. maja 1941 razveljavil sporazum z vlado kralja Petra II. in zaprl njeno ambasado v Moskvi – so se jugoslovanski komunisti v prepričanju, da jim bo »strašna vojna v kapitalističnem svetu« prej ali slej sama nudila priložnost za revolucionarno akcijo, mrzlično pripravljali na boj. Hitlerjeva invazija na Sovjetsko zvezo 22. junija 1941 jih torej ni presenetila: napad na »cvetoči sovjetski vrt«, kot piše v razglasu, ki ga je v Beogradu objavil CK KPJ, je terjal od vsakega jugoslovanskega proletarca, da se z orožjem v roki angažira za njegovo obrambo. Ta odločitev je bila toliko lažja, ker niso dvomili, da je kapitalistični svet tik pred razsulom, da bo Rdeča armada brez težav premagala Wehrmacht in da je njena zmaga samo vprašanje tednov, največ mesecev. O zaupanju v neposredno sovjetsko pomoč zgovorno priča poročilo, ki ga je Tito konec junija 1941 poslal Kominterni: »Pripravljamo ljudsko vstajo proti okupatorju, ker je med ljudstvom velika pripravljenost za boj. Sporočite nam o tem svoje mnenje. Orožja imamo dokaj malo. Ali je možno, da ga kmalu dobimo?«[4]

Medtem je Kominterna Walterju že poslala poziv, naj KPJ stori vse, da bi »podprla in olajšala boj« ZSSR. Toda ker je dobro vedela za njegove revolucionarne ambicije, je posebej poudarila, »da gre v sedanji etapi za osvoboditev izpod fašističnega jarma, ne za socialistično revolucijo«.[5] To pa so Tito in njegovi povsem prezrli in s tem že na samem začetku upora proti okupatorju zasejali seme političnega razhajanja s Stalinom. Konec junija je politbiro ustanovil v Beogradu glavni štab narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije in imenoval Josipa Broza za njegovega poveljnika, 4. julija pa sklenil, da od sabotaž in diverzij preide v splošno vstajo. V Črno goro ter Bosno in Hercegovino je poslal agente, ki naj bi jo organizirali in pri tem izrabili med ljudstvom že prisotne spontane manifestacije odpora. V Sloveniji je po 22. juniju Protiimperialistična fronta povsem opustila ta

naziv, s tem pa še poudarila svoj domoljubni značaj in drugačnost od odporniškega gibanja v preostali Jugoslaviji. Medtem ko je bila drugje glavna nosilka vstaje KPJ, je OF v Ljubljanski pokrajini, kjer je imela svoje središče, ohranila tako na organizacijskem kot na programskem področju značaj koalicije in pri tem poudarjala predvsem misel o suverenosti slovenskega naroda in njegovi pravici do samoodločbe. Domovinska ljubezen, ki so jo v Sovjetski zvezi v trenutku nevarnosti znali spretno izkoristiti kot prvinsko silo za dvig ljudskih množic proti sovražniku, pa je komunističnim voditeljem na Hrvaškem narekovala povsem drugačno politiko. V prepričanju, da bo Rdeča armada tako in tako v nekaj tednih v Zagrebu, se več kot mesec dni niso mogli odločiti, ali naj se z orožjem postavijo po robu Neodvisni državi Hrvaški. Kominterna in CK KPJ sta jih zato ostro obsodila, kar jih je sicer spodbudilo k boju, v medsebojnih odnosih znotraj partije pa ni ostalo brez posledic. Še slabše so se stvari razvijale v Makedoniji, kjer je lokalni vodja Metodije Šatorov-Šarlo sklenil, da ne bo upošteval navodil KPJ, češ da je makedonski narod končno združen z bolgarskimi brati in da bo zato sledil njihovi partijski liniji. Zanjo pa je bilo značilno pasivno čakanje, kar je bilo v popolnem nasprotju z odločitvami jugoslovanskih komunistov.

Poziv k uporu je imel sprva največji odmev v Črni gori, kamor je politbiro poslal Milovana Djilasa z nalogo, da ga organizira. Ohlapna italijanska oblast je zares omogočila 13. julija 1941 izbruh množične vstaje, ki so jo podžigali ranjeni ponos ljudstva in filoruske simpatije, tako značilne za črnogorsko družbo. V nekaj dneh je bil, razen pomembnejših mest, osvobojen celoten teritorij Črne gore, in to z lahkoto, ki je presenetila same komuniste ter jih prepričala, da je napočil čas revolucije. Omamljeni od uspeha, so začeli napadati »razrednega sovražnika«, kar pa jih je usodno oslabilo. Italijani so namreč z vso silovitostjo vrnili udarec in si do srede avgusta, tudi s pomočjo albanskih in muslimanskih čet, zagotovili nadzor nad deželo. Še usodneje za komuniste pa je bilo, da so se jim Črnogorci zaradi rdečega terorja odtujili in so se začeli množično pridruževati četnikom.

Izbruh vstaje v Srbiji je bil manj spektakularen, vendar bolj učinkovit zaradi oblikovanja partizanskih odredov, ki so začeli s sabotažami predvsem na prometnih zvezah. Pojav rivalskega odporniškega gibanja, ki je bilo ne glede na žrtve pripravljeno pomagati Sovjetski zvezi v njenem obupnem boju proti Hitlerju, je prisilil četnike, da so bolje opredelili svoj program in taktiko. Izrekli so se proti nerazsodnemu spopadu z Nemci, dokler se vojna sreča ne obrne, češ da »še ni prišel čas za boj«, da je treba varčevati srbsko kri in s tem varovati »biološko substanco naroda«. Mihailović je v pričakovanju primernega trenutka za odpor, h kateremu je nameraval pozvati ves narod, omejil konfrontacijo z Nemci na najnujnejše. Ne glede na to bistveno razliko, ki je partizanom narekovala, da zviška gledajo na četnike, si obe skupini sprva nista bili apriorno sovražni, temveč sta celo usklajevali skupne akcije proti Wehrmachtu. Te sicer niso imele velikega učinka zaradi slabe discipline in pomanjkanja bojevitosti pri četnikih, ki pa po drugi strani niso hoteli prepustiti vse iniciative partizanom.

Pojav gverile je neprijetno presenetil Nemce, ki so po napadu na Sovjet-

sko zvezo oddaljili z Balkana svoje najboljše čete. V razpadli Jugoslaviji so ostale samo enote, ki so bile potrebne za najnujnejšo kontrolo dežele, iz katere so nameravali uvažati poljedelske pridelke in za vojaško industrijo pomembne rudnine: boksit, krom in baker. Nemški vrhovni štab je menil, da je treba predvsem ohraniti nadzor nad prometnicami med Ljubljano, Zagrebom, Beogradom in Solunom, ker so te omogočale oskrbo vojaških enot v Grčiji in Rommlovih čet v severni Afriki. Osnovna naloga Wehrmachta je bila torej varovati ceste, železnice, rudnike in najpomembnejše industrijske centre, medtem ko se Nemci za druga področja niso dosti menili. Da bi Srbijo čimbolj zapletli v svojo mrežo, so zgodaj začeli misliti na sodelovanje lokalnih kolaboracionistov; tako so že avgusta 1941 prepričali Pećančeve četnike, da so prestopili na njihovo stran. Konec meseca pa so sklenili dati več teže srbski vladi: na čelo so ji postavili generala Milana Nedića, enega najbolj prestižnih oficirjev nekdanje kraljeve vojske, in mu za ohranitev reda in miru dovolili organizirati močno žandarmerijo. Nedić je takoj po prevzemu dolžnosti navezal tajne stike z Dražo Mihailovićem in mu predlagal, naj s svojimi ljudmi odide v Bosno in tam začne boj proti ustašem, medtem ko bo sam razgnal komuniste v Srbiji. Nemci, ki so bili obveščeni o tem in o istočasnih stikih med četniki in partizani, pa so pogovore takoj prepovedali v prepričanju, kot je rekel Hitler, da »srbski konspirativni kliki« ne gre zaupati. 16. septembra je firer ukazal poveljstvu Wehrmachta za jugovzhod, naj »z energičnimi metodami zaduši uporniško gibanje«, pri čemer je mislil tako na partizane kot na četnike, ter v ta namen poslal v Srbijo enote iz Grčije, Francije in celo z vzhodne fronte.[6]

Istega dne, 16. septembra 1941, je Tito zapustil Beograd in odšel na uporniško območje, kjer je v Stolicah sklical glavni štab. Ob tej priliki je s svojimi najožjimi sodelavci sprejel nekatere sklepe, ki so odločilno vplivali na nadaljnji tok dogodkov. Dogovorili so se, da bodo odpor decentralizirali po deželah, vendar pod vodstvom glavnega štaba, da bodo ustanovili regularne enote, uvedli po ruskem vzorcu za vse borce ime »partizan«, v odrede in bataljone poleg komandantov pa postavili tudi politične komisarje. Obenem so sprejeli navodila o nadaljnjem političnem delu in se predvsem odločili, da bodo na osvobojenih ozemljih nadomestili staro upravo z narodnosvobodilnimi odbori, ki naj postanejo prvi organi nove oblasti. Skratka, definirali so ustroj svojih izrazito ideološko opredeljenih vojaških sil in obenem položili temelje za novo družbeno ureditev ter s tem napovedali boj vsem preostankom starega socialnega reda. Pri tem so povsem ignorirali moskovsko priporočilo, da se je treba omejiti na odpor proti okupatorju in da druga, revolucionarna faza boja pride na vrsto šele po zmagi.

Glede na namene jugoslovanskih komunističnih vodij, da svojeglavo ubijejo dve muhi na en mah, je jasno, da Tito ni upošteval niti drugega moskovskega priporočila, naj sodeluje s četniki in tako strne vse patriotske sile v celoto. Oba voditelja sta se sicer srečala že 19. septembra 1941, a ker so bili njuni cilji diametralno nasprotni, se o skupnem boju nista mogla dogovoriti: Mihailović je zahteval zase vrhovno poveljstvo nad vsemi oborožennimi enotami, da bi jih prisilil v pasivno čakanje, po vojni pa obnovil stari režim, medtem ko je Tito gorel od nestrpnosti, da nadaljuje svojo tako

obetavno zastavljeno akcijo; predvsem pa se ni nameraval odpovedati narodnoosvobodilnim odborom, ki jih je upravičeno imel za temelj nove družbene ureditve. Mihailović seveda ni mogel spregledati, kakšne barve bo novi red: na prvem osvobojenem ozemlju v Užicu, kjer se je Tito nastanil ob koncu septembra, so namreč partizani razvili rdečo zastavo s srpom in kladivom, medtem ko se je na njihovih kapah pojavila boljševiška petero-kraka zvezda.

Spopadi, do katerih je prišlo poleti 1941 v Črni gori in Srbiji, so pritegnili tudi pozornost Londona, kamor je 21. julija kralj Peter II., po nekaj neprijetnih tednih v Palestini, prispel z jugoslovansko vlado. Angleški vladni krogi so slovesno sprejeli peščico ubežnikov, toda kmalu po prvi evforiji so se zavedeli, da tli, kljub skupni nesreči, med Srbi in Hrvati veliko sovraštvo, ki so ga prve vesti o ustaških pokolih še poglobile. Ko so zatem prišle novice o četniškem gibanju, se je Srbom še dvignila samozavest, hkrati pa so se okrepile simpatije Britancev za »majhno pogumno Srbijo«. Zdelo se je, da se prav v njej uresničuje scenarij, kakršnega so si zamišljali od začetka vojne: izbruh gverile na okupiranih področjih, ki naj bi jo organizirali in vodili njihovi agenti. V ta namen so julija 1940 ustanovili posebno agencijo, Special Operation Executive (SOE), s sedežem v Londonu in podružnico v Kairu, ki je bila zadolžena, da se posebej ukvarja z balkanskim prostorom in Bližnjim vzhodom. Da bi bila bolje obveščena o dogajanju, je SOE septembra 1941 poslala v Črno goro in Srbijo pod vodstvom kapetana Hudsona misijo, ki pa, tako se zdi, ni bila samo izvidniške narave. Kot nakazujejo nekateri britanski dokumenti, naj bi Hudson spodbudil in koordiniral odpor v Jugoslaviji in s tem posredno pomagal Sovjetski zvezi, ki je v tistem času edina na kontinentu nosila breme nacifašistične agresije. Pri tem pa so bili seveda Britanci zelo previdni in skromni v svojih pričakovanjih. V dokumentu, ki so ga 5. decembra 1941 pripravile angleške vojaške oblasti glede subversivne dejavnosti na Balkanu, piše: »Ni želeti, da bi povzročili v zasedenih deželah aktivno vstajo, kajti takšnim gibanjem v tem trenutku ne moremo nuditi vojaške pomoči. Vsekakor pa bi bilo koristno, če bi se v zasedenih balkanskih deželah ohranilo stanje nemira, ki naj bi zadostovalo, da v njih ostanejo močnejše notranje garnizije in da pride tako do dodatnega pritiska na sredstva in komunikacije osi.«[7]

Upanje Angležev, da jim bo uspelo uskladiti sodelovanje med AH 31 (kakor so s šifro imenovali Mihailovića) in Titom, pa ni trajalo dolgo. Voditelja sta se še enkrat srečala 27. oktobra 1941 in celo dosegla nekakšen sporazum, ki jima je nalagal, da bosta pomagala drug drugemu. Toda kmalu zatem, v noči med 1. in 2. novembrom, so četniki zahrbtno napadli Užice, kar je bilo znak za začetek državljanske vojne v Srbiji in na vseh tistih področjih, kjer sta si obe gibanji stali bok ob boku. Vzrokov za dokončen prelom med njima ne gre iskati samo v globokih ideoloških, političnih in strateških razhajanjih, pač pa tudi v zavesti četniškega poglavarja, da ga London priznava za voditelja odpora v Jugoslaviji, in ne nazadnje v zastrašujočem vtisu, ki so ga nanj naredile nemške represalije: 10. oktobra je namreč poveljstvo Wehrmachta izdalo ukaz, da je treba za vsakega ubitega Nemca ustreliti sto Srbov, za vsakega ranjenega pa petdeset. Ta surovi odgovor na

partizanske in četniške sabotaže so Nemci tudi uresničili z vrsto povračilnih akcij, ki so dosegle svoj višek med 21. in 23. oktobrom v Kragujevcu. V tem industrijskem središču so tiste dni nemške čete ustrelile 2300 talcev (takšno število navajajo sodobni viri), med katerimi so bili tudi dijaki in profesorji tamkajšnje gimnazije.

Ta in druge represalije niso ostale brez posledic v srbskem javnem mnenju, ki se je začelo distancirati od partizanov in jih celo ovajati Nedićevim žandarjem. Ko so Nemci opazili, da se stvari razvijajo ugodno, so se sredi novembra odločili za veliko ofenzivo proti Titovim in Mihailovićevim četam, ne da bi se zmenili za možnost sodelovanja, ki jim ga je slednji 11. novembra ponudil. V nekaj tednih so jih razbili ter pregnali prek srbskih meja v Sandžak, kjer so bile razmere zaradi italijanske okupacije za ene in druge brez dvoma lažje. Skupna usoda pa ni pomirila obeh tekmecev, saj sta se že decembra ponovno spopadla in brez prekinitve nadaljevala bratomorni boj do konca vojne. V Srbiji je medtem zavladal svinčeni mir: partizansko gibanje se v njej še dolgo ni moglo opomoči, medtem ko je večina Mihailovićevih četnikov po tajnem dogovoru prešla v vrste Nedićevih žandarjev, kar je komunistom upravičeno dovoljevalo, da jih ožigosajo z izdajalci.

Po padcu »sovjetske republike« v Užicu se Tito, kljub porazom partizanskih čet in prekinitvi radijskih stikov z Moskvo, ni predal malodušju: 7. decembra 1941 je v Drenovi v Sandžaku sklical posvet, ki so se ga udeležili nekateri njegovi najbližji sodelavci, med njimi Kardelj, Ranković in Djilas. V luči zadnjih dogodkov so ugotovili, da se je oboroženi odpor proti okupatorjem spremenil v razredni boj med kmeti in delavci na eni in buržoazijo na drugi strani. Ker se je po njihovem mnenju bližal Hitlerjev vojaški in politični zlom (na kar naj bi kazali nedavni uspehi sovjetskih čet, ki so zaustavile Nemce pred Moskvo), je postajala vse bolj aktualna druga etapa revolucije. Prepričani so bili, da se imperialisti tega dobro zavedajo: prav zato Anglija še ni odprla druge fronte na evropskem kontinentu, temveč je skušala, kot je pričal četniški napad na Užice, kjerkoli je bilo mogoče, strniti reakcionarne vrste ter jih usmeriti proti revolucionarjem in naprednim silam. Potrebno je torej vztrajati v boju proti okupatorju, hkrati pa odločneje obračunati z domačim razrednim sovražnikom.

V skladu s temi zveriženimi miselnimi konstrukti so Tito in njegovi 21. decembra 1941 v vasi Rudo, na Stalinov rojstni dan, ustanovili s člani partije in njene mladinske organizacije 1. proletarsko brigado (pozneje divizijo), ki naj bi postala diamantna konica osvobodilnega in socialnega gibanja. Na čelo so ji postavili veterana španske državljanske vojne Kočo Popovića, ki jo je oblikoval v dobro organizirano udarno enoto. Z 2. proletarsko brigado, ustanovljeno nekaj mesecev kasneje, je postala jedro partizanskih sil v Bosni in Hercegovini, na območju torej, kjer se je naslednji dve leti premikala glavnina Titove vojske.

Medtem ko se je v Srbiji, Bosni in Črni gori odporništvo razvijalo predvsem na podeželju, se je v Sloveniji pojavilo najprej kot mestna ilegala, ki ji v Jugoslaviji ni bilo enake in z izjemo varšavskega upora leta 1944 tudi v Evropi ne. Vrhovni plenum OF, ki so ga sestavljali zastopniki vseh njenih

Ljubljanski škof GREGORIJ ROŽMAN

ustanovnih skupin, je že 28. julija izvolil izvršni odbor, sam pa se je 16. septembra 1941 preoblikoval v Slovenski narodnoosvobodilni odbor, ki je prvi v Jugoslaviji zahteval zase vso oblast na vojaškem, sodnem in političnem področju. Prepovedal je sodelovanje z okupatorjem, razširil svojo dejavnost na celotno slovensko ozemlje, brez ozira na stare in nove meje, pozval intelektualce h »kulturnemu molku« in organiziral plebiscitarne akcije, ki so se spremenile v splošen tih protest proti italijanskemu okupacijskemu režimu. Ena od nevralgičnih točk OF je bila varnostno-obveščevalna služba (VOS), ki se pod vodstvom Zdenke Kidrič ni omejevala samo na špijonažo, pač pa je prav kmalu postala uspešna udarna sila za boj proti peti koloni in likvidacijo »sovražnikov ljudstva«. Ta teroristična taktika, ki so jo svojim partnerjem vsilili komunisti v prepričanju, da je treba izvajati »revolucionarno pravico« ne samo proti odkritim, temveč tudi proti potencialnim nasprotnikom, je kmalu usodno poglobila že predvojna razhajanja znotraj slovenske družbe. Dobršen del pripadnikov Slovenske ljudske stranke je namreč v svojem rabiatnem klerikalizmu povsem nekritično sprejel nauk Pija XI. iz enciklike *Divini Redemptoris* (1937), po katerem je »komunizem nekaj bistveno slabega, in zato v nobeni reči ne bo z njim sodeloval, komur je mar krščanska omika.«[8] Čeprav so delili mnenje OF, da si je treba postaviti za cilj Združeno Slovenijo, so bili prepričani, da jo bo mogoče doseči s pasivnim čakanjem na ugodni razplet dogodkov na velikih bojiščih, ko bo tudi za Slovence prišel trenutek obračuna z okupatorjem. Med OF in njenimi nasprotniki, pristaši starih meščanskih strank in deloma klera, na

čelu katerega je bil ljubljanski škof Rožman, je po prvih žrtvah prišlo do nepremostljivega razkola: najusodnejše dejanje je bil v tem smislu »ultimat« z dne 21. decembra 1941, s katerim je skrajna desnica zagrozila »oefarjem« z ovadbo zasedbenim oblastem. Na atentate, sabotaže in spopade s partizani so Italijani s svoje strani odgovorili na drastičen način. General Mario Roatta je v neki svoji okrožnici zapisal, da »z uporniki ne gre ravnati po načelu zob za zob, temveč po načelu glavo za zob«.[9] Že 3. oktobra 1941 je Viktor Emanuel III. proglasil Ljubljansko pokrajino za vojno področje, na začetku leta 1942 pa so njeno glavno mesto obdali z bodečo žico in začeli izvajati hude represalije, v prepričanju, da je treba Slovence uničiti, preseliti ali asimilirati. Požiganje in rušenje hiš in celih vasi, streljanje tistih, ki so jih zalotili z orožjem v roki, ubijanje talcev, množično interniranje prebivalstva, vse to so bili pojavi divjega nasilja, ki je prizadelo na tisoče občanov Ljubljanske pokrajine. V koncentracijska taborišča na Rabu, Gonarsu, Monigu in drugam je romalo od 20.000 do 25.000 oseb, pred vojaško sodišče je bilo postavljenih 13.186 Slovencev, od maja 1942 do januarja 1943 so okupacijske oblasti ustrelile 145 talcev. Kljub temu, da je bilo razmerje sil med 3.500 partizani in 65.000 italijanskimi vojaki izredno veliko, se je upor neustrašeno nadaljeval in silil generala Robottija v cinično razmišljanje: »Premalo ubijamo.«[10]

V drugi polovici leta 1941 so se znašle italijanske oblasti v težkem položaju tudi na Hrvaškem in v Dalmaciji. Jasno je namreč bilo, da je Pavelić vse bolj odvisen od nacistov, to pa je Italijanom narekovalo do ustaškega režima zadržan, če ne celo sovražen odnos. Da bi okrepili svoje pozicije, so začeli izrabljati spopad med Hrvati, Bošnjaki in Srbi ter se postavili na stran slednjih, tudi v prepričanju, da je treba iskati glavni vzrok partizanskega upora v množičnih pokolih, ki so jih zagrešili ustaši nad pravoslavnim prebivalstvom. 22. avgusta je Mussolini ukazal svojim četam, naj zasedejo ne samo demilitarizirani del Dalmacije, pač pa tudi Hercegovino, Bosansko krajino, Liko in Kordun, torej etnično mešana ozemlja, ki so pripadala Neodvisni državi Hrvaški. Ta poteza je povzročila nemočno ogorčenje vladnih krogov v Zagrebu, obenem pa poglobila prepad med večjim delom naroda in Pavelićem, za katerega se je izkazalo, da je nesposoben zagotoviti hrvaško ozemeljsko celovitost. Po nekem angleškem poročilu naj bi ustaškega režima odslej ne podpiralo več kot 10 odstotkov Hrvatov. To pa seveda ne pomeni, da bi se med ljudskimi množicami okrepila volja do upora proti bandi kriminalcev (približno 35.000), ki so ostali na oblasti samo z nemško podporo. Tudi zato, ker Hrvaška kmečka stranka ni hotela sodelovati s komunisti, se je partizansko gibanje le s težavo zakoreninilo na Hrvaškem, razen seveda na področjih z močnim srbskim življem in v odločno protiitalijanski Dalmaciji.

Medtem so se v krogih jugoslovanske emigracije v Londonu nadaljevali spori, in to ne samo med Hrvati in Srbi, pač pa tudi med srbskimi konservativci in liberalci, med civilisti in vojaki, med generali in oficirji nižjega ranga, ne da bi kralj v svoji neizkušenosti znal med njimi uspešno posredovati. Britanski poslanik pri vladi v izgnanstvu Sir George Rendel je pronicljivo zapisal, da ti ljudje trošijo svojo energijo v diskusijah o drugorazrednih

vprašanjih in netijo stara sovraštva, ki imajo toliko skupnega s stvarnostjo kot razprave arheologov o starodavnih mestih Ninivah in Tiru. 11. januarja 1942 se je kriza zaostrila do take mere, da je bil »tisti ljubeznivi niče«, kakor so Angleži pravili generalu Simoviću, prisiljen odstopiti. Na njegovo mesto je kralj imenoval Slobodana Jovanovića, predstavnika najbolj nazadnjaških in nacionalističnih srbskih krogov. Ta je v želji, da okrepi svojo vlado, kljub nasprotovanju Hrvatov, imenoval za ministra vojske in mornarice Dražo Mihailovića, ki je bil že 7. decembra 1941 povišan v generala. S svojo odločitvijo je hotel Jovanović tudi potrditi tezo, da med nekdanjo kraljevo vojsko in četniškim gibanjem ni presledka, temveč da gre pravzaprav za »jugoslovansko vojsko v domovini«. To so bile seveda le pobožne želje, kajti gibanje je bilo razen manjše slovenske četniške skupine izključno srbsko, sestavljeno iz tolp, katerih kolovodje so upoštevali Mihailovića kot vrhovnega poveljnika samo takrat, kadar jim je to ustrezalo. Ti »gospodarji vojne«, bradati in lasati po pristni četniški tradiciji, so se kmalu zavedeli, da lahko navežejo z Italijani obojestransko koristen odnos, saj so imeli iste sovražnike: ustaše in partizane. Tako je prišlo med njimi do tesnega sodelovanja, kar so četniki razlagali kot taktično potezo, ki jim bo omogočila preživetje, dokler ne pride njihova ura, ko se bodo po izkrcanju Angležev na dalmatinski obali pridružili svojemu naravnemu zavezniku.

Simovićev padec je dramatično odjeknil v Kairu, kjer je bilo jedro jugoslovanskih oboroženih sil, ki so po 6. aprilu sledile kralju v izgnanstvo. Njegovi oficirji, med njimi general Mirković, vodja udara proti regentu Pavlu, so se ponovno uprli in predlagali Simoviću, naj aretira vse ministre ter znova prevzame predsedništvo vlade. Konflikt so razrešili šele po dolgotrajnih pogajanjih novembra 1942 s prestopom generala Mirkovića in njegovih pristašev v vojsko Velike Britanije, ki jim je bila očitno dolžna nekaj hvaležnosti. Vsekakor pa je hudo škodil ugledu jugoslovanskih emigrantov, na katere so Britanci začeli gledati z vse očitnejšim prezirom.

Kljub notranjim spopadom pa je zavezništvo med Srbi in Hrvati v izgnanstvu – Slovenci so imeli pri vsem bolj malo besede – preživelo, predvsem zato, ker ga je utrjeval skupni strah pred komunisti. Podobna zaskrbljenost je narekovala Angležem, da ustvarijo mit o generalu Mihailoviću in njegovem gibanju, ki so ga v tisku in na BBC povzdignili v svetel zgled vsej Evropi. »Srbi,« je bilo rečeno v eni od oddaj londonskega radia, »nam kažejo, kako je treba umirati za domovino.« Pri tem je bilo povsem drugotnega pomena, da so proslavljali junaška dejanja, ki jih niso opravili četniki, temveč partizani. Teh ni hotel nihče opaziti, celo sovjetska vlada ne, kajti v trenutku, ko so bile nemške čete na Volgi in Kavkazu, si pač ni mogla dovoliti, da bi javno razglašala svoje simpatije do gibanja, ki ni skrivalo revolucionarnih ambicij. V tem smislu je zgovorno, da radijska postaja Svobodna Jugoslavija, ki jo je ob koncu leta 1941 organizirala Kominterna, ni v tem času nikoli poročala o Draži Mihailoviću kritično, temveč je celo, na Titovo veliko ogorčenje, posnemala po zahodnih medijih novice, ki so ga kovale v zvezde.

O tedanjih sovjetskih skrbeh priča telegram, ki ga je 5. marca 1942 poslala Moskva Walterju takoj za tem, ko so obnovili radijsko zvezo z njegovim glavnim štabom. Podpisal ga je »Ded«, torej Georgij Dimitrov, generalni

tajnik Kominterne, zvenel pa je kot opomin, naj ne pretirava z revolucionarno vnemo, temveč naj skuša doseči predvsem sporazum z vsemi domoljubnimi silami, na Anglijo pa naj gleda kot na zaveznico Sovjetske zveze in ne kot na sovražno državo. V svojem odgovoru je Tito zavrnil očitke, vendar se je kmalu izkazalo, da zanje ni bil neobčutljiv: 4. aprila 1942 je sklical v bosanskem mestecu Foči, kjer je bil sedež glavnega štaba, sestanek z najožjimi sodelavci, da bi izdelali novo politično linijo v skladu s priporočili iz Moskve. Sklenili so, da bo poslej poudarek samo na narodni osvoboditvi in ne več na razrednem boju. Odločili so se tudi, da bodo spremenili svoj odnos do Angležev in do vlade v izgnanstvu, s katero ne bodo več polemizirali iz ideoloških razlogov, temveč izključno zaradi zaslombe, ki jo daje četnikom-izdajalcem. To prilagajanje moskovskim navodilom seveda ni pomenilo odrekanja revoluciji, temveč priznavanje pravilnosti sovjetske teze, da je trenutno treba poudariti predvsem domoljubne razsežnosti boja. Poteza je bila vsekakor uspešna, saj se je bogato obrestovala, čeprav v Črni gori, Hercegovini in vzhodni Bosni ni bilo lahko ustaviti »elementov«, ki so vztrajali v »levih odklonih«. Toda kljub vsemu, kot piše Djilas, »kar zadeva politično linijo in taktiko, poslej ni bilo več bistvenih premikov. V boju z okupatorjem je revolucija našla samo sebe...«[11]

Za Tita in njegove, ki so se dolgo predajali utvari o hitri zmagi Sovjetske zveze in njenem posegu v dogajanje na Balkanu, je bilo vsekakor težko sprejeti tako odločitev, čeprav jo je po drugi strani zahteval razvoj dogodkov. Nemške čete so na ruski fronti še napredovale, Moskva pa ni bila pripravljena poslati jugoslovanskim partizanom, kljub njihovim obupnim prošnjam, nobene pomoči. Medtem je Wehrmacht znova prešel v ofenzivo in razvil proti upornikom v vzhodni Bosni sredi januarja 1942 široko vojaško operacijo. Iztekla se je v mesecu dni, obnovila pa na pomlad, tokrat s pomočjo Italijanov, pri čemer ni šlo brez ostre polemike, ali je v boj s komunisti primerno vključiti tudi četnike. Hitler je bil še vedno mnenja, da so banditi, s katerimi se ni mogoče sporazumevati, komandant italijanskih sil na Balkanu general Roatta pa je trdil, da jih je treba v trenutnih razmerah izrabiti in se jih znebiti šele, ko ne bodo več koristni. Polemika, ki je še zaostrila napete odnose med zaveznikoma, je izzvenela v prazno: Italijani so se sicer navidezno sprijaznili z nemškimi tezami, v resnici pa so se še dalje naslanjali na četnike, ker so postali sredstvo, ki se mu niso več mogli odreči.

Pod udarci Nemcev, Italijanov, ustašev in četnikov (celo med temi je bilo nekaj poskusov sodelovanja) so se partizanske sile nevarno zamajale. Sredi maja 1942 so partizani izgubili svobodno ozemlje okrog Foče in še druga oporišča v Hercegovini in Črni gori. Veliko borcev je zapustilo Titove vrste in se pridružilo Mihailoviću, čigar ugled je še rastel zaradi sočasne italijanske in angleške pomoči. Partizani so odgovorili s streljanjem dezerterjev in požiganjem vasi, s tem pa podžgali državljansko vojno, ki je bila vse bolj podobna bratomornemu klanju.

Da bi se izmuznil iz primeža, se je Tito sredi junija 1942 z glavnino svojih sil premaknil proti zahodu, proti Bosanski krajini in se tako približal Hrvaški in Sloveniji, kjer je odporniško gibanje že poželo nekaj uspehov. V Ljubljanski pokrajini je na pomlad dobilo takšen razmah, da ni presenetilo samo

okupatorja, kot je zapisal Kardelj v poročilu Titu, »pač pa tudi nas same«.[12] Na Dolenjskem je nastalo obsežno osvobojeno ozemlje, na katerem so Italijani le s težavo nadzorovali prometne poti in obdržali svoje posadke samo v pomembnejših krajih. Podobno kot v Dalmaciji, Hercegovini in Črni gori, kjer so se povezali s četniki, so tudi v Sloveniji iskali med prebivalstvom zaslombo, to je ljudi, ki bi bili pripravljeni sodelovati z njimi. Tega namena ni bilo težko uresničiti, in to ne samo zaradi odklonilnega odnosa duhovščine in tradicionalnih političnih krogov do komunistov, pač pa tudi zaradi nasilja, ki so ga pripadniki partije v svojem ideološkem fanatizmu izvajali nad »razrednim sovražnikom«. Med »zdravim prebivalstvom Ljubljane«, kot piše v nekem vatikanskem dokumentu, so se tako pojavile »vaške straže« in se od maja 1942 razmahnile v gibanje kakih 6.000 mož, ki so ga partizani po ruskem zgledu poimenovali bela garda, Italijani pa Milizia Volontaria Anticomunista, posmehljivo tudi »fioretti albi« (brezmadežni cvetki).[13] Voditelje tega gibanja so okupacijske oblasti našle med uglednimi ljudmi starega režima, ki so, prestrašeni od »brezverskega komunizma«, videli v fašizmu in njegovi »protiboljševiški križarski vojni« manjše zlo ter celo garancijo za slovenski narod. General Rupnik, ki so ga takrat postavili za ljubljanskega župana, je verno izražal njihovo mnenje, ko je menil, da se je treba zahvaliti dučeju, ker je dal Slovencem ustavo, ki temelji na neodvisnosti jezika in kulture. Bolj trezno je presojal razmere general Ruggero, ko je jeseni 1942 škofu Rožmanu v zvezi z nepričakovano vojaško podporo dejal: »Nam Italijanom mnogo pomaga, a med vami Slovenci ustvarja takšno sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti.«[14]

Dolgi marš Titove udarne skupine (približno 4.500 mož) se je začel 22. junija in je trajal tri tedne, v metežu spopadov s četniki, ustaši in njihovimi muslimanskimi pomagači. Nemci pa so v tem času skupaj z ustaši napadli drugo žarišče upora, ki se je ugnezdilo med planinami Kozare nedaleč od Banja Luke. V začetku julija so bili partizani, z njimi pa tudi nekaj tisoč otrok in žena, zajeti v železen obroč in v dveh tednih neusmiljeno strti. Kozara, eden najbolj tragičnih in krvavih dogodkov jugoslovanskega upora, je zahtevala najmanj 16.000 mrtvih in 70.000 odpeljanih v koncentracijska taborišča na Hrvaškem in v Nemčiji.

Spopadi, ki so se vneli spomladi 1942 v Bosni in Sloveniji, so odjeknili tudi v mednarodnem prostoru. Sovjetska zveza, ki je dolgo ignorirala ogorčene Titove zahteve, naj Mihailovića in vlado v izgnanstvu ožigosa kot izdajalce, se je končno le odločila za akcijo. Pri tem si ni težko predstavljati, da je šlo za nagrado vodstvu KPJ, ki se je končno spametovalo in se prilagodilo napotkom Kominterne. 6. junija 1942 je radio Svobodna Jugoslavija objavil poziv patriotov Črne gore, Sandžaka in Boke Kotorske, v katerem so označili četnike kot kolaboracioniste in povzročitelje bratomorne vojne. Tekst tega dokumenta je povzel TASS, v naslednjih tednih pa so ga objavili levičarski časopisi na Švedskem in v Veliki Britaniji, pa tudi *Daily Worker* v New Yorku. Ugledni čašnikar slovenskega rodu Louis Adamič je nato proti Mihailoviću organiziral glasno kampanjo, čeprav je glasnik Bele hiše na tiskovni konferenci še 24. julija slavil njegovo borbo kot »zgled samonikle in nesebične volje do zmage«.[15] Politična poteza, za katero so se odločili

v Moskvi, je močno zaskrbela tako jugoslovansko vlado v izgnanstvu kot britansko. Po zaslugi aparata »ultra«, s katerim se je angleški tajni službi posrečilo dešifrirati sporočila Wehrmachta, so Churchill in njegovi najbližji sodelavci dobro vedeli za sodelovanje četnikov z Italijani; vedeli pa so tudi, da imajo Nemci Mihailovića še vedno za sovražnika, zato ga niso odpisali v upanju, da mu bo uspelo dobiti nadzor nad celotnim jugoslovanskim odporniškim gibanjem. V tem smislu so tudi skušali vplivati na Sovjete, ki so bili pripravljeni, tako se je zdelo, spoštovati ustavno ureditev Jugoslavije, saj so po Hitlerjevem napadu 22. junija 1941 znova navezali diplomatske stike z vlado kralja Petra. Vendar je Moskva na te pritiske dolgo odgovarjala na dvoumen način in celo trdila, da s Titom nima stikov. Nepričakovana obsodba Mihailovića je torej izzvenela kot sunkovit politični zaobrat, ki je bil kmalu še dodatno potrjen: 3. avgusta 1942 so jugoslovanskemu poslaniku Simiću izročili uradno noto, s katero je sovjetska vlada zavzela uradno stališče proti četniškemu voditelju. Štiri dni kasneje je v Londonu sovjetski ambasador Majski storil isto v pogovoru z angleškim ministrom za zunanje zadeve Anthonyjem Ednom. Jugoslovanska vlada v izgnanstvu in Britanci so se v slutnji, da si hoče Stalin s tem manevrom zagotoviti prevlado nad Balkanom, odločno postavili v bran Mihailovića. Ob moskovskem koraku pa Angleži vendarle niso ostali ravnodušni, saj so se od avgusta 1942 dalje začeli vse bolj zanimati za dogajanje v Jugoslaviji in se spraševali, ali general Mihailović »vodi igro na pošten način«.[16]

Julija in avgusta 1942 so Italijani v Ljubljanski pokrajini z vojsko 120.000 mož krenili nad partizane in skupaj s svojimi slovenskimi zavezniki zadali OF težak udarec. Toda tistih »integralnih rezultatov«, ki so bili v Mussolinijevih načrtih na začetku Roške ofenzive, niso dosegli, kajti partizani niso le prestali težko preizkušnjo, temveč tudi preoblikovali svoje čete v pravo vojsko, kot je to storil Tito z enotami pod svojo komando. Ne glede na poraze, ki so jih doživeli, in umike, v katere so bili prisiljeni, so se jugoslovanski partizani po kritičnem trenutku v zgodnjem poletju 1942 tudi v očeh tujih opazovalcev izkazali kot najbolj žilavi uporniki med tistimi, ki so se na Balkanu postavili po robu silam osi. Njihovo klenost je dokazovalo tudi dejstvo, da jim je na jesen 1942 uspelo ustvariti v Bosanski krajini, Liki in severni Dalmaciji kar 50.000 kvadratnih kilometrov obsegajoče osvobojeno ozemlje, na katerem je živelo dva milijona prebivalcev. Središče tega področja je bilo mestece Bihać, ki so ga Titove čete po hudih bojih z ustaši zavzele 4. novembra 1942 v počastitev petindvajsete obletnice oktobrske revolucije. Vojni plen je bil izdaten, še pomembnejši pa je bil psihološki učinek te zmage, saj je tuji in domači javnosti, seveda pa tudi okupatorju, pokazala, da je partizanska vojska sila, s katero je treba računati. To je tudi potrdila novica, ki je prišla jeseni na sedež SOE v Kairo in po kateri naj bi Nemci v boju s partizani angažirali znatno več mož kot v spopadih s četniki.

V Londonu, kjer je Churchill že razmišljal o sunku v »spodnji del evropskega trebuha«, so se medtem še okrepile dileme, ali je primerno podpirati Mihailovića in ali ne bi bilo bolje staviti nekaj tudi »na partizanskega konja«. Konec oktobra 1942 je BBC, da zbode Mihailovića, izjemoma le spregovorila tudi o vojaških akcijah Titovih partizanov, agencija SOE pa

ga je že ves mesec pozivala, naj dokaže, kako je zaveznikom koristen, in mu prigovarjala, naj začne s sabotažami na prometnih zvezah, po katerih so Nemci oskrbovali Rommlov Afriški korpus. V trenutku, ko je britanska vojska pod poveljstvom generala Montgomeryja prešla pri El Alameinu v protinapad, bi bile take akcije še kako dobrodšle. Ker pa se je Mihailović bal nemških represalij, ni hotel o tem nič slišati. Tako je 5. novembra 1942 britanski poslanik pri jugoslovanski vladi uradno zaprosil njenega predsednika Jovanovića, naj svojemu vojnemu ministru ukaže napad ne železniško progo Beograd-Solun, do katerega pa seveda ni nikoli prišlo.

Konec 1942 se je Tito, ki je bil vedno bolj zaverovan v svojo moč, odločil za drzno dejanje: sklical je antifašistično skupščino jugoslovanskih narodov (AVNOJ), da bi iz svojih vrst sestavila novo vlado. S tem pozivom je skušal zbrati okrog sebe znane predstavnike predvojnega političnega in kulturnega življenja, ki niso bili člani partije, in tako zagotoviti skupščini čim večjo reprezentativnost. Brž ko je Moskva to doumela, je odgovorila z visoko pohvalo partizanskemu gibanju, Tita pa opozorila, naj gleda na svoj boj v širšem mednarodnem kontekstu in naj ne sprejema odločitev, ki bi lahko škodile koaliciji z Angleži. To je Tita prisililo k umiku, ki pa je bil v resnici samo navidezen. Odpovedal se je sicer ideji o lastni vladi, s katero bi nasprotoval vladi v izgnanstvu, ni pa se odrekel AVNOJ-u, sklicanem v Bihaću 26.–27. novembra 1942. Delegati, med katerimi namerno ni bilo veliko komunistov, so bili izbrani na osnovi seznama, ki ga je pripravil Ranković in za njim dodatno dopolnil CK ZKJ. V glavnem so bili iz Bosne in Hrvaške, ker Slovenci zaradi vojnih razmer niso mogli priti do cilja. Razprave v skupščini so bile polne zanosa, a hkrati brez prave vsebine, kajti o vsem je bilo že odločeno za kulisami. AVNOJ se je vsekakor razglasil za vrhovni politični organ jugoslovanskih narodov in izmed delegatov izvolil izvršni odbor, v katerem so bili predstavniki različnih etničnih skupin in ideoloških usmeritev. Čeprav so ga obvladovali komunisti oziroma njihovo vodstvo in o njem ni mogoče govoriti kot o svobodnem izrazu politične volje jugoslovanskih narodov, je vendarle postal glasnik novih idej o bodoči Jugoslaviji, utemeljeni na etnični in socialni pravičnosti ter enakopravnosti med spoloma (v partizanskem gibanju je bila pomembna udeležba žensk). Ta program, ki ni bil brez mesijanskega naboja, saj je obljubljal povsem drugačen družbeni red od prejšnjega, so sicer komunisti izrabljali za uveljavitev svoje želje po oblasti, kar pa širokih ljudskih množic, vpetih v spone stoletne revščine in zaostalosti, ni vznemirjalo. Sklepi, ki so bili v istem času (novembra 1942) sprejeti na konferenci četniških intelektualcev v Črni gori, so v primerjavi s svetlo vizijo komunistov vsekakor izzveneli staromodno, maloumno in totalitarno: zavzemali so se za »narodno regeneracijo«, za prevzgojo, tudi prisilno, vseh oporečnikov, predvsem Hrvatov, dokler ne bodo pripravljeni »razmišljati tako kot mi«.[17]

Telegram, s katerim je obvestil »Deda« o delu AVNOJ-a, je Tito podpisal s psevdonimom Walter kot takrat, ko je še bil agent Kominterne. Sestavil pa ga je v tonu, ki ga Stalinovo uho ni preslišalo, saj je odločno podčrtal, da ima zdaj parizansko gibanje svojo vojsko, ljudsko predstavništvo in ozemlje ter da se je razvilo v zrel organizem z lastno politično voljo in cilji. O tem je

pričal tudi Titov način življenja, saj se je prav v času »bihaške republike« začel vesti kot pravi šef države. Živel je v gradu, se obdal s krogom vidnih intelektualcev in pristal na kult lastne osebnosti, ki se ni dosti razlikoval od Stalinovega. Te težnje so se v naslednjem obdobju še okrepile: leta 1944 so partijski propagandisti dobili navodilo, da morajo v člankih vedno omenjati tudi Tita ob navajanju moskovskega »očeta narodov«. O Titu ne bi bilo mogoče reči, da se ne bi zavedal svoje pomembnosti in cenil sladkosti življenja. Randolph Churchill je marca 1944 pisal očetu na ironičen in šegav način: »Njegova pisarna je vsa prepeta s padalsko svilo in bolj podobna ljubezenskemu gnezdu luksusne kurtizane kot uradu gverilskega voditelja.«[18]

Med Titovimi političnimi manevri jeseni 1942 je še posebej značilen poskus, s katerim je skušal okrepiti svoj neposredni nadzor tudi nad slovenskim odporniškim gibanjem. V njem so se komunisti polastili vseh vzvodov oblasti, toda čeprav so bili močni v ideološkem pogledu, niso bili sposobni, da bi našli ustrezne vojaške voditelje. Tito se je zato odločil, da pošlje v Slovenijo enega svojih najboljših sodelavcev Arso Jovanovića, ki se je izkazal že kot oficir v generalštabu kraljeve vojske. Ta črnogorski nacionalist ozkih obzorij in skromne diplomatske spretnosti je takoj po svojem prihodu ranil občutljivost Slovencev, ki so bili ponosni na svojo vojaško samostojnost: že po nekaj mesecih, aprila 1943, se je moral s svojimi sodelavci vrniti v Bosno, za sabo pa je pustil vrsto polemik in zamer, ki so napovedovale, kako težko bo tudi v bodoči socialistični Jugoslaviji uresničiti načelo »bratstva in enotnosti«, s katerim so se partizani ponašali. Da bi omilil napetost z vrhovnim štabom, do katere je prišlo zaradi tega zapleta, je skušal Kardelj vsaj na organizacijski ravni izenačiti slovensko odporniško gibanje s tistim na jugu. Od tod odločitev, da potisne katoliške in liberalne sile znotraj OF na rob političnega dogajanja, odločitev, ki jo je še krepil občutek ogroženosti, s katerim so bili obsedeni jugoslovanski komunisti od začetka leta 1943. Zaradi zmage, ki so jo dosegli preteklega novembra Anglo-Američani nad silami feldmaršala Rommla v severni Afriki, je namreč postajala vedno bolj aktualna možnost, da se zavezniki izkrcajo na jugu Evrope. Januarja 1943 sta na srečanju v Casablanci Churchill in Roosevelt sicer sklenila, da se to ne bo zgodilo na Balkanu, a jugoslovanski komunisti tega niso vedeli, zato so se bali, da se bodo morali vsak trenutek soočiti s formalno prijateljskimi, a ideološko nasprotnimi četami, ki bodo potegnile za seboj kmečke in meščanske kroge znotraj in zunaj odporniškega gibanja. Da bi se izognili tej nevarnosti, ki bi jih oropala sadov njihovega dotedanjega dela, so se v Sloveniji odločili strniti vrste v OF in si jo povsem podrediti. Treba je bilo torej prisiliti krščanske socialiste in liberalce, da priznajo politično vodstvo partije in se v bodoče zadovoljijo samo z nedoločno in neopredeljeno kulturno avtonomijo. V ta namen so organizirali zapleten manever, poln grozenj in laskanja, ki se je končal 28. februarja 1943 z izjavo, podpisano v Polhograjskih Dolomitih, s katero sta obe skupini priznali KP Slovenije kot edini avtonomno organiziran politični subjekt v okviru OF. Mimo trenutnih implikacij je bil ta dokument, prav tako kot istočasen odhod Arse Jovanovića, značilen za bodočo Jugoslavijo: napovedoval je namreč, da

partija ne bo ob sebi trpela nobene sile, ki bi jo ovirala pri preoblikovanju družbe in gradnji »sovjetske« države.

Ob koncu leta 1942 se je možnega anglo-ameriškega izkrcanja na Balkanu zbal tudi Hitler, saj je ukazal, da je treba na tem področju okrepiti vojaške sile. Med 18. in 20. decembrom je bila v Vinici v Ukrajini italijansko-nemška konferenca, ki so se je poleg vojaških predstavnikov udeležili tudi Hitler, Ribbentrop in Ciano, da bi razpravljali o potrebnih ukrepih za ureditev razmer v Neodvisni državi Hrvaški. Na tem in na poznejšem srečanju v Rimu so sklenili, da je treba čez zimo povsem uničiti jugoslovansko odporniško gibanje; pri tem pa niso mislili samo na Titove partizane, temveč tudi na Mihailovićeve četnike, ki so jih najprej nameravali uporabiti za boj proti komunistom, potem pa likvidirati. To je bila edina firerjeva koncesija Italijanom, ki so še vztrajali v obrambi svojih srbskih zaveznikov.

V trenutku, ko je vojna sreča zaradi poraza Wehrmachta pri Stalingradu obrnila hrbet silam osi, je 20. januarja 1943 stekla operacija Weiss ali, kot so dejali Jugoslovani, četrta ofenziva. Na začetku vojne so bili nemški vojaki mnenja, da je bolje služiti na Balkanu kot na ruski fronti ali v severni Afriki, toda po dveh letih bojev njihovo prepričanje ni bilo več táko. General Lothar Rendulic, ki je prišel na Hrvaško leta 1943, piše v svojih spominih, da je kar tisoč vojakov zaprosilo za premestitev na druge fronte, celo na vzhodno, samo da bi se na težavnem bosanskem terenu izognili boju s partizanskimi bandami. Čeprav Tito v »bihaški republiki« ni ukazal splošne mobilizacije,

Kolona partizanov v Beli Krajini

so po uspehih Narodnoosvobodilne partizanske in prostovoljske vojske Jugoslavije mladi množično stopali v njene enote, tako da je bilo mogoče organizirati novo, četrto divizijo, ki se je imenovala »Dalmatinska«. Po načrtih vrhovnega štaba naj bi se te sile na pomlad premaknile proti Črni gori in južni Srbiji, da bi tudi v teh pokrajinah znova zanetile upor. Tito je že proti koncu leta 1942 poslal v to smer nekaj svojih najboljših čet, kar se je izkazalo odločilno, ko se je znašel ukleščen v operacijo Weiss. Čeprav so bile v tistem času vremenske razmere zelo slabe, saj je temperatura padla celo 25 stopinj pod ničlo, ni imel druge izbire, kot da jim sledi z glavnino svojih enot in ukaže umik iz Bosanske krajine. Pri tem se jim je v strahu pred ustaši pridružilo tudi krajevno srbsko prebivalstvo in kakih 4.000 ranjencev, ki jih je Tito moral vzeti s seboj, da jih ne prepusti sovražnikovi krvoločnosti. Partizani namreč niso bili priznani kot vojskujoča se stran, to pa je pomenilo, da so bili kot »banditi« takoj postreljeni, če so jih ujeli.

Na začetku ofenzive je nemški poveljnik general Löhr izjavil, da bo v deželi uvedel mir, pa četudi pokopališki mir. Na voljo je imel 105.000 vojakov, proti katerim je Tito lahko postavil samo 44.000 borcev. Na srečo je njegovim udarnim enotam uspelo odpreti prehod proti Neretvi, ki jo je nameraval prekoračiti, da si poišče zavetje v hribovitem svetu jugovzhodne Bosne. Pri tem je sklenil uporabiti most blizu mesta Konjic, hkrati pa ukazal, da si zavaruje hrbet, porušiti mostove ob tistem delu Neretve. Toda odpor Italijanov v Konjicu je bil močnejši od pričakovanega, zato so se partizanske čete, ki so jim bili Nemci za petami, znašle v pasti, iz katere se je bilo mogoče rešiti samo prek podrtega mostu pri Jablanici, ki je vsaj delno še povezoval oba bregova. V tem obupnem položaju, ki so ga dodatno zaostrile močne četniške sile na drugem bregu reke, Titu ni preostalo drugega, kot da ukaže umik čez Neretvo. Ker je želel imeti proste roke pri obračunu s četniki, o katerih je menil, da so mu bili kot potencialni britanski zavezniki najbolj nevarni, se je medtem začel pogajati z Nemci o zamenjavi ujetnikov in o premirju. Tako je prišlo v Sarajevu in Zagrebu med emisarji ene in druge strani do srečanj, ki so izhajala iz prepričanja, da rešitev revolucije opravičuje tudi začasen sporazum z Wehrmachtom, prav tako zainteresiranim za uničenje srbskih četniških nacionalistov. Pogovori, ki sta jih v Titovem imenu vodila Milovan Djilas in Vladimir Velebit, so dobro obetali, dokler ni zanje zvedel Berlin in jih odločno prekinil. V navodilih, ki jih je 21. aprila 1943 poslal v Zagreb Ribbentrop, je pisalo: »Naš cilj ni hujskati druge priti drugim, četnike in partizane, temveč oboje uničiti.« Še bolj drastičen je bil Hitler: »Z uporniki se ne gre pogovarjati, upornike je treba postreliti.«[19]

»Marčevski pogovori« so dokaj vznemirili Sovjete in jih prepričali, da ravna Tito preveč samovoljno in se pri tem ne ozira kaj dosti na njihovo mnenje in navodila. Toda ne glede na dvome, ki so se začeli porajati v Moskvi, ali mu gre zaupati, je treba podčrtati, da je bil trenutek prediha, za katerega so se morali zahvaliti stikom z Nemci, za partizane silno pomemben. Omogočil jim je namreč, da so prekoračili Neretvo in se na njenem levem bregu spopadli s četniki in Italijani. Kljub težkim razmeram, v katerih so se znašle Titove čete, so v tem spopadu dosegle odločilno zmago in po besedah Koče Popovića, zlomile četnikom hrbtenico. Toda ta uspeh so

plačale s strašnim trpljenjem in izgubami, ne samo zaradi spopadov, temveč tudi zaradi lakote in nalezljivih bolezni.

O težkem položaju partizanskih sil priča tudi sporočilo, s katerim je radio *Svobodna Jugoslavija* pozival okoliško prebivalstvo, naj se pridruži Narodnoosvobodilni vojski: »Sprejmemo kogarkoli kot tovariša v borbi, ne glede na njegove nazore in politično prepričanje.«[20] Vabilo ni ostalo brez odmeva: ko so prebivalci Črne gore, Sandžaka, Bosne in Hercegovine videli, kakšen poraz so doživeli četniki, so se začeli množično pridruževati partizanom. Ti so skrbno pazili, da ne bi ponovili »levih odklonov«, zaradi katerih so si komaj pred letom dni v istih krajih odtujili kmečke množice. Draži Mihailoviću pa ni preostalo drugega, kot da se, osamljen in poražen, v spremstvu kakih sto ljudi zateče v Srbijo, kjer je še vedno lahko računal na številne privržence.

Dejstvo, da so partizanske čete brez zunanje pomoči kljubovale ofenzivi šestih nemških in štirih italijanskih divizij ter precejšnjih četniških enot, je imelo velik politični, strateški in moralni pomen. Med drugim je ponovno spodbudilo Sovjetsko zvezo, da je z noto 2. aprila 1943 obnovila pritisk na jugoslovansko vlado v izgnanstvu, naj se distancira od Mihailovića. Tudi v britanskih vladnih krogih, ki so bili razočarani nad srbskimi nacionalisti, je oživelo zanimanje za dogajanje na balkanski šahovnici. Začeli so se zavedati, da lahko jugoslovanski uporniki odigrajo pomembno vlogo v primeru zavezniškega izkrcanja na Siciliji, saj bi na vzhodni obali Jadrana zadržali znatne sovražne sile.

Mihailović pa je storil vse, da si izkoplje grob z lastnimi rokami. Da bi bili bolje obveščeni o njegovih namerah in operativnih zmožnostih, so Angleži za božič 1942 poslali v njegov glavni štab novo misijo, ki jo je vodil polkovnik William S. Bailey. Odnosi med njima so se kmalu zaostrili tudi zato, ker je bil Mihailović prepričan, da mu doslej Britanci niso dovolj pomagali. 28. februarja 1943 se je na krstu v neki črnogorski vasi napil in si dal duška z ostrimi žalitvami na račun zahodnih zaveznikov, pri čemer je izjavil, da so njegovi sovražniki v prvi vrsti partizani, za temi ustaši in muslimani: z njimi se bo boril, in šele ko jih bo premagal, bo svoje sile usmeril tudi proti Nemcem. Glede Italijanov pa je poudaril, da so zanj edini vir oskrbe in da ga noben zavezniški pritisk ne bo prepričal, naj se odreče njihovi podpori. Te besede so s posredovanjem polkovnika Baileyja prišle na uho Churchillu, ki je potem na jugoslovansko vlado naslovil protestno pismo: če Mihailović ne bo spremenil svojega odnosa do Italijanov in jugoslovanskih sorojakov, bo vlada Njegovega Veličanstva prisiljena revidirati svojo politiko do njega in se nasloniti na druge odporniške skupine.

Medtem je Hitler 30. aprila 1943 sprožil proti jugoslovanskim upornikom novo operacijo, imenovano Schwarz. Pripravili so jo v največji tajnosti in o njej obvestili Italijane šele v zadnjem trenutku, sredi maja, ko je že stekel nemški vojaški stroj pod vodstvom generalov Löhra in Lütersa. S 127.000 vojaki, ki sta jih imela na voljo, sta obkolila vrhovni štab in glavnino njegovih operativnih sil (okrog 20.000 bojevnikov) v severnem delu Črne gore, na goratem in divjem področju Durmitorja. Tito, ki je še upal na premirje z Wehrmachtom, se je presenečen znašel z borci, ranjenci in

bolniki v železnem obroču in pod udarom nemškega letalstva. V tem brezupnem položaju je bila edina svetla točka prihod britanske misije Typical, ki jo je agencija SOE v noči 24. maja 1943 s padali spustila na Durmitor, da preveri moč partizanskega gibanja, o katerem so imeli v Londonu še vedno le informacije iz druge ali tretje roke.

Vodja misije kapetan William Deakin bi ne mogel priti v bolj tveganem, hkrati pa tudi primernejšem trenutku, da oceni epsko hrabrost Titovih čet. Skupaj z njimi se je namreč udeležil prehoda čez reko Sutjesko, ki je glavnini partizanskih sil omogočil, da so se po preboju Prve proletarske divizije rešile iz smrtonosnih klešč proti Bosni. Šlo je za pravo kalvarijo, ki je terjala več kot 7.000 mrtvih in med katero je bil ranjen tudi Tito. Poročila, ki jih je Deakin poslal v Kairo, pa so bistveno pripomogla k spremembi Churchillovega mnenja o partizanskem gibanju in ga spodbudila, da se je konec julija 1943 odločil poslati vojaško pomoč tudi Titu, pod pogojem, da je ne uporabi proti Mihailoviću. Ta zasuk, ki so ga še posebej pozdravili angleški vojaški krogi, je bil nedvomno povezan z dogodki v Sredozemlju: 10. julija so se namreč zavezniki izkrcali na Siciliji, kar je napovedovalo skorajšnji poraz Italije. 15. julija je Tito sklical sejo vrhovnega štaba in CK KPJ, na kateri so ocenili položaj na italijanski in vzhodni fronti, kjer je Rdeča armada prešla v ofenzivo. Na njegovo pobudo so se odločili, da bodo glavnino čet premaknili proti zahodu, na področja pod okupacijo Italijanov, da se bodo v trenutku njihove kapitulacije z njo lahko čimbolj okoristili.

Medtem ko je začela vzhajati Titova zvezda in z njo nova Jugoslavija, pa je nezadržno zahajala zvezda Karadjorjevićev. Konec junija 1943 je zaradi sporov med Srbi in Hrvati o bodoči delitvi Bosne razpadla vlada Slobodana Jovanovića. Peter II. je dolžnost za sestavo novega kabineta zaupal Milošu Trifunoviću, vodji Radikalne stranke; toda že na prvem zasedanju je prišlo med Srbi in Hrvati do ostrega spopada glede razdelitve vladnih fondov. In kot da to ne bi bilo dovolj, se je kmalu vnel še žolčen spor med samimi Srbi. Mladi kralj se je namreč odločil, da se bo oženil, temu pa sta se odločno postavili po robu njegova mati in večina srbskih politikov, ki so se sklicevali na staro tradicijo, po kateri čas vojne ni primeren za poroko. Tako je izbruhnila politična kriza, ki se je razpletla 10. avgusta 1943, ko je kralj brez ceremonij odslovil Trifunovića. Čez pol ure je bila že sestavljena nova vlada, ki jo je vodil nekdanji diplomat Božidar Purić in v kateri ni bilo več politikov, pač pa običajni funkcionarji. Kabinet, v katerem kmalu tudi ni bilo več nobenega Slovenca in Hrvata, je bil prepuščen na milost in nemilost kralju oziroma londonskemu predstavniku Draže Mihailovića, nezamenljivemu generalu Živkoviću.

Izkrcanje zaveznikov na Siciliji, istočasni padec Mussolinija in kapitulacija Italije 8. septembra 1943 so povzročili splošno vrenje v jugoslovanskih pokrajinah zahodno od Srbije, ki je bila še vedno pod Nedićevo in nemško peto. Čeprav na njegovo veliko ogorčenje Britanci niso Tita vnaprej obvestili o tem, da bo rimska vlada prosila za premirje, so njegove čete izkoristile nenaden razpad italijanske vojske. V dveh tednih so se polastile velikih količin orožja, streliva, opreme in hrane ter vsaj za nekaj dni pred prihodom Nemcev zasedle dobršen del ozemlja, ki so ga pred tem imeli Italijani. Koča

Popović je zabeležil v svoj dnevnik: »Split vre! V hotelu Palace so se nam klanjali zbegani italijanski generali in nam ponujali pepelnike, z otokov so prihajali kurirji, organizirala se je dalmatinska vojska. Delali smo kot v polsnu, omotični, neprespani, raztrgani. Okrog nas morje in ponorelo rjovenje naših vozil in nemških štuk. Iz začaranega kroga ni drugega izhoda kot v zmago.«[21]

Prepričanje, da je poraz Nemčije neizogiben, je pripomoglo, da so začeli v narodnoosvobodilno vojsko množično stopati prostovoljci, ki jih je bilo mogoče končno tudi oborožiti. Mesec dni po 8. septembru so se partizanske čete tako rekoč podvojile, kar pa ni šlo brez problemov, saj novinci niso imeli veliko vojaških izkušenj. Pridružili so se jim tudi tisti Italijani, ki so se po razpadu savojske vojske odločili, da bodo nadaljevali boj, a tokrat proti Nemcem. Tako so nastale italijanske enote – med njimi najprej Bataljon Garibaldi – ki so hrabro sodelovale v odporniškem gibanju. Na strani partizanov je namreč v naslednjih mesecih padlo 8.000 italijanskih mož, kar 3.000 več, kot jih je izgubilo življenje v Jugoslaviji v dveh predhodnih letih. Nemci so seveda na tisoče italijanskih vojakov tudi ujeli in jih odpeljali v koncentracijska taborišča, medtem ko se je mnogim s pomočjo domačega prebivalstva, ki jim je dalo civilne obleke in hrano, posrečilo zbežati domov.

Četniki, razočarani nad potekom dogodkov, so si skušali pomagati, kolikor je bilo mogoče. V prepričanju, da so »komunisti naši edini sovražniki«, so začeli iskati sporazum z Nemci, čeprav so jim bili ti še naprej nasprotni. Informacije o teh potezah so v britanskem establišmentu še podkrepile zagovornike dokončne prekinitve vsake zveze z Mihailovićem. Da se je angleška tehtnica nagnila na partizansko stran, pa je bistveno pripomogel novi šef britanske misije pri Titu Fitzroy Maclean, diplomat in pisatelj, Churchillov prijatelj in brigadir angleške vojske. V vrhovni štab je kot predstavnik generala Wilsona, poveljnika zavezniških sil v Sredozemlju, prišel 17. septembra 1943 s padalom, na isti način kot njegov predhodnik. V primeri z misijo kapetana Deakina, ki je bil samo agent SOE, je šlo za bistveno novost: Titu je bila poslana uradna misija, kar je de facto, če že ne de iure pomenilo njegovo priznanje pri zaveznikih. Maclean je v nekem intervjuju mnogo let kasneje povedal, da je prišel v Jugoslavijo z »odprto«, vendar ne »prazno« dušo. Zares se je takoj navdušil za partizansko epopejo in kmalu spoznal, da so načrti o možnem sporazumu med Titom in Mihailovićem, ki so jih še vedno gojili v Foreign Officeu, povsem preživeli. Takoj ob prihodu v Jajce, kjer se je takrat zadrževal Tito, je ugotovil, da je položaj v Jugoslaviji povsem drugačen od predstave, ki sta jo imela britanska vlada in zavezniško vojaško poveljstvo. Odločil se je torej, da se vrne v Kairo, poroča o tem, kar je videl, in priporoči – kot je v začetku novembra zapisal v obširnem poročilu – da se ukine podpora Mihailoviću in bistveno poveča pomoč partizanom.[22]

Poročilo, v katerem se Maclean ni posebej ukvarjal z vprašanjem, ali je Mihailović osebno odgovoren za kolaboracijo s sovražnikom ali ne, temveč se je omejil na opis velikosrbskih, protihrvaških in reakcionarnih teženj njegove politike, na njegovo nesposobnost, da bi okoli sebe zbral jugoslovanske narode in vojaško inertnost, je prispelo v London v trenutku, ko so se

množile novice o spremenjenem odnosu Nemcev do četnikov: 1. novembra 1943 je vrhovno poveljstvo Wehrmachta za jugovzhodno Evropo izdelalo poročilo, v katerem je pisalo, da pomenijo partizani nadvse resno nevarnost; temeljna naloga nemške vojske zaradi tega ni več stražiti Balkan pred možnim zavezniškim izkrcanjem, pač pa razbiti Titove čete. To je seveda predpostavljalo povsem drugačno politiko do četnikov: že 22. novembra so Britanci razvozlali sporočilo, ki se je nanašalo na sporazum med nemškim poveljstvom in Mihailovićevim predstavnikom v Črni gori; v njem je bil govor o prekinitvi medsebojnih sovražnosti na ozemlju zahodno od Sarajeva kot o prvem koraku v skupnem boju proti partizanom.

Macleanova analiza in informacije, ki jih je zbrala obveščevalna služba, so dokončno prepričale Churchilla, da so partizani edina gverilska skupina, ki uspešno »mori« Nemce. Na konferenci v Teheranu (od 28. novembra do 1. decembra 1943) se je srečal z Rooseveltom in Stalinom in izjavil, da je Tito v borbi proti Wehrmachtu storil dosti več od Mihailovića in da ga zato Britanci nameravajo podpreti »z vsemi silami«. Čeprav Sovjeti ob tej priliki niso pokazali velike pozornosti za jugoslovanski problem (Stalin verjetno ni hotel vzbuditi sumov, da je Tito njegov varovanec), je v tajnem dogovoru treh velikih zapisano, da je treba partizanom pomagati tudi z vojaškim materialom in akcijami komandosov. Istočasno so sporočili jugoslovanski kraljevi vladi, ki se je pred kratkim preselila v Kairo, da bodo ohranili ozemeljsko celovitost Jugoslavije, vprašanje njene meje z Italijo – o tem so govorili tako partizani kot begunski krogi – pa reševali po vojni na osnovi Wilsonovih predlogov iz leta 1919.

Veliki dogodki spomladi in poleti 1943 so imeli pomemben odmev tudi

TITO *v razgovoru z britanskim brigadirjem* FITZROYEM MACLEANOM *(desno), avgusta 1944*

znotraj samega partizanskega gibanja. Ker se je napovedoval konec vojne, je postalo jasno, da bo treba postaviti temelje novi državi še bolj določeno, kot je bilo to storjeno na prvem zasedanju AVNOJ-a. Vodje KPJ niso dvomili, da bo ta povsem drugačna od prejšnje. Svetozar Vukmanović-Tempo je v trenutku iskrenosti priznal grškim tovarišem: »V Jugoslaviji ne bomo nikoli dovolili, da bi bila obnovljena stara oblast in da bi ta izvedla ‚svobodne volitve'. Preveč žrtev smo dali, da bi to dovolili! Zavezniškim silam ne bomo dovolili priti v našo državo. Samo sile, ki so izbojevale zmago nad okupatorji, lahko izpeljejo volitve za novo oblast...«[23]

V ta namen je bilo sklenjeno, da se za pripravo terena oblikujejo primerne strukture, ki bodo predstavljale narode bodoče federalne skupnosti. To ni bilo potrebno v Sloveniji, kjer je že obstajala OF. Na Hrvaškem pa so 17. marca 1943 ustanovili odbor za sklic Antifašistične skupščine narodne osvoboditve Hrvaške (ZAVNOH), ki se je sestala 14. junija in se razglasila za vrhovno politično telo dežele. ZAVNOH se je predstavljal kot koalicija različnih političnih skupin Hrvatov in Srbov ter drugih manjšinskih narodov na Hrvaškem, toda, tako kot OF v Sloveniji, je bil povsem v rokah komunistov. Hegemonska vloga, ki si jo je diskretno, a odločno lastila hrvaška partija in njena vertikalna struktura, seveda nista mogli preprečiti, da bi znotraj nje ne bilo nasprotij, ki so izvirale iz osebnih ambicij posameznih voditeljev ali lokalnih patriotizmov. Značilno je, da je Tito z nejevoljo sprejel novico o priključitvi Istre, Reke in Zadra k Hrvaški, ki jo je ZAVNOH razglasil na svoji seji 20. septembra 1943. Po njegovem so si hrvaški komunisti, na čelu katerih je bil Andrija Hebrang, s to odločitvijo prisvajali pooblastila, ki so pripadala samo Jugoslaviji kot skupni državi. Nacionalizem hrvaškega liderja se je večini članov politbiroja CK ZKJ zdel tako nevaren, da so ga leto pozneje, oktobra 1944, odstavili z vrha KPH in ga zamenjali z bolj prilagodljivim in politično šibkejšim Vladimirjem Bakarićem.

Tudi slovenskih nacionalnih teženj, ki jih je propaganda o »bratstvu in enotnosti« jugoslovanskih narodov komaj mogla zakriti, Tito in njegovi najožji srbski in črnogorski sodelavci niso opazovali z odobravanjem, čeprav so bili v odnosu do njih previdnejši kot pri Hrvatih, saj so se zavedali, da bi bilo v Sloveniji partizansko gibanje brez domoljubne vsebine dokaj skromno. Ko je OF na začetku oktobra 1943 sklicala v Kočevju zbor odposlancev slovenskega naroda, na katerem so razglasili priključitev Primorske Sloveniji, si nihče ni upal oporekati temu izrazu suverenosti, da bi pri Slovencih ne prebudil latentnih zadržkov do skupnega življenja v Jugoslaviji.

V Kočevju so izvolili slovenske delegate za II. zasedanje AVNOJ-a, ki ga je Tito nameraval sklicati kot skupščino vseh jugoslovanskih narodov. Do podobnih zborovanj je prišlo že prej in pozneje tudi drugje: v Istri, Bosanski krajini, Črni gori, Sandžaku, Bosni in Hercegovini in celo Makedoniji. Nasprotno od Slovenije in Hrvaške, kjer je bil nacionalizem moteč, so komunisti v Makedoniji stavili prav nanj, da bi dali zagon odporu, ki se nikakor ni mogel razmahniti. Partija namreč v letih 1941 in 1942 v svojih naporih, da bi organizirala vstajo proti Bolgarom, ni imela uspeha. Makedonci so najprej z navdušenjem pozdravili prihod bolgarske vojske, v prepri-

čanju, da so se otresli srbskega jarma. Šele čez čas je postalo jasno, da Bolgarom prav tako kot Srbom ni mar za njihovo etnično drugačnost ter da se novi režim, tudi glede izkoriščanja rudnih bogastev in lokalne delovne sile, bistveno ne razlikuje od beograjskega.

Delavska partija Bolgarije je vodila med vojno povsem različno politiko od KPJ: proti filonacistični vladi v Sofiji ni organizirala upora, temveč se je v pričakovanju rdečearmejcev omejila na protinemško propagando med prebivalstvom. Glede Vardarske Makedonije, zaradi katere se je leta 1941 vnel spor s KPJ, je DPB sicer sprejela, vendar samo na videz, odločitev Kominterne, ki je bila v korist Jugoslovanov. Z izgovorom, da je vodstvo KPJ daleč in da lokalni komunisti niso dovolj močni, je zatrjevala, da za oboroženo boj v Makedoniji ni pravih osnov. Proti koncu leta 1942 je Tito sklenil ukrepati: v Makedonijo je naslednjega februarja poslal Svetozarja Vukmanovića-Tempa, enega svojih najbolj energičnih sodelavcev. Ta je predvsem v njenem zahodnem delu, priključenem italijanski Albaniji, kmalu organiziral komunistično skupino in zanetil skromno žarišče odpora. Manj uspeha je imel na Kosovu, kjer Albanci niso še nikoli uživali toliko pravic in tolikšne blaginje kot pod Italijani. Njegovemu pozivu se je odzvalo samo srbsko in črnogorsko prebivalstvo, ki se je znašlo v neprijetnem položaju manjšine in se zato pridružilo partizanskim enotam, aktivnim na obrobju dežele, na srbskem, črnogorskem in makedonskem ozemlju. Tudi po italijanski kapitulaciji se položaj ni bistveno spremenil: Kosovo so zasedli Nemci, ki so

Vodja hrvaških komunistov ANDRIJA HEBRANG *z ženo* OLGO *in hčerko, oktobra 1944*

uspešno nadaljevali s podpihovanjem protijugoslovanskih čustev, tako živih med albanskim prebivalstvom. Pri tem so zatrjevali, da so partizani ruski in srbski agenti, odločeni, da razkosajo in podjarmijo veliko Albanijo. Ta propaganda je bila nagrajena z uspehom: da bi se ubranili Srbov, so se Albanci organizirali v politično gibanje in vojaške formacije, s katerimi so do konca vojne uspešno nadzorovali dobršen del dežele.

Kljub sovražnim odnosom med albanskim in slovanskim prebivalstvom na Kosovu in v zahodni Makedoniji je KPJ uspelo v sami Albaniji navezati tesne stike s komunisti. Že leta 1941 je CK KPJ poslal tja inštruktorja Miladina Popovića z nalogo, da organizira odporniško gibanje. Kasneje se mu je pridružil še Dušan Mugoša in skupaj sta iz razkropljenih komunističnih skupin oblikovala enotno partijo. 1. marca 1943 je bila v vasici Labinot sklicana vsealbanska konferenca komunistov, na kateri so za generalnega sekretarja KPA izbrali Enverja Hoxho in po jugoslovanskem zgledu ustanovili ljudsko vojsko, ki se je pridružila že obstoječi narodni fronti Balli kombëtar. Sodelovanja med balisti in KPA pa je bilo konec ob izteku leta 1943, ker so tako zahtevali Jugoslovani, ki so se bali, da bi tudi slednje ne okužil velikoalbanski nacionalizem. V odnosih med KPJ in KPA seveda ni bilo mogoče obiti vprašanja Kosova: toda zaradi Titovega obzira do Srbov so se ga samo dotaknili in sklenili, da bodo razpravljali o meji in o pravici albanskega naroda do samoodločbe šele po porazu okupatorja.

Neutrudni Tempo prav tako ni zanemaril Komunistične partije Grčije, ki je tudi organizirala partizanske enote in jih z uspehom pošiljala v boj proti nacifašističnim silam. ELAS, vojska nacionalne osvoboditve Grčije, je imela v Rumeliji, Tesaliji, Epiru in Egejski Makedoniji močna oporišča, čeprav se je morala soočati, tako kot jugoslovanski partizani, z rivalsko, meščansko usmerjeno vojaško organizacijo. Kljub temu da je bila ELAS v celoti v rokah komunistov, ti niso znali dati odporu poleta, kakršnega je imel jugoslovanski. Komunisti se v Grčiji niso borili za oblast – tako piše Tempo ne brez zgražanja v svojih spominih – temveč so hoteli samo izgnati okupatorja in po zmagi omogočiti ljudstvu, da se svobodno odloči o politični ureditvi lastne države. Da bi popravil to napako, je Tempo predlagal Grkom in Albancem, naj skupaj z Jugoslovani ustanovijo balkansko vrhovno poveljstvo, ki naj bi koordiniralo boj v celotnem prostoru. Ker so bili stiki med Makedonijo in vrhovnim štabom dokaj naključni in vse do konca oktobra 1943 ni bilo radijskih povezav, Tito dolgo ni imel podatkov o tem, kaj se dogaja na jugu. Prva poročila o Tempovi dejavnosti so ga dosegla šele sredi septembra 1943. Takrat je zvedel, da sta bila ustanovljena CK KP Makedonije in glavni štab, da je partija izločila iz svojih vrst sektaše in saboterje (filobolgare) ter da štejejo partizanske enote od 400 do 500 borcev. V svojih poročilih je Tempo govoril tudi o položaju na Kosovu, češ da so Albanci sovražni do Srbov in da so pod vplivom nacionalistov: od 200 partizanov, kolikor jih je bilo v pokrajini, jih je bilo samo 80 albanske narodnosti. Misel o balkanskem vrhovnem poveljstvu je Tito ocenil povsem negativno, v prepričanju, da bi take »male internacionale« Britanci ne sprejeli z odobravanjem, pa tudi Rusi ne, saj je Stalin prav v tem času razpustil Kominterno, da bi si pridobil simpatije Londona. Iz dokumentov ni razvidno, ali se je pred to odločitvijo posvetoval

z Moskvo, vendar je več kot očitno, da se je njegov ukaz, naj Tempo ne nadaljuje po tej poti, povsem skladal s Stalinovo politično smerjo.

Pri širjenju svojega vpliva na jug se je Tito jasno zavedal, da ne bo mogel govoriti v imenu Jugoslavije, dokler se ne bo zasidral v Srbiji, ki je bila še vedno v trojnem primežu Mihailovićevih, Nedićevih in nemških čet. Oktobra 1943 je sodil, da je prišel trenutek za prenos težišča operacij prek Drine, toda od tega ga je odvrnila močna ofenziva Nemcev, ki so jeseni skušali zasesti vsa ozemlja pod bivšo italijansko okupacijo. Skoraj tri mesece so v Sloveniji, Istri, Gorskem Kotarju, Dalmaciji in Hercegovini divjali hudi boji med partizanskimi in nemškimi enotami za kontrolo obalnega pasu in prometnih zvez v notranjosti. V Sloveniji so Nemci lahko računali na podporo domobrancev, medtem ko so v Črni gori s pomočjo četnikov in Albancev organizirali operacijo širokih razsežnosti, s katero naj bi partizanom preprečili prehod v Srbijo, v ta »najpomembnejši okop za zaščito Balkana«, kot je v nekem ukazu zapisal sam Hitler.[24]

Kljub razmahu boja se Tito in njegovi sodelavci niso odpovedali nameri, da skličejo v Jajcu, starodavni prestolnici bosanskih kraljev, II. zasedanje AVNOJ-a. Priprave zanj so poverili Kardelju, Bakariću in Moši Pijadeju, ki je bil Titov tovariš še iz kraljevih zaporov in eden najvidnejših intelektualcev v partijskem vrhu. Kot se je zgodilo že na prvem zasedanju AVNOJ-a pred letom dni, je politbiro že vnaprej sprejel sklepe, o katerih naj bi odločal 29. in 30. novembra. Konec oktobra je sklenil, da bo AVNOJ imenoval nacionalni komite – začasno izvršilno oblast, odvzel pristojnosti vladi v izgnanstvu, razglasil združitev jugoslovanskih narodov v šest federalnih enot in prepovedal kralju povratek v domovino, dokler se ljudstvo ne izreče o monarhiji ali republiki. Pri oblikovanju teh točk, ki so že nakazovale obrise bodoče socialistične Jugoslavije, partijski voditelji seveda niso mogli mimo vprašanja, kako bodo nanje reagirali Sovjeti, saj je bilo v zadnjem času očitno, da so ti vse bolj nezadovoljni s preveč samovoljno politiko KPJ. Titov odgovor glede te dileme, je bil za njegovo miselnost dokaj zgovoren: menil je, da Rusov ni treba »o vsem« obveščati in jim tako dajati povod za sabotiranje AVNOJ-a, še preden se sestane. V telegramu, ki ga je poslal 26. novembra 1943 Dimitrovu (kljub razpustitvi Kominterne je bil z njim še vedno v rednih stikih), torej ni omenil odločitve v zvezi s kraljem, pa tudi ne nepričakovanega predloga slovenske delegacije, naj se mu v znak priznanja podeli naslov maršala Jugoslavije.

To je bila edina odločitev, ki je vodstvo KPJ ni pripravilo vnaprej, čeprav je sicer poskrbelo, da je bila skupščina tudi tokrat povsem pokorna njegovi volji. Federativna in republikanska Jugoslavija je, čeprav z drugačnimi atributi, nastajala na isti način kot kraljevina Karadjordjevićev: spet je bila izraz volje in interesov le majhne skupine, ki si je zaradi svoje vojaške moči lahko privoščila organizacijo nove države po lastni zamisli, pri čemer se ni ozirala niti na svojega moskovskega zaščitnika. »Novo oblast,« piše Djilas v svojih spominih, »sta označevala razkol s starim in nezvestoba do naših duhovnih očetov.«[25]

Stalin se je tega zavedal in je v strahu pred odmevom, ki bi ga avnojski sklepi imeli na Zahodu, jezno komentiral, da je to nož v hrbet Sovjetski

zvezi. Radio *Svobodna Jugoslavija* je moral več kot dva tedna molčati o glavnih odločitvah zasedanja. Šele ko je postalo jasno, da britanski in ameriški odzivi niso odklonilni, je smel oddati sporočilo, v katerem je sovjetska vlada posredno potrdila odločitve iz Jajca in priznala »voditeljem nove Jugoslavije« pomembne uspehe pri združevanju njenih narodov. Kraljeva vlada v izgnanstvu je tako praktično ostala osamljena v svojem protestu proti »nasilju terorističnega gibanja«, ki po njenem ni predstavljalo narodnostnih, demokratičnih in družbenih hotenj jugoslovanskih narodov in je bilo v veliki meri uspešno le zaradi nesrečne podpore »nekaterih zavezniških institucij«. Komaj prikrita kritika pa ni kaj posebej prizadela Churchilla, saj je po vrnitvi iz Teherana 10. decembra 1943 v Kairu sprejel kralja Petra in njegovega prvega ministra Purića, da jima sporoči svojo odločitev glede Tita in Draže Mihailovića. »Ne morete na tak način izdati Srbije, svoje zaveznice iz leta 1914. Za vas so pomembni samo angleški interesi. Ves svet in zgodovina vam bosta sodila,« je skušal protestirati Purić. »Toda Mihailović sodeluje z Nemci,« ga je zavrnil Churchill. »Imate dokaze?« je vprašal Purić. »Ne, nimam jih, toda prepričan sem, da je kolaboracionist.«[26]

Churchill ni govoril iskreno, ko je izjavil, da za Mihailovićevo sodelovanje z Wehrmachtom nima dokazov. Toda ker jih je dobil s pomočjo dešifrirnega aparata »ultra«, skrivnost katerega so Britanci nadvse skrbno čuvali, jih jugoslovanskemu predsedniku ni hotel izdati. Ta zaprtost, ki je preprečevala, da bi celo v vrhovih britanskega administrativnega in vojaškega ustroja krožile informacije v zvezi z »ultro« kot tudi birokratska inercija, sta povzročili, da se Churchillova politika ni takoj udejanjila. Na prehodu 1943/1944 je prišlo do tega, da so Britanci in Američani, ki so tudi poslali svojo misijo k Titu, pomagali na eni strani partizanom, na drugi pa vzdrževali še vedno stike z Mihailovićem. Pri tem je treba reči, da je bil razlika v pomoči, ki so jo med oktobrom 1943 in januarjem 1944 nudili Titu in Mihailoviću, zelo povedna: prvi je dobil 5.685 ton materiala, drugi pa le 27 ton. Zavedajoč se nemškega pritiska na osvobodilno vojsko, so zavezniške vojaške službe organizirale oskrbovalno bazo, iz katere so prevažale orožje in opremo na osvobojeni del dalmatinske obale. Hkrati so njihova letala uspešno preprečevala Nemcem, da bi se polastili vseh dalmatinskih otokov. Vojaški krogi v Kairu pa so se v zvezi z Mihailovićem odločili, da ga še enkrat preizkusijo: decembra 1943 mu je zavezniška komanda ukazala, naj poruši dva mostova in tako blokira promet med Beogradom in Solunom. »Sredi januarja,« piše polkovnik Bailey, ki je bil takrat še v njegovem glavnem štabu, »je postalo jasno, da mostova ne bosta nikoli minirana.«[27]

Kljub tem nasporazumom je bil Mihailović prepričan, da vse še ni izgubljeno, zato je sklical 25. januarja 1944, na dan srbskega zaščitnika sv. Save, v vasici Ba blizu Ravne Gore kongres kot odgovor na AVNOJ. Srbski politiki, prisotni na tem zasedanju, so sprejeli resolucijo, s katero so potrdili svojo privrženost monarhiji in ugotovili – šlo je za koncesijo novim razmeram, ki jih tudi četniki niso več mogli spregledati – da je Jugoslavijo treba spremeniti v federalno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev. Teh prizadevanj pa doma in v inozemstvu skoraj niso opazili. Djilas pravi, da CK ni posvetil

nikakršne pozornosti kongresu v vasi Ba in da so brezupni četniški poskusi, rešiti, kar je bilo mogoče, vzbujali pri partizanih kvečjemu prezir in občutek večvrednosti. Angleška vlada se je sredi februarja odločila, da tudi formalno pretrga stike s četniki in ukaže svojemu vojaškemu osebju, ki je še bilo pri Mihailoviću ali pri njegovih enotah, naj jih dokončno zapusti. 22. februarja 1944 je Churchill v londonskem parlamentu na novo začrtal glavne smernice svoje politike in pri tem zapel hvalnico Titu, »izjemnemu voditelju, ki se je proslavil v bitki za svobodo«. Obenem pa poudaril, da se Anglija, ko odreka podporo Mihailoviću, ne obrača stran od kralja Petra, čeprav jugoslovanskim narodom ne namerava vsiliti monarhije.[28] Skratka, Churchill je Titu obljubljal vojaško pomoč, vendar ga ni priznal kot političnega predstavnika Jugoslavije, v upanju, da se bo med njim in kraljem našla možnost sožitja.

Britanski koncept povojne politične ureditve Sredozemlja je slonel na obnovitvi prijateljskih monarhij v Italiji, Albaniji, Jugoslaviji in Grčiji. Ta vizija je bila Churchillu pri srcu ne samo zaradi njegovih rojalističnih simpatij, pač pa tudi zaradi prepričanja, kot piše zgodovinar Gaetano Salvemini, da bodo domače dinastije v teh deželah porok za angleško prevlado. Tako je v jugoslovanskem primeru, zaupajoč svoji diplomatski spretnosti, presedlal z enega konja na drugega, v prepričanju, da bo na tak način le prišel do cilja kot zmagovalec. V Titu pa je naletel na nasprotnika, ki mu je bil kos, saj je bil sposoben prikriti svoje namere ter zastaviti dialog brez apriornih pregrad, istočasno pa izkoristiti vedno večjo zavezniško podporo za utrditev lastne oblasti.

Na začetku januarja 1944 so Nemci prisilili Tita, da je z vrhovnim štabom zapustil Jajce in se zatekel globlje v Bosno, v Drvar, kamor je z britansko pomočjo prišla tudi sovjetska vojaška misija. Za jugoslovanske komuniste je to pomenilo veliko politično in psihološko potrditev, toliko bolj, ker so meseca maja 1944 tudi sami poslali svojo misijo v Moskvo in tako navezali neposredni stik s Stalinom, ki je bil v njihovih očeh edini pravi zaveznik. Vodja misije Djilas je iz pogovorov z njim sklepal dvoje: da lahko jugoslovanski komunisti odslej računajo na sovjetsko podporo in morajo še naprej ostati v dobrih odnosih z zahodnimi zavezniki, vendar ne brez opreznosti, saj so ti sposobni vsakršnih nizkih udarcev, med katerimi ni mogoče izključiti celo atentata na Tita. Tako se je začela med Jugoslovani, Sovjeti in Britanci pretanjena igra, katere cilj je bila zagotovitev političnega vpliva na Balkanu, edino pravilo pa skupna zavest, da je treba najprej premagati Nemce.

V prepričanju, da bo mogoče najti sporazum s Titom glede monarhije, je Churchill skušal v prvih mesecih leta 1944 pregovoriti kralja Petra, naj se tudi sam odreče Mihailoviću. To doseči pa je bilo vse prej kot enostavno, kajti srbski politiki, ki so bili kralju blizu, so se takšni ideji odločno upirali. Britanski premier seveda ni bil človek, ki bi dovolil, da bi ga »pasti srbske politike« ovirale pri izvajanju njegovih načrtov: najprej je sklenil organizirati proti četniškemu vodji vojaški puč, ko pa je uvidel, da v Mihailovićevem okolju ni častnika, ki bi lahko prevzel tako zahtevno nalogo, je od te namere odstopil. »Škoda,« je komentiral Eden, hkrati pa ugotovil, da je treba čimprej

zrušiti jugoslovansko vlado v izgnanstvu ter iz nje izločiti Mihailovića. V začetku marca 1944 se je Peter II. vrnil iz Kaira v London, da se poroči z grško princeso Aleksandro. Ob tej priliki se je pogovarjal tako z britanskim premierom kot z zunanjim ministrom, ki sta ga skušala prepričati, čeprav sprva brez uspeha, naj sprejme njuno stališče. Da bi Churchill v Jugoslaviji okrepil svoj vpliv, je začel pošiljati Titu velike količine orožja in hrano za lačno prebivalstvo na osvobojenem ozemlju. V njegovih naklepih pa je imela posebej pomembno vlogo Srbija, saj je bil prepričan, da je partizanskemu gibanju v glavnem sovražna, in da bo Tito moral to dejstvo upoštevati. Maršal je zares imel onstran reke Ibar komaj 1.000 bojevnikov, medtem ko je Mihailović lahko računal vsaj z 20.000 možmi in najmanj 45.000 rezervisti (poleg sil, ki so bile pod Nedićevim in Ljotićevim poveljstvom). Ta opazna razlika pa po Churchillovem mnenju ni bila povsem negativna, saj je omogočala diplomatski in vojaški manever, ki naj bi se iztekel tako, da bi Srbi prišli pod Titovo zastavo, Tito sam pa, po okrepitvi njegove vojske s kralju vdanimi vojaki, pod britanski vpliv. Toda najprej je bilo treba izbrati novega predsednika jugoslovanske vlade, ki naj bi bil sprejemljiv tako za Tita kot za Petra II., hkrati pa tudi popularen v Jugoslaviji, predvsem v Srbiji, in sposoben izpeljati zahtevno operacijo, kakor si jo je zamislil Churchill.

Najti takega človeka ni bilo lahko: vsi srbski politiki v izgnanstvu so bili namreč pristaši Draže Mihailovića in zato niso bili pripravljeni na sodelovanje s komunisti. Na koncu se je moral britanski premier zadovoljiti z nesrbskim kandidatom, zadnjim hrvaškim banom Ivanom Šubašićem, za katerega so se zavzeli Američani in njihove tajne službe. Poleg tega je imel še marsikatero drugo kvaliteto: bil je privrženec dinastije, z druge strani pa že dolgo ni skrival svojih simpatij do Titovega odporniškega gibanja. Maja 1944 je prišel Šubašić na Churchillovo povabilo iz Združenih držav v London, kjer je takoj začel pogovore o sestavi nove vlade. Kralj Peter, ki je bil iz te operacije izključen, se je v svojem dostojanstvu čutil ponižanega, toliko bolj, ker je Churchill v parlamentu že napovedal oblikovanje nove jugoslovanske vlade. Skupaj s Purićem se je skušal temu upreti; ko pa je bil postavljen pred izvršeno dejstvo in mu je kljub svojim izrazitim filosrbskim simpatijam obrnil hrbet celo Roosevelt, je bil konec meseca prisiljen popustiti.

V Titovem vrhovnem štabu so vse te spletke spremljali z naraščajočim nemirom, saj so v njih videli zgovoren dokaz angleških imperialističnih teženj. Maršalu pa je le uspelo ohraniti hladno kri in celo spodkopati glavni britanski argument, da Srbi niso na njegovi strani: v svojem prvem intervjuju z angleškimi in ameriškimi novinarji, ki ga je objavil *Times* 16. maja 1944, je izrecno poudaril, da njegove čete sestavlja 44% Srbov, 30% Hrvatov, 10% Slovencev, 5% Črnogorcev, 2,5% Makedoncev in prav toliko muslimanov. Pri tem je seveda zamolčal, da je večina njegovih Srbov z zahodne strani Drine in da je vodstvo KPJ v Srbiji poskušalo v zadnjem času večkrat zanetiti upor, čeprav brez uspeha.

Tito je bil v naslednjih mesecih prisiljen k previdni, celo dvolični politiki tudi zaradi Nemcev, ki so ga tako rekoč pahnili v še tesnejši britanski objem. Z namenom, da paralizirajo odporniško gibanje, so namreč na izrecen Hitlerjev ukaz maja 1944 poskušali izvesti proti njegovemu štabu drzen

udar. V največji tajnosti so pripravili operacijo, imenovano Rösselsprung (skok konja), s katero so sklenili obkoliti Drvar in ga s padalskim desantom zavzeti. Napad, v katerem je sodelovalo 2.000 mož elitne divizije Prinz Evgen, so namenoma uresničili 25. maja, na Titov rojstni dan, in to tako nepričakovano, da bi bil skoraj kronan z uspehom. Maršal in njegovi spremljevalci so se rešili le z vratolomnim umikom, ki se je posrečil, ker so jih Sovjeti z letalom prepeljali v Bari, potem pa na otok Vis, kjer je bila močna angleška posadka.

Vendar britansko gostoljubje ni zmanjšalo Titovega nezaupanja do zahodnih zaveznikov: dejstvo, da sta angleška in ameriška misija dan pred napadom prenesli svoj sedež iz Drvarja v okolico mesta in se tako oddaljili od vrhovnega štaba, je dalo misliti na tajen dogovor med »imperialisti« in Nemci. Nič hudega sluteč, so se Angleži medtem odločili, da izkoristijo »zlato priložnost«, ki se jim je ponudila s Titovim prihodom na »njihovo« ozemlje, ter pripravijo sestanek med njim in Šubašićem. Čeprav je bila invazija v Normandiji pred vrati, Churchill in Eden nista štedila ne časa ne energije za dosego tega cilja. Samo njuni vztrajnosti gre zasluga, da je Šubašić 14. junija prišel na Vis, kjer je predstavil politbiroju svoje optimistične in naivne predloge: narodnoosvobodilno gibanje naj prizna kraljevo vlado ter vanjo vključi nekaj svojih članov, v prvi vrsti Tita, ki naj bi kot vojni minister zamenjal Mihailovića.

Izid pogovorov je bil seveda popolnoma drugačen od tistega, ki so ga pričakovali Šubašić in njegovi britanski zaščitniki. Premier begunske vlade je bil namreč prisiljen priznati sklepe AVNOJ-a in narodnoosvobodilno gibanje kot izraz volje jugoslovanskih narodov ter se zadovoljiti z dokaj postransko vlogo posrednika med njim in nekompromitiranimi demokratičnimi silami v tujini. Tito mu je bil pripravljen le obljubiti – a to je mogoče najti že v avnojskih sklepih – da bo šele po vojni sprejeta končna odločitev glede monarhije. Toda dejstvo, da je sploh prišlo do sporazuma med predstavnikom kralja in Titom, je močno vznemirilo Slovence in Hrvate, ki so v njem videli povratek k staremu režimu. Iz nasprotnih razlogov pa z rezultatom dogovora tudi Churchill ni mogel biti zadovoljen, zato se je odločil, da bo interveniral osebno. V sporočilu, ki ga je julija 1944 poslal Ednu, je zapisal, da ne namerava spremeniti svoje politike do Mihailovića in Tita, vendar mora za pomoč, ki jo nudi slednjemu, tudi nekaj dobiti: »Zdaj, ko je na varnem pod našo zaščito na Visu, je najboljša priložnost, da mu to dopovemo.«[29] Maršal je seveda dobro razumel, kaj Churchill pričakuje od njega. Na sestanek, ki so ga Angleži organizirali 12. in 13. avgusta v Caserti, je prišel pripravljen, da ga vsaj z besedami zadovolji in kolikor mogoče prikrije revolucionarno vsebino narodnoosvobodilnega boja. Pri tem je pazil tudi na podrobnosti: svojim generalom v Italiji je celo prepovedal nositi rdeče našitke na hlačah, ker so s to barvo očitno preveč spominjali na revolucijo.

Srečanje v Caserti med Churchillom v ohlapni poletni srajci in maršalom v bleščeči novi uniformi, ki mu jo je poslal Stalin, ni obrodilo sadov. Britanski premier kljub sporazumom vojaškega značaja ni mogel spregledati dejstva, da se je Tito odtegnil njegovemu vplivu, in to kljub zagotavlja-

nju, da po vojni nima namena uvesti v Jugoslaviji komunistični režim. Dvom o resnični iskrenosti teh obljub je vzbujalo že Titovo odločno zavračanje monarhije in vlade, ki bi ji načeloval Šubašić. Churchilla pri tem ni skrbela samo prihodnost Jugoslavije, temveč tudi potek dogodkov v podonavsko-balkanski Evropi. Jasno je namreč bilo, da hoče imeti Stalin v tem prostoru proste roke in da se ne namerava ozirati na britanske interese, toliko bolj, ker je v dveh tednih, med 23. avgustom in 8. septembrom dosegel nekaj odločilnih uspehov: konec avgusta je v Romuniji padla pronacistična vlada generala Antonesca, kralj Mihael pa je predlagal Sovjetski zvezi in zahodnim zaveznikom prekinitev sovražnosti. Nekaj dni za tem je bila Rdeča armada že v Bukarešti. 5. septembra so Sovjeti napovedali vojno Bolgariji, ki se ni skušala niti braniti, pač pa je z nenadnim zasukom napovedala vojno svoji dotedanji zaveznici Nemčiji. Rdeča armada je torej v štirinajstih dneh napredovala za dobrih petsto kilometrov, zaobjela Srbijo z vzhoda in popolnoma spremenila odnose sil na Balkanu.

Tito je proslavil prihod sovjetskih čet na jugoslovanske meje z navdušenim manifestom, v katerem je pozdravil »dolgo pričakovani dan«, obenem pa sprejel prelomno odločitev: odšel bo v Moskvo, da skupaj s Stalinom

Britanski premier WINSTON CHURCHILL *in* JOSIP BROZ-TITO *v Caserti, 12.–13. avgusta 1944*

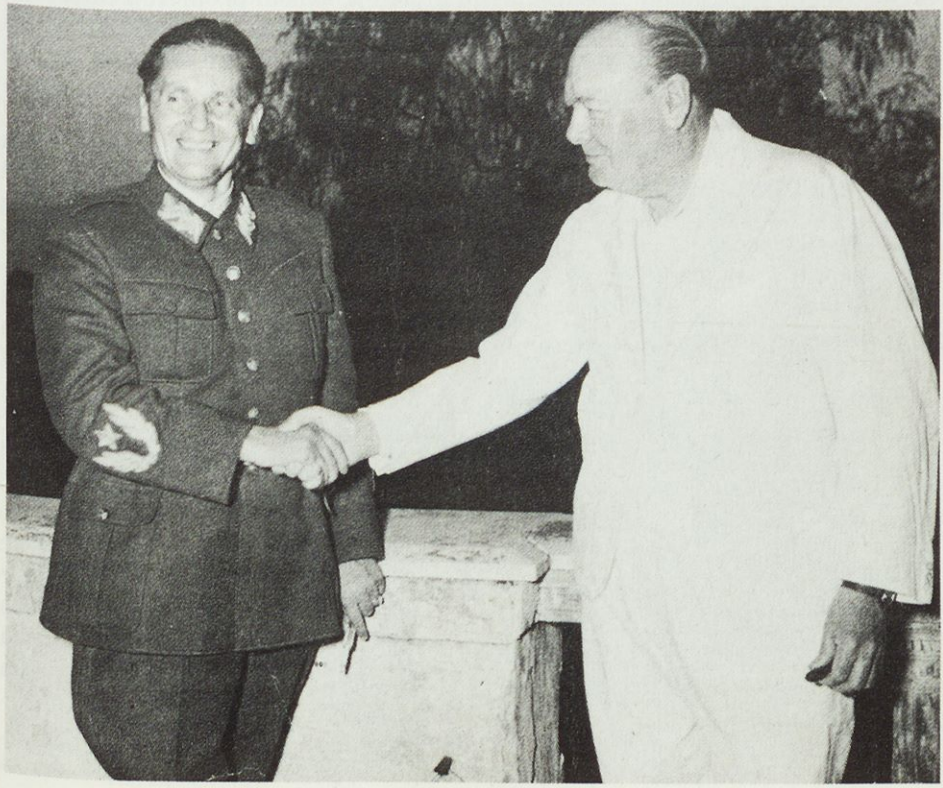

uskladi poseg Rdeče armade v Srbiji in tako z enim dejanjem doseže dvoje: oblast nad ključnim ozemljem za prevlado v Jugoslaviji ter zmago revolucije. Njegovo potovanje, bolje rečeno pobeg z Visa v noči med 18. in 19. septembrom, je v največji tajnosti pripravil Ranković, šef Oddelka za zaščito naroda (Ozna), ki so ga ustanovili sredi maja. Ko so nekaj dni za tem Britanci opazili, da je njihov visoki gost z otoka dobesedno odletel, so reagirali z nejevoljo in glasnim protestom, toda vajeti jugoslovanskih dogodkov so jim že ušle iz rok.

Na sovjetski dakoti je Tito najprej poletel v Craiovo v Romuniji, kjer je bil glavni štab maršala Tolbuhina, od tam pa v Moskvo. Sledili so pogovori s Stalinom, o katerih je malo podatkov, ker so potekali na štiri oči. Tito je kasneje izjavil, da sta razpravljala o političnih in vojaških problemih. Stalin je v zvezi z monarhijo in uvajanjem socializma v Jugoslaviji še vedno priporočal previdnost, po drugi strani pa je pokazal pripravljenost intervenirati v Srbiji, kamor naj bi sovjetske čete prišle kot zaveznice in ne kot osvoboditeljice. Sporazum za obkolitev Madžarske z juga, ki so ga predstavili kot koncesijo vrhovnega partizanskega poveljnika Sovjetom, je bil podpisan 28. septembra in je začel veljati takoj. Da bi koordiniral operacijo, v kateri naj bi po izrecni Stalinovi volji sodelovali tudi Bolgari, se je Tito 5. oktobra vrnil v Craiovo, kjer je ostal do srede meseca, medtem ko je Rdeča armada preko Kladova in Djerdapa nezadržno napredovala proti Beogradu. Na predvečer napada na srbsko glavno mesto je skušal prepričati Ruse, naj dovolijo, da bi njegovi borci prvi vkorakali vanj. Toda maršal Tolbuhin je bil gluh za te zahteve in je nazadnje Jugoslovanom dovolil le to, da so se povzpeli na sovjetske tanke in tako 20. oktobra skupaj z Rdečo armado osvobodili Beograd.

Do napetosti med Jugoslovani in Rusi pa ni prišlo samo iz prestižnih razlogov, temveč predvsem zaradi ravnanja rdečearmejcev, ki so se v Srbiji obnašali kot v zasedeni deželi: ropali so, posiljevali in pobijali civiliste. Ti prestopki so presegli vse meje, tako da je bil Tito prisiljen celo uradno protestirati pri sovjetskih komandantih. Čeprav je ta poteza negativno vplivala na sovjetsko-jugoslovanske odnose, ni mogla okrniti zavezništva, ki je partizanom omogočilo, da so končno triumfirali ne samo nad Nemci in njihovimi srbskimi pajdaši, ampak tudi nad svojimi najbolj nevarnimi sovražniki, nad četniki. V trenutku, ko je Rdeča armada vkorakala v Srbijo, je Mihailović upal, da mu bo uspelo skleniti z njenimi poveljniki dogovor o sodelovanju in je v tem smislu dal svojim enotam tudi ustrezne ukaze. Rusi so bili sicer pripravljeni sprejeti njegovo pomoč, toda brž ko so bili boji končani, so četnike aretirali, jih predali Titu ali deportirali v Sovjetsko zvezo. V takšnem položaju Mihailoviću ni preostalo drugega, kot da se z enotami, na katere je lahko še računal, umakne v Sandžak in Bosno ter prepusti Srbijo Titovim partizanom. Ti so seveda skušali takoj utrditi svojo oblast, in to ne le v Srbiji, temveč tudi drugod po Jugoslaviji. Na tista območja, kjer se je partizanski odpor oblikoval na poseben način – kar velja v prvi vrsti za Slovenijo in Hrvaško – je sedaj legel svinčen plašč konformizma in centralizma. K temu so marsikaj prispevali sovjetski »inštruktorji«, ki so bili – tako je Tito pisal Rankoviću – poslani »od zgoraj«, da bi

koordinirali delo Ozne v Vojvodini, Srbiji, Makedoniji, Črni gori, na Hrvaškem in v Sloveniji. Kako dragoceni so bili njihovi nasveti, je razvidno iz uspehov, ki jih je imela Ozna tam, kjer se je ustoličila nova »ljudska« oblast. Prve opazne rezultate je prinesla v Banatu akcija proti nemški manjšini, ki se je med vojno pridružila nacistom in jo je bilo treba zato kaznovati. Tisti »Švabi«, ki jim ni uspelo zbežati s konvoji Wehrmachta, so bili likvidirani, deportirani v Sovjetsko zvezo ali zaprti v koncentracijska taborišča, čez kakšno leto pa izgnani iz države, če so preživeli. Ista usoda bi doletela tudi madžarsko manjšino, ki si je dodobra umazala roke s srbsko krvjo, če bi se zanjo ne zavzeli Rusi z utemeljitvijo, da bo po vojni Madžarska socialistična in da zato ne kaže zastrupljati medsebojnih odnosov.

Težko je reči, ali je to »čiščenje tujih elementov« pomenilo že prehod iz narodnoosvobodilne faze v revolucijo. O tej pa lahko zanesljivo govorimo v zvezi z dogodki, ki so sledili čez nekaj dni v Beogradu, kamor so partizani vkorakali z ukazom, da takoj postrelijo vse Ljotićeve in Nedićeve pristaše. Ozna ni zamudila prilike za neusmiljeno maščevanje nad kolaboracionisti, pravimi ali namišljenimi, ki so v preteklih letih enako neutrudno in uspešno lovili komuniste, saj partizani ob osvoboditvi niso našli v Beogradu niti enega člana KPJ.

Dogodki v Srbiji so odjeknili med kolaboracionisti in kvizlingi v vsem jugoslovanskem prostoru kot napoved bližnjega konca. V Sloveniji, kjer je bilo jeseni 1944 po Kocbekovih ocenah 18.000 domobrancev, je splošni občutek poraza zgovorno izrazil pater Zorman, ko je 6. oktobra na pogrebu padlih četnikov v bližini Kranja dejal: »Boljše je, da ves slovenski narod

Zagrebški nadškof ALOJZIJE STEPINAC *na sprejemu pri Paveliću l. 1941*

junaško umrje, kakor pa, da živi v komunistični hudobiji«.[30] V Neodvisni državi Hrvaški so že na poletje nekateri ustaški voditelji navezali stike s predstavniki Hrvaške kmečke stranke v upanju, da se bodo z njihovo pomočjo na kakšen način rešili. Po načrtu naj bi organizirali bolj ali manj fiktiven puč, po katerem naj bi ustaše razpustili, domobrane (člane redne hrvaške vojske) pa povezali s četniki in tako v zahodni Jugoslaviji zajezili komunizem. Anglo-ameriški zavezniki naj bi izkrcali svoje čete v Dalmaciji, Maček pa naj bi namesto Pavelića prevzel predsedstvo republike. V igro se je vpletel tudi nadškof Stepinac, vendar Pavelić ni hotel sprejeti vloge grešnega kozla, ki so mu jo namenili, čeprav so mu obljubili varno zatočišče v Švici. S pomočjo gestapa je 30. avgusta dal aretirati poglavitne pobudnike omenjenega načrta. S tem pa ni mogel preprečiti, da bi se v njegovih vrstah ne zasidralo malodušje, saj je tudi slepcem postalo jasno, da so dnevi Neodvisne države Hrvaške šteti. Ko je Tito 31. avgusta in pozneje še enkrat 22. novembra 1944 razglasil amnestijo za vse kolaboracioniste, ki se niso omadeževali z narodnim izdajstvom in vojnimi zločini, je med hrvaškimi domobrani (ne pa med slovenskimi domobranci in četniki) prišlo do nezadržnega osipa.

Medtem ko so trajali boji za Srbijo, je potekala intenzivna diplomatska bitka v Moskvi, kjer so od 9. do 18. oktobra 1944 ob udeležbi J. V. Stalina in Winstona Churchilla organizirali konferenco »Tolstoj«. Britanski premier je prišel v sovjetsko glavno mesto s povsem jasno zavestjo, da so njegove pozicije v podonavsko-balkanskem prostoru nadvse šibke. To je očitno tudi iz besed Harolda Macmillana, britanskega ministra za Sredozemlje, ki je v nekem poročilu zapisal: »Ne smemo si prikrivati, da smo s strategijo, ki je osredotočila vse naše sile na zahodno Evropo, zapravili možnost vpliva v Romuniji, Bolgariji, Jugoslaviji, Albaniji in Grčiji, tako da nam ostaja komaj zadosti moči za zaključek bojev v Italiji. Brez dvoma moramo z blefiranjem doseči, kar se doseči da, pri tem pa ne smemo tako očitno varati, da nas vsakdo zlahka odkrije.«[31]

Takšen »blef« je bil Churchillov predlog Stalinu o medsebojni delitvi vplivnih območij na Balkanu in v Podonavju (kar zadeva Jugoslavijo, naj bi bilo razmerje 50 proti 50). Britanski premier je namreč ponujal diktatorju tisto, kar je Rdeča armada že imela ali ji je bilo na dosegu roke, medtem ko je zase zahteval politični vpliv na tistih področjih, kjer – če izvzamemo Grčijo – še ni bilo angleških čet. Stalin, ki ni hotel brez potrebe pokvariti svojih dobrih odnosov z Zahodom, je ta predlog sprejel, ne da bi se seveda odpovedal svojemu načrtu, o katerem je govoril že Djilasu: uvesti socialistični režim v vseh tistih deželah, ki jih bo osvobodila Rdeča armada. Zato sporazum v Moskvi ni imel dosti vpliva na razvoj dogodkov in je zapustil celo v zavesti angleških diplomatov le bledo sled: samo štiri leta kasneje v Foreign Officeu že ni bilo nikogar, ki bi se ga spominjal v podrobnostih. Tega pa ni mogoče reči za jugoslovanske voditelje, ki so bili ogorčeni nad dejstvom, da je njihova dežela predmet tujega barantanja, in se tudi pozneje nikdar niso mogli otresti občutka, da obstajajo med veliki silami tajni sporazumi na njihov račun.

Istega dne, ko so se v Moskvi začeli pogovori med Churchillom in

Stalinom, je Tito telegrafiral Šubašiću, naj se vrne v domovino, da bosta sestavila skupno vlado. Za ta korak se je odločil po dveh mesecih obotavljanja, ker se je šele tedaj čutil dovolj trdnega, obenem pa je vedel, da bi Sovjetska zveza ne odobravala nadaljnjega poslabšanja njegovih odnosov z Zahodom. Problem, ki se je postavljal takoj na začetku, je bila vloga kralja Petra pri oblikovanju nove vlade, kajti po zakonu bi moral prav on imenovati njenega premiera. Tito, ki mu je nedvomno pripadala ta funkcija, pa je ni bil pripravljen sprejeti iz njegovih rok. Na koncu so našli izhod iz zagate z naslonitvijo na prakso, ki je veljala v času kraljeve mladoletnosti: odločili so se za regentstvo, na katero naj bi vladar, dokler ostane v tujini, prenesel svoja pooblastila. Ta rešitev naj bi novi vladi, ne da bi kompromitirala Tita, zagotovila mednarodno priznanje, ki je bilo bolj kot kdaj potrebno, saj je bila zmaga pred vrati. Ko je bil dosežen dogovor, pa si je bilo treba zagotoviti pristanek kralja in zavezniških sil, kar je bilo vse prej kot lahko, saj so se odnosi med Beogradom in Londonom proti koncu leta 1944 vidno poslabšali.

Na to je vplival tudi vojaški položaj na Balkanu, kjer so boji, z izjemo jugoslovanskega ozemlja, tako rekoč povsod utihnili. Albanija je bila domala osvobojena in tudi iz Grčije se je že umaknila glavnina nemških čet. Sile Wehrmachta, približno 800.000 mož, ki jim je treba prišteti še 300.000 raznih kolaboracionistov, so se pomikale proti severozahodu čez Črno goro, Sandžak in Bosno. Ker so se rdečearmejci po 12. novembru pomaknili na Madžarsko, so se morali partizani soočati s to ogromno lavino, ki ni izgubila svoje vojaške učinkovitosti, čeprav je bilo jasno, da padec tretjega rajha ni daleč. Bolj iz političnih kot strateških razlogov se je Tito odločil, da zaustavi nemško napredovanje. Zato je organiziral v vzhodni Bosni, Bački in Sremu široko fronto, na katero je poslal 180.000 mladih nabornikov, ki so jih pravkar rekrutirali v Srbiji. Rezultat te odločitve je bil masaker, ki je zapustil žgočo rano v spominu srbskega naroda.

Medtem so Angleži znova začeli misliti na načrt o vojaškem izkrcanju na Balkanskem polotoku, ki mu je Churchill že dve leti brez uspeha namenjal veliko pozornost. Tudi tokrat je ostalo vse samo pri besedah, ki pa so jugoslovanske voditelje kljub temu nadvse vznemirile, toliko bolj, ker so angleške čete, poslane v začetku oktobra 1944 v Grčijo, nastopile 3. decembra proti komunističnim partizanom, da bi zagotovile povratek kralja Jurija na prestol v Atenah. Takšen razvoj dogodkov je Titu vzbudil sum, da namerava Churchill izpeljati tudi v Jugoslaviji podoben udar. Napetost, ki je ob koncu leta 1944 nastopila v odnosih med Angleži in vrhom partizanskega gibanja, je skušal kralj izkoristiti v svoj prid; zato je zavrnil predlog, da bi se odpovedal svojim pravicam, čeprav je Stalin že odobril sporazum Tito-Šubašić. Churchill, ki se je medtem prepričal, da je s Titom »gojil na svojih prsih gada«, pa je povsem trezno ocenil, da je mogoče ohraniti v Jugoslaviji vsaj videz monarhije le s priznanjem regentstva. Kljub temu sta minila dva meseca, preden se je trmoglavi Peter II. odločil, da popusti. (Zaradi njegove obstrukcije so bili člani regentskega sveta imenovani šele 2. marca 1945.) Na konferenci v Jalti med 4. in 12. februarjem 1945 so trije veliki vsekakor lahko ugotovili, da bo v Jugoslaviji uresničen sporazum Tito-Šubašić, in odločili, da bo do sklica ustavodajne skupščine zasedal začasni parlament, v katerem

bodo člani AVNOJ-a in tisti predvojni poslanci, ki niso sodelovali z okupatorjem.

Ta sporazum, ki je očitno krepil meščanske, odporniškemu gibanju nasprotne sile, je Tito ogorčeno označil kot »pravi zločin proti Jugoslaviji«, pri čemer je svojo nejevoljo usmeril bolj proti Sovjetom kot proti Britancem ali Američanom. Hudo jim je namreč zameril, da so tako zlahka popustili Rooseveltu in Churchillu in da ga za nameček sploh niso obvestili o svojih namerah, kot da bi njegovo mnenje ne imelo nobenega pomena. Zaradi tega je uradno protestiral pri voditelju sovjetske vojne misije K. V. Kiselevu in zagrozil, da bo odslej njegov odnos do vseh zaveznikov enak. Nad revolucionarjem je v Titu že prevladal državnik, kar pa je spet kazalo, da bo še otežkočilo njegove odnose s Sovjeti. Med beograjskim in moskovskim političnim vrhom je izbruhnila huda kriza, ki se je še poglobila, ko je maršal 7. marca 1945 sestavil prvo začasno vlado Demokratične federativne Jugoslavije. Med njenimi tridestimi člani je najti poleg Šubašića, ki je bil imenovan za zunanjega ministra, tudi Milana Grola, predstavnika Srbske demokratske stranke. Zanj se je Tito odločil, da Stalinu dokaže svojo neodvisnost in se obenem prikupi Churchillu. Sovjeti, ki so od Britancev zvedeli za to imenovanje, so bili zelo prizadeti in so se nekoliko pomirili šele, ko je CK KPJ s posebno izjavo 16. marca 1945 priznal napako in jo opravičil »z oportunističnim strahom pred zaostritvijo odnosov z Anglijo in ZDA«.[32]

O tem zakulisnem sporu Churchill ni slutil ničesar. Ker je bil prepričan, da je v Jugoslaviji izgubil igro, se je odločil, da prilagodi svojo politiko nastalemu položaju. V sporočilu, ki ga je poslal 11. marca 1945 Ednu, je zapisal, da bo odslej pustil, naj se Tito kuha v svoji balkanski kaši, in vse stavil na Italijo ter jo skušal rešiti pred »komunistično kugo«.[33] Pri tem je

Maršal TITO *in predsednik jugoslovanske vlade v izgnanstvu* IVAN ŠUBAŠIĆ *na Visu*

mislil na močno komunistično partijo v severni Italiji in na nevarnost, da med njo in KPJ pride do skupne revolucionarne akcije. Izhajajoč iz tega suma, ki ni bil povsem brez osnove, je z velikim vznemirjenjem gledal na ozemeljske zahteve nove Jugoslavije v Julijski krajini, vključno s Trstom, kjer je OF od 1942–1943 dalje razvila živahno odporniško gibanje. Vedno bolj mu je postajalo jasno, da je treba na tem ključnem področju preprečiti neposredni stik med Titovimi in italijanskimi partizani.

Medtem ko se je tako že zarisovala možnost resnega spopada z zahodnimi zavezniki in so bili jugoslovanski odnosi z Moskvo vse prej kot idilični, se je glavnina partizanske vojske še borila s četami generala Löhra, ki so si obupno prizadevale, da bi se prebile do avstrijske meje in se tam predale Angležem. Do zadnjih spopadov je prišlo na južnem Koroškem, ko je drugod po Evropi že teden dni vladal mir. 15. maja 1945 je III. armada narodnoosvobodilne vojske pod poveljstvom generala Koste Nadja zajela 30.000 pripadnikov kolaboracionističnih vojaških formacij, med njimi dvanajst ustaških generalov in vodje črnogorskega četništva, ter 20.000 civilnih ubežnikov.

Osvobodilna vojna je bila končana, državljanska vojna pa je povsod v Jugoslaviji divjala še mesece, do popolne likvidacije vsakega odpora zmagovitemu komunističnemu režimu. A tudi ko so bili njegovi nasprotniki okoli leta 1947 v glavnem uničeni, so še tlela etnična sovraštva med jugoslovanskimi narodi, ki so bila zasejana v obdobju pred vojno in so se med njo do skrajnosti zaostrila kljub triumfalni komunistični propagandi, ki je razglašala kar mistično enotnost nove družbe: »Mi smo Titovi – Tito je naš.«

---

[1] *Weekly Political Intelligence Summaries (WPIS), Introduction by Clifton Child, Kraus International Publications, Millwood, New York, London, Schaan, Liechtenstein, 16. IV. 1941, str. 2.*

[2] *WPIS, 21. V. 1941, str. 19.*

[3] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Moskva, Fond 575, 1, 411.*

[4] *Josip Broz-Tito, Zbrana dela, knj. VII, ČZDO Komunist, Borec, Ljubljana, 1981, str. 46.*

[5] *Prav tam.*

[6] *L. Karchmar, Draža Mihailović and the Rise of the Četnik Movement 1941–1942, knj. II, Garland Publishing, New York and London, 1987, str. 208.*

[7] *PRO, HS 3/155*

[8] *Janko Pleterski, V senci Ajdovskega gradca, Samozaložba, Ljubljana, 1993, str. 118, 119.*

[9] *Vojmir Kljaković, Medjunarodnopravna pitanja Narodnoosvobodilačkog rata, Logos, Split, 1990, str. 245.*

[10] *Tone Ferenc, Fašisti brez krinke, Dokumenti 1941–1942, Obzorja, Maribor, 1987, str. 90.*

[11] *M. Djilas, Der Krieg der Partisanen. Jugoslawien 1941–1945, Molden, Wien, München, Zürich, Innsbruck, 1977, str. 192.*

[12] *Zgodovina Slovencev, n. d., str. 764.*

[13] *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre mondiale, knj. 8, La Saint Siège et les Victimes de la Guerre, jan. 1941–dec. 1942, Libreria Editrice Vaticana, 1974, str. 552.*

[14] *J. Pleterski, V senci Ajdovskega gradca, n. d., str. 157*

[15] *Jasper Ridley, Tito. A Biography, Constable, London, 1994, str. 192, 193.*

[16] *E. Barker, Britanska politika na Balkanu u II. svjetskom ratu, Globus, Zagreb, 1978, str. 295.*

[17] *L. Karchmar, n. d., knj. II, str. 579.*

[18] *Dušan Biber, Tito-Churchill. Strogo tajno, Delo-Globus, str. 128.*

[19] *Branko Miljuš, La révolution yougoslave, Lausanne, L'age d'homme, 1982, str. 132.*

[20] *WPIS, 28. IV. 1943, str. 13.*

[21] *Koča Popović, Beleške uz ratovanje. Dnevnik, beleške, dokumenti, uredil Miloš Vuksanović, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1988, str. 167.*
[22] *D. Biber, n. d., str. 37.*
[23] *Svetozar Vukmanović-Tempo, Revolucija teče dalje. Memoari, knj.1, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1972, str. 335.*
[24] *J. Broz-Tito, n. d., knj. 17, str. 11.*
[25] *M. Djilas, Der Krieg, n. d., str. 461.*
[26] *B. Miljuš, n. d., str. 160, 161.*
[27] *E. Barker, Britanska politika, n. d., poročilo S. W. Baileyja, str. 343.*
[28] *D. Biber, n. d., str. 95.*
[29] *D. Biber, n. d., str. 243.*
[30] *J. Pleterski, V senci Ajdovskega gradca, n. d., str. 16.*
[31] *D. Biber, n. d., str. 333.*
[32] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Moskva, Fond 575, 1, 413.*
[33] *D. Biber, n. d., str. 492.*

SOCIALISTIČNA JUGOSLAVIJA 1945–1992

10. poglavje

POPLAVA IN BLATO

Jugoslovanska država, kakor se je oblikovala v letih 1945 in 1946, spominja na Potemkinovo vas. Razlika med »ljudsko« fasado politično-institucionalne ureditve in njeno »boljševiško« vsebino je bila namreč ogromna. Po zaslugi prenovitvene volje nekaterih vodij KPJ in tudi zaradi zgodovinskih okoliščin, ki so jo presegale, se je ta razlika sicer v naslednjih letih zmanjšala, povsem izginila pa ni nikoli. Kljub spremembam v ideološkem, gospodarskem in socialnem ustroju države so ostali namreč njeni oporni stebri vedno isti: partija, vojska in tajna policija. Če odmislimo ideologijo ljudi na oblasti, ni težko pritrditi *Economistu,* ki je decembra 1945 zapisal, da je razlika med Aleksandrovo in Titovo Jugoslavijo zanemarljiva: »Ne glede na propagando revolucija pravzaprav ne pomeni nič več in nič manj kot obnovo vladne klike oziroma birokracije.«[1]

Komunistična partija se je proglašala za avantgardo proletariata, v bistvu pa je bila po socialni strukturi precej heterogena, kajti skoraj pol njenega članstva so sestavljali kmetje. Vodila jo je skupina poklicnih revolucionarjev, vsega 120 ljudi, ki jih je kooptiral v centralni komite in v politbiro Tito, tega pa je za sekretarja KPJ imenovala Kominterna. Omenjene peščice mladih moških in žensk (povprečna starost je bila 35 let), po večini skromnega porekla in kulture, pri izvrševanju oblasti ni omejavalo nobeno pravilo, saj so bili prepričani, da zastopajo najbolj pristne interese ljudskih množic. Ker je od 8.000 članov, kolikor jih je štela pred vojno, KPJ v boju izgubila kar 5.000, je mogoče reči, da je šlo za skupino preživelih, ki pa so stali na čelu mogočne falange. Leta 1945 je partija namreč narastla na 141.000 članov, ki jim je treba dodati še 8.000 kandidatov in 150.000 skojevcev. Od teh je bila večina pod orožjem, kar pomeni, da so sodelovali v »zadnji, odločilni bitki« – v narodnoosvobodilni borbi in revoluciji. Tito je imel prav, ko je s ponosom trdil: »Naša partija je takšna kot sovjetska, kot nobena druga.«[2] Z njeno pomočjo je v prvem povojnem obdobju sprožil v državi titanski obnovitveni napor, ki je bil možen, ker je vodilna elita, tudi po mnenju nič kaj naklonjenih zahodnih opazovalcev, uživala podporo večine prebivalstva, predvsem mladine. Obetala je namreč novo in boljše življenje, pri tem pa ni rušila temeljnih vrednot v veliki meri še patriarhalne družbe: kolektivizma, egalitarizma, avtarkije, kulta karizmatičnega vodje.

Po štirih letih okupacije in državljanske vojne je bila Jugoslavija v obupnem stanju: več kot milijon ljudi je padlo v boju ali umrlo v taboriščih in na prisilnem delu, kolikor niso bili žrtve etničnega ali ideološkega nasilja. Skoraj tri milijone in pol jih je ostalo brez strehe nad glavo in 236.000 je bilo vojnih sirot. Število živine se je skrčilo za 60 odstotkov, kmečkega inventarja je bilo uničenega za 56 odstotkov, cestne in železniške povezave so bile v veliki meri prekinjene in splošno opustošenje je bilo tolikšno, da je vojna škoda po prvih ocenah znašala 47 milijard dolarjev. Čeprav najpomembnejši industrijski centri, predvsem v Sloveniji in na Hrvaškem, v glavnem niso bili prizadeti, proizvodnja leta 1945 ni dosegla niti polovice tiste iz leta 1941. Zaradi hude suše, slabega pridelka in splošne zmede so bila številna področja na robu lakote in le krepki pomoči Združenih narodov in ameriški CARE gre zahvala, da država ni doživela popolnega zloma.

Čeprav je KPJ lahko računala na široko ljudsko podporo, njeni voditelji niso hoteli tvegati, odločeni, da si z vsemi sredstvi, tudi s terorjem utrdijo »železno oblast«. Ob koncu vojne je zbežalo na Koroško in v Italijo na tisoče domobrancev, ustašev in četnikov v upanju, da se bodo rešili pod okrilje Anglo-Američanov. Tisti, ki so se se zatekli v Furlanijo niso ravnali napak, saj antikomunistične sile tu niso bile v napoto zahodnim zaveznikom, ki so bili v skrbeh zaradi močne italijanske levice. Drugačna usoda pa je doletela one, ki so se skupaj z Ukrajinci, bivšimi nacističnimi kolaboracionisti, usmerili v Avstrijo. Da si zagotovijo vrnitev svojih vojakov, ki jih je Rdeča armada osvobodila iz nemških taborišč, so Angleži sklenili, da predajo Kozake sovjetskim oblastem. Ni bilo torej razloga, da bi istega ne storili tudi z Jugoslovani (vendar ne s četniki, ki formalno niso bili zavezniki Wehrmachta). 16. maja je vodja britanske vojaške misije v Beogradu Arthur Lee po naročilu feldmaršala Alexandra sporočil Titu, da si Angleži žele »takoj« izročiti 200.000 jugoslovanskih kolaboracionistov, kolikor se jih je nakopičilo na Koroškem. »Hvaležni bi bili, če bi bil maršal Tito voljan, da svojim poveljnikom ukaže, naj jih sprejmejo...«[3] S silo in zvijačo so v naslednjih dveh tednih (konec meseca so zavezniki sklenili, da prenehajo z izročitvami) prepeljali okrog 26.000 srbskih prostoveljcev, ustašev in slovenskih domobrancev preko Karavank, kjer so jih čakale posebne partizanske enote z nalogo, da jih pobijejo, pomečejo v jame ali pokopljejo v množične grobove. »Mi smo revolucijo izvršili s krvjo, « je kasneje rekel Tito, »in še kako dobro smo med revolucijo počistili svojo hišo?«[4]

Ta množični teror, ki ga je narekovala predvsem odločenost režima, da »likvidira« vse resnične in potencialne nasprotnike, je popustil šele po 18. juniju, ko je bilo konec vojnega stanja. Toda tudi po tem datumu se je po gozdovih in goratih področjih nadaljeval lov za razkropljenimi četniškimi, ustaškimi in domobranskimi enotami, ki so vztrajale v boju, v prepričanju, da bo kmalu izbruhnila tretja svetovna vojna med Zahodom in Vzhodom. Kosovski Albanci so medtem v strahu pred ponovnim srbskim gospostvom organizirali oborožen upor, ki ga je partizanska vojska februarja 1945 brutalno zadušila tudi s pomočjo enot sosednje albanske republike. Do posamičnih spopadov pa je prišlo tudi drugje: v Sloveniji, na Hrvaškem, v Makedoniji, Bosni in Hercegovini so nastala tajna gibanja, ki so se skušala

z orožjem in propagando upreti novemu režimu. Represijo, ki ni poznala usmiljenja, je Moša Pijade opravičeval nekemu ameriškemu novinarju z mislijo F. E. Dzeržinskega, zloglasnega ustanovitelja sovjetske tajne policije: »Sveta luč terorja ne sme ugasniti nikoli. Ljudi mora biti strah.«[5]

Ozna, ki so jo izučili inštruktorji sovjetske NKVD in v katero so sprejeli samo člane partije, je postala prava država v državi ter nadzirala vsa vozlišča socialnega življenja. Med drugim je bila pooblaščena, da pošilja ljudi na prisilno delo in jih brez obsodbe zapira v kazenska taborišča, ki so jih začeli organizirati še pred koncem vojne. Svoje zaupnike je imela v vsaki hiši, v vsaki ulici in od njih zahtevala sprotne karakteristike za vsakega državljana. Kmalu po uveljavitvi »ljudske oblasti« se je tako polastila prebivalstva psihoza strahu, servilnosti in splošnega nezaupanja. »Moloh laži, goljufije in nasilja se zažira v slovensko telo,« je zapisal Edvard Kocbek na začetku leta 1946 v svoj dnevnik in s tem izrazil moro, ki se je raztegnila nad vso Jugoslavijo.[6] Država je bila mesece in mesece prepuščena na milost in nemilost vsemogočnemu režimu, ki je lahko udaril kjerkoli in kogarkoli je hotel. Civilna sodišča so ukinili, revolucionarno pravico pa zaupali trem organom, vojaškim in ljudskim sodiščem ter Ozni, ki so se ravnali po napotkih Višinskega, organizatorja velikih stalinističnih čistk v tridesetih letih: »Priznanje je kralj vseh dokazov.« V razmerah, v katerih je v bistvu vladalo brezpravje, so bili primerno sredstvo za pregon vojnih zločincev in kolaboracionistov, pa tudi špekulantov, gospodarskih saboterjev, resničnih ali namišljenih nasprotnikov režima in vojnih dobičkarjev. Vse te ljudi je »ljudska oblast« vzela pod udar, jih pozaprla in jim zaplenila premoženje. Sekvestracijo, konfiskacijo in »patriotično« nacionalizacijo velikega kapitala, rudnikov, bank, zavarovalnic, železnic, tovarn, gradbenih in trgovskih podjetij je izvedla v tako pospešenem ritmu, da jo je praktično že zaključila, ko je 5. decembra 1946 izdala ustrezen zakon. Z izjemo Češkoslovaške je šlo za največji prehod lastnine iz privatnega v javni sektor, kar jih je doživela srednja Evropa. Ta »ekspropriacija ekspropriatorjev« pa se je zdela nadvse obetavna tistim, ki so videli v revolucionarnem odvzemanju proizvajalnih sredstev zmagoslavje socializma. »Naša država,« je izjavil Djilas na začetku leta 1946, »se bo razvijala hitreje kot Sovjetska zveza.«[7]

Bolj previdne so bile oblasti, vsaj na začetku, do kmetov. Zavedale so se tako njihovega odločilnega prispevka v partizanskem boju kot tudi pomena poljedelske produkcije za preživetje države. Z zakonom o agrarni reformi, ki je bil potrjen 23. avgusta 1945, so pod geslom »Zemljo tistemu, ki jo obdeluje«, brez odškodnine odvzele zemljiško posest bogatejšim zasebnikom, bankam, podjetjem, cerkvi, samostanom in verskim ustanovam. Reforma je omejila obseg kmetij na petintrideset oziroma v goratih območjih na petinštirideset hektarjev, a ni imela velikega pomena, saj je veleposestva v glavnem odpravil že prejšnji režim. Razlaščenih površin tako ni bilo več kot za milijon in pol hektarjev, vključno z zemljo vojvodinskih Nemcev, na posestva katerih so naselili 60.000 družin iz Bosne, Like, Korduna in Črne gore. Na plodnih ravnicah Vojvodine so se ti gorjanci le s težavo ukoreninili in dodeljene zemlje pogosto niso znali primerno obdelovati: a to v bistvu ni bilo pomembno, pomembneje je bilo, da so Srbom v prid odločno spremenili

etnično strukturo pokrajine. Približno polovico podržavljene zemlje so oblasti z zakonom iz leta 1946 združile v zadruge raznih oblik, od katerih je bila četrtina kolektivnega tipa, v skladu z ideološkim prepričanjem, da je v njih bodočnost socialističnega kmetijstva. Ta odločitev je jasno kazala, v katero smer se bodo stvari razvijale. Tito je sicer še novembra 1946 izjavil, da so »kmetje najmočnejši steber naše države«, in si s tem zaslužil črno piko v Stalinovi redovalnici, toda že istega leta je Djilas v nekem članku zapisal, da je treba razviti razredni boj tudi na vasi. Politbiro je bil kmalu prisiljen ugotoviti, da se ob splošnem pomanjkanju hrane za oskrbovanje mestnega prebivalstva in vojske ni mogoče zanesti na »zakone svobodnega trga«. Marca 1947 se je tako odločil za obvezen odkup živilskih pridelkov po cenah, ki niso bile v sorazmerju z njihovo vrednostjo. Med kmeti in izvajalci tega ukrepa je zato prav kmalu izbruhnila »tiha, a nasilna vojna«, ki se je v nekaterih območjih zaostrila v pasivni ali celo oboroženi odpor. Oblasti so odgovorile z represalijami in globami, ki so zadele tisoče ljudi, a niso dosegle drugega kot upad agrarne proizvodnje.

Trdno odločeni, da v skladu s svojo socialistično dolžnostjo v celoti kontrolirajo gospodarstvo, so komunisti hoteli imeti popoln nadzor tudi nad intelektualnim življenjem. Po sovjetskem vzoru so organizirali pri centralnem komiteju odsek Agitpropa z nalogo, da vodi ideološko aktivnost partije in z njo usklaja tudi prosveto. Pod vodstvom neustavljivega Djilasa (rad je paradiral v športni obleki in škornjih, v katerih je imel zataknjen bič), je Agitprop postal pošast s tisoč očmi in lovkami, ki jim ni ušla nobena nepravoverna, javno izražena beseda. Kulturno življenje, še posebej literatura, se je moralo ukloniti železnim pravilom »socrealizma«, kot sta ga uzakonila Ždanov in Stalin. V sozvočju z njunim naukom so oblasti zadolžile jugoslovanske pisatelje, zbrane na svojem I. kongresu leta 1946, da postanejo »inženirji duš« ter ustvarijo agresivno in optimistično književnost. Tisti, ki se niso prilagodili, in med njimi najboljši, so se bili prisiljeni umakniti v dolgotrajno zatišje, ki je pogosto negativno vplivalo na njihovo ustvarjalnost. Edino svetlo dejanje te agitpropovske politike, polne praznega besedičenja, je bila poleg opismenjevanja ljudskih množic spodbuda za razvoj makedonskega jezika in književnosti. Priznanje Makedoncev kot konstitutivnega naroda nove Jugoslavije je namreč zahtevalo tudi oblikovanje njihove kulturne individualnosti, ki se je kmalu uveljavila in dozorela.

Proti zmagi totalitarizma je med prvimi povzdignil glas tisti, ki je bil za to še najmanj upravičen. Kralj Peter II. je na predvečer konference treh velikih v Potsdamu naslovil na Churchilla pismo, v katerem je trdil, da je Jugoslavija, v nasprotju z določili sporazuma Tito-Šubašić, postala žrtev ene same partije. Toda na veliko razočaranje suverena in krogov, ki jih je predstavljal, ta poteza ni imela uspeha, saj v zaključnem komunikeju potsdamske konference o razmerah v Jugoslaviji ni bilo niti besede. Peter II. se je zato odločil za izjavo, ki so jo natisnili londonski časopisi 8. avgusta 1945. Z njo je obtožil Titov režim diktature in odvzel mandat regentom, ki so ga predstavljali v domovini. Za njegov protest pa se ni zmenil nihče: v Beogradu so dejali, da jih ne zanima, istega mnenja pa so bili tudi v Londonu. V svojem uvodniku je celo konservativni *Times* ostro zavrnil kralja, češ da nima moralne pravice

MOŠA PIJADE,
državnik, politik, publicist, slikar

do očitkov, saj je sam brodolomec nesvobodnega predvojnega režima. Jugoslavija je država brez demokratične tradicije in naivno bi bilo pričakovati, da na takšnih tleh lahko zraste povsem zrel parlamentarni sistem zahodnega tipa ter deluje v viharnih razmerah državne obnove. Mogoče pa je pričakovati, tako je trdil *Times,* da se bo oblikovala liberalnejša ureditev, kakor hitro bodo razmere to dopuščale.[8]

To optimistično ugotovitev je narekovalo v prvi vrsti dejstvo, da so prav v tistem času novi jugoslovanski voditelji sklicali začasno ljudsko skupščino, povsem v skladu s sporazumom, ki so ga trije veliki sklenili na Jalti. V njej so bili namreč vsi člani AVNOJ-a pa tudi 36 poslancev skupščine, ki je bila izvoljena leta 1938, 69 predstavnikov strank in 13 neodvisnih osebnosti, ki se niso kompromitirale s sodelovanjem z okupatorjem. Že tri dni po svojem prvem zasedanju, 10. avgusta, je skupščina izglasovala volilni zakon za dvodomno skupščino (dom narodov in zvezni dom), s katerim so dobili volilno pravico vsi moški in ženske, ki so dopolnili osemnajst let, pa tudi mlajši, če so sodelovali v narodnoosvobodilni vojni. »Če mlad človek lahko nosi orožje,« je dejal Moša Pijade, »je tudi dovolj zrel, da voli in je izvoljen.«[9] Brez volilne pravice so ostali kolaboracionisti in nasprotniki osvobodilnega gibanja. O tem, kdo naj bo diskriminiran, pa naj bi odločale oblasti na zvezni in regionalni ravni. Proti takšnemu ukrepu, ki je prizadel približno 200.000 ljudi, je nastopil podpredsednik vlade in vodja Demokratske stranke Milan Grol z odločnim protestom, ki pa je v atmosferi sovražne ravnodušnosti izzvenel v prazno.

Začasna ljudska skupščina je v naslednjih dneh na hitro izglasovala kar deset temeljnih zakonov, ki so na gospodarskem in upravnem področju bistveno spremenili ustroj jugoslovanske družbe in še pred sprejetjem

ustave uzakonili v njej premoč partije. Njen predsednik in predsednik ustavne komisije Edvard Kardelj je navdušeno ugotavljal: »Še noben jugoslovanski parlament ni delal s tolikšno naglico.«[10] Poleg zakonov o agrarni reformi in sodstvu je posebno pomemben zakon, ki je obravnaval »delovanje proti ljudstvu in državi« in določal hude kazni za vsakršno nacionalistično agitacijo in propagando. Na prvi pogled je bil upravičen in potreben predvsem na tistih narodnostno mešanih področjih, kjer so bile nacionalistične strasti še kako žive. V resnici pa je precej spominjal na dekrete kralja Aleksandra iz leta 1929, s katerimi je hotel ustvariti »integralno« Jugoslavijo. Ideja »bratstva in enotnosti«, te svetinje, »proti kateri se ne sme nihče pregrešiti«, se je tako ponovno uveljavljala zaradi ukaza od zgoraj, ki je prikrival precej drugačno stvarnost. Poleg še živih nacionalnih napetosti in sovraštev sta bila zanjo značilna sumničav odnos do vsake manifestacije narodnostnega čustva, ki ne bi bila »jugoslovanska«, in bolj ali manj očitno zapostavljanje Albancev, Madžarov in drugih narodnostnih manjšin. Zakon pa je predvsem preprečeval odkrito, čeprav bolečo razpravo o konfliktih med narodi, s čimer je onemogočil, da bi jih do kraja razčistili in tako tudi presegli.

25. avgusta 1945 je začasna ljudska skupščina sprejela zakon o političnih strankah, ki je potrjeval svobodo združevanja in prepovedal samo fašistična in neofašistična politična gibanja. Da bi stranke lahko legalno obstajale, so morale biti registrirane pri ministrstvu za notranje zadeve. Temu pa se KPJ ni podredila, temveč je ostala kot pred vojno v ilegali in od svojih članov zahtevala najstrožjo konspiracijo. Celo njeno ime se ni pojavljalo v javnosti: ko ga je maja 1946 Moša Pijade na nekem nastopu omenil, so ga časopisi cenzurirali, in ko so oktobra istega leta tuji novinarji Tita vprašali, ali je generalni sekretar KPJ, se je odgovoru izognil. To dvoumnost je verjetno narekovala želja novih oblastnikov, da bi doma in v tujini utrdili prepričanje, da v Jugoslaviji ne vladajo komunisti, temveč njene najboljše sile brez ideoloških razlik, razen tistih seveda med fašisti in antifašisti. Slednje je skušala zbrati pod svoje okrilje Ljudska fronta, ustanovljena v Beogradu med 5. in 7. avgustom 1945 na kongresu vseh frontnih organizacij (III. AVNOJ), z namenom, da ohrani pridobitve narodnoosvobodilnega boja. Vanjo so se vključile tudi nekatere predvojne stranke, ki se niso udinjale okupatorju, in so po vojni ponovno zaživele na Hrvaškem, predvsem pa v Srbiji, kjer partija ni imela množične podpore. Čeprav so izbrali za predsednika Ljudske fronte Tita in za njenega sekretarja enega najbolj uglednih srbskih komunistov Sretena Žujovića-Crnega, se ji KPJ, ki se je imela za boljševiško elito, ni pridružila. Zadovoljila se je s tem, da jo je kontrolirala s svojimi ljudmi in organizacijami: Antifašistično fronto žensk, Zvezo mladine in Zvezo sindikatov Jugoslavije. Ljudska fronta torej ni bila koalicija, kot je poudarjal Djilas v *Borbi* januarja 1946, temveč agitacijsko in propagandistično gibanje, ki naj bi politično prebudilo množice, obenem pa jih tudi podredilo volji režima. »Kdor je proti Fronti, je proti državi,« je kategorično izjavil Moša Pijade.[11] Opozicija, razbita med različne stranke in brez izrazitih voditeljev, v takem vzdušju seveda ni mogla kaj prida storiti, toliko bolj, ker KPJ ni bila pripravljena trpeti ob sebi nobenega tekmeca.

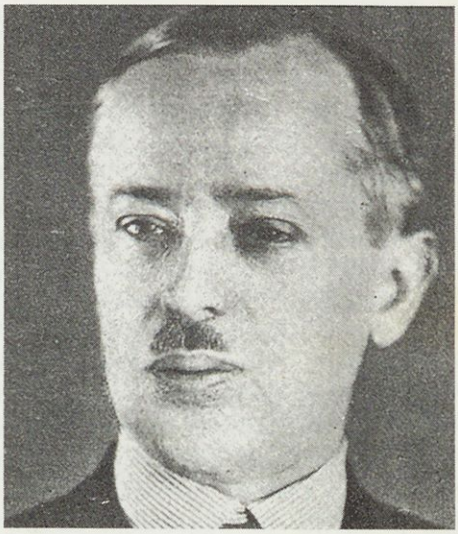

MILAN GROL,
predsednik Demokratske stranke in podpredsednik v prvi vladi maršala Tita

»Partija je pozabila,« je zapisal Kocbek, »da smo v Evropi, da bi morala bolj spoštovati pluralnost življenja in duha kot v Rusiji, da je bila naša revolucija nekaj specifičnega, da se obnaša nemoralno, da pozablja na pomoč zaveznikov, da tone v vse večji brutalnosti, da med izobraženci ustvarja občutek demoraliziranosti in sterilnosti, da na podeželju povzroča rast nebrzdanih strasti (sovraštvo, nasilje, laži, ekscesi).«[12]

Praksi, po kateri je začasna ljudska skupščina mehanično sprejemala vnaprej pripravljene zakone, napisane tako ohlapno, da so bili uporabni v vsakem primeru proti vsakemu ideološkemu nasprotniku, se je prvi uprl Milan Grol, ki s svojo stranko tudi iz protesta proti federativni ureditvi Jugoslavije ni pristopil k Ljudski fronti. 19. avgusta je poslal Titu pismo, v katerem mu je sporočil svoj izstop iz vlade, češ da se ne more strinjati z ukrepi, ki utrjujejo enopartijski sistem in so sprejeti brez razprave, saj jih niso preverjali niti na seji ministrov. S tem se je začelo njegovo nasprotovanje režimu, ki je doseglo vrhunec 20. septembra 1945, ko je Demokratska stranka skupaj z radikalci izjavila, da se ne bo udeležila volitev v ustavodajno skupščino, ker da v razmerah popolne samovolje ni možnosti za svobodno glasovanje. Istega mnenja sta bili Socialistična in Socialdemokratska stranka pa tudi nekatere opozicijske skupine v Zagrebu in Ljubljani. V proglasu Združenih opozicijskih strank so zahtevale od zavezniških sil, da dosežejo ustanovitev jugoslovanske vlade, sestavljene iz predstavnikov vseh političnih smeri, prevzamejo nadzor nad JA in policijo ter poskrbe za demokratično izvedbo volitev. Grol, ki so ga takoj ožigosali za fašista, je poskušal priskrbeti omenjenim opozicijskim krogom tudi javno tribuno in zato ustanovil tednik z zgovornim naslovom *Demokracija*. Listu pa ni bilo usojeno dolgo življenje, kajti ukinili so ga že 8. oktobra in pri tem ravnali na dokaj svojevrsten način: ker je po mnenju delavcev, ki so ga tiskali, »širil lažne novice o državi«, so ti sklenili, da ga bodo bojkotirali in pri tem uporabili, kot je rekel Tito, svojo »neodtujljivo pravico do stavke«.[3]

Prav kmalu je žrtev naglice in brezobzirnosti, s katero je partija gradila ljudsko oblast, postal tudi zunanji minister Ivan Šubašić. Sredi septembra ga je zadela rahla kap, to pa so izrabili komunisti in ga s pretvezo, da se mora zdraviti, praktično prisilili v hišni zapor. Skupaj z dr. Josipom Šutejem, voditeljem Hrvaške kmečke stranke, je Šubašić v odgovor na to sklenil, da 17. oktobra izstopi iz vlade. Tako se je Tito rešil vseh predstavnikov narodnoosvobodilnemu boju tujih sil, ki so mu jih vsilili Britanci ali jih je sprejel v svoj prvi kabinet, da se jim prikupi. Za takšno politiko se je lahko odločil tudi zato, ker je bil upravičeno prepričan, da nimajo zaslombe ne v domovini ne v Londonu, kjer je bojevitega Churchilla julija 1945 na oblasti zamenjala bolj strpna laburistična stranka.

Ista samozavest je bila značilna tudi za odnos novih voditeljev do verskih skupnosti. Državljanska vojna, o kateri se seveda ni smelo govoriti, je jasno pokazala, kakšno težo ima za različne jugoslovanske narode verska pripadnost. V svoji utopični viziji družbe pa se komunisti za to niso menili, temveč od samega začetka ravnali v odnosu do treh najpomembnejših veroizpovedi na prezirljiv in odklonilen način. Patriarha srbske pravoslavne cerkve Gavrila Dozića so Nemci med vojno zaprli v koncentracijsko taborišče, po vojni pa se ni takoj vrnil v domovino. V njegovi odsotnosti je cerkev vodila sveta sinoda, ki se je, čeprav brez navdušenja, a tudi brez posebnega odpora, prilagodila novemu režimu. Več nasprotovanja je bilo pri muslimanih, predvsem pa pri katoliških škofih, ki so po začetnem sumničavem sožitju z ljudsko oblastjo že 20. septembra 1945 odkrito nastopili proti njej. Objavili so pastirsko pismo, v katerem so obsodili ateistični materializem, opozorili na sovražni odnos novih voditeljev in njihovih sodelavcev do klera ter na njihov namen, da ločijo cerkev od države. A to so storili dokaj nespretno, s klavrnimi argumenti in prevelikim poudarkom na izgubi premoženja, ki jo je cerkev utrpela zaradi agrarne reforme. Na izziv časa niso znali najti pravih besed in so, nasprotno, zabredli v grotesken klerikalizem. »Strah božji je najboljši strah za vaše državljane,« je rekel neki prelat Titu, da bi ga prepričal, naj iz šol ne odstrani verske vzgoje. »Če se bodo bali Boga, se bodo bali tudi vas.«[14]

Pastirskemu pismu škofovske konference sta sledila manj znana, a do ljudske oblasti še bolj kritična okrožnica, namenjena kleru, in pismo Titu, v katerem so škofje zahtevali popolno svobodo za katoliški tisk, šole in organizacije ter vrnitev zaplenjenega imetja. Maršal je po enomesečnem molku, ki ni obetal nič dobrega, javno odgovoril šele 25. oktobra z izjavo, ki se je pojavila na prvih straneh vseh časopisov. Zakaj škofje niso nikoli objavili pastoralnega pisma proti grozotnemu pobijanju Srbov na Hrvaškem? Zakaj so podpihovali narodnostno mržnjo v trenutku, ko bi moral vsakdo pomagati, da se čimprej zacelijo rane, ki jih je prizadejala vojna? Kako to, da so tako številni ustaški voditelji prihajali iz seminarjev Bosne in Hercegovine? To odklonilno stališče, pri katerem je Tito spomnil škofe, da obstajajo zakoni proti tistim, ki širijo šovinizem in skušajo spodkopati dosežke velikega osvobodilnega boja, je postalo ena glavnih tem bučne volilne kampanje za ustavodajno skupščino. Na predvečer volitev 11. novembra 1945 je radio Beograd opozoril, da »bodo ostali doma ali oddali

svoj glas v sramotno skrinjico ‚brez liste' samo sovražniki svobode in demokracije ter tuji agenti«.[15] Kot je očitno iz te preteče napovedi, državljani niso imeli dosti izbire: gumijasto kroglico, s katero naj bi izrazili svojo voljo (zaradi razširjene nepismenosti je bila ta metoda še vedno v rabi), so lahko vrgli v skrinjico Ljudske fronte ali v tisto »brez liste«. V takih razmerah je bila seveda svoboda glasovanja samo na papirju. Ljudska fronta je torej dosegla, še posebej v zaostalih območjih, odlične rezultate, ki so se v Makedoniji ter Bosni in Hercegovini povzpeli do 95 odstotkov. Pri tem pa ne gre spregledati, da je v Vojvodini in Sloveniji kljub psihološki prisili kar četrtina upravičencev ostala doma ali se odločila za »črno« skrinjico. Po poročanju *Timesa* so volitve vsekakor potekale brez incidentov, v atmosferi spontanega ljudskega navdušenja. Drugačnega mnenja je bil ameriški ambasador Richard C. Patterson, ki se je čutil dolžnega, da svoje pomisleke izrazi samemu Titu. Ta ga je suho zavrnil s trditvijo, da je vsekakor šlo za najbolj svobodne volitve v vsej jugoslovanski zgodovini. To pa še ne pomeni, da bi KPJ, kljub široki podpori ljudskih množic, na katero je lahko računala, s pritiski, aretacijami in raznovrstnimi goljufijami ne skušala vplivati na končni plebiscitarni izid. Tito ga je seveda politično takoj vnovčil z izjavo, da je veliki uspeh potrdil novo ljudsko oblast. »Nobenega kompromisa s preteklostjo ne bomo sprejeli,« je dejal v nekem intervjuju, na tiskovni konferenci ob razglasu rezultatov pa še pribil: »S tem je monarhije konec.«[16] In res je ustavodajna skupščina 29. novembra 1945, ob drugi obletnici AVNOJ-a, soglasno odvzela vse pravice dinastiji Karadjordjevićev. Predsednik skupščine Ivan Ribar, ki je po prvi svetovni vojni vodil tudi vidovdansko ustavodajno skupščino, leta 1943 pa II. zasedanje AVNOJ-a, je dotedanjo Demokratično federativno Jugoslavijo proglasil za Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo, v kateri so se po svobodni odločitvi združili njeni enakopravni narodi. V tujini so takšen razplet sprejeli kot neizbežno dejstvo. Še v Veliki Britaniji ni bilo nikogar, ki bi obžaloval odpravo monarhije. Kot je v svoji analizi ironično zapisal *Economist*, bi odslej dinastiji Karadjordjevićev še najbolj pristajalo naslednje heraldično geslo: »Leta 1903 me je Rusija naredila, leta 1945 me je Rusija razbila.«[17]

Medtem je pod Kardeljevim vodstvom v Beogradu pospešeno teklo delo za novo ustavo, ki naj bi povsem ustrezala hegemonističnim zahtevam partije. Čeprav je ohranila kuliso klasičnih svoboščin, svobode tiska, besede, združevanja (a ne stavke), je v bistvu temeljila na načelu enotnosti oblasti in demokratičnega centralizma, kakor je jasno razvidno iz Kardeljevih besed: »Demokratične svoboščine ne veljajo za vse čase. Glede na razmere jih je mogoče razširiti ali omejiti, dati ali vzeti.«[18] Ustava, napisana pod nadzorom sovjetskega ambasadorja, je bila skoraj enaka stalinistični iz leta 1936: liberalna na prvi pogled, a v bistvu primerna le za utrditev diktature proletariata oziroma njegove avantgarde. Jugoslavija je po sovjetskem vzoru postala zvezna ljudska država s šestimi republikami, Slovenijo, Hrvaško, Srbijo, Črno goro, Makedonijo, Bosno in Hercegovino, katerih meje so bile začrtane tako, da bi čimbolj zadovoljile nacionalna pričakovanja različnih narodov. Zaradi etnične zapletenosti jugoslovanskega prostora je bilo to lažje načrtovati kot uresničiti, saj se ni bilo mogoče izogniti notranjim

konfliktom in napetostim. Tako so se srbski komunisti trudili, da bi v povračilo za priznanje črnogorske in makedonske neodvisnosti dobili zase Bosno in Hercegovino, a pri tem niso uspeli. Še več, znotraj svoje republike so morali sprejeti avtonomno pokrajino Vojvodino in Kosovsko-metohijsko oblast, ki sta nastali iz obzira do lokalnih etničnih manjšin. Z druge strani pa njihovi rojaki na Hrvaškem in v Bosni niso dobili nobene kulturne ali upravne avtonomije, saj si ni bilo mogoče predstavljati, da bi jo sploh potrebovali. Tem vprašanjem avtorji ustave tudi niso posvečali velike pozornosti, ker so bili prepričani, da gre za »buržoazni« problem drugotnega pomena, ki ga bo združujoča moč socialističnega internacionalizma presegla brez težav. Prvi hip so celo mislili, da v ustavo ne bi uvrstili tistega člena iz sovjetske predloge, ki je priznaval republikam pravico do samoodločbe in odcepitve. V končni verziji, ki jo je 31. januarja 1946 ustavodajna skupščina soglasno sprejela, pa je bila le omenjena, vendar v dokaj ohlapni formulaciji, ki je nekako sugerirala, da gre bolj za zaključen proces kot za še odprto možnost. Ne ta obredni obrazec kot tudi ne poudarjanje suverenosti republik in vztrajno sklicevanje na »bratstvo in enotnost« nista mogla prikriti dejstva, da je nova socialistična stvarnost močno centralizirana in da srbsko-črnogorsko jedro, ki je dalo svoj pečat osvobodilnemu boju, prav zaradi tega že spet narekuje svoje civilizacijske modele Slovencem, Hrvatom in Makedoncem. Res je, da so bili predstavniki teh narodov v političnem vrhu več kot dostojno zastopani, res pa je tudi, da so vzvodi oblasti v vojski, tajnih službah in diplomaciji ostali v rokah Srbov, ki so maja 1945 dobili svojo partijo in bili tako v očeh režima povsem rehabilitirani. Od samega začetka socialistične Jugoslavije so se tako Srbi znova profilirali kot »državotvorni« narod, čeprav niso imeli ne številčne ne gospodarske in niti kulturne moči za izvrševanje te vloge. »Zopet črnogorske navade,« je že leta 1946 potožil Kocbek. »Ali bizantinske navade. Sam vrag je te ljudi do kraja demoniziral.«[19]

Ustavni tekst se je skrbno izogibal vsakršnemu namigu na socializem ali komunizem, čeprav je do skrajne mere omejeval zasebno lastnino in razglašal družbeno za temelj državnega gospodarskega razvoja. Razhajanj med črko ustave in stvarnostjo s tem še ni bilo konec. Vrhovni organ državne oblasti in predstavnik ljudske suverenosti naj bi bila ljudska skupščina, ki je bila razdeljena na dva zbora, zvezni zbor in zbor narodov, in na čelu katere je stal prezidij kot nekakšen kolektivni predsednik države. V resnici je vso oblast imela vlada FLRJ, ki ji je predsedoval maršal Tito, saj ji ustava ni priznavala samo najvišjih izvršilnih in upravnih pristojnosti, temveč tudi pravico, da izdaja uredbe z zakonsko močjo. Skupščina, ki se je sestajala samo dvakrat na leto, je bila torej povsem nemočna, zadolžena le, da ratificira zakone, ki jih je predlagala vlada, in dekrete, ki jih je izdajal prezidij. Na isti način so bili sestavljeni tudi institucionalni organi republik, ki so prav tako imele vsaka svojo skupščino, vlado in predsedstvo. Najsibkejša točka ustave je bila ureditev sodstva, saj je v polni meri izražala, kakor bi rekel Lukács, ves prezir boljševikov do zakonov. Med drugim je predpisovala reelekcijo sodnikov vsaki dve leti, članov vrhovnega sodišča pa vsaka štiri leta, kar je v praksi pomenilo, da so bili na milost in nemilost prepuščeni politični oblasti in Upravi državne varnosti (Udba), kakor so marca

1946 preimenovali Ozno. Sodniki, ki so bili pogosto brez pravne izobrazbe, v mnogih primerih samo z osnovno šolo, so imeli v prvi vrsti nalogo, da dokažejo svojo »brezmejno vdanost partiji«. In kot da bi to ne zadostovalo, so bili podrejeni javnim tožilcem, ki so lahko svojevoljno posegali v upravo sodstva in v vsakršno drugo javno ali zasebno upravo; neki angleški diplomat je o njih pravilno zapisal, da so bili v bistvu »psi čuvaji« režima. V takšnih razmerah ni moglo biti nobene pravne gotovosti, to pa pomeni, da so sodniki nalagali kazni ali sprejemali za posameznika usodne odločitve na povsem samovoljen način. Sodišča so zares postala, kot je rekel javni tožilec republike Hrvaške Jakov Blažević, »trdnjave, iz katerih bo ljudstvo poravnalo račune s svojimi sovražniki«.[20]

Vendar kaže, da budnost javnih tožilcev kljub njihovi revolucionarni vnemi ni zadostovala. Na začetku leta 1946 je bila pri prezidiju po sovjetskem vzorcu ustanovljena komisija za nadzor nad celotnim birokratskim aparatom. Ta institucija ni bila potrebna samo zaradi piramidalne ureditve družbe, temveč tudi zaradi nesposobnosti velikega dela partijskega in državnega upravnega stroja, ki se je razbohotil čez vse mere (250.000 uslužbencev). Zvečine so ga sestavljali neizkušeni ljudje, usposobljeni za svoje delo, kot je priznal sam Tito, bolj zaradi političnih zaslug kot profesionalnega znanja in obsedeni z mislijo, da morajo producirati dokument za dokumentom.

Še preden so uradno razglasili ustavo, je Tito zabeležil pomembno zmago z mednarodnim priznanjem države, za katero so se 22. decembra 1945 odločile Velika Britanija in ZDA. Obe velesili sta to storili iz političnega realizma, toda ne brez pomislekov, kar je jasno izražala predvsem nota washingtonske vlade. V njej je namreč poudarjala, da priznanje še ne pomeni pritrjevanja režimu in njegovim upravnim metodam. Vsekakor pa je ljudska oblast s tem dobila blagoslov anglo-ameriških zaveznikov, ki so na ta način posredno tudi sporočili, da ne vztrajajo več na Churchillovi zahtevi po političnem vplivu v državi. Kljub tej pomembni odločitvi Tito in njegovi niso bili povsem prepričani, da Zahod ni več nevaren, vendar so se po njej še z večjim zanosom posvetili izgradnji socializma. Moša Pijade je zgovorno interpretiral njihovo samozavest, ko je zmagoslavno zagotavljal, da ni mogoče imeti nikakršnega zadržka do ustave, saj jo je napisalo »vse ljudstvo«. Ne glede na takšne izjave, ki niso bile brez opomina potencialnim oporečnikom, je Dragoljub Jovanović, vodja levega krila srbske Poljedelske stranke, našel dovolj poguma, da je že decembra 1945 izrazil svoj protest: s podporo predstavnikov treh »kmečkih« strank, včlanjenih v Ljudsko fronto, je obtožil komuniste, da vidijo samo sebe, z vsemi drugimi pa ravnajo kot z vodnarji in gozdarji, skratka kot s podložniki. Toda v Jugoslaviji – tako je trdil – ni mogoče organizirati enopartijskega sistema, kajti tega ne bi sprejeli kmetje, še najmanj srbski, ki se ne bodo nikoli odpovedali svobodi in demokraciji. Ti očitki, o katerih je seveda časopisje molčalo, so bili v skupščini deležni odločne Kardeljeve kritike. Jovanović pa se ni pustil ostrašiti in je vztrajal v svojem boju, ker je bil prepričan, da je zdaj, ko je prišlo do ločitve cerkve od države, treba od nje ločiti tudi partijo. Zgroženi nad takšnim krivoverstvom so komunistični voditelji reagirali z vso odločnostjo

in proti Jovanoviću organizirali v njegovi lastni stranki zaroto »z leve«. Potem ko so ga odstranili z mesta generalnega sekretarja, so ga izključili tudi iz srbske skupščine in pregnali z beograjske pravne fakultete »zaradi neznanstvenih in protiljudskih trditev v njegovih predavanjih«.[21] Toda stari oporečnik kralju Aleksandru se ni dal ukrotiti niti novim gospodarjem: decembra 1946, ko je skupščina na tajnem zasedanju v naglici sprejela zakon o nacionalizaciji in ga še isti dan uvedla v prakso, je proti temu nenavadnemu postopku protestiral in si spet nakopal preteče Kardeljeve očitke.

Leto 1946 je teklo v znamenju obračuna s sovražniki od včeraj in danes, da bi z eksemplaričnimi kaznimi pokazali ljudem, kdo drži vajeti države v rokah. Začelo se je z Dražo Mihailovićem, ki so ga marca 1946 ujeli s pomočjo spretne ukane in ga sredi junija postavili pred vojaško sodišče. (Medtem so med 10. in 13. majem v Bosni, blizu Jezerice in Sutjeske, razbili še zadnje četniške enote.) Na Zahodu, posebno v ZDA, je proces proti bivšemu zavezniku sprožil precej ugovorov, saj je bilo jasno, da gre za politično potezo in da je vprašanje Mihailovićeve krivde postranskega pomena. Režim je hotel predvsem dokazati, da so bili četniki, jugoslovanska vlada v Londonu, Nedić in njegovi sodelavci, Velika Britanija in ZDA povezani z Nemci in Italijani v zaroto proti narodnoosvobodilni borbi in da jih je treba torej imeti brez izjeme za »fašistične izdajalce«. Dejstvo, da jugoslovanske oblasti skupini ameriških letalcev, ki so jih med vojno rešili četniki, niso dovolile pričati v prid Mihailoviću, je seveda vrglo temno senco na

Četniški vodja DRAŽA MIHAILOVIĆ *pred smrtno obsodbo, Beograd, 1946.*

Miha Krek,
vodja Slovenske ljudske stranke in leta 1944 ustanovitelj protikomunističnega Narodnega odbora za inozemstvo

njihovo razumevanje pravice. Kot je bilo pričakovati, je bil četniški vodja 16. julija obsojen na smrt, dan zatem pa ustreljen. Nekaj tednov pozneje se je začel v Ljubljani proces proti generalu Rupniku, poveljniku slovenskih domobrancev, ki so ga zavezniki izročili jugoslovanskim oblastem, v odsotnosti pa tudi proti škofu Rožmanu in voditelju Slovenske ljudske stranke Mihi Kreku. Proces je imel poseben pomen, saj je bil uperjen predvsem proti katoliški cerkvi z obtožbo, da je med vojno sodelovala z okupatorji in se omadeževala s strašnimi zločini. Sledili sta prava gonja proti duhovnikom in Vatikanu, katere cilj je bil osamosvojitev cerkve izpod »tuje« papeške oblasti. Tito je zagotavljal, da njegova vlada nima nič proti veri, da pa želi imeti nacionalno zaveden kler, ki ljubi svoj narod. Že junija 1945 je v Zagrebu o tem razpravljal z nadškofom Alojzijem Stepincem, katoliškim primasom, ki pa je njegovo misel o »nacionalni« jugoslovanski cerkvi brez obotavljanja zavrnil. Maršal je v odgovor ukazal ustanoviti domoljubna duhovniška združenja, pripravljena sodelovati z režimom, s tem pa seveda povzročil mnogo hude krvi in si nakopal nasprotovanje episkopata. V tako napetem vzdušju so oblasti Stepinca pod obtožbo, da je sodeloval z ustaši in po osvoboditvi organiziral tajno gibanje »križarjev«, septembra 1946 aretirale in ga postavile pred sodišče. Tudi v tem primeru je bilo očitno, da gre za politični proces, ki naj oslabi katoliško cerkev, edino organizacijo v državi, na katero partija ni imela vpliva. Po razgreti razpravi so Stepinca, ki je ves čas ohranil svoje dostojanstvo, obsodili na šestnajst let zapora in še na pet let izgube državljanskih pravic. Ta sorazmerno mila kazen pa je jugoslovanskemu ugledu na Zahodu, še posebej v ZDA, bolj škodovala kot Mihailovićeva smrtna obsodba. *L'Osservatore romano* je nadškofa razglasil za branilca človekovih pravic in predstavil proces kot izraz spopada med totalita-

rizmom in krščanstvom. Pij XII. je dejal, da gre za zločin proti veri in izobčil vse katoličane – torej tudi Tita – ki so imeli z njim kaj opraviti. Toda proces je imel še eno posledico: katoliško cerkev, ki v preteklosti na Hrvaškem ni imela velike politične teže, je povzdignil v simbol celotnega naroda.

Medtem ko je bila pozornost javnosti obrnjena k tem dogodkom pa tudi zunanjepolitičnim razprtijam beograjske vlade, je partija še naprej hitela z izgradnjo socializma, v imenu zavestnega usmerjanja družbenega razvoja. Na temeljih, ki jih je položila ustava, so oblasti v naslednjih mesecih sprejele vrsto zakonov, kot na primer zakon o državnih gospodarskih podjetjih, ki so pripravili tla močno centralizirani preobrazbi ekonomskega sistema. Kot je zapisal Boris Kidrič, protagonist tega dogajanja, »slično vojski zahteva tudi naše gospodarstvo en sam tir poveljevanja, se pravi, zadostno avtoriteto vodstva«.[22] Poglavitna etapa na tej poti je bil sklep o uvedbi petletke, sprejet jeseni 1946, ki naj bi po sovjetskem vzoru spremenila Jugoslavijo iz pretežno poljedelske v industrijsko državo. Tej odločitvi ni botrovala samo želja, da rešijo kmečke množice iz stoletne bede in zaostalosti, temveč tudi ideološki račun. KPJ, avantgarda proletariata, je bila namreč skoraj brez tistega razreda, v imenu katerega si je prisvojila oblast. Kot je pokazal popis leta 1945, industrijskih delavcev, ki se med vojno gotovo niso izkazali s svojo revolucionarnostjo, ni bilo več kot 300.000.

Prvo petletko so začeli z glasno propagandno akcijo, ki je slavila industrializacijo in elektrifikacijo države kot bistvena pogoja za uveljavitev socializma. Takoj nato so oblikovali ogromen birokratski aparat, ki si je s svojimi planskimi komisijami v federaciji, republikah in lokalnih odborih lastil pravico, da organizira proizvodnjo, razporeja dohodek, odloča o investicijah in določa cene. 23. aprila 1947 je skupščina formalno potrdila ustrezni zakon, po katerem naj bi se industrijska proizvodnja v prihodnjih petih letih povečala za 66 odstotkov, rudarska za 90 in kmetijska za 50. Za dosego teh izrazito avtarkičnih ciljev je odobrila proračun v višini 278.300.000 dinarjev, ne da bi povedala, od kod bodo omenjena sredstva prišla. Pomislekov Dragoljuba Jovanovića v zvezi s tem »sanjskim projektom«, kot so mu rekli, nihče ni upošteval, v ponosni zavesti, da med vsemi ljudskimi demokracijami stopajo prvi na pot, ki je tako podobna sovjetski.

V svoji papirnati mogočnosti, ki se je tudi Sovjetom zdela pretirana, je bil petletni plan verna slika naivnosti in voluntarizma jugoslovanskih voditeljev. Tito in njegovi so namreč stavili bolj na moč svojega ideološkega zanosa kot na objektivne danosti v veliki meri še zaostale jugoslovanske družbe. Industrializacija je tako postala prava dogma, ki je spremenila celotno državo v eno samo gradbišče in povzročila med leti 1945 in 1950 selitev najmanj 1.200.000 ljudi s podeželja v industrijske centre. Ceno tega drznega skoka naprej so plačale kmečke množice, ki so morale prodajati državi prehrambene pridelke po smešnih cenah in bile, če so se drznile upirati, izpostavljene preganjanju in samovoljnim aretacijam. Boris Kidrič, poglavitni oblikovalec petletke, je sicer »objokoval« usodo kmetov, toda proti zastavljenemu cilju je napredoval z železno odločnostjo, ker je bil prepričan, da si Jugoslavija samo tako lahko zagotovi socializem in zunanjo varnost. Oblasti so zahtevale od ljudskih množic žrtve vseh vrst, podpirale stahanov-

stvo, udarniško in »prostovoljno« delo ter širile pravi kult fizičnega dela. Izrabljajoč pristno navdušenje, posebno mladine, so za uresničenje velikopoteznih načrtov do kraja izrabile ceneno delovno silo, ki jim je bila na voljo. To je seveda izčrpalo marsikatero zagnanost in imelo za mnoge tudi resne zdravstvene posledice: leta 1948 v Evropi ni bilo države, kjer bi bila tuberkuloza tako razširjena kot v Jugoslaviji. Temu pa je treba še pridati vrsto drugih bolezni, tudi psihičnih, kar je zbujalo hude skrbi med odgovornimi v zdravstvenih krogih. Toda če si je kdo drznil zahtevati bolj razumen delovni ritem – ti glasovi so prihajali predvsem iz Slovenije – je bil takoj ožigosan za »oportunista in socialdemokrata« ter zabeležen pri Udbi. »Položaj pri nas,« je zapisal Kocbek v svoj dnevnik, »huda centralizacija gospodarskega značaja, ostra militarizacija. Ob njej me spreletavajo dramatične misli: tako ganljivo padanje v stare napake discipline, birokratizma, drila in nonsensa...«[23]

V prenaseljenih mestih, kjer je bilo po več družin natrpanih v eno samo stanovanje in kjer se je dalo kaj kupiti samo z boni in »točkami«, so kolikor toliko bolje živeli samo partijski funkcionarji. Imeli so proste roke v vsakem podjetju, nadzirali so vsako imenovanje, razdeljevanje živilskih nakaznic in stanovanj. V izredno skromnih življenjskih razmerah (srednji letni dohodek je znašal 350 dolarjev na prebivalca) so tisti, ki so napredovali v partijski karieri, imeli marsikatero ugodnost. Res je sicer, da so bile plače skoraj za vse enake, saj je bilo njihovo razmerje 1:3, a prav tako je res, da so člani partije prejemali najrazličnejše doklade za »posebne aktivnosti«. Čim višje je bil posameznik na partijski lestvici, tem večji so bili njegovi privilegiji: brezplačno stanovanje, služinčad, avtomobil, počitniški domovi in predvsem možnost nakupa po nizkih cenah v »diplomatskih« trgovinah blaga, ki ga sicer ni bilo na trgu. Na vrhu države so se Tito, Kardelj, Ranković, Djilas in drugi oblastniki brez zadržkov predajali razkošju, kakršnega dotlej komunistični voditelji, začenši z Leninom in Stalinom, niso poznali in niti cenili. Še pred koncem vojne so v Kremlju Titu očitali, da se ukvarja bolj z obnovo kraljevih palač kot s položajem na fronti.

Leta 1947 so se začela množiti poročila, da je vedno več ljudi, tudi bivših partizanov, grenko razočaranih nad novo socialistično stvarnostjo. Čeprav je Tito zagotavljal, da v naslednji zimi ne bo manjkalo hrane, so mnogi gledali v prihodnost z veliko zaskrbljenostjo. Ne nazadnje tudi zato, ker je junija 1947 Uprava Združenih narodov za pomoč in obnovo (UNRRA) prenehala pošiljati Jugoslaviji pomoč, ki jo oblasti niso znale ceniti in koristno uporabiti, čeprav ni šlo za skromna sredstva; podpora v hrani in materialu, ki jo je zagotavljala predvsem ameriška administracija, je namreč dosegla vrednost pol milijarde dolarjev, največ, kar je dobila katerakoli evropska država. Omamljeni od lastne zmage si ljudje na vrhu niso delali preglavic zaradi nemira, ki se je širil med prebivalstvom, saj se je le redko razvil v odkrito oporečništvo, temveč se je po navadi razvodenel v ravnodušno životarjenje ali nejasno upanje v kak odločujoč zunanji premik. (V Sloveniji so na primer govorili o razpadu Jugoslavije in nastanku srednjeevropske konfederacije.) Za vsak primer pa so oblasti okrepile zaporo pred zahodnim svetom, predvsem na kulturnem področju, ter vztrajale pri velikih procesih proti usta-

šem, četnikom, makedonskim nacionalistom in drugim »okupatorjevim hlapcem«. Tem so se pridružili še sodni postopki proti črnoborzijancem in korumpiranim funkcionarjem, ki so se po navadi končali s hudimi, pogosto tudi smrtnimi kaznimi. Toda za jugoslovansko obdobje »zrelega stalinizma« so bili predvsem značilni procesi zaradi vohunstva, v katere so bile vpletene osebnosti iz meščanskih ali intelektualnih krogov, ki so v preteklosti sodelovale z odporniškim gibanjem, a jih je bilo zdaj treba odstraniti, da bi bila v kali zatrta kakršnakoli možnost »buržoazne opozicije«. V svojih govorih je sredi leta 1946 sam Tito začel omenjati nevarnost političnega pluralizma in trditi, da bi zanesljivo pripeljal do državljanske vojne ter povzročil razpad države ali vsaj otežkočil njeno obnovo. Da bi oblasti odstranile zadnje skupine tistih, ki so si še upali misliti na večstrankarski sistem, so izrabile dokaj učinkovito pretvezo in obtožile njihove predstavnike državi nevarnega sodelovanja z zahodnimi diplomati. Velika Britanija in ZDA so se tako znašle na zatožni klopi v okviru kar sedmih odmevnih procesov, med katerimi so največ prahu dvignili sodni postopki proti Črtomirju Nagodetu konec julija 1947 v Ljubljani, proti Tomu Jancikoviću in drugim uglednim predstavnikom Hrvaške kmečke stranke v Zagrebu ter proti Dragoljubu Jovanoviću v Beogradu. Tega pokončnega srbskega oporečnika so se ljudje na vrhu končno znebili tako, da so ga aprila 1947 izključili iz zvezne skupščine, v oktobru pa obsodili na deset let zapora. Milovan Djilas je ob tej priliki zapisal »poetično« misel: »Ljudske množice, ki gredo naprej in ustvarjajo novo življenje... so kot velika reka, kot poplava, ki odlaga blato na svoje bregove... Tako so naplavile tudi Dragoljuba Jovanovića in njegove prijatelje.«[24]

---

[1] *The Economist, 8. XII. 1945, str. 822, 823.*
[2] *Duga, 3. III. 1980.*
[3] *PRO, WO 202/319.*
[4] *Vladimir Dedijer, Dokumenti 1948, knj. III., RAD, Beograd, 1979, str. 660.*
[5] *Andreas Razumovsky, Ein Kampf um Belgrad, Ullstein, Franfurt/M, Wien, 1980, str. 257.*
[6] *Edvard Kocbek, Dnevnik 1946, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1991, str. 16.*
[7] *John R. Lampe, Russell O. Prickett, Ljubiša S. Adamović, Yugoslav-American Economic Relations Since World War II, Duke University Press, Durham and London, 1990, str. 20.*
[8] *The Times, 10. VIII. 1945.*
[9] *WPIS, 15. VIII. 1945, str. 15.*
[10] *WPIS, 29. VIII. 1945, str. 15.*
[11] *WPIS, 29. VIII. 1945, str. 16.*
[12] *E. Kocbek, n. d., str. 22.*
[13] *Vojislav Koštunica – Kosta Čavoški, Party Pluralism or Monism. Social Movements and the Political System in Yugoslavia 1944–1949, East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1985, str. 75, 76.*
[14] *E. Kocbek, n. d., 1991, str. 71.*
[15] *WPIS, 14. XI. 1945, str. 15.*
[16] *WPIS, 21. XI. 1944, str. 14.*
[17] *The Economist, 8. XII. 1945, str. 822, 823.*
[18] *Nadežda Gaće, Jugoslavija: suočavanje sa sudbinom, Glas, Beograd, 1990, str. 176.*
[19] *E. Kocbek, n. d., str. 73.*
[20] *V. Koštunica – K. Čavoški, n. d., str. 111.*
[21] *WPIS, 14. VIII. 1946, str. 13.*
[22] *Enciklopedija Slovenije, I, str. 10.*
[23] *E. Kocbek, n. d., str. 191.*
[24] *V. Koštunica – K. Čavoški, n. d., str. 175.*

11. poglavje

LJUBEZEN DO SOVJETSKE ZVEZE

Za notranjo politiko Jugoslavije do leta 1948 je značilno zvesto posnemanje Sovjetske zveze in njenega državno-centralističnega sistema. Bolj zapleten pa je bil zunanjepolitični položaj, tudi zaradi prepričanja, ki ga je Tito izrazil že leta 1944, da bi morali zavezniki zaradi zaslug v narodnoosvobodilnem boju ravnati z njim kot z enakovrednim partnerjem. Ta zahteva je izvirala iz dejstva, da je jugoslovanska armada štela proti koncu vojne približno milijon mož in je bila četrta najmočnejša oborožena sila znotraj protihitlerjanske koalicije. Visoko mnenje, ki ga je imel o sebi, pa se ni skladalo z notranjo in mednarodno šibkostjo Jugoslavije, vkleščene med zahodne in vzhodne pokroviteljske težnje. Razhajanje med zavestjo o lastni veličini in občutkom ogroženosti je povzročilo nevrotično in agresivno zunanjo politiko, ki je v nekaj letih povsem osamila Jugoslavijo tudi od Moskve, s katero ni manjkalo razlik že v letih 1941-1945. Ko je na primer Tito proti koncu vojne zahteval od Sovjetov, da ga obveščajo o svojih vojaških operacijah, je dobil odklonilen odgovor, kar je izzvenelo kot opomin, naj se ne precenjuje. Sporazumi o povojni ureditvi Jugoslavije, ki so jih februarja 1945 sprejeli na Jalti Stalin, Churchill in Roosevelt, so spet hudo ranili njegov ponos in samozavest. Dejstvo, da so trije veliki sprejemali usodne odločitve o njegovi državi, ne da bi ga vprašali za mnenje, je znova povzročilo hudo napetost s samim vrhom Sovjetske zveze. Stalin ni govoril v prazno, ko je na sestanku 9. februarja 1945 potožil Churchillu, kako težko se je pogovarjati s Titom: »Včasih brcne, če mu kdo da nasvet.«[1] Njegova nejevolja tudi ni bila brez utemeljitve. Bolje od maršala je namreč razumel, da ima popuščanje Zahodu predvsem taktični značaj, ker je treba v Evropi utrditi razmerje sil, ki jih je oblikovala vojna. Tito tega dolgo ni doumel in »dolgo ni hotel priznati svojih napak«. »Šele pod pritiskom neovrgljivih dejstev in dogodkov, ki so sledili,« piše v poročilu iz časov Informbiroja, v katerem so bili našteti vsi njegovi grehi, »jih je bil prisiljen priznati. Obljubil je, da jih bo popravil, in se zaklel, da se bo v bodoče posvetoval o vseh bistvenih vprašanjih...«[2]

V prepričanju, da bo v prihodnje zares tako, so bili Sovjeti pripravljeni pozabiti na pretekle nesporazume. Prve dni aprila 1945 je Tito odpotoval

J. B. TITO, STALIN *in sovjetski zunanji minister* V. M. MOLOTOV *v Moskvi, septembra 1944*

v Moskvo, kjer je podpisal s Stalinom dvajsetletno pogodbo o prijateljstvu, vzajemni pomoči in povojnem sodelovanju, ki je zavezovala obe državi v boju proti Nemčiji in položila temelje za njuno partnerstvo na politično-gospodarskem področju. Novica o tem dogovoru je v Beogradu sprožila val navdušenja, saj so jo razlagali kot porok za obstoj in zmago revolucije Andrija Hebrang, minister za industrijo, je imel v mislih zahodne zaveznike, ko je s ponosom zagotavljal: »Naši sovražniki bodo morali zdaj dvakrat premisliti, kako ravnati z nami. Kdor nam bo skušal vzeti našo deželo, bo naletel na čvrst odpor. Z usodo Jugoslavije se nihče ne bo mogel več nekaznovano igrati.«[3]

Sporazum, kakršnega je dotlej Moskva sklenila samo s Češkoslovaško, je očitno okrepil Titov položaj v odnosu do Zahoda, Britance pa prepričal, da je povsem prešel v Stalinov tabor. John H. Lee, vodja angleške misije v Beogradu, je svoje nadrejene obvestil, da vidno Titovo zadovoljstvo po vrnitvi iz Moskve ne dopušča dvoma: »Dosegel je vse, kar je hotel, in zdaj točno ve, kaj mu je storiti.«[4] Maršal je zares takoj sprožil akcijo, o kateri je vedel, da je v Londonu ne bodo sprejeli z navdušenjem: svojim enotam je ukazal pohod na Trst in v Julijsko krajino in s tem posegel na področje, ki so ga Angleži in Amerikanci nameravali zasesti. Za to potezo se je odločil ne samo, ker je hotel ugoditi Slovencem, temveč tudi zato, ker se mu je zdelo pomembno okrepiti svoj položaj na severnem Jadranu (v upanju na razširitev revolucionarnega gibanja tudi v Italiji) in lastni državi zagotoviti močnejšo delavsko prisotnost. Trst je namreč imel več proletariata, tako je še leta 1946 ugotavljal Veljko Vlahović, kot vsa Jugoslavija skupaj.[5]

Po hudih bojih z Nemci na kraški planoti so 1. maja 1945 čete IX. korpusa in IV. armade partizanske vojske vkorakale v mesto, kjer so jih italijanski meščanski krogi pričakali s strahom, v zavesti, da se majejo temelji njihove stoletne prevlade nad slovenskim življem. V zaščito pa so jim prihiteli zahodni zavezniki, čeprav iz razlogov, ki niso imeli nič skupnega z lokalno etnično problematiko. Prepričani so namreč bili, da je treba prav v tržaškem prostoru dokazati, da komunističnim silam ne bo dovoljeno po mili volji širiti svojega vpliva v srednji Evropi, temveč da bodo morale upoštevati pravila

igre, za katera so se trije veliki okvirno dogovorili na Jalti. Trst so Angleži in Američani hoteli imeti zase tudi zaradi simbolnega pomena, ki ga je imel v italijanski kolektivni psihi. Če bi Titove čete ostale v mestu, bi postale magnet za vso italijansko levico, pod njihovo kontrolo pa bi bil Trst kot klin, zabit med partizane na Balkanu in v Padski nižini. Iz teh razlogov je Churchill ukazal svojim enotam, naj čimprej dosežejo severnojadransko pristanišče, vendar v tekmi s Titom ni imel sreče. Novozelandci generala Bernarda C. Freyberga so namreč vkorakali v mesto 2. maja, ko so ga partizani skoraj že imeli pod svojo kontrolo. Ta neuspeh pa Churchilla ni razorožil, ampak ga je nasprotno spodbudil, da mora z vso svojo diplomatsko spretnostjo in vojaško močjo doseči umik partizanskih enot s spornega ozemlja. Tito in njegovi so se v boj zapletli zagledani v svoj prav in hkrati prepričani, da je Moskvi prav toliko do Trsta kakor Washingtonu in Londonu. »V tržaškem vprašanju Tito ni sam,« je zanosno zagotavljal Krleža, »kajti za njim stoje vsi Slovenci, Srbi, Bolgari, Hrvati, Čehi, Poljaki in vsi Slovaki. In tudi vsi Rusi.«[6]

Ta utvara je povzročila, da so Jugoslovani v času svoje štiridesetdnevne oblasti v Trstu storili marsikatero napačno potezo. Ker so bili prepričani, da imajo sovjetsko podporo, a so se obenem zavedali možnosti oboroženega spopada z zahodnimi zavezniki, se jim je zdelo nujno, da se v mestu in okolici čimprej znebijo vseh potencialnih nasprotnikov. Ozna se je torej zagnano lotila lova na fašiste, kolaboracioniste pa tudi predstavnike lokalnega meščanstva, ki jih je delno deportirala v slovenska taborišča in zapore,

Partizani v Trstu 1. maja 1945

delno pa »likvidirala« in pometala v kraške jame. V vsej deželi ni bilo več kot 2.500 aretiranih, pobitih pa nekaj stotin, vendar to v naslednjih letih ni preprečilo italijanskim desničarskim krogom, da bi ne govorili o genocidu. »Fojbe«, kakor pravijo jamam, v katerih so izginili nesrečniki, obsojeni na smrt brez pravega procesa in brez vsake možnosti obrambe, so zapustile v tržaškem prostoru tragičen spomin in še dodatno otežkočile že tako napete odnose med Slovenci in Italijani. Bile so ne samo krivično, temveč tudi politično napačno dejanje, saj so se dogajale vpričo zahodnega javnega mnenja. V mestu namreč niso bili prisotni samo anglo-ameriški vojaki, temveč tudi dopisniki velikih britanskih časopisov. Najvišji slovenski partijski voditelji so se sicer kmalu zavedeli, da politika terorja škoduje njihovi stvari in so jo skušali z večkratnimi posegi zajeziti. Toda Ozna, ki je bila že povsem prežeta s sovjetsko miselnostjo, jim je zbežala z vajeti in brez ozira na njihove posege ravnala po svoje. »V tvojem pismu«, je sporočal 6. junija 1945 javni tožilec za Goriško svojemu nadrejenemu za Slovensko primorje in Trst, »je tudi odstavek, ki govori o neupravičenih in neumestnih aretacijah po organih Ozne. Ti moram sporočiti edino to, za te stvari ne morem odgovarjati, kajti sam veš in sam si mi svetoval, naj se v te zadeve ne vtikam. V osebnih razgovorih s predstavniki Ozne sem to tudi omenil, da se včasih aretira po nepotrebnem, on pa mi je dal popolnoma jasno razumeti, da so to stvari, ki se nas ne tičejo in za katere ne odgovarjamo. Radi tega takih stvari ne moremo preprečiti vse dotlej, dokler vprašanje privolitve za aretacije ne bo urejeno... Nikakor ne morem preko svojih pristojnosti in moči. Dobro veš, kakšni so organi Ozne in koliko je mogoče pri njih opraviti, saj imaš vsakodnevne izkušnje z njimi.«[7]

V zanašanju na Stalina pa so se Jugoslovani hudo ušteli. Sovjetski diktator, ki na Jalti ni ugovarjal zahtevam Britancev, naj ostanejo italijanske meje do mirovne konference nespremenjene, je aprila 1945, v nasprotju s tem stališčem, Titu baje zagotovil svojo »popolno« podporo glede Trsta. Za to tvegano akcijo, o kateri je vedel, da posega na območje, ki ga imajo Angleži in Američani za svoje, se je verjetno odločil, da preizkusi, v kolikšni meri je Zahod pripravljen ščititi lastne interese na tej in drugih nevralgičnih točkah. Ko pa se je zavedel, da sta Churchill in novi ameriški predsednik Truman pripravljena tudi s silo pregnati partizane iz mesta, se je zavil v previden molk. Kot je pripovedoval Jože Vilfan, je Tito po anglo-ameriškem ultimatu celo noč čakal na telefonski poziv iz Moskve, ki naj bi mu zagotovil Stalinovo podporo. Namesto te je prišlo rezko povelje: »V štiriindvajsetih urah morate umakniti svoje čete iz Trsta, ker se zaradi tega nočemo vplesti v tretjo svetovno vojno.«[8]

9. junija 1945 so tako Jugoslovani in Anglo-Američani podpisali sporazum, ki je določal, da se bodo partizanske čete umaknile iz mesta in da bo sporno ozemlje v pričakovanju dokončne razmejitve razdeljeno na dve področji: cono A s Trstom in okolico pod upravo zahodnih zavezniških sil ter cono B, od Kopra do Novigrada, pod jugoslovansko vojaško upravo. Kot je že v svojem prvem komentarju ugotovil *Economist*, je imel ta sporazum dva člena, ki sta si nasprotovala. Z ene strani so zavezniki obljubljali, da bodo v coni A ohranili organe ljudske oblasti, ki so jih ustanovili Jugoslovani,

z druge pa so zahtevali, da morajo delovati ti organi na zanje »sprejemljiv« način. Zavezniška vojaška uprava, ki je v Trstu in okolici sumničavo gledala na slovensko prebivalstvo, se je seveda prav kmalu otresla titoističnih struktur in hkrati začela navezovati stike z Italijani. S svoje strani so jugoslovanski voditelji v zavesti, da je Trst izgubljen, skušali čimbolj utrditi svojo oblast v Istri, kar je pognalo lokalno italijansko prebivalstvo, že tako na smrt prestrašeno zaradi zmage »slavokomunistov«, v množični beg. Takšno vzporedno ravnanje z etničnima skupnostma, ki so ju eni in drugi imeli za sovražni (pri čemer je treba reči, da je bila jugoslovanska stran bolj robata), je sprožilo celo vrsto sporov in napetosti, ki so spremenile tržaško območje v eno najbolj vročih točk porajajočega se razkola med Vzhodom in Zahodom.

Tito svojega ogorčenja nad Stalinovo izdajo ni mogel dolgo prikrivati. 27. maja je imel v Ljubljani odmeven govor, v katerem je spomnil na slovenske ozemeljske zahteve in pribil, da Jugoslavija ne bo drobiž v barantanju med velesilami. Tega ponovnega namiga, da je za jugoslovanske komuniste interes lastne dežele pomembnejši od interesa Sovjetske zveze, Stalin ni sprejel brez odziva. Svojemu ambasadorju v Beogradu je takoj naročil, naj sporoči jugoslovanski vladi, da ocenjuje Titove izjave kot sovražno dejanje. Če maršal namerava vztrajati pri tem, naj bo pripravljen na javno reakcijo s sovjetske strani. Po tej grožnji, ki je napovedovala, da bodo Sovjeti prepustili Tita na milost in nemilost zahodnim imperialistom, so se odnosi med Moskvo in Beogradom znova hudo zaostrili. V sovjetskem vrhu se je še bolj utrdilo prepričanje, da Jugoslovanom ne gre zaupati. Ali ni sam Kardelj v pogovoru s poslanikom Sadčikom priznal, da so bile v Ljubljani izrečene besede »protisovjetske«, obenem pa enemu od članov CK KPJ izjavil, da je takšna formulacija opomin velikim silam, naj svojih nesporazumov ne rešujejo na škodo Jugoslavije?[9] Napetost med Moskvo in Beogradom je bila na začetku poletja tolikšna, da je izbranim krogom, ki so bili z njo seznanjeni, narekovala dokaj pesimistične napovedi. Palmiro Togliatti, vodja italijanske KP, je na primer sredi avgusta v govoru milanskim partijskim aktivistom omenil spor kot dejstvo, ki bo vplivalo na ravnotežje sil v Evropi, in izrazil upanje, da se bo mogoče »vsaj izogniti vojni med Jugoslavijo in Rusijo«.[10]

Titov strah pred »imperialisti«, o katerih je menil, da lahko vsak trenutek napadejo Jugoslavijo, pa je bil večji od njegove jeze zaradi previdne Stalinove zunanje politike. Zato je skušal čimprej zgladiti nesoglasja v zavesti, da brez Sovjetske zveze ne bo mogoče graditi socializma in obvarovati lastnih interesov v mednarodni areni. Na tem področju je imela Jugoslavija po letu 1945 podobne probleme kot Kraljevina SHS po letu 1918. Sporu zaradi Trsta se je pridružil tudi problem južne Koroške, kjer so med vojno partizani razvili edino odporniško gibanje znotraj tretjega rajha. Slovenci, pobudniki in nosilci tega boja, so po zmagi trdili, da plebiscit iz leta 1920 ne velja več in da je treba mejo z Avstrijo začrtati na novo. Jugoslovanska armija je že maja 1945 s Stalinovim privoljenjem zasedla Celovško kotlino, toda kot v tržaškem primeru se je morala iz nje prav kmalu umakniti zaradi odločnega angleškega protesta. Skladno z dogovorom na Jalti je bil namreč London

mnenja, da mora Avstrija do mirovne pogodbe ohraniti iste meje, kot jih je imela pred anšlusom. In prav tako kot v Trstu so se morali tudi tu jugoslovanski voditelji vdati pritisku Sovjetov, ki niso hoteli, da bi koroško vprašanje škodilo njihovim odnosom z zavezniki. (Pri tem je zanimivo, da je jugoslovanska vlada odredila odhod svojih čet s Koroške 17. maja, dan po sporočilu vice-maršala Leeja glede izročitve kolaboracionističnih vojnih ujetnikov.)

Zapletom zaradi ozemeljskih zahtev do Avstrije in Italije je treba prišteti tudi tiste z Grčijo. Povzročal jih je njen mačehovski odnos do makedonske manjšine v Egejski Makedoniji, še bolj pa uveljavitev konservativno-monarhičnega režima v Atenah, na katerega so iz Beograda zaničljivo gledali kot na britanskega vazala, ki lahko postane hudo nevaren v primeru, da bi se jih imperialisti odločili napasti. To sovražno stališče pa je pri Angležih in Grkih vzbujalo sum, da Tito hlepi po Egejski Makedoniji in namerava v federaciji z Bolgarijo (o kateri so veliko govorili na prehodu let 1944 in 1945) razširiti svojo oblast na večji del Balkana. Tem načrtom se je odločno uprl Churchill, češ da je Bolgarija do podpisa mirovne pogodbe premagana država in nima pravice sklepati mednarodnih dogovorov. In tudi v tem primeru mu je dal Stalin prav.

V svoji frustraciji so se Jugoslovani odločili za pravo časopisno ofenzivo proti duhovnim dedičem »pravkar premaganih fašističnih sil«. Čeprav je bila zanje UNRRA življenjskega pomena, so zastavili svojo zunanjo politiko na način, ki se je bolj malo oziral na gospodarske koristi države. Med drugim so Zahodu očitali, da daje zatočišče ubežnim kolaboracionistom (okrog pol milijona ljudi) in ščiti tisoče vojnih zločincev. Te obtožbe niso bile brez osnove, saj so anglo-ameriške oblasti v imenu skupnega antikomunizma res vzele pod svoje okrilje morilce, kot sta bila Ante Pavelić in njegov notranji minister Andrija Artuković. V marsičem pa so prispevale k temu, da so se Jugoslovani in zavezniki znašli na nasprotnih frontah, še preden je izbruhnila hladna vojna. Ideološki napadalnosti jugoslovanskih voditeljev pa je treba še pridati sklepe, ki so jih sprejeli na gospodarskem področju in so ogrožali interese zahodnih držav. Na podlagi zakona o nacionalizaciji so namreč decembra 1946 brez odškodnine podržavili tudi imetje, ki je pripadalo tujcem in je zajemalo skoraj polovico vseh industrijskih obratov. Da zavaruje koristi svojih državljanov, ki jih je prizadela konfiskacija, se je washingtonska vlada odločila, da bo v svojih trezorjih zadržala zlato, ki ga je leta 1941 vlada kralja Petra ukazala prepeljati v ZDA.

S posredovanjem sovjetskega predstavnika so Jugoslovani 14. februarja 1946 v Varnostnem svetu obtožili zahodne zaveznike, da proti njim načrtujejo vojaško akcijo. V ta namen naj bi v coni A koncentrirali 120.000 Poljakov generala Andersa, ki so bili v Italiji znotraj britanske vojske. V naslednjih mesecih je tesnobni občutek grozeče nevarnosti v Beogradu stalno rastel in Tita spodbudil, da je med 27. majem in 10. junijem spet obiskal Moskvo. Na poglobljeno sodelovanje med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo na gospodarskem, vojaškem in političnem področju, ki je bilo rezultat tega potovanja, so Američani odgovorili s krepitvijo psihološke ofenzive, ki so jo vodili proti »Titolandiji« že od poletja 1945. S svojimi vojaškimi letali so spet začeli

sistematično kršiti jugoslovanski zračni prostor, to pa je prisililo beograjsko vlado k vrsti žolčnih, a brezplodnih protestov. Avgusta 1946 je bilo Titovega potrpljenja konec: dvakrat zapovrstjo je ukazal, naj ameriška transportna letala, ki so na poti med Dunajem in Vidmom letela čez njegovo rezidenco na Bledu, prisilijo k pristanku. Prvi incident je sprožil samo izmenjavo ogorčenih diplomatskih not, drugi pa se je končal s tragedijo. 19. avgusta je ameriško letalo kljub opozorilom jugoslovanskega lovca skušalo uiti proti Avstriji, a je bilo sestreljeno. To prvo sovražno dejanje v Evropi po koncu vojne, ki je zahtevalo življenje dveh pilotov, je povzročilo na Zahodu, še posebej v ZDA, takšen val ogorčenja, da so v novinarskih krogih celo govorili o možnem atomskem napadu na Jugoslavijo. Toda v Washingtonu je prevladala treznost. State Department se je zadovoljil s tem, da je ultimativno zahteval od Tita poravnavo škode (150.000 dolarjev) in svojim državljanom prepovedal potovati v Jugoslavijo. Tvegana politika njihovih balkanskih zaveznikov pa je močno zaskrbela tudi Sovjete, ki so bili zaposleni z občutljivimi mirovnimi pogajanji v Parizu. »Ali se ne zavedate, da imajo atomsko bombo?« je vprašal Molotov Kardelja. »Kaj nam mar,« je ta odgovoril, »oni imajo atomsko, toda mi imamo partizansko bombo.«[11]

Z akcijo proti ZDA, organizirano na predvečer obnovitve mirovnih pogovorov, je Tito poudaril svojo suverenost, posredno pa tudi protestiral proti načrtu Georgesa Bidaulta glede tržaškega vprašanja. V imenu zahodnih zaveznikov je francoski zunanji minister junija 1946 namreč predlagal, naj bi ga rešili z ustanovitvijo tamponske države med Italijo in Jugoslavijo. Omenjeno zamisel, ki se je prvič pojavila leta 1944, so Jugoslovani že takrat zavrnili, dve leti pozneje pa so jo Sovjeti sprejeli kot obetaven kompromis. Tito, ki je bil po srečanju s Stalinom 27. maja znova prepričan, da lahko računa na njegovo podporo, je reagiral na to hladno prho s šifriranim telegramom, v katerem je kremeljskemu gospodarju zatožil njegove predstavnike v Parizu, češ da ne zagovarjajo zadosti odločno jugoslovanskih zahtev. Iz Moskve pa je prišel povsem nezadovoljiv odgovor, s katerim je Stalin zavrnil takšne očitke. Napad na ameriško letalo je bilo mogoče torej interpretirati, kot da je posredno naperjen tudi proti Sovjetom, kajti Tito je s to potezo očitno skušal otežkočiti pariške pogovore. Napetost med vladama je povzročalo tudi koroško vprašanje, glede katerega so Sovjeti podpirali Jugoslovane samo z besedami. Vsega tega pa Zahod ni videl, saj je bilo skrbno skrito za bučnimi izjavami o prijateljstvu in slovanskem bratstvu, ki jih je bilo slišati iz Moskve, še bolj pa iz Beograda. Prav v jugoslovanskem glavnem mestu se je decembra 1946 sestal vseslovanski kongres, ki so se ga udeležile celo delegacije ameriških in kanadskih emigrantov in se je zaključil s hvalnico Stalinu, »najboljšemu prijatelju slovanskih narodov«. To je na Zahodu vzbudilo občutek, da se vrača v življenje panslavizem svete Rusije in da je v ekspanzionističnih načrtih Kremlja Jugoslaviji poverjena vloga napadalne predstraže.

V resnici je bil položaj bolj zapleten, saj so se prav v tem času še poglobila razhajanja med sovjetsko in jugoslovansko zunanjo politiko, ki so jih povzročale različna miselnost, izkušnje in odgovornost vodij KPSZ in KPJ. Medtem ko se je Stalin gibal v mednarodni areni z vso previdnostjo in skušal

predvsem utrditi svojo premoč v srednjeevropskih državah, ki jih je osvobodila Rdeča armada, so Jugoslovani nastopali z drznostjo tistih, ki si morajo šele zagotoviti svoj življenjski prostor. Ko so se leta 1946 v Grčiji leve sile uprle zakoniti atenski vladi, so jih brez omahovanja podprli in jim nudili vso pomoč. Tito se je zapletel v to tvegano avanturo ne samo iz zavesti, da izvršuje svojo internacionalistično dolžnost, temveč tudi iz prepričanja, da mora postati Jugoslavija osišče revolucije v vsej južni Evropi. Pri tem ni pomislil, da ogroža ravnovesje sil, za katero so bili zainteresirani tako Angleži in Američani kot tudi Sovjeti.

10. februarja 1947 si Jugoslovani niso upali odkloniti mirovnega sporazuma z Italijo, ki so ga oblikovale velike sile in je med drugim predvideval ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja. Podpisali so ga, a proti svoji volji, in izjavili, da se s tem ne odpovedujejo svojim ozemeljskim zahtevam. Ker so bili prisiljeni k relativno zmerni politiki na severu, so ves svoj akcijski zagon usmerili na Balkan, saj niso prenehali tajno podpirati »Demokratične grške armade« z generalom Markosom na čelu niti potem, ko so Združeni narodi imenovali posebno komisijo, da ugotovi, kaj se dogaja na Balkanu. Vojaško in materialno pomoč komunističnim upornikom je seveda spremljala strupena medijska propaganda, ki ni bila usmerjena toliko proti atenski kolikor proti londonski vladi, saj jo je ta še vedno ščitila s svojimi vojaškimi enotami. Spomladi 1947 pa se je Velika Britanija znašla v takšni finančni stiski, da je sklenila odpoklicati svoje čete iz Grčije in jo prepustiti lastni usodi. Ta novica je v Washingtonu povzročila splošen preplah in po intezivni razpravi odločitev, da ni mogoče več vztrajati v tradicionalni izolacijski politiki, temveč da je treba aktivneje prispevati k zajezitvi »rdeče nevarnosti«. 12. marca 1947 je predsednik ZDA Harry Truman v dramatičnem nastopu pred kongresom oznanil svetu to novo »doktrino« in obljubil vojaško pomoč vsem tistim zakonitim vladam, ki so v nevarnosti zaradi notranjih »oboroženih manjšin« in rovarjenja od zunaj. V Beogradu so to napoved sprejeli z glasnim ogorčenjem. Iz Titovega zornega kota je »Trumanova doktrina« lahko pomenila samo eno: imperialisti nameravajo preprečiti zmago revolucije v Grčiji in jo spremeniti v bazo za svojo ofenzivo proti ljudskim demokracijam.

Na Zahodu, kjer niso znali pravilno oceniti Stalinovega realizma v zunanji politiki, so tako stališče imeli za dodatno potrditev, da je Jugoslavija v svojem revolucionarnem zanosu potencialno nevarna ne samo za Grčijo, temveč tudi za Italijo in celo za Francijo. V prepričanju, da je Stalinova postojanka, pa so bili žrtev lastne propagande. Kremeljski gospodar je namreč z rastočim nezaupanjem opazoval nebrzdanost svojega balkanskega zaveznika, ki je s svojim posegom v Grčiji povzročil »Trumanovo doktrino« in je, kot da bi to ne bilo dovolj, pritiskal nanj, naj z orožjem podpre Markosove partizane. Avgusta 1947 sta se na Bledu srečala Tito in generalni sekretar BDP Georgi Dimitrov. Sedaj, ko je Bolgarija podpisala mirovno pogodbo, ni bilo ovir, da ne bi sklenili vrste sporazumov o gospodarskem in kulturnem sodelovanju med državama. Ne da bi vprašala Stalina za pristanek, sta spet sprožila razpravo o balkanski federaciji in celo o medsebojni pomoči v primeru »provokacij« grških monarho-fašistov, kar je dalo

slutiti, da se nameravata vplesti v oborožen spopad z Zahodom. V pogovoru z bolgarskimi časnikarji se je Tito spozabil do te mere, da je »samovšečno in hvalisavo« (kot so menili v Moskvi) izjavil: »Ob Sovjetski zvezi mora postati Balkan svetilnik, ki kaže pot rešitve nacionalnega in socialnega vprašanja.« Na zasedanju CK KPJ pa je svoje samoljubje še stopnjeval do ugotovitve, da je na vsem svetu »predstavnik revolucionarnega socializma« samo Jugoslavija.[12] Skratka, voditelji KPJ so pretiravali v poveličevanju svoje vloge znotraj socialističnega tabora, vztrajali v nevarni in agresivni zunanji politiki in se povrh imeli za samozadostne, neodvisne od splošnega razvoja revolucije in socializma. Na zborovanju Kmečke sloge v Zagrebu 25. avgusta 1947 si je Tito drznil reči: »Mi se pogovarjamo z Anglijo in Ameriko, pa tudi z drugimi državami kot enak z enakimi. Izjavljamo, da z nami nihče ne bo ravnal kot s kolonialnim narodom.«[13]

Da bi bila mera polna, je Tito znotraj sovjetskega bloka zastavil politiko, ki jo je bilo mogoče razlagati kot poskus, da postane Beograd središče ljudskih demokracij in ideološki tekmec Moskvi. V tem času ni snoval le federacije z Bolgarijo in skušal utrditi svojega nadzora nad Albanijo, spletel je tudi mrežo dogovorov s Poljsko, Češkoslovaško, Madžarsko in Romunijo in svoj vpliv razširil do samih ruskih meja. Pri tem ni skrival, da je njegova vizija socializma drugačna od Stalinove. V govorih, ki jih je imel po vojni, ni omenjal (razen enkrat samkrat) klasikov marksizma-leninizma, torej tudi Stalina, obenem pa je zatrjeval, da mora postati KPJ, ker je prišla na oblast na nov, revolucionaren način, vzor vsem ljudskim demokracijam. »Jugoslavija kot dežela socializma lahko obstaja samostojno in brez SSSR,« je dejal na srečanju s pisatelji novembra 1946, češ da zna zastaviti svojo prakso in teorijo bolje od Sovjetov. Na II. kongresu Ljudske fronte septembra 1947 pa je v orisu nastanka ljudskih demokracij povsem ignoriral Sovjetsko zvezo kot odločilni dejavnik pri oblikovanju in razvoju teh držav.[14] Čeprav v svoji notranji politiki ni bistveno odstopal od stalinistične prakse, je zaradi takih heretičnih besed, zaradi svojih triumfalnih obiskov v Varšavi, Pragi, Bukarešti in Varni ter zaradi svoje karizmatične osebnosti postajal preveč opazen, Evropi se je lahko primerjal s Titom? »Bierut, Rákosi, Gheorghiu-Dej,« je leta pozneje zapisal ameriški senator Fulbright, »so se vrnili v domovino leta pozneje zapisal ameriški senator Fulbright, »so se vrnili v domovino tako kot Ludvik XVIII. po padcu Napoleona, pod zaščito tuje zmagovite vojske. Tito pa je, nasprotno, osvobodil svoje rojake in se obdal z avro, podobno tisti, ki sta jo imela Bolivar ali Garibaldi.«[15]

Pozno poleti 1947 se je Stalin odločil za potezo, ki ji je dal kot mojster v politični igri večpomensko funkcijo. Prve dni septembra je v poljskem zdraviliškem mestecu Szklarska Poreba sklical zbor bratskih komunističnih in delavskih partij: sovjetske, poljske, madžarske, češkoslovaške, romunske, bolgarske, jugoslovanske, italijanske in francoske, da bi ustanovile Informacijski biro, ki naj bi služil kot povezovalno središče med njimi. Očitno je namreč bilo, da je treba strniti vrste v odgovor na ofenzivo imperializma. Kot je ugotavljal A. A. Ždanov, glavni ideolog KPSZ, na srečanju v Szklarski Porebi, protihitlerjanskega zavezništva med Vzhodom in Zahodom ni več, kar pomeni, da je svet razklan na dva nasprotna tabora; v teh razmerah si

posamezne komunistične partije ne morejo privoščiti bolj ali manj nepovezane politike, kakršno so vodile do sedaj, temveč se morajo disciplinirano podrediti moskovskemu vodstvu.

Poleg tega glavnega cilja pa naj bi konstitutivna konferenca Informbiroja imela v Stalinovih načrtih še enega, skritega (vsaj tako so pozneje razglašali Jugoslovani). Služila naj bi kot ukana zanje, jih povzdignila nad druge komunistične partije ter s tem potisnila v osamo. Čeprav so v Moskvi že razpravljali o jugoslovanskih »levičarskih odklonih«, je Ždanov poveril Kardelju in Djilasu, ki sta v imenu KPJ sodelovala na zasedanju, častno nalogo, da z »naprednih« pozicij bereta levite italijanskim in francoskim tovarišem, češ da niso znali slediti Titovemu zgledu in so se po vojni pustili opehariti za oblast. Jugoslovanska delegata sta z navdušenjem sprejela vlogo tožnikov, čeprav so bili očitki krivični, saj italijanski in francoski komunisti po letu 1945 niso počeli drugega kot poslušno izvrševali Stalinove ukaze. S tem, pa tudi z naivnim povzdigovanjem lastne revolucionarne izkušnje, sta sama prispevala k mednarodni izolaciji, v kateri se je znašla KPJ, ko je prišel tudi zanjo čas obračuna. Toda o tem v njenem vrhu septembra 1947 nihče ni slutil ničesar. Nasprotno, v Stalinovi odločitvi, da bo sedež Informbiroja v Beogradu, so Tito in njegovi videli potrditev naklonjenosti kremeljskega gospodarja do njih.

Na trenutek resnice ni bilo treba dolgo čakati. Novembra 1947 se je v CK KP Albanije vnel oster spor med Titovimi pristaši in nasprotniki. Končal se je sicer tako, da je vodja protijugoslovanske frakcije Naku Spiro naredil samomor, kar pa Tita ni povsem pomirilo, saj je sumil, da ga skušajo Sovjeti v Tirani spodnesti. Da enkrat za vselej utrdi svojo hegemonijo v sosednji državi, je sklenil, da jo anektira, in o tem po diplomatski poti obvestil Stalina. 23. decembra je ta odgovoril s telegramom, v katerem ga je pozval, naj pošlje v Moskvo »odgovornega tovariša, morda Djilasa«, da bi se o vsem podrobno pogovorili. Djilas je 17. januarja 1948 res prispel v sovjetsko glavno mesto in se še isto noč srečal s Stalinom, ki se je strinjal s tem, da Jugoslavija »požre« Albanijo. Djilas je o njegovem privoljenju takoj obvestil Tita, ki pa je storil usodno napako. V dobri veri, da ima »gospodarjevo« privoljenje, se je odločil poslati svoje čete v Albanijo, češ da jo je treba braniti pred možnim napadom »grških monarho-fašistov in njihovih anglo-ameriških podpornikov«. Ta korak, ki je napovedoval možnost spopada z Zahodom, pa je Stalin ocenil povsem negativno. Molotov je moral nemudoma Titu poslati telegram, v katerem je zapisal, da se Jugoslavija vede »nenormalno« in da obstajajo med obema državama resna razhajanja, ki jih je treba razčistiti. Tito se je skušal opravičiti in priznal svojo »napako«, a brez uspeha. Vso stvar je dodatno zapletel še Dimitrov, ki je na povratku z uradnega obiska v Bukarešti 17. januarja 1948 v svojem vlaku tujim časnikarjem dal odmeven intervju. V njem je govoril o podonavsko-balkanski federaciji ali konfederaciji, ki naj bi segala od Severnega morja do Sredozemlja in v katero naj bi stopila tudi bodoča socialistična Grčija. S to izjavo je očitno zanikal veljavnost povojne ureditve Evrope in ne samo sugeriral misel o širjenju revolucije na Zahod, temveč tudi vizijo nove zveze sovjetskih republik, ki naj bi se postavila ob bok stari. Ti načrti so bili po Titovi meri, ne po meri Dimitrova,

a jih maršal v svoji previdnosti javno ni razgrinjal. Nasprotno, ker je vedel, kakšna bo Stalinova reakcija, je v Moskvo takoj sporočil, da so takšne izjave »škodljive«, ter prosil sovjetske tovariše, naj brzdajo Bolgare. Stalinu pa je bilo tega slepomišenja dovolj. Prve dni februarja je sklical sestanek bolgarskih in jugoslovanskih voditeljev, da z njimi dokončno razčisti vsa odprta vprašanja. V zavesti, da je sam poglavitni vzrok Stalinove jeze, se je Tito iz previdnosti odločil, da ostane v Beogradu in pošlje v volčji brlog poleg Djilasa, ki je bil že v Moskvi, še Kardelja in Bakarića. Tajno srečanje v Kremlju 10. februarja 1948 je bilo nekaj posebnega, saj so na njem brez ovinkov povedali predstavnikom dveh suverenih držav, da so časi samostojnosti v notranji in mednarodni politiki dokončno mimo. V strašni noči, ki so jo preživeli na sestanku s Stalinom – če je verjeti Djilasovim in Kardeljevim poročilom – so se jugoslovanski predstavniki vedli sicer previdno, a ne brez dostojanstva, čeprav se Stalinu niso upali oporekati. Dan kasneje, 11. februarja, pa je kazalo, da je njihova kapitulacija popolna. Sovjetski agenti so namreč sredi noči zbudili Kardelja in ga obvestili, da se želi Molotov srečati z njim. Ko je prišel v Kremelj, so ga brez ceremonij povabili, naj podpiše sporazum, ki je zavezoval jugoslovansko vlado, da se o vseh mednarodnih vprašanjih posvetuje s sovjetsko. Moskva je v bistvu zahtevala, da se Jugoslavija uradno odpove svoji suverenosti. Ponižani, zmedeni in preplašeni Kardelj se je skušal tolažiti z mislijo, da v bodoče konec koncev ne bo drugače kot v preteklosti, in je zato ubogljivo podpisal. Toda ko se je z Djilasom in Bakarićem vrnil domov, ni storil ničesar, da bi prepričal Tita, naj se podredi Stalinu, pač pa ga je celo podprl v odločitvi, da bo kljuboval. 1. marca 1948 je maršal sklical sejo razširjenega politbiroja, na katerem so razpravljali o federaciji med Jugoslavijo in Bolgarijo, ki jo je ukazal Stalin. V prepričanju, da bi to zdaj pomenilo sprejeti trojanskega konja za lastno obzidje, so se voditelji KPJ odločili, da se diktatu uprejo. Obenem so tudi sklenili, da bodo še naprej podpirali grške partizane in nadaljevali priprave za vojaško intervencijo v Albaniji.

Ta poteza je še dodatno razburila Stalina, ki je Titu že namignil, da ima proti njemu močno orožje: možnost, da vsak hip prekliče dogovor o gospodarskem sodelovanju, brez katerega si ni bilo mogoče predstavljati uresničitve prve petletke. Nanjo so Sovjeti tako in tako neradi pristali, saj bi jim bila bolj pogodu agrarna kot industrijsko razvita Jugoslavija. Tito je seveda to dobro vedel, vendar je vztrajal pri svojem, kljub Stalinovi odločitvi, da za leto 1948 z Jugoslavijo ne obnovi gospodarskega sporazuma. Ker to opozorilo ni zaleglo, je kremeljski gospodar stopil še za korak dalje: 18. in 19. marca je odpoklical sovjetske vojaške in civilne svetovalce, ki so delali v Jugoslaviji, češ da so tarča »neprijateljskih čustev«. To je bilo pravzaprav tudi res, saj preplačani sovjetski strokovnjaki, ki so se vedli kot v »zasedeni deželi« in bili pogosto agentje KGB, niso uživali posebnih simpatij. Njihovo vmešavanje v jugoslovanske notranje zadeve je dobilo takšne razsežnosti, da so bile oblasti prisiljene izdati okrožnico, s katero so prepovedale državnim organom, da bi jim dajali informacije. Če Sovjeti potrebujejo podatke za svoje delo, naj se neposredno obrnejo na vlado. Kljub nelagodju, s katerim so Jugoslovani prenašali skrbništvo Moskve in njeno težnjo, da jih potisne na

raven drugih ljudskih demokracij, ni mogoče spregledati dejstva, da je bil umik sovjetskih svetovalcev zanje težak udarec. Resno je namreč načel Titovo avtoriteto, saj je mnogim postalo jasno, da je njegov ugled v Moskvi padel dokaj nizko, hkrati pa je povzročil Jugoslaviji precejšnjo škodo na dveh pomembnih področjih: na vojaškem in gospodarskem.

Toda ne ti ne drugi preteči opomini niso uklonili Tita in njegovih, ki so se odločili kljubovati Stalinu, čeprav so ga obenem skušali omečiti s trditvijo, da temeljijo njegove sodbe o Jugoslaviji na napačnih informacijah. 27. marca je »gospodar« odgovoril s pismom, v katerem je obtožil voditelje KPJ najhujšega zločina: da ne priznavajo političnega in ideološkega primata Sovjetske zveze. Obtožbo je spremljala smrtna grožnja: če se Tito in njegovi ne uklonijo, jih bo doletela usoda Trockega. Dejstvo, da je Stalin odprto in brez olepšav načel vprašanje, ki se je pojavilo šele po vojni z nastankom Jugoslavije, kakšen naj bo odnos med dvema socialističnima državama, je spodbudilo Tita k odkritemu soočanju s tem temeljnim problemom. Ne da bi zanikal izredno pomembnost sovjetske izkušnje, je ugotovil, da socializma ni mogoče graditi samo po tujih vzorih, brez upoštevanja izročila in razmer lastne države. To revolucionarno misel, ki je v bistvu spodbijala dogmo demokratičnega centralizma znotraj socialističnega tabora in s tem Stalinov primat, je na samem začetku svojega odgovora lapidarno izrazil z enim svojih najlepših stavkov: »Četudi nekdo ljubi deželo socializma, Sovjetsko zvezo, v nobenem primeru ne more manj ljubiti svoje domovine, ki prav tako gradi socializem.«[16]

Ta drzni in ponosni odgovor, s katerim je Tito razrušil mit o Sovjetski zvezi kot domovini internacionalnega proletariata, so na seji 12. aprila 1948 sprejeli vsi člani CK KPJ razen Sretena Žujovića. Njegovi tovariši so ga zato na povsem stalinistični način skupaj z Andrijo Hebrangom (ki ga je Tito kot eksponenta »hrvaškega« komunizma že dolgo imel za nevarnega tekmeca), obtožili vohunstva Sovjetom v prid. V resnici sta tako Hebrang kot Žujović gojila tesne stike s kremeljskim vodstvom in ambasadorjem A. I. Lavrentjevom, kar je dalo slutiti, da ju je Stalin izbral kot nadomestni figuri v primeru Titovega padca. 9. maja so ju torej izključili iz partije in kmalu nato tudi poslali v zapor. Stalin je izziv sprejel tako, da je voditelje komunističnih partij, včlanjenih v Informbiro, obvestil o svoji polemiki s Titom in od njih zahteval, naj mu sporočijo svoje mnenje. Kot je bilo pričakovati, so vsi stopili na njegovo stran.

---

[1] *D. Biber, Tito-Churchill. Strogo tajno, Delo-Globus, str. 447.*

[2] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 575, 1, 413.*

[3] *WPIS, 18. IV. 1945, str. 15.*

[4] *E. Barker, Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne, Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji, uredil Dušan Biber, Borec, Ljubljana, 1986, str. 639.*

[5] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 17, 128, 494.*

[6] *M. Krleža, Le thème adriatique, Edité par la Société pour la coopération culturelle Yougoslavie-France, brez navedbe kraja in datuma, str. 16.*

[7] *Raoul Pupo, Venezia Giulia 1945. Immagini e problemi, Edizione Goriziana, Gorica, 1992, str. 182–188; PRO, FO, 371/67412/R 855412; Nevenka Troha, Politično življenje v coni A Julijske krajine z vidika italijansko-slovenskega sodelovanja, Magistrska naloga, Ljubljana, 1993, str. 81–82.*

[8] *Ivo Banac, Sa Staljinom protiv Tita, Zagreb, Globus, 1990, str. 31.*

[9] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 575, 1, 413.*

[10] *Unità, 10. IX. 1990.*

[11] *D. Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama, Globus, Zagreb, 1988, str. 26.*

[12] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 575, 1, 413.*

[13] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 575, 1, 413.*

[14] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 575, 1, 413.*

[15] *J. W. Fulbright, Yugoslavia 1964. Report to the Committee on Foreign Relations-United States Senate, Washington, jul. 1965, str. 6.*

[16] *Vladimir Dedijer, Dokumenti 1948, knj. I, Rad, Beograd, 1979, str. 239.*

12. poglavje

TITO, STALINOV SOVRAŽNIK ŠT. 1

Kratko razdobje med 18. in 20. marcem 1948 ima posebno mesto v diplomatski zgodovini 20. stoletja. Ne zgodi se pogosto, da bi kaka država v 48 urah postala tarča sovražnih ukrepov iz dveh nasprotnih taborov. Prav to je doživela Jugoslavija, ki sta jo v treh dneh napadla Vzhod in Zahod.

20. marca so Združene države Amerike, Francija in Velika Britanija objavile noto, s katero so predlagale Sovjetski zvezi revizijo mirovne pogodbe in vrnitev celotnega Svobodnega tržaškega ozemlja Italiji. Spričo dejstva, da se znotraj Varnostnega sveta velike sile niso mogle sporazumeti o imenovanju guvernerja, ki naj bi načeloval tamponski državici, je bila to po njihovem mnenju edina možna rešitev. Predlog je bil očitno propagandističnega značaja, saj so zahodne sile hotele z njim v Italiji podpreti De Gasperija, voditelja Krščanske demokracije, na volitvah 18. aprila 1948 in spodkopati Togliattijevo Ljudsko fronto. »Tristranska nota« pa ni bila samo udarec za italijansko levico, temveč tudi sovražno dejanje do Tita, ki je, da bi bila mera polna, o njej izvedel iz časopisov.

Sovpadanje dveh dogodkov, od katerih je prvi, odpoklic sovjetskih svetovalcev, ostal tajen, drugi – tristranska nota – pa bil deležen velikega odmeva, je v Beogradu vbudilo sum, da ne gre za naključje, ampak za intrigo, skovano v Moskvi, Washingtonu in Londonu. To ugibanje je samo poudarjalo obupno mednarodno osamljenost, v kateri so se znašli jugoslovanski voditelji. Kljub sporu s Stalinom pa niso imeli poguma, potem ko so zavrgli misel o zaroti, da bi zaprosili za pomoč Zahod. S previdnimi namigi so sicer skušali opozoriti Angleže in Američane na zaostrene odnose z Moskvo, toda zahodni diplomati si teh znamenj niso znali pravilno razlagati.[1] Res so sicer na ameriški ambasadi že aprila 1948 pripravili poseben seznam »nenavadnih dogodkov« v Jugoslaviji, ki so bili tako ali drugače v zvezi s polemiko med Titom in Stalinom, vendar jih niso strnili v organsko celoto.

Prvemu Stalinovemu pismu in Titovemu odgovoru je sledila živahna korespondenca, ki jo je moskovski »gospodar« izrabil, da nad jugoslovanske voditelje strese vso svojo jezo. Očital jim je vsakršen revizionizem, od malomeščanstva do menjševizma, od buharinizma do trockizma, kot da pooseblja vse grehe, kar se jih je nakopičilo znotraj socialističnega gibanja

v zadnjem stoletju. Tito in njegovi so te obtožbe odločno zanikali in obenem zavrnili Stalinovo zahtevo, da bi s svojimi ljudmi posegal v notranje zadeve jugoslovanske partije in države. Razen Žujovića in Hebranga so se vsi strnili okrog maršala, zavedajoč se nevarnosti boja, v katerega se spuščajo, pa tudi njegovega prenovitvenega pomena za ves komunistični svet. Nasproti ideji o monolitni strukturi mednarodnega proletarskega gibanja pod oblastjo vrhovnega vodje so postavili vizijo odprte in dinamične socialistične skupnosti, v kateri naj bi posamezne partije in države imele čim več svobode v skladu z lastnim izročilom, izkušnjami in potrebami. V tem smislu obtožba nacionalizma, ki jim jo je naprtil Stalin, ni bila povsem brez podlage. Ponosni na svojo revolucionarno dediščino, so jo namreč Jugoslovani razglašali kot osnovo lastne legitimnosti, medtem ko so zavračali tisti komunistični internacionalizem, ki je zahteval, da se vse partije podredijo KPSZ oziroma Stalinovi volji.

Kljub pogumu, s katerim so se Tito in njegovi uprli »očetu vseh delavcev in vseh narodov tega sveta«, vendar ni mogoče reči, da jih njegovi očitki niso prizadeli. Po miselnosti, vzgoji in reakcijah so bili pač preveč stalinisti, da bi se njegova beseda ne zarezala boleče v njihovo zavest. Tako so sicer hiteli zagotavljati, da je spor brezpredmeten, saj temelji na napačnih informacijah, ki jih je Kremelj dobil od svojih agentov, obenem pa se zaklinjali, da bodo »z dejstvi« dokazali svojo pravovernost. In to so tudi storili, še preden je spor izbruhnil v javnosti: 18. aprila 1948 so izdali nov zakon o nacionalizaciji in organizirali pravo gonjo proti preostalim »kapitalistom«, čeprav so ti pogosto bili le majhni kramarji ali obrtniki na robu preživetja. Jasno je, da tudi ni šlo brez čistk v slogu tridesetih let: proti koncu aprila 1948 so sprožili sodni postopek proti skupini uglednih komunistov, po večini Slovencev, ki so bili med vojno internirani v Dachauu in Buchenwaldu ter zato obtoženi, da so sodelovali najprej z Gestapom, potem pa še z zahodnimi imperialisti (zdi pa se, da so bili v resnici osumljeni sodelovanja z NKVD). Proces, ki se je zaključil z enajstimi smrtnimi in drugimi hudimi obsodbami, je izzvenel kot obred stalinističnega kova, kot tragična farsa, ki naj bi moskovskemu »gospodarju« dokazala, s kakšno strogostjo zna KPJ kaznovati agente katerekoli tuje sile – vključno tudi njegove.

Stalina ti znaki »komunistične budnosti« seveda niso prepričali. V pismu 4. maja 1948 je svoje obtožbe proti jugoslovanskim »tovarišem« še podkrepil z najhujšimi vzdevki: lažnivci, naivneži, primitivci, protisovjeti. Po njegovem tonu se je dalo sklepati, da bi bila za postavitev pred eksekucijski vod dovolj že ena sama od omenjenih pregreh. Ko so torej Tito in njegovi dobili vabilo, naj se udeležijo seje Informbiroja, na kateri naj bi razpravljali o vzrokih spora, so v zavesti, da so že sojeni in obsojeni, sodelovanje odklonili.

Proti koncu maja in na začetku junija so zakulisni spor začeli opažati tudi zahodni diplomati. V tem času je namreč glasilo Informbiroja, *Za trden mir, za ljudsko demokracijo,* objavilo članek s tako očitno kritiko KPJ in Tita, da tega ni bilo mogoče spregledati, in prav tako tudi ne njegovih poskusov, da učvrsti svoj nadzor nad nosilnimi režimskimi strukturami in si zagotovi večjo gospodarsko neodvisnost od sovjetskega bloka. S tem je povezana tudi nenadna odločitev beograjske vlade, da konča pravdo glede zlata, ki je bilo

blokirano v ameriških bankah: 11. junija je nepričakovano pristala na odškodnino, ki jo je zahteval State Department za zaplenjeno ameriško premoženje in s tem dobila na voljo nekaj desetin milijonov dolarjev, potrebnih za preživetje. Washington, ki so ga njegovi diplomati v Beogradu pravočasno opozorili, da med Beogradom in Moskvo ni vse v redu, je to takoj razumel in omilil omejitvene ukrepe, ki so ovirali trgovino ameriških podjetij z Jugoslavijo, češ da »tako zahtevajo interesi Združenih držav«.[2]

Zadnje dni junija so bili o ostrini razkola med Titom in Stalinom prepričani tako opazovalci v State Departmentu kot v Foreign Officeu. Dejstvo, da so v osebnem arhivu britanskega zunanjega ministra Ernesta Bevina v dosjeju, ki se nanaša na Jugoslavijo, kar trije dokumenti iz tega časa nedostopni raziskovalcem do leta 2048, narekuje misel, da je britanska diplomacija vedela kaj več, kot je mogoče sklepati iz že objavljenega gradiva. Zgovorno je tudi, da sta angleški ambasador Sir Charles Peake in njegov ameriški kolega Cavendish Cannon proti koncu junija zapustila Beograd, kot da se hočeta izogniti neprijetnim dogodkom. Prepričana sta bila, da visi Titova usoda na nitki: »Ptič ima že pristrižene peruti in je pripravljen za lonec,« je zapisal v svojem slikovitem slogu Sir Charles, »pečen ali kuhan pa bo, kadar in kakor se bo zdelo diktatorju.«[3]

Razglas o izobčenju KPJ iz družine evropskih komunističnih partij, ki so ga sprejeli člani Informbiroja na zasedanju v Bukarešti med 19. in 23. junijem 1948 in je bil na Vidov dan 28. junija objavljen v praškem časopisu Rudé Právo, je mednarodno javnost presenetil zaradi svojega napadalnega in brezprizivnega tona. V obsežnem in dolgoveznem dokumentu so bili našteti grehi »tovarišev« Tita, Kardelja, Djilasa in Rankovića, ki jih je Stalin do vseh podrobnosti že razčlenil v svojih pismih. Jugoslovani so bili obtoženi, da vodijo »nedostojno« politiko do Sovjetske zveze, da so opustili marksistično doktrino razrednega boja, zabredli v revizijo teorije o partiji kot vodilni sili družbe in v njej razvili birokratski režim, ki duši notranjo demokracijo; v svoji pretirani ambiciji, napuhu in prevzetnosti niso znali prisluhniti upravičenim pripombam KPSZ in niso sprejeli zahteve, da bi pred Informbirojem odgovarjali za svoje početje; s tem so se oddaljili z boljševiške poti in se izključili iz socialističnega tabora.

Obsodba ni bila samo gostobesedna in zavajajoča, saj se ni dotaknila zunanjepolitičnih razhajanj med Beogradom in Moskvo in ni omenjala poglavitnega greha jugoslovanskih voditeljev, zavračanja demokratičnega centralizma v odnosih med socialističnimi državami. Bila je tudi protislovna: v isti sapi je trdila, da se partija »izgublja« v Ljudski fronti, obenem pa ji je očitala, da vlada v njej »vojaška« disciplina. Prav ta disciplina je omogočila Titu in njegovim, da so se po 28. juniju uspešno organizirali v obrambi lastnega življenja in oblasti, pa tudi suverenosti svoje države. Spretnost, s katero so odgovorili na informbirojevske očitke, in odločnost, s katero so obvladali položaj, sta naredili na Zahodu velik vtis. Tu so se prav kmalu zavedeli, kot je rekel italijanski veleposlanik v Parizu, da je Titov spor s Stalinom pravi »zadetek na loteriji«, saj je za kakih 200 km v zračni črti oddaljil rusko mejo od italijanske.[4] Britanski odpravnik poslov v Beogradu pa je zapisal, da gre za enega najpomembnejših dogodkov v zgodovini

komunizma. Še nikoli se namreč ni zgodilo, da bi heretično gibanje imelo tudi trdno ozemeljsko osnovo. Krivoverski Trocki ni imel na voljo nič več kot vilo v Mehiki, pa ga je bilo treba kljub temu pokončati s cepinom. Posledice razkola, zasidranega v evropski državi, bodo torej neprimerno pomembnejše od trockističnega, primerljive samo s tistimi, ki jih je povzročil razkol med Rimom in Bizancem.

Ko so v zahodnih krogih ocenili strateške in ideološke razsežnosti Titovega izobčenja, so si zastavili vprašanje, kako odslej z njim ravnati. Po prvih mrzličnih posvetovanjih so v Washingtonu in Londonu sodili, da mu ne kaže hiteti na pomoč, ker bi s tem dali Stalinu priložnost, da ga ožigosa za imperialističnega agenta. Ta politika, ki so jo angleški diplomati označili z geslom »čakajmo in opazujmo«, je prevladovala tudi v naslednjih mesecih, čeprav ni izključevala skromne ekonomske podpore majavemu jugoslovanskemu gospodarstvu. Čez poletje so torej zavzeto, čeprav diskretno sledili razmahu spopada, časnikarskim prepirom med jugoslovanskimi in nekdanjimi bratskimi partijami, prekinitvi ekonomskih in kulturnih stikov z Albanijo ter V. kongresu KPJ, na katerem se je partija končno razodela ljudskim množicam.

Kongres »zmagovalcev« so jugoslovanski voditelji sklicali po skoraj dvajsetih letih premora, ker so hoteli odgovoriti na obtožbo Sovjetov, da v partiji ni notranje demokracije, obenem pa dobiti potrdilo za svojo oblast. Organizirali so ga v Beogradu med 21. in 28. julijem kot obredno manifestacijo, v kateri ni bilo prostora za nesoglasje. Jugoslovanski komunisti so sicer še vzklikali »tovarišu Stalinu« in odobrili partijski program, ki je bil na las podoben sovjetskemu, toda kot en mož so se postavili na stran voditeljev, ki jih je Informbiro izobčil, brez zadržkov sprejeli njihovo politiko in posredno zavrnili vmešavanje moskovskega »gospodarja« v lastne notranje zadeve. Verzi, ki so jih peli ob tej priliki: »Druže Tito, mi se ti kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo!« in »Što je više kleveta in laži, Tito nam je miliji i draži!«, so zgovorno pričali, v kakšnem ozračju kolektivnega zanosa je potekal kongres.[5]

Ko pa je bilo navdušenje mimo, je marsikdo začel dvomiti o upravičenosti Titovega upora in o možnosti, da Jugoslavija preživi brez sovjetske podpore. Tisti, ki so imeli dovolj poguma, da so to javno povedali, so prišli v nemilost ne glede na svoje partijske ali vojne zasluge. »Bodimo budnejši v boju za trdnost partijskih vrst,« je pisala *Borba* 21. avgusta 1948, nekaj dni zatem, ko je bil ubit heroj narodnoosvobodilnega gibanja Arso Jovanović pri poskusu bega v Romunijo. Besedam so kmalu sledila dejanja. Rankovićev stroj je začel delati s polno paro, in ker je bil dobro naoljen zaradi lova na meščanske sovražnike revolucije, je bil nadvse učinkovit tudi proti tistim, ki so se izjavili v prid Informbiroja ali so bili samo osumljeni, da simpatizirajo z njim. Na stotine in stotine oficirjev JA in Udbe ter visokih uradnikov, predvsem Srbov in Črnogorcev, je bilo zaprtih ali v občasnih spopadih ubitih. Prav kmalu so postale aretacije tako številne, da sodišča niso zmogla opravljati sproti svojega dela. Že avgusta je bil tako izdan dekret o »administrativnih kaznih«, s pomočjo katerega je bilo mogoče državi nevarne osebe brez procesa obsoditi na »družbeno koristno delo«, kazni pa na predlog

ALEŠ BEBLER,
slovenski partijski voditelj, narodni heroj, veleposlanik

organov javne varnosti tudi podvojiti. Proti koncu poletja so oblasti ustanovile posebna koncentracijska taborišča v prepričanju, da je treba z železno roko zatreti vsakršno možnost odpora. Na predlog hrvaških varnostnih organov je bila med drugim julija 1949 izbrana v ta namen samotna čer v Kvarnerju, ki je že s svojim imenom, Goli otok, dovolj povedna. Brez vode, brez rastlinja, brez naselbin, izpostavljena poleti hudi pripeki, pozimi pa ostri burji, je ta skalna pustinja postala – tudi ker bi jo bilo v primeru sovjetskega napada težko zavzeti – idealen zaporniški pekel. V njem so šli jetniki – vseh je bilo okrog 16.000 – skozi prevzgojo, ki naj bi jim z lomljenjem in nakladanjem kamenja dovolila, da se spet dostojno vključijo v družbo. Mnogim to ni uspelo: nečloveške življenjske razmere ter strašno telesno in duhovno mučenje so povzročili smrt na stotine zapornikov, med katerimi jih ni bilo malo, ki so se odločili za samomor.

Jeseni 1948 je postalo jasno, da je Titov režim po zaslugi tudi takih metod »zdržal« in celo prešel v ofenzivo proti notranjim ter na ravni ideologije in propagande tudi proti zunanjim sovražnikom. Prepričanje, razširjeno v zahodnih krogih, da je razkol med Titom in Stalinom dokončen, je v Parizu še okrepil Aleš Bebler, član jugoslovanske delegacije na generalni skupščini Združenih narodov. 5. oktobra se je srečal z enim najpomembnejših funkcionarjev v Foreign Officeu, državnim sekretarjem Hectorjem McNeilom, in ga presenetil s svojo trezno pripravljenostjo na dialog. Bebler ni skrival zaskrbljenosti zaradi političnih in gospodarskih težav beograjske vlade ter njene mednarodne izolacije. Priznal je, da Jugoslavija ne more računati na nobeno zunanjo pomoč in je v tako obupanem položaju, da je petletka v nevarnosti. Zato bi bila katerakoli podpora, ki bi jo Britanci nudili, življenjsko pomembna.

Ko bi Bebler vedel, da je McNeilov tajnik Guy Burgess eden od sovjetskih »krtov« v Foreign Officeu, bi bil najbrž bolj previden v svojih izjavah, ki bi zato imele manjši odmev v vrhu britanske diplomacije. Tako pa je zunanji minister Bevin, brž ko je prebral McNeilovo poročilo, naročil svojim sodelavcem, naj podprejo Tita v njegovem boju proti Sovjetski zvezi. Svojo misel je izrazil lakonično kratko: »Keep him afloat« (Držite ga na površju), kar je v naslednjih mesecih postalo vodilo ne samo Britancev, temveč tudi drugih na Zahodu.[6] V kratkem je ta politika obrodila sadove. Že v nekaj dneh sta londonska in beograjska vlada podpisali kratkoročni sporazum, s katerim je Jugoslavija v naslednjih dvanajstih mesecih dobila za preživetje potrebno pomoč. V Washingtonu so se medtem oblikovale tri struje, od katerih je vsaka predlagala drugačen pristop k jugoslovanskemu vprašanju. Ob »navdušencih« (tako jih je označil ameriški ambasador v Beogradu), ki so trdili, da je treba Tita odkrito podpreti, je bilo posebno v vojaških krogih slišati tudi glasove, ki so bili mnenja, da bi ga bilo primerno zrušiti s pomočjo četniške in ustaške emigracije. (Januarja naslednjega leta je CIA zares poslala v Jugoslavijo nekaj četnikov, ki naj bi sprožili oboroženo vstajo, a jih je Udba takoj likvidirala.) Prevladala je tretja skupina, »jajčastih glav«, ki je imela, pod vodstvom izkušenega Georgea Kennana svojo postojanko v uradu za politično načrtovanje v State Departmentu: Titu je treba pomagati, toda z vso preudarnostjo, in pri tem opustiti vsako skušnjavo, da bi od njega v zameno zahtevali kakšne politične koncesije.

Tako je bilo stanje proti koncu leta 1948, ko je postalo očitno, da bo Stalin skušal spraviti Jugoslavijo na kolena s stopnjevanjem gospodarskega bojkota, ki so ga bile prisiljene izvajati vse države njegovega bloka. Pod pritiskom tega izsiljevanja Titu pač ni preostalo drugega, kot da pospeši svoje približevanje Zahodu. Kako prezreti dejstvo, je ugotavljal dopisnik *Timesa,* da je beograjska vlada začela navezovati vse tesnejše stike s kapitalističnim svetom: to pa bo neizbežno vplivalo na njeno zunanjo in notranjo politiko. Kmalu se je izkazalo, kako pravilna je bila ta analiza. Januarja 1949 je Moskva ustanovila Svet za vzajemno gospodarsko pomoč (SEV), ki si ga je v preteklosti želel tudi Tito, v katerega pa njegova država zdaj ni imela vstopa. V odgovor na to situacijo so se ZDA kljub nasprotovanju vojaških krogov sredi februarja 1949 odločile, da bo Jugoslavija na Zahodu lahko kupila tisti strateško pomembni material, ki ga je bilo sicer prepovedano izvažati v države sovjetskega bloka. V začetku maja je Tito v tajnem pogovoru s Fitzroyem Macleanom obljubil, da bo prenehal podpirati grške partizane, kar so seveda v Londonu sprejeli z olajšanjem. Tej odločitvi je botrovala tudi ugotovitev, da so se grški komunisti, čeprav so bili od Tita življenjsko odvisni, postavili na Stalinovo stran. Njihova zmaga bi postala torej za Jugoslavijo nevarna past, saj bi se znašla v še večjem informbirojevskem primežu. Ko je naslednjega julija Tito v Pulju javno povedal, da bo odslej jugoslovanska meja za grške partizane zaprta, je seveda Sovjetska zveza s svojimi sateliti ogorčeno protestirala in še okrepila »živčno vojno« proti njegovemu režimu. Že v začetku junija je uvedla popoln gospodarski bojkot in odstopila od diplomatske podpore jugoslovanskim zahtevam na Koroškem. Čez poletje pa je Beograd zasula z vrsto diplomatskih not, ki so

dosegle svoj višek 18. avgusta 1949 z nedoločno, a zgovorno grožnjo: Sovjetska zveza bo posegla še po »drugih, bolj učinkovitih sredstvih«, če njene besede ne bodo upoštevane. Dejstvo, da je ambasador Lavrentjev dva dni prej zapustil jugoslovansko glavno mesto, je tej pretnji dajalo še posebno temačen prizvok.[7]

Čeprav se je že v začetku marca 1948 Jugoslavija začela pripravljati na možen napad z Vzhoda, so te grožnje in istočasni premiki vojaških enot v sosednjih ljudskih demokracijah še dodatno zaostrili strah pred oboroženim posegom ne le v Beogradu, temveč tudi v Londonu in Washingtonu. Angleži in Američani so 3. septembra celo izdali skupno sporočilo, v katerem so poudarili, da bi imel napad na Jugoslavijo »hude posledice«. Tito, ki trenutno še ni računal na njihovo vojaško pomoč, pa je pohitel s pripravami za partizanski odpor in se obenem odločil, da se zateče pod okrilje Združenih narodov ter z njihove tribune denuncira vsemu svetu Stalinove napadalne naklepe.

Junija 1945 je Jugoslavija sicer sodelovala na ustanovni konferenci Združenih narodov v San Franciscu, toda v naslednjih letih je gledala na to organizacijo z nezaupanjem, saj jo je imela le za ameriški propagandni stroj. Zdaj, v trenutku nevarnosti, je svoje mnenje spremenila, v prepričanju, da je treba dati sporu z Moskvo mednarodno razsežnost. Med zasedanjem generalne skupščine septembra 1949 v New Yorku je tako minister za zunanje zadeve Edvard Kardelj nastopil z govorom, v katerem je trdil, da vzrokov za mednarodne spopade ni iskati v razrednem boju, pač pa v neenakopravnih odnosih med močnimi in šibkimi državami. Odrekel se je torej ždanovski tezi o neizbežni razcepljenosti sveta na dva bloka in se zavzel za miroljubno koeksistenco ter mednarodno sodelovanje, neobremenjeno z ideološkimi predsodki. Sovjetsko zvezo, ki je pravkar postala atomska sila, a se je predstavljala svetovni javnosti kot branik miru in napredka, je Kardelj odkrito obtožil hegemonističnih teženj, za katere bi se ne moglo reči, da so daleč od imperializma. V Moskvi so to žalitev sprejeli z zgražanjem, ki se je še stopnjevalo, ko so se oktobra 1949 Jugoslovani odločili, da kandidirajo za mesto v Varnostnem svetu v konkurenci s Češkoslovaško. Sledil je divji propagandni in diplomatski spopad, v katerem so Jugoslovani zmagali tudi zaradi podpore State Departmenta. Vodilni ljudje Trumanove administracije so bili namreč mnenja, da je treba Tita podpreti, če ga ima Stalin za sovražnika številka ena.

Izzivalnost Kardeljevega nastopa je spodbudila Stalina, da je 28. septembra preklical pogodbo o prijateljstvu, ki jo je aprila 1945 podpisal s Titom. Njegovemu zgledu so sledile vse satelitske države z izjemo Albanije, čeprav je bila po resoluciji Informbiroja v protijugoslovanski gonji prav ona najglasnejša. Tito, ki je vedel za tajne naklepe Britancev, da povzročijo v Albaniji ljudsko vstajo, je gledal na nenavadno zmernost Enverja Hoxhe z velikim nezaupanjem. Če bi res prišlo do vstaje – o pripravah nanjo so bili tako Sovjeti kot Albanci dobro obveščeni – bi moral po še veljavnem sporazumu o prijateljstvu priskočiti na pomoč vladi v Tirani, če pa tega ne bi storil, bi ga lahko obtožili, da ne spoštuje dogovorov in da celo sodeluje z Angleži. To pa bi bilo zanj izredno nevarno na notranjem in mednarodnem polju. Da se reši

iz zagate, se je odločil preklicati sporazum z Albanijo, čeprav se je s tem spet izpostavil plazu kritik. Od 16. do 19. novembra so se člani Informiroja sestali na tretjem plenarnem zasedanju v Budimpešti, kjer so Tita in njegove najožje sodelavce ožigosali kot »morilce in vohune« ter jih obtožili, da so bili včeraj sodelavci Gestapa, danes pa so lakaji imperialistov.[8] V ljudskih demokracijah je prišlo proti »titoistom« do prave gonje, ki se je začela jeseni 1949 s spektakularnimi procesi proti dvema vidnima partijskima voditeljema: Lászlu Rajku na Madžarskem in Trajču Kostovu v Bolgariji. Oba sta bila obsojena na smrt in ustreljena, čeprav ne eden ne drugi v resnici ni imel s Titovo herezijo nikakršne zveze. Toda to ni bilo pomembno. Pomembno je bilo poučiti voditelje satelitskih držav – tudi z grozljivimi fizičnimi in psihičnimi mukami – da Moskva ne bo trpela nobenega ideološkega odklona od svoje linije. Komunisti srednje in vzhodne Evrope so to šolo drago plačali: v naslednjih štirih letih je namreč vsak tretji član njihovih partij postal žrtev stalinističnih čistk.

---

[1] *Leo Mates, Medjunarodni odnosi socialističke Jugoslavije, Nolit, Beograd, 1976, str. 80–82.*
[2] *NAUS, 840.51 FC 60II/6–2248; 840.51 FC 60II/7–948.*
[3] *PRO, FO 371/72630/R7301.*
[4] *Jože Pirjevec, Tito, Stalin in Zahod, Delavska enotnost, Ljubljana, 1987, str. 141.*
[5] *Aleš Bebler, Čez drn in strn. Spomini, Koper, Lipa, 1981, str. 187.*
[6] *PRO, FO 371/72576/R12455; R11209.*
[7] *J. Pirjevec, Il gran rifiuto. Guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente, EstLibris, Trst, 1990, str. 358.*
[8] *The Cominform, Minutes of the Three Conferences, 1947/1948/1949, uredil Adriano Procacci, Feltrinelli, Milano, 1994, str. 670 in dalje.*

13. poglavje

PARTIJA JE KOT SOLZA ČISTA

V zgodovini Srbov in Črnogorcev so trenutki velike napetosti in ogroženosti pogosto sproščali bujno ljudsko ustvarjalnost, ki se je izražala v narodni pesmi. Tako se je zgodilo tudi leta 1948, ko se je po izgonu KPJ iz Informbiroja porodila vrsta pesmi, ki jih je navdihovala ta dramatična izkušnja. Zadnji verz ene najbolj znanih pravi: »Partija je kot solza čista.« Ta ugotovitev dobro ponazarja čustvovanje, ki je bilo razširjeno po 28. juniju 1948 ne samo med ljudskimi množicami, temveč tudi v samem državnem vrhu; ponazarja prepričanje, da gre za strašen nesporazum, in v naslednjem obdobju, ko pri tej razlagi ni bilo mogoče več vztrajati, za slo po moči, ki se je kljub marksistično-leninistični matrici pod Stalinom izrodila v »kapitalistični in velikoruski imperializem«. In ta pojav ni bil od včeraj. Kot je zapisal Moša Pijade v članku *Povest o sovjetski pomoči*, v *Borbi* 22. in 23. marca 1950, je Sovjetska zveza že med vojno skušala cinično izrabljati NOB za svoje hegemonistične cilje.

Iz te ugotovitve in iz vedno bolj prisotne zavesti, da so se uprli Stalinu »ne samo v korist jugoslovanskih narodov, temveč razvoja socializma na splošno«, kot je dejal Kardelj,[1] se je v jugoslovanskih voditeljih razvila izredna odpornost, ki jih je obdržala na površju in jih spodbudila k oblikovanju novega modela socialistične države, temelječe v zunanji politiki na neuvrščenosti, v notranji pa na samoupravljanju. To je bila seveda sklepna točka dolgega in hlastnega iskanja nove marksistične formule, ki naj bi dala njihovi oblasti pečat legitimnosti. Za ta zahtevni in protislovni razvoj sta bili značilni precejšnja ideološka drznost in politična ustvarjalnost, pa tudi tiho izsiljevanje, ki je veljalo tako ljudskim množicam kot zahodnim silam: »Ali mi ali Rusi.«

Obe temeljni potezi jugoslovanske politike v letih po Informbiroju imata isti izvor, toda bistveno drugačen razvoj, kajti opredeljevali sta ju različni zahtevi. Zunanja politika je težila k rešitvi Jugoslavije iz mednarodne osamljenosti, notranja pa k izgradnji resnično marksistične družbe, brez napak, ki so jih zagrešili Sovjeti, ko so se zaradi izrojenega represivnega ustroja oddaljili od svetlih ciljev komunizma. Da bi pravilno razumeli jugoslovansko zgodovino od preloma s Stalinom do pobotanja z novim

kremeljskim gospodarjem N. S. Hruščovom, je potrebno torej slediti dvema med seboj skoraj neodvisnima razvojnima črtama. Prvo, pragmatično in prožno, so oblikovali v diskretnosti diplomatskih pisarn; drugo so na široko razglašali na prvih straneh časopisov kot dokaz marksistične pravovernosti KPJ in njene sposobnosti, da doktrino ustvarjalno, a brez ideoloških spodrsljajev prilagodi razmeram v družbi. Kardelj je dejal: »Titoizem ne obstaja kot samosvoja ideološka smer. Učenju Marxa in Lenina nismo ničesar dodali. Doktrino smo le uresničili v naših razmerah. Jaz sem marksist, zato ne morem biti titoist.«[2]

Obe politični smernici sta bili delo skromnega števila ljudi, tiste skupine, ki se je zbrala okoli Tita v letih pred vojno in se je kalila v času partizanskega boja, povojne obnove ter spora s Stalinom. Poleg maršala so ji pripadali Kardelj, Djilas, Ranković, Kidrič in Gošnjak, z manjšo politično težo pa tudi Moša Pijade, Bakarić in Vukmanović-Tempo. Te osebnosti so se sestajale na neformalen način, brez posebnih ozirov do skupščine in CK, in z gotovostjo nezmotljivih tolmačev »besede« sprejemale odločitve, ki so imele včasih zgodovinske razsežnosti. Pri tem jih ni motilo, da so postale tarča strupenih napadov sovjetskega in satelitskega tiska, ki je s to polemiko brez dvoma razgibal svojo siceršnjo svinčeno monotonost. Znani pisatelj K. M. Simonov je v *Pravdi* 1. aprila 1950 na primer objavil članek z naslovom *Tip s tremi imeni in njegov kuža*, v katerem je napadel Tita kot krvavega, častihlepnega tirana, Mošo Pijadeja pa kot njegovo poslušno trobilo. »Na glavnem trgu v Beogradu,« s to vizijo zaključuje Simonov svoje pisanje, »stoje vislice in na njih binglja mož, ki spominja na Göringa, nad njim pa je tabla z napisom: Josip Broz Tito. Izdajalec, provokator, vohun. Blizu vislic leži majhen kuža, nenavadno podoben Pijadeju, in cvili.«[3]

Ko je postal razkol s Stalinom dokončen in je ugasnilo vsako upanje, da ga bo mogoče poravnati, so se morali voditelji KPJ soočiti z nalogo, da vsaj delno rešijo ambiciozni petletni plan. Gospodarska blokada, ki jo je ukazal Stalin, je namreč nevarno zavrla proces industrializacije in zmanjšala družbeni bruto proizvod v letih 1949–1953 na nižjo raven od predvojne. V prepričanju, da bodo Sovjetom iztrgali iz rok najmočnejše propagandno orožje, če jim bo uspelo realizirati petletko, so se obrnili na Zahod, čeprav je še do nedavna veljal za najhujšega sovražnika. V njem so takoj našli voljnega sogovornika, prepričanega, da je v Beogradu bolje imeti heretičnega komunista kot pa moskovsko lutko. V zmotnem upanju, da nosi Titov upor v sebi rušilne klice za ves sovjetski »blok«, so v Londonu in Washingtonu kmalu opustili misel, da bi svojo pomoč pogojno povezovali z liberalizacijo režima. Bali so se namreč, da bi s tem okrepili informbirojevsko opozicijo in vodilno elito spodbudili k trmastemu vztrajanju pri načelih. Angleški zunanji minister Bevin je na srečanju z ameriškim kolegom Achesonom septembra 1949 dejal: »Tito je sicer baraba, a je naša baraba.«[4]

V svojem naporu, da bi zrušil Tita, se Stalin ni omejil samo na gospodarsko blokado, propagandno vojno, preganjanje jugoslovanskih manjšin v Bolgariji, na Madžarskem in v Romuniji, spodbujanje separatističnih teženj na Hrvaškem, v Črni gori in Makedoniji ter na zamrznitev diplomatskih odnosov. Proti Jugoslaviji je sprožil tudi silovito subverzivno dejavnost, ki se je

grozeče razmahnila predvsem v obmejnih incidentih z državami ljudske demokracije in grozila, da bo vsak trenutek zanetila iskro vojaškega spopada. 9. marca 1951 je beograjsko zunanje ministrstvo izdalo »belo knjigo«, da bi pritegnilo pozornost Zahoda na agresivno rovarjenje Sovjetske zveze in njenih satelitov. Po tem pričevanju naj bi bilo med 1. junijem 1948 in 30. septembrom 1950 okrog 2529 obmejnih incidentov, v katerih je padlo štirinajst mejnih stražarjev. Leta 1950 je bil položaj tako dramatičen, da je britanski ambasador v Beogradu uporabil za njegovo oznako biblijsko prispodobo: »Goljat opazuje Davida čez prepad, ki ju ločuje, in David v naraščajoči stiski gleda na Zahod, da bi od njega dobil fračo in kamen.«[5]

Še bolj kot kamen je Jugoslavija na začetku petdesetih let potrebovala kruha. Zahod se je zavedal pomembnosti ideološkega upora maršala Tita, posebej, ker je Stalinu nasprotoval z orožjem iz marksistično-leninističnega arzenala. Še bolj pa je znal ceniti strateški položaj Jugoslavije v vzhodnem Sredozemlju in v srednji Evropi, saj je bil prepričan, da bi bila v primeru napada, če ji uspe ostati neodvisna, obrambni ščit za Italijo in nosilni steber za Avstrijo in Grčijo. Kot je rekel Truman, »pomeni Titov beg izpod kremeljskega okrilja prvi poraz sovjetskega imperializma in je kot tak velik politični simbol. Poleg tega pa ima Tito na razpolago največjo udarno silo v Evropi, ki predstavlja važen dejavnik v zaščiti zahodne Evrope pred komunistično agresijo.«[6] Zaradi tega ni skoparil s pomočjo in je začel že avgusta 1949 dajati njegovemu režimu nezanemarljive kredite. V naslednjem poletju sta huda suša in nasilna kolektivizacija zemlje potisnili Jugoslavijo na rob gospodarske katastrofe. Pridelek pšenice ni dosegel niti polovice predvidenega, vlada pa je bila prisiljena sprejeti zakon, ki je za leto dni podaljšal petletni plan. Da bi deželo rešile lakote, Tita pa političnega poraza, so Združene države odobrile Jugoslaviji posebno ugodna posojila in ji decembra 1950 zagotovile za 68 milijonov dolarjev hrane.

Vojna, ki je izbruhnila poleti 1950, ko je Severna Koreja s Stalinovim in Maovim blagoslovom napadla Južno, je še okrepila vezi med Beogradom in Zahodom. To, kar se je zgodilo na Daljnem vzhodu, bi se namreč lahko ponovilo tudi na Balkanu: Sovjetska zveza bi sicer neposredno ne sodelovala v vojnih operacijah, lahko pa bi spodbudila svoje satelite, da gredo v napad. Ko je sredi julija 1950 radio Moskva primerjal Tita s seulskim diktatorjem Sygmannom Rheejem, se je res zdelo, da so takšne temačne bojazni upravičene. Do ofenzive naj bi prišlo jeseni 1950, a jo je v zadnjem trenutku baje preprečil sam Stalin, ki je postal previden zaradi odločne ameriške reakcije v Aziji. Toda v političnih in diplomatskih krogih Zahoda so glasovi o morebitnem vojaškem posegu proti Jugoslaviji povzročili veliko vznemirjenje. To je tudi vzpodbudilo ministra za zunanje zadeve Kardelja, ki se je sprva odločil za previdno zadržanost, da je 5. septembra 1950 obsodil Sovjetsko zvezo in Severno Korejo zaradi njune ekspanzionistične politike. Pozneje pa je v Varnostnem svetu – Sovjeti so ga bojkotirali zaradi njegove prisotnosti – podprl Achesona, ki si je hotel zagotoviti mednarodno kritje za ameriški vojaški poseg na Daljnem vzhodu.

Korejski dogodki so dali smrtni udarec upanju, ki so ga Tito in njegovi tovariši dolgo gojili: da se bodo namreč tudi Kitajci uprli Stalinovemu

hegemonizmu, saj so šli skozi podobno revolucionarno izkušnjo kot oni sami. To pričakovanje jim je narekovalo, da so že oktobra 1949, komaj štiri dni po razglasitvi LR Kitajske, priznali Maovo vlado. Toda v Pekingu so na to potezo odgovorili s prezirom in se brez zadržkov izrekli za podporo moskovskim stališčem. Pozneje so šli celo tako daleč, da so poslali svoje čete v Južno Korejo, kar je Kardelja spodbudilo, da je konec leta 1950 v beograjski skupščini ožigosal navzočnost kitajskih »prostovoljcev« na bojnem polju kot »smešno in licemersko prevaro«.[7]

Ker je bila ujeta v precep satelitskih držav, je Jugoslavija skušala izboljšati svoje odnose s sosedi v zahodnem taboru, z Avstrijo, Italijo in Grčijo, s katerimi je bila v sporu že od leta 1945. Tržaško vprašanje, slovenske zahteve na Koroškem in odnos atenske vlade do makedonske manjšine v Egejski Makedoniji so bili seveda preveč zapleteni problemi, da bi jih bilo mogoče kar tako razvozlati. Postavili so jih na stranski tir in skušali izboljšati gospodarske ter diplomatske odnose, ki so bili v zadnjih letih dokaj napeti, če ne, kot na primer z Atenami, celo prekinjeni. Toda jugoslovanska zunanja politika je v tem času imela širši zamah: zdelo se je, kakor da se Tito in njegovi, potem ko so se rešili Stalinovih spon, ozirajo po svetu in iščejo prijateljske ter ideološko sorodne sile. V zvezi s tem ni manjkalo novih teoretskih razmišljanj, ki so bila plod nedavnih spoznanj, da je tako na Zahodu kot na Vzhodu mogoče najti kali socializma, a tudi imperializma. Kardelj je proti koncu leta 1950 v svojem posegu v skupščini trdil, da ne obstajata dva nasprotujoča si svetova, kajti napredne in nazadnjaške sile je mogoče zaslediti kjerkoli. Razmišljati o spopadu med blokoma torej ni več smiselno, bolj smotrno je graditi »miroljubno koeksistenco«, ki pa predpostavlja sodelovanje vseh naprednih sil proti katerikoli obliki hegemonizma. Takšno prepričanje je opravičevalo iskanje stikov ne le s tistimi levičarskimi skupinami Zahoda, ki so bile kritične do Informbiroja, pač pa tudi s socialdemokratskimi strankami, ki so jih še do pred kratkim imeli v Beogradu za »izdajalke delavskega razreda«. Tako je že septembra 1950 delegacija angleške Laburistične stranke prišla v Jugoslavijo na obisk, ki je izzvenel nadvse obetavno. V naslednjih letih so se odnosi med KPJ in evropskimi pa tudi azijskimi socialdemokratskimi strankami še poglobili. Svoj vrhunec so dosegli na konferenci za mir oktobra 1951 v Zagrebu, na kateri so sodelovale delegacije iz 22 držav, med njimi predstavniki raznih amerikanskih protestantskih cerkva pa tudi iz zahodne Evrope ter z Bližnjega in Daljnega vzhoda.

Kot je že iz teh stikov očitno, so jugoslovanski voditelji posvečali veliko pozornost afriškim in azijskim deželam. Začeli so z Indijo, s katero so aprila 1950 navezali diplomatske stike, med korejsko vojno pa tudi uskladili skupno akcijo v Združenih narodih. Tito je pogosto ponavljal, da njegova država ni pripravljena sprejeti nikakršnih političnih pogojev za ekonomsko pomoč, ki je je deležna. To načelno stališče je za mnoge v tretjem svetu postalo vzor, ki mu velja slediti. Ko se je konec januarja 1950 odločil, da bo priznal revolucionarno vlado Ho Ši Minha, in sta Washington pa tudi Pariz pritisnila nanj, da bi od te namere odstopil, maršal ni popustil (toliko bolj, ker so ga Vietnamci sami prosili za navezavo diplomatskih odnosov).

V govoru, ki ga je imel 18. februarja v Užicu pred 50.000 delavci, je izjavil, da bodo Jugoslovani raje »goli in bosi«, kot da bi se uklonili tujemu izsiljevanju. Takšna persepektiva verjetno ni bila preveč vabljiva za sestradane množice, bila pa je v sozvočju s »heroično« miselnostjo profesionalnih revolucionarjev na oblasti in zapeljiva za nove voditelje nerazvitega sveta. Kljub začetnim zadržkom svojih bolj previdnih sodelavcev, predvsem Edvarda Kardelja in Koče Popovića, si je Tito prizadeval, da postane njihov vzornik in voditelj s politiko, ki je geslo »Proletarci vseh dežel, združite se!« zamenjala s pozivom: »Ponižani in razžaljeni vseh dežel, združite se!« V skladu s to vizijo je Beograd razširil svoje diplomatske stike v vse smeri (konec leta 1953 je imel že 49 ambasad), pri čemer se je mednarodni javnosti skušal predstaviti kot svetilnik svobode. »Ne mislite, tovariši, da se bomo kdajkoli prodali za ne vem kakšna posojila,« je zagotovil Tito 31. maja 1950 v svojem govoru v Prokuplju. »Danes smo edina nevtralna in neodvisna država, ki nima nikakih obveznosti, ne proti Vzhodu, ne proti Zahodu.«[8] Glasnik njegove vlade pa je na konferenci za tuje novinarje v tem času ponosno ugotavljal: »Trenutno so na svetu samo tri neodvisne države, Združene države, Rusija in Jugoslavija.«[9]

Toda ravnotežje med blokoma je bilo lažje razglašati kot zares ohraniti. Pod pritiskom dogodkov so bili jugoslovanski voditelji prisiljeni, da se odrečejo politiki »neodvisnosti tako od Zahoda kot od Vzhoda« in iščejo tesnejše ekonomske, a tudi vojaške stike z Washingtonom in Londonom. V tem smislu je Tito govoril že na srečanju z enotami svoje garde 16. februarja 1951, ko je dejal, da se bo treba boriti kjerkoli v Evropi, če bo neodvisnost Jugoslavije v nevarnosti. Naivno bi bilo namreč pričakovati, da bo agresija samo lokalnega značaja. Po razkolu s Stalinom je Jugoslavija napela vse sile, da je razvila lastno vojno industrijo in ohranila močno armado (375.000 mož). Toda čeprav je bil ta napor med najpomembnejšimi na svetu, ni bil zadosten, toliko bolj, ker so se medtem tudi Bolgarija, Madžarska in Romunija, seveda s pomočjo Sovjetske zveze, grozeče okrepile. Skupaj so imele pod orožjem več kot 600.000 mož, čeprav bi jih po mirovni pogodbi ne smele imeti niti polovico. To dejstvo pa tudi glasovi o sovjetskih napadalnih načrtih so Tita prisilili k akciji: 4. decembra 1950 je sklical politbiro in ga skušal prepričati, da je nujno premostiti ideološke predsodke in prositi Zahod za vojaško pomoč.

Maršal je dobro vedel, da so pristaši stalinizma v vojski in partiji še vedno močni. (Informbiro je januarja 1951 v svojem listu trdil, da ima v Jugoslaviji dovolj agentov za preprečitev njenega sodelovanja z zahodnimi silami v primeru vojne.) Zato je ravnal zelo previdno: med marcem in aprilom 1951 je kar trikrat izjavil, da Jugoslavija ne namerava sprejeti orožja z Zahoda, razen če ne bo prisiljena, obenem pa je na svojo roko, ne da bi čakal na privolitev sodelavcev, že delal v tej smeri. Že mesece je v pogovorih s predstavniki ZDA in Velike Britanije ugotavljal, da mu je potrebna poleg ekonomske tudi vojaška pomoč, ter poudarjal, da v primeru vojne ne bo ostal nevtralen, temveč da se bo boril proti Rusom.

23. novembra 1950 je Vladimir Velebit, namestnik ministra za zunanjo trgovino in njegov osebni predstavnik v Washingtonu, sondiral teren pri

KOČA POPOVIĆ,
simbolistični pesnik, španski borec, komandant I. proletarske brigade, komandant glavnega štaba JLA, sekretar za zunanje zadeve, podpredsednik SFRJ, član CK ZKJ in predsedstva CK ZKJ

ameriški vladi, ki je že pred letom sprejela tajno odločitev, da bo z orožjem pomagala Jugoslaviji, če jo napade Stalin. Tito, ki ga je ohrabrilo Trumanovo naklonjeno stališče, ni zamudil prilike, da bi o teh sklepih v intervjuju za United Press januarja 1951 ne namignil tudi Sovjetom. V njem je izjavil, da bo Jugoslavija »verjetno« prisiljena kupiti orožje v tujini, čeprav ni v zvezi s tem še nič določeno, »da ne bi dajali povoda sovražni propagandi«. Toda že nekaj dni kasneje je Milovan Djilas, ki se je mudil v Londonu zaradi predavanja v Inštitutu za mednarodne zadeve, izrabil priliko za diskreten sestanek s premierom Attleejem in ga prosil za vojaško pomoč. Velebit je medtem v Washinghtonu nadaljeval s svojo akcijo in včasih ubral kar dramatične strune. V pogovoru s predstavniki State Departmenta je na začetku februarja izjavil, da jugoslovanska vlada kot tudi ljudstvo dobro vesta, kaj se bo zgodilo v primeru sovjetske okupacije. »Moskva bo poskrbela, da enkrat za vselej odpravi z jugoslovanskimi uporniki prav tako, kot je storila s krimskimi Tatari, ko so se uprli leta 1942«.[10] Temu klicu na pomoč so sledili »strogo zaupni« pogovori med ameriško in britansko vlado v Washingtonu, na katerih je bilo sklenjeno, da je treba v interesu Zahoda »zbrati nekaj orožja in tako okrepiti jugoslovanski odpor«.[11] Maja 1951 je v Washington tajno odpotoval šef generalštaba Koča Popović, da bi o tem vprašanju razpravljal z ameriškim kolegom J. Lawtonom Collinsom. Oktobra je ta vrnil obisk v jugoslovanskem glavnem mestu, sredi novembra pa je Tito podpisal bilateralni dogovor, ki je zadeval dobavo orožja, šolanje pilotov v ZDA in prisotnost stalne ameriške misije v Beogradu z nalogo, da koordinira vojaško sodelovanje med državama.

Podpis tega in drugih sporazumov gospodarskega značaja avgusta 1951 z Veliko Britanijo, Francijo in ZDA je v Beogradu močno okrepil vpliv

Zahoda. Ta proces je bil hiter, a ne brez travm za Jugoslovane, saj so morali premagati marsikatero psihološko zapreko, ki jih je ločevala od novih »kapitalističnih« zaveznikov. Do njih so kljub vsemu ohranili previden odnos in jih sprejemali z zadrego tistega, ki je prisiljen izbirati manjše zlo. V svojem poročilu za leto 1951 je britanski veleposlanik v Beogradu Sir Charles Peake sicer z zadovoljstvom omenil odločilno približevanje Jugoslavije Zahodu, pri tem pa ugotovil, da »kljub temu jugoslovanska vlada ostaja nadvse zadržana glede strateških pogovorov in izmenjave tajnih informacij«. Naslednje leto pa je novi ambasador britanske krone Sir Ivo Malett z nejevoljo zapisal, da imajo Jugoslovani navado »pograbiti vse, kar morejo, in dati v zameno čim manj«.[12]

Povsem drugačnega mnenja so bili seveda v Moskvi in satelitskih državah, kjer se je poleti 1951 gonja proti »Titovi fašistični bandi« in Jugoslaviji kot »vojni bazi ameriških imperialistov« še stopnjevala. Molotov je 21. julija v Varšavi celo rekel, da Titov režim ne more trajati dolgo in da ga bodo zrušili od znotraj. Ta odkrita grožnja je spodbudila k odgovoru samega maršala. Teden dni kasneje je v Knežici v Bosni nastopil proti sovjetskemu vodstvu tako ostro, kot pred njim še noben državni poglavar, saj ga je obtožil genocida nad celimi narodi, ki jih je tudi poimensko naštel. Toda ne glede na sovražnost polemike je Tito še vedno menil, da se ne kaže preveč vezati na NATO in s tem ogrožati lastno ideološko in politično avtonomijo. Na drugi strani pa se je tudi zavedal, da je nujno stopiti v širšo fronto, ki bi bila sposobna kljubovati morebitnemu sovjetskemu napadu. Avgusta 1951, v trenutku, ko je tekla beseda o pristopu Grčije in Turčije k paktu NATO, je Tito dal intervju londonskemu *Observerju*, v katerem je predlagal alternativno rešitev kot garancijo za vzhodno Sredozemlje, namreč zvezo obeh držav z Jugoslavijo. S tem je hotel doseči dvoje: ohraniti Balkan zunaj zahodnega vojaškega kroga, obenem pa z njegovo pomočjo oblikovati močan jez proti pritisku z Vzhoda. Predlog je vzbudil precej zanimanja, vendar ni vplival na potek dogodkov. Februarja 1952 sta namreč Grčija in Turčija pristopili k NATU, Jugoslavija pa je bila tudi prisiljena zaradi še vedno grozeče sovjetske nevarnosti okrepiti svojo navezo z njim. Stanje je bilo tako napeto, da je beograjska vlada novembra 1951 pri Združenih narodih spet obtožila Sovjete napadalne politike, v svojem proračunu za naslednje leto pa je odmerila za obrambo sorazmerno več kot katerakoli država na svetu. Kako zelo so bili jugoslovanski voditelji obremenjeni z vojno psihozo, jasno kažejo argumenti, s katerimi je Kardelj proti koncu leta 1952 zagovarjal kandidaturo šefa generalštaba Koče Popovića za mesto zunanjega ministra: »Študiral je v Parizu, pozna jezike in ima mnogo prijateljev na Zahodu. Predvsem pa je Srb, in zdaj je treba znova igrati na karto francosko-srbskega prijateljstva.«[13]

Ker so se hoteli prikupiti zahodnemu javnemu mnenju, so se jugoslovanski oblastniki odločili, da 6. decembra 1951 spustijo iz zapora nadškofa Alojzija Stepinca in ga konfinirajo v njegovo rojstno vas. Hkrati pa so poskrbeli tudi za srbsko občutljivost in dan prej pomilostili pravoslavnega metropolita Josifa v Žiči. Za to delikatno notranjo alkimijo pa v Vatikanu niso imeli posluha: papež je novembra 1952 podelil Stepincu kardinalski

klobuk in s tem prisilil Beograd k žolčni reakciji, ki se je 17. decembra končala s prekinitvijo diplomatskih odnosov s sveto stolico. Neposredni povod za ta korak je bila okrožnica, ki jo je papeški nuncij po naročilu Vatikana tajno poslal duhovnikom in škofom, in s katero je odsvetoval, da bi kler sodeloval v režimu naklonjenih organizacijah (kot je bilo npr. Ciril-Metodovo duhovniško društvo). Ko je Udba odkrila to navodilo, so oblasti nunciju odpovedale gostoljubje, obenem pa organizirale skrbno pripravljen napad na katoliško cerkev, ki je bil posebno oster v Sloveniji. Tu je postal poglavitni grešni kozel ljubljanski škof Vovk, saj so ga obtožili, da deluje v skladu s tujimi interesi in ga skušali prikazati kot glasnika najbolj reakcionarnih krogov. Čeprav je incident povzročil, kot je bilo pričakovati, pravi vihar, ni negativno vplival na odnose med Titom in Zahodom. 28. februarja 1953 so namreč Beograd, Atene in Ankara pod pokroviteljstvom ameriškega državnega sekretarja Johna Fosterja Dullesa podpisali dogovor o prijateljstvu in sodelovanju, ki je Jugoslavijo na organski način vključeval med sile NATO, prisotne v Avstriji in Italiji ter v Grčiji in Turčiji. Informbirojevski tisk seveda ni zamudil priložnosti, da ne bi ožigosal te »kriminalne zveze«, Tita pa označil kot »služabnika dveh gospodarjev« in »izprijenega fašista«. Toda na to streljanje s slepimi naboji se Jugoslovani, ki so bili že dokaj gotovi, da je Stalin opustil misel na napad, niso dosti menili. Ker je bil veliki strah mimo, so se odločili za Balkanski pakt – prvo mednarodno pomembno pogodbo po razkolu s Stalinom – ne toliko iz strateških, kolikor iz diplomatskih in prestižnih razlogov. S to potezo dobre volje so hoteli okrepiti svoja stališča v vojaških in gospodarskih pogovorih z Zahodom, katerega pomoč je bila zaradi ponovne slabe letine še kako potrebna. Pakt je imel tudi svojo ceno zaradi napetih odnosov z Italijani, ki so opazovali Dullesovo politiko na Balkanu s sovražnim nezaupanjem in odklanjali predlog ameriškega državnega tajnika, da se tudi sami vključijo v pravkar oblikovani »sanitarni kordon« (pa čeprav je bilo očitno, da Jugoslavija z obrambo Ljubljanskih vrat najučinkoviteje ščiti tudi svojo zahodno sosedo).

De Gasperi je v Washingtonu in Londonu, a tudi v Atenah in Ankari rovaril proti Titu iz dveh razlogov: bal se je, da bi Italija ne izgubila svojega primata v Sredozemlju, predvsem pa, da bi Jugoslavija ne okrepila svojih pozicij glede tržaškega vprašanja. Svobodno tržaško ozemlje, razdeljeno na dve coni, ki so ju upravljali Anglo-Američani oziroma Jugoslovani, je bilo namreč še vedno jabolko spora med sosednjima državama, ki sta imeli na tem območju diametralno nasprotne interese: medtem ko je Jugoslavija računala predvsem na priključitev cone B, da bi omogočila Sloveniji izhod na morje, je Italija še vedno stavila na noto, s katero so ji zahodne sile 20. marca 1948 obljubile celotno Svobodno tržaško ozemlje. Sredi leta 1949 so se v Washingtonu in Londonu začeli ukvarjati z mislijo, kako razrešiti ta problem, ne da bi preveč oškodovali italijanske oziroma jugoslovanske koristi. Zapletenost položaja, ki so ga obremenjevali etnični konflikti, vprašanje prestiža in notranjepolitične okoliščine, je tako Jugoslovanom kot Italijanom preprečevala, da bi kljub številnim zakulisnim poskusom zastavili perspektivna pogajanja. V sporu so bili zagotovo na boljšem Jugoslovani, ne samo ker so namesto Trsta in Italije postali »trdnjava« Zahoda, temveč

ker so že imeli cono B. Zavedali pa so se, da je zanje sporazum z Italijo nadvse pomemben, in so si zato želeli doseči pomiritev z Rimom. To pa ni bilo lahko, saj so pogosto tudi najodgovornejši italijanski politiki namigovali, da se ne bodo zadovoljili s cono A, ki naj postane trdnjava, kakor je dejal De Gasperi, iz katere naj bi Italija lažje branila svoje koristi. Ko so zavezniki aprila 1952 po pogovorih v Londonu okrepili prisotnost italijanske administracije v Trstu, je celo Jugoslavijo zajel protestni val, naperjen proti »italijanski iredentistični kampanji«. Da prepreči nevarno rast medsebojne sovražnosti, je Tito angleškemu zunanjemu ministru Anthonyju Ednu, ki ga je obiskal sredi septembra 1952, izjavil, da bi bil pripravljen sprejeti tudi »izvršeno dejstvo«, če bi bilo s tem mogoče enkrat za vselej rešiti nadležno vprašanje. Skratka, dal mu je vedeti, vsaj tako je razumel Eden, da ne bo ugovarjal, če bi zavezniki izročili cono A Italijanom, pod pogojem seveda, da njemu zagotovijo cono B.

Ta rešitev se je zdela tako obetavna, da so jo Angleži in Američani sprejeli, še posebej zato, ker so se poleti 1953 odnosi med Italijo in Jugoslavijo nepričakovano poslabšali. Rimska vlada, ki jo je vodil Giuseppe Pella in je bila tako šibka, da je morala v parlamentu računati na podporo neofašistov, se je namreč konec avgusta tega leta iz notranjih pa tudi zunanjepolitičnih razlogov odločila za nekaj vojaških premikov na jugoslovanski meji. V tem času je tekla beseda o vojaški krepitvi Balkanskega pakta, obenem pa so v Washingtonu organizirali tajne pogovore med predstavniki generalnih štabov ZDA, Anglije in Francije z ene ter Jugoslavije z druge strani. Ker je bilo očitno, da skuša rimska vlada z rožljanjem orožja v prvi vrsti preprečiti pretesno integracijo Jugoslavije v zahodni obrambni sistem, je njena odločitev povzročila v diplomatskih in političnih krogih precej zaskrbljenosti. To še toliko bolj, ker se je Tito na partizanskem zborovanju, organiziranem 6. septembra 1953 na Okroglici v bližini Gorice, v odgovor na italijansko izzivanje odrekel svoji dotedanji spravljivosti, zahteval internacionalizacijo Trsta in priključitev njegovega zaledja Jugoslaviji. Čeprav so bile njegove besede na splošno zmerne, brez prevelikih čustvenih akcentov, so v Londonu in Washingtonu še okrepile tiste, ki so trdili, da je treba čimprej presekati tržaški vozel tudi z vsiljeno rešitvijo. 8. oktobra 1953 so torej zavezniki nepričakovano razglasili, da bodo umaknili svoje čete iz cone A in jo predali v upravo Italijanom. Pri tem pa so zagrešili dve napaki: niso poskrbeli, da bi o svoji odločitvi vnaprej obvestili Tita, predvsem pa niso Pelli preprečili, da je ne bi označil v rimskem parlamentu kot prvo etapo za vrnitev Italije tudi v cono B. Tito, ki se je čutil ponižanega in prevaranega, je ostro reagiral: 11. oktobra je v Skopju izjavil, da bodo v cono A vkorakale tudi jugoslovanske čete, ko bo vanjo stopil prvi italijanski vojak. Istočasno je po vsej državi prišlo do dobro pripravljenih, a tudi spontanih manifestacij, ki so se pod gesli »Življenje damo, Trsta ne damo«, »Dajte puške, gremo v Trst«, v Beogradu in Zagrebu izrodile v napade na britanska in ameriška predstavništva. Da bi svojo grožnjo še poudaril, je maršal ukazal okrepiti enote JLA na Primorskem in tako zapretil z oboroženim spopadom. Toda jeza ga je kmalu minila: že teden kasneje je v Beogradu dejal, da »zaradi Trsta ne bomo šli v vojno z Italijo«, in s tem posredno povedal, da je pripravljen na

pogajanja.[14] Anglo-Američani so ponudbo takoj sprejeli, toliko bolj, ker se je v problem vmešala tudi Sovjetska zveza z zahtevo, naj Varnostni svet končno imenuje guvernerja Svobodnega tržaškega ozemlja. Odločili so se za taktičen umik in izjavili, da bodo ostali v Trstu. Tega mnenja niso spremenili niti potem, ko je v začetku novembra 1953 italijanska desnica organizirala v mestu krvave nerede, da bi izsilila rešitev, kakršno si je sama želela.

Resnost krize med jadranskima državama, za prijateljstvo katerih je bil Zahod enako zainteresiran, je spodbudila Washington in London, da uporabita vso svojo diplomatsko spretnost in se rešita iz zagate. 29. novembra 1953 je Tito v Jajcu predlagal Italijanom obojestranski umik čet z meje, kar so ti tudi sprejeli. V nekoliko manj napetem vzdušju, so se tako v angleški prestolnici začeli tajni pogovori med Američani, Angleži in Jugoslovani, da bi izdelali osnutek sporazuma, ki bi ga nato predložili Italijanom. Zapleteni postopek je bil uspešen tudi zato, ker so se vse strani zavedale, da je treba spor na vsak način rešiti, saj bi v nasprotnem primeru preveč ogrožal stabilnost v življenjsko pomembnem predelu Jadrana in srednje Evrope. 5. oktobra 1954 je bila v Londonu, po odločilnem posegu izrednega odposlanca predsednika Eisenhowerja pri Titu, podtajnika v State Departmentu Roberta Murphyja, podpisana spomenica, ki je zaradi navidezne začasnosti in dejanske dokončnosti prava diplomatska mojstrovina. Svobodno tržaško ozemlje, ki ga brez revizije italijanske mirovne pogodbe ni bilo mogoče odpraviti, je ostalo pri življenju. Toda cona A s Trstom, »biserom v školjki«,

J. B. Tito *skupaj z angleško kraljevsko družino, marca 1953*

kot so rekli Angleži, je prešla pod italijansko upravo, cona B, ki je zaobjemala tri četrtine ozemlja, pa je ostala pod upravo – ne več vojaško, temveč civilno – Slovenije in Hrvaške. Spomenici je bil dodan tudi podroben statut o zaščiti slovenske manjšine v coni A in italijanske v coni B. Toda kar je v resnici pomembno, je bila izjava Velike Britanije, Združenih držav in Francije, da je vprašanje Trsta zanje rešeno: če bosta vladi v Beogradu in Rimu hoteli kasneje spremeniti ozemeljsko razmejitev, ne bosta mogli več računati na njihovo podporo, pač pa se bosta morali sporazumeti sami.

Tito je glede tržaškega vprašanja lahko nastopil z vso odločnostjo, ker se je njegov mednarodni položaj leta 1953 bistveno spremenil. 5. marca je namreč prišla nenadna vest o Stalinovi smrti, na katero beograjski oblastniki uradno niso reagirali, čeprav niso skrivali svojega globokega olajšanja, v prepričanju, da bo boj za oblast v Kremlju oslabil Sovjetsko zvezo na mednarodnem polju in zmanjšal njen pritisk na satelitske države. Nekaj dni po diktatorjevem pogrebu je maršal odšel na svoj prvi uradni obisk na Zahod, v Anglijo, kjer ga je z vsemi častmi sprejel Churchill, ki se je leta 1951 vrnil na oblast. Na enem mnogih sprejemov je zatrdil z zanosom, ki je bil zanj tako značilen: »Če bo naša zaveznica Jugoslavija napadena, se bomo borili in umirali z vami.«[15] Tito pa mu je zagotovil, da je Jugoslavija del svobodnega sveta, čeprav tega še ni mogoče reči na glas. Toda te visokodoneče besede Titu gotovo niso mogle nadomestiti hrepenenja po Moskvi. Čeprav je bil s Stalinom v hudem sporu (diktator je baje celo ukazal, naj ga agenti KGB v Londonu spravijo s poti, a to so njegovi nasledniki preprečili), je vendar ostal po miselnosti »stari boljševik«, ki je vedel, da jugoslovanski komunizem ne bi imel dolgega življenja, če ne bi bilo, četudi sovražne, Sovjetske zveze. Zdaj, ko Stalina ni bilo več in se je v Kremlju vnel boj za nasledstvo, upanje na ponovno navezavo stikov z Moskvo ni bilo več povsem nerealno. Prav v tem trenutku, kot piše Djilas v svojih spominih, je Tito začel trditi, da se je treba čimprej otresti ameriške pomoči: »Brez samostojne zunanje politike ni prave samostojnosti.«[16]

---

[1] *Michael M. Lustig, Trotsky and Djilas, Critics of Communist Bureaucracy, New York, Westport, Connecticut, Greenwood Press, London, 1989, str. 92.*
[2] *PRO, FO 371/107898/WY2193.*
[3] *NAUS, 768.11/4–550.*
[4] *Alan Bullock, Ernest Bevin, Foreign Secretary, Oxford University Press, 1985, str. 719.*
[5] *PRO, FO 371/95459/RY1011/1.*
[6] *NAUS, 768.5/11–2450.*
[7] *PRO, FO 371/95469/RY1022/1.*
[8] *NAUS 768.00/6–250; Delo, 1. VI. 1950.*
[9] *The Economist, 4. II. 1950, str. 272.*
[10] *NAUS, 768.5/2–651.*
[11] *PRO, FO 371/95461/RY1015.*
[12] *PRO, FO 371/102154/RY1011/7/52; B. Petranović, n. d., str. 246.*
[13] *Momir Marić, Deca Komunizma, Mladost, Beograd, 1987, str. 323.*
[14] *Jože Smole, Spomini Titovega sekretarja, ČZP Enotnost, Ljubljana, 1992, str. 4.*
[15] *Duncan Wilson, Tito's Yugoslavia, Cambridge University Press, 1979, str. 87.*
[16] *M. Djilas, Jahre der Macht, Molden, München, 1983, str. 366.*

14. poglavje

ZVEZDNI TRENUTEK KPJ

Obdobje ideološkega iskanja v letih 1949–1953 imenuje politolog Dušan Bilandžić »zvezdni trenutek« KPJ. In res si ni mogoče zamisliti razmer, ki bi naravnanosti nekaterih jugoslovanskih voditeljev bolj ustrezale kot čas po izključitvi iz Informbiroja. Tito je bil prej človek dejanja kot teorije, toda njegovi najbližji sodelavci Kardelj, Djilas in Kidrič, ki so jih močno zanimala ideološka vprašanja, so z navdušenjem sprejeli dejstvo, da so se znašli sami – brez Stalinovega »nezmotljivega« vodstva. Treba je bilo na novo pretehtati in izostriti celo vrsto naukov in vrednot, saj zdaj ni bilo več gotovosti, da ima Moskva vedno in v vsem prav. Kot se pogosto dogaja upornikom, so se tudi Jugoslovani vrnili k svetim knjigam, da bi v njih našli potrdilo za svojo resnico. V svojem purizmu so iz kanona prav kmalu izločili Stalinove spise, pa tudi Leninove, v prepričanju, da napak prvega ni mogoče razumeti brez naukov drugega, in se s toliko večjo vnemo posvetili študiju Marxa in Engelsa. Toda v njunih delih niso našli smernic, kako naj po revoluciji v praksi organizirajo socialistično stvarnost. V tej dilemi so se začeli ozirati tudi po manj pravovernih avtorjih, češ da je treba v polemiki s sovjetsko izkušnjo graditi na zahodnoevropski socialistični tradiciji. O Kardelju so govorili, da je imel pri oblikovanju jugoslovanske poti v socializem na mizi Marxa pod mizo pa Proudhona (pa tudi Fouriera, Lassalla in Blanca). Najbolj jasnovidnim tujim opazovalcem to seveda ni ostalo prikrito. Kot je dejal Louis Fischer, znani ameriški časnikar in izvedenec za vprašanja komunizma, »pri tej analizi je posebno zanimivo to, kar je mogoče razbrati med vrsticami, da se smatrajo v prvi vrsti za Evropejce, šele nato pa za komuniste«.[1]

Na začetku polemike s Stalinom spomladi 1948 so jugoslovanski voditelji zagovarjali dve prepričanji, ki sta že dolgo zoreli v njihovem krogu: da je namreč »socializem v Sovjetski zvezi prenehal biti revolucionaren« in da je zdaj Jugoslavija edina nosilka naprednega zagona, ki izvira iz Marxove teorije in iz velikega oktobra. Prehod od tako drzne misli do ustvarjalne interpretacije marksističnega nauka pa ni bil avtomatičen in premočrten. Nasprotno, v prvem trenutku, ko je bilo še živo upanje, da bodo ponovno sprejeti k Stalinovemu omizju, so jugoslovanski komunisti skušali poudariti

to, na kar so bili od leta 1945 še posebej ponosni: da namreč oblikujejo družbo, ki je najbolj podobna sovjetskemu modelu. V tem smislu je treba oceniti odločitev, ki so jo sprejeli na II. plenumu CK KPJ januarja 1949, da na novo spodbudijo razredni boj na podeželju in začnejo s pospešenim ritmom ustanavljati kmečke zadruge, podobne sovjetskim kolhozom. Politika prisilne kolektivizacije (s katero se v CK niso vsi strinjali) je leta 1949 prizadela okrog 200.000 družin in prenesla v socialistični sektor okrog četrtino obdelovalne zemlje. Ni pa bila brez hudih posledic za jugoslovansko gospodarstvo. Metode, ki so jih uporabljali, da prepričajo kmete, naj se odpovedo zasebni lastnini, so povzročile širok odpor, ki je dobil v nekaterih območjih razsežnosti prave vstaje. V Kordunu in Baniji, kjer je bila partizanska tradicija močna, pa tudi v Makedoniji in Slavoniji je prišlo do nemirov, ki so jih zadušili tako, kot je rekel Tito, da so »kmetom potisnili pištolo v usta«.[2] Ta brezobzirna politika je seveda še poslabšala že tako težke ekonomske razmere in med ljudmi razširila – kakor so ugotavljali ameriški cenzorji pri branju pisem, ki so prihajala v tujino iz Jugoslavije – občutek neperspektivnosti in obupa. »Življenje je težko in grenko,« tako je zvenel tipični komentar. »Nič ni več moje. Daj, daj, daj. Imamo dosti polja, vendar moramo kupovati kruh. Od 47 centov žita nismo smeli ohraniti niti zrna. Karl pričakuje, da ga bodo aretirali, ker ni mogel izpolniti svoje kvote.«[3]

Zaradi uspešnosti represivnega aparata je bilo mogoče sicer zajeziti vsak poskus upora, ni pa bilo mogoče prisiliti kmetov, od katerih jih je bilo kar 112.858 izključenih iz partije, naj proizvajajo več. Po poročilih, ki so jih zbrali sovjetski agentje, naj bi delali v nekaterih pokrajinah samo po 50 dni na leto in skrbeli le za lastno prehrano. Leta 1951 se je v primerjavi z letom 1939 obseg posejanih površin skrčil na polovico, naglo pa je upadalo tudi število živine. Ob bojkotu kmetov je treba omeniti tudi pomanjkljivo skrb oblasti za podeželje. Po statističnih podatkih vsaj 1.200.000 kmečkih družin ni imelo niti osnovnega poljedelskega orodja, oblasti pa niso ničesar storile, da bi s finančnimi ukrepi izboljšale takšne razmere. Dve sušni obdobji v letih 1950 in 1952 sta prav tako prispevali svoje k upadu kmetijske proizvodnje. In ker je prebivalstvo v mestih zaradi pospešene industrializacije v primerjavi z letom 1939 narastlo za 40 odstotkov, se je država znašla na robu lakote, ki so jo preprečili samo zaradi obilne pomoči Zahoda.

Medtem ko je v zakulisju tlel boj med oblastjo in kmeti, je v ospredju tekla propagandna akcija, ki je proglašala neomajno zaupanje širokih ljudskih množic v državne voditelje. Ker so Tito in njegovi po resoluciji Informbiroja doumeli, da morajo razširiti svojo politično bazo, so na stežaj odprli vrata partije, da bi vanjo vnesli novega življenja, obenem pa v množičnosti razkrojili jedro predvojnih komunistov, med katerimi so bili Stalinovi pristaši še posebej številni. Že v drugi polovici leta 1948 so vanjo vključili 80.000 novih, predvsem mladih članov (SKOJ so ukinili) in to politiko nadaljevali tudi v naslednjih letih. (Leta 1952 je partija štela že 779.382 članov.) S tem pa so tudi spremenili socialni sestav KPJ: v njej se je znižalo število delavcev, narastlo pa število uslužbencev in izobražencev raznih profilov. To pa jugoslovanskih ideologov ni motilo, v prepričanju, da je prišel čas, ko se je treba otresti ortodoksne doktrine o elitni avantgardi. Na

JOSIP BROZ-TITO, *maršal Jugoslavije*

III. kongresu Osvobodilne fronte v Ljubljani 27. aprila 1951 je Kardelj pribil: »Ne moremo spregledati dejstva, da socializem ni več skrb majhne revolucionarne avantgarde, temveč skrb milijonov in milijonov ljudi.«[4] V iskanju čim širše podpore so voditelji na novo odkrili tradicijo Ljudske fronte in NOB, v kateri so nastale oblike samoupravljanja, ki so imele zaradi izrednih okoliščin dokaj široko avtonomijo. Velik del tega izročila se je po vojni izgubil, saj se je uveljavil centralizem sovjetskega tipa kot ideal, h kateremu je treba težiti. Toda že 29. maja 1949 je Kardelj v skupščini predstavil Zakon o ljudskih odborih, ki je na škodo federalnih znova oživil avtonomijo lokalnih oblasti. Pri tem je izrabil priložnost za jedko kritiko stalinistične države, ki jo je označil kot zanikanje resnične socialistične družbe. »Socializma ne more zgraditi noben še tako popoln birokratski aparat, pa naj ga vodi še tako genialno vodstvo. Socializem lahko raste samo iz iniciative milijonskih množic ob pravilni vodilni vlogi proletarske partije oziroma najnaprednejših socialističnih sil.«[5]

Navezujoč se na Marxa in Engelsa ter na njune spise o pariški komuni (toda v govoru je zaslediti tudi odmev trockistične polemike s Stalinom), je Kardelj označil »birokratizem« kot poglavitni greh, s katerim se je omadeževala KPSZ, in s tem tudi nakazal, v katero smer bo šla jugoslovanska protistalinistična ofenziva. V vrsti člankov, ki jih je prve dni januarja objavil v *Borbi*, pa tudi v govoru študentom in profesorjem beograjske univerze marca 1950 je Milovan Djilas označil Sovjetsko zvezo kot klasičen primer družbe, ki je pri gradnji socializma ustvarila ogromen upravni aparat, dosti večji od tistega, ki ga je mogoče najti v katerikoli kapitalistični državi. Ta birokracija je, po Djilasu, skušala preusmeriti pozornost ljudstva od notranjih težav na zunanje uspehe, ki jih je dosegla s podjarmljanjem in izkoriščanjem satelitskih držav. Naloga Jugoslavije pa je dokazati, da pravilno udejanjanje marksistične teorije krepi socialistično demokracijo. Toda to je mogoče doseči samo, če je zagotovljena svoboda iniciative ljudskim množicam, ki naj uživajo tudi večja pooblastila pri upravljanju države. Te ideje so imele brez dvoma prelomni pomen in so verjetno galvanizirale občinstvo, saj je Djilas z njimi zavrnil Stalinovo tezo o krepitvi razrednega boja v prehodnem obdobju od kapitalizma v socializem in trditev, da je zato potrebna močna država, ki naj uporablja, če je treba, tudi represivne metode.

V nazorih jugoslovanskih voditeljev je imela seveda svoboda misli in kritike, o kateri je govoril Kardelj decembra 1951 na seji Slovenske akademije znanosti in umetnosti, točno določene meje. Znova in znova so ponavljali, da je marksizem znanost, ki se razvija in uveljavlja v »odkritem boju« z zmotnimi mnenji. To pa pomeni, da so neizprosno nastopili proti »sovražnim elementom« in znotraj partije ohranili strogo disciplino – kajti samo partija je poklicana, da gradi socializem v soglasju z zgodovinskimi težnjami, za razlago katerih je zadolžen njen vrh. Ta miselnost, ki ni bila brez utopičnega naboja, se je prav kmalu razrastla v usklajen ideološki sistem. Razpoložljivi viri ne dajejo odgovora na vprašanje, ali so se zavedali, da gradijo prav takšen ideološki monolit, kot je bil sovjetski, in ali so opazili razliko med lastno osvobajajočo teorijo in totalitarno prakso. Nekatere

Boris Kidrič,
politik in poglavitni oblikovalec prve petletke, predsednik gospodarskega sveta FLRJ

njihove izjave dajo slutiti, da so jo, a to zavest so utišali s trditvijo, značilno za velike inkvizitorje vseh časov, da namreč cilj posvečuje sredstva. Kidrič je ugotovil: »V naši gigantski bitki za izgradnjo dežele in za obstanek so napake neizbežne.«[6]

Kljub razkolu med besedami in stvarnostjo, kljub primatu ideologije nad gospodarskim in intelektualnim življenjem pa ni mogoče zanikati, da jugoslovanska družba ni začenjala dobivati oblik, zaradi katerih se je vedno bolj razlikovala od ljudskih demokracij in od Sovjetske zveze. Zavrnitev »tiranskih stalinističnih metod« je zahtevala razmislek o vlogi države, tega »preostanka kapitalizma«, kot je rekel Kidrič, in povratek k Engelsovi tezi o njenem postopnem odmiranju. Politični procesi, inscenirani leta 1949 proti Rajku na Madžarskem in Kostovu v Bolgariji, kakor tudi čistke v Pragi, Bukarešti in Varšavi so jasno pokazali, kako se lahko izrodi režim, ki je v primežu stalinizma. Očitno je, je v *Borbi* zapisal Moša Pijade, da je treba razmisliti, zakaj se je Sovjetska zveza oddaljila od prave poti, kajti samo tako se bo mogoče izogniti njenim napakam in zločinom. V tem smislu so marca 1950 tudi organizirali nove skupščinske volitve, saj so jih ubrali na temo odpovedovanja birokraciji in iskanja drugačnega marksizma od tistega, ki ga je razglašal Informbiro.

V želji, da se otresejo stalinistične dediščine in zgradijo socialistično družbo, »kakršne svet še ni videl«, so jugoslovanski voditelji sklenili poenostaviti ogromni državni aparat, ki je nastal po vojni in se je v času najhujšega spopada s Stalinom še povečal. Ta odločitev, sprejeta že ob koncu leta 1949 na III. plenumu CK, je imela za posledico premestitev 100.000 uradnikov iz pisarn v proizvodnjo. Da bi odpravili nezadovoljstvo zaradi pretiranega centralizma, ki je že dalj časa tlelo med ljudmi, so hkrati prenesli nekatere

pristojnosti federacije na republike in reorganizirali šolski sistem v skladu z manj dogmatskimi kriteriji od sovjetskih. To odločitev je Moša Pijade pozdravil kot »najpomembnejši ideološki razvoj, ki se je zgodil v Jugoslaviji od informbirojevske resolucije«.[7] Zmaga štirih »D« – demokratizacije, decentralizacije, debirokratizacije in destalinizacije – pa je ostala bolj pobožna želja kot dejanska vsakdanja paksa. Da bi bilo gospodarstvo bolj učinkovito, da bi spodbudili iniciativo in dali podjetjem vsaj nekaj možnosti za svobodno odločanje, so odpravili tudi togi planski ustroj iz leta 1947. Državni plan so nadomestili z »decentraliziranim« načrtovanjem, ki je določalo samo osnovne smernice gospodarskega razvoja, kljub temu pa zagotavljalo oblastem ustrezne inštrumente za njegovo uravnavanje. Mednje so sodili kontrola akumulacije in investicij, določanje cen, dodeljevanje kreditov in davčne norme. V tem prenovitvenem naporu ni bila brez pomena tudi nova ocena kapitalizma, ki je delno izvirala iz neposrednega soočanja z Zahodom, s katerim so se jugoslovanski voditelji začeli postopno seznanjati. Spoznali so namreč, da na tržnih zakonih sloneča ekonomija ni tako statična, kot so to trdili sovjetski dogmatiki. Pri odstranjevanju stalinizma v gospodarstvu je sodeloval tudi glavni ustvarjalec prve (stalinistične) petletke Boris Kidrič, ki se je kljub hudi bolezni lotil uničevanja lastnega dela z značilnim zagonom in ne brez humorja. Djilas pripoveduje, da je vsakokrat, ko je bila sprejeta kakšna »tržna« odločitev, navdušeno izjavljal: »Krasno, spet kapitalistični ukrep!«[8]

Najznačilnejše pričevanje novega jugoslovanskega kurza se kaže v zakonu o delavskih svetih, ki ga je skupščina sprejela na izredni seji 27. junija 1950. Nekaj dni prej je Molotov izredno ostro napadel jugoslovanske voditelje, češ da so izdali svoj narod in ga razprodali ameriškim imperialistom. Sam Tito se je odločil, da mu posredno odgovori s predstavitvijo novega zakona, ki je izzvenela kot ideološka vojna napoved Sovjetski zvezi in vsej njeni socialistični tradiciji od Lenina dalje. Sklicujoč se na Marxa in Engelsa, je poudaril tezo o postopnem odmiranju države, kar naj bi dosegli z decentralizacijo in izročanjem tovarn v upravo delavcem. Partija naj bi se po njegovih besedah ločila od države, da iz njune zveze ne zraste tiranija, državno lastništvo proizvajalnih sredstev, to najprimitivnejšo obliko socialistične lastnine, pa naj bi postopno zamenjalo lastništvo samih proizvajalcev: »Parola ‚Tovarne delavcem, zemljo kmetom' ni nikaka abstraktna propagandistična parola, temveč parola, ki ima v sebi globok vsebinski smisel, saj vsebuje cel program socialističnih odnosov v proizvodnji: glede družbene lastnine, glede pravic in dolžnosti delovnih ljudi in – potemtakem ga moramo in moremo uresničiti, ako hočemo resnično zgraditi socializem.«[9]

»Temeljni zakon o upravljanju gospodarskih podjetij« je bil plod eksperimenta, ki se je začel v nekaterih podjetjih že proti koncu leta 1949. Določal je, da je treba v vsaki gospodarski enoti ustanoviti delavski svet, ki naj bi štel od petnajst do dvesto članov in imel pravico izraziti svoje mnenje o bistvenih smernicah proizvodnje in o upravljanju podjetja. Zamisel, iz katere je rastel, ni bila samo Marxova teza o predaji podjetij delavcem. Bogatil jo je še spomin na pariško komuno, na sovjete, ki so nastali v Rusiji in srednji Evropi v obdobju revolucionarnih pretresov, kakor tudi na medvojne narodnoosvo-

bodilne odbore. Pri tem ne gre pozabiti tudi na socialni nauk katoliške cerkve, ki ga je leta 1931 izrazil papež Pij XI. v svoji encikliki *Quadragesimo anno* in je bil močno zakoreninjen v slovenskem izročilu. Izhodiščne ideološke premise, ki so navdihovale papeža in jugoslovanske komuniste pri zamisli o delavskem samoupravljanju, so bile različne, cilj pa je bil isti: ustvariti nekonfliktno družbo, ki bi bila sposobna razvijati medčloveške odnose bolje kot kapitalizem ali socializem stalinističnega kova. Temeljni zakon o upravljanju gospodarskih podjetij je imel seveda predvsem simboličen pomen in ni odločilno zarezal v strukturo oblasti, kot se je izkristaliziralo leta 1945. Samoupravljanje ni bilo posledica delavskega boja, kot v preteklosti drugje v Evropi, kjer je v krču revolucije vsaj začasno zaživelo, temveč je bilo »dano« od zgoraj, kakor nekakšna oktroirana ustava. V bistvu so imeli delavci kaj malo možnosti, da bi razpolagali s sadovi svojega dela, saj sta jih še vedno upravljali država in partija, od katere so bili odvisni vodilni kadri v podjetjih. Ne glede na vse pomisleke pa je treba vendarle reči, da je poskus, realizirati v praksi delavsko samoupravljanje, pomenil odločilen odmik od sovjetske stvarnosti in dal jugoslovanskemu socializmu posebno privlačnost, ki je v marsičem vplivala na njegovo popularnost v svetu. Nova, liberalnejša klima, ki jo je prinesla zamisel, da so delavci gospodarji proizvajalnih sredstev, s katerimi razpolagajo, je imela tudi sicer pozitivne posledice. Ker se je država odpovedala administrativnemu socializmu, je morala priznati posamezniku večje dostojanstvo in z njim ravnati kot z osebkom, ki naj prosto odloča o sebi. Kot je dejal Tito v intervjuju, ki ga je objavila *Borba* 3. decembra 1951: »V naši državi je človek vse.« Posledice niso manjkale: oblasti so ukinile »prostovoljno« praktično obvezno delo, pomilostile številne politične jetnike, ublažile inkvizitorski odnos do verskih skupnosti, omejile izjemna pooblastila tajne policije. Udba je seveda še vedno ostala nosilni steber režima, a je uporabljala pri preganjanju nasprotnikov »samoupravnega socializma« bolj korektne metode, kolikor to niso bili informbirojevci, proti katerim je še vedno ravnala z vso ostrino.

Na prehodu iz leta 1950 v 1951 je nekaj značilnih dogodkov potrdilo, da nameravajo jugoslovanski voditelji okrepiti zavest o pravnem jamstvu. Decembra 1950 so na sodišču v Zagrebu obsodili skupino birokratov zaradi »zlorabe oblasti«, 25. februarja naslednjega leta pa so objavili nov kazenski zakonik, ki je bil dokaj različen od tistega iz leta 1947, saj je dajal več poudarka individualnim pravicam posameznika. Sam Tito je podčrtal pomen tega in drugih ukrepov, ko je v govoru 17. marca izjavil delegaciji iz Kosova-Metohije, da »teror ni v redu. Mi gradimo socializem za ljudi. Zato mora ta biti človeški.«[10] Nekaj mesecev kasneje je bilo mogoče celo slišati samokritiko ministra za notranje zadeve in šefa Udbe Aleksandra Rankovića, ki je 3. junija 1951 na IV. plenumu CK KPJ, posvečenem zakonitosti pri delu organov pravosodja, ožigosal njihovo samovoljo v letih po vojni. Čeprav ni obljubil, da bodo prizadejane krivice popravili, sta že priznanje storjenih napak in trditev, da »policija ni nad oblastmi in zakonom«, zgovorno pričala, kako zelo se režim oddaljuje od stalinistične poti.[11]

V tem času so oblasti sprožile pravi plaz odlokov in pobud, ki so radikalno spremenili državno upravo, predvsem na gospodarskem področju.

Ukinile so Centralno kontrolno komisijo, Državno komisijo za plan, odpravile vrsto ministrstev in z določitvijo menjalnega tečaja za dinar (300 din = 1 dolar) skušale pospešiti in poenostaviti tudi trgovino s tujino. Republikam so priznale večje pristojnosti glede njihovih notranjih zadev ter ohranile pod kontrolo zvezne vlade samo bistvena področja: zaščito, državno varnost in zunanjo politiko. Druga značilna poteza tega časa je bila velika mobilnost v najvišjih upravnih službah. V republiške vlade so bili vključeni vedno novi in novi ljudje, pri čemer so se »politikom« začeli pridruževati tudi »tehniki«. V nasprotju s temi spremembami pa je partijski vrh ostal tog in monoliten. Od šestdesetih članov CK, izvoljenih na V. kongresu KPJ leta 1948, je samo eden – Blagoje Nešković – padel v nemilost zaradi svojih prostalinističnih idej.

Čeprav so bili odločeni, da se čimbolj oddaljijo od stalinizma, so ti profesionalni voditelji ostali navezani na eno njegovih poglavitnih predpostavk, na mit o pospešenem industrijskem razvoju. Pri tem so imeli prav malo posluha za potrebe potrošnikov in so zavirali produkcijo dobrin, ki jih je zahteval trg. Brez smisla za temeljna načela gospodarjenja niso pomislili na pomanjkanje tehničnega osebja in strojev, temveč so bili prepričani, da je treba v pospešenem ritmu in za vsako ceno razviti težko industrijo. Pogosto so uporabljali finančno pomoč Zahoda, ne glede na obveze, ki so predvidevale, da jo bodo uporabili drugače, ter se zadolževali na tujem, za garancijo pa navajali podporo Washingtona, Londona in Pariza. Svetozar Vukmanović-Tempo, eden najbolj dogmatskih predstavnikov režima, predsednik na novo ustanovljenega industrijskega sveta, v svojih spominih z naivnim ponosom pripoveduje o pretvezah, s katerimi so ameriškim izvedencem skušali prikriti, da uporabljajo pomoč, ki je bila namenjena lačnim, za nakup strojev in reprodukcijskega materiala. To so delali v prepričanju, da bo mogoče zgraditi nov družbeni red samo, če bo proletariat postal številčno močnejši in bo država na področju težke industrije čimbolj samostojna. Skladno s tem mnenjem je Tempo še leta 1954 visoko pohvalil makedonske voditelje, ki so zgradili jeklarno, čeprav v republiki ni bilo železove rude.

Bistvene značilnosti bodoče družbe je najbolj jasno začrtal Edvard Kardelj v skupščini 1. aprila 1952 ob predstavitvi novega zakona o ljudskih odborih, v katere naj bi bili vključeni sveti proizvajalcev. Napovedal je, da bodo imele te temeljne organizacije možnost posegati v socialno, gospodarsko in kulturno življenje in še enkrat obsodil despotski sovjetski birokratizem, češ da gre za pravo »kasto«, ki je močnejša od vsake meščanske vlade. V nasprotju s tem se bo jugoslovanski socializem razvijal po treh vzporednih smernicah, ki težijo k decentralizaciji oblasti, krepitvi samoupravljanja in uveljavitvi demokracije v družbenem in gospodarskem življenju. Cilj komunistov je nova nestrankarska družba, v kateri naj bi vsak državljan, neposredno in zavestno, brez posrednikov, sodeloval pri urejanju skupnih zadev in pri oblikovanju socialistične demokracije.

Prenoviteljska zagnanost jugoslovanskih voditeljev ter smelost njihovih načrtov in izjav nista ostali brez odmeva tudi na kulturnem področju, kjer je doslej vladala socrealistična doktrina A. A. Ždanova. Ekonomska pomoč, ki jo je Jugoslavija dobila od Zahoda, ni okrepila samo gospodarskega življe-

EDVARD KOCBEK,
slovenski pisatelj, partizan in oporečnik

nja, temveč je odprla vrata tudi svežemu pretoku idej. V državo so začeli vse pogosteje prihajati podjetniki, politiki, časnikarji in izvedenci vseh vrst. Na stik z njimi oblasti niso več gledale kot na grožnjo za varnost države, okrog leta 1953 pa so celo začele z večjo širokogrudnostjo izdajati potne liste. Tisk je objektivneje in izčrpneje poročal o razmerah v tujini, knjige, časopisi in filmi iz zahodnih dežel so postali dostopni širši publiki, ki jih je radoživo in navdušeno sprejela kot znanilce manj svinčene prihodnosti. Ta razvoj seveda ni tekel brez zastojev in odpora znotraj vodilnih vrst, navajenih na utišanje vsake disonantne besede. Kot je rekel neki ameriški diplomat, »je bila na tem področju jugoslovanska vlada podobna ženski, ki jo privlači misel na ljubezensko razmerje, istočasno pa hoče ohraniti svojo poštenost«.[12] Čeprav je Tito sam ugotavljal, da v Jugoslaviji ni mogoče stalno sumničiti ljudi samo zato, ker se ne strinjajo s to ali ono vladno odločitvijo, si oktobra 1950 ni pomišljal napasti srbsko-bosanskega pisatelja Branka Ćopića zaradi »heretične« satire, v kateri je smešil razkošno življenje, omejenost in oblastiželjnost birokracije. Leta 1951 je bil pod udarom Edvard Kocbek, ker je objavil zbirko novel *Strah in pogum*, v kateri si je drznil prikazati partizanski boj drugače, kot je to zahtevala uradna hagiografija. Toda že oktobra 1952 je Miroslav Krleža na II. kongresu pisateljev v Ljubljani v svojem uvodnem govoru poudaril nujnost ustvarjalne svobode. Obsodil je sicer odstopanje od družbene zavzetosti tistih, ki so trdili, »da revolucije pridejo in odhajajo, lirska poezija pa ostane,« obenem pa zavrnil tiste, ki so menili, da je v socializmu možna samo angažirana in tendenčna literatura.[13] Krležev govor je značilen za intelektualno vzdušje, ki se je uveljavilo v Jugoslaviji na začetku petdesetih let. Po stalinistični zimi je odjuga prebudila nove sile in kulturne apetite, dolgo obsojene na strogo ždanovsko dieto.

Na to vrenje je oblast gledala z odobravanjem, a tudi nelagodjem, v strahu, da se bo razumništvo dalo zapeljati »malomeščanskim« vabam Zahoda in ji tako ušlo z vajeti. Ni naključje, da je ljubljanski govor Miroslava Krleže pred kongresom pisateljev prebral in odobril sam Milovan Djilas.

V titanskem naporu, da oddalji jugoslovanski sistem od sovjetskega, a obenem obvaruje pred zahodno ideološko okužbo v prvi vrsti mladino, da odstrani vsako možnost opozicije, istočasno pa dokaže, da je zvestoba režimu sinonim za svobodo, je bil Djilas brez dvoma soudeležen na nadvse ustvarjalen način. Minister brez listnice, vodja Agitpropa, zadolžen, da uči Jugoslovane novega katekizma, je bil znan po svojem živahnem, pa tudi fanatičnem in trdnem značaju. Po izključitvi KPJ iz Informbiroja, ko so se Tito in njegovi znašli v nenavadni, a zapeljivi vlogi edinih pravih razlagalcev marksizma na svetu, je Djilas do skrajnosti izrabil priliko, ki se mu je ponujala, da postane glasnik novih ideoloških spoznanj. Sovjeti so to seveda registrirali z običajnim sarkazmom: »Med liderji Titove klike,« piše v poročilu CK KPSZ iz septembra 1951, »teče značilen konkurenčni boj: nihče od njih noče prepustiti drugemu lovoriko prvenstva kot ‚teoretik'. Če Tito, Kardelj, Pijade nastopijo z vrsto dolgočasnih psevdo-teoretskih izjav, se na sceni takoj pojavi tudi ‚priznani' teoretik Djilas.«[14] Američani so s svoje strani bili bolj konkretni in ugotavljali, da Djilas vedno pogosteje, v odsotnosti Tita in Kardelja, predstavlja zvezno vlado in se zaradi svoje inteligence pa tudi priljubljenosti med množicami povzpenja nad samega Rankovića. Ko se je med 2. in 7. septembrom 1952, komaj mesec dni po sovjetskem kongresu, sestal v Zagrebu VI. kongres KPJ, je na njem odigral eno poglavitnih vlog in tako zelo okrepil svojo politično pozicijo, da ga je ameriška obveščevalna služba v svojem poročilu označila kot drugega človeka v jugoslovanski partijski hierarhiji.

VI. kongres KPJ je bil sklican zato, da tudi na formalni ravni potrdi razkol s stalinizmom in partiji določi mesto znotraj jugoslovanske družbe. Partija se je sicer še vedno proglašala za konico revolucije in zagovarjala svojo politično hegemonijo z ugotovitvijo, da v državi še obstajajo protirevolucionarne sile. Poudarjala pa je tudi, da bo odslej izvajala svoj vpliv s prepričevanjem, z vzgojno in usmerjevalno dejavnostjo med vsemi naprednimi ljudmi, in ne več z »administrativnimi metodami«. V imenu socialistične demokracije so njeni voditelji decentralizirali partijski ustroj, tako kot se je zgodilo z vladnim in gospodarskim, in da bi volja do prenove postala povsem očitna, spremenili partiji celo ime: KPJ so preimenovali v Zvezo komunistov Jugoslavije, kar je vsekakor zvenelo manj leninistično in bolj marksistično. Kongres je označil sovjetski imperializem za največjo nevarnost, ki ogroža svetovni mir, istočasno pa zavrnil tudi vrednote meščanskega sveta, čeprav je opravičeval sodelovanje z njim, a na podlagi skupnih interesov in popolne enakopravnosti. Naprednim silam na Zahodu in tistim v Aziji in Afriki, ki so se borile proti izkoriščanju kolonialnih držav, je v imenu prijateljstva in solidarnosti ponujal svojo pomoč v prepričanju, kot je dejal Kardelj, »da je danes socializem prisoten v vseh delavskih partijah, včasih pa celo v nedelavskih partijah.«[15] Jugoslovanski komunisti so se v Zagrebu leta 1952 izkazali s svojo samozavestjo in ideološko drznostjo, v kateri so šli tako

daleč, da niso govorili samo o odmiranju države, temveč tudi partije. Pri tem pa je značilno, da se kot po navadi niso bili zmožni soočati s konkretno stvarnostjo. Država je bila namreč na robu bankrota, razpeta med svoja etnična in kulturna razglasja in brez notranje kohezijske sile razen tiste, ki so jo utelešali sama partija ter njena podporna stebra – vojska in tajna policija. Med tistimi, ki sta kljub prenovitvenemu navdušenju ohranila treznost, sta bila vodja Udbe Ranković in Tito. Res je, da tudi Tito ni meril besed, ko je Stalina označeval kot množičnega morilca, ki bi mu zavidal sam Hitler, in ugotavljal, da je oktobrska revolucija, tako kot so jo interpretirali Sovjeti, izčrpala svoj zgodovinski pomen. Z druge strani pa je še kako pazil, da razprave – razen sklepnih resolucij – ne pridejo v javnost in da v svojih rokah zadrži vso oblast. Dejstvo, da se je v tem času demokratizacije in decentralizacije dal potrditi za generalnega sekretarja ZKJ, za predsednika zveznega izvršnega sveta, poleg tega pa še za predsednika države, pove marsikaj, posebej če pomislimo, da si noben drug socialistični voditelj ni lastil vseh treh funkcij.

V prvih mesecih leta 1953 še ni bilo docela jasno, da je politika jugoslovanskih komunistov s poletom VI. kongresa dosegla vrh in da bo stvarnost kaj kmalu postavila stvari v utečene kolesnice. 13. januarja je bil sprejet ustavni zakon, ki so ga pripravili pod vodstvom Edvarda Kardelja in Moše Pijadeja z namenom, da »zrušijo birokratizem« in pospešijo »odmiranje partije«. Zakon, ki je temeljil na načelu socialistične demokracije, je dopolnjeval deloma pa tudi ukinjal ustavo iz leta 1946 ter tako zaključil proces razbijanja sovjetskih struktur in njihovega nadomeščanja z novimi, izvirnimi. Ukinjal je demokratični centralizem, ki je zagotavljal organom zvezne uprave prevlado nad republiškimi, tem pa nad občinskimi in državljanom »samupravljalcem« odrejal več vpliva na sprejemanje odločitev in več nadzora nad lokalnimi partijskimi veljaki. V ta namen so njegovi avtorji okrepili zvezno in druge skupščine ter v njihovem okviru ustanovili zbor proizvajalcev, predstavnikov vseh tistih, ki prispevajo h gospodarski in družbeni rasti države. Mednje so po novi ustavi spadali vsi uslužbenci ali člani kake gospodarske enote, industrijskega podjetja in kolektivne zadruge, ne pa državni uradniki (razen poštnih), vojaki in upokojenci. Zvezno in republiške vlade so zamenjali z izvršnimi sveti, da bi tudi besedno poudarili upravne pristojnosti baze, obenem pa so samoupravljanje razširili še na področje družbenih služb – prosvete, kulture, socialnih dejavnosti. Zbor narodov je z druge strani izgubil svojo samostojnost in bil vključen v zvezni zbor z možnostjo avtonomnega dela samo v primeru, če so bili na dnevnem redu problemi o odnosih med federacijo in republikami. Slednje so bile pooblaščene, da sprejmejo lastne ustavne zakone, v katere pa niso vključili člena o pravici do samoodločbe in odcepitve, saj je prevladala misel, da samoupravni sistem vsebuje integrativno moč, ki presega etnične raznolikosti države. Novo vsebino so dali tudi Ljudski fronti, ki so jo februarja 1953 preimenovali v Socialistično zvezo delovnega ljudstva (SZDL). Kot je trdila propaganda, bi morala biti ta množična organizacija, ki je štela skoraj osem milijonov članov, »parlament vsega ljudstva«, v katerem bo vsak »dobronameren« državljan lahko izrazil svoje misli, predloge in kritiko. Ta načrt je bil

Kardelju še posebej pri srcu, saj ga je imel za sredstvo, s pomočjo katerega bo mogoče okrepiti demokracijo znotraj jugoslovanske družbe. V tem smislu je skušal celo vključiti SZDL v Socialistično internacionalo, ki pa je prošnjo zavrnila.

30. marca 1953, dva tedna po Stalinovi smrti, je vlada po dolgi in mestoma žolčni razpravi izdala dekret o reorganizaciji kmetijskih zadrug. Že leta 1952 so oblasti opustile prisilno kolektivizacijo in obvezno prodajo kmetijskih pridelkov po uradno določeni ceni. Dekret iz marca 1953, ki je praktično pomenil konec ideološke vojne proti kmetom, je dovoljeval razpustitev zadrug in ponovno organizacijo zasebnih gospodarstev. Kmetje so bili takoj pripravljeni, da se odpovedo »boljšim socialnim pogojem«, kot je rekel Kidrič, in odslej »bijejo vsak zase svoj osebni boj«. Čeprav je zakon predvideval, naj bi se posamezniki smeli osamosvojiti šele naslednje jeseni, je prišlo takoj po njegovem sprejemu do množičnega bega iz kolektivnih kmetij, kar je očitno izzvenelo kot politični protest proti uvajanju socializma na vasi. Medtem ko je bilo leta 1950 v Jugoslaviji 7.000 zadrug, jih je bilo ob koncu leta 1953 še samo 1.250. Sedem let kasneje je ostalo le še 8,7 odstotka obdelovalne zemlje v družbeni lasti.[16]

Toda proces liberalizacije je že 22. maja doživel zastoj zaradi silnega nasprotovanja lokalnih partijskih veljakov, zadružnih birokratov, pa tudi ubožnih kmetov, ki so videli v njej napad na svoje eksistenčne interese. Njihove pomisleke je zgovorno izrazil Petar Stambolić, ko je na kongresu ZK Srbije izjavil, da ni mogoče graditi socializma v industriji, dovoliti pa kapitalizem na vasi. Kljub pomislekom izvedencev za kmetijstvo, je tako vlada z zakonom določila, da količina orne zemlje v posesti posameznih družin ne sme presegati deset hektarjev na ravnini in dvajset v goratih predelih. V ZKJ je očitno prevladal ideološki strah pred močnim, samostojnim kmetom, saj je še vedno veljalo mnenje, da bo neizbežno postal nasprotnik socializma in opora kontrarevolucije, če ga oblast ne bo omejevala z vsemi sredstvi. Tako so zanj pripravili represivno davčno zakonodajo in ga na politični ravni celo izključili iz zbora proizvajalcev. »Vse do srede šestdesetih let,« piše v svojih spominih Stane Kavčič, »je bilo uradno mnenje, da privatni kmet ne sme imeti traktorja. In zato je dobil kredit, če je kupil avto Crvene zastave, ni pa mogel ali smel kupiti traktorja za svoj denar.«[17] Zemljiški maksimum je v Jugoslaviji ohranil kmečki sloj, kakršnega ni bilo v Evropi, saj je približno 80 odstotkov kmetov imelo v povprečju le tri hektarje zemlje, kar je komaj zadostovalo za preživetje.

Oba odloka v zvezi s kmečkim prebivalstvom, ki sta tako blizu v času, a tako različna po vsebini, sta zgovoren dokaz preobrata, do katerega je prišlo spomladi 1953 v vrhu ZKJ. Od aprila dalje je mogoče v besedah in dejanjih njenih voditeljev zaslediti zasuk v levo, ki ga je povzročala vedno izrazitejša zavest, da partija izgublja notranjo trdnost in s tem tudi sposobnost nadzora nad družbo. »Po VI. kongresu,« je dejal Tito, »je v naših organizacijah nastopil nekakšen zastoj... V očeh vsega sveta se je zdelo, kot da je že prišlo do poloma in popolnega razpada ZKJ.«[18] Zaradi ideoloških sprememb in administrativnih novosti, narekovanih od zgoraj, se je v srednjih in nižjih plasteh partije zares pojavila precejšnja ideološka zbeganost,

tej pa je sledil razkroj discipline. Od leta 1948 so bili jugoslovanski komunisti žrtev travmatičnih dogodkov, ki so spodkopali njihovo zaupanje vase in v svojo družbeno funkcijo. Boljševiška doktrina in etika sta bili podrti in zamenjani z novo, ki je zahtevala prav nasproten način delovanja in mišljenja od prejšnjega. Voditelji ZKJ so se odpovedali kadrovskemu konceptu partije, napovedali boj vsakemu privilegiju in nepotizmu ter odpravili materialne ugodnosti, ki so lajšale življenje funkcionarjem (kar seveda ni veljajo za tiste, ki so opravljali »posebno važne dolžnosti«). Trdili so celo, da morajo prosta delovna mesta v državni upravi zasesti kandidati, ki se odlikujejo bolj na političnem kot na strokovnem področju. Vse to je omajalo samozavest in zgrajenost kadrov, med katerimi so se začeli pojavljati »meščanski odkloni«: prizadevanje za osebni zaslužek, nacionalizmi in lokalpatriotizmi.

Tito je bil izredno pozoren na pojave, ki bi lahko spodkopali vpliv partije v družbi in dali zagon ponovnemu oživljanju partikularističnih teženj. Zato se je po povratku iz Anglije marca 1953 tudi pod vtisom moskovskih sprememb odločil, da je treba razmere urediti. 16. in 17. junija je na Brionih sklical II. plenum CK, da bi preučili nastale »antisocialistične« pojave in deformacije. Plod sestanka, ki je potekal v strogi tajnosti pod zaščito mornarice in vojske, je bilo pismo, naslovljeno na vse člane ZKJ, z ostro kritiko njihove premajhne zavzetosti v boju za socializem. Komunisti so bili pozvani, da se otresejo pasivnosti, strnejo vrste in znova prevzamejo vodilno vlogo v družbi. V naslednjih dneh in tednih je prišlo na vseh nivojih ZKJ do sestankov, na katerih so razpravljali o Titovem pismu in o tem, kako uresničiti v njem izražena načela. V jugoslovanskem tisku je čez poletje spet zavel veter dogmatizma, češ da je treba omejiti vpliv zahodnih idej in možnost reakcionarnih odklonov. Volitve za novo skupščino 22. decembra 1953 so pokazale, da poziv ni bil zaman. Čeprav so uvedli princip več kandidatur za eno funkcijo, so ga v resnici udejanjili zelo selektivno in s tem preprečili, da bi bili izvoljeni ljudje, na katere bi se partija ne mogla zanesti. Na volitvah so se torej plebiscitarno uveljavile »zavedne socialistične sile«, saj so bili po pisanju *Borbe* v vsej državi izvoljeni samo štirje »neodvisni« kandidati. Pri tem pa vendarle ne gre spregledati, da je prav na najbolj razvitih področjih, v Sloveniji, na Hrvaškem in v Vojvodini, prišlo do največjega odstotka neveljavnih, v bistvu opozicijskih glasov.

11. oktobra 1953 je v *Borbi*, glasilu ZKJ, začel izhajati niz Djilasovih člankov, v katerih so se vedno očitneje kazale uradni liniji nasprotne ideje. Djilas je bil ploden, emocionalen pisatelj, za katerega je bil značilen gostobeseden, zapleten, a domiseln slog. Članki v *Borbi* pa so bili kljub svoji nabreklosti dokaj jasni. V njih je trdil, da so doslej še vse revolucije propadle, ker so se njihovi izvajalci, ko so prišli na oblast, prelevili v gospodujočo kasto. Tej usodi se niso znali izogniti niti jugoslovanski revolucionarji, ki da se izživljajo v obrednih pozivih k razrednemu boju proti neobstoječemu meščanstvu samo zato, da bi opravičili svojo oblast. Resnična nevarnost po Djilasu ni več buržoazija, temveč birokracija, in edini način boja proti njej je priznanje, da se nobena stranka ali skupina, niti delavski razred, ne more proglašati za izvoljenega nosilca objektivnih družbenih interesov. Komunizem namreč ne sme postati »opij za množice«. Vsi državljani morajo biti

svobodni, enaki pred zakonom, z možnostjo, da udejanjajo svojo ustvarjalno moč za skupno dobro. »V tem trenutku,« je zapisal 22. decembra 1953, »niso važne nove ideje ali misli, temveč svoboda idej, popolna svoboda misli...«

Ti članki, ki so jih najprej objavljali ob nedeljah, nato pa tudi ob torkih in četrtkih, so vzbudili izredno zanimanje. Javnost se je odzvala s pravim plazom pisem, naslovljenih na *Borbo,* in z navdušeno razpravo o drznih perspektivah, ki jih je razgrinjal eden najvidnejših predstavnikov režima. »Čas je zrel,« je dejal neki dolgoletni član ZKJ v Zagrebu, »da partija s svojimi zastarelimi metodami dela izgine v muzej«.[19] Take bogokletne izjave je opravičevala Djilasova pozicija znotraj oblastnega vrha, ki je bila videti bolj trdna kot kdajkoli prej. Na VI. kongresu ZKJ je bil izvoljen za enega od petih sekretarjev Izvršnega komiteja (kot so po novem imenovali politbiro), januarja 1953 je postal podpredsednik Zveznega izvršnega sveta, junija član državnega sveta za obrambo, na volitvah v skupščino pa je dobil največ glasov, celo več kot Tito. 25. decembra, ko so bili skoraj vsi njegovi članki že objavljeni, je bil z aklamacijo izvoljen za njenega predsednika, kar mu je po protokolu zagotavljalo drugo mesto v državni hierarhiji. Toda prav v trenutku triumfa se je proti njemu začela oblikovati močna fronta: Ranković, Kardelj, Moša Pijade so se zavedeli, da vihravi Črnogorec z ikonoklastično ihto ruši same temelje režima, in opozorili Tita na vznemirjajoče vprašanje, ki ga postavlja v svojih tekstih. Kaj je glavni cilj partije: socialistična demokracija ali oblast?

Maršal, ki je imel polne roke dela zaradi tržaške krize in je bil pozneje zaradi bolezni tudi odsoten iz Beograda, se dolgo ni odzval na pisanje Milovana Djilasa. Decembra pa je črnogorskega vročekrvneža njegov dobri prijatelj general Peko Dapčević opozoril, da je »Stari« nanj zelo jezen... Toda ta namig ni koristil, saj ga ni bilo več mogoče ustaviti: bil je kot zasvojen od svojih idej in jih je hitel razlagati na vse strani, ne da bi se menil za posledice. Čeprav se je dobro zavedal svoje osamljenosti, si ni samo drznil napasti Udbo, češ da bi morala delovati v skladu z zakonom, ampak je kronal vrsto člankov v *Borbi* s satiričnim pamfletom, ki ga je 6. januarja 1954 objavil v reviji *Nova misao* pod naslovom *Anatomija neke morale.* V tem jedkem, literarno ubranem spisu je s prezirljivim in moralističnim tonom brezobzirno ožigosal svoje tovariše in njihove žene zaradi malomeščanske miselnosti ter novemu vodstvenemu razredu očital domišljavo povzpetništvo.

V svojih spominih Djilas sam priznava, da je ta filipika še prilila olja na ogenj. Vodstvo partije, ki je bilo tarča neusmiljenega napada, se je takoj odzvalo: 10. januarja je *Borba* obsodila članke, ki jih je sama objavila v zadnjih mesecih, in napovedala, da bo o napakah »gospoda« Djilasa razpravljal III. izredni plenum CK. Ko se je ta 16. in 17. januarja sestal, se je na njem razvila dramatična razprava, ki jo je delno prenašal radio, v naslednjih dneh pa v celoti objavila *Borba,* kot da bi s tem hotela sprožiti kolektivno katarzo. Začel jo je Tito, ki je Djilasa obtožil, da je povzročil ogromno škodo partiji ter vnesel zmešnjavo v vrste komunistov, saj je bilo mogoče njegovo pisanje razlagati tudi kot poskus likvidacije ZKJ in restavracije zahodne, kapitalistične demokracije. Za njim je prevzel besedo Kardelj, ki je

MILOVAN DJILAS,
književnik, politik in oporečnik

bolj kot kdorkoli z njim sodeloval pri rušenju stalinizma, a mu je sedaj s pravičniško pozo očital, da je Bernsteinov učenec, revizionist, zapisan neplodnim idejam anarhije in meščanskega liberalizma. Ni res, da je resnico mogoče doseči samo s pomočjo svobodne izmenjave mnenj, kot je trdil Djilas, kajti objektivna resnica obstaja neodvisno od vsake razprave in dober marksist o tem ne more dvomiti. Drugi udeleženci plenuma so na bolj ali manj oseben način pritegnili tem obdolžitvam in Djilasa obtožili frakcionaštva. Moša Pijade je v njegovih spisih odkril celo »politično pornografijo« in trdil, da hoče uvesti v Jugoslaviji večstrankarski ali vsaj dvostrankarski sistem. Djilas, ki sta ga branila samo njegova bivša žena in Vladimir Dedijer, njegov sodelavec v Agitpropu, je ravnal povsem drugače, kot bi bilo pričakovati. Skušal se je opravičiti, zrecitiral samokritiko in priznal partiji pravico do nezmotljivosti. Na koncu je bila resolucija, s katero je bil izključen iz CK ZKJ in s tem praktično obsojen na politično smrt, sprejeta tudi z njegovim glasom.

Dejstvo, da oporečnik ni bil likvidiran in niti poslan za rešetke, pa tudi, da znotraj partije ni prišlo do omembe vredne čistke, so opazovalci na Zahodu pozdravili kot znak, da je režim trden in dovolj zrel. Jasno pa je bilo, da je odstranitev Djilasa, »te samotne figure črnogorskega požigalca«, kot ga je označil Richard Löwenthal v listu *Twentieth Century*, samo epizoda še nedokončane drame.[20] Njen protagonist ni bil toliko Djilas kakor vrh ZKJ, ki je sicer napadel stalinistični dogmatizem, pri tem pa odkril, kako krhka je trditev, da sam legitimno pooseblja oblast. Vprašanje, kako uskladiti politično svobodo z zahtevo, da so državljani vedno in vsemu navkljub v sozvočju z vodstvom, se je postavljalo samo po sebi in terjalo odgovor. Toda kako daleč iti v tem iskanju, ne da bi dregnili v občutljiva etnična in socialna

ravnovesja, ki jih je zagotavljala partija? Kot dober pragmatik se je Tito še kako zavedal teh dilem, pa tudi strateške vloge Jugoslavije v negotovih mednarodnih razmerjih. Prepričan je bil, da bi bilo zaradi notranjih in zunanjih posledic lahko pogubno, če bi Djilasu dovolil, da gre do konca. Poleg tega pa je računal tudi na novi položaj, ki je nastal v Moskvi po Stalinovi smrti. Seveda ni mislil na vrnitev k »administrativnemu obdobju«, kot so v Jugoslaviji označevali prva povojna leta. Kljub temu pa se mu je zdelo potrebno, da na IV. plenumu ZKJ 29. in 30. marca 1954 ponovno poudari načelo demokratičnega centralizma in partijskega monolitizma ter s tem okrepi možnost dialoga s Sovjeti. In da si Tito pridobi njihovo naklonjenost, je bil ne glede na vse druge pomisleke pripravljen žrtvovati tudi Djilasa, čeprav je bil njun odnos dolgo podoben razmerju med očetom in sinom.

---

[1] *NAUS, 768.00/1–454.*
[2] *I. Banac, Sa Staljinom, n. d., str. 135.*
[3] *NAUS, 768.00/12–650.*
[4] *NAUS, 768.00/5–251.*
[5] *Dušan Bilandžić, Zgodovina Socialistične Federativne Republike Jugoslavije, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1980, str. 157.*
[6] *B. Petranović, n. d., str. 286.*
[7] *The Economist, 4. II. 1950, str. 272.*
[8] *M. Djilas, Jahre..., n. d., str. 308.*
[9] *D. Bilandžić, n. d., str. 164.*
[10] *D. Wilson, n. d., str. 74; PRO, FO 371/95469/RY 1022/10.*
[11] *PRO, FO 371/95586/RY 1642/2; The Economist, 1. XII. 1951, str. 1309.*
[12] *FRUS, 1952–1954, knj. VIII., str. 1273.*
[13] *PRO, FO 371/102286/WY 2191/1.*
[14] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond17, 137,630.*
[15] *NAUS, 768.00(W)/11–752.*
[16] *PRO, FO 371/107819/WY 1017/5;107898/WY 2193; D. Wilson, n. d., str. 84.*
[17] *Stane Kavčič, Dnevnik in spomini, 1972–1987, Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti, 1988, str. 142.*
[18] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 515, 1, 416.*
[19] *NAUS, 768.00/1–1454.*
[20] *PRO, FO 371/113155/WY1016;113154/WY1016/5.*

15. poglavje

NAŠOPIRJEN ZMAJ IZ PAPIRJA

Djilasova afera je izbruhnila v času, ki je bil za Jugoslavijo izredno težak. Zaradi sušne jeseni 1953 je bilo pričakovati slab pridelek poljščin (najslabši po letu 1918), kar je napovedovalo, da se bo še povečala zadolženost v tujini. Tržaško vprašanje je grozilo na zunanjepolitičnem obzorju in zaostrovalo ne samo odnose z Rimom, temveč tudi z Londonom in Washingtonom. Na začetku aprila 1954 so Britanci sporočili, da ne bodo več pošiljali pomoči Titu, kar je pomenilo konec angleško-francosko-ameriškega sporazuma, da ga »obdržijo na površju«. Jugoslavijo so poleg tega vse pogosteje obtoževale tudi Združene države, češ da se njene notranje razmere ne razvijajo v smeri demokracije. Še posebej pa so jo silile, naj odločneje sodeluje pri evropski obrambi, in opozarjale, da brez tega ne bo več gospodarske in vojaške pomoči.

Pomlad 1954 pa je prinesla razjasnitev na vseh področjih. Tudi zaradi izdatne ekonomske podpore, ki so jo Američani obljubljali v času, ko so tekli londonski pogovori o Trstu, je bila ta »mora« (kot je rekel ameriški veleposlanik v Beogradu) rešena na zadovoljiv način. V istem obdobju februarja 1954 so se po nekajletni prekinitvi sestali v Berlinu zunanji ministri štirih velikih na konferenci, posvečeni predvsem nemškemu vprašanju. Zaradi nepopustljivosti Molotova, čigar linija je v Kremlju prevladala, pa ni obrodila sadov. To je dalo zagona tistim zahodnim krogom, ki so trdili, da Stalinovim naslednikom ne kaže zaupati, in so se zato zavzemali za hitro gospodarsko, politično in vojaško združitev svobodne Evrope. Tito se je z njimi strinjal in je v prepričanju, da je hladno vojno zamenjal samo »oboroženi mir«, sklenil okrepiti svoje stike s paktom NATO. Čeprav se je zavedal, da se marsikateremu jugoslovanskemu komunistu zdi njegova zunanja politika preveč drzna, celo »absurdna«, je aprila 1954 ob uradnem obisku v Turčiji in junija v Atenah podprl idejo o delni oborožitvi Zahodne Nemčije in tudi o skupni evropski vojski, o kateri so v tem obdobju govorili. Še pomembnejša pa je bila njegova odločitev, da stopi v formalno vojaško zvezo z obema balkanskima sosedoma. Na ta način bi obšel italijanski veto, ki mu je otežkočal tesnejše sodelovanje z Zahodom, hkrati pa se izognil sovjetskim obtožbam, da je povsem prešel v imperialistični tabor. V Washingtonu in Londonu so

njegovo pobudo sprejeli z odobravanjem, saj so jo tolmačili kot pomemben korak pri integraciji Jugoslavije v kolektivni ustroj Zahoda. Tako so Jugoslavija, Grčija in Turčija 9. avgusta 1954 na Bledu podpisale sporazum o dvajsetletnem obrambnem zavezništvu in ustanovile stalni svet, ki naj bi koordiniral njihovo vojaško politiko.

Za Tita je bil blejski sporazum predvsem spretna poteza v veliki partiji, ki jo je v tistem času igral med Vzhodom in Zahodom. Podporo Washingtona in Londona je potreboval, ker je želel rešiti tržaško vprašanje, predvsem pa dokazati Stalinovim naslednikom, da v mednarodni areni ni sam in da z njimi ne vodi dialoga brez zaščite. Ta je začel dobivati obrise na pomlad 1953, ko so iz Moskve prišli znaki, ki so nakazovali željo sovjetskega vodstva, da odpre novo poglavje v odnosih z Jugoslavijo. Obmejnih incidentov je bilo vse manj, 1. maja na povorki v Moskvi ni bilo običajnih protititovskih gesel, v vzhodnem časopisju pa so se začeli pojavljati članki, ki niso bili več skrajno sovražni. Po petih letih praktične prekinitve diplomatskih stikov so jih junija 1953 spet obnovili na ravni veleposlanikov, a ne samo med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo, temveč tudi med slednjo in satelitskimi državami. Po padcu L. P. Berije, zloglasnega voditelja KGB (v jugoslovanskih vladnih krogih so novico pozdravili z neprikritim navdušenjem), so sledile nove pobude, usmerjene k navezovanju kulturnega, gospodarskega in športnega sodelovanja. 8. julija 1953 je Tito izdal dekret o amnestiji informbirojevskih zapornikov, ki so bili na Golem otoku in v drugih koncentracijskih taboriščih, v naslednjih mesecih pa je tisk po naročilu partije utišal polemiko proti Sovjetski zvezi in njenim satelitom. V Kremlju je medtem tekla živahna razprava med konservativci, ki jih je vodil Suslov, in pobudniki odjuge Hruščovom, Mikojanom in Bulganinom. Slednji so trdili, da bi bila pomiritev z Jugoslavijo koristna za Sovjetsko zvezo, saj bi okrepila trdnost socialističnega tabora in vzpostavila manj toge odnose z državami ljudske demokracije. Zgladitev spora bi koristila tudi ugledu Sovjetske zveze v svetu in ji pomagala pri navezovanju stikov z Zahodom, ki so bili še kako pomembni zaradi njenih poraznih gospodarskih razmer.

Na začetku leta 1954 je predsednik komisije za zunanje zadeve pri vrhovnem sovjetu Šepilov dobil nalogo, da preuči jugoslovansko stvarnost s pomočjo gospodarskih in ideoloških izvedencev. Ti so zaključili svoje delo z ugotovitvijo, da Jugoslavije ni mogoče imeti za kapitalistično državo, ne glede na njeno sodelovanje z Zahodom. S pristankom drugih evropskih komunističnih partij se je Kremelj nato odločil, da bo pospešil proces približevanja Titu. Maršal pa ni bil pripravljen pristati na pomiritev za katerokoli ceno, čeprav je bil prepričan, da so novi sovjetski voditelji dosti bolj prožni in po miselnosti bolj moderni od avtokratskega Stalina, ki ga je v nekem intervjuju primerjal z Ivanom Groznim. 22. junija 1954 je Hruščov v imenu CK KPSZ naslovil na ZKJ pismo, v katerem je predlagal poravnavo starih nesporazumov. Pri tem pa naj bi vso krivdo zvrnili na dva politika, ki sta bila »likvidirana« v zadnjem letu: na Berijo in Djilasa. Jugoslovani seveda niso bili pripravljeni sprejeti tako enostavne rešitve, ki bi odvzela njihovemu uporu vsak pomen in bi koristila samo Moskvi. Ponovno so poudarili načelo enakopravnosti med socialističnimi partijami in državami ter zahtevali, da

ga Moskva prizna. Svoj odgovor pa so poslali v Kremelj šele po podpisu sporazuma na Bledu, ker so želeli dokazati, da niso brez politične in vojaške zaslombe. Na drugi strani pa ni mogoče trditi, da bi pismo Nikite Hruščova ostalo brez vpliva na Tita. V pogovorih z Grčijo in Turčijo je bil še pred kratkim pripravljen sprejeti predlog o medsebojni pomoči v primeru, če bi bila katera od treh držav vpletena v vojno. Ta člen bi Jugoslavijo tesno povezal s paktom NATO – tudi z njegovo ofenzivno politiko. Po pogovoru s sovjetskim ambasadorjem, ki mu je izročil poslanico Hruščova, pa ga je Tito zamenjal z manj obvezujočim: ta je predvideval medsebojno vojaško pomoč samo ob morebitnem napadu na katero od držav podpisnic.

Moskovski voditelji so sprejeli maršalovo odločitev z odobravanjem in z ustreznimi ukrepi to tudi dokazali. Ukinili so radijsko postajo *Svobodna Jugoslavija,* ki je oddajala od junija 1949, in časopise informbirojevskih emigrantov, hkrati pa oktobra 1954 obvestili jugoslovanskega ambasadorja Dobrivoja Vidića, da bodo njihovi mediji odslej namenili več prostora jugoslovanskim problemom. Tem potezam dobre volje so sledile še druge, pomembnejše, kot na primer priznanje Londonskega memoranduma ali javna izjava med praznovanjem obletnice oktobrske revolucije, da je treba izboljšati odnose med državama. Ob jugoslovanskem državnem prazniku 29. novembra 1954 so se najvišji voditelji z Malenkovom, Molotovom, Bulganinom in Hruščovom na čelu udeležili sprejema na jugoslovanski ambasadi in nazdravili »tovarišu Titu in ZKJ«, kljub temu da se ta ni hotela udeležiti konference za evropsko varnost, ki so jo s svojimi sateliti istega dne organizirali v Moskvi.

Po začetni previdnosti Tito pred zahodnimi zavezniki pa tudi pred mednarodno javnostjo ni skrival zastavljenega dialoga, saj je o njem spregovoril že 19. septembra 1954 na partizanskem srečanju v Sloveniji. Tistim na Zahodu, ki so izrazili zaskrbljenost zaradi vrnitve Jugoslavije v sovjetski blok (in med temi je bil sam predsednik Eisenhower), pa je samozavestno odgovarjal: »Neumnost... Mi ne obračamo plašča po vetru.«[1] Naravnost pokroviteljski pa je bil odnos jugoslovanskih voditeljev do Moskve: »Rusi in drugi so začeli misliti,« je zapisal Koča Popović v svoj dnevnik, »pomagajmo jim, da bodo mislili še dalje.«[2] Na tajnem zasedanju CK ZKJ 3. novembra 1954 je Tito izjavil, da jugoslovanskih komunistov nihče ne bo odvrnil od samostojne poti v socializem, na katero so stopili leta 1948. Podobno je kak teden prej govoril tudi Kardelj, ko je na obisku pri norveški delavski partiji v Oslu nastopil s predavanjem *»Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi«.* Ideje, ki jih je izrazil, so se zdele njegovim tovarišem tako pomembne, da je *Borba* od 1. do 3. januarja 1955 ta govor v celoti objavila. Šlo je za globalno, seveda močno idealizirano predstavitev jugoslovanskega socializma, kakor se je oblikoval po prelomu s Stalinom. V njej je Kardelj poudaril posameznikovo ustvarjalnost in zavest pri spreminjanju družbe ter slavil samoupravno demokracijo, zavrnil pa sovjetsko pot, ki da je spremenila človeka v navadno kolesce znotraj nehumane mašinerije.

Ta pravi politični manifest so sovjetski voditelji sprejeli kot nesramen izziv. V poročilu, ki je bilo pripravljeno za CK KPSZ, piše: »Kardelj se skoraj povsem strinja s pogledi desnih socialistov, nastopa kot revizionist mark-

sizma-leninizma in apologet kapitalizma. Tako kot desni socialisti tudi Kardelj, čeprav prikrito, govori proti diktaturi proletariata, proti centraliziranemu državnemu vodstvu v ekonomiji v obdobju prehoda iz kapitalizma v socializem. Značilno je, da je revolucija kot sredstvo razpleta socialnih nasprotij – po Kardelju – tipičen pojav samo zaostalih, nerazvitih držav.«[3] Izhajajoč iz te ocene, so v Kremlju izjavili, da je slovenski politik njihov sovražnik, in zahtevali, naj svoje besede javno prekliče. Toda kljub temu da tega niso dočakali, se dialog med Moskvo in Beogradom ni pretrgal, čeprav je šel skozi različne faze. Že 26. novembra 1954 je Tito obvestil CK, da so razmere dozorele za srečanje na najvišji ravni in da so Sovjeti pripravljeni obnoviti odnose v skladu z njegovimi željami. V naslednjih mesecih pa se je proces približevanja upočasnil zaradi boja za oblast v Kremlju, ki se je končal februarja 1955 s padcem Malenkova in zmago Hruščova. Jugoslovani, prepričani, da predstavlja Hruščov konservativne sile, ker se je iz taktičnih razlogov povezal z Molotovom, so ta dogodek komentirali z zaskrbljenostjo. Toda prav kmalu so spremenili svoje mnenje: 7. marca 1955 je Tito v skupščini ostro napadel sovjetsko zunanjo politiko in predstavil poglavitne smernice lastnega pogleda na mednarodno »aktivno sodelovanje«. Hruščov zaradi te kritike, katere tarča je bil prav Molotov, ni bil prizadet, temveč je 10. marca celo dovolil *Pravdi,* da je citirala maršalove besede. Tito je namig takoj razumel in po odklonitvi vabila v Moskvo predlagal srečanje na vrhu v Beogradu. Še pred koncem meseca mu je Hruščov, ki je potreboval uspeh na zunanjepolitičnem področju in je želel okrepiti svoj položaj doma, poslal pozitiven odgovor.

Vse to se je vključevalo v širšo mirovno akcijo, ki so jo jeseni 1954 sprožili Sovjeti s premirjem v Koreji in je dosegla vrhunec 14. maja 1955 s podpisom avstrijske mirovne pogodbe. Z njo se je sovjetska vlada obvezala, da bo umaknila svoje čete iz podonavske države in priznala njeno neodvisnost. Pogodbo, ki je zahtevala od Avstrije, da ostane nevtralna in zaščiti slovensko in hrvaško manjšino, so v Beogradu sprejeli z zadovoljstvom tudi zato, ker so jugoslovanski diplomati sami predlagali Hruščovu, naj jo sklene. Čeprav je Sovjetska zveza istega dne ustanovila z državami svojega bloka Varšavski pakt, da bi s tem delno izravnala umik svojih čet iz donavskega bazena in se zaščitila pred možnostjo ponovne oborožitve Zahodne Nemčije, je mednarodna javnost avstrijsko pogodbo ocenila kot pomemben prispevek k zmanjšanju napetosti v srednji Evropi, še posebej pa kot zgovoren dokaz dobre volje generalnega sekretarja KPSZ.

26. maja 1955, komaj nekaj ur po Titovem rojstnem dnevu, je beograjska *Politika* objavila novico, da bo popoldne prispela na letališče v Zemunu sovjetska delegacija s Hruščovom, Bulganinom, Mikojanom in Gromikom (a brez ministra za zunanje zadeve Molotova). To nenavadno potovanje, ki so ga britanski opazovalci označili s slikovito primero o gori, ki pride k Mohamedu, so sovjetski in jugoslovanski izvedenci pripravili v veliki tajnosti in v vseh podrobnostih. Kljub temu pa vse ni steklo brez presenečenj. Hruščov je prispel namreč v Beograd z letalom, ki je prevažalo prtljago in je pristalo pol ure pred napovedanim uradnim prihodom. Šele ko je priletel »njegov« avion, so se iz prvega izkrcali najvišji sovjetski voditelji. Očitno je, da so se

odločili za to ukano, ker niso povsem zaupali svojim gostiteljem in so se bali možnega atentata. Toda presenečenj s tem še ni bilo konec. V govoru, ki ga je prebral po Titovem sprejemu, Hruščov ni ostal zvest vnaprej dogovorjenemu tekstu. Izjavil je sicer, da obžaluje obtožbe in žalitve, katerih tarča so bili jugoslovanski voditelji, obenem pa je skušal še enkrat zvrniti vso krivdo na že likvidiranega L. V. Berijo in druge »sovražnike ljudstva, ki so bili pred kratkim razkrinkani«.[4]

Tito je na ta nespretni nastop, ki je bil očitno namenjen sovjetskemu javnemu mnenju, odgovoril hladno, pravzaprav brez besed. V Beogradu pa je takoj začela krožiti naslednja šala: »Kje je pokopan Stalin? – Na zemunskem letališču. – Kako so ga pokopali? – Na najbolj ortodoksen stalinski način.«[5] Napetost, ki je nastala med sovjetskimi in jugoslovanskimi voditelji zaradi improvizacije Hruščova, v naslednjih dneh ni popustila, kajti Tito ni bil pripravljen kloniti sovjetski zahtevi, da bi med obema partijama spet navezali prijateljske stike. Trdil je namreč, da je treba še prej določiti, kakšni naj bodo odnosi med socialističnimi državami. S to zahtevo je tudi prodrl, saj mu je uspelo doseči, da so se Sovjeti v bistvu odpovedali dogmi demokratičnega centralizma in priznali pravilnost jugoslovanske teze o različnih poteh v socializem. Beograjsko deklaracijo, ki so jo slovesno podpisali 2. junija 1955, so Tito in njegovi imeli za veliko ideološko zmago. Delno pa so jo plačali – kar je tipično za jugoslovansko politiko, ki so jo bolj zanimala načela kot dejanske koristi države – s sprejetjem nekaterih sovjetskih zunanjepolitičnih tez, za katere so vedeli, da zahodnim zaveznikom ne bodo pogodu. Pragmatični Hruščov se je odločil za to pomembno koncesijo na doktrinarnem področju v prepričanju, da bodo Jugoslovani, nagrajeni v svojem samoljubju, zdaj pohlevno stopili v socialistični tabor. »Vsaka četa mora imeti na čelu komandirja,« je poudaril. »Če komandirja ni, tudi čete ni.« A to misel so jugoslovanski voditelji odločno zavrnili, zato je Kardelj pozneje v spominih zapisal, da so med Moskvo in Beogradom še naprej tlela nasprotja, kljub temu da se je obisk sovjetske delegacije vsaj formalno končal z uspehom.[6] Toda trenutno je prevladal občutek zmagoslavja, kajti nihče se ni zavedal, da pomiritev s Sovjeti nosi v sebi usodne kali za prihodnost Jugoslavije: znotraj partije je namreč okrepila boljševiško jedro in za dolgo zavrla težnje k radikalnejšemu preoblikovanju političnega in gospodarskega sistema.

»Poti v Canosso« Nikite Hruščova na Zahodu niso sprejeli z navdušenjem, pa tudi ne s pretiranim vznemirjenjem, kajti umestili so jo v politiko popuščanja napetosti, za katero so se, kot se je zdelo, odločili Sovjeti. Jugoslovani so zagotavljali, da se njihov odnos do zaveznikov ni spremenil in so v potrditev tej tezi med 24. in 27. junijem organizirali konferenco, na kateri so ambasadorje ZDA, Velike Britanije in Francije podrobno seznanili o pogovorih s Sovjeti. Toda komaj mesec kasneje je Tito nastopil v Karlovcu z govorom, v katerem je nadvse pohvalno omenil Sovjetsko zvezo (ki mu je pravkar odpisala dolg 80 milijonov dolarjev), grobo pa napadel Združene države. Navezujoč se na razpravo v ameriškem kongresu, v kateri je bilo slišati pomisleke, ali je še primerno podpirati Jugoslavijo sedaj, ko se je povezala z »rdečimi«, je maršal izjavil, da pozitivna ali negativna odločitev

Washingtona ne bo vplivala na njegovo politiko. »Pomoč lahko tudi ukinejo, če hočejo. To ni odvisno od nas.«[7]

Na ta govor, ki so ga britanski diplomati ocenili kot najnižjo točko zadnjih petih let v odnosih med Jugoslavijo in Zahodom, je State Department odgovoril s tem, da je opustil misel na Titov uradni obisk Amerike, čeprav je vedel, kako zelo si ga maršal želi, obenem pa odločil, da Jugoslaviji ne gre dajati posebnih olajšav pri odplačevanju dolgov (300 milijonov dolarjev). Napetost se je bistveno povečala tudi zato, ker je v tem času jugoslovanski tisk začel vse odločneje napadati zahodno politiko v Aziji in Afriki ter jo dolžiti kolonializma. Jugoslavija je januarja 1955 podprla predlog, da bi v Varnostnem svetu razpravljali o položaju v Alžiriji, kjer so se Arabci uprli francoski oblasti, naslednjega septembra pa se je Tito odpovedal uradnemu obisku v Parizu, da bi tako protestiral proti francoski politiki v njenih »prekomorskih provincah« in v Indokini. Ta korak mu je narekovalo vedno bolj trdno prepričanje, da so njegovi naravni zavezniki narodi tretjega sveta, ki se bojujejo za svobodo in neodvisnost in v sodelovanju s katerimi mu bo uspelo oblikovati nove mednarodne odnose. »Jugoslovani so začeli precej na široko metati svojo mrežo,« je ugotovil State Department in napovedal, da bo v prihodnje Titova zunanja politika podobna trem koncentričnim krogom, balkanskemu, evropskemu in svetovnemu, in da se bo toliko bolj oddaljevala od zahodnih interesov, kolikor širši bo krog.[8]

Tito je po Stalinovi smrti dal svoji politiki nov zagon, v zavesti, da se je bistveno razširil njegov manevrski prostor. Že julija 1954 je v Beogradu gostil etiopskega cesarja Haileja Selassieja, prvega državnega poglavarja, ki je obiskal socialistično Jugoslavijo. Konec tega leta je odšel na daljše potovanje po Indiji in Burmi, kar je jugoslovanska propaganda razglašala kot udejanjanje misli o miroljubni koeksistenci, ki jo je Kardelj orisal v OZN že septembra 1949. Stik z azijskimi množicami in njihovimi voditelji je Tita utrdil v prepričanju, da mu je usojeno, zaradi njegovega boja proti Hitlerju in Stalinu, postati učitelj in navdihovalec narodov v razvoju, da se mora otresti balkanske in evropske ozkosti ter začrtati politiko svetovnih razsežnosti. »Tito,« je zapisal Bakarić v članku, ki ga je objavil v *Borbi* na njegov rojstni dan 25. maja 1955, »ni samo človek našega časa, pač pa tudi človek sodobnega sveta. Zaradi tega si je ustvaril ugled in si pridobil srca ljudi po vsem svetu.« V naslednjih mesecih so postala njegova srečanja s predstavniki afro-azijskih dežel še pogostejša, tako da so se nekateri na Zahodu začeli celo spraševati, ali ne snuje nekakšnega »tretjega bloka«. (»Dva sta dvakrat preveč«, je odgovarjala *Borba.*)[9] Junija 1955 je sprejel burmanskega in indijskega premiera, 1. decembra je odšel na uradni obisk v Egipt in Etiopijo, poleti naslednjega leta pa je 18. in 19. julija na Brionih gostil Naserja in Nehruja. Z egiptovskim in indijskim državnikom je ob tej priložnosti podprl načela, ki so jih vlade azijskih in afriških držav oblikovale na konferenci v Bandungu aprila 1955. Strinjal se je z njima, da je treba obsoditi kolonializem, poudariti nujnost miroljubne koeksistence, zahtevati okrepitev Združenih narodov in v imenu »kolektivne varnosti« preseči logiko blokov.

Proti koncu leta 1955 je Tito izboljšal tudi svoje odnose z Američani. Na

izletu s čolnom, na katerega je povabil Johna Fosterja Dullesa, mu je uspelo prepričati šefa washingtonske diplomacije, da namerava ostati neodvisen od Sovjetske zveze. In ker je slednjega zanimalo predvsem to, si je Jugoslavija zagotovila dodatno ameriško pomoč ter bila 20. decembra 1955 ponovno izvoljena v Varnostni svet. Ta uspeh je bil posebej pomemben, ker je tokrat zanjo glasovala tudi Sovjetska zveza. Skratka, kazalo je, da Titova zunanja politika prinaša obilne obresti, saj je sedaj dobival kredite od Vzhoda in Zahoda. V začetku leta 1956 mu je namreč Moskva obljubila dobrih 300 milijonov dolarjev posojila, za katero naj bi plačal komaj dvoodstotne obresti, temu pa je treba prišteti še kredite, ki so mu jih odobrile druge države vzhodnega bloka.

Vsi ti uspehi pa v Titovi zavesti niso mogli odtehtati zadoščenja, ki ga je doživel ob XX. kongresu KPSZ. Že na njegovih javnih sejah so prisotni delegati pozitivno ocenili normalizacijo odnosov med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo. Na tajni seji, na kateri je Hruščov razkril Stalinove zločine, pa je politiko pokojnega diktatorja do jugoslovanskih voditeljev ožigosal kot sramotno in povsem zgrešeno. To je Tita spodbudilo k izjemnemu koraku. Čeprav je bila ZKJ edina partija, ki je zavrnila povabilo v Moskvo, je kongresu poslal pozdravno brzojavko, s katero je podprl »najboljše težnje, ki so se uveljavile v Sovjetski zvezi« in posredno povedal, da so s tem znova vzpostavljeni tudi odnosi na partijski ravni.[10] To linijo je Kardelj potrdil 29. februarja 1956 na konferenci ZK Vojvodine, na kateri je podčrtal zgodovinsko vlogo XX. kongresa KPSZ, ki da je priznal pravilnost jugoslovanske

Indijski ministrski predsednik JAVAHARLAL PANDIT NEHRU *v Pulju, julij 1955*

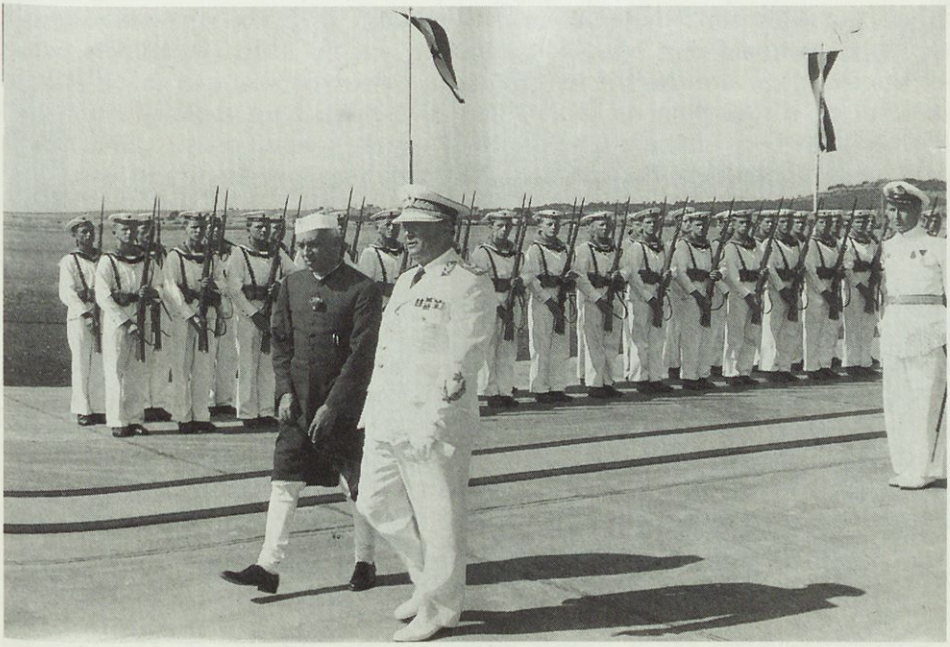

izbire leta 1948 in ustvaril novo atmosfero znotraj mednarodnega socialističnega gibanja.

Po prelomnih moskovskih dogodkih so dozorele razmere za Titov obisk v Sovjetski zvezi, ki sta ga obe strani začeli pripravljati na pomlad 1956 z vrsto zgovornih dejanj. V začetku marca je Tito odpoklical iz Moskve veleposlanika Dobrivoja Vidića, o katerem so v Kremlju govorili, da ima pretesne stike z ameriškim ambasadorjem, in ga zamenjal z Veljkom Mićunovićem, podtajnikom v ministrstvu za zunanje zadeve in pomembnim članom Udbe. 17. aprila so nato Sovjeti razpustili Informbiro in se s tem prilagodili jugoslovanski tezi, da je postala ta organizacija po beograjski deklaraciji povsem anahronistična. Maja sta državi podpisali sporazum o sodelovanju, konec istega meseca pa je Tito na svoj način priznal, da kult osebnosti tudi v Jugoslaviji ni več aktualen. Predlagal je namreč, naj bi poslej 25. maja ne praznovali več njegovega rojstnega dne, temveč dan mladosti. 1. junija je končno prispel v sovjetsko glavno mesto s številnim spremstvom in ženo Jovanko, ki je bila kot prva dama Jugoslavije prvič v tujini.

Istega dne je bil Molotov prisiljen odstopiti s položaja ministra za zunanje zadeve – zgovorno znamenje, da želi Hruščov sprejeti Tita kot izgubljenega sina. V Moskvi so ga res počastili s sijajem, kakršnega od revolucije dalje ni bil deležen še noben tuj gost, na leningrajskih cestah pa ga je

S. N. Hruščov *in* Josip Broz-Tito *med triumfalnim obiskom v Stalingradu, 11. junija 1956*

pozdravilo več kot milijon ljudi. Pristno navdušenje množic, ki jim je Tito ugajal zaradi svojega neprisiljenega, a dostojanstvenega nastopa, je prispevalo k nastanku evforičnega vzdušja, ki je vplivalo celo na prekaljene in cinične sovjetske voditelje. Toda, čeprav je Hruščov v naporu, da se prikupi Jugoslovanom javno izjavil, »da tudi FLRJ uspešno gradi socializem«, to še ne pomeni, da bi povsem ugodil njihovim zahtevam. Krona obiska naj bi bila moskovska deklaracija, ki so si jo Jugoslovani zamišljali kot potrdilo enakopravnosti ne samo med KPSZ in KPJ, ampak tudi med vsemi drugimi komunističnimi partijami. Toda Sovjeti, ki so že v Beogradu nejevoljno reagirali na takšne predloge, se s tem niso strinjali. Na koncu je deklaracija, podpisana 20. junija 1956 v Kremlju, izzvenela kot kompromisna rešitev. Dopuščala je »raznolikost socialističnega razvoja«, ni pa omenjala splošne enakosti med partijami, ki so jo imeli v mislih Tito in njegovi. Po tritedenskem obisku se je torej vrnil iz Moskve v prepričanju, da je Hruščov sicer na pravi poti, a da je stalinizem še vedno živ. V tem so ga potrjevali tudi mikrofoni, skriti povsod, kjer se je mudil – celo na plaži Črnega morja. »Gre nekoliko težko,« je po vrnitvi v domovino ugotovil, »eni vlečejo naprej, drugi pa nazaj.«[11]

Takoj po odhodu jugoslovanske delegacije so Sovjeti potrdili, da se ne nameravajo odpovedati svojemu primatu znotraj socialističnega bloka. Še preden se je Tito vrnil v Beograd, je Hruščov sklical sestanek najvišjih voditeljev satelitskih držav in jim jasno povedal, da ga dokument, podpisan z jugoslovansko delegacijo, do njih ne zavezuje. »In nihče ni imel kaj dodati ali kaj pripomniti,« je ogorčeno in razočarano zapisal v svoj dnevnik Veljko Mićunović.[12] Če je bila moskovskim vazalom taka interpretacija jugoslovansko-sovjetske deklaracije všeč, saj je potrjevala status quo in s tem tudi njihovo oblast, pa so narodi vzhodne Evrope razumeli Titov obisk kot »tretjo rusko revolucijo« in si od nje obetali izboljšanje tudi lastnega položaja. Maršal še ni zapustil Sovjetske zveze, ko so v Poznanu na Poljskem že izbruhnili spopadi med delavci in policijo ter se med 28. in 29. junijem razmahnili v pravo ljudsko vstajo. Ti dramatični dogodki so seveda oslabili Hruščova in vlili novega poguma tistim sovjetskim voditeljem, ki se niso strinjali z njegovo politiko. V časopisju je bilo mogoče spet brati njihove izjave o »mednarodni proletarski solidarnosti« in zahteve po strnitvi vrst proti »kapitalističnim mahinacijam«.[13]

Na Zahodu pa vzročne zveze med rehabilitacijo ZKJ in poljskimi dogodki – čeprav so v prejšnjih letih toliko govorili o vplivu Titovega krivoverstva na satelitske države – niso znali prav ovrednotiti. V Washingtonu, Londonu in drugih prestolnicah »svobodnega sveta« je bila njegova »entente cordiale« s Sovjeti, prav nasprotno, deležna vse bolj zaskrbljenih in neugodnih ocen. Sir William Hayter, visoki funkcionar Foreign Officea, je poročilo o maršalovih govorih v Sovjetski zvezi komentiral z besedami: »Bojim se, da je Jugoslavija na spolzki strmini.« Britanski premier pa je na dokument, v katerem je bilo razčlenjeno vprašanje ekonomske pomoči, ki naj bi jo dobil Beograd, zapisal: »Ne od nas, upam.«[14] Zahodni diplomatski krogi so v en glas ugotavljali, da v zadnjem času Tito podpira sovjetsko zunanjo politiko pri vsakem kolikor toliko pomembnem vprašanju, in so s skepso

sprejemali njegova pojasnila, da gre za podobna, ne pa enaka stališča. Za Beograd sovražni veter, ki je spet zavel tudi v Washingtonu, je značilen amandma k zakonu o pomoči tujini, predstavljen 29. junija 1956 v senatu, saj je predvideval izključitev Jugoslavije iz tega programa. Čeprav je bil predlog zavrnjen, je senat prepolovil vsoto, ki je bila prvotno namenjena zanjo, in predsedniku Eisenhowerju naročil, da jo sme v roku devetdesetih dni dokončno nakazati le, če bo zares mnenja, da je to v ameriškem interesu. Vznemirjen zaradi te novice, je Tito poslal Eisenhowerju tajno pismo, v katerem je poudaril, da je pomoč Združenih držav sicer pomembna, še pomembnejše pa je njihovo prijateljstvo. Te medene besede pa niso dosti zalegle, kot priča podatek, da je Jugoslavija med leti 1951-1956 dobila za 717 milijonov dolarjev vojaškega materiala, med leti 1956-1963 pa samo za 16 milijonov.

Kljub temu da je Tito skušal pomiriti Zahod, mu je obenem očital, da ne zna pravilno oceniti novega položaja, ki je tudi zaradi njegovega vpliva nastal v Sovjetski zvezi. Prepričanje, da je nosilec novih vrednot v mednarodnih odnosih, ga ni spodbudilo k akciji samo v afro-azijskem prostoru, temveč tudi v sovjetskih satelitskih državah, z namenom, da okrepi njihovo emancipacijo od Moskve. Na Poljskem je podprl Gomulko v njegovih reformnih prizadevanjih, v Albaniji je rovaril proti Enverju Hoxhi, v Bolgariji je prispeval k padcu Vlka Červenkova, v Romuniji je spodbujal nasprotnike Gheorghia-Deja. Najbolj odločno pa je nastopil proti madžarskemu voditelju Rákosiju, ki ga je skušal spodnesti in nadomestiti z Imrejem Nagyjem (ta je bil dolgo v zaporu prav zato, ker je bil obtožen titoizma). Njegova prizadevanja pa niso bila uspešna, kajti Sovjeti so se sredi julija sicer odločili, da odstranijo Rákosija, toda na čelo madžarske partije so postavili Erna Gera, ki je bil prav tak zagrizen stalinist kot njegov predhodnik.

Na nezadržno vrenje, ki je zajelo Poljsko in Madžarsko, so sovjetski voditelji 3. septembra 1956 reagirali s pismom, ki so ga poslali članom lastne partije in tudi partijam satelitskih držav. V njem so se distancirali od obeh dokumentov, svečano sklenjenih z Jugoslovani, in te označili zaradi njihove »prozahodne« politike kot oportuniste, o Titu pa izrecno zapisali, da je bil naziv »komunist-leninist«, s katerim ga je med obiskom junija 1955 počastil Bulganin, preuranjen. Sovjetski tisk in časopisi satelitskih držav so spet zatrobili v protijugoslovanske pozavne, kar pa impulzivnega Hruščova ni oviralo, da bi ne sprejel nenavadne in nepričakovane odločitve: čeprav je bil v kleščah notranje opozicije, je sklenil, da bo odšel na »zasebni« obisk v Jugoslavijo in si tako zagotovil Titovo podporo pri nadaljevanju svoje reformistične usmeritve.

Pogovori med Titom in Hruščovom so se začeli 19. septembra 1956 na Brionih, konec meseca pa nadaljevali na Jalti, kamor sta se kljub Kardeljevemu nasprotovanju oba državnika odpravila »na lov«. Njune dolge in burne debate vsekakor niso ostale brez sadov. Zdi se, da sta dosegla sporazum, po katerem naj bi bil Hruščov Jugoslaviji priznal vodilno vlogo med sateliti v Podonavju in na Balkanu, Tito pa naj bi v zameno podprl človeka, ki so ga v Budimpešti ščitili Sovjeti. Ernö Gerö je tako dobil maršalovo vabilo, naj

pride na uradni obisk v Beograd, v pričakovanju, da bo to okrepilo njegove pozicije na Madžarskem. Sredi oktobra je res prispel v jugoslovansko glavno mesto, vendar mu to romanje ni prineslo otipljivejših koristi: 23. oktobra 1956 je v Budimpešti prišlo do manifestacij, ki so jih povzročili dogodki na Poljskem, kjer se je dva dni prej vrnil na oblast »titoist« Gomulka. Prav kmalu so se izrodile v upor, ki ga niso mogle obvladati ne tajna policija ne enote Sovjetske armade, ki so posegle na poziv Erna Gera. Kremeljski voditelji so se tedaj odločili, da bodo prepustili osovraženega Gera njegovi usodi in ga zamenjali na mestu predsednika vlade z Imrejem Nagyjem, na mestu sekretarja partije pa z Janošem Kádárjem. Mikojan, ki je iz Moskve prihitel v Budimpešto mirit razburjene duhove, je obenem obljubil skorajšnji umik sovjetskih čet iz Madžarske. Zaskrbljen zaradi razvoja dogodkov, je medtem Tito 29. oktobra poslal pismo madžarski partiji, v katerem je izrazil podporo novemu vodstvu, predvsem pa nagovarjal »delovno ljudstvo«, naj ne izgubi vere v socializem in naj se ne pusti zapeljati »reakcionarnim elementom«.[15]

Tok dogajanja pa je šel v nasprotno smer: v državi, ki jo je zajela ljudska vstaja, so se spontano oblikovali delavski sveti, na sceno so se vrnile meščanske stranke, v časopisih so se pojavila protikomunistična gesla. Zahod je prek ameriškega propagandnega radia *Svobodna Evropa* hujskal upornike, medtem ko so v Moskvi, kjer so to rovarjenje razlagali kot napad na ravnotežje, vzpostavljeno po drugi svetovni vojni, že začeli govoriti o kontrarevoluciji. 31. oktobra 1956 se je Imre Nagy odločil, da obnovi parlamentarno demokracijo, izstopi iz Varšavskega pakta in razglasi nevtralnost Madžarske v naivnem upanju, da ji bo Moskva priznala podoben status, kot ga je leto prej Avstriji. Sovjetski voditelji, ki seveda niso mogli sprejeti takšne poteze, saj so se zavedali, da bi vsako popuščanje pomenilo konec njihove hegemonije v srednji in vzhodni Evropi, so se še istega dne odločili za vojaško intervencijo. Pri tem so računali tudi na krizo, v kateri se je znašel Zahod zaradi francosko-angleškega napada na Egipt v odgovor na Naserjevo nacionalizacijo Sueškega prekopa. Pred tako tveganim korakom pa si je Hruščov skušal zagotoviti soglasje vseh »bratskih« partij, seveda tudi jugoslovanske. V ta namen je 2. novembra 1956 z Malenkovom prišel na Brione, kjer se je tajno sestal s Titom in z najvidnejšimi jugoslovanskimi voditelji. Ti so bili zaradi madžarske revolucije skrajno zaskrbljeni in celo pripravljeni s svojimi četami posredovati v sosednji državi, saj so bili prepričani, da bi propad socializma v njej imel usodne posledice v celotnem podonavsko-balkanskem prostoru. Zato so brez oklevanja odobrili poseg Sovjetske armade, zahtevali pa so, naj vodi novo vlado Kádár, ki je bil po njihovem mnenju primernejši za izvedbo ustreznih reform kot Ferenc Münnich, za katerega so se ogrevali Sovjeti. Da bi v tem smislu dosegli njihov pristanek, so se ponudili, da dajo Nagyju politični azil v svoji ambasadi in ga tako spravijo s poti.

Dogodki so se nato razvijali po dogovorjenem scenariju: 4. novembra so Rusi sprožili napad proti upornikom, medtem ko je Kádár, da prepreči vrnitev Rákosija na oblast, kot je grozila Moskva, sestavil novo vlado. Nagy je z nekaterimi sodelavci sprejel jugoslovanski azil, v naslednjih dneh pa je

odločno zavrnil zahtevo, ki so mu jo Jugoslovani posredovali po sovjetskih navodilih, da se formalno odpove mestu predsednika vlade. Pri tem je prišlo med Titom in Hruščovom do nepričakovanega nesoglasja. Prvi je namreč trdil, da bi Nagy moral dobiti prepustnico za Jugoslavijo, drugi pa je sodil, da je odstavljeni premier izdajalec, in postavil maršala pred neprijetno alternativo: če bo Nagyja in njegove sodelavce predal Kádárju, bo brionski dogovor o sodelovanju, ki je bil sklenjen z njim prejšnjega septembra, ostal v veljavi, če pa bo trmoglavil in skušal rešiti odpadnike, ga bodo pred vsem svetom obtožili sodelovanja pri madžarski kontrarevoluciji. Da bi dal svojim besedam večjo težo, je Hruščov celo ukazal, naj sovjetski tanki vdrejo približno trideset kilometrov globoko v Prekmurje. Spričo takšne grožnje Titu ni preostalo drugega, kot da zaprosi Zahod za zaščito in sprejme moskovski diktat. Preden pa se je odločil za ta korak, je dal duška svoji zameri, ki jo je še podžgal članek Enverja Hoxhe v listu *Zeri i Populit*, v katerem je albanski voditelj napadel »nove oblike socializma« in s tem meril predvsem na Jugoslavijo. 10. novembra je v Pulju nastopil z govorom, v katerem je obsodil prvo sovjetsko intervencijo, do katere je prišlo na poziv Erna Gera. Ožigosal jo je kot napako, kajti takrat bi bilo še mogoče preusmeriti srd ljudskih množic v pravo smer. Drugi poseg Sovjetske armade pa je označil za manjše zlo, saj je Madžarski preprečil, da se pogrezne v kaos državljanske vojne in kontrarevolucije. V kontradikciji s to razlago je podčrtal, da Jugoslovani vztrajajo na politiki nevmešavanja, in poudaril, da ima madžarska katastrofa svoje vzroke v stalinistični praksi, ki še živi v Sovjetski zvezi in večini njenih satelitov. »To, kar so leta 1948 in kasneje sejali, zdaj žanjejo. Sejali so veter, zdaj žanjejo vihar.«[16]

Ta govor, ki je izzvenel bolj kot kritika in manj kot odveza, je Hruščova spravil v bes: sovjetski tisk je sprožil silovito protijugoslovansko gonjo, ki jo je spremljala živahna izmenjava pisem med moskovskimi in beograjskimi voditelji. Spor je seveda dokončno zapečatil Nagyjevo usodo: 21. novembra je s spremstvom zapustil jugoslovansko ambasado, potem ko je dobil Kádárjevo prepustnico, o veljavnosti katere pa si ni nihče delal utvar. Brž ko je prišel na prosto, so ga namreč aretirali sovjetski agentje. Da bi si rešili čast, so Jugoslovani vztrajali v ogorčenju in zahtevali – tako na primer Kardelj 6. decembra v skupščini – da pride do korenite spremembe političnega sistema ne samo na Madžarskem, pač pa tudi v drugih socialističnih državah. Takšno ravnanje pa jih je še bolj osamilo znotraj »soclagerja«, in to prav v času, ko tudi z Zahodom njihovi odnosi niso bili prav prisrčni. Titova brezprizivna kritika francosko-angleške avanture v Egiptu je namreč v Londonu, Parizu pa tudi Washingtonu – kjer so jo primerjali z bolj zadržano kritiko na račun Sovjetov – potrdila dvome o uravnovešenosti njegovih stališč do obeh blokov.

Dramatična dogajanja novembra in decembra 1956 so hudo zaostrila vzdušje v Beogradu in narekovala jugoslovanskemu vodstvu ostre ukrepe proti notranji opoziciji. Posledice je plačal Djilas, ki je nekaj mesecev po svoji izključitvi iz CK izstopil iz partije in se je že januarja 1955 znašel pred sodiščem zaradi »sovražne propagande« v intervjujih tujim dopisnikom. Takrat so ga pogojno izpustili, kar ga pa seveda ni odvrnilo od nadaljnjih

napadov na kult osebnosti, birokracijo in jugoslovansko zunanjo politiko, ki da je preveč naklonjena Sovjetski zvezi. Oblasti so vse to prenašale molče, prepričane, da ne gre uporabljati stalinističnih metod: še julija 1956 je Ranković izjavil, da Djilas ni pomemben in da se vlada ne bo dala izzvati njegovim besedam. Toda ko je novembra 1956, v trenutku ko je bila madžarska kriza na višku, v tujini objavil članek, s katerim je obtožil Tita, da se je izneveril svojim načelom o nevmešavanju, so ga ponovno aretirali in tokrat obsodili na tri leta prisilnega dela. Obsodba je seveda imela velik odmev in dala zahodnemu tisku pobudo za vrsto kritičnih komentarjev o jugoslovanskem režimu in njegovi iluziji, da je mogoče deliti svobodo po kapljicah.

Februarja 1957 so Sovjeti prešli od besed k dejanjem in blokirali kredite (skoraj 100 milijonov dolarjev), ki so jih v sodelovanju z Nemško demokratično republiko pravkar odobrili beograjski vladi. Aprila so s prepričanim sodelovanjem Budimpešte, Tirane in Sofije sprožili občutljivo vprašanje etničnih manjšin v Jugoslaviji in tako ponovno zapretili z obmejnimi incidenti. Ta neprijetna perspektiva je spodbudila Tita, da javno opozori medije, naj utišajo svoje napade na Sovjetsko zvezo. Poteza je imela ugodne posledice, saj je povzročila ponovno otoplitev med Moskvo in Beogradom. Odjuga se je še okrepila julija 1957, ko je prišla nepričakovana novica o padcu Malenkova, Kaganoviča, Molotova in Šepilova, torej stalinistične frakcije v CK KPSZ. Odstavitev osebnosti, ki so skupaj s Stalinom po letu 1948 vodile protijugoslovansko politiko, so v Beogradu sprejeli z odobravanjem, kajti jasno je bilo, da zmaga Hruščova krepi reformistične sile v Sovjetski zvezi in odpira možnosti za dialog. Izkazalo se je, da je to prepričanje pravilno: že 16. julija 1957 so Sovjeti po »zasebnem« potovanju Kardelja in Rankovića v Rusijo znova odobrili obljubljene kredite. Kmalu zatem, 1. in 2. avgusta, pa sta se Tito in Hruščov sestala v Snagovem blizu Bukarešte in zastavila pogovor o odprtih vprašanjih med državama in partijama. Skopo sporočilo o srečanju je imelo predvsem na Zahodu velik odmev. V Washingtonu, Londonu in drugih prestolnicah se je namreč utrdilo mnenje, da sta Jugoslavija in Sovjetska zveza dosegli sporazum, na osnovi katerega naj bi Beograd podprl Moskvo v mednarodni areni, ta pa naj bi v zameno priznala jugoslovansko pot v socializem.

Rezultati obnovljenega prijateljstva med Hruščovom in Titom so postali očitni že septembra, ko so Jugoslovani ob Gomulkovem obisku v Beogradu priznali sporno ločnico na Odri in Nisi kot dokončno mejo med Poljsko in Nemčijo. 15. oktobra 1957 so storili še korak dalje in navezali diplomatske stike z Nemško demokratično republiko. Odločitev ni bila brez pomena, saj so z njo zavrgli zadnjo pozicijo v zunanji politiki, ki so jo še delili z Zahodom. Po letu 1949 so namreč Jugoslovani priznali Zvezno republiko Nemčijo, ne pa Nemške demokratične republike, ki se je ob izbruhu informbirojevskega spora zvesto postavila na Stalinovo stran. Čeprav so se zavedali, da to ni v skladu z njihovo izvenblokovsko politiko, svojega stališča tudi v naslednjih letih niso spremenili, da se ne bi zamerili Zahodu, pa tudi zaradi močne averzije do vzhodnonemških voditeljev. Bonn je seveda odobraval to usmeritev in z naklonjenostjo podpiral gospodarsko sodelovanje med državama,

ki je sredi petdesetih let doživelo znaten vzpon. Ko pa je jeseni 1957 Tito sklenil, kljub ugovorom ministra za zunanje zadeve Koče Popovića, da je treba prekiniti dvoumno stališče do obeh Nemčij, je Adenauerjeva vlada, zvesta »Hallsteinovi doktrini«, ki je razglašala, da kdor prizna Pankow, ne more imeti diplomatskih stikov z Bonnom, takoj zaprla svojo ambasado v Beogradu. Toda odnosi se niso poslabšali le na bilateralni ravni. Ameriški državni sekretar John Foster Dulles je namreč z ogorčenjem sprejel vest, da Tito ni poslušal njegovih večkratnih svaril, naj Pankowa ne prizna, in je zato 23. oktobra 1957 zamrznil vsakršno pomoč Jugoslaviji.

Preden so Američani začeli uresničevati ta ukrep, pa je med KPSZ in KPJ izbruhnil nov spor. Do napetosti med njima je prišlo že na začetku oktobra 1957, ko je Hruščov brezobzirno odstavil obrambnega ministra maršala G. K. Žukova, prav ko se je ta vračal s triumfalnega obiska v Jugoslaviji. Toda šlo je samo za uvod k mnogo resnejšemu spopadu. Med romunskim srečanjem s Hruščovom je Tito obljubil, da se bo udeležil proslave ob 40. obletnici oktobrske revolucije. Ko pa se je zavedel, da hočejo Sovjeti izkoristiti priložnost za organizacijo svetovne konference komunističnih partij, ki naj bi svečano potrdile primat KPSZ, si je premislil. Ostal je na Brionih, češ da ima napad išiasa, in v Moskvo poslal Kardelja in Rankovića. Kljub močnim, včasih celo grobim pritiskom sta v pogovorih s Sovjeti oba odločno odklonila, da bi se Jugoslavija vrnila v »socialistično četo« in se tako odpovedala svoji samostojnosti. Pripravljena sta bila sicer podpreti neobremenjujoč »mirovni manifest«, ki ga je predlagal Gomulka – podpisali pa predstavniki štiriinšestdesetih komunističnih in delavskih partij, prisotnih v Moskvi – nista pa sprejela izjave, za katero se je zavzemal Hruščov in jo je odobrilo vseh dvanajst komunističnih partij na oblasti, vključno s kitajsko.

Kljub temu da so Jugoslovani vztrajali pri svojih načelih, so skušali oktobra 1957 vsaj nekoliko omiliti nasprotje s Sovjeti. Svojo pravovernost v notranji politiki so izpričali tako, da so obsodili na nadaljnih sedem let zapora nepopustljivega Milovana Djilasa, ki je avgusta v ZDA in Veliki Britaniji izdal knjigo z izzivalnim naslovom *Novi razred*. V zunanji politiki so skušali ovreči očitek Nikite Hruščova, da so oportunisti, ki nihajo med blokoma, ter sklenili, da se javno odpovedo uvozu orožja iz Združenih držav (ne pa tudi rezervnih delov). To odločitev je Vzhod komentiral s sarkazmom, češ da gre za užaljeno samoljubje zaradi nedavnih Dullesovih kritik in za spreten manever, ki naj prepreči, da ne bi izgubili dosti manj obvezujoče gospodarske pomoči Washingtona. Takšne trditve pa niso bile povsem točne, kajti poskus, da bi se rešili ameriške pomoči, so jugoslovanskim voditeljem narekovali tudi pristni ideološki pomisleki. V govoru, v katerem je omenil odločitev glede orožja, je Tito namreč tudi poudaril, da se je treba boriti proti »negativnemu zahodnemu vplivu«. Tako je naznanil nastop dogmatičnega obdobja v notranji politiki, ki je trajalo vse do začetka šestdesetih let.[17]

Po oktobru 1957 so Sovjeti nekaj časa ostentativno ignorirali Jugoslavijo, čeprav niso utišali svoje polemike proti revizionizmu, kot so rekli njeni hereziji. (V resnici so bili to že prvi znaki razhajanj s Kitajci, ki so bili kritični do notranje in zunanje politike Hruščova.) »Revizionizem in nacionalni

komunizem je treba uničiti,« je pisal časopis *Moskva* v svoji prvi številki leta 1958, »kajti, ali bomo mi pokopali revizionizem ali bo revizionizem pokopal nas. Tretje poti ni.«[18] Jugoslovanski voditelji so v tem času pripravljali nov partijski program, ki naj bi ga sprejeli na VII. kongresu ZKJ 22. aprila 1958 v Ljubljani. Osnutek programa, ki ga je skoraj celo leto pod Kardeljevim vodstvom pripravljalo na stotine ljudi, so poslali vsem komunističnim partijam, s katerimi so bili v stikih, s prošnjo za mnenje in predloge. To pa je bila bolj vljudnostna poteza, kajti na žolčna pisma, ki so jih dobili iz Pekinga in Moskve, so sicer odgovarjali in – tudi po Gomulkovi in Kádárjevi intervenciji – tu in tam popravili svoje besedilo, toda ne bistveno. Sredi marca so objavili osnutek programa, ki naj bi zamenjal program iz leta 1948, in ga ponudili v javno razpravo. V tekstu, razčlenjenem na deset poglavij, je Kardelj z njemu lastno pedantnostjo in gostobesednostjo podal vizijo socializma in mednarodnih odnosov, kakor se je oblikovala v zavesti jugoslovanskih voditeljev v zadnjem desetletju. Slonela je na poudarjanju enakopravnosti med državami, na poveličevanju samoupravnega socialističnega razvoja, na tezi, da bo država odmrla, in na trditvi, da je celo načelo diktature proletariata prehodnega značaja. V zunanji politiki je zanikala blokovsko logiko in jo proglasila za največjo oviro splošnega miru ter enačila boj za nacionalno osamosvojitev podjarmljenih narodov z razrednim bojem. Hruščovu, ki je v tem času utrdil svojo pozicijo, saj je poleg vodstva partije prevzel tudi predsedstvo vlade in je bil zaradi izstrelitve Sputnika na vrhu svojega ugleda doma in v tujini, ponovna kritika »hegemonizma in stalinizma« ni bila pogodu. V jugoslovanskem programu ni bilo v bistvu nič novega, toda ker se je pojavil v času najostrejše protirevizionistične kampanje, je bilo treba nanj odgovoriti. V aprilski številki teoretske revije *Komunist* je izšla nadvse negativna ocena, v kateri so trije ugledni člani KPSZ obtožili Jugoslavijo, da v preštevilnih točkah odstopa od marksizma-leninizma ter skuša spodkopati enotnost komunističnih partij in socialističnih držav.

Tej teoretski obsodbi je sledilo še nekaj bolj otipljivih ukrepov: Sovjeti so zavrnili vabilo, da bi poslali svojo delegacijo na kongres ZKJ, ter s tem dosegli, da so isto storile vse satelitske države in zahodnoevropske partije, z izjemo danske in norveške. Toda na VII. kongresu so bile odsotne tudi evropske socialdemokratske stranke, čeprav so v preteklosti Jugoslovani z njimi vzpostavili odlične odnose. Tega ni povzročil samo proces proti Djilasu, pač pa tudi sodni postopek, ki se je začel sredi februarja 1958 proti skupini predvojnih socialistov, obtoženih, da so »četniški izdajalci«, ker so si javno drznili kritizirati režim. Seveda so bili tudi ti, podobno kot avtor *Novega razreda*, le grešni kozli, s katerimi je Tito hotel dokazati Moskvi svojo ideološko trdnost. Edini rezultat, ki ga je dosegel, pa sta bila protest Socialistične internacionale in ohladitev odnosov še s tistimi zahodnimi krogi, ki so mu bili naklonjeni.

Splošni bojkot, ki so ga bili deležni, je jugoslovanske komuniste še utrdil v zavesti, da imajo prav. Kô so Tito, Kardelj in Ranković stopili na kongresno tribuno, jih je 1.800 delegatov sprejelo z navdušenim aplavzom v prepričanju, da sprejemajo program, ki odpira nove perspektive za razvoj socializma v svetu. Ne da bi se zavedali močnih utopičnih prvin, ki so prežemale

program, in njegovih neskladnosti z resničnimi problemi Jugoslavije, so se počutili kot junaki v boju proti dogmatizmu in hegemonizmu. Sicer pa, kako se je bilo mogoče upirati lapidarnim stavkom, kot je tisti, s katerim se je zaključila nova Magna Charta ZKJ: »Nič, kar je bilo ustvarjeno, ne sme biti za nas tako sveto, da ne bi moglo biti preseženo in da ne bi odstopilo prostora tistemu, kar je še naprednejše, še svobodnejše, še bolj človeško!«[19]

Povsem nasprotnega mnenja pa so bili v sovjetskem taboru, kjer so v naslednjih tednih in mesecih sprožili celo vrsto napadov na revizionistično Jugoslavijo, obtoženo, da za dolarje razprodaja marksistično ideologijo. Jugoslovani, tako je trdila sovražna propaganda, so s svojim novim partijskim programom v bistvu ponujali alternativo deklaraciji, ki jo je novembra 1957 v Moskvi podpisalo 12 komunističnih partij. S tem, da so se odpovedali doktrini »dveh taborov« in jo nadomestili s tezo o obstoju dveh vojnih blokov, so ponižali socialistične države na raven kapitalističnih in imperialističnih sil. V teh očitkih je prednjačila Kitajska, s katero je bilo jugoslovansko politično, gospodarsko in kulturno sodelovanje po navezavi diplomatskih odnosov 11. februarja 1955 več kot korektno, če ne prisrčno. (Decembra 1956 so se Kitajci pridružili sovjetski kritiki Titovega govora v Pulju, češ da ruši enotnost komunističnega gibanja.) Med proslavo oktobra 1957 v Moskvi je Mao Zedong poudaril, da bi bilo primerno, če bi Jugoslovani priznali sovjetski primat, čeprav se je strinjal z njihovo tezo o enakopravnosti partij. »Tudi kača ima glavo,« je rekel, »zakaj je torej ne bi imeli komunisti?« Ta lahkotna ironija, ki je veljala Hruščovu, pa Kardelju ni preprečila, da bi v govoru, ki ga je Mao prebral na plenarnem zasedanju moskovske konference, ne zaznal nekaj izrazitih protisovjetskih bodic. Tovarišem, ki so bili z njim v delegaciji, je poslal listič z zapisom: »Začela se je bitka za ideološki primat v mednarodnem delavskem gibanju med Rusi in Kitajci.«[20] Ne glede na bistrovidnost te ugotovitve, je vprašljivo, ali so se jugoslovanski voditelji že aprila 1958 zavedali, da je kitajska kritika uperjena bolj proti Sovjetom kot proti njim. Sicer pa so jih bolj od besed iz Pekinga skrbela dejanja, za katera se je odločila Moskva: odpovedala je že dogovorjeno potovanje predsednika Klimenta Vorošilova v Jugoslavijo, razveljavila je dogovore o posojilih in odložila vrsto političnih, kulturnih in športnih srečanj. Za nameček je tudi Zahodna Nemčija odtegnila svoje kredite, Albanija in Bolgarija pa sta ponovno načeli makedonsko in kosovsko vprašanje. Da bi poudarili, kakšna usoda čaka odpadnike, so Sovjeti 16. junija 1958 poslali Imreja Nagyja na vislice, kljub Titovemu prizadevanju, da bi ga rešil. Sporočilo, s katerim je madžarska vlada obvestila javnost o izvršitvi smrtne kazni, je namigovalo na jugoslovansko vpletenost v Nagyjevo »zaroto« in s tem sugeriralo, da je Tito soodgovoren zanjo. Na ta izziv so Jugoslovani odgovorili tako, da so 23. junija uradno objavili program VII. kongresa, istega dne pa v Budimpešto poslali protestno noto zaradi usmrtitve Nagyja, pri čemer so poudarili svojo ideološko sorodnost z obešenim premierom.

Kakor je bilo običajno, je polemikam z Moskvo sledilo izboljšanje odnosov z Zahodom, čeprav Tito ni zamudil prilike, da ne bi napadel »imperialističnih sil«, kadarkoli je bilo mogoče. In krize tistih let na Cipru, Formozi, v Jordaniji in Libanonu so mu nudile dovolj priložnosti za to. Vsemu

navkljub pa se je ameriška pomoč začela spet obilno stekati v jugoslovanske blagajne, saj je bil Washington bolj kot kdajkoli prepričan o psihološki in strateški pomembnosti Titovega izziva Moskvi. Tako ni naključje, da je Eisenhowerjeva administracija leta 1959 odobrila beograjski vladi pet posojil v znesku 558 milijonov dolarjev, kar je bilo desetina vse pomoči, ki so jo ZDA dodelile v svetovnem merilu. Jugoslovani sami niso bili preveč togi, ko je šlo za njihove gospodarske interese. Navezali so stike celo s Francovo Španijo in novembra 1958 »v principu« privolili v vzpostavitev diplomatskih odnosov z njo. Oktobra so na svojo pobudo v Rimu zastavili tudi z bonsko vlado tajne pogovore, ki pa niso bili uspešni, ker se niso nameravali odpovedati priznanju Nemške demokratične republike. To načelno stališče pa ni bistveno škodilo njihovemu gospodarskemu sodelovanju z Adenauerjevo Nemčijo.

V teh letih so med vsemi zahodnimi državami navezali najprisrčnejše odnose z Grčijo. Ti so se začeli oblikovati septembra 1955, ko je grški kraljevski par obiskal Tita, še tesnejši pa so postali proti koncu desetletja zaradi skupnega strahu pred bolgarskimi ozemeljskimi zahtevami, pri čemer je bilo vprašanje makedonske manjšine v Egejski Makedoniji diskretno potisnjeno v ozadje. Toda to je bilo tudi vse, kar je ostalo od Balkanskega pakta, ki ni doživel brodoloma samo zaradi sprememb v veliki mednarodni politiki, ampak tudi zaradi nasprotij med Grčijo in Turčijo na Cipru. Februarja 1959 je Tito celo priznal, da je pakt v bistvu prenehal obstajati, s čimer je pretrgal – čeprav tega ni storil tudi uradno – še zadnjo vez s Severnoatlantskim zavezništvom. Očitno se je odločil za to potezo, ker je želel poudariti svojo politično neomadeževanost in se predstaviti državam, ki so se porajale v Afriki in Aziji, kot zastavonoša neuvrščenosti in nasprotnik »dvojnega zla«, kot je v intervjuju s Sulzbergerom označil NATO in Varšavski pakt.[21]

Po sueški krizi, v drugi polovici petdesetih let, se je pozornost Jugoslavije do afro-azijskega prostora vidno stopnjevala. Leta 1957 je Beograd navezal diplomatske stike z Marokom in Tunizijo, januarja naslednjega leta pa tvegal resnejši incident s Parizom, ko so Francozi sredi Sredozemlja prestregli jugoslovansko trgovsko ladjo, ki je prevažala orožje za alžirske upornike. To poudarjeno prijateljstvo z »nerazvitimi« državami in s protikolonialističnimi gibanji se je vključevalo v odgovor maršala Tita na sovražne kritike socialističnega tabora in bilo istočasno znak njegove nepripravljenosti na tesnejše odnose z Zahodom. Potujoča diplomacija po Aziji in Afriki je tako postala ena od jugoslovanskih značilnosti. Tito sam se ji je navdušeno predal, saj mu je omogočala, da blesti na svetovni sceni in oblikuje svojo politiko v neposrednih stikih z voditelji tretjega sveta. Decembra 1958 je odšel na trimesečno potovanje po Indoneziji, Burmi, Indiji, Cejlonu, Etiopiji, Egiptu in Siriji (Združena Arabska Republika), na katerem je skušal stkati mrežo odnosov, ki niso bili zasnovani na otipljivih gospodarskih ali kulturnih interesih, temveč na skupnih ideoloških in političnih težnjah. Te niso bile brez revolucionarnega naboja, čeprav so izvenblokovske dežele razglašale »miroljubno koeksistenco« in poudarjale, da je treba podpreti vse tiste sile in gibanja, »ki teže k aktivnemu sožitju med narodi ne glede na njihovo

družbeno ureditev«. Jugoslavija se jim je postavila na čelo, ne samo iz idealizma, temveč ker je želela pred lastno in tujo javnostjo potrditi svojo specifično vlogo v mednarodni skupnosti ter s tem okrepiti legitimnost svojega režima. Njena politika je bila v prvi vrsti »instrumentum regni«, plavala je visoko nad glavami ljudi kot našopirjen zmaj iz papirja in bila izraz pokroviteljskih instinktov maršala Tita, Edvarda Kardelja in njunih najbližjih sodelavcev. Kljub vsemu pa je vnašala v tretji svet misel o nacionalnem dostojanstvu, o pravici narodov do politične in ekonomske suverenosti, kar ni ostalo brez pozitivnega odmeva. V deželah, ki jih je Tito obiskal, je tisk poudarjal, da ima Jugoslavija posebno nalogo v Aziji in Afriki kot edina »spoštovanja« vredna država razklane Evrope. To »breme belega človeka«, ki so mu ga nalagali, mu je seveda godilo, vlivalo pogum ter krepilo upanje v velike koristi, ki naj bi jih bila deležna njegova država. Ko se je 7. marca 1958 vrnil z afro-azijske turneje, je množici na beograjski železniški postaji spregovoril o pomembnih ekonomskih možnostih za jugoslovansko industrijo na novih trgih, s katerih bo mogoče uvažati proizvode, »ki jih potrebujemo mi«.[22]

Sovjetski tisk je sprva ignoriral potovanje maršala Tita, nato pa se je pridružil kitajskim napadom in očitkom, da ni nič drugega kot imperialistični lakaj. Zahod pa je kmalu popravil prvotno sodbo, ki je bila prav tako negativna, in začel gledati na maršalov poseg v svoja bivša kolonialna posestva na bolj razčlenjen način. Ni bilo namreč mogoče spregledati, da vnaša, ne glede na marksistično ideologijo, v zaostalo stvarnost Afrike in Azije nekaj zmernosti in tako prispeva k slabitvi moskovskega in pekinškega vpliva v tem prostoru. »Če ga pustimo, da bo delal po svoje,« je trdil angleški ambasador v Beogradu, »bo Tito verjetno škodoval sovjetsko-kitajskim pozicijam v Aziji bolj, kot lahko storimo mi s političnimi sredstvi.« Treba ga je torej podpreti, a nadvse previdno, da Pekingu in Moskvi ne bi nudili priložnosti ožigosati jugoslovanskega maršala kot trojanskega konja imperialistov. Zaradi tega, je priporočil ambasador, naj časopisi ne pokažejo prevelikega navdušenja nad njegovim delovanjem.[23]

---

[1] *PRO, FO 371/118007/RY1011/1.*
[2] *Koča Popović, Zapisi iz pokojne prošlosti, Vreme, 9. XII. 1991, str. 36.*
[3] *Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Fond 575, 1, 323.*
[4] *P. Maurer, La réconciliation soviéto-yougoslave 1954–1958, Delval, Cousset, Suisse, 1991, str. 68.*
[5] *PRO, FO 371/118027/RY 10338/98.*
[6] *E. Kardelj, Spomini, Boj za priznanje in neodvisnost Jugoslavije, 1944–1957, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1980, str. 147.*
[7] *Survey of International Affairs, 1955–1956, by Geoffrey Barraclough and Rachel F. Wall, Oxford University Press, London, Toronto, New York, 1960, str. 137.*
[8] *D. Bekić, n. d., str. 621, 622.*
[9] *NAUS, 768.00/12–1454.*
[10] *PRO, FO 371/12489/RY10338/41.*
[11] *C. G. Ströhm, Ohne Tito, kann Jugoslawien uberleben?, Bastei-Lübbe, Styria, Graz, Wien, Köln, 1976, str. 91.*
[12] *Veljko Mićunović, Moskovske godine, 1956–1958, Liber, Zagreb, 1977, str. 93.*
[13] *V. Mićunović, n. d., str. 93.*
[14] *PRO, FO 371/124290/RY10338/73.*

[15] *M. Dedijer, Dokumenti 1948, knj. III, n. d., str. 646, 647.*
[16] *M. Dedijer , n. d., str. 651–666.*
[17] *FRUS, 1958, X., str. 313*
[18] *Survey of International Affairs, 1956–1958, by G. Barraclough, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1962, str. 531.*
[19] *Franc Šetinc, Vstop in sestop, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1989, str. 32.*
[20] *E. Kardelj, Spomini, n. d., str. 154–156.*
[21] *FRUS, 1958, X. str. 323.*
[22] *PRO, FO 371/145114/RY1022/12.*
[23] *PRO, FO 371/145114/RY1022/12.*

16. poglavje

ČAS NEZAUPANJA, OVADUŠTVA IN STRAHU

Izvenblokovska politika, ki ji je Jugoslavija proti koncu petdesetih let dala še poseben zagon, je seveda zahtevala znatne finančne žrtve. Državam v razvoju, s katerimi je beograjska vlada navezala stike, je bilo namreč treba nuditi velike kredite, če naj bi kupovale jugoslovanske industrijske proizvode. Cejlon, Etiopija, Sudan, Združena arabska republika in Indonezija so tako dobile na desetine milijonov dolarjev – prek sto milijonov samo v letih 1959 in 1960 – po nizki obrestni meri, kar je pri marsikaterem politiku omenjenih držav vzbujalo nemajhno začudenje. »Od kod vsa ta gotovina?« se je spraševal podsekretar sudanskega zunanjega ministrstva. »Konec koncev nismo tako različni. Tudi oni imajo bosopeto gospodarstvo.«[1]

Ta ugotovitev je bila samo delno pretirana. Proti koncu petdesetih let sta Jugoslavijo še vedno pestili kronično pomanjkanje žita in nizka kmetijska proizvodnja (ena najnižjih v Evropi), ki jo je bilo mogoče dopolniti samo z uvozom hrane iz ZDA. Bremenili pa so jo tudi dolgovi v tujini, zapleten sistem trgovinske menjave z Zahodom, nesorazmerno visoki izdatki za vojsko (kar 16 odstotkov bruto narodnega produkta), velik primanjkljaj v plačilni bilanci in močni inflacijski trendi, ki so vzbujali splošno nezadovoljstvo. Režim je že v letih 1954 in 1955 skušal na to reagirati z reformo gospodarskega sistema, ki je bil uvod v drugi petletni plan, osredotočen seveda na investicijsko politiko. Leta 1957 so ga zasnovali tako, da so se vsaj delno odpovedali mitu težke industrije in povečali proizvodnjo potrošnih dobrin ter investicije v kmetijstvo, stanovanja in transportno infrastrukturo. Ta prehod pa naj bi izpeljali brez ideoloških in političnih koncesij Zahodu, kot je med svojo misijo v Washingtonu novembra 1954 poudaril Svetozar Vukmanović-Tempo. »Tudi tokrat je naše ljudstvo pripravljeno prej jesti travo kot pa se odpovedati neodvisnosti dežele.«[2] Te trde besede pa je omilil Tito, ko je julija 1955 v Karlovcu dejal, da je zdajšnja generacija že več kot zadosti garala za obnovo države, da ima pravico živeti bolje in da je treba pustiti nekaj dela tudi za prihodnje rodove.

Reformo so še pospešili dogodki na Madžarskem in Poljskem, ki so vznemirili oblasti in jih spodbudili, da so prisluhnile delavskemu nezado-

voljstvu, zvišale plače in začele dajati potrošniške kredite. Da bi poživile popularnost režima, so okrepile samoupravljanje in avtonomijo republik, predvsem pa poleti 1955 vpeljale nov sistem »komun«, ki naj bi ustvaril v Jugoslaviji temeljno demokracijo, osnovano na združenjih neposrednih proizvajalcev. Komunam, ki naj bi štele po 20.000 prebivalcev, je bila dana pristojnost – seveda v točno določenih mejah – da v svojem prostoru oblikujejo gospodarsko, prosvetno in socialno politiko, uvajajo poleg državnih tudi svoje davke, vlagajo v podjetja in posegajo v njihovo upravo. To drobljenje oblasti – ki pa je bilo relativno, saj je država obdržala nadzor nad tremi četrtinami investicijskih skladov – pa ni povečalo demokracije, temveč le okrepilo lokalne mogočneže, ki so pogosto vodili ekonomsko politiko na kratkoviden, nič kaj racionalen način. Toda sredi petdesetih let se nihče ni upal napovedati, da stvari na dolgi rok ne bodo funkcionirale. Še več, želja po ustvarjanju novih socialnih oblik, ki naj bi družbo osvobajale etatizma, je 25. junija 1957 doživela potrditev na I. kongresu delavskih svetov, demonstrativno sklicanem komaj pol leta po propadu podobnega eksperimenta na Madžarskem in Poljskem. Na njem so razglasili, da delavci ne bodo več dobivali »obračunskih« plač, značilnih za administrativno obdobje, temveč bodo samostojno razporejali dohodke svojih podjetij: vse to v pričakovanju, da bodo kolektivi, zainteresirani za čim večji zaslužek, znižali proizvodne stroške, zvišali pa delovno storilnost.

Liberalizacijo gospodarstva in uvajanje samoupravljanja tudi v storitveni in administrativni sektor so spremljala bolj tolerantna stališča v intelektualnem življenju in večja pravna gotovost, ki jo je leta 1959 potrdil tudi novi (že tretji) kazenski zakonik. Ta politika, ki je nosila etiketo »humanega socializma« in je hotela biti nadomestek za demokracijo, je bila glede na razvojno stopnjo okolja udejanjena v različnih delih države različno. Toda tudi tam, kjer je bil režim bolj liberalen, ni bilo dovoljeno prestopiti meja, ki sicer niso bile javno opredeljene, a kljub temu prisotne v splošni zavesti. Kdor jih ni upošteval, je to storil na lastno odgovornost. V Sloveniji je bila tako prepovedana *Revija 57* že leto dni po začetku izhajanja, Jože Pučnik, eden njenih najpogumnejših sodelavcev, pa obsojen na deset let strogega zapora. Podobni dogodki niso bili redki, saj je bilo v letih 1954–58, kakor je priznal sam Tito, brez sodbe interniranih na tisoče ljudi. Čeprav vsega tega niso obešali na veliki zvon, je ta praksa zgovorno pričala, da je Jugoslavija še vedno v kleščah zaprte oligarhije, ki v svojih rokah drži vso gospodarsko, socialno in politično moč. »Zveza komunistov in jugoslovanska vlada sta zmagali v bitki s Stalinom za avtonomijo,« je zapisal Anton Vratuša, »jugoslovansko vodstvo pa ni dobilo bitke proti stalinizmu.«[5] Državni vrh se je še vedno opiral na vojsko in na Udbo, ki se je po madžarskih dogodkih okrepila, čeprav je postala v svojem delovanju bolj diskretna. ZKJ je sredi petdesetih let doživela drastično čistko, a je na koncu desetletja znova štela osemsto tisoč članov. Med intelektualci se je sicer uveljavljal vedno bolj kritičen odnos do nje, med mladimi pa se je širila velika apatija, toda v partijske vrste so vendar stopali vsi tisti, ki so želeli napraviti kakršnokoli še tako skromno kariero. Tisti, ki so bili bolj drzni in podjetni, pa so se pogosto odločali za beg v tujino. Ta pojav je v drugi polovici petdesetih let

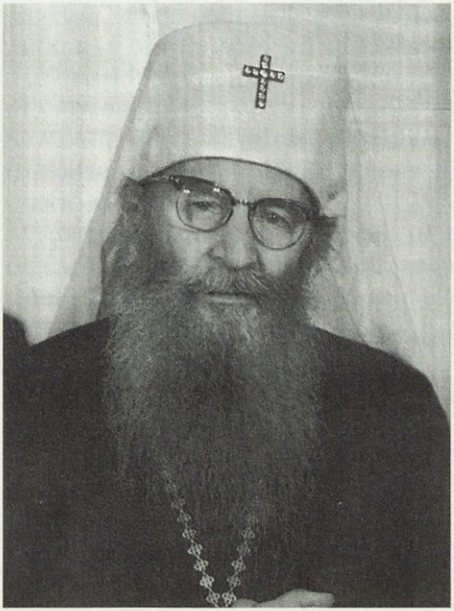

GERMAN,
patriarh Srbske pravoslavne cerkve

dosegel take razsežnosti (v Avstriji in Italiji so zabeležili okoli 2.000 »ekonomskih« ubežnikov na mesec), da je postal očiten pokazatelj nezadovoljstva mladih s Titovim režimom.

Ne glede na vse to je ob koncu desetletja zavladalo mirnejše vzdušje, ki je prispevalo k izboljšanju odnosov med oblastjo in verskimi skupnostmi. To velja predvsem za pravoslavno cerkev: kljub temu, da je bil leta 1954 črnogorski metropolit Arsenije obsojen na 11 let ječe, ker se je upiral ustanovitvi duhovniških društev, njen novi patriarh German ni skrival želje, da si pridobi simpatije režima. Do vidne razjasnitve pa je prišlo celo v odnosih države s katoličani, ki so jih komunisti dolgo videli kot nevarne nasprotnike večje enotnosti med jugoslovanskimi narodi. Leta 1958 so slovenski in hrvaški škofje prvič po drugi svetovni vojni lahko opravili obisk pri papežu, leta 1960 pa so oblasti dovolile, da so kardinala Stepinca, ki je umrl v konfinaciji, pokopali v zagrebški katedrali z vsemi častmi. Ta korak je opogumil škofe, da so se oktobra istega leta zbrali v hrvaškem glavnem mestu in izdelali memorandum, v katerem so našteli probleme, ki bi jih bilo treba rešiti za ponovno vzpostavitev dialoga med cerkvijo in državo. Memorandum ni ostal brez odgovora, to pa je pozitivno vplivalo tudi na odnos svete stolice do Beograda. Vse bolj intenzivni stiki z afro-azijskimi deželami, med katerimi je bilo veliko islamskih, so pogojevali tudi zadržanje režima do muslimanske skupnosti, ki se je, čeprav z odporom, sprijaznila s politiko modernizacije, za katero so se na začetku desetletja odločile oblasti s tem, da so ženskam prepovedale nositi feredžo. Še več, s svojimi mošejami in medresami je postala paradni konj, s katerim so se jugoslovanski oblastniki radi postavljali pred visokimi gosti iz arabskega sveta.

Vsi ti premiki in reforme pa so potegnili na površje, sprva skoraj

neopazno, narodnostna nasprotja, za katera se je zdelo, da so jih v povojnih letih dokončno presegli. Na kongresu leta 1952 so komunisti opozarjali na ta uspeh kot na eno svojih največjih zaslug, pri čemer niso priznali, da se je treba zahvaliti zanj le policijski prisili. Trditvi, da samo ZKJ lahko obvaruje državo pred medetničnimi spopadi, ki so jo najvišji politični predstavniki pogosto ponavljali, so na splošno pritrjevali tudi na Zahodu. Toda za pročeljem »bratstva in enotnosti«, te jugoslovanske variante proletarskega internacionalizma, so bili odnosi med raznimi narodi, posebej med Srbi in Hrvati, vse prej kot idilični. Na začetku decembra 1951 je prišlo po zmagi hrvaškega Dinama nad beograjsko Crveno zvezdo v Zagrebu do »šovinističnih« demonstracij, kar je Kocbeku narekovalo, da v svoj dnevnik zabeleži »strašno« resnico: »V Beogradu je takšno besno sovraštvo do Hrvatov, v Zagrebu pa do Srbov, da bi se oboji v začetku vojne ali v začetku državnega nereda tako streljali, klali in mučili kakor še nikoli v zgodovini. Spričo te ugotovitve, ki se stalno tiho ponavlja, je inkriminiranje četnikov in ustašev danes že absurdno odvečno. Kdor količkaj z lastno glavo misli, ve, da je pod plaščem čezmernega reda in nasilne, bogaboječe discipline skrit strašen nered, ki se v njem polagoma kotijo bacili najhujših človeških nadlog. Vsi spimo na vulkanu, ki lahko ob najmanjšem pretresu izbruhne.«[4] Sam Bakarić pa je iskreno priznal v intervjuju za *Politiko*: »Hrvaško-srbska antipatija je med nami še močno prisotna.«[5]

Čeprav že prej ni manjkalo konfliktov med republikami in zvezo glede razdeljevanja sredstev iz investicijskih skladov, je napetost sredi petdesetih let dobivala vedno določnejše oblike. V severnih republikah, v Sloveniji in Hrvaški, ki sta bili bolj razviti in sta imeli zaradi habsburške dediščine tudi boljšo administracijo, se je poleg tega znova začela pojavljati nestrpnost do »bizantinskega« Beograda in njegovih centralističnih metod, čemur se je pridružilo še odklonilno stališče do manj razvitih delov države. Te pokrajine so bile naseljene s 36 odstotki vsega prebivalstva in so obsegale 40 odstotkov celotnega ozemlja. Razprostirale so se od Like prek severne Dalmacije, Bosne in Hercegovine do Makedonije ter v celoti zajemale Črno goro in Kosovo. Terjale so ogromne vsote denarja, vendar ga niso vedno najbolje uporabljale. Finančna krvavitev, ki so jo »razviti« morali prenašati, je povzročala v Ljubljani in Zagrebu marsikatero nezadovoljstvo in zahtevo, da je treba razpoložljiva sredstva upravljati in deliti na bolj preudaren način. V tem smislu je zgovorna razprava, ki se je vnela v skupščini ob načrtu za izgradnjo Skenderije v Sarajevu in jo v svojih spominih omenja Mika Tripalo. Vprašanju slovenskega poslanca, kako je bil porabljen denar za nerazvite, je sledil odgovor: »Na vas je, da dajete, na nas pa, da trošimo, kot znamo«.[6]

S krepitvijo lokalne avtonomije je vse pogosteje prihajalo do interesnih spopadov med severom in jugom, ki so ga pestili endemični problemi: demografska eksplozija, nezadostna infrastruktura in stoletna tradicija slabega upravljanja. Jug je Sloveniji in Hrvaški očital, da sta razvili kolonialno miselnost, da bogatita, ker ju režim favorizira, da uvažata iz nerazvitih področij surovine in energijo po nizkih cenah, njim pa prodajata svoje industrijske proizvode, s katerimi ne bi mogli prodreti na tujih trgih. Iz tega

je rastel spor, ki je bil videti nerešljiv, saj ni bilo mogoče nikoli ugotoviti, kot je rekel Bakarić, kdo koga izkorišča. Konflikt pa je prav kmalu presegel gospodarsko dimenzijo, kajti v bistvu je izviral iz temeljne dvojnosti jugoslovanske države. To je dobro razumel britanski diplomat, ki je že leta 1957 zapisal: »Medtem ko je Slovenija kljub komunizmu dosegla visok življenjski standard, ima Črna gora kolikor toliko znosen standard prav po zaslugi komunizma.«[7]

V Sloveniji, ki je bila prisiljena dajati zvezni vladi 10 odstotkov svojega bruto narodnega dohodka, se je splošno nezadovoljstvo izrazilo že konec januarja 1958, ko je v Trbovljah izbruhnila prva velika stavka po vojni. Štiri tisoč rudarjev je prekrižalo roke in zahtevalo boljše plače. S svojo odločitvijo so povsem presenetili oblasti, ki so se morale soočiti z nepredvidenim vprašanjem: kako je mogoče stavkati v državi, kjer je na oblasti ljudstvo, ki vlada z ljudstvom za ljudstvo? Čeprav je Tito obsodil stavko kot delo »imperialističnih sil« in »sovražnih elementov«, je značilno, da je izvršni komite 17. februarja, na predvečer VII. kongresa ZKJ, poslal članom partije pismo, v katerem je z dokajšnjo odkritosrčnostjo spregovoril o politični in moralni krizi sistema. Z argumenti, ki niso bili daleč od Djilasovih, je grajal korupcijo partijskih funkcionarjev, birokratizem in privilegije ter prvič priznal, da so se v Jugoslaviji pojavile partikularistične, nacionalistične in šovinistične težnje.

Ne glede na odkritost, s katero so jugoslovanski voditelji naštevali napake sistema, pa je v njihovi analizi manjkala temeljna ugotovitev, da se je na sceni pojavila nova potencialno oporečniška generacija. Za včerajšnje revolucionarje, ki so bili že krepko v srednjih letih in so se z oblastjo navzeli konformistične in avtoritarne miselnosti, je bila ta resnica pretrpka, da bi jo mogli sprejeti. Tako je mogoče razložiti tudi Titovo jezno reakcijo maja 1959 ob študentskih demonstracijah na zagrebški univerzi, ki so izbruhnile na videz zaradi slabe hrane v menzi, v resnici pa zaradi nezadovoljstva mladih s stvarnostjo, temelječo na laži. Generacijski konflikt, ki se je začel nakazovati, je najbolje razviden iz izjave Vladimirja Bakarića, ko je označil študentske demonstracije kot huligansko početje, češ da jih nikakor ni mogoče primerjati z demonstracijami, pri katerih je pred vojno sam sodeloval. Ljudje na oblasti niso več mogli razumeti nemira med mladimi, v prepričanju, da izboljšanje gospodarskega položaja v drugi polovici petdesetih let potrjuje pravilnost njihove politike in ne daje opravičila za protest.

Ritem gospodarskega razvoja je bil v teh letih res izreden, saj se je Jugoslavija kljub težavam, iracionalnostim in stihiji, ki so zaznamovale njeno povojno obdobje, uvrstila med države z največjo proizvodno rastjo na svetu. To je bilo mogoče zaradi skromnih izhodišč kakor tudi zaradi spretne diplomacije do Vzhoda in Zahoda, velikih investicij v industrijo (25 do 30 odstotkov bruto narodnega proizvoda), cenene delovne sile in delne ukinitve birokratskega nadzora nad podjetji. Vzpon produktivnosti v industriji in celo v kmetijstvu je zagotovil prebivalstvu nekaj blaginje, ki vendar ni bila zanemarljiva v primerjavi z življenjskimi razmerami drugih socialističnih držav. Na cestah so se pojavili zasebni avtomobili, v hišah električni gospodinjski stroji, trgovine so se napolnile z blagom široke potrošnje, ki ni bilo

več nedosegljivo, potem ko so plače leta 1958 povečali za približno sedem odstotkov. Čeprav je povprečni dohodek na prebivalca znašal 350 dolarjev letno, kar je bilo sicer še enkrat več kot pred vojno, pa je bil v primerjavi s povprečjem na Zahodu še vedno zelo nizek. Toda jugoslovanski voditelji so opozarjali, da je bila jugoslovanska razvojna raven leta 1945 primerljiva z ameriško na koncu 18. stoletja, deset let kasneje pa je že dosegla ameriško s konca 19. stoletja.

Jugoslovanski gospodarski čudež – drugo petletko so izpolnili v štirih letih – je spremljalo hitro razslojevanje kmečkih množic, ki so zaradi ideoloških eksperimentov, katerih žrtev so bile, izgubile zaupanje v prihodnost kmetijstva. Tako se je začel oblikovati nov družbeni sloj delavcev-kmetov, ki so se preselili v mesta ali ostali na podeželju, vendar se niso več ukvarjali izključno z obdelovanjem zemlje. Močna »okrepitev delavskega razreda« (samo 48 odstotkov prebivalstva je ostalo na vasi) se je seveda kmalu izkazala kot dvorezni nož. Prenaseljenost mest je namreč povzročila velikanske težave, ki so prišle do izraza predvsem v naraščajočem prestopništvu in v vedno hujših zdravstvenih problemih. Istočasno je postalo pereče vprašanje, kako zagotoviti delo tistim, ki so se hoteli zaposliti v industriji. To je spodbujalo lokalne oblasti, še posebej na slabo razvitih območjih, da so podpirale gradnjo tovarn, ne da bi se kaj dosti spraševale o njihovi gospodarski upravičenosti.

Kljub uspešnemu napredovanju jugoslovanske družbe so se voditelji zavedali, da je dosegla stopnjo, ko je bilo treba razmisliti, kako naprej. Leto 1960 je bilo v tem smislu odločilno: proizvodnja je obdržala visoko stopnjo rasti, za 16 odstotkov presegla proizvodnjo iz leta 1959 in kar za 70 odstotkov iz leta 1956. Postalo je očitno, da inštrumenti, koristni v prvih etapah razvoja, niso več primerni za vse bolj razvejeno in zapleteno gospodarstvo, ki se je skušalo vključiti v mednarodne tokove. Trenutek je bil torej primeren za še en odmik od togih metod planiranja in za korak dalje k tržnemu gospodarstvu. Neizogibno je bilo, da sta se ob tem problemu oblikovali in spopadli dve struji, ki sta zastopali nasprotna stališča: »liberalna« je bila mnenja, da je potrebno razvijati samoupravljanje, vztrajati pri demokratizaciji in decentralizaciji države (seveda v mejah sistema) ter zagotoviti večjo samostojnost republikam. »Konservativci« pa so bili povsem nasprotnega mnenja. Poudarjali so, da je samoupravljanje že dovolj razvito, da problemi nastajajo zaradi prešibke centralne oblasti, ki ni sposobna pospešiti akumulacije sredstev in učinkovito planirati ter usmeriti gospodarstva na pot socializma. Predstavniki te struje so bili proti upoštevanju tržnih zakonitosti, češ da vodijo v kapitalizem, anarhijo in v popuščanje zahodnim miselnim vzorcem. Po njihovem mnenju bi bilo potrebno za boj proti korupciji in splošni krizi vrednot, za rešitev revolucije same ponovno spremeniti ZKJ v »dejavnik moči«.

Razprava je imela tudi narodnostno ozadje, čeprav tega ni nihče jasno povedal. Konservativni krogi so namreč gojili misel o izrazitejši integraciji države ne samo na gospodarskem in političnem, temveč tudi na kulturnem področju. Ne da bi jo omenjali, so se tako navezovali na stalinistično doktrino, po kateri je narod kapitalistični, torej prehodni pojav. V Jugoslaviji

je bil med osvobodilnim bojem kapitalizem poražen, zato obstoj različnih narodov nima več opravičila, saj so se etnični interesi zlili z interesi delovnega ljudstva. Nastopil je torej trenutek, ko je treba podpreti oblikovanje ene same nacionalne in kulturne skupnosti z enim samim jezikom, srbohrvaščino. Takšna celovitost se je že uveljavila v vojski in v skupščini, kazala pa se je tudi na vsedržavnih manifestacijah. Kdor se je drznil glasno podvomiti o njeni upravičenosti, je bil takoj proglašen za sovražnika bratstva in enotnosti. V drugi polovici petdesetih let, posebno po uvedbi komunalnega sistema, ki je prevzel marsikatere pristojnosti republik, je ta težnja postala tako očitna, da je globoko vznemirila slovensko politično elito, celo samega Kardelja, čeprav je bil v mladosti pristaš Stalinove doktrine in je še leta 1953, ob 10-letnici Kočevskega zbora, povzdigoval socialistično skupnost delovnega ljudstva kot stvarnost, ki presega posamezne narode in njihove lokalne kulture. Leta 1957 je ponovna objava njegove predvojne knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* pomenila prvi znak razhajanj o tem problemu v samem vrhu. Partijski ideolog je namreč knjigi dodal obsežen uvod, v katerem odklonilno govori o ponovnem pojavljanju »integralnega jugoslavizma« in trdi, da lahko pride do skupne zavesti med raznimi jugoslovanskimi narodi le s krepitvijo socialističnih odnosov, toda v skladu s samostojnim razvojem in enakopravnostjo vseh. »Táko jugoslovanstvo ne le da ne mori svobodnega razvoja nacionalnih jezikov in kultur, ampak ga, nasprotno, predpostavlja.«[8]

Ta avtoritativni poseg pa ni utišal tistih, ki so skušali čimbolj omejiti avtonomijo republik, češ da so preveč prežete z nacionalizmi, in so stavili na komune kot na skupnosti, ki še najbolj ustrezajo socializmu (in se dajo lažje obvladati iz centra). Na VII. kongresu ZKJ aprila 1958 se je pojavil celo predlog, da bi ukinili republike in tako pospešili postopno stapljanje jugoslovanskih narodov. Ta zamisel sicer ni prodrla, vplivala pa je na oblikovanje formularjev za popis prebivalstva leta 1961, kjer so med etničnimi kategorijami uvedli tudi naziv »Jugoslovan«. Po približno dvajsetletnem premoru je torej »jugoslovanstvo« spet postalo vrednota – zdaj ne več monarhičnega, temveč socialističnega režima – ki naj bi amalgamirala narode in kulture v federaciji. Ta težnja pa je preveč spominjala na velikosrbstvo in unitarizem, da ne bi sprožila resnega vznemirjenja, še posebej v Sloveniji. Leta 1961 je srbski pisatelj Dobrica Ćosić, ki je bil blizu Rankoviću, opozoril v zagrebškem *Telegramu* na težave v odnosih med republikami in menil, da bi »vampirski nacionalizem« lahko premagali z njihovo ukinitvijo. »Oprostite, kako ste rekli?« je bil naslov odgovora enega najmarkantnejših slovenskih intelektualcev Dušana Pirjevca, ki je z vso silo svojega bojevitega značaja (in ne brez Kraigherjevega in Kardeljevega kritja) zavrnil unitaristične in centralistične »pijavke« ter s tem začel polemiko, ki je v Jugoslaviji spet izpostavila nacionalno vprašanje.[9]

Nad vsemi temi nasprotji pa je lebdel konflikt, ki se je proti koncu petdesetih let pojavil znotraj trojice na samem državnem vrhu. Tito, Kardelj in Ranković so se dotlej, tako se je zdelo, dopolnjevali v popolni simbiozi. Kardelj se je ubadal s teoretičnimi vprašanji, Ranković je bil trda roka režima, Tito pa je predstavljal najvišjo oblast. To harmonično sodelovanje

pa je nasedlo na čeri pohlepa po moči vsakega od njih, pohlepa, ki sta ga podžigali maršalova starost in misel na nasledstvo. Nanj sta računala tako Kardelj kot Ranković, ki sta, hote ali nehote, postala glasnika lastnih etničnih središč, različnih miselnosti, tradicij in teženj, iz katerih sta izhajala. Koča Popović je sicer pretiraval, ko je dejal, da je Kardelj slovenski nacionalist, vendar je očitno, da so ga mimo vseh ideoloških prepričanj opredeljevale v svet odprte vrednote slovenske družbe in njena srednjeevropska dediščina. Prepričan je bil, da je prihodnost Slovenije v skupnosti z jugoslovanskimi narodi, vendar se ni zavzemal za to, da bi jo večinska stvarnost vsrkala vase, pač pa da bi se ta – očitno znotraj sistema, ki si ga je sam zamislil – prilagodila ekonomskemu in kulturnemu utripu njegove domovine. »Naš učo«, kot ga je ironično imenoval Ranković, je bil za uresničitev svojih družbenih projektov pripravljen tudi na taktično popuščanje, ne da bi se pri tem odrekel svoji globalni zasnovi. Isto bi lahko rekli za Rankovića, le da je ta verjetno imel bolj stvarne predstave o civilni zrelosti jugoslovanske družbe in o njenih razvojnih možnostih. Tudi on ni bil srbski nacionalist, čeprav se ni mogel odtegniti miselnosti, načrtom in interesom svojega izvornega okolja ter njegovemu strahu, da se »katoliški sever« ne okrepi preveč na škodo »pravoslavnega juga«. Pomenljivo je, da je do razhajanja med njima prišlo prav ob prvi resni socialni krizi režima, ob stavki v Trbovljah. Ranković se je zavzemal za to, da bi jo zadušili z vsemi sredstvi, tudi z uporabo milice. Toda Kardelja in na splošno Slovence je misel, da bi šli

JOSIP BROZ TITO *v razgovoru z* ALEKSANDROM RANKOVIĆEM, *šefom Udbe in dolgoletnim sekretarjem za notranje zadeve*

z miličniki nad rudarje, preveč spominjala na pekoče izkušnje s kraljevim režimom, da ne bi – tudi s Titovo podporo – ignorirali ukazov ministra za notranje zadeve ter skušali rešiti konflikt »s političnimi sredstvi«.[10]

Tito je seveda dobro vedel, za kaj gre v bitki, ki je divjala okoli njega, zato je bil upravičeno zaskrbljen. Niti najmanjšega namena ni imel, da bi se odpovedal oblasti, nasprotno, po pomiritvi z Rusi v letih 1955 in 1956 ji je dal še bolj avtokratski ton. Začel se je obnašati – tako je zapisal Koča Popović – kot absolutni vladar, sumničil je vse, ki bi ga lahko ogrozili, obenem pa privilegiral tiste, ki so gojili kult njegove osebnosti. Kljub temu da se je imel za »starega boljševika«, je v resnici spominjal na avtokrata, ki skuša v imenu diktature proletariata, zavestno ali ne, ohraniti predvsem lastno oblast. Svoj interes je vedno bolj istovetil z interesom partije, ki naj bi bila enotna, organizirana po načelu demokratičnega centralizma, brez notranjih konfliktov, opozicije ali frakcij. Jasno je, da mu je bil vdani Ranković manj nevaren kot nemirni Kardelj, ki si je drznil, bolj ali manj v skladu z Djilasovimi idejami, še vedno zastavljati vprašanje o hegemonistični vlogi partije in možnosti večje demokracije znotraj jugoslovanske družbe. Na prehodu iz petdesetih v šestdeseta leta je torej Tito za svojega političnega zaveznika izbral Rankovića. Kot se je izvedelo pozneje, sta v tistem času delila oblast samo še z generalom Gošnjakom, šefom vrhovnega štaba, pri tem pa ignorirala vse partijske in državne institucionalne organe. Tako ni bil izvršni komite v petintridesetih mesecih sklican niti enkrat, ko pa se je na koncu sestal, so bili na dnevnem redu povsem postranski problemi.

Prav v tem času pa je postalo jasno, da je prelom z Rusi vsaj za nekaj časa nepopravljiv in da Jugoslavija ne bo preživela, če ne bo navezala boljših odnosov z Zahodom. Pa ne samo z Ameriko, temveč tudi z Evropo, kjer sta se začeli uveljavljati kar dve novi gospodarski telesi: Evropska gospodarska skupnost (EGS) in Evropska skupnost za svobodno trgovino (EFTA). Ne ene ne druge Beograd sicer ni pozdravil z navdušenjem, saj ju je razlagal kot dokaz egoizma bogatih, ki se zapirajo v svoje meje, ni ju pa mogel prezreti. V teh razmerah so pridobili težo argumenti liberalcev, čeprav so se morali soočati z resno opozicijo. Aprila 1960 so na V. kongresu SZDL jugoslovanski voditelji s poudarkom govorili o samoupravi, decentralizaciji, svobodni izmenjavi mnenj kot elementih, značilnih za lastno koncepcijo socializma. Razglašali so, da so njihove ideje in praksa različne od tistih na Vzhodu in Zahodu, da so najbolj primerne za Jugoslavijo, morda pa tudi za dežele v razvoju. Sam Tito je v svojem posegu visoko ocenil samoupravno izkušnjo, češ da pomeni njen uspeh tudi začetek odmiranja države. Januarja 1961 je bil sprejet nov petletni plan, ki so ga bili Slovenci pripravljeni podpreti samo pod pogojem, da pride do temeljitega prestrukturiranja gospodarstva. Razprava je bila tako vroča, da so njihovi poslanci v znak protesta celo zapustili skupščino. Tem notranjim pritiskom so se pridružili tudi zunanji. Jeseni 1960 je Washington uradno spomnil beograjsko vlado, v kolikšni meri so njeni razvojni načrti odvisni od ameriške naklonjenosti, in jo povabil, naj vodi v tretjem svetu politiko, ki bo bolj obzirna do zahodnih interesov. Ker ta opomin ni zalegel, se je ameriški kongres odločil, da Jugoslaviji preneha dajati finančno pomoč. Beograd se je znašel v hudi kreditni stiski in se je

v iskanju podpore obrnil na Mednarodni denarni sklad, ki pa je v zameno zahteval sprostitev norm glede zunanje trgovine. Jugoslovanska vlada je odgovorila pritrdilno, to pa je prepričalo ZDA, Veliko Britanijo in druge zahodne države, da ji odobrijo kredit v višini 275 milijonov dolarjev, kar je bilo enako primanjkljaju v njeni plačilni bilanci. Pri reševalni akciji, ki je temeljila na upanju, da bo gospodarska reforma pozitivno vplivala na Titovo notranjo in zunanjo politiko, so sodelovali tudi zahodni Nemci, potem ko so se na tajnih pogajanjih s predstavniki Beograda dogovorili, da bo jugoslovanski tisk omilil svoje napade na načrt ponovne (tudi atomske) oborožitve, ki ga je gojila Adenauerjeva vlada. V skladu s temi manevri je zvezna skupščina 20. marca 1961 odobrila dvaintrideset zakonov, s katerimi niso samo odpravili predpisov, ki so zavirali zunanjo trgovino, temveč tudi zrahljali birokratski nadzor nad podjetji. Proizvajalcem so priznali večje pristojnosti pri upravi in delitvi dohodka, izdelali so novo davčno politiko, banke pa spremenili iz vladnih agencij v samostojne organizme. Edini med socialističnimi državami so uvedli konvertibilnost valute, da bi se aktivneje vključili v mednarodno tržišče in lažje pristopili k Splošnemu carinskemu in trgovinskemu sporazumu (GATT).

Reforma je bila sprejeta z odobravanjem v tistih okoljih, kjer so bila podjetja aktivna, predvsem v Sloveniji, kjer so celo govorili, da je za razvite republike napočil čas hitrejšega razvoja, medtem ko naj bi nerazvite skušale doseči iste rezultate v prihodnjih desetih letih. V slednjih pa je vzbudila marsikateri dvom, češ da bo nova filozofija dobička in konkurenčnosti poglobila razlike med republikami ter v imenu »vulgarne gospodarske logike«, tuje socialističnim idealom, spodkopala proletarsko solidarnost. Milentije Popović, sekretar zvezne SZDL in ugleden pristaš reforme, je nasprotno trdil, da gre za eno najpomembnejših revolucionarnih etap v razvoju Jugoslavije, saj je »zakon dohodka« tisti temelj, na katerem bodo nastali novi družbeni odnosi. Uničil bo namreč »zakon profita«, ki je značilen za kapitalizem, in »zakon državne dobiti«, tipičen za obdobje administrativnega socializma. Kmalu pa je postalo jasno, da so posegi, ki naj bi prispevali k novemu ekonomskemu zagonu, zarezali premalo globoko. Osrednje oblasti so namreč še vedno ohranile preveč pristojnosti pri oblikovanju cen, razdeljevanju investicijskih fondov in nadzoru trgovine s tujino. Z druge strani je ekonomski razvoj že celo leto kazal znake preobremenjenosti zaradi velikih investicij in nesorazmerno visokih plač. Ogromna rast pogosto nepotrebnega uvoza, ki je zvišal deficit trgovinske bilance za 60 odstotkov, in pomanjkanje surovin, ki jih zaradi težav s krediti ni bilo mogoče več uvažati, sta še zaostrila položaj. K temu je prispevalo tudi dejstvo, da je bila potrošnja močnejša od proizvodnje, kar pomeni, da je postajal jugoslovanski izvoz vse manj konkurenčen. V takih razmerah so se že spomladi 1961 vodstva mnogih podjetij v Bosni in Hercegovini, Črni gori, Makedoniji in Srbiji odločila, da v skladu z novimi normami odpustijo odvečno delovno silo – prvič v kaki socialistični državi. Medtem se je tudi inflacija nevarno zvišala, saj so se številni kolektivi, kljub izredni zapletenosti sistema odločili namesto za investicije v infrastrukturo za zvišanje osebnih dohodkov (predvsem na menadžerski ravni). Reforma torej ni okrepila »socialne discipline«

in »socialistične odgovornosti« delavskega razreda, kot so upali njeni zagovorniki, temveč zanesla v marsikatero podjetje val anarhije in dokazala, da »proletarske množice niso ideološko dovolj trdne kot tudi človeško dovolj zrele«. Bolj trezen od te tožbe, ki je krožila med jugoslovanskimi voditelji, je bil komentar *Economista*, ki je ugotavljal, »da se pač ne gre čuditi, če so nad idealizmom prevladale normalne človeške slabosti«.[11]

Dve zaporedni slabi letini in predvsem velik padec proizvodnje so zavrli gospodarsko rast, ki je med leti 1954–1960 dosegala v povprečju kar 12 odstotkov. Jasno je bilo sicer, da je na tej ravni ne bo mogoče obdržati, toda dejstvo, da je v mesecih po reformi padla za več kot polovico, je na videz potrjevalo teze vseh tistih znotraj partije in gospodarstva, ki so ji od začetka nasprotovali. Posebno med srbskimi komunisti je bilo opaziti vedno večjo zaskrbljenost nad usodo industrijskih projektov v njihovi republiki, ki so bili v nevarnosti zaradi omejitve investicij. Toda tudi drugje so konfliktni interesi posameznih republik, ki jih je pogojevala večna pravda o stopnji gospodarske podpore nerazvitim, za katero naj zveza črpa iz skupnega sklada, povzročili resna trenja in težave. Že oktobra 1961 je Miloš Minić, predsednik izvršnega sveta republike Srbije, objavil v *Borbi* vrsto člankov, v katerih je govoril o povratku k »demokratičnemu centralizmu« kot edinem izhodu iz zagate, v katero je zašla jugoslovanska družba.

Čeprav recesija ni bila tako dramatična, kot so jo predstavljali, so glavnega zagovornika reforme Kardelja nasprotniki obtožili, da je zagrešil hudo napako. Kazalo je, da visi njegovo politično življenje na nitki, saj je bilo tudi njegovo ideološko delo povsem diskreditirano, tako da so celo razpustili študijsko skupino za pripravo novih sistemskih sprememb, ki jo je vodil. III. plenum CK je 27. novembra 1961 ugotovil, da pomeni preveč demokracije oviro pri izgradnji socializma in je, da bi »stabiliziral« položaj, ponovno prevzel kontrolo nad investicijami, industrijskim načrtovanjem, plačami in trgovino ter s tem poudaril v gospodarstvu vodilno vlogo partije. Kardeljevi predlogi o krepitvi SZDL, ki naj bi čim aktivneje vključila v politično življenje široke množice, so bili zavrnjeni, kritiko pa so doživele tudi programske ideje VI. kongresa KPJ o progresivnem odmiranju države in partije. Najbolj izraziti pristaši reform, med njimi številni Slovenci, so bili postopoma odstranjeni s svojih mest v zvezni upravi, medtem ko se je Tito vedno očitneje opiral na znane partijske dogmatike, kot so bili Gošnjak, Krajačić, Stambolić in Vukmanović. Istočasno je prišlo do živahne propagandne kampanje, ki je v imenu marksističnih vrednot imela za tarčo neodgovorno ravnanje direktorjev raznih podjetij, pa tudi egoistično politiko republiških oblasti.

Zaradi nevarnosti, da se kolo razvoja povrne k centralizmu in planskemu gospodarstvu, so nekateri najpomembnejši jugoslovanski ekonomisti sestavili »rumeno knjigo«. V njej so skušali dokazati marksistom na oblasti, da tudi v socializmu prihaja do obdobij napredka in zastoja in da reforma ni uspela predvsem zato, ker ni bila dovolj pogumna. Toda bolj kot njihove trditve je bila za nadaljnji tok dogodkov pomembna bitka, ki se je razvnela v zakulisju med liberalno in konservativno strujo in je neizbežno dobila etnične razsežnosti. Predmet razhajanj je postal osnutek plana za leto 1962,

ki je v Sloveniji kot tudi na Hrvaškem vzbudil veliko nelagodje, saj je bil očitno napisan na kožo zvezne administracije in je poudarjal njeno vlogo pri oblikovanju gospodarskega življenja. Decembra 1961 so se v zboru proizvajalcev trije poslanci vzdržali glasovanja o planu, v zveznem zboru pa je eden (podpredsednik slovenske skupščine) glasoval proti, kar se je v jugoslovanski parlamentarni praksi zgodilo prvič in je zato dvignilo precej prahu. V obrambo svojih interesov je Srbija skušala organizirati okoli sebe teritorialni blok od Vojvodine in Kosova do Bosne in Hercegovine ter Dalmacije. Poskusu, da bi v središču države ustvarili zvezo, ki bi periferiji vsiljevala svojo voljo, se niso uprli samo Slovenci in Hrvati, ampak tudi Makedonci, še vedno travmatizirani zaradi srbske prevlade v bivši kraljevini. Napetost je bila takšna, da je Tito celo zagrozil – pri tem je seveda vprašljivo, koliko je mislil resno – s svojim odstopom. To je opogumilo Rankovića, da je zahteval zase mesto generalnega sekretarja ZKJ, češ da je treba »Staremu« olajšati bremena, ki jih nosi. Nasproti pa se mu je postavil Kardelj z grožnjo, da se bo Slovenija v primeru maršalovega odstopa odcepila. Kljub temu je bilo Tita, po besedah Vladimirja Bakarića, težko prepričati, naj ne vztraja pri svoji odločitvi.[12] Pri tem pa si seveda ni težko predstavljati, da je Rankoviću njegovo drzno zahtevo kljub vsemu hudo zameril.

Do najostrejšega spopada je prišlo med 14. in 16. marcem 1962 na izredni seji izvršnega komiteja ZKJ, ki se jo je udeležila vsa politična elita. Na njej je Tito opozoril, da »decentralizacija pri nas dobiva pri posameznikih vse bolj značaj in smisel dezintegracije« ter zahteval dosledno spoštovanje demokratičnega centralizma. Pritegnil mu je tudi Mijalko Todorović, podpredsednik Zveznega izvršnega sveta, in s tem sprožil jedko razpravo, v kateri so bili zaradi »decentraliziranega etatizma« pod udarom predvsem Slovenci.[13] Vendar razčiščevanja kljub vsemu niso pripeljali do konca, tako da se je seja končala brez odločilne zmage ene ali druge strani, čeprav z nekaj točk prednosti za konservativce. Izvršni komite je namreč 3. aprila na člane partije naslovil pismo, v katerem je zahteval, »da napravijo red v lastnih vrstah«, opozoril na »nezdravi liberalizem« pa tudi na vedno opaznejše pojave »šovinizma, nacionalizma, lokalizma in raznih birokratskih in malomeščanskih idej«. Najbolj značilen pokazatelj ostre borbe, ki se je razmahnila med jugoslovanskimi liderji, je bila odločitev, da bodo za šest mesecev preložili predstavitev osnutka nove ustave, s katero se je začel ubadati Kardelj že na začetku prejšnjega leta. Zaradi tega je skupščina tudi za 12 mesecev podaljšala svoj mandat, obenem pa je izglasovala reorganizacijo nekaterih pomembnih gospodarskih sektorjev in uskladila njihovo delovanje. Drastično so omejili uvoz, kazenski zakonik so s posebnimi amandmaji odločno poostrili, medtem ko so 19. aprila uvedli razčlenjeno mrežo nadzornih komisij, zadolženih, da v smislu uravnilovke bedijo nad distribucijo čistega dohodka, kar je seveda pomenilo odklon od samoupravne doktrine. Da bi pojasnili ljudstvu, kaj se dogaja, so za Tita pripravili dolg govor, ki ga je imel 6. maja 1962 ob otvoritvi nove hidroelektrarne pri Splitu. V njem je maršal omenil krizo v vodstvu ZKJ in poudaril, da morajo komunisti v družbi spet prevzeti vodilno vlogo, ki so jo izgubili zaradi »nepazljivosti«. Ne da bi se spoprijel z bistvom problema, je kritiziral neplansko industriali-

zacijo, korupcijo in socialne razlike, ki so se razrastle v zadnjem času zaradi preveč liberalne klime in republiških ekonomskih lokalizmov. Odločno je nastopil tudi proti vsem različnim nacionalizmom in šovinizmom, ki so jih bili po njegovem krivi meščanski elementi in intelektualci. Slednje je obtožil, da kvarno vplivajo na mladino, ob tem pa poudaril, da so vrednote skupne socialistične kulture, bratstva in enotnosti nedotakljive in da jih nikomur ne bo dovoljeno rušiti.

Ta govor je vzbudil po vsej Jugoslaviji burne razprave, ki so izzvenele, kot je poudaril Ranković, v odločno zavračanje vsakršnih partikularizmov, lokalizmov in nacionalizmov. Prišlo je do cele vrste postopkov proti malverzacijam in gospodarskemu kriminalu, kar je v številnih podjetjih povzročilo pravo paralizo, saj si nihče ni upal prevzeti odgovornosti za katerokoli odločitev, odobriti kako investicijo ali potovanje v tujino, da bi se ne izpostavil. Pod udarom je bil posebno privatni sektor, kajti oblasti so prisilile veliko obrtnikov, da so zaprli svoje delavnice, po številnih izjavah pa se je tudi zdelo, da nameravajo dati novega zagona celo socializaciji kmetijstva. Val pravovernosti, ki je grozil, da bo preplavil vso državo, je vznemiril samega Tita, tako da je kak teden kasneje omilil svoje besede, češ da ne gre uprizarjati »lova na čarovnice«. Toda njegovo opozorilo ni našlo odmeva med konservativci, ki so se polastili nekaterih ključnih vzvodov v zvezni upravi in niso prikrivali, na kakšen način nameravajo uresničiti »bratstvo in enotnost«. Ko je Vida Tomšič kot članica CK ZKJ pozdravila jugoslovanske študente 23. januarja 1963 na kongresu v Ljubljani v slovenščini namesto v srbohrvaščini, jo je Ranković zaradi tega ostro pokaral. Ničesar pa ni rekel zoper manifest, ki se je širil v Srbiji in na katerem je pisalo: »Rešimo cirilico. Rešimo svet!«[14]

Vedno izrazitejše težnje ne samo po gospodarski, temveč tudi po kulturni integraciji so povzročile nepričakovan odpor na Hrvaškem in v Makedoniji, posebno pa med Slovenci, ki so se morali aprila 1962 celo zagovarjati v Beogradu zaradi nacionalizma in separatističnih tendenc. Ameriški ambasador George Kennan, ki je mesec prej obiskal Slovenijo, je v pogovoru z lokalnimi voditelji zaznal tolikšno napetost, kakor še nikoli. Po njegovem mnenju so bili v tej republiki predstavniki komunistične partije že prisiljeni na soočanje z dilemo, »da se postavijo na čelo slovenskega narodnega gibanja ali da izgube veliko svojega moralnega vpliva«.[15] Ta opažanja so seveda imela tehtne razloge, saj je kazalo, da je v nevarnosti celoten družbeni koncept, kakršnega je zagovarjal Kardelj: prav ko je z Bakarićem oblikoval novo ustavo, je »centralizacija decentralizacije« grozila, da bo zaustavila celoten projekt, ki je bil v zagonu od decembra 1960. Prvi osnutek, ki je temeljil na poudarjeni samoupravi delavcev in občanov ter baje predvideval celo možnost konstruktivne opozicije znotraj partijskega okvira, bi morali predstaviti že konec leta 1961. Toda zaradi zasuka na desno, so ga v naslednjih mesecih tako korenito predelali, da je od prvotnega teksta, kakor je poleti 1962 sam Tito zaupal Adlaju Stevensonu, ostalo komaj kakih 10 odstotkov. Osnutek so predstavili v javno debato 20./21. septembra 1962, s tem pa se njegov iter še ni končal. Kardelj, ki je bil grobo odrinjen s političnega prizorišča in na lovu v Vojvodini lažje ranjen – govo-

rili so, da ne nakljućno – se je decembra 1962 iz protesta umaknil skoraj v nekakšno prostovoljno izgnanstvo v London, ne da bi Titu ali komurkoli sporočil, kam gre. Šele na Bakarićevo posredovanje se je vrnil v domovino, čeprav so mu na meji zaupno sporočili, naj se ne vrača, ker je v nemilosti. Spomladi 1963 je vsekakor zaključil svoje delo, tudi s podporo CK ZK Slovenije, ki se je marca tega leta postavil po robu konservativnim silam. Pri tem mu je v marsičem koristil članek, ki ga je *Pravda* objavila 10. februarja in v katerem je tako navdušeno pisala o jugoslovanski ortodoksiji, da so se mnogi zamislili nad zastavljenim trendom. Novi osnutek ustave je izzvenel tako kot kompromis, saj je na eni strani poudarjal socialistično vsebino jugoslovanske družbe, na drugi pa vendarle ohranjal bistvene prvine ljubljanskega partijskega programa.

Da bi podčrtali visoko stopnjo razvoja, ki jo je dosegla Jugoslavija, so jo iz Federativne ljudske republike preimenovali v Socialistično federativno republiko in ji s tem priznali naslov, s katerim sta se dotlej ponašali samo Sovjetska zveza in Češkoslovaška. V razpravah o ustavnem osnutku je Kardelj večkrat poudaril, da predpostavlja idealno razredno družbo, ki jo je treba zgraditi pod vodstvom ZKJ in SZDL. Ta dva organa sta bila v ustavnem besedilu izrecno omenjena kot oporna stebra političnega sistema, sicer oblikovanega tako, da bi v njem kar največjo vlogo dobili »delovni ljudje« in lokalne občinske uprave. V ta namen je bil prestrukturiran sistem skupščin, vključno z zvezno, ki je poleg zveznega zbora s poslanci zbora narodov dobila še štiri: gospodarskega, prosvetno-kulturnega, socialno-zdravstvenega in družbeno-političnega. Vsak volivec je imel torej pravico, da izbira poslance ne samo kot državljan, ampak tudi kot član svoje etnične skupnosti in kot delavec svojega proizvodnega ali administrativnega sektorja – kar pa ni veljalo za kmete, ki jim še vedno niso priznali statusa »proizvajalcev«. Ustava je med drugim tudi ločila funkcijo predsednika zveznega izvršnega sveta od funkcije predsednika države, ki je bila imensko rezervirana za Tita »zaradi njegovih zgodovinskih zaslug«. Razen te so bile vse druge funkcije – tako je bilo določeno v očitni težnji, da bi prevetrili vladajoči razred – omejene na štiri leta in vključene v sistem rotacije (oblikovane po ruskem vzoru).

Ustava, ki so jo potrdili 7. aprila 1963 in razglasili za »najboljšo na svetu«, je bila v bistvu retorično napihnjena, nedorečena in v marsičem utopična. Med drugim je tudi formalno pokopala večstrankarski ustroj v dodatno potrditev, da je Jugoslavija stopila na pot zrelega socializma. V tem smislu sta jo pozdravila tudi Hruščov in Brežnjev, ki sta nekaj dni pozneje Titu brzojavno čestitala »k novi etapi v življenju vaše države, ki gradi socializem«.[16] Ne glede na svoje pomanjkljivosti pa je vendarle uveljavljala samoupravne vrednote, nakazovala možnost večjih individualnih svoboščin in predvsem razširila pristojnosti skupščinam, ki so bile dotlej bolj gojišče mladih partijskih nabornikov kot prizorišče političnega odločanja. Čeprav so komiteji znotraj ZKJ še vedno ohranili svojo moč, je pod Kardeljevim predsedstvom nova zvezna skupščina (prvič se je sestala 30. junija) postala trdnjava liberalcev, ki so nekako obšli partijo in vanjo poslali svoje najboljše ljudi, da bi se še naprej borili za reforme. Isto se je dogajalo tudi v republi-

kah, pokrajinah in občinah, kjer so tudi sprejeli nove ustave in statute v skladu z zvezno. Tako se je izoblikovala dihotomija med državnimi in partijskimi institucijami kot odraz globoke zareze v vrhu jugoslovanske družbe. Ranković, ki je imel kot organizacijski sekretar ZKJ »partijo popolnoma v rokah«, se sprva ni zavedal nevarnosti Kardeljevega manevra. Prepričan je bil, da je mimo besed in ustavnih norm pomembna dejanska moč, predvsem tista, ki jo je imel sam: nadzor nad Udbo in vsemi imenovanji na količkaj pomembna mesta. Ne glede na to velikansko oblast pa je skušal še dodatno utrditi svoj položaj tako, da je za privolitev v ustavo zahteval zase mesto podpredsednika države (ki so ga zadnji trenutek tudi ustanovili). *Washington Post* je to imenovanje označil kot jasen dokaz, da je Ranković izbran za Titovega naslednika. Komentar pa ni upošteval dejstva, da maršal ni nameraval izpustiti krmila iz rok, pa tudi ne trpeti sebi enakih. Kot je zabeležil v svoj dnevnik Koča Popović, se je že v začetku leta 1963 pojavil resen sum, da Ranković vodi »vzporedno politiko«, to pa je spodbudilo izvršni biro CK ZKJ, da je svojo prvo januarsko sejo posvetil prav temu vprašanju.

Znaki, da je Ranković v nemilosti, so postali očitni že maja 1963, ko je prišlo na V. plenumu CK do resnih notranjih sporov o kadrovski politiki, kakršno je sam želel izpeljati. Kljub katastrofalnemu potresu v Skopju, ki je zahteval velike finančne žrtve, se je tega leta gospodarska situacija (tudi zaradi rekordnega pridelka) znatno izboljšala. Že leta 1964 pa je spet zašla v slepo ulico, tako da je bila Jugoslavija prisiljena začasno zaustaviti uvoz in zaprositi Mednarodni denarni sklad za nov kredit, da bi se rešila bankrota. Med delavstvom je začelo vreti, prišlo je do stavk, ki so bile posebno odmevne v Sloveniji, na samem političnem vrhu pa se je utrdilo prepričanje, da od ljudi ni mogoče več pričakovati prevelikih odrekanj. Sam Tito je 7. marca 1964 v govoru v Nišu dejal, da morata življenjski standard in razvoj iti končno z roko v roki in da je treba pri oblikovanju novih ekonomskih načrtov upoštevati tudi pravice posameznika. Na VI. plenumu CK ZKJ 17. marca 1964 so kljub nasprotovanju Petra Stambolića, predsednika izvršnega sveta, odločili, da je treba gospodarstvo odtegniti državnemu nadzoru, obsodili birokratizem ter na novo odkrili, da mora partija voditi »vmes in znotraj, ne pa od zunaj in od zgoraj«. Sredi aprila je skupščina s podporo sindikatov, ki jih je vodil Svetozar Vukmanović-Tempo, izglasovala resolucijo o nadaljnjem gospodarskem razvoju, v kateri je bilo zapisano, da administrativni ukrepi niso dali zadovoljivih rezultatov in da je potrebno preiti k radikalni reformi ter podjetjem pri delitvi dohodka prepustiti več svobode. 21. septembra 1964 se je oglasil še Bakarić s posegom na razširjeni seji mestnega komiteja ZK Zagreb, v katerem je protestiral proti politiki, »ki ni v prid ustvarjanju socialističnih družbenih odnosov«. »Sedanji sistem,« je poudaril, »je namreč takšen, da v jugoslovanskih razmerah delavec dela zase neposredno eno uro, dve uri pa ustvarja ‚presežek dela' (od česar resda dobi en del posredno). Razmerje je torej 1:2. Pravijo, da je takšen odnos utegnil biti tudi pred nekaj tisočletji, ko so gradili veličastne palače in ni bilo možnosti, da bi proizvajali, kar bi koristilo vsem.«[17] Ta neizprosna ocena jugoslovanskega socializma je povzročila živahno polemiko, v kateri so

VLADIMIR BAKARIĆ,
hrvaški politik in državnik

zagovorniki starega režima, zadeti v živo, skušali dokazati, da nadaljnje poglabljanje samoupravljanja ne bo prineslo uspehov, češ da delovni kolektivi zanj še niso zreli. Toda reformistično krilo se ni umirilo: potem ko je na kongresu jugoslovanskih književnikov maja 1964 zakoličilo tezo o kulturni avtonomiji vsakega posameznega naroda znotraj federacije, je med 7. in 13. decembrom na VIII. kongresu ZKJ v Beogradu z vso odločnostjo nastopilo v prid tržnega gospodarstva. Sam Tito, čeprav do zadnjega ni bilo povsem jasno, kakšno bo njegovo stališče, ga je pri tem podprl, napovedal nov korak k razvoju samoupravljanja in zahteval, da se pravica razpolaganja z akumulacijo prenese na proizvajalce.

Na dnevnem redu kongresa pa niso bila le ekonomska, temveč tudi kadrovska vprašanja in tista, ki so zadevala medetnične odnose. Glede prvih je novi statut predvideval periodično obnavljanje vsaj četrtine CK in drugih partijskih teles. To naj bi omogočilo mlajši generaciji, ki ni sodelovala v narodnoosvobodilnem boju ali v njem ni imela vidnejše vloge, da končno prevzame vodilne funkcije. Stari borci naj bi prostovoljno odšli v pokoj, če pa ne, tudi obvezno. Ta drastični ukrep, ki je povzročil precej nejevolje kljub Rankovićevim namigom, da ga ni jemati dobesedno, ni bil popolnoma nepričakovan, saj so o njem že dolgo razpravljali. Pravo presenečenje pa je med delegati povzročila diskusija o odnosih med republikami in etničnimi skupnostmi, ki jo je načel Tito: doslej o tej temi namreč na tako pomembnih srečanjih še niso govorili povsem odkrito. Maršal je sicer trdil, da »šovinistični elementi, ki so dediščina predvojne Jugoslavije, še vedno tlijo pod pepelom« in so prisotni povsod, »v kulturi, v gospodarstvu, v znanosti in zgodovinopisju«, obenem pa je obsodil etatistično-birokratske težnje in unitaristično ignoriranje družbeno-ekonomskih funkcij republik in pokra-

jin. Še več poudarka je istemu vprašanju namenil Kardelj, ki je polemično izjavil, da »ima vsak narod pravico in realno možnost, da živi in se razvija v skladu z rezultati svojega dela«.[18] Ta misel je bila povzeta v končni resoluciji, ki je obsojala tezo o enem samem jugoslovanskem narodu kot odraz birokratskega centralizma in unitarizma. Ker so želeli podčrtati pomembnost lokalnih avtonomij tudi za notranje življenje ZKJ, so se njeni voditelji odločili, da bodo poslej kongresi republiških ZK pred zveznim kongresom in ne več po njem. To je pomenilo, da lokalni partijski gremiji ne bodo le poslušni izvrševalci že izdelane politične usmeritve, temveč da bodo prek svojih delegatov lahko vplivali na njeno oblikovanje.

Direktive VIII. kongresa so v naslednjih mesecih povzročile oster spopad na vrhu, kjer je Ranković izgubljal pozicijo za pozicijo. Med drugim se je decembra 1964 smrtno ponesrečil Slobodan Penezić-Krcun, predsednik srbske vlade, ki so ga imeli za njegovo sivo eminenco. Ker se je to zgodilo v tako ugodnem času za liberalne sile, je njegova smrt neizbežno vzbudila sum, da je šlo za atentat. Marca 1965 je nato prišlo do preoblikovanja vlade, znotraj katere je dotedanjega ministra za notranje zadeve Srba Vojana Lukića, Rankovićevega človeka, nadomestil Hrvat Milan Mišković. V okviru te konjunkture, pa tudi prepričanja, da bo zahodna pomoč povsem usahnila, če ne pride do posodobljenja gospodarstva, je Kardelj predlagal globalno reformo, ki naj bi rešila vse jugoslovanske probleme. Na seji izvršnega komiteja 12. in 13. novembra 1965 je s Titovo in Bakarićevo privolitvijo spregovoril o popolni politični avtonomiji republik in uvajanju tržnega gospodarstva, čeprav vedno na osnovi družbene lastnine. »Konec koncev bom rekel, tovariši, v Jugoslaviji nismo združeni zaradi Jugoslavije, pač pa zaradi socializma.« Menil je, da obstajajo v državi tri politične usmeritve: slovensko-hrvaška, zainteresirana za čim večjo samostojnost, centralistična, ki jo zagovarjajo nerazvite republike, in hegemonistična, močna predvsem v Srbiji. Zadnja je najkrepkejša in ima največ možnosti za uveljavitev v trenutku, ko bodo stari kadri zapustili politično sceno. Da bi preprečili nevarnost, ki jo predstavlja, je treba torej državo, dokler je še mogoče, spremeniti v »zeleno mizo«, za katero naj bi različne suverene republike v nenehnih pogajanjih koordinirale svoje specifične interese. Ta predlog, ki je federaciji namenjal samo vlogo »tehničnega inštrumenta«, primernega za posredovanje med različnimi interesi, pa se je zdel preveč drzen, čeprav je za obrambo socialistične ureditve predvideval kar dva varuha: ZKJ, organizirano po načelu demokratičnega centralizma, in skupno vojsko. Jugoslovanski voditelji so se omejili torej le na reformo gospodarstva, ne da bi se dotikali političnih in medetničnih odnosov znotraj federacije.[19]

Začeli so pri zveznih investicijskih skladih, ki so bili toliko časa jabolko spora med republikami, in »likvidirali« vse razen sklada za nerazvite. Vanj naj bi podjetja poslej nakazovala nekaj manj kot dva odstotka svojih dohodkov. Marca 1965 je skupščina izglasovala zakon o bančnem sistemu in kreditnem poslovanju, ki naj bi ustvaril od države neodvisen mehanizem za investiranje. Banke so postale, vsaj na papirju, samostojne gospodarske organizacije, ki naj bi se ravnale po tržnih zakonitostih. »S kirurškim skalpelom,« kot je rekel Boris Kraigher, glavni arhitekt reforme, pa so

zarezali v gospodarsko in socialno tkivo konec julija, ko je skupščina v enem samem dnevu sprejela okrog 30 zakonov in odlokov. Operacija je tudi tokrat imela mednarodno podporo, ki pa sta jo zaradi ugodnega trenutka izjemoma nudila tako Vzhod kot Zahod. Novi davčni sistem, s katerim se je država odrekla pomembnemu finančnemu prilivu, je dajal možnost podjetjem, da so svobodneje razporejala svoj dohodek, hkrati pa je od njih zahteval racionalnost v proizvodnji in večjo konkurenčnost na tržišču. Cene, dotlej pod državno kontrolo, so liberalizirali, plače pa vezali na produktivnost podjetja, da bi preprečili njihovo neupravičeno rast. Svobodnejša carinska politika naj bi dala polet industriji, jo sicer izpostavila tuji konkurenci, hkrati pa okrepila njeno vključitev v »mednarodno delitev dela«. Dinar so devalvirali za 66 odstotkov glede na dolar, da bi njegovo nominalno vrednost približali realni in ustvarili razmere za vključitev v GATT. (Ta cilj je bil dosežen 25. avgusta 1966.) V polemiki z leninistično dogmo o »drobni zasebni proizvodnji, ki vsak dan, vsako uro poraja kapitalizem«, so predvideli možnost privatne iniciative – seveda v točno določenih mejah – na področju gostinstva in obrti. Poleg tega so skušali ugoditi tudi kmetom, ki jim je bilo prvič dopuščeno, da najamejo kredite za nakup poljedelskih strojev. V imenu tržnih zakonitosti so razglasili ukinitev neproduktivnih podjetij kot del gospodarskega in socialnega programa, saj v sistemu, zasnovanem po načelu »delitve po delu«, ni bilo sprejemljivo, da bi bili zaslužki zdravih kolektivov porazdeljeni med »parazitske«.

Odprtost kapitalističnemu svetu, ki so jo napovedali ti ukrepi, so oblasti še poudarile z odločitvijo, da bodo dale potni list vsem, ki bodo zanj zaprosili. Leta 1967, ob mednarodnem letu turizma, so storile še več: enostransko so ukinile vizume za vse države sveta. Tudi ti odloki, za katere je bilo treba premagati marsikateri ideološki pomislek, seveda niso bili brez gospodarske vsebine. Politika odprtih meja je namreč pospeševala turizem in dotok tuje valute, kakor tudi odliv odvečne delovne sile v zahodno Evropo, predvsem v Francijo, Belgijo, na Švedsko in v Zvezno republiko Nemčijo. V nasprotju z dolgoletno miselnostjo, da pomeni odhod na tuje izdajo domovine, so tako sprožili mogočen emigracijski val, ki je presenetil same oblasti. Zdomcev oziroma »delavcev na začasnem delu v tujini«, kot so jih raje imenovali, je bilo leta 1965 dvesto tisoč, v naslednjih letih pa se je njihovo število hitro povzpelo na milijon. Režim je na beg iz samoupravnega socializma, v katerem so se nekvalificiranim delavcem pridružili še tehniki, predvsem iz Slovenije in Hrvaške, gledal z nelagodjem, pri tem pa se izgovarjal, da zahteva vključitev v mednarodni trg mobilnost »delovne sile«. Te trditve je Krleža s sarkazmom komentiral: »Delovna sila ni več ‚glebae adscripta', je svobodna, svobodno se giblje.«[20]

Dihotomija, ki je izvirala iz hotenja, da bi v Jugoslaviji uresničili tržno gospodarstvo in istočasno ohranili politični absolutizem, je tudi tokrat preprečila uspeh reforme. Ukrepi, ki so jih Kardelj, Boris Kraigher in drugi partijski funkcionarji skušali predstaviti v številnih nastopih po državi kot sredstvo za uveljavitev »bolj zdravih razmer«, ki naj bi bile vzor socialističnemu in neuvrščenemu svetu, niso prinesli želenih rezultatov. Še enkrat se je pokazalo, da »samoupravni« sistem, prepuščen sam sebi, ni sposoben

delovati. V razmerah, v katerih je bila tretjina delovne sile brez vsake kvalifikacije in je dobršen del gospodarstvenikov imel samo osnovno šolo, načelo »vso oblast delavskim svetom« ni moglo imeti uspeha. Na stiskanje pasu, ki so ga v preteklosti zahtevale zvezne oblasti, ker so odmerjale prevelik del nacionalnega dohodka za investicije, so delavski kolektivi znova odgovorili s krepkim povišanjem osebnih dohodkov. To pa je kmalu povzročilo hude probleme v podjetjih, ki so zdaj lahko delila le to, kar so dejansko ustvarila. (Vse do julija 1966 so lahko imela za dohodek svoj proizvod, ne glede na to, če je bil prodan ali ne). Gospodarstvo, navajeno na zaščito, ki so mu jo zagotavljale uvozne omejitve, ter na dotacije in politično financiranje, se po reformi v vrtincu svobodne konkurence ni znašlo. Devalvacija, ki jo je spremljala hitra dražitev surovin in poljščin, je pospešila inflacijsko spiralo in s tem močno prizadela življenjski standard ljudskih množic. Prav tako hitro je naraščala tudi brezposelnost, saj je bila po nekaterih ocenah vsaj polovica delovne sile (600.000) zaposlena v podjetjih s pasivno bilanco. Da bi jih sanirali, so se pobudniki reforme spet odrekli socialističnemu načelu o pravici do dela, kar je imelo dramatične posledice: že leta 1968 je bilo 311.000 brezposelnih, da o »skriti« brezposelnosti na podeželju ne govorimo. Sistem tržnega gospodarstva, uresničen brez korektiva odgovorne administracije, je povzročil velike neenakosti med raznimi območji, ki so bila različno sposobna, da se prilagodijo novemu, kakor tudi znotraj istih proizvodnih sektorjev med delavci, ki so bili v njih zaposleni. Vse to pa je še zaostrilo medetnične in medrepubliške odnose.

Kljub obilnemu dotoku deviz, ki so jih pošiljali zdomci ali so jih prinašali turisti in ne še povsem ukinjeni ameriški pomoči pomeni reforma leta 1965 konec »jugoslovanskega gospodarskega čudeža«. Stanje je postalo izredno napeto že na pragu leta 1966, ko so po ostri razpravi v skupščini ponovno zamrznili cene, omejili kredite in odločili, da z državnimi spodbudami pospešijo izvoz. Vse to je dalo polet protireformnim silam, ki so našle podporo v številnih gospodarskih in administrativnih krogih, še posebej pa med ljudskimi množicami: v prvih, ker so bili nesposobni za spopad z idejami, ki jih je narekoval tržni sistem, med drugimi pa, ker so se zbale za svojo sicer skromno socialno varnost, na katero so se navadile kot na nekaj samo po sebi umevnega.

Nezadovoljstvo je bilo posebej močno v Srbiji in Črni gori, kjer se je znotraj uprave in partije pojavil pasivni odpor proti reformam, kolikor ni šlo za odkrit bojkot. Zavračanje je slonelo na ideoloških izgovorih, izhajalo pa tudi iz konkretnih razlogov, iz strahu zvezne birokracije in tajne policije (kjer so bili Srbi posebej številni), da bosta zgubili nadzor nad državo. Ranković, ki je veljal za zvestega čuvaja boljševiških tradiciji ZKJ, je postal seveda glasnik tega nezadovoljstva in nemira: že na koncu februarja 1966 je na III. plenumu CK silovito napadel reformo in trdil, da na škodo drugih favorizira razvite republike, v prvi vrsti Slovenijo in Hrvaško. V resnici je reforma, za katero so se borili gospodarstveniki in politiki teh dveh republik, izboljšala predvsem standard tistih, ki so že dotlej bolje živeli, poleg tega pa prinesla tudi večjo intelektualno svobodo. Na jugu, ki se je otepal s svojimi starimi težavami in stoletno revščino, vse to ni bilo preveč vabljivo: njegovi

predstavniki, za katere je bila značilna patriarhalna in centralistična miselnost, so si želeli povratka k praksi trde roke in planskega gospodarstva, v katerem je bil odločilen politični in ne ekonomski dejavnik. Prvo točko v svojo korist so dosegli, ko so zveznemu izvršnemu svetu vsilili gradnjo železniške proge Beograd-Bar, ta skoraj stoletni sen srbskega naroda, da si zagotovi dostop do morja in utrdi svoj položaj v Črni gori. Kljub temu da je bil projekt, ki so ga izdelali že v petdesetih letih, brez ekonomske podlage in zelo drag – z jadranske obale do glavnega mesta naj bi zvrtali kar 254 predorov – so se ga lotili pod pritiskom srbsko-črnogorskega lobija. Boris Kraigher, ki je bil zadolžen za izpeljavo reforme, a se je že dalj časa pritoževal, da je v vladi samo izvajalec, medtem ko sprejema pomembne ekonomske odločitve Miloš Minić, je ocenil to izsiljevanje kot katastrofo, saj je v njem videl potrditev srbskih hegemonističnih teženj. »Reforma je propadla,« je rekel.[21] Toda vsi liberalci niso bili enako pesimistični. V prepričanju, da je za rešitev reforme treba odstraniti predvsem Rankovića, njenega najmočnejšega nasprotnika, so se odločili za napad na Udbo, ki je bila temelj njegove moči, čeprav je ni več neposredno vodil. Značilno je, da je že na začetku leta 1966 CK ZK Slovenije izrekel nekaj kritičnih besed na račun tajne policije in se zavzel, da bi omejili njena pooblastila, in tudi to, da so s tem predlogom soglašali Makedonci, ki so kot Slovenci in Hrvati živeli v strahu pred velikosrbskim nacionalizmom.

Od svoje ustanovitve leta 1946 je bila Udba vzvišena nad vsako kritiko, saj so nanjo gledali kot na »avangardo avangarde«. Leta 1964 je pisatelj Oskar Davičo proslavil njeno dvajsetletnico z verzi, polnimi občudovanja, in to po pravici, kajti že od vojnega časa, ko se je imenovala še Ozna, je odločilno prispevala k trdnosti režima. »V bitkah z ostanki sovražnih enot in z oboroženimi terorističnimi skupinami od leta 1944 do danes,« je ob njeni 20-letnici poudaril Ranković, »je izgubilo življenje 2.000 članov Uprave državne varnosti.«[22] Seveda ni dodal, da je pod njegovim vodstvom postala sila, nad katero ni bilo ne nadzora ne zakona, saj je prav taka služila režimu v njegovem boju za obstanek. V prepričanju, da je treba imeti za odkrivanje notranjih in zunanjih sovražnikov pod kontrolo celotno družbo, je Ranković z leti zbral ogromno dosjejev o vseh tistih, ki so imeli kako vlogo v jugoslovanski stvarnosti, in Udbo spremenil v center moči, državo v državi, partijo v partiji. Najvišji voditelji so bili o vsem tem poučeni, a se zaradi tega niso vznemirjali. Nevarnost so opazili šele takrat, ko so se nesoglasja glede reforme zaostrila in so se začeli širiti glasovi o možnem državnem udaru, toliko bolj, ker je postajalo vedno bolj očitno, da Titove moči pešajo. CIA je že leta 1964 zbrala celo vrsto poročil o njegovem intelektualnem propadanju, kar je sicer angleški veleposlanik zanikal, čeprav tudi sam ni mogel prezreti maršalovega »rumenkastega videza«.[23]

Proti koncu leta 1965 so se v Beogradu začele širiti nadvse vznemirljive govorice, češ da si bo Ranković prisvojil oblast še pred Titovo smrtjo. To naj bi potrjevali tudi telegrami zunanjega ministrstva nekaterim jugoslovanskim ambasadorjem v tujini, da Titovo zdravje ni najboljše in naj bodo zato pripravljeni na »spremembe«. O Rankoviću so tudi govorili, da ima zaslombo pri Rusih in njihovih tajnih službah, da prepogosto obiskuje sovjetskega

ambasadorja in se z Moskvo celo dogovarja o atomski bombi, ki naj bi jo ta priskrbela Jugoslaviji. Titova žena Jovanka, ki je bila že dalj časa v sporu z »Lekom«, kot so rekli Rankoviću, naj bi ostarelega predsednika opozarjala, da ni še noben srbski vladar umrl naravne smrti, hkrati pa tožila, da noče doživeti iste usode kot kraljica Draga. Tito, ki je do Rankovića gojil iskreno prijateljstvo, čeprav je že dalj časa sumil, da ga želi nadomestiti na vrhu države in partije, se dolgo ni mogel odločiti, kako naj ukrepa. Novembra 1965 pa so se začeli dogodki zapletati zelo neugodno za »Leko« in njegovega naslednika na čelu Udbe Svetislava Stefanovića-Ćećo. V zadnjih letih sta si skušala zagotoviti nadzor ne samo nad Udbo, ampak tudi nad vojaško protiobveščevalno službo KOS. Ta manever, ki je za kulisami sprožil spopad na življenje in smrt, se je končal z zmago KOS-a in vojske. Dejstvo, da je Ranković na začetku leta 1966 odstopil z mesta predsednika vplivne Zveze borcev, na čelu katere je bil desetletja, je v tej zvezi še posebej pomenljivo. Na III. plenumu CK sredi februarja se je sicer zdelo, da se Tito še ni povsem odločil, kako postopati z Rankovićem, ki se je čutil toliko varnega, da je odšel na obisk v Sovjetsko zvezo. Medtem pa je proti njemu povzdignil svoj glas Bakarić, ki je v vrsti govorov – očitno z maršalovim privoljenjem – napadel razmere znotraj partije in torej implicitno njenega organizacijskega tajnika. Po vrsti stikov na najvišji ravni med partijskimi in vojaškimi predstavniki sta bili sredi junija 1966 ustanovljeni dve komisiji, tehnična in disciplinska, ki naj bi raziskali Rankovićevo dejavnost. V tej obskurni mahinaciji so sodelovali Titov zaupnik Ivan Krajačić-Stevo, bivši agent NKVD in vodja tajne službe, odgovorne neposredno maršalu, poleg njega pa še sekretar za notranje zadeve Milan Mišković in njegov brat Ivan, načelnik KOS-a (vsi trije so bili Hrvati). Izpeljali so jo na tako konspirativen način, da do zadnjega ni bilo jasno, kot je Kardelj pozneje v zaupnem krogu večkrat pripovedoval, katero strujo, liberalno ali konservativno, bo Tito podprl in kdo bo sedel na zatožno klop: on ali Ranković.[24]

Ker se iz obzira do srbske javnosti ni zdelo primerno, da bi Rankovića zrušili zaradi njegovega nasprotovanja gospodarski reformi, je bilo treba najti bolj učinkovito obtožbo, ki bi naredila vtis na najširše ljudske množice. Preiskava, za katero so bili zadolženi organi KOS-a, je tako pokazala, da je Udba s skrivnimi mikrofoni nadzirala ne samo najpomembnejše partijske in državne voditelje, temveč samega Tita in njegovo ženo Jovanko. Mikrofone – toda kdo jih je skril? – so našli celo v njuni spalnici. Akcija proti Rankoviću je bila seveda izredno nevarna in tvegana, saj je Udba imela na voljo célo vojsko in tudi oklepne enote. Toda dejstvo, da je JLA stala trdno za Titom, ni dajalo veliko manevrskega prostora Rankoviću, četudi bi nameraval izpeljati državni udar, o katerem so na vrhu ZKJ govorili kot o povsem konkretni možnosti. Centralni komite, ki se je 1. julija 1966 sestal na Brionih pod varstvom oboroženih sil, je torej obtožil Rankovića, da je ščitil ilegalno dejavnost skupine funkcionarjev državne varnosti, ki se je nameravala polastiti oblasti in sabotirati razvoj samoupravne socialistične demokracije. Prisilili so ga, da odstopi z vseh svojih funkcij, istočasno pa tudi odstavili in izključili iz partije šefa Udbe Stefanovića-Ćećo, njegovo desno roko. Ranković, ki so ga slavili v preteklosti kot »dušo partije«, se je zavedel resnosti

obtožb šele na predvečer brionskega sestanka in bil zaradi njih tako prizadet, da ga je zadel rahel infarkt. Na razburljivi seji CK je bil, kot je dejal eden od prisotnih, »podoben obešalniku« in se sploh ni branil, temveč pokorno priznal svojo moralno in politično odgovornost. Tito, ki ni želel imeti poleg Djilasa še enega mučenca, se je zadovoljil s tem, da je še ne šestdesetletnega »tovariša Marka« izključil iz partije in ga predčasno upokojil. Ta prizanesljivost je med drugim baje izvirala iz strahu, da bi Ranković iz maščevanja ne objavil neprijetnega gradiva, ki naj bi ga bil spravil na Zahod, pa tudi iz obzirnosti, da ne bi bili preveč prizadeti stari borci, ki so v njem videli enega svojih opornih stebrov.

Rankovićev padec, ki je kot strela z jasnega presenetil javnost, je imel za posledico obsežno čistko znotraj Udbe in ZKJ, še posebej v Srbiji in Črni gori. Na tisoče funkcionarjev so aretirali in obsodili na zaporne kazni, izključili iz partije ali odpustili z dela. Partijski komiteji vsakršne vrste in stopnje so tekmovali pri odkrivanju korupcij in zlorab, ki da jih je zagrešila Udba, in izjavljali, da se ti odkloni ne bodo več dogajali. V časopisih so se pojavljali članki s hinavskimi vprašanji, kako je to mogoče, razpisali so se o »naši verziji stalinizma«, razkrivali intrige in prekrške, ki so jih zagrešile »stalinistične, reakcionarne, kastam podobne policijsko-birokratske in nazadnjaške sile«. Med drugim so odkrili, da je samo na Hrvaškem tajna policija imela več kot milijon dosjejev, kar pomeni, da je skoraj vsak odrasel človek imel svojega. Za mnoge »verne« komuniste sta bila Rankovićevo izobčenje in padec mnogih drugih »bogov« zadnja spodbuda k »ateizmu«, kot je v svoj dnevnik zapisal eden najvplivnejših srbskih politikov Draža Marković.[25] Čeprav je Srbija dolgo trepetala pred Rankovićem, so nacionalistični in dogmatski krogi v tej republiki sprejeli njegovo nesrečo kot narodno tragedijo, o kateri pa v tistem trenutku ni bilo dobro govoriti. Edini, ki si je drznil izraziti svoje mnenje, je bil Dobrica Ćosić: v pismu Titu je izjavil, da je odstranitev »tovariša Marka« za partijo velika katastrofa.

Večina prebivalstva pa je z olajšanjem pozdravila nepričakovano čistko, ki je Udbo praktično prepolovila. Vsaj za kratek čas se je bilo mogoče predajati iluziji, da je konec zadušljive kontrole, ki so jo izvajale tajne službe s svojimi vohuni in prisluškovalnimi napravami (zvermi brez oči in jezika, pošastmi zgolj z ušesi, bi dejal Kocbek). Padec Rankovića in njegovih pristašev je bil velika spodbuda za liberalce, ki so se takoj lotili dela, da bi izkoristili ugodni trenutek. Že februarja 1967 so v skupščini predstavili dopolnila h kazenskemu zakoniku, ki so omejevala pristojnosti tajne policije in Ljudske milice. Pod predsedstvom Mijalka Todorovića, ki je nasledil Rankovića kot organizacijski sekretar CK, je bila imenovana mnogočlanska komisija z velikimi pristojnostmi, ki naj bi izdelala predloge za preoblikovanje ZKJ. Delati je začela 15. junija z govorom samega Todorovića, ki je menil, da je partija v zadnjih letih zaostala za razvojem družbe. Če se hoče postaviti na čelo reforme, se mora najprej reformirati sama. Oktobra, ko je komisija predstavila svoje poročilo V. plenumu ZKJ, je kazalo, da je napočil trenutek obračuna. Do tedaj še nobena partija ni tako pogumno razgalila svoje duše kot jugoslovanska, je zapisal *Economist:* praktično ni bilo dogme ali metode, ki je ne bi vzela v kritični pretres.[26] Nekateri – tako Krste

Crvenkovski, predsednik CK ZK Makedonije – so si celo drznili izraziti pomisleke nad največjo svetinjo, to je nad demokratičnim centralizmom, in obtožiti partijske voditelje, da so se spremenili v kasto, ki se je povsem odtujila delavskemu razredu.

Zahodni tisk se je na brionske sklepe in na razpravo, ki je sledila v okviru ZKJ, odzval z veliko naklonjenostjo, češ Tito se je dokončno in nepreklicno odločil za reforme. Če bi se samoupravljanje in demokracija znotraj partije uveljavila kot odločilno načelo v družbenem življenju, bi to povzročilo v drugih vzhodnoevropskih državah zahtevo po radikalnih spremembah, ki bi se ji oblasti težko uprle. Toda to je bila pobožna želja, ki je razvoj dogodkov ni potrdil. Bolj prav je imel *Zeri i Populit*, list albanskih komunistov, ki je zapisal: »Po IV. plenumu CK ZKJ 1. julija 1966 so razvili ogromno demagoško kampanjo, da bi zločine, ki jih je v več kot dvajsetih letih zagrešila Titova banda, pripisali skupini frakcionašev in karieristov ter tako razbremenili Tita, njegov režim in partijo...«[27] Prenovitveni ukrepi se zares niso dotaknili sistema, pač pa le nekaj njegovih predstavnikov, saj je bila »boljševiška« miselnost ljudi na oblasti, začenši s Titom, preveč trdna, da bi dopustila kakšno resnično spremembo. Koča Popović, ki ga je dobro poznal, je pozneje zapisal: »Tito je zamenjal Rankovića, ne da bi pri tem imel namen odpraviti tudi monolitizem.«[28]

V prvem trenutku pa je bil tudi sam Koča Popović poln upanja. Julija 1966 je sprejel Rankovićevo mesto podpredsednika države, da bi tako vsaj delno pomiril srbsko javno mnenje. Decembra istega leta je celo sklenil s Titom sporazum, da bi preoblikovali tudi vojsko, jo »odprli družbi« ter očistili osebnosti, ki so bile blizu Rankoviću in so ga podpirale v boju proti reformi. Ti dobri nameni, ki so jih sprejeli z odobravanjem tudi nekateri visoki oficirji, pa niso bili izpolnjeni. Tito se je dobro zavedal, na katerih silah sloni njegova oblast, zato se v trenutku, ko je bila Udba pod udarom, ni mogel odločiti, da bi se kdo dotaknil še »njegove« vojske. Lahko bi celo rekli, da je po razkosanju Udbe na republike prav JLA ostala edini vsejugoslovanski organizem in torej najpomembnejši inštrument, ki je bil na voljo maršalu. Prav kmalu je tako prišlo med njim in Popovićem do nesoglasij, zaradi katerih je ta že aprila 1967 odstopil s svoje podpredsedniške funkcije, ki so jo hkrati tudi odpravili. Ni trajalo dolgo, pa se je na družbo spet zgrnil svinčen oblak tajne policije in njenih spletk. »Velika mora, ki se je nismo nikoli rešili,« se je po besedah Crvenkovskega pojavila že januarja 1967, ko je v cestni nesreči umrl podpredsednik zvezne vlade Boris Kraigher, oče reforme. Kako leto kasneje je Latinka Perović, predstavnica liberalnega srbskega krila, ki je dolgovala svoj vzpon prav Rankovićevi odstranitvi, upravičeno očitala Titu: »Na IV. plenumu ste govorili o vzdušju prišepetavanja, nezaupanja, ovaduštva in strahu. Povedati vam moram, da danes vzdušje ni prav nič boljše, temveč celo slabše kot pred brionsko sejo.«[29]

[1] *PRO, FO 371/153428/1121/8.*
[2] *D. Bekić, n. d., str. 658.*
[3] *Anton Vratuša, The System of Self-Management, Yugoslavia in the Age of Democracy, Essays on Economic and Political Reform, izdal George Macesich, Westport, Connecticut, London, Praeger, str. 131.*
[4] *E. Kocbek, Dnevnik 1951–1952, Globus, Zagreb, 1986, str. 47.*
[5] *NAUS, 768.00/2–552.*
[6] *M. Tripalo, Hrvatsko proljeće, Globus, Zagreb, 1990, str. 42.*
[7] *PRO, FO 371/13049/RY1015/22.*
[8] *E. Kardelj, Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1957, str. 64.*
[9] *B. Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let, Borec, Ljubljana, 1982, str. 286 in dalje.*
[10] *Franc Šetinc, Zbogom, Jugoslavija, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1993, str. 159.*
[11] *The Economist, 9. VI. 1962, str. 1004.*
[12] *Draža Marković, Život i politika, 1967–1978, knj. II, Rad, Beograd, 1987, str. 439.*
[13] *Božo Repe, Utrinki iz bližnjega leta 1962 (I), Teorija in praksa, l. XXVI, 1989, str. 1505, 1506.*
[14] *Paul S. Shoup, Communism and the National Question, Columbia University Press, 1968, str. 190.*
[15] *PRO, FO 371/169615/CY 101518.*
[16] *PRO, FO 371/169625/CY 103138/7.*
[17] *Delo, 22. IX. 1964.*
[18] *B. Petranović – M. Zečević, n. d., str. 928–1933.*
[19] *Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osebdesetih let, Bovec, Revija za zgodovino, literaturo in antropologijo, l. XLIV, 1992, št. 3–5, str. 290, 291.*
[20] *M. Krleža, Dnevnik, knj. 5, Oslobodjenje, Sarajevo, 1977, str. 532.*
[21] *Intervju z Mitjo Ribičičem.*
[22] *J. Kesar – P. Simić, Oproštaj brez milosti. Leka, Aleksandar Ranković, Akvarijus, Beograd, 1990, str. 181.*
[23] *PRO, FO 371/177808/NU 1891/2.*
[24] *F. Šetinc, Zbogom, Jugoslavija, n. d., str. 185.*
[25] *D. Marković, n. d.., knj. I, str. 210.*
[26] *The Economist, 15. X. 1966, str. 241.*
[27] *Archiv der Gegenwart, XXXVII., Siegler, Bonn, Wien, Zürich, 1967, str. 12739, 7.*
[28] *A. Nenadović, Razgovori s Kočom, Globus, Zagreb, 1989, str. 140.*
[29] *Z. Vuković, Od deformacije SDB do Maspoka i liberalizma, Moji stenografski zapisi 1966–1972 godine, Narodna knjiga, Beograd, 1989, str. 522.*

17. poglavje

JUGOSLOVANSKA RAZLIČICA MEDNARODNEGA OPORTUNIZMA

Komaj se je aprila 1958 končal VII. kongres ZKJ, je prišel iz Kitajske, ki se je prav v tistem času pripravljala na »veliki skok naprej«, enako silovit kot nepričakovan odziv. V svojem novem programu so namreč jugoslovanski komunisti zapisali, da bi odprava blokov rešila svet pred nevarnostjo svetovne vojne. Tej heretični misli, ki je zanikala dogmo o neizbežnem spopadu med kapitalizmom in socializmom, so se Kitajci uprli v dnevniku *Žen Min Ži Bao* s člankom *»Potrebno je kritizirati sodobni revizionizem«*, ki so ga objavili 5. maja 1958 ob 140. obletnici Marxove smrti. Jugoslovane so obtožili, da so se odpovedali revoluciji in diktaturi proletariata in podpirajo ameriški imperializem. V trenutku, ko je očitno, da je vzhodni veter premagal zahodnega, skušajo spremeniti partijo iz revolucionarne organizacije v debatni krožek. Takšnemu stališču se je treba postaviti po robu: boj med marksistično in revizionistično usmeritvijo je samo odsev vse ostrejšega boja med silami vstajajočega in umirajočega razreda, med imperialističnim in socialističnim svetom.[1]

Jugoslovanski odgovor na ta žolčni napad, ki so ga imeli za vrh protititoistične gonje zadnjih let, je bil hiter in oster. Prišlo je do časopisne polemike, pa tudi do ohladitve medsebojnih odnosov na državni in partijski ravni. Septembra 1958 je kitajski ambasador zapustil Beograd, kar je storil tudi jugoslovanski v Pekingu, od katerega se oblasti niso niti formalno poslovile. V naslednjih letih so obe veleposlaništvi vodili odpravniki poslov, ki pa niso imeli veliko dela, kajti kulturni in znanstveni odnosi so bili pretrgani, po letu 1961 pa je povsem presahnilo tudi gospodarsko sodelovanje. Jugoslovani so seveda razumeli, da je tarča kritik poleg Tita tudi Hruščov, saj je od madžarske krize vztrajno ponavljal, da mora komunizem zagotoviti množicam »meso in maslo«, se v imenu »miroljubne koeksistence« odreči oboroževalni tekmi in celo leninistični doktrini o neizogibnosti vojne med imperializmom in socializmom. Toda to je bila skromna tolažba, kajti generalni sekretar KPSZ ni opustil upanja na sporazum z Maom in je bil zato več kot pripravljen, da se mu pridruži v boju proti Titu. Beograd je tako postal strelovod, v katerega so udarjale strele s pekinške in moskovske strani, da

o tistih iz socialističnih držav niti ne govorimo. Čeprav je Hruščov v trenutku, ko je bila polemika o Ljubljanskem programu na višku, izjavil, da je Jugoslovane najbolje ignorirati, je že junija 1958 na VII. kongresu bolgarskih komunistov proglasil Tita – z izrabljeno metaforo – za »trojanskega konja imperializma« in to obtožbo ponovil februarja naslednjega leta na XXI. kongresu KPSZ. Jugoslovani, ki so se zavedali, kaj se dogaja v zakulisju, niso odgovorili preveč napadalno, temveč so poskušali ohraniti stike z Moskvo vsaj na državni ravni. Junija 1959, po obisku Hruščova v Albaniji, ki se je dokončno pridružila Kitajcem, je postalo jasno, da si tudi Sovjetska zveza ne želi preloma z njimi. Poslej je sovjetski tisk praktično prenehal napadati Jugoslavijo, trgovinska menjava z njo pa se je bistveno povečala. Leto kasneje, po obisku Vukmanovića-Tempa v Moskvi, sta državi začeli pogajanja za sklenitev petletnega gospodarskega sporazuma, prvega te vrste od izključitve KPJ iz Informbiroja, kar je povzročilo izboljšanje odnosov tudi s satelitskimi državami. Ta obetajoči razvoj je opogumil beograjske oblastnike, da so skladno s svojimi didaktičnimi nagnjenji povedali svoje mnenje o nesoglasjih med Kitajsko in Sovjetsko zvezo, ki so postala posebej očitna spomladi 1960 po kongresu komunističnih partij v Bukarešti. Kardelj ga je strnil v razpravo pod naslovom *Socializem in vojna*, ki je bila z velikim poudarkom objavljena naslednjega avgusta. Slovenski ideolog je bil v njej sicer vse prej kot obziren do sovjetskega hegemonizma in blokovske politike, toda pri vprašanju, ali je vojna neizogibna ali ne, je dal prav Hruščovu in zavrgel kitajsko tezo, da je imperializem samo »papirnati tiger«.[2]

Ta pokroviteljska pridiga pa ni bila všeč ne Moskvi ne Pekingu. Pravda je 2. septembra 1960 ironično označila Kardeljevo razpravo kot »zadnje odkritje nekega revizionista« in pri tem v negativnih pripombah tekmovala s kitajskim tiskom. Novembra so se v Moskvi na proslavi 43. obletnice oktobrske revolucije zbrali predstavniki 81 komunističnih in delavskih partij, da bi poravnali spor med Sovjeti in Kitajci. Tega cilja sicer niso dosegli, saj je postalo še bolj jasno – kot je zapisal *Economist* – da ima komunistični orel sedaj dve glavi. Edina točka, o kateri sta obe strani soglašali, je bila obsodba »jugoslovanske različice mednarodnega oportunizma«, ki da je največja nevarnost za socializem. Borba proti njej je internacionalna dolžnost vseh komunističnih partij.[3]

V odgovor na te napade (Tito jih je označil kot »gnil kompromis«) so Jugoslovani v Afriki, Aziji in celo Latinski Ameriki okrepili svojo politično ofenzivo, ki je tako v Moskvi kot v Pekingu povzročila očitno zaskrbljenost. Nanjo so namreč gledali kot na nevarno konkurenco »v službi imperialistov«, čeprav v bistvu ta dejavnost že nekaj časa tudi zahodnim silam ni bila pogodu. Maršalove izjave o dolžnosti Jugoslavije, da pomaga podložnim narodom »v njihovi trpki borbi za svobodo in neodvisnost«, ki jih je podal v zvezni skupščini 26. decembra 1960, so Washington, London in Pariz spodbudile k reviziji začetnega, dokaj naklonjenega gledanja na izvenblokovsko gibanje. Teza beograjske vlade, da bi približevanje med Vzhodom in Zahodom brez istočasne ukinitve blokov povzročilo delitev sveta na dva dela, kot si jo je svoj čas zamislil Stalin, ni bila namreč nikomur všeč, še manj pa njena odločna protikolonialistična akcija, ki da v bistvu podpira

moskovske interese. Proti koncu petdesetih let so v Beogradu organizirali več antikolonialističnih konferenc, med katerimi je bila najpomembnejša tista, ki so jo od 2. do 5. decembra 1959 posvetili Sredozemlju in Bližnjemu vzhodu. Ob tem niso samo z velikim poudarkom zagovarjali pravico vsakega naroda do samoodločbe in emancipacije izpod tuje nadvlade, temveč so svojim prijateljem v tretjem svetu začeli pošiljati orožje lastne produkcije ter za njihove vojake organizirali primerno usposabljanje. Ta politka je dosegla vrhunec okoli leta 1960, ko je Afrika z vsemi jadri zaplula na mednarodno politično sceno. Kar 16 kolonij črnega kontinenta je doseglo neodvisnost in bilo sprejetih v Združene narode, kar je bistveno spremenilo značaj organizacije, saj so si države tretjega sveta zagotovile večino v generalni skupščini. »Dramatični udarec«, ki so ga po teh dogodkih začutili na Zahodu, so še okrepile težave in napetosti, do katerih je prišlo na afriški celini: v Alžiriji, Južnoafriški republiki ter Angoli so se razmahnila osvobodilna gibanja, v Kongu, ki mu je Belgija priznala samostojnost, pa je izbruhnila krvava revolucija. Dejstvo, da so se iz ekonomskih razlogov vanjo vpletle zahodne sile, so v Beogradu sprejeli z emotivnim nabojem, ki je februarja 1961 povzročil celo napad razdivjane množice na belgijsko ambasado. Vse to se je vključevalo v izredno napete mednarodne razmere, ki so nastale po prekinitvi srečanja v Parizu med Hruščovom in predsednikom ZDA Eisenhowerjem, potem ko so Sovjeti 1. maja 1960 sestrelili nad svojim ozemljem ameriško vohunsko letalo U2. Tito, ki se mu je zdelo potrebno, da se vmeša v spor, je 17. maja pozval obe velesili, naj zaradi lastnega prestiža ne žrtvujeta procesa pomiritve, v katerem sta bili angažirani. Čeprav so njegove besede tako v Washingtonu kot v Moskvi naletele na gluha ušesa (ideološko glasilo KPSZ *Komunist* ga je celo obtožilo, da »posredno ali neposredno« podpira ZDA), od svoje posredniške vloge ni odstopil. Jeseni istega leta je osebno vodil jugoslovansko delegacijo na XV. zasedanju generalne skupščine OZN in ob tej priliki 29. septembra zbral okrog sebe predstavnike »miroljubnih« izvenblokovskih držav Sukarna, Nkrumaha, Naserja in Nehruja, v upanju, da mu bo z njihovo podporo uspelo prepričati Hruščova in Eisenhowerja, naj ponovno vzpostavita dialog. Poskus se ni posrečil zaradi togosti Zahoda, ki je bil vse bolj prepričan, da se jugoslovanska politika, ne glede na ideološka nesoglasja, ne razlikuje dosti od sovjetske. Tita pa je ta izkušnja kljub vsemu potrdila v zavesti, da ima na voljo politični inštrument, ki mu bo omogočal igrati na svetovni sceni prvorazredno vlogo, saj so velike sile zašle v slepo ulico. Spomladi 1961, v trenutku hude mednarodne napetosti zaradi umora Lumumbe, liderja prosovjetske struje v Kongu, se je odpravil na »zgodovinsko pot miru« po afriških državah, ki so se pravkar osvobodile in so bile znane po svojem ekstremizmu: v Gano, Togo, Liberijo in Mali, nato pa še v Maroko, Tunizijo in Egipt. Veliko turnejo, ki je trajala dva meseca in je bila zaradi svoje razsipnosti povsem v nasprotju z ekonomskimi zmožnostmi Jugoslavije, je Tito izkoristil tudi za to, da bi doma okrepil svoj položaj s spektakularnim uspehom v zunanji politiki. Imel je namreč občutek, da je zaradi konflikta med Rankovićem in Kardeljem odrinjen na rob dogodkov in da je njegov vpliv na dogajanje vse manjši. Skušal je torej poudariti svojo avtokracijo, in tako je na lastno pest

predlagal Naserju, da bi organiziral konferenco neuvrščenih v Beogradu. 20. aprila 1961 je dobil njegovo privoljenje, malo kasneje pa tudi soglasje Nehruja, ki se sprva ni preveč ogreval za ta projekt. Po povratku v domovino je torej Tito sprožil široko diplomatsko akcijo, ki so jo njegovi glasniki predstavili javnemu mnenju kot izraz novega in po svoje revolucionarnega spoznanja. Problemi sodobnega sveta, so trdili jugoslovanski ideologi, in s tem krepko prehitevali svoj čas, ne zadevajo večjih ali manjših konfliktnih odnosov med Vzhodom in Zahodom, temveč razlike med razvitim Severom in nerazvitim Jugom.

Na začetku septembra 1961 se je v Beogradu po vrsti pripravljalnih sestankov začela I. konferenca »izvenblokovskih dežel«, na kateri je sodelovalo petindvajset bolj ali manj eksotičnih državnih poglavarjev: med njimi so bili hieratični etiopski cesar Haile Selassie, ciprski nadškof Makarios, mladi maroški kralj Hasan II., Nehru, Naser in indonezijski predsednik Sukarno. Poleg polnopravnih članov gibanja pa so prišli v jugoslovansko glavno mesto tudi predstavniki številnih osvobodilnih front: iz Alžirije, Angole, Mozambika in Južnoafriške republike. Da bi izpričali željo po sodelovanju z Latinsko Ameriko, so organizatorji povabili na konferenco v prvi vrsti Kubo, kjer je pred dvema letoma zmagala revolucija Fidela Castra, kot opazovalke pa še tri države s tega kontinenta: Brazilijo, Bolivijo in Ekvador. Tako so se v Beogradu zbrali predstavniki vsaj milijarde ljudi od Džakarte do Havane, od Himalaje do Andov. Čeprav so trdili, da ne želijo

Sestanek neuvrščenih v Beogradu leta 1961

ustanoviti posebnega bloka, so delegati v sklepnem komunikeju, ki je bil razčlenjen na 27 točk, oblikovali osnutek skupne politike, posvečene vprašanjem razorožitve, dekolonizacije, rasne diskriminacije in gospodarskega razvoja. Mednarodni javnosti so se predstavili s ponosom izbrancev, ki poosebljajo »vest človeštva«, čeprav si na drugi strani niso delali utvar o svoji dejanski moči. Ker se je v tem času, predvsem zaradi berlinske krize, zdela možnost atomske vojne še kako grozeča, so na Nehrujev predlog »užaloščeni in globoko vznemirjeni zaradi poslabšanja mednarodnega položaja« poslali voditeljema sprtih blokov Hruščovu in novemu predsedniku ZDA J. F. Kennedyju apel z vabilom, naj »se začneta pogajati o mirni zgladitvi sedanjih nasprotij«, in v njem povsem jasno priznali, da so »ključi miru in vojne« v rokah obeh velikih sil.[4]

Svetovni tisk je posvetil konferenci precejšnjo pozornost, kar je še potrdilo ugled, ki ga je v mednarodni areni zase in za svojo državo pridobil Tito. Po mnenju mnogih se je Jugoslavija izkazala kot idealna posrednica med svetovnim jugom in severom tudi zaradi »svoje kompleksne kulturne zgodovine, v kateri se prepletajo zahodnoevropske, pravoslavno-slovanske in muslimanske prvine, vsaka po svoje enako pomembne«. Posredno je vpliv izvenblokovske Jugoslavije potrdil sam De Gaulle, ki je kot reakcijo na uradno priznanje alžirske osvobodilne fronte, za katero se je odločil Tito, umaknil svojega ambasadorja iz Beograda in februarja 1962 izgnal jugoslovanskega iz Pariza. Manj bleščeča pa je bila maršalova pozicija v njegovem lastnem taboru, kjer je nepredviden dogodek povzročil globoko nesoglasje: 31. avgusta, dan pred otvoritvijo konference, je Hruščov namreč oznanil, da bo Sovjetska zveza obnovila atomske poskuse v atmosferi, kljub temu da se jim je pred dvema letoma že odpovedala. V skladu z odklonilnim odnosom do nuklearnih poskusov, ki ga je beograjska vlada izrazila še februarja 1960, ko je eksplodirala prva francoska atomska bomba, je zunanji minister Koča Popović uradno označil odločitev Hruščova kot »vredno obsodbe«, zasebno pa kot »brutalno« dejanje. Tito ni bil istega mnenja. Po srečanju s sovjetskim ambasadorjem, ki je bilo organizirano v naglici in mimo vseh diplomatskih kanalov, se je namreč odločil, da podpre Hruščova, češ da je prisiljen tako ravnati, ker mu grozi državni udar. V svoj otvoritveni govor je tako zadnji trenutek vnesel stavek, »da lahko razumemo razloge, ki so pri tej odločitvi vodili sovjetsko vlado,« kar so mnogi v samem izvenblokovskem taboru, posebno pa na Zahodu, sprejeli z začudenjem in ogorčenostjo.[5] Popović, ki o maršalovi nameri ni bil obveščen, se je znašel v neprijetnem položaju, da je moral gasiti pravi politični požar, ki se je razvnel zaradi protestov zahodnih diplomatov, predvsem ameriškega ambasadorja Georgea Kennana. Na zgodbo o državnem udaru, ki naj bi bil ogrožal Hruščova, je Popović gledal dokaj skeptično, v prepričanju, da je ta spretno izigral maršala in s tem vsemu svetu pokazal, kako dvoumno je jugoslovansko izvenblokovsko stališče. Bolj kot zaradi teh pomislekov pa je bil razkačen zaradi samovolje, s katero je Tito vodil svojo zunanjo politiko, brez ozirov na institucionalne organe.

Titovo približevanje sovjetskemu bloku, opazno že septembra 1960 na zasedanju generalne skupščine OZN, ko se je srečal s Hruščovom, se je še

pospešilo po I. konferenci izvenblokovskih držav. K temu je prispeval svoje tudi vse izrazitejši razkol med Pekingom in Moskvo, ki se je proti koncu leta 1961 kazal tudi v ostrih napadih sovjetskega tiska na Albance, Maove vazale na Balkanu. Pomemben korak v tej smeri je pomenil oktobra in novembra 1961 XXII. kongres KPSZ, ki je zakoličil novo etapo v procesu destalinizacije – med drugim je bilo diktatorjevo truplo odstranjeno iz Leninovega mavzoleja – obenem pa še povečal vrzel med Sovjetsko zvezo in Kitajsko. ZKJ je komentirala to dogajanje z naklonjenostjo, obenem pa zavrnila kritike, ki jih je na zahtevo Suslova, ideologa KPSZ, kongres naperil proti njenemu revizionizmu, češ da je škodljiv za socialistični razvoj jugoslovanskih narodov. Toda na te doktrinarne očitke, čeprav so bili vključeni v novi program KPSZ, se Tito ni preveč oziral, saj se mu je zdelo pomembnejše, da se odnosi med državama vidno izboljšujejo. 13. novembra 1961 je imel v Skopju govor z izrazito prosovjetsko in protiameriško vsebino, ki je v Kremlju seveda nadvse ugodno odmeval, medtem ko so ga v Washingtonu sprejeli z ogorčenim začudenjem, kajti Jugoslavija je za preživetje še vedno potrebovala ameriško žito (po programu PL 480 ga je dobivala v bistvu zastonj). V začetku naslednjega leta mu je Hruščov poslal prisrčno voščilo in s tem pripravil teren za potovanje zunanjega ministra A. A. Gromika v Beograd, ki je dospel v jugoslovansko glavno mesto 16. aprila 1962. Ob tej priliki sta obe strani podčrtali svoje bistveno soglasje, kar zadeva zunanjo politiko, in s tem olajšali tudi odnose med Beogradom in satelitskimi državami. V naslednjih mesecih so si znaki odjuge še sledili, pri čemer so Rusi začeli Jugoslaviji spet dobavljati vojaški material, avtomatsko orožje, helikopterje in tanke tipa T–34, ki so se leta 1962 prvič pojavili na prvomajski paradi v Beogradu. Sovjetsko dvorjenje, izhajajoče iz dejstva, da si je Hruščov v polemiki s Kitajci skušal zagotoviti čimveč zaveznikov, je seveda godilo jugoslovanskim voditeljem, predvsem konservativcem, ki so bili takrat v ofenzivi. Tudi iz ekonomskih razlogov so bili prepričani, da je Sovjetska zveza »glavna opora socializma« in da Jugoslavija, kljub svojemu izvenblokovskemu stališču, ne more ostati nevtralna med Vzhodom in Zahodom, saj je zaradi svojega političnega programa in zgodovinskih ciljev sama del »socialističnega sveta«. Zunanji minister Koča Popović, ki ni bil tega mnenja in je opozarjal svoje tovariše, naj ne »podležejo starim ruskim kompleksom«, se je znašel na zatožni klopi in bil postavljen pod kontrolo Rankovićeve tajne policije.[6]

Preusmeritev v moskovski tok, ki jo je v notranji politiki spremljal boj proti »liberalno-anarhičnim« idejam, je drago plačal tudi Milovan Djilas. Februarja 1961 so ga spustili iz zapora z opozorilom, naj se brzda, če hoče ostati na svobodi. Toda namesto da bi se umiril, je v naslednjih mesecih kot ponavadi dajal intervjuje tujim novinarjem, poleg tega pa je poslal v ZDA rokopis svoje nove knjige *Pogovori s Stalinom*, v kateri je, po mnenju oblasti, razkril nekatere državne skrivnosti. V bistvu je šlo za bolj ali manj znane stvari, ki pa so opozarjale na konfliktne odnose med jugoslovanskimi in sovjetskimi komunisti med vojno in po njej, a tudi naglašale, da stalinizem ni deviacija, temveč prej srž komunističnega sistema. V tem smislu je bila knjiga zares lahko neprijetna beograjski vladi, ki si je prizadevala za

ponovno naklonjenost Moskve. 7. aprila 1962 so zato Djilasa spet aretirali in ga obsodili na osem let strogega zapora.

Na začetku julija 1962 je jugoslovanska delegacija odpotovala v Moskvo, da znova naveže sodelovanje na gospodarskem področju, septembra pa je predsednik vrhovnega sovjeta L. I. Brežnjev prišel na državniški obisk v Beograd in s tem vrnil Titov obisk v Sovjetski zvezi leta 1956. Tako ni bilo niti na protokolarni ravni več nobenih zadržkov, da bi Tito ne sprejel vabila, ki mu ga je izročil že Gromiko, naj pride na »kratek oddih« v Rusijo. Za to je izbral kočljiv trenutek, saj je odpotoval v Moskvo 12. decembra 1962, po izteku kubanske krize, ko je bil ugled Hruščova doma in v sovjetskem taboru dokaj majav. Zaradi ultimata predsednika Kennedyja po odkritju sovjetskih raketnih oporišč na Kubi je bil Hruščov namreč prisiljen na dokaj poniževalen umik. Titovo potovanje (zanj se je poleg drugega odločil prav v trenutku, ko so Kitajci na tibetanski meji napadli Indijo) je torej izzvenelo kot podpora sovjetskemu voditelju in formalna potrditev ponovnega zbližanja med partijama in državama. Tito, ki je bil sprejet z vsemi častmi in imel izjemen privilegij, da nastopi pred vrhovnim sovjetom, je izrabil priložnost za pohvalo sovjetske »miroljubne politike«, kar mu je seveda zagotovilo hvaležnost Nikite Hruščova.

Od zunanjih dokazov prijateljstva pa so bili še pomembnejši pogovori, ki so potekali v zakulisju. Tito je odpotoval v Moskvo z delegacijo, ki je zgovorno kazala notranjepolitično razmerje sil tistega trenutka: v njej je bil Ranković, ni bilo pa Kardelja ne Koče Popovića. Maršal je o krizi, v katero je zašla jugoslovanska družba, na dolgo razpravljal s Hruščovom in se v njegovi prisotnosti strinjal s tezo tistih, ki so trdili, da je treba Kardelja odstraniti iz političnega življenja. Soglasje, ki se je ustvarilo med Sovjeti in njihovimi jugoslovanskimi gosti, potrjuje tudi Rankovićev nastop v Kijevu, kjer je javno spregovoril »o delavskem razredu vsega sveta pod vodstvom Sovjetske zveze«.[7] Od časov Informbiroja se je prvič zgodilo, da je kak jugoslovanski voditelj izrekel to misel, zato je zbudila v liberalnih krogih precejšnjo zaskrbljenost. In ne brez vzroka, saj je po povratku v domovino Tito na razširjenem sestanku izvršnega komiteja potrdil svojo obsodbo Kardelja, ki se ni mogel niti braniti, ker se je v tistem času mudil na uradnem obisku v Indoneziji, Indiji in Iraku. Stenogram tega sestanka so poslali partijskim komitejem vseh republik, da z njim seznanijo svoje člane in da se »iz glav naših vodilnih kadrov izbije antisovjetizem«.[8] Kljub temu odprtemu napadu je liberalnim silam uspelo, da so se obdržale na položajih in postopoma celo pritegnile maršala na svojo stran. Toda šlo je za kompleksen in občutljiv proces, ki gotovo ni okrnil njegovih simpatij do Sovjetske zveze. Na V. plenumu CK ZKJ maja 1963 je tako poudaril, da ne gre zanemarjati stikov z Zahodom, obenem pa da je treba graditi tudi dobre odnose s Sovjetsko zvezo, kar je izrednega pomena za vse mednarodno delavsko gibanje. »Zavedati se moramo, da smo del tega gibanja in da ne stojimo zunaj njega.«[9]

Podobne besede je bilo slišati tudi konec avgusta istega leta, ko se je Hruščov prvič po madžarski krizi mudil »na počitnicah« na Brionih. V tem času so mu Jugoslovani živahno pritegnili v polemiki s Kitajci – Tito jim je

celo očital, da gredo po stopinjah Džingiskana – niso se pa vrnili v »četo«, kaj šele da bi pristali na predlog o sklicanju konference vseh komunističnih partij v Moskvi, ki naj bi obsodila pekinški dogmatizem. Čeprav so jih strupeni napadi Kitajcev in njihova konkurenca v državah v razvoju hudo motili, so bili še vedno mnenja, da je minil čas izobčenj. Pri tem pa ne gre spregledati, da so opustili polemiko proti logiki blokov in enačenje Sovjetske zveze z Ameriko ter svojo zunanjo politiko gradili, kot je povedal Tito že januarja 1963 ambasadorju Kennanu, bolj na »miroljubni in aktivni koeksistenci« kot na »nevezanosti«. In kar je še bolj značilno, vedno pogosteje so začeli namigovati, da je treba v deželah tretjega sveta, predvsem v Afriki udejanjiti socializem v marksističnem pomenu besede. Popović, ki se je temu trendu upiral, se je spet znašel pod Rankovićevim udarom, češ da neuvrščenosti ne razume tako, kot jo vidi in razlaga vodstvo partije. Politika »častnih Afro-Azijcev«, kot so Britanci posmehljivo imenovali Jugoslovane, je seveda vzbudila v zahodnih krogih marsikateri pomislek: »Pri opazovanju afriške scene iz Beograda,« je septembra 1964 zapisal v svojem poslovilnem poročilu angleški ambasador Sir Michael Creswell, »mi je bilo vedno težko deliti tolažilno misel tistih, ki trdijo, da je jugoslovanski vpliv manj nevaren od sovjetskega ali kitajskega in da bi nas jugoslovansko početje ne smelo preveč vznemirjati. Začenši s Kongom leta 1960, so Jugoslovani vedno jasno povedali, da v sodelovanju z Egipčani in Gano, pred kratkim pa tudi z Alžirijo, skušajo prispevati k uveljavitvi socialističnih režimov v novih afriških deželah po lastnem vzorcu. In ker so njihove metode manj grobe od

Egiptovski predsednik GAMAL ABDEL NASER *s* TITOM *v Ljubljani, 15. maja 1963*

kitajskih in sovjetskih, imajo toliko več možnosti za uspeh – pri čemer je bila njihova pomoč v prvi vrsti namenjena afriškim skrajnežem in so bili vedno gluhi za katerikoli argument, ki bi preprečeval nasilje in prelivanje krvi.«[10]

Zbližanje med Titom in Hruščovom je povzročilo vidno zaskrbljenost tudi v domačih političnih in ekonomskih krogih, še posebej med Slovenci in Hrvati. Ti niso bili navdušeni nad previdno pohvalo samoupravljanja, ki jo je izrekel generalni sekretar KPSZ med svojim obiskom v Beogradu, še manj pa nad njegovimi izjavami o »slovanskem bratstvu«. Najbolj pa jih je skrbelo, da je Tito s svojo politiko približevanja Sovjetski zvezi oviral odnose z Evropsko gospodarsko skupnostjo, čeprav je več kot pol njihovega izvoza kupil Zahod. (Leta 1962 je Jugoslavija zaprosila EGS za trgovinski sporazum, a brez uspeha.) Slovenci in Hrvati so zahtevali, v polemiki tudi z gospodarskim in političnim angažmajem v tretjem svetu, naj vlada upošteva geografski položaj države in razvije tesnejše odnose z zahodnimi sosedi. Toda dovoljeno jim je bilo le »godrnjati«, kot je rekel Tito, ravnodušen ob dejstvu, da je v vse bolj integrirani Evropi Jugoslavija, poleg Albanije, najbolj osamljena. (Celo odnosi z Grki so se leta 1962 skrhali zaradi žolčne polemike o makedonski manjšini v Egejski Makedoniji.)

Zaskrbljenost se je razširila tudi med intelektualci, ko so opazili – dovolj je bilo prisluhniti njegovi novoletni poslanici 1. januarja 1963 – da želi Tito posnemati Hruščova s kritiko »negativnih tendenc« v umetnosti in kulturi. Prepoved beograjskega časopisa *Danas* leta 1963 in leto kasneje ukinitev ljubljanskega mesečnika za kulturo in družbena vprašanja *Perspektive* sta jasno pokazali, da oblasti ne bodo ostale samo pri grožnjah. Represija pa se ni ustavila le pri revijah, ki so si dovolile bolj ali manj previdno kritiko režima: v naslednjih mesecih so prepovedali tudi nekaj gledaliških iger, filmov in romanov z izgovorom, da je v njih zaslediti »tokove abstraktne miselnosti«, tuje »socialističnemu humanizmu«. Tudi na tem področju je prišlo do tihega zakulisnega spopada med liberalci in konservativci, v katerem si prvi niso pomišljali žrtvovati nekaj vročih glav, da bi okrepili svoje pozicije. Izid tega boja pa je bil dolgo negotov, saj je še leta 1964, na VII. kongresu ZKJ, Ranković grmel proti »demagogom«, ki z naraščajočo »nesramnostjo« dvigajo glas v obrambo »malomeščanskih« konceptov.

V tem času je Tito s privoljenjem Moskve zastavil vrsto plodnih pogovorov z voditelji vzhodnoevropskih držav: z Živkovom, Kádárjem, Gheorghiem-Dejem in Gomulko, pa tudi s takšnimi dogmatiki, kot sta bila Novotný in vzhodnonemški voditelj Ulbricht. Zaman so bili protesti Koče Popovića, ki je bil prepričan, da bi se »naši mednarodni odnosi rešili utvar in s tem tudi nepotrebnih pretresov in obratov«, če bi uspelo odpraviti takšna »neortodoksna sredstva« pri oblikovanju zunanje politike.[11] Tito se je z navdušenjem predajal iluziji, da bo zaradi svojega posebnega odnosa s Hruščovom lahko vplival na preobrazbo celotnega vzhodnega bloka pa tudi na njegove stike z Zahodom, in mu zato ni prisluhnil. Ker je svojo politiko tako tesno povezal z usodo sovjetskega voditelja, so ga seveda zaskrbeli glasovi, ki so se na pomlad 1964 začeli širiti v Moskvi, da se znova krepi opozicija neostalinistov (o katerih je vedel, da imajo večino v prezidiju KPSZ). Njegova nenadna odločitev, da 9. junija, ob zaključku potovanja na Finsko, odide v Leningrad

na sestanek s Hruščovom, je morda povezana tudi s temi govoricami. Vsekakor je srečanje izzvenelo kot potrditev tesnega sodelovanja obeh državnikov, posebno glede polemike s Kitajci. V tem smislu kaže interpretirati stavek v dokaj nejasnem sklepnem komunikeju, da »mora vsaka komunistična in delavska partija sodelovati pri premoščanju težav, ki se pojavljajo v mednarodnem komunističnem gibanju«, in da je treba težiti k njihovi »enotnosti in monolitni strukturi«. Tezi o »enotni četi s komandirjem na čelu«, ki jo je zagovarjal Hruščov od svojega prvega obiska v Beogradu, se Tito še nikoli ni tako tesno približal.[12]

Najpomembnejši rezultat te politike je bil sporazum o sodelovanju s SEV-om, podpisan 17. septembra 1964. Z njim je Jugoslavija dobila status opazovalke v tem gospodarskem združenju in nove možnosti za razširitev svoje trgovine v sovjetskem bloku. Novica o pomembnem dogovoru, za katerega se je Beograd že dolgo zavzemal, pa je prišla komaj mesec pred nenadnim padcem Hruščova. Za njegovo odstranitev z vseh partijskih in državnih dolžnosti je Tito izvedel 14. oktobra 1964 v Nikoziji, na povratku iz Kaira, kjer se je udeležil druge konference izvenblokovskih držav. Ko so ga časnikarji vprašali, kaj misli o senzacionalnih moskovskih dogodkih, je previdno odgovoril, da v sovjetski politiki po njegovem ne bo prišlo do bistvenih sprememb. Čeprav je prvotno nameraval ostati na Cipru nekaj dni, pa se je na vrat na nos vrnil v Beograd, od koder je v naslednjih dneh navezal celo vrsto mrzličnih stikov s Sovjeti. Nervozo in neprijetno presenečenje, ki sta zavladala v jugoslovanskem vrhu, je predvsem izdajalo dejstvo, da je *Borba* šele 23. oktobra objavila prvi, nepodpisani komentar o spremembah v Sovjetski zvezi. V njem je z olajšanjem opozorila na željo novega kremeljskega vodstva, da bi se sodelovanje z Beogradom ugodno razvijalo še naprej, predvsem pa ga svarila, naj nikar ne sklepa »nenačelnih kompromisov s Kitajci«.

V naslednjih mesecih Moskva ni skoparila z znamenji, ki so nakazovala njeno pripravljenost, da ne bi poslabšala odnosov z Jugoslavijo in ovirala njenega specifičnega socialističnega razvoja. V tem smislu je zgovorno, da se je – to se je zgodilo prvič po vojni – uradna sovjetska delegacija udeležila VIII. kongresa ZKJ, ki je potrdil Ljubljanski partijski program iz leta 1958. Omembe vredno pa je tudi, da je Tito v svojem poročilu posvetil precej prostora Hruščovu in njegovim zaslugam za normalizacijo sovjetsko-jugoslovanskih stikov. Med Titom in trojko (Brežnjev, Podgorni, Kosigin), ki je bila od oktobra 1964 na oblasti, se ni nikoli ustvarila tovariška atmosfera, značilna za njegove odnose s Hruščovom. Vendar ekonomsko, znanstveno in kulturno sodelovanje s Sovjetsko zvezo in državami njenega bloka ni poznalo zastojev tudi zato, ker so jugoslovanski voditelji skrbno pazili, da bi ga kaj ne skalilo. Ko je januarja in februarja 1965 lektor ruskega jezika na zadrski filozofski fakulteti Mihajlo Mihajlov v reviji *Delo* objavil svoje vtise o obisku v Moskvi in Leningradu ter spregovoril o leninističnih in stalinističnih zločinih, je sovjetski ambasador takoj uradno protestiral. To je spodbudilo Tita k javni kritiki nesrečnega lektorja, češ da pod krinko »svobode besede« tihotapi »antisocialistične izpade«. Po besni časopisni gonji so Mihajlova, ki ni popustil, temveč je celo zahteval odpravo enopartijskega

sistema, aretirali, postavili pred sodišče in ga naslednje leto obsodili na dvanajst mesecev zapora.

Ti ukrepi seveda niso prispevali k izboljšanju jugoslovanskih odnosov z Zahodom, predvsem ne z ZDA. Tito je leta 1961, ko je dokončno usahnila ameriška vojaška pomoč, kljub vsemu upal, da bo lahko še naprej kupoval orožje na njihovem trgu. Toda to je bil račun brez krčmarja, saj mu je bilo javno mnenje v ZDA, tudi zaradi močne propagande hrvaške in srbske emigracije, vse prej kot naklonjeno. Njegov govor na beograjski konferenci izvenblokovskih držav, v katerem je opravičeval sovjetski jedrski poskus, je povzročil, da je bilo potrpežljivosti washingtonske vlade konec: 14. oktobra je Kennedy uradno izjavil, da bo preučil svojo politiko do Jugoslavije, Titu pa diskretno sporočil, da ni več pripravljen prenašati »njegovih napak, pomanjkljivosti in zunanjepolitičnih avantur«.[13] To okoliščino so izkoristili nekateri člani kongresa, nepopustljivi antikomunisti, in preprečili, da bi beograjski vladi dobavili elektronske naprave za vojaške avione, čeprav jih je kupila v skladu z veljavnimi določili. Sledila je cela vrsta restriktivnih ukrepov na področju gospodarske pomoči Jugoslaviji, ki je bila septembra 1962 celo izključena iz skupine držav, katerim so ZDA priznavale status največje trgovinske ugodnosti. Zaman so britanski diplomati v Washingtonu ugotavljali, da Jugoslavija ni pomembna za Zahod zaradi tega, kar njeni voditelji govorijo ali počnejo, pač pa za to, kar je: komunistična država, ki je prelomila s sovjetskim blokom in ki je znala ohraniti svojo neodvisnost. Prav tako je bil neuspešen ameriški ambasador v Beogradu George Kennan v svojih naporih, da bi prepričal kongres, kako absurdno bi bilo iz načelnih razlogov potisniti Jugoslavijo v sovjetski objem. Ko se je zavedel, da ga v tem predsednik Kennedy ne podpira, je odstopil: julija 1963 je zapustil Beograd, zagrenjen in prepričan, da bodo morali Jugoslovani poslej »biti svojo bitko sami, kot da mi ne obstajamo«.[14] V naslednjih mesecih so se incidenti, ki so pričali, kako zelo so se poslabšali odnosi med Jugoslavijo in ZDA, kar prehitevali: kot v času hladne vojne so sindikati ameriških pristaniških delavcev zavrnili raztovarjanje jugoslovanskih ladij, na jugoslovanskem konzulatu v Chicagu so ustaši podstavili dinamit, kongres pa je uvrstil Jugoslavijo na seznam držav, proti katerim bodo ZDA izvajale povračilne ukrepe zaradi trgovanja s Kubo. Šele tedaj je v State Departmentu prevladalo prepričanje, da bi Titov obisk v Ameriki prispeval k izboljšanju medsebojnih odnosov. Tako je po turneji v Braziliji, Čilu, Boliviji, Peruju in Mehiki maršal sredi oktobra 1963 res prišel v Washington. Tu ga je J. F. Kennedy prijazno sprejel in že s tem potrdil, da na jugoslovansko akcijo v preddverju ZDA ne gleda kot na sovražno dejanje. Na naslednji etapi v New Yorku, kamor je Tito odpotoval, da se udeleži 16. zasedanja generalne skupščine OZN, pa se je zataknilo. Nastanil se je v hotelu Waldorf Astoria, kjer se je znašel v obsednem stanju, saj so zgradbo pet dni in noči oblegali sovražni hrvaški, srbski in albanski emigranti ter proti njemu skandirali žaljive parole, ne da bi se policiji zdelo potrebno intervenirati.

Po takem sprejemu se je seveda ozračje med Beogradom in Washingtonom še dodatno ohladilo (čeprav je decembra 1963 kongres znova priznal Jugoslaviji status države z največjimi trgovinskimi ugodnostmi). Po umoru

Kennedyja je k temu prispevala tudi vse večja ameriška vpletenost v vietnamsko vojno, ki so jo v Beogradu takoj in brez diplomatskih obzirov odkrito obsodili. Prepričanje, da so ZDA, kot je rekel Kardelj »center svetovne protisocialistične in vsake druge reakcije«, je bilo med jugoslovanskimi voditelji v tem času bolj živo kot kdajkoli prej. Sredi avgusta 1964 je ameriško letalstvo pričelo bombardirati Severni Vietnam in s tem napadlo suvereno in neuvrščeno državo. Tito je to akcijo odločno obsodil, čeprav so jo ZDA opravičevale kot povračilno dejanje za severnovietnamski napad na njihovo bojno ladjo. Naslednjega marca je sklical v Beogradu sestanek sedemnajstih prijateljskih držav, ki so zahtevale takojšen začetek pogajanj o vietnamskem problemu, brez vnaprejšnjih pogojev. Njihovo stališče se je zdelo predsedniku Lindonu Johnsonu tako pomembno, da je proti koncu julija poslal k Titu svojega potujočega ambasadorja Harrimana, da bi mu razložil ameriško politiko. Toda ta vljudnostna poteza ni vplivala na maršala, ki je že mesec prej ob svojem prvem obisku pri naslednikih Hruščova izjavil, da se povsem strinja z njihovo obsodbo ameriške zunanje politike. V govoru, ki ga je imel v Sverdlovsku, je celo izjavil, da noben jugoslovanski komunist – ne glede na včerajšnja nesoglasja – ne dvomi, komu se bo pridružila njegova država, če pridejo težki časi.[15]

Prepričanje, da povezuje Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo »ne samo skupna preteklost, temveč tudi skupna prihodnost«, je Tito poudaril tudi ob svojem povratku v domovino ter tako podčrtal, do kolikšne mere je pripravljen sodelovati s sovjetskim blokom. Pri tem ni izključevati, da je skušal z antiimperialistično polemiko izravnati svojo podporo gospodarski reformi (ki je ni bilo mogoče uresničiti brez zahodne pomoči). Liberalcem, ki so se še borili za oblast, a so se vendar že tako okrepili, da so lahko mislili tudi na dokončni obračun z Rankovićem, so bile maršalove improvizirane izjave čedalje manj všeč: kljub temu da je njegova vlada zastavila v Washingtonu pogovore o odložitvi plačila starih dolgov in najetju novih, je 8. novembra 1965 v Čakovcu označil ameriška posojila in pošiljke hrane kot »psevdopomoč«. Dejstvo, da je o teh besedah poročal le radio Zagreb, jugoslovanski časopisi pa jih niso omenili, samo po sebi priča, s kakšno zadrego so beograjski vladni krogi sprejeli taka stališča.[16]

Na jugoslovansko gospodarsko reformo so gledali v Moskvi sicer z nezaupanjem, vendar je niso preostro napadli. Tudi odstranitev Rankovića, kar je Brežnjev skušal preprečiti s posredovanjem Gomulke, ni mogla skaliti sozvočja med njim in Titom. Poleti 1967, ko je izbruhnila kriza med Izraelom in Egiptom, se je celo zdelo, da je njuna politična uglašenost popolna. Čeprav je bilo jasno, da je napetost na Bližnjem vzhodu povzročil Naser, ker je blokiral za Izraelce življenjsko pomembno pristanišče Akaba in osredotočil svoje čete na Sinaju, Tito ni okleval, ko se je bilo treba odločiti, ali naj ga podpre. Svoj ugled v arabskem svetu je pretesno povezal z egiptovskim diktatorjem (v zadnjih desetih letih sta se srečala kar štirinajstkrat), da bi se ne zbal njegovega poraza in z žaljivim molkom ne spregledal pisem, s katerimi mu je Ben Gurion skušal razložiti izraelsko stališče. V nasprotju s pričakovanji pa je izraelskim četam, ki so preventivno napadle Egipčane, uspelo po šestdnevnem boju potisniti Naserjeve čete čez Sueški prekop. Še

preden se je to zgodilo, je Brežnjev poklical Tita v Moskvo, da bi se udeležil konference voditeljev evropskih komunističnih držav, kjer naj bi se dogovorili o skupni podporni akciji. Ne da bi se posvetoval z vlado, je maršal vabilo takoj sprejel in se tako prvič udeležil podobnega sestanka, kar je izzvenelo kot priznanje, da se čuti del sovjetskega bloka. Še več, podpisal je sporazum o materialni in politični podpori Združeni arabski republiki in dovolil sovjetskim avionom, ki so oskrbovali Naserjevo vojsko, da pristajajo na jugoslovanskih letališčih. (Baje je ob tej priliki v telefonskem pogovoru prepričal egipčanskega voditelja, naj opusti misel na samomor.) Pozneje je celo predlagal, naj socialistične države prekinejo diplomatske odnose z Izraelom, kar so, z izjemo Romunije, vse tudi sprejele. Po njegovem ukazu je jugoslovanski tisk močno napadel Tel Aviv, pa tudi Washington in London, češ da sta soodgovorna za izraelsko agresijo. Ta vročekrvna politika, ki se ni niti najmanj ozirala na gospodarske interese države, je povzročila v vladnih krogih val protestov. Ljudje na položajih, začenši s predsednikom zveznega izvršnega sveta Petrom Stambolićem in Kočo Popovićem, so imeli vtis, da maršal z njimi ravna kot z »otroki« in jih zapleta v brezperspektivno akcijo, nasprotno proglašeni ekvidistanci med blokoma. Zato so odločno protestirali in začeli celo ponovno šušljati, da ima tajne zveze z Rusi, ki v zaščito njegovih lastnih interesov pogojujejo jugoslovansko politiko. Na seji CK 11. junija 1967 se je Tito sicer skušal braniti pred temi očitki in zagovarjal svoje odločitve, toda ostal je povsem osamljen. Nazadnje je bil celo prisiljen zagroziti, da se bo obrnil na skupščino, če ga ne bo podprl partijski vrh. Za uveljavitev svoje oblasti je bil torej pripravljen tvegati spopad med partijo in parlamentom, pri čemer pa se ni zavedal, da ga je njegov politični instinkt tokrat prevaral. Prekinitev diplomatskih odnosov z Izraelom je namreč odjeknila v jugoslovanskem javnem mnenju izredno negativno, celo bolj kot priznanje Nemške demokratične republike pred desetimi leti. Možnost tako dramatičnega institucionalnega spopada, s kakršnim je grozil maršal, je seveda utišala njegove nasprotnike, kar pa seveda ne pomeni, da je v liberalnih krogih uplahnilo nezadovoljstvo zaradi njegove avtokracije. O tem jasno priča odločitev zunanjega ministra Marka Nikezića, ki je čez nekaj mesecev odstopil iz protesta proti maršalovi samovolji.

Titovo ravnanje med šestdnevno izraelsko-egiptovsko vojno je dokončno prepričalo Američane, da se je Jugoslavija vrnila v sovjetsko krožnico. Še naprej je kupovala orožje v Moskvi, leta 1967 pa je s svojimi opazovalci prvič prisostvovala manevrom Varšavskega pakta. Na drugi strani pa je beograjska vlada sumila, da skuša Washington s svojo politiko v Sredozemlju spodkopati neuvrščenost in Jugoslavijo obkrožiti s sovražnimi silami. V tem jo je potrdil leta 1967 tudi državni udar grških polkovnikov, ki so ga maršal in njegovi sodelavci ocenili kot neposreden izziv najbolj reakcionarnih zahodnih krogov. V tako napetih razmerah je bilo opaziti eno samo svetlo točko: februarja 1968 je Beograd po letih hude napetosti in pogosto žolčne polemike ponovno navezal diplomatske stike z Zvezno republiko Nemčijo, k čemur je odločilno prispevala vključitev nemških socialdemokratov v bonsko vlado. Jugoslovani so bili seveda zainteresirani za normalizacijo odnosov ne samo iz gospodarskih razlogov, temveč tudi zato, ker so želeli priti do

lažjega nadzora zdomcev in sovražne emigracije, ki je bila v Zahodni Nemčiji še posebej močna. Willy Brandt, novi zunanji minister v Bonnu, je z druge strani gledal na ta sporazum kot na enega svojih največjih uspehov in kot obetajoč uvod v politiko pomiritve z Vzhodom, ki jo je imel v načrtih.

Titove medene tedne s Sovjeti so nenadoma prekinili dogodki na Češkoslovaškem. Januarja 1968 je po odstopu stalinista Novotnega zasedel mesto generalnega sekretarja KPČS Aleksander Dubček. Z njim je prišla na oblast nova generacija, ki je prevetrila praško zadušnost ter začela z radikalno gospodarsko in družbeno reformo. Njena odločitev, da ustvari »socializem s človeškim obrazom«, pa je kmalu zaskrbela Sovjetsko zvezo in njene satelite. Čeprav je Dubček ostal zvest Varšavskemu paktu in se na Češkoslovaškem v konkurenci s komunisti niso pojavile nove politične stranke, je bilo v vzhodnih prestolnicah že na začetku marca slišati zaskrbljene glasove o »praški kontrarevoluciji«. Brežnjev je spet pomislil na Titovo podporo in ga je zato konec aprila povabil v Moskvo. Srečanje pa je tokrat steklo povsem drugače, kot je pričakoval. V nasprotju s politiko, ki jo je vodil ob nastopu madžarske krize, Tito namreč ni pritrdil sovjetski tezi, da so v Pragi na delu buržoazni, prozahodni elementi in da je treba priskočiti na pomoč tamkajšnjim »zdravim silam«. Bil je mnenja, da imajo Dubček in njegovi dovolj močno vojsko in partijo in da se torej lahko branijo sami. Ta odgovor je med prisotnimi sovjetskimi voditelji vzbudil val ogorčenja, češ »tudi pri vas je opaziti enake pojave, k vam prodira kapitalizem, na Zahodu ste zelo zadolženi, imate veliko brezposelnost, nas pa zato boli srce«.[17]

Tito je odločno zavrnil očitke na račun jugoslovanskega liberalizma in Sovjetom odsvetoval, da bi se s silo vmešavali v češkoslovaške notranje zadeve. Na koncu so sklenili, da bodo skušali spor razrešiti na miren način, sam pa se je zavezal, da bo svetoval praški vladi, naj v svoji prenovitveni vnemi ne pretirava. Kljub tej obljubi pa so liberalci, ki so v Jugoslaviji prevladali, začeli odkrito podpirati Dubčkovo politiko, saj so jo imeli za logično posledico oziroma potrdilo tistega, kar je njim samim že uspelo doseči. Še več, praški zgled jih je spodbujal, naj svojim reformam dajo novega zagona. Jugoslavija je bila – tako so govorili – vedno na čelu gibanja za demokratizacijo socializma, in tudi v tem trenutku ne bi smela zaostajati. Edvard Kardelj je tako že na začetku leta dal pobudo za realizacijo nove, bolj demokratične ureditve v Sloveniji. Slonela naj bi na oživitvi pluralističnih vrednot Osvobodilne fronte, ki naj bi jih prevzela SZDL, da si v dialektičnem odnosu z ZK zagotovi vidnejše mesto v družbi. Zaradi neugodnega razvoja notranjih in zunanjih dogodkov te težnje sicer niso dozorele, bile pa so zgovoren znak heretičnih skušnjav, ki jih je povzročila praška pomlad med najbolj razsvetljenimi jugoslovanskimi komunisti.

Ni naključje, da je grozilno pismo, ki so ga sredi julija Sovjetska zveza in njeni sateliti poslali češkoslovaški vladi, beograjska *Politika* objavila pod zgovornim naslovom »Informbiro–1968«. Sam Tito je ob tej priliki javno izrazil upanje, da v svoji kratkovidnosti sovjetski voditelji ne bodo nastopili s silo proti bratski državi. 9. avgusta 1968, ko je šlo med Dubčkom in Brežnjevom že na nož, je obiskal Prago, kjer so ga ljudske množice sprejele kot odrešitelja. Ob tej priliki je razglasil, da se morajo odnosi med sociali-

stičnimi državami razvijati po načelu enakopravnosti, češkoslovaškim voditeljem pa v dolgem pogovoru svetoval, naj ne prehitevajo časa in naj vodijo manj tvegano politiko. Toda v Kremlju njegovega posredništva niso znali ceniti. Dejstvo, da je takoj za Titom pohitel v Prago tudi novi romunski lider Nicolae Ceausescu, ki je bil tudi na glasu, da hoče čim večjo neodvisnost od Moskve, je med sovjetskimi voditelji vzbudilo neprijetne spomine na predvojno protisovjetsko Malo antanto.

V noči med 20. in 21. avgustom so čete Varšavskega pakta, z izjemo romunskih, zasedle Češkoslovaško. Tito je takoj izjavil, da so kršile suverenost neodvisne države in prizadele hud udarec socialističnim silam vsega sveta. 23. avgusta je to ugotovitev uradno potrdil CK ZKJ z obsodbo »nasilne akcije«, za katero so se odločile Sovjetska zveza in njene zaveznice, medtem ko je prišlo v Beogradu in drugih mestih do organiziranega ljudskega protesta. V teh dneh je jugoslovanski vrh zasedal skoraj brez premora, da bi praško krizo razčlenil v vseh njenih implikacijah. Med mnenji, ki jih je bilo slišati v diskusiji, je še posebej značilno Titovo priznanje, da se je zmotil, ko je mislil, da je Sovjetska zveza najpomembnejši jugoslovanski zaveznik v boju proti imperializmu. V Moskvi je očitno prevladala bonapartistična linija, nasprotna vsakršni spremembi znotraj »tabora« in neobčutljiva za škodo, ki jo njena velikodržavna politika lahko povzroči mednarodnemu delavskemu gibanju. Sovjetski napad je sicer trenutno usmerjen proti Češkoslovaški, a njegov pravi cilj je Jugoslavija.

Iz te sodbe, ki so jo voditelji ZKJ izrekli že pred avgustom 1968, a še posebej poudarili po praških dogodkih, sta izhajala dva sklepa: ponosno prepričanje, da je Jugoslavija že spet edina socialistična država, po kateri se lahko zgledujejo napredna gibanja vsega sveta, hkrati pa tudi zavest, da je v veliki nevarnosti. Sum, da bodo Sovjeti skušali sedaj, ko so se že tako izpostavili, streti tudi jugoslovansko herezijo, se je ponujal sam po sebi in Titu narekoval izjavo, da se bo Jugoslavija branila »z vsemi sredstvi proti vsakršnim pritiskom ne glede na to, s katere strani prihajajo«.[18]

Ruskega napada se je zbal tudi Ceausescu. 24. avgusta se je v Vrščcu sestal s Titom in ga prosil za pomoč. Na »conducatorjevo« vprašanje, kaj bi se zgodilo, če bi se romunska vojska pod udarom Varšavskega pakta umaknila na jugoslovansko ozemlje, maršal ni dal opogumljajočega odgovora: vojsko bi sprejel, a bi jo v skladu z mednarodnimi pravili tudi razorožil. Sicer pa je bil prepričan, da Rusom ni trn v peti Romunija, pač pa Jugoslavija, in da je možnost napada nanjo vse prej kot hipotetična. Premiki madžarskih in sovjetskih čet na meji ob Donavi so bili namreč tako preteči, da se je jugoslovanski vrhovni štab odločil razporediti na tem področju vojaške enote, poleg tega pa ukazal, da je treba pristajalne steze letališč posejati s preprekami in tako onemogočiti morebitno presenečenje sovjetskih zračnih sil.

Toda ko je stekla razprava o obrambnih ukrepih, ki naj bi jih sprejeli, se je izkazalo, da Jugoslavija ni pripravljena na udar z Vzhoda. (Na dan intervencije proti Češkoslovaški je bilo okrog 30 jugoslovanskih generalov na počitnicah v Sovjetski zvezi.) V tem času je bil na čelu JLA general Ivan Gošnjak, ki je veljal skupaj z Rankovićem za »najzvestejšega Titovega

IVAN GOŠNJAK,
državni sekretar za narodno obrambo

človeka«. Dolgo je v svoji osebi združeval kar tri funkcije: bil je namestnik vrhovnega komandanta, obrambni minister in sekretar najvišjega organa ZKJ za vojaške zadeve. Skratka, če je imel bog Janus dva obraza – tako so govorili – jih ima Gošnjak kar tri. Predvojni komunist, študent leninske partijske šole in španski borec je bil ta petdesetletni Hrvat v svoji pravovernosti brez dvoma primeren človek za poveljevanje vojski v času, ki ga je zaznamovalo prijateljstvo s Sovjetsko zvezo. Toda v nasprotju z rimskim bogom ni znal gledati v prihodnost in se je zato v svojih načrtih popolnoma uštel. V prepričanju, da grozi Jugoslovanom nevarnost le s strani pakta NATO, je razporedil elitne enote na meji z Italijo, mejo z Madžarsko in Bolgarijo pa je pustil brez prave obrambe. Če bi sovjetske sile udarile, je ugotavljal zgroženi Bakarić, bi bile v treh dneh na Reki.[19]

Te katastrofalne strateške razmere so povzročile na vrhu ostro polemiko, ki jo je sprožil legendarni poveljnik Prve proletarske divizije Koča Popović. Na zasedanju obrambnega sveta, na katerega je bil izjemoma povabljen, je izrabil priliko za napad na vodstvo JLA, s čimer je posredno ciljal tudi na Tita. Sledila je ostra razprava, ki je dokončno skalila njune medsebojne odnose, obenem pa jasno pokazala, kako skromna je jugoslovanska vojaška pripravljenost. Med drugim je postalo očitno, da so vrhovi JLA bojkotirali ustanovitev partizanskih teritorialnih enot, o čemer je tekla beseda vsaj deset let, in da so omejili število mož pod orožjem na 200.000. Šlo je gotovo za pomemben prihranek (leta 1952 so vojski namenili 22 odstotkov narodnega dohodka, leta 1968 pa samo 6 odstotkov), ki pa je državi preprečil, da bi v primeru napada, po Titovih besedah, reagirala »kot jež«. Pred tanki Varšavskega pakta bi bila jugoslovanska vojska skoraj tako nemočna kot češkoslovaška. Poleg tega je bilo njeno orožje v glavnem sovjetskega pore-

kla ali iz satelitskih držav. Edina tolažba, je ugotavljal Kardelj, je v strateški poziciji Jugoslavije na Jadranu, ki je preveč pomembna, da bi jo Zahod tudi za ceno tretje svetovne vojne prepustil Sovjetom.[20]

V tem kriznem trenutku, ki ga je 30. avgusta še podčrtal poseg sovjetskega ambasadorja J. A. Benediktova pri Titu z ostro protestno noto zaradi njegovega ravnanja, maršalu ni preostalo drugega, kot da prosi za pomoč Washington. Predsednik Johnson je še istega dne reagiral z odločnim govorom, v katerem je posvaril Ruse, naj »psov vojne ne spuščajo z verige«. Na to opozorilo so kremeljski voditelji takoj reagirali: svojega veleposlanika v Washingtonu Dobrinina so poslali k državnemu sekretarju Deanu Rusku z zagotovilom, da Jugoslavije ne nameravajo napasti. V naslednjih tednih pa se je sovjetski pritisk nanjo kljub temu stopnjeval in dobival vse vidnejše stalinistične oblike. V Moskvi so organizirali proti jugoslovanskim revizionistom pravo časopisno gonjo, jim izročili še eno protestno noto, ponovno prekinili gospodarsko sodelovanje, rovarili med informbirojevci in Rankovićevimi pristaši. »Paziti moramo na tuje agente, ki lahko postanejo nevarni,« je opozarjal Tito. »Vnaprej jih moramo onemogočiti, da sovražnik ne bo mogel računati nanje. Postopati je treba zelo ostro.«[21] V tem trenutku, 18. oktobra, je Johnson poslal k Titu podtajnika v State Departmentu Katzenbacha, ki pa je nekoliko omilil ameriško zavzetost za zaščito Jugoslavije, saj ni dal zagotovil o »totalni«, temveč samo o »bistveni« podpori Washingtona. To pa je izzvenelo kot ponovitev politike, ki so jo Američani izdelali takoj po spopadu med KPJ in Informbirojem in je bila zajeta v stavku: »All aid, short of war« (Vso pomoč, razen vojne).

Sovjeti so medtem skušali podpreti svojo politično in vojaško iniciativo tudi z ideološkimi argumenti. 26. septembra 1968 je *Pravda* objavila članek, v katerem je razvila tezo, da morajo biti koristi posameznih socialističnih držav podrejene koristim svetovnega komunističnega gibanja. S še večjo avtoriteto pa je doktrino o »omejeni suverenosti« izrazil 12. novembra Brežnjev na V. kongresu Poljske delavske partije: »Ko notranje ali zunanje sile skušajo preusmeriti razvoj neke socialistične države k obnovi kapitalizma, je to problem, ki se ne tiče samo omenjene države, temveč skupen problem in skrb vseh socialističnih držav.«[22] Jugoslovani, ki so bili še vedno tarča očitkov, da so krivi za češkoslovaški »revizionizem«, niso mogli preslišati pomena teh besed. Tito jih je komentiral v dveh govorih, 20. oktobra v Leskovcu in 21. v Prokuplju, nedaleč od bolgarske meje, v katerih je z vso odločnostjo pribil: »Če bi kdorkoli in s katerekoli strani poskušal ogrožati našo neodvisnost in suverenost, bo naletel na železni zid naših narodov, ki so te dni pokazali, da so pripravljeni žrtvovati tudi svoja življenja, če bi bilo treba, pri obrambi tistega, za kar smo se bojevali in za kar je bilo prelito morje krvi.«[23] Te izjave pa so v liberalnih krogih sprožile sovražna občutja bolj do Tita samega kot do Brežnjeva, saj so potrdile njihovo mnenje, da je bila maršalova zunanja politika zadnjih let povsem zgrešena. Koča Popović je zapisal v svoj dnevnik: »Pravijo nam, da je bila naša politika premočrtna in dosledna – kar sicer vsak državnik in vsaka država trdi in misli o sebi. Toda jaz že dolgo vidim vrsto neumnosti in ciljev, ki niso bili doseženi. Ta trditev je čista neresnica in prevara in samoprevara. Nasprotno, bili smo izredno

vztrajni in dosledni v bežanju od lastne politike, od tiste, ki smo jo razglašali in s katero smo se okoriščali in se še okoriščamo! Hoteli smo biti in govorili smo, da stojimo na čelu ponosnih, poštenih, nepodkupljivih, svobodnih in neodvisnih. In bili smo ‚predestinirani' in ‚določeni' za to. Toda hiteli smo pod plašč najbližjega in ‚najbolj dosegljivega' mogočnika. Z njegovim dovoljenjem smo se šopirili in ga s pogledom stalno spraševali, ali je zadovoljen s tem hlapčestvom. In ker je na tem svetu vse sprevrženo in je tako pogosto videz nasproten od resnice, so nas verjetno mnogi videli take, kot smo se kazali. Kar nas je še spodbujalo, da hlapci gestikuliramo kot gospodje!«[24]

Ta jedka kritika, ki sta jo s Popovićem delila tudi njegova naslednika v ministrstvu za zunanje zadeve Nikezić in Tepavac, je bila usmerjena proti »Mr. Mississipiju« – kot je stari srbski liberalec imenoval Tita zaradi njegove večne oblasti. Razpoznavne obrise je začela dobivati ob koncu petdesetih let, se vsebinsko okrepila med arabsko-izraelsko krizo leta 1967 in po praških dogodkih prispevala k oblikovanju pravega opozicijskega jedra. Popović, ki je bil njegova duša, je celo mislil, da bi bilo treba maršala odstaviti ali prisiliti, da kraljuje, ne pa vlada. Skušal je prepričati Kardelja, naj se mu pridruži, a ta je bil, čeprav se je v glavnem z njim strinjal, preveč previden, da bi se odločil za tako tvegan korak: »Ti si predstavljaš vse preveč preprosto – on ima vojsko, Udbo, partijo...«[25]

Maršal se je te opozicije dobro zavedal, pa tudi dejstva, da imajo kljub vsem polemikam Sovjeti na čelu Jugoslavije raje njega kot Popovića ali Kardelja, in da so zato njegovi naravni zavezniki. Tudi ker ni imel popolne ameriške zaslombe, je, brž ko je bilo mogoče, skušal izboljšati svoje odnose z Moskvo. Ob jugoslovanskem državnem prazniku 29. novembra 1968 sta mu Brežnjev in Kosigin poslala brzojavko s prisrčnimi čestitkami, kot da se ni nič zgodilo. Tega vabila k izgladitvi spora Tito ni prezrl: odgovoril je z isto toplino in na veliki tiskovni konferenci v Jajcu ob 25. obletnici II. zasedanja AVNOJ-a izjavil, da stvari ne kaže dramatizirati, temveč da se je treba truditi za pomiritev, saj Jugoslaviji ne grozi neposredna nevarnost z Vzhoda: »Nobenega razloga ni in ne verjamem, da tam kdo misli na kakšno vojaško akcijo.« Na vprašanje, kaj pravi o tezi, ki jo je nedavno v Bruslju postavil ameriški državni sekretar Dean Rusk na zasedanju pakta NATO, da spada Jugoslavija v »sivo cono« nevtralnosti v Evropi in s tem v interesno sfero Zahoda in Vzhoda, je Tito odvrnil s poudarjeno samozavestjo: »Naše stališče je docela nasprotno, kar zadeva Ruskovo izjavo. Mi že od leta 1943 ne priznavamo nobenih interesnih sfer, niti sivih ali drugačnih con. Interesne sfere se na naši meji nehajo. Jugoslavija je svetla cona, ne siva.«[26]

Te trditve, ki so nekako sugerirale, da je bila praška kriza samo epizoda in da je treba nanjo pozabiti, so bile moskovskim voditeljem očitno všeč. Že 3. decembra jih je *Pravda* s poudarkom povzela kot dokaz, da je Tito še vedno »tovariš«. Izredno ostra pa je bila reakcija Koče Popovića, ki je svoje odklanjanje take dvolične politike v dnevniku izrazil z neprizanesljivim maršalovim portretom: »V središču naših stremljenj, razuma in poštenja preži strupen pajek, star, toda nevaren, z maziljenim glasom, a surov, čvrst, a požrešen, koroziven in trhel, dozdevno blag, toda sebičen in brezdušen od oblasti in starosti.«[27]

[1] *Wissenschaftliches Dienst Südosteuropa (WDS), 7. Jg., 5./6.1958, str. 61–64.*
[2] *WDS, 10. Jg., 4./5.1961, str. 44.*
[3] *The Economist, 17. XII. 1960, str. 1217.*
[4] *Delo, 7. IX. 1961.*
[5] *A. Nenadović, n. d., str. 29.*
[6] *K. Popović, Zapisi iz pokojne prošlosti, Vreme, 2. XI. 1992, str. 31; A. Nenadović, n. d., str. 25.*
[7] *Dennison Rusinow, The Yugoslav Experiment, 1948–1974, C. Hurst, London, 1977, str. 164.*
[8] *A. Nenadović, n. d., str. 27.*
[9] *WDS, XII., 9. 1963, str. 154–158.*
[10] *PRO, FO 371/177762/NU 1015/11.*
[11] *Politika, 24. VIII. 1986.*
[12] *PRO, FO 371/177771/NU 103138/9.*
[13] *PRO, FO 371/160836/CY 1015/3.*
[14] *George Kennan, Memoirs, 1950–1963, Boston, Hutchison of London, 1970, str. 307.*
[15] *A. Nenadović, n. d., str.134.*
[16] *WDS, XIV., 12. 1965, str. 163.*
[17] *Z. Vuković, n. d., str. 200.*
[18] *CIA, National Foreign Assessment Center, Key Soviet-Yugoslav Documents. A Reference Aid, feb. 1980, str. 3.*
[19] *Z. Vuković, n. d., str. 226.*
[20] *Z. Vuković, n. d., str. 235.*
[21] *Z. Vuković, n. d., str. 232.*
[22] *Key Soviet-Yugoslav Documents, n. d., str. 3.*
[23] *Ante Ciliga, La crisi di Stato della Jugoslavia di Tito, Ed. Odep, Rim, 1972, str.54. Delo, 22. X. 1968.*
[24] *K.Popović, Zapisi, n. d., Vreme, 13. I. 1992, str. 36.*
[25] *Intervju z Vido Tomšič.*
[26] *Delo, 1. XII. 1968.*
[27] *K. Popović, Zapisi, n. d., Vreme, 27. I. 1992, str. 42.*

18. poglavje

GRENKA ZMAGA STARIH BOGOV

Rankovićev padec in reorganizacija Udbe sta prevetrila jugoslovansko družbo in vzbudila upanje v »pravi demokratični preobrat«. Tisku je bilo dano več svobode, osnovne človekove pravice so bile večinoma spoštovane, izboljšal pa se je tudi odnos med oblastjo in verskimi skupnostmi. Skromen, a konkreten znak prenovitvene volje, ki se je uveljavila na vrhu, je bila ob koncu leta 1966 amnestija Milovana Djilasa, čigar teza, da je partija v zagati zaradi lastnega ideološkega, političnega in gospodarskega monopola, je bila očitno potrjena. V tem bolj sproščenem vzdušju so liberalci zastavili svoje delo, prepričani, da sistem lahko izboljšajo od zgoraj s krepitvijo idejnega in etničnega pluralizma, ne da bi s tem ogrozili monolitizem in vodilno vlogo ZKJ. Da bi omogočili nadaljnjo izgradnjo reforme, so Hrvaška, Slovenija in Vojvodina na eni ter Srbija, Makedonija in Črna gora na drugi strani sklenile velikopotezen gospodarski dogovor: sever je na neki način »kupil« reformo s tem, da je jugu odobril investicije v višini pet tisoč milijard dinarjev, ki naj bi mu pomagale začeti na novo s pozicij večje gospodarske trdnosti. Toda te poteze dobre volje niso prinesle velikih uspehov. Kriza, ki so jo zaznamovale stavke, nagla inflacija in hitra rast cen, ni popustila. Gospodarstveniki in partijski funkcionarji so začeli celo govoriti o »katastrofi na obzorju« in se zavzemati za drastične ukrepe, češ da bi morali za rešitev reforme zapreti vsaj 30 odstotkov industrijskih obratov. To je bilo seveda neizvedljivo, saj bi bila za take ukrepe socialna cena previsoka, napovedovalo pa je, da se interesni konflikti med republikami z zdravim gospodarstvom in tistimi, ki so imele preveč »političnih« tovarn, zlepa ne bodo umirili. Tito se je dobro zavedal občutljivosti položaja in tega tudi ni prikrival. Med obiskom v Bosni in Hercegovini je 21. novembra 1966 spregovoril o obstoječih težavah, obenem pa tudi zagotovil »nekaterim našim prijateljem na Vzhodu«, da partija ne namerava oditi s prizorišča ali se spremeniti v »vzgojno« gibanje. Kljub temu pojasnilu, ki si ga je bilo mogoče razlagati tudi kot pritisk na zavoro, so bili liberalci trdno odločeni, da spremenijo ZKJ v »neodvisno ideološko silo«, vpeto v »stalen demokratičen dialog z delovnim ljudstvom«. Prepričani so namreč bili, da brez korenite politične reforme, ki naj zagotovi jugoslovanskim narodom celo več svobode kot klasični večpartijski sistemi, ni možno ozdraviti niti gospodarstva.

Namera partijskih voditeljev, da okrepijo avtonomije republik v skladu s Kardeljevim konceptom o njihovi »izvirni suverenosti«, se je uresničila v mesecih po brionski seji tako na državni kot na partijski ravni. Na V. plenumu CK oktobra 1966 so se odločili, da v demokratičnem duhu spremenijo hierarhično strukturo ZKJ in jo približajo množicam. Med drugim so bistveno povečali pooblastila republiških zvez in centralne partijske organe oblikovali po republiškem ključu. Skladno s tem so bili funkcionarji, ki so jih pošiljali v Beograd, vse bolj odvisni od lokalnih gremijev, kar je še pospešilo decentralizacijo oblasti. 30. aprila 1967 je »splošna alergija do federacije«, kot je zapisala *Ekonomska politika*, botrovala ustavnim amandmajem, ki so dodatno oslabili zvezni izvršni svet pa tudi zvezno skupščino v korist republiških in pokrajinskih. V skupščini je spet oživel zbor narodov in po dolgem mrku postal celo njena osrednja celica s pravico poseganja v notranjo politiko – še posebej glede investicij – pa tudi v zunanjo. Paritetna sestava tega zbora, v katerem je vsako republiko predstavljalo dvajset poslancev in vsako pokrajino deset, je bila namerna, da bi Srbom odvzeli relativno večino, ki so jo dotlej imeli v parlamentu. To je neizbežno privedlo do nastanka republiških »skupin«, ki so težile k enotnemu glasovanju v skladu z napotki lastnih izvršnih svetov. Ni bilo treba dolgo čakati, pa se je ustalila praksa, da je bil zakon sprejet samo, če se je z njim strinjalo vseh osem »skupin«. Osem in ne šest: nova ustavna dopolnila, sprejeta 26. decembra 1968, so namreč še dodatno okrepila avtonomijo obeh pokrajin, Vojvodine in Kosova, ki sta bili priznani kot konstitutivna člana federacije.

To zapleteno preoblikovanje državnega in partijskega sistema je spremljala tudi generacijska zamenjava, iz katere so bili izvzeti samo najvišji voditelji. Stare borce, ki so dotlej zasedali odgovorna mesta, ne da bi pogosto imeli ustrezno kvalifikacijo, so nadomestili veliko bolj izobraženi in razgledani štirideset- ali petdesetletniki. Med žrtvami te »čistke« je bil sam Svetozar Vukmanović-Tempo, čigar vztrajne zahteve, naj bi bili sindikati, ki jih je vodil, bolj prisotni v javnem življenju, niso bile pogodu liberalcem, odločenim, da pritiski od spodaj ne bodo opredeljevali njihovih reformističnih načrtov. Kakor trdi neki zgodovinar, so hoteli zrušiti zvezno citadelo, obenem pa nemoteno upravljati lastne republike.

Te namere so samodejno privedle do tihega opuščanja »jugoslovanskega integralizma« in do ponovnega vrednotenja etničnega principa kot pogoja za resno soočanje s političnimi, socialnimi in gospodarskimi problemi trenutka. Začeli so Srbi, ki jih je po padcu Rankovića vodila peščica bolj ali manj reformno usmerjenih politikov: Milentije Popović, Dobrivoje Radosavljević, Mijalko Todorović in Petar Stambolić. (Slednji je v resnici veljal za »trojanskega konja« znotraj liberalnega tabora, tako da so ga v Beogradu poimenovali Pero Konj.) Že septembra 1966 je CK ZK Srbije pogumno priznal, da je v zadnjih desetletjih na Kosovu prevladovalo stanje nezakonitosti in diskriminacije v odnosih do albanskega prebivalstva. Policijski teror je dosegel svoj višek v letih 1955 in 1956, ko so se Rankovićevi agentje odločili, da zaplenijo orožje, ki so ga albanski ljudje po tradiciji imeli doma. Akcija je bila tako brutalna, da je terjala na stotine življenj. Ker so oblasti hotele ustrahovati redke albanske intelektualce, so poleg tega julija 1956

organizirale v Prizrenu »tajni« proces proti skupini razumnikov s povsem izmišljenimi obtožbami in tudi pozneje strogo nadzorovale vse tiste, ki so se zdeli kakorkoli sumljivi. In teh je bilo na tisoče: vsak bralec povsem legalnega albanskega dnevnika Rilindija je bil na primer zabeležen v kartoteki Udbe kot možni sovražnik države. Ni čudno, da so se v takih razmerah po letu 1953, ko je bil obnovljen predvojni dogovor z Ankaro o preselitvi »Turkov« v matično državo, za to odločili številni Albanci (mnogi pa so bili tudi nasilno izseljeni). Čeprav se je na začetku šestdesetih let stanje nekoliko izboljšalo, ne nazadnje zaradi protestov, ki jih je takšna represivna politika povzročala v Sloveniji in drugih liberalnejših okoljih države, in je Kosovo dobilo z ustavo leta 1963 status avtonomne pokrajine, je prišlo do odločilnega premika šele po Rankovićevem padcu. Med prvimi značilnimi potezami, ki so napovedovale nove čase, je bila odločitev, da je treba tudi na Kosovu uvesti jezikovno reformo, kakor so jo po vojni uresničili v Albaniji. S tem je bila priznana kulturna enotnost albanskega naroda, ne glede na to, v kateri državi živi. Toda pomen diskusije o albanskem vprašanju znotraj CK ZK Srbije je presegal kosovsko problematiko, saj so ga zaznali vsi v Jugoslaviji: o etničnih težavah in napetostih, dolgo skritih za geslom »bratstva in enotnosti«, je končno mogoče svobodno govoriti.

Nelagodje, ki se je v zadnjih letih v Sloveniji naglo večalo, se je takoj pojavilo v preobleki jezikovnega vprašanja. Čeprav so vse povojne ustave proglašale, da so jugoslovanski jeziki enakopravni, je v javni rabi vedno znova prihajalo do diskriminacij v korist srbohrvaščine in na škodo slovenščine. Prve dni novembra 1966 so slovenski slavisti pripravili na to temo srečanje, na katerem so povabili »slovenske napredne in zavedne sile«, naj se zavzamejo za ustrezno mesto materinščine v javnem življenju. Po mnenju Rada Jana je sramotno, »da slovenski poslanci, predstavniki slovenskega delavskega razreda in delovnega ljudstva ne morejo uresničiti tiste pravice, ki so jo nekdanji slovenski meščanski poslanci lahko uresničili v dunajskem parlamentu.« Da bi bilo tega konec, je v drugi polovici novembra 1966 skupščina v Ljubljani z odločitvijo, ki je dvignila mnogo prahu, pozvala ustavno sodišče, naj odredi, da bo zvezna uprava dejansko uporabljala vse tri jezike in obe pisavi, latinico in cirilico. Pozivu so se seveda takoj pridružili tudi Makedonci.

Če so te zahteve, ki so prihajale z roba jugoslovanskega večetničnega prostora, le razburkale vode, pa so tiste, ki so prišle iz Zagreba, povzročile pravi vihar. Razprava o ustavnih dopolnilih, ki je tekla v tem času, je namreč tudi na Hrvaškem postavila v ospredje problem jezika. 17. marca 1967 je list *Globus* poskrbel za splošno presenečenje, ko je objavil *Deklaracijo o imenu in vlogi hrvaškega jezika*, ki jo je podpisala skupina 130 intelektualcev z Miroslavom Krležo na čelu. V njej so se zavzemali za ločitev hrvaščine od srbščine, češ da je hrvaščina v javni rabi zelo zapostavljena in ne velja dosti več kot provincialna govorica. Deklaracija, o kateri oblasti niso bile vnaprej obveščene, je izpostavila enega od najobčutljivejših vprašanj v težavnih odnosih med Srbi in Hrvati: ali je možno imeti skupen knjižni jezik, ne da bi različica, ki jo uporabljajo številnejši Srbi, prevladala nad tisto v rabi med Hrvati, kar je te potiskalo v sicer komaj zaznavno, a zato nič manj ponižu-

jočo jezikovno (in ne samo jezikovno) podrejenost? Leta 1850 so na pobudo habsburške birokracije srbski in hrvaški intelektualci podpisali sporazum, ki je določal skupni knjižni jezik. Z drugim sporazumom, sklenjenim leta 1954 v Novem Sadu, tokrat pod pritiskom Udbe, pa so poudarili, da je jezik Srbov, Hrvatov in Črnogorcev en sam, z dvema črkopisoma in dvema pravorečnima variantama. Toda po dvajsetletni izkušnji so Hrvati spremenili svoje mnenje, čeprav je bilo očitno, da bo njihova »tempirana lingvistična bomba«, kot je zapisal *Economist*, s svojim nacionalnim nabojem spomnila Srbe na ustaše, ki so tudi ločili oba jezika.[2] V Beogradu je skupina 41 intelektualcev, ki jih je vodil pisatelj Antonije Isaković, član srbskega CK, takoj odgovorila s polemičnim manifestom, naslovljenim *Predlog za razmislek*. V njem je priznavala Hrvatom pravico do lastnega jezika, obenem pa zahtevala, da je treba pripadnikom srbske manjšine na Hrvaškem zagotoviti samostojne šole, kjer se bodo učili svojega jezika in pisave. Polemika se je razvnela – v Srbiji so celo predlagali, da bi Krleževe knjige sežgali na grmadi – in voditeljem na vrhu povzročila resne skrbi. Za reformistične sile je bila hrvaška deklaracija nož v hrbet, kajti ni si bilo težko predstavljati, da bo voda na mlin konservativcem. Ali niso ti že dolgo razglašali, da je enotnost Jugoslavije možna samo z močno partijo in prav tako močno osrednjo vlado? Titu samemu se je zdelo primerno poseči v razpravo: v napadalnem govoru v Prištini 26. marca 1967 je opozoril na nevarnost, ki jo predstavljajo nacionalizmi za jugoslovansko družbo: »Četniki, ustaši in belogardisti so se samo pritajili. Takšni in njim podobni zdaj vnovič dvigajo glave in radi bi spodko-

FERDO *in* NADA KOZAK, MIROSLAV KRLEŽA, JOSIP *in* NADA VIDMAR *pred vilo »Bistrica« v Tržiču, leta 1961*

pali naše bratstvo in enotnost, da bi nam onemogočili graditi socializem.«[3] Zaradi te obsodbe in ugotovitve, da »smo se dvajset let znali pogovarjati tako v srbohrvaškem kot v hrvaškosrbskem jeziku«, se je Krleža odrekel funkciji v CK Hrvaške in tako priznal, da je zagrešil veliko politično napako. Manj znane podpisnike *Deklaracije,* med drugimi tudi Franja Tudjmana, pa so celo izključili iz partije. Bolj obzirno so v Beogradu ravnali z avtorji *Predloga za razmislek,* čeprav je moral tudi Isaković zapustiti srbski CK. Ti drastični ukrepi so polemiko, ki se je bila razširila tudi na Bosno in Hercegovino, za nekaj časa umirili. Razvoj dogodkov pa je kmalu pokazal, da ne gre samo za epizodo in tudi ne za vprašanje, ki bi bilo omejeno le na »idiote in intelektualno-moralne mizerije« (kot je neki aparatčik zabrusil Krleži).[4]

Če so nacionalna čustva na Hrvaškem in v Srbiji motila najvišje predstavnike režima, pa so jih ti podpirali tam, kjer so po njihovem mnenju krepila notranje in zunanje ravnovesje države. Tako je bilo na primer v Makedoniji, ki se je po brionskem plenumu skušala uveljaviti v okviru federacije kot subjekt, enak drugim republikam. V boju za ta cilj se je morala sicer liberalna skupina na oblasti v Skopju pomeriti z opozicijo vojaških in diplomatskih krogov, toda ker je lahko računala na podporo maršala Tita, ki je bil Makedoncem še posebej naklonjen, je uspela. Da bi kronala svojo zmago, se je odločila ločiti makedonsko cerkev od beograjskega patriarhata in z njeno osamosvojitvijo udejanjiti dolgoletni sen makedonskega naroda. Dokler je bil na oblasti Ranković, ki je veljal za zaščitnika srbske pravoslavne cerkve, Makedonci seveda niso imeli možnosti, da bi bile njihove želje uslišane. 18. julija 1967, komaj leto dni po njegovem padcu, pa so dobili dovoljenje komunističnih oblasti – ne pa ekumenskega patriarha iz Carigrada – da svečano razglasijo avtokefalnost svoje cerkve. S tem so močno poudarili svojo narodnostno identiteto, tudi v polemiki z vlado v Sofiji, ki je dve leti prej izvedla popis prebivalstva na tak način, da je v bistvu zanikala obstoj številčno močne makedonske manjšine na svojem ozemlju.

Srbski nacionalisti so si komaj opomogli od »makedonske shizme«, ko jih je januarja 1968 doletel nov hud udarec: jugoslovansko vodstvo se je namreč odločilo, da razglasi muslimane v Bosni in Hercegovini za samostojno etnično skupnost. Vse dotlej jih država in partija nista posebej ščitili tudi zato, ker med vojno v partizanskih vrstah niso bili ravno med prvimi. Pred četniškim divjanjem so se Bošnjaki namreč prepogosto povezovali z ustaši in celo z Nemci, da bi jih Titov režim po letu 1945 imel za povsem zanesljive. Kakor v kraljevi so jim torej tudi v socialistični Jugoslaviji dovoljevali, da se opredelijo le kot Srbi ali Hrvati ali kvečjemu kot »etnično neopredeljeni«. V šestdesetih letih pa so Bošnjaki doživeli kulturno in gospodarsko renesanso, ki je pripravila teren za priznanje, da predstavljajo enega od konstitutivnih narodov federacije. Pri tem pa jim ni bilo mogoče dati imena, ki so ga sami uporabljali, saj bi to pomenilo, da so Srbi in Hrvati v Bosni in Hercegovini drugorazredni državljani. Nelahki problem so razvozlali tako, da so versko pripadnost prevzeli za etnično oznako in jih preimenovali v Muslimane. Ta odločitev je bila vsekakor pomembna, saj je razkrivala namen maršala Tita in njegovih, da odtegnejo Bosno in Hercegovino srbskim in

hrvaškim skominam in jo spremenijo v samem srcu federacije v postojanko politične in etnične stabilnosti.

Poudarjanje nacionalnih posebnosti v sosednjih republikah in pokrajinah, za kar so se odločili v državnem vrhu, očitno ni moglo biti pogodu številnim Srbom, saj je slabilo njihovo vodilno vlogo v Jugoslaviji. Da je bilo nezadovoljstvo zaradi tega procesa razširjeno tudi med širokimi ljudskimi množicami, se je pokazalo že na skupščinskih volitvah leta 1967, ko so bili izvoljeni v okrožjih, v katerih so volivci lahko izbirali med dvema ali več kandidati, predstavniki stare garde, glasniki pristnih »jugoslovanskih« vrednot. Ko so zatem začeli govoriti o priznanju narodnostne identitete muslimanom v Bosni, so nekateri znani beograjski intelektualci glasno protestirali, češ da je z etničnega gledišča ta odločitev nesmiselna. Njihovim argumentom pa niso prisluhnili niti v CK ZK Srbije, kajti liberalci na oblasti so bili prepričani, da je velikosrbski nacionalizem najresnejši politični problem, s katerim se morajo soočiti. Bili so mnenja, da se mora srbski narod rešiti svojih mitov in zahtev po enačenju Jugoslavije z lastnimi interesi, kajti samo če mu bo uspelo, da se enakopravno vključi med druge jugoslovanske narode, bo lahko z njimi vzpostavil plodne odnose na temelju medsebojnega sodelovanja in zaupanja. Te trezne ugotovitve – enkraten primer v srbski zgodovini – so naletele seveda na nasprotovanje med konservativnimi silami in nacionalisti, ki so imeli svoja oporišča v borčevskih združenjih, med Rankovićevimi simpatizerji, nostalgiki za Dražo Mihailovićem in Stalinom. Toda liberalna smer v ZK Srbije je bila v tem času premočna, da bi jo zamajale kritike, ki so prihajale iz »podzemlja«. V katero smer veje veter, se je izkazalo, ko si je Dobrica Ćosić konec maja 1968 v srbskem CK drznil protestirati proti »prevladujočim ideološkim zasnovam v nacionalni politiki«. S posebnim ozirom na Kosovo je oporekal »birokratskim nacionalizmom«, ki da so se pojavili med manjšinskimi skupnostmi, in zapel hvalnico »demokratičnemu socializmu«, češ da je univerzalen in nadnacionalen, brez zgodovinskih bremen in etničnih partikularizmov. Po burni razpravi je bil obtožen šovinizma in družbene neodgovornosti ter politično onemogočen (niso ga več izvolili v CK). Dogodek seveda ni ušel pozornosti maršala Tita, ki ga je zaskrbljeno komentiral: »Ćosićevo nastopanje daje slutiti, da je na pohodu srbski nacionalizem. Če se bo takšno stališče do Kosova širilo, potem bo to zelo slabo za Srbijo in Jugoslavijo.«[5]

Nemir, ki se je polastil srbskih množic zaradi slabitve države in partije, je kmalu postal očiten na dokaj nenavaden način. V začetku junija 1968 so med študenti jugoslovanskih univerz izbruhnili nemiri, ki so se v Beogradu sprevrgli v pravi upor. Nepričakovani dogodek je bil delno povezan z majskimi demonstracijami v Parizu, delno pa s težkimi razmerami, v katerih so živeli mladi, in z eksistenčno stisko, ki jo je povzročila drobitev federacije in ZKJ. (Jasno je bilo, da bo to omejilo število delovnih mest na voljo srbski inteligenci). Razočarani nad »strašno vsakdanjostjo življenja«, kot se je izrazil eden od njih, so študentje reagirali s parolami, ki so si jih sposodili pri Mao Zedongu, Castru in Che Guevari, ter protestirali proti »rdeči buržoaziji« in njeni liberalni politiki. Pri tem so seveda ponavljali ideje skupine beograjskih filozofov, ki so se zbirali okrog revije *Praxis*, ustanovljene v Zagrebu

leta 1964, in so že dalj časa z levičarskih pozicij kritizirali jugoslovansko pot v socializem. V prepričanju, da mora marksizem služiti za kritiko partije na oblasti ne pa kapitalizma, so po gospodarski reformi očitali ZK, da je usmerila Jugoslavijo na pot socialne neenakosti ter političnega in gospodarskega kaosa.

Po brutalnem policijskem posegu so študentje in nekateri njim naklonjeni profesorji zasedli prostore beograjske univerze in dali uporu razsežnosti, ki so resno zaskrbele srbsko vodstvo. Bati se je bilo, da se jim bodo pridružili tudi delavci in da bo v mestu, ki je bilo polno dogmatičnih partijcev, bivših udbovcev in predčasno upokojenih borcev, prišlo do resnejših nemirov. V trenutku, ko se je zaostrovala praška kriza, bi bila takšna eksplozivna mešanica lahko zelo nevarna. Tita so zato srbski voditelji zaprosili, naj uporabi vojsko, a ta je predlog zavrnil, čeprav je bil mnenja, da ne gre le za spontano protestno gibanje, temveč za akcijo, za katero se skrivajo tako zahodne kot vzhodne tajne službe. »Kulturna revolucija« je bila s svojim komitejem, ki je deloval na »Rdeči univerzi Karla Marxa«, predobro organizirana, da ne bi vzbujala takega suma. (Toda po drugi strani je molk, v katerem je vztrajal Tito, liberalce navajal k misli, da je sam vpleten v dogodke, o katerih je bilo jasno, da bodo koristili samo konservativnim silam.)

Šele ko se je izkazalo, da beograjske oblasti niso kos razmeram, se je Tito odločil, da bo osebno interveniral. 9. junija je nastopil na televiziji z govorom, v katerem je priznal, da je protest študentov upravičen. Pozval jih je, naj odstopijo od stavke, in se obenem obvezal, da se bo sam zavzel za uresničitev njihovih zahtev. Če mu ne bo uspelo, bo odstopil. Ta obljuba, dana v zanj značilnem pogovornem tonu, je imela neverjeten učinek. Študentje so res verjeli, da je maršal potrdil upravičenost njihove akcije proti »birokratskim« strukturam, in so, naivno prepričani, da so zmagali, razpustili svoje skupščine na zasedeni univerzi ter se razšli. Naslednje dni so časopisi tekmovali s hvalnicami Titu, čigar vloga glasnika resničnih hotenj ljudskih množic je še enkrat doživela potrditev. Medtem pa se je CK ZKJ angažiral s pripravo »direktiv za politično akcijo komunistov«, ki naj bi nakazale, kako zastaviti reformo sistema. V srbskem liberalnem taboru je predsednikova podpora »kulturni revoluciji« sprožila seveda ogorčeno kritiko, dokler ni postalo jasno, da so bile njegove obljube le izhod v sili. Prav kmalu je namreč Tito partijskemu vrhu razložil, da je hotel študente le pomiriti v trenutku hude mednarodne krize, kar seveda še ne pomeni, da simpatizira z njihovimi radikalnimi težnjami. Nasprotno, ugotovitev, da peščica prenapetežev lahko zbere okrog sebe široke množice in jih z demagoškimi parolami spremeni v sovražno silo, ga je globoko vznemirila. Od tega trenutka dalje je gledal na beograjsko filozofsko fakulteto kot na nevarno opozicijsko leglo in ni zamudil prilike, da bi srbskemu vodstvu ne očital, ker v skladu s svojimi liberalnimi prepričanji ni ravnalo dovolj odločno proti njej. Mika Tripalo, eden poglavitnih političnih akterjev tega časa, pravi v svojih spominih, da so imeli študentski nemiri v Beogradu pomemben vpliv na nadaljnji razvoj dogodkov. Poslabšali so odnose med srbskimi in hrvaškimi voditelji – prvi so slednje obtožili, da so se v zanje

težkem trenutku potuhnili – predvsem pa so preplašili staro gardo na oblasti, ki jo je zaradi neuspehov gospodarske reforme že tako razjedal dvom, ali je še primerno vztrajati na poti liberalizma. Češkoslovaška kriza in doktrina o omejeni suverenosti, ki sta jim sledili, sta te strahove še povečali, saj je bil Tito odslej trdno prepričan, da je treba za vsako ceno, tudi za ceno vojaške diktature, preprečiti notranje nemire in tako Sovjetom odvzeti katerokoli pretvezo za »bratsko pomoč«. »Bolje je vzpostaviti red z lastno vojsko,« je rad ponavljal, »kot pa dopustiti, da to stori tuja.«[6]

Na tako priliko ni bilo treba dolgo čakati: 28. novembra 1968, na albanski državni praznik, so med Albanci na Kosovu izbruhnili siloviti nemiri, ki so zajeli tudi njihove rojake v Makedoniji in so potekali v znamenju nacionalistične parole »Kosovo-republika«. Za ZK Srbije, na čelo katere sta komaj štiri dni prej stopila novi predsednik Marko Nikezić in kot generalna tajnica mlada Latinka Perović, so bili kosovski nemiri nadvse huda preizkušnja. Konservativci so namreč takoj dvignili glave in z zadovoljstvom ugotavljali, da politika demokratizacije ni zagotovila miru, temveč je, nasprotno, sprožila nasilje. Ko pa je bil upor zadušen, liberalci na oblasti niso odstopili od začrtane linije. V sporazumu z vrhom ZKJ so februarja 1969 sicer odločili, da Kosovu ne bodo priznali statusa sedme republike (saj bi to sprožilo protest srbskega javnega mnenja, a tudi podkrepilo separatistične težnje v Sloveniji in na Hrvaškem), na drugi strani pa so Albancem kmalu dovolili, da začno uporabljati svoje nacionalne simbole, in novembra 1969 v Prištini ustanovili samostojno dvojezično univerzo. Aprila 1970 je poleg tega CK ZKJ odločil, da bo v naslednjem petletnem planu pokrajina dobila levji delež sredstev, namenjenih nerazvitim. Vse to je imelo seveda tudi zunanjepolitične posledice, saj je odločilno prispevalo k izboljšanju odnosov z Albanijo. Prav tako kot Tito se je po praški krizi tudi Enver Hoxha zbal možne sovjetske intervencije na Balkanu in zato kosovskih dogodkov ni izkoristil za propagandno ofenzivo proti Beogradu, temveč je celo izjavil, da bo Jugoslavijo podprl, če jo kdo napade.

Strah na vrhu ZKJ, da bi albanski separatizem ne imel nalezljivih posledic tudi v Sloveniji in na Hrvaškem, je bil znak velikih napetosti, ki so se pojavile v Jugoslaviji zaradi propada gospodarske reforme v letih 1967 in 1968. Zdaj, ko je zvezna vlada izgubila velik del svojih pristojnosti, je skušala vsaka republika uveljaviti svojo gospodarsko politiko, brez ozira na skupno dobro. Tako ravnanje je sprožilo seveda celo vrsto polemik, ki so se sukale predvsem okrog problema, v katerih delih države koncentrirati skromna sredstva, ki so bila na voljo. Razlike med bolj razvitimi republikami, kot sta bili Slovenija in Hrvaška, in manj razvitimi so se namreč tako poglobile, da so celo narekovale idejo o preoblikovanju zveze v konfederacijo. Tem konfliktom pa je treba še dodati sum, ki je bil razširjen med manjšimi narodi, da se Srbi niso odpovedali svoji vodilni vlogi v državi. »Gospodarska trenja bi bilo verjetno mogoče preseči,« je zapisal *Economist*, »če ne bi bilo medsebojnega nezaupanja med Srbijo in preostalimi petimi republikami.« Dejansko je to nezaupanje preprečilo liberalcem, da bi proti stari gardi in predvsem proti Titu oblikovali čvrsto fronto, saj so vsak zase zastavili svojo politiko, ki je podcenjevala »boljševiško« miselnost in udarnost »očetov

domovine«. O njihovi neusklajenosti značilno priča odnos, ki so ga posamezna republiška vodstva oblikovala do maršala. Slovenci so skušali diplomatsko prikriti svojo zadržanost do njega, da bi jih ne oviral pri gradnji samostojne družbe, čimbolj neodvisne od federacije. Njihov cilj je bila nacionalna suverenost, najbolj drzni med njimi pa so mislili celo na večji pluralizem tedanjih političnih organizacij, predvsem SZDL, ki naj bi ga uresničili brez posebnih obzirov do preostale Jugoslavije. Že na VI. kongresu ZKS (med 9. in 11. decembrom 1968 so ga prvič organizirali pred zveznim kongresom), so oblikovali nekakšen embrionalni nacionalni program, katerega težišče je bilo predvsem na gospodarski emancipaciji republike. Nasprotno pa si beograjski liberalci niso želeli rahljanja vezi znotraj obstoječe federalne strukture, saj je le takšna, kot je bila, zagotavljala relativno povezanost srbskega naroda – 40 odstotkov Srbov je živelo zunaj meja ožje domovine – in preprečevala izbruh nacionalističnih strasti. Marko Nikezić in Latinka Perović sta bila odločena, da ustvarita »moderno Srbijo«, ki bo slonela na čvrsti industrijski osnovi in se bo zmožna brez hegemonističnih teženj, pa tudi brez »srbskega kompleksa« postaviti ob bok drugim republikam. Zavedala pa sta se, da je treba za uresničitev teh ciljev v Jugoslaviji popolnoma spremeniti način vladanja, Tita prisiliti k sestopu z oblasti in ga spremeniti le v figuro na politični šahovnici. Državne inštitucije in medrepubliški odnosi bodo namreč lahko normalno funkcionirali samo, če bodo rešeni nepotrebne in preživele teže njegove avtokracije. »Tito je že davno mrtev,« je rekel Koča Popović Santiagu Carillu in s tem dobro interpretiral njuno misel, »a tega ne ve, ker se mu ne upajo še povedati.«[7]

V Zagrebu, kjer so se staremu Bakariću na čelu partije in vlade pridružili še Mika Tripalo, Savka Dabčević-Kučar in Pero Pirker, pa so razmišljali povsem drugače. Hrvaški liberalci so dolgo zmotno videli v Titu dragocenega podpornika za svojo namero, da preoblikujejo federacijo in v njej zagotovijo Hrvaški kar največ avtonomije. Maršal, ki je že težko prenašal breme let in je imel zaradi svoje navezanosti na oblast občutek krivde, je rad prisluhnil njihovemu laskanju. Pri tem ga je baje podpirala tudi Jovanka, ki se je bala Nikezićeve skupine in je bila naklonjena Hrvatom, saj se ti niso zdeli nasprotni njenim političnim ambicijam. Zaradi tega je maršal bolj ali manj odkrito podpiral zagrebško vodstvo v njegovem odklonilnem odnosu do zveznih organov, ki so imeli to napako, da so bili v srbskem glavnem mestu in poleg tega še pod nadzorom Srbov.

Leta 1967 je skupščina sprejela zakon za pospeševanje izvoza, ki je omogočal podjetjem, da zadržijo 7 odstotkov svojih deviznih dohodkov, medtem ko so preostalo morala prodati za dinarje petim od vlade določenim bankam s sedežem v Beogradu. Hrvaška, ki je zaradi izvoza, turizma in nakazil zdomcev med vsemi republikami imela največ deviz, tega zakona ni sprejela kot spodbudo, temveč kot oviro za svoj razvoj. V glavnem mestu federacije – so opozarjali Zagrebčani – se zbirata dve tretjini vseh finančnih sredstev in se kopiči »državni kapital«, s katerim Srbi ravnajo po svoji volji in v lastno korist. (In to ne samo v bankah, ampak tudi v podjetjih za zunanjo trgovino in transport, kot je bil na primer Genex, ki so se razvila iz gospodarskih enot Udbe in so bila zunaj vsakršnega javnega nadzora.) Ekonomist

Šime Djodan je celo ugotavljal, da je v socialistični Jugoslaviji Hrvaška na slabšem kot v času Franca Jožefa, saj se je poleti 1969 zgodilo, da ni mogla plačati svojih delavcev in uradnikov.[8] Na te obtožbe so Srbi odgovarjali z ogorčenjem, češ da so bili po letu 1948 žrtev takratne politike, ki zaradi bližine sovražnih vzhodnih držav v njihovo republiko ni tako rekoč nič investirala. To utemeljevanje pa ni preprečevalo Miku Tripalu in njegovim sodelavcem, da ne bi zahtevali »čistih računov« in korenite preureditve zvezne birokracije. Po statistikah, izdelanih v Zagrebu, naj bi Hrvati v njej imeli le 9 odstotkov mest, Srbi pa kar 66. Te vzvode oblasti jim je treba vzeti iz rok – tako so menili – in prenesti centre odločanja iz Beograda v glavna mesta republik.

Na IX. kongresu ZKJ, ki je od 11. do 13. marca 1969 v Beogradu končal desetletje prevratov, čistk pa tudi prenovitvenih naporov, še ni kazalo, da bodo zahteve hrvaškega vodstva sprožile eksplozivno politično krizo. Dejstvo, da so kongres bojkotirale vse vzhodnoevropske komunistične partije razen romunske, je še potrdilo jugoslovanske voditelje v prepričanju o pravilnosti lastnih pogledov na samoupravljanje, demokratizacijo in decentralizacijo. V tem smislu je bil tudi potrjen proces osamosvajanja republiških partij s preoblikovanjem predsedstva ZKJ po paritetnem ključu: vsaka republika je delegirala vanj sedem članov, vsaka pokrajina pa tri. Tito je avtomatično postal predsednik tega organa, v katerem so bili tudi trije predstavniki vojske, kar je zgovorno pričalo, kakšno težo je po praških dogodkih dobila JLA v jugoslovanski stvarnosti. Reorganizacija partijskega prezidija pa srbskim liberalcem še ni bila dovolj: v tihem upanju, da bodo s tem omejili Titovo osebno oblast, so predlagali tudi, naj bi predsedstvu odslej načeloval močan kolektivni organ. Na splošno presenečenje je maršal to zamisel sprejel in sam spregovoril kongresu o izvršnem biroju, ki bi ga sestavljalo petnajst visoko kvalificiranih članov, zmožnih voditi partijo. S spretnim manevrom pa mu je kmalu uspelo spraviti na površje v novem gremiju svojega človeka in tako spodkopati namere tistih, ki so ga skušali odriniti na rob političnega življenja, čeprav so ga javno kovali v zvezde (na IX. kongresu so začeli prvič govoriti o »Titovi epohi«).

Za sekretarja izvršnega biroja je bil namreč imenovan Stane Dolanc, triinštiridesetletni docent Politične šole v Ljubljani, ki je bil dotlej znan predvsem po svojih zvezah s tajno policijo in po sorodnikih na visokih položajih. Po letih je bil vrstnik mlade garde, ki se je uveljavila na IX. kongresu – 60 odstotkov novega CK je imelo manj kot štirideset let – kar pa ni pomenilo, da bi odobraval njene prenovitvene težnje. Toda v navdušenju trenutka tega nihče ni opazil. Liberalni trend, ki se je, tako se je zdelo, povsem uveljavil znotraj ZKJ, je najbolj zgovorno izražal njen novi statut. Navdihujoč se pri osnutku statuta čeških komunistov iz leta 1968, po katerem se je že orientirala slovenska ZK na svojem VI. kongresu, je namreč priznaval članom partije pravico do lastnega mnenja, čeprav bi bilo nasprotno večinskemu. Stalinistična obsodba frakcij s tem formalno sicer ni bila preklicana, storjen pa je bil odločilen korak v smeri svobode misli, saj je bilo manjšini omogočeno, da ostane zvesta svojim stališčem in se celo bori za njihovo uveljavitev. »Na političnem polju prehajamo od klasičnega

sistema k samoupravljanju,« je optimistično in hkrati naivno izjavil neki član CK dopisniku *Economista*. »Revolucionarni monopol ni več tako nujen in partija lahko popusti svoj nadzor. Gre za postopen proces, toda če partija svoje vloge ne bo spremenila, bo neizogibno zašla v konflikt z delavskim samoupravljanjem.«[9]

Liberalizacijo jugoslovanske družbe so potrdile tudi aprilske in majske volitve leta 1969, ki so zajele vsa skupščinska telesa na zvezni, republiški, pokrajinski in občinski ravni. Skoraj povsod po državi so volivci imeli možnost, da izbirajo med dvema ali več kandidati, ki so šli sicer skozi rešeto SZDL, so pa vendar vsaj delno izražali voljo ljudstva. To se je še posebej izkazalo v Srbiji, kjer so bili znova izvoljeni, tokrat tudi s pomočjo cerkve, nekateri izrazito nacionalistično usmerjeni kandidati. Ta rezultat, pa tudi dejstvo, da so se povsod po državi uveljavili v tekmi s »političnimi delavci« partiji bolj ali manj tuji menedžerji, je med vodilnimi še poglobil občutek, da ZKJ izgublja kontrolo nad dogajanjem. Tito je nanj reagiral tako, da je izbral za novega predsednika zveznega izvršnega sveta (ZIS) širši publiki bolj malo znanega Mitjo Ribičiča. Ta je, kot sicer vsi njegovi predniki in nasledniki, začel svojo kariero v vrstah varnostne službe, v čemer je maršal brez dvoma videl jamstvo, da zvezna barka ne bo zaplula v preveč viharne vode.

Novi premier se je moral spoprijeti s hudimi gospodarskimi problemi, ki jih je povzročala nagla rast uvoza, osebnih dohodkov pa tudi inflacije, in so grozili, da bodo spodkopali še tisto, kar je reforma prinesla pozitivnega. V upanju, da mu bo uspelo »stabilizirati« gospodarstvo – to je bilo sedaj vodilno geslo – je skušal okrepiti avtoriteto svojega kabineta in zato vanj vključil pomembne predstavnike industrije in bančništva. Ta novost, ki jo je bilo opaziti tudi v vladah posameznih republik, je narekovala *Economistu* optimistično ugotovitev: »Gre za načrtno politiko. Odslej bo poudarek na učinkovitosti in profesionalnosti.«[10] Kmalu pa je postalo jasno, kako napačno je bilo to prerokovanje, saj se je ZIS prepogosto moral prilagajati vse drugačnim kriterijem. Sam Tito je dajal slab zgled, ko je kljub nasprotovanju najvišjih partijskih voditeljev znova imenoval za obrambnega ministra Nikolo Ljubičića, ki je bil njegov človek in je v dneh obračuna z Rankovićem skrbel za »red in mir« v Beogradu. V prepričanju, da je vojska edina sila, ki povezuje državo v celoto in jo brani pred zunanjimi, a tudi notranjimi sovražniki, Tito tudi ni dovolil, da bi se dotaknili njenega proračuna, čeprav ga je Ribičič skušal prepričati, da resno ovira stabilizacijo gospodarstva. »Vojska je slon, ki veliko žre, a malo kaka,« je ponavljal, toda maršal na to uho ni hotel slišati.[11]

Ravnovesje, ki se je ustvarilo na IX. kongresu, se je začelo kmalu krhati zaradi nezadržnega slabšanja gospodarskih razmer. Na III. plenumu predsedstva ZKJ konec maja 1969 so tako Srbi in Makedonci ostro nastopili proti Hrvatom in njihovim osamosvojitvenim težnjam na gospodarskem področju ter jih obtožili nacionalizma in ekonomskega »provincializma«. To je bil začetek vojne vseh proti vsem, v kateri niso trčili drug proti drugemu samo različni materialni interesi, pač pa tudi različne politične kulture. Kot že pred vojno so namreč Srbi poudarjali, da je treba v prvi vrsti demokratizirati celotno jugoslovansko družbo, češ da bo ta proces sam po sebi rešil tudi

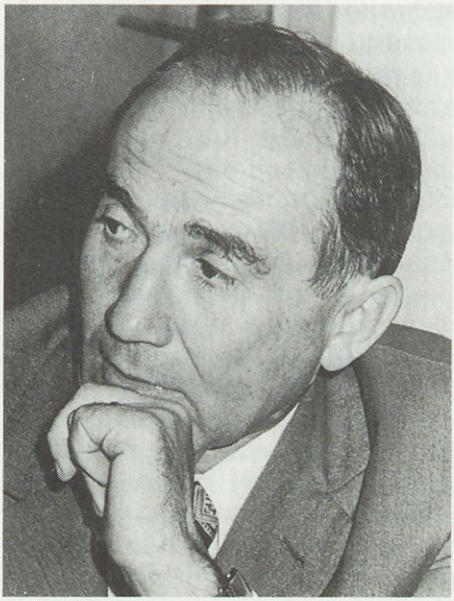

STANE KAVČIČ,
predsednik izvršnega sveta skupščine SR Slovenije

ekonomska in nacionalna vprašanja. (Na srečanju, ki ga je 26. novembra 1969 organiziralo Srbsko filozofsko društvo in se ga je udeležil velik del beograjske intelektualne elite, pa ni bilo mogoče preslišati tudi odločno protirežimskih in centralističnih glasov.)[12] Na Hrvaškem in v Sloveniji, kjer so pod kuto srbskega liberalizma vedno videli kopito hegemonističnih tendenc, pa so bili nasprotno mnenja, da sta pogoj za ozdravitev jugoslovanskih razmer avtonomija republik in določitev njihovih odnosov do zveze.

Kako občutljivi in labilni so bili ti odnosi, je kaj kmalu pokazala »cestna afera«, ki je izbruhnila v Sloveniji poleti 1969. Po Rankovićevem padcu se je v republiki uveljavila na oblasti skupina mladih, ki so skušali uvesti v javno življenje več reda in »evropskih« navad. (Decembra 1966 je vlada v Ljubljani celo odstopila – prvič v zgodovini kake komunistične države – potem ko je skupščina zavrnila njen predlog o sanaciji socialnega zavarovanja.) 9. maja 1967 je postal slovenski premier še ne petdesetletni Stane Kavčič, ki je zastavil svojo gospodarsko pa tudi ideološko politiko na dinamičen in pragmatičen način. V obrambi slovenskih interesov je zašel kaj kmalu v spor z ZIS, kateremu je očital, da so njegove finančne zahteve pretirane. Čeprav je v Sloveniji živelo le 8,3 odstotka vsega jugoslovanskega prebivalstva, je morala pokrivati 17–20 odstotkov zveznih stroškov in proporcionalno s tem prispevati tudi v sklad za nerazvite. »Brez obotavljanja je mogoče reči,« je zapisal Viktor Meier, dopisnik lista *Frankurter Allgemeine Zeitung*, »da v vsej povojni zgodovini ni primera, razen na sovjetskih kolonialnih področjih, ko bi bil kak narod tako izžeman in oropan sadov svojega dela, kot so bili Slovenci...Verjetno je to edini narod v Evropi, ki ni ničesar imel od ameriške pomoči, temveč so se drugi poleg tega še okoriščali na njegov račun.«[13]

Kljub znakom nezadovoljstva in intelektualnega nemira, ki so prihajali iz

Ljubljane – ali mogoče prav zaradi tega – je Tito sredi leta 1969 ponudil mesto predsednika zveznega izvršnega sveta Stanetu Kavčiču. Kot pogoj za oblikovanje zares učinkovite vlade je ta zahteval, da v njej sodelujejo najbolj vplivne osebnosti tudi iz drugih republik. Predvsem je hotel imeti za podpredsednico Savko Dabčević-Kučar, da bi tako prisilil Hrvate k bolj konstruktivnemu odnosu do federacije. Toda do sporazuma ni prišlo, kajti večina poklicanih, v prvi vrsti Zagrebčani, je vabilo odklonila, saj jim je bolj prijalo, da ostanejo prvi doma, kot da bi bili drugi v Beogradu. Tako se je tudi Kavčič odločil, da mandata ne sprejme in skuša vsaj v Sloveniji uresničiti svoje prenoviteljske načrte. Tito, ki je nekoliko samovšečno tožil, da mu je težje sestaviti vlado kot De Gaullu, te žaljive poteze ni nikoli pozabil, in je namesto Kavčiča imenoval za premiera tipičnega predstavnika partijskega aparata, kakršen je bil Mitja Ribičič. Trmoglavost, s katero se je postavil maršalu po robu, pa je Kavčiča brez dvoma drago stala, saj ga je proti njegovemu pričakovanju politično ošibila tudi doma. To so takoj opazili njegovi tekmeci, ki so bili vedno bolj nezadovoljni zaradi njegove ideološke drznosti in popuščanja neformalnim opozicijskim krogom. (Še vedno se je poigraval z mislijo, da je treba preseči monistično oblast ZK, po praški krizi pa je celo svetoval, naj Jugoslavija pristopi k paktu NATO, češ da se hudiča izganja le s hudičem.)[14]

Prva priložnost za napad proti njemu se je pojavila že avgusta 1968, ko je neprevidno dovolil političnemu emigrantu Cirilu Žebotu priti na obisk v domovino. Takoj se je vnela huda polemika, ta pa je bila uvod v »cestno afero«, ki je izbruhnila leto kasneje. Slovenska vlada je že dalj časa načrtovala avtocesto od Šentilja do Gorice, ki naj bi povezala Slovenijo z zahodno in srednjo Evropo in s tem dala zagon njenemu gospodarstvu. Pri utemeljevanju projekta je poudarjala, da gre več kot 94 odstotkov prometa prek Slovenije, da pa je ta v desetletju 1956–1965 dobila iz zveznega sklada za ceste le 3,4 odstotke razpoložljivega denarja. Kazalo je, da s financiranjem avtoceste ne bo posebnih težav: potrebna sredstva naj bi delno zbrala republika sama, delno pa naj bi jih prispevala Mednarodna banka za obnovo in razvoj. Ko pa je konec julija 1969 prišla v Ljubljano nenadna novica, da se je ZIS odločil porabiti kredite, ki jih je imel na voljo, za manj pomembne cestne projekte v Srbiji in Bosni, je v slovenskem glavnem mestu završalo od ogorčenja. Odločitev je zvezna vlada sprejela v skladu z utečenim načelom dati vsaki republiki nekaj, potem ko jo je Mednarodna banka povabila, naj izbere med številnimi predlogi tiste, ki so najbolj aktualni. (Slovenija je že prej dobila kredit za del avtoceste.) Dejstvo, da je ZIS razpravljal o tako pomembnem vprašanju, ne da bi obvestil Ljubljano, je še podžgalo polemiko, ki je izhajala iz prepričanja Slovencev, da so zapostavljeni. Kavčič in sodelavci so se zbrali na izredni seji in poslali Ribičiču ostro pismo, v katerem so zahtevali, da ZIS ponovno preuči njihove zahteve, in napovedali, da bodo o problemu razpravljali v slovenski skupščini. Medtem je prišlo do protestov in do pouličnih manifestacij, ki niso bile brez separatističnih poudarkov tudi v štiridesetih občinah, zainteresiranih za gradnjo avtoceste. »Cestna afera,« je zapisal Kavčič v svoj dnevnik, »je bila na začetku prvi veliki upor tistih v Sloveniji, ki so hoteli nadaljevati reformo iz leta 1965, ki

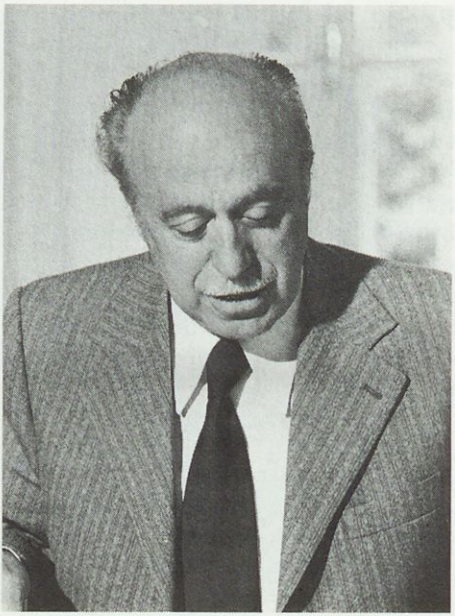

MITJA RIBIČIČ,
predsednik zveznega izvršnega sveta

so hoteli več resnične in manj formalne demokracije in ki so hoteli oslabiti centralizem federacije ter okrepiti samostojnost republik.«[15] Pri tem pa niso imeli sreče: prav zaradi silovitosti splošnega ogorčenja je spor z ZIS prestopil meje problema, ki ga je povzročil in odprl kočljivo vprašanje o tem, komu pripada odločilna beseda pri sprejemanju odločitev o naložbah. Predsednik ZIS Mitja Ribičič je trdil, da je protest ljubljanskih voditeljev nesprejemljiv, kajti če bi popustil njihovim pritiskom, bi moral popustiti tudi drugim, kar bi nevarno ogrožalo gospodarsko stabilizacijo. Ob tem argumentu sta Tito in Kardelj, ki sta ga v začetku nagovarjala, naj Kavčiču ugodi, spremenila svoje stališče. Da bi ju tako imenovana »partija reda« ne obtožila simpatij do razdruževalnih teženj v državi, sta 7. avgusta 1969 na seji izvršnega biroja predsedstva ZKJ označila ravnanje slovenske vlade kot nedopustno, nacionalistično, prežeto s tehnobirokratsko miselnostjo. »Demokratična država, ki se ne more upreti pritiskom,« je pravičniško poudaril Kardelj, »se ne bi mogla obdržati kot demokratična država.« V soglasju s Titom je menil, da se bo treba za zagotovitev reda zateči tudi k nedemokratičnim sredstvom, če se bo takšna praksa nadaljevala.[16]

Razprava je jasno pokazala na razhajanje, ki se je začelo pojavljati med staro in mlado gardo v liberalnem taboru. Mlada je zahtevala več avtonomije, več racionalnosti in preglednosti pri upravljanju države, medtem ko je bila stara s svojimi lakaji, v strahu, da ji uide oblast iz rok, vedno manj dovzetna za resnične probleme družbenega razvoja in se jih je branila s tem, da jih je avtomatično prevajala v ideološki jezik, tako prikladen za opravičevanje njenih avtokratskih ambicij. »Cestna afera« je tudi pokazala, da ima stara garda še vedno premoč znotraj jugoslovanskega političnega prostora in da lahko najde tudi sredi mladih kadrov marsikaterega podrepnika. Da

ostanejo na položajih, so Kavčič in njegovi morali odstopiti od svojih zahtev in v marsičem zaustaviti zagon svojega reformističnega programa. To pa je zaznamovalo tudi začetek preloma med njimi in Kardeljem, ki se je začel postopoma oddaljevati od reformistične linije v strahu, da bi pospeševanje nacionalnih partikularizmov ne vplivalo na razvoj socializmu in samoupravljanju sovražne miselnosti.

Diskusija v izvršnem biroju je predvsem potrdila neenotnost liberalne fronte in njeno nesposobnost, da bi se strnjeno uprla volji stare garde, ki je poleg vsega imela za sabo tudi vojaški in policijski aparat. Ahilova peta liberalcev je bila v pomanjkanju skupnih ciljev in medsebojne simpatije, pa tudi v njihovi zamerljivosti: hrvaški politiki so očitali slovenskim, da jih niso podprli v njihovem sporu z zvezno upravo, medtem ko so slovenski že v času ponesrečenega Kavčičevega poskusa za sestavo vlade imeli občutek, da Zagrebčanom ni zaupati, ker si preveč prizadevajo, da bi na politični sceni imeli glavno vlogo. Hrvaško vodstvo, ki mu je dejansko prijalo nastopati kot avantgarda reformističnih sil, se je znašlo tako po »dolgem, vročem poletju« 1969 nevarno osamljeno. Odločilo se je torej, da zajaše tigra ljudskega nezadovoljstva in prikritega hrvaškega nacionalizma, ki ni nikoli obračunal z tragično ustaško izkušnjo in mu nikoli ni uspelo racionalno razrešiti dramatičnega nasprotja s Srbi. To je v svojem dnevniku priznaval sam Krleža, ko je opozoril na obupni psihološki položaj svojih rojakov, »ki imajo vedno povešene glave, kot da so nekaj izgubili«. »In dejansko so najprej prvo, nato pa še drugo svetovno vojno in po malem tudi sebe.« V neprizanesljivem portretu jih je primerjal s srbskimi prišleki, ki so se v novi stvarnosti tako dobro znašli. »Postali so gospodarji, aparatčiki, ki potujejo v vozu, s kovčki, polnimi mešanega realsocialističnega blaga, medtem ko so naši ubogi brodolomci, nevrasteniki in cmere.«[17]

V odgovor na prve pojave hrvaškega »preporoda« je *Borba* med 17. in 21. novembrom 1969 objavila pet člankov, ki jih je napisal član hrvaškega CK in podpredsednik zvezne skupščine Miloš Žanko (»Jugoslovan« iz Splita). V njih je pod izzivalnim naslovom *Ta nacionalistična norost ni brez sistema* frontalno napadel Matico hrvatsko, najstarejšo in najbolj ugledno zagrebško kulturno institucijo, ki je v zadnjem času postala glasnica hrvaških narodnih zahtev in čustev. Na zatožno klop pa je posredno postavil tudi ZKH in njen CK, češ da se nista dovolj odločno uprla naraščajočemu šovinizmu. Preden je objavil svojo filipiko, ki je previdno namigovala tudi na zapostavljanje srbskega življa na Hrvaškem, je prosil za imprimatur Tita: ta mu je dal privoljenje, tako so trdili nekateri, da bi povzročil zdraho, vanjo posegel kot posrednik in s tem dokazal svojo nezamenljivost. Toda Hrvati te pasti niso opazili, saj so bili prepričani, da so članki sad zarote, ki so jo proti njim skovali Beograjčani, sicer liberalci po usmeritvi, a ne brez »velikosrbskih« teženj.

Bakarić, Savka Dabčević-Kučar in Tripalo so 15. januarja 1970 sklicali X. plenum CK ZKH, na katerem so ožigosali vsak nacionalizem, še bolj pa centralizem in unitarizem – zaslon, za katerim se skrivajo hegemonistične težnje »najbolj zaslužne nacije« (kot so ironično označili Srbe). V svojem referatu je Savka Dabčević-Kučar celo rekla, da hrvaški komunisti niso za

katerokoli Jugoslavijo, temveč samo za federativno, demokratično, samoupravno in neuvrščeno. O vsem tem je bil Tito podrobno obveščen, saj mu je predsednica hrvaške vlade sproti telefonsko poročala o poteku razprave. Z njegovim privoljenjem je plenum CK ZKH javno zavrnil Žanka in ga tako na pristen totalitarističen način tudi obsodil na politično smrt.

»Zgodovinski« X. plenum je vzbudil na Hrvaškem val navdušenja, saj je prvič po vojni prišlo do sozvočja komunistov s širokimi ljudskimi množicami. Pomisleki in kritike pa so se pojavili v drugih republikah, posebno v Srbiji, kjer so se začeli širiti glasovi, da podpira hrvaške nacionaliste Moskva, ker hoče povzročiti razpad Jugoslavije, razkosati srbski narod ter okrepiti svoje pozicije na Jadranu. Z drugimi argumenti je proti zaključkom X. plenuma nastopil tudi Kardelj, vznemirjen, ker so Hrvatje sprejeli tako pomembno odločitev brez njegove vednosti. Ne da bi kaj posumil o Titovi vpletenosti v Žankov padec, jim je očital stalinistično metodo, s katero so ga izobčili, in jih obtožil, da se obnašajo, kot da bi bili edini nosilci reforme. Reforma, po njegovem, ne more biti stvar osamljene skupine, temveč celotne ZK (torej njenega vrha), ki je edina poklicana, da oblikuje temeljne smernice razvoja, s katerimi bodo zagotovljene svoboda, enakopravnost in neodvisnost vseh.

Kljub tem očitkom, ki se jim je z značilno dvoličnostjo pridružil tudi Tito, je reforma v naslednjih mesecih nezadržno tekla dalje. V začetku leta 1970 se je še poglobila razprava o nadaljnjem preoblikovanju državne ureditve in o vlogi narodov v njej. Aprila je predsedstvo ZKJ na svoji VIII. seji sprejelo resolucijo, ki je priznavala »suverenost« republik in pokrajin ter jim v bistvu dajala, kot so zahtevali Hrvati, v državnih in partijskih organih pravico veta. Poslej naj bi se ZIS ukvarjal samo z zunanjimi zadevami, obrambo in tistimi sektorji, ki so bili vezani na skupni gospodarski sistem in etnično enakopravnost. Junija je bilo potrjeno, da federacija po svoji naravi ni nadnacionalna enota, temveč enakopravna skupnost narodov in narodnosti (kakor so označevali etnične manjšine). V septembru so po burni razpravi odločili, da bodo republike in obe pokrajini zastopane v zveznih organih, tudi v vojski, po paritetnem ključu. Na koncu seje, na kateri je bilo sprejeto to načelo, je Tito najavil še nova ustavna dopolnila, reorganizacijo upravnega sistema in spregovoril o kolektivnem državnem predsedstvu, ki naj bi ga sestavljali »najboljši ljudje iz vsake republike«. Novost so očitno narekovala maršalova visoka leta ob strahu, da bo prišlo po njegovi smrti med možnimi kandidati za nasledstvo in »njihovimi« republikami do neizbežnih trenj. Kolektivno predsedstvo naj bi torej postalo porok, kot nekakšen komite za javno blaginjo, da po Titu ne bo povratka k običajnemu beograjskemu hegemonizmu. V Srbiji, kjer so računali, da bo Tita nasledil Koča Popović, so sprejeli to nepričakovano odločitev z odkritim nezadovoljstvom. Opozarjali so, da ni smiselno stalno spreminjati ustavo, pri tem pa zanemarjati resnične probleme države. To pri ljudeh samo veča občutek, da se v bistvu nič ne spremeni, saj je oblast še naprej v rokah starih onemoglih oligarhov. Splošno ogorčenje so ponovno izrazili beograjski intelektualci in študenti, ki so v znak protesta proti »diktaturi republik« zasedli univerzo. V novih institucionalnih reformah so videli poskus razkosanja Jugoslavije in celo

atentat na Srbijo, saj se je bilo bati, da bodo še bolj oslabile njen nadzor nad Kosovom in Vojvodino. Razprava o ustavnih amandmajih je bila tako že od samega začetka izredno vroča. Hrvatje, ki so jih hoteli za vsako ceno, so pri tem lahko računali na podporo Edvarda Kardelja, saj je bil tudi on mnenja, da je zvezni sistem prežet z velikosrbskimi težnjami in da ga je treba zato še dalje slabiti. Na čelu posebne ustavne komisije se je torej zavzeto posvetil oblikovanju novih dopolnil, ki so jih konec aprila 1971 dali v odobritev XVII. seji predsedstva ZKJ: kako zagrizen je bil boj med tistimi, ki so jih hoteli, in onimi, ki so jim bili nasprotni, pa kaže že dejstvo, da jih je skupščina potrdila šele 30. junija in da je bilo potrebno zato s posebnim zakonom podaljšati zapadli predsedniški mandat maršala Tita. Toda medtem se je napetost med Srbi in Hrvati tako zaostrila, da je praktično paralizirala delo zveznih organov. Hrvatje so imeli občutek, da Srbi kršijo gospodarske sporazume, ki so jih sklenili na začetku leta, Srbi pa so sumničili Hrvate, da se za njihovim hrbtom dogovarjajo z Albanci na Kosovu, in so jim zato očitali, da se vmešavajo v notranje zadeve drugih republik, medtem ko zase terjajo vso avtonomijo. Nezaupljivi pa so bili tudi do Makedoncev in Črnogorcev, ki so se v preteklosti imeli za del srbskega naroda, a so se zdaj hoteli otresti njegovega nadležnega pokroviteljstva. To stanje je še dramatiziral Tito s pozivi k soglasju (»naš obstoj, naša država, naša skupnost so v nevarnosti«), kaj malo prepričljivimi za tiste, ki so domnevali, da je on sam resnični povzročitelj razprtij.[18]

Prve znake bližajoče se nevihte je bilo zaznati že decembra 1970, ko so iz jugoslovanske misije v Berlinu prišli glasovi, po katerih naj bi bil hrvaški politični vrh navezal tajne stike z vodjem ustaške emigracije v Zahodni Nemčiji Brankom Jelićem. Za vsem naj bi stala Moskva, ki naj bi bila zainteresirana za ločitev Hrvaške od Jugoslavije, da bi tako svoji sredozemski floti zagotovila pomorske baze v Dalmaciji. V ozračju, zastrupljenem od sumničenj, so hrvaški voditelji menili, da gre za nevarne obtožbe, in o vsem takoj obvestili predsednika ZIS Mitjo Ribičiča. Ker pa jim ta ni prisluhnil dovolj zavzeto, so se obrnili še na Tita z zahtevo, naj uradna preiskava ugotovi, kdo spletkari proti njim. Tito je zadolžil Staneta Dolanca, da oblikuje komisijo in z njeno pomočjo razišče, kaj je na stvari. Marca 1971 je ta predstavila ugotovitve svojega dela: po njenem mnenju naj bi šlo za intrigo tajnih služb, še posebej krogov, povezanih s silami, ki so bile poražene leta 1966. Ta razlaga pa Hrvatov ni zadovoljila, saj so bili prepričani, da so zaroto skovali zvezni organi v Beogradu, določneje ministrstvo za zunanje zadeve, ki ga je vodil Srb Mirko Tepavac. Menili so, da želi kompromitirati Hrvaško, jo predstaviti kot trojanskega konja, nevarnega za stabilnost vse Jugoslavije, in s tem spodrezati njene gospodarske in politične zahteve. Kljub tem podtikanjem so srbski voditelji skušali ohraniti hladno kri v prepričanju, da se intriga ni porodila ne v Zagrebu ne v Beogradu, ampak da za njo stoji sam Tito. Hrvatje pa so nasprotno izgubili pamet: čeprav je izvršni biro sklenil, da bo ostalo poročilo Dolančeve komisije tajno, se je njihov CK 6. aprila 1971 odločil, da z dogajanjem seznani javnost, češ »dejstva nespodbitno dokazujejo, da gre za povezanost in delovanje sovražnih sil vseh barv iz tujine ter unitarističnih birokratskih sil v državi, saj so pobude teh akcij v marsičem

enake.«[19] Ta odkriti očitek na račun Beograda je seveda sprožil, ko ga je dva dni pozneje objavil *Vijesnik*, val ogorčenih protestov pri srbskih liberalcih, saj se jim je zdelo, da so po krivem označeni kot nosilci odpora proti ustavnim spremembam in glavni zagovorniki zveznega centralizma. (Mirko Tepavac je celo zagrozil z odstopom.) Tito pa se je odločil, da skliče na Brionih sejo predsedstva ZKJ, prisili Srbe in Hrvate, naj medsebojne nesporazume končno razčistijo in s tem uveljavi svojo odločilno vlogo znotraj države.

XVII. seja med 28. in 30. aprilom 1971 je tekla v ozračju, ki je bilo naelektreno od pretečih dogodkov. Na začetku meseca sta dva mlada Hrvata v Stockholmu ubila tamkajšnjega jugoslovanskega ambasadorja. (Ob tej tragediji ni dal Tito nobene izjave, kar so v Beogradu interpretirali na najslabši možni način.) Poleg tega so 10. aprila 1971 ustaši v počastitev tridesetletnice Neodvisne države Hrvaške organizirali v neki münchenski pivnici spominsko srečanje, na katerem je Branko Jelić izjavil: »Od Zahoda ne moremo pričakovati ničesar, zato moramo računati na pomoč Sovjetske zveze. Sovjetska zveza je mnenja, da imajo Hrvati pravico do neodvisnosti kot vsak drug narod.«[20] Nekaj dni zatem je Matica hrvatska začela izdajati Hrvatski tjednik, ki je kmalu presegel naklado 100.000 izvodov: zgovoren znak (kot da bi ne zadostovali protisrbski izgredi v raznih hrvaških mestih), kako zelo je razširjen med ljudskimi množicami nacionalizem.

Čeprav so Mika Tripalo, Savka Dabčević-Kučar in Pero Pirker na brionski seji zatrjevali, da so sami prve žrtve ustaške zarote, so se znašli na zatožni klopi, ker so v s svoji republiki dopustili, da se razmahnejo »mračne sile«. Toda napadli jih niso srbski liberalci, ki so se zavedali, da ne smejo maršalu narediti te usluge, temveč predstavniki »partije reda«. Obrambni minister Nikola Ljubičić je tako opozoril prisotne, da se širijo na Vzhodu glasovi, po katerih naj bi v Jugoslaviji gospodarska reforma in samoupravljanje propadla, partija pa naj bi bila na robu zloma, kar pomeni, da bo v kratkem treba poseči v obrambo socializma (očitno z vojaško diktaturo). Isto strašilo je uporabil tudi Tito, ki je tretji dan zasedanja poročal o telefonskem pozivu Brežnjeva, ki naj bi zahteval informacije o dogajanju in ponudil pomoč. Njegove besede so prisotni liberalci vseh taborov sprejeli s sovražnim molkom in jih razlagali kot neprikrit in grob psihološki pritisk. »Nekdo spletkari proti nam in proti vam,« je rekla Savka Dabčević-Kučar Latinki Perović, ko se ji je ob slovesu zahvaljevala za uravnovešeno obnašanje Srbov.[21]

Kljub temu, da na Brionih Hrvati niso dobili zadoščenja v zvezi z berlinsko zaroto, niso imeli vzroka, da bi bili z izidom seje nezadovoljni. S Titovo podporo so bili ustavni amandmaji namreč sprejeti in dva meseca pozneje tudi formalno potrjeni. Šlo je za 23 členov, ki so v glavnem na novo definirali Jugoslavijo kot državno skupnost prostovoljno združenih narodov ter njihovih socialističnih republik in avtonomnih pokrajin. To poudarjanje identitete in tudi ekonomske neodvisnosti vsake federalne enote (republike so bile celo priznane za »države, zasnovane na ljudski suverenosti«) se je kazalo tudi v načelu soglasja, ki naj bi bilo obvezno pri vsakem odločanju o skupnih zadevah, in v preoblikovanju skupščine, ZIS in predsedstva SFRJ

po paritetnem ključu. Predsedstvo, ki naj bi prevzelo vlogo kolektivnega vodje države, naj bi bilo sestavljeno iz 23 predstavnikov republik in pokrajin, vodil pa naj bi ga predsednik, izvoljen vsako leto po točno določenem vrstnem redu. Ni jasno, ali je bil ta zapleteni mehanizem izbran zato, da bi Tita na eleganten način oddaljili z javne scene. On je vsekakor nekaj takega sumil, in je Kardelju obljubil podporo pri ustavnih dopolnilih le pod pogojem, da mu bo zagotovljen dosmrtni predsedniški mandat.[22] Seveda so mu ustregli. A to ga ni povsem pomirilo: čeprav je navzven sicer še podpiral preoblikovanje državne ureditve, se je začel vse bolj opirati na »partijo reda« in predvsem na vojsko, pri čemer je poudarjal njeno nenadomestljivo združevalno vlogo v jugoslovanski družbi.

Ustavna dopolnila so določala področja splošnega interesa (zunanja politika, narodna obramba in enotnost družbenega sistema), pri katerih je potrebno soglasje vseh, poleg tega pa še ustanovitev posebnih medrepubliških komitejev, ki naj bi razpravljali o spornih vprašanjih in jih reševali. Zvezni vladi – na njeno čelo so poklicali hercegovskega muslimana Džemala Bijedića – so amandmaji dokončno odvzeli nadzor nad investicijami, davčno in finančno politiko ter ustrezne pristojnosti prenesli na izvršne svete avtonomnih republik in pokrajin. Tem določbam, ki so zadevale državno ureditev, pa so dodali še tri tako imenovane »delavske amandmaje«, s katerimi sta Bakarić in Kardelj skušala poudariti svojo vero v možnost premostitve nacionalnih nasprotij med jugoslovanskimi narodi v imenu skupnih socialističnih interesov, ki naj bi jih seveda udejanjila ZKJ. Dopolnila so napovedovala nov gospodarski sistem na načelu »združenega dela«, ki so ga dokončno oblikovali šele v naslednjih letih. Vsekakor so bila tudi znak zaskrbljenosti, ki jo je prehitri družbeni razvoj v smeri demokratizacije od leta 1968 dalje vzbujal pri stari gardi, in obet, da normativni in ideološki zagon Edvarda Kardelja še ni izčrpan. Bolj kot kdajkoli je bil namreč prepričan, da bodo nove oblike socialnega sožitja, dane od zgoraj, rešile vse težave jugoslovanske skupnosti, ki da je sicer na pravi poti. »Samoupravljanje je dokončno prestalo izpit,« je rad ponavljal. »Vraga ga je prestalo,« je pri sebi jedko komentiral Koča Popović, »ko pa smo v tako očitni krizi, ki je predvsem kriza vodilnih sil...«[23]

Hrvatje so pozdravili ustavno reformo kot pogoj za popolno avtonomijo republik in pomembno zmago v boju proti beograjskemu centralizmu. Vendar je ta uspeh označil začetek razhajanja v zagrebškem CK. V njem sta se namreč začeli oblikovati dve struji, od katerih je eno vodil Bakarić, drugo pa Tripalo in Savka Dabčević-Kučar. Bakarićev krog je trdil, da se je treba zadovoljiti z doseženim, utrditi položaj in preprečiti nastanek skupin, tujih ZKH in sovražnih socializmu. Starosta hrvaških politikov se je predobro zavedal potencialne eksplozivnosti ustavnih dopolnil in svojih dvomov o možnosti njihove konkretne uresničitve ni skrival: »Če se vprašamo, kaj se bo zgodilo z aplikacijo amandmajev,« je rekel 21. julija 1971 v intervjuju za *Vijesnik u sredu*, »moramo reči, da smo pred izredno težkim bojem... Ko jih bomo začeli izvajati... bo izbruhnila zmešnjava.«[24] Toda, kot pravi Bilandžić, čustva so bila močnejša. Uveljavila se je druga smer, ki se je zavzemala za to, da bi se še nadalje opirali na ljudski »masovni pokret«, »maspok«, kot

MIKA TRIPALO,
član izvršnega komiteja CK ZK Hrvaške in sekretar tega organa

so kratko rekli, in z njegovo podporo ustvarjali razmere za še več svobode in demokracije.

Tripalo, »hrvaški enfant terrible«, je celo izjavil, da so ustavni amandmaji samo začetek boja proti zveznemu etatizmu, kar je seveda pri že tako razburjenih Srbih sprožilo jezno reakcijo. Čeprav so ustavna dopolnila v isti sapi s suverenostjo republik potrjevala tudi suverenost federacije in s tem v bistvu dajala Srbom garancijo, da bo vse ostalo pri starem, je bilo vzdušje v Beogradu tako napeto, da je partijskim voditeljem komaj uspelo ohraniti pod kontrolo odpor, ki ga je v širokih političnih in intelektualnih krogih povzročila nova ureditev. Govorili so, da je Jugoslavija samo še zemljepisni pojem, da je razredni princip, na katerem je temeljila, povsem zapostavljen, da so se na njenem ozemlju ali bolje na njenih ruševinah že ustanovile samostojne nacionalne države. »Srbija brez pokrajin je takšna kot Nedićeva,« je izjavilo Društvo pisateljev Srbije. »Na Kosovu, Hrvaškem in v Makedoniji je srbski narod postal manjšina. To, kar ni uspelo napraviti Nediću, so storili amandmaji...«[25]

Povsem drugačna je bila reakcija v Sloveniji. Tu so reformo vzeli zares, kot napoved politične demokracije: julija 1971, ko naj bi volili svoje predstavnike v zvezno predsedstvo, se je torej 25 poslancev slovenske skupščine odločilo, da bodo kljubovali direktivam partije. Izjavili so, da so proti kandidaturi Mitje Ribičiča, čigar vloga v »cestni aferi« ni ostala v prijetnem spominu, in v skladu s pravkar objavljenimi normami predlagali kot svojega kandidata Edvarda Kardelja. Toda celo tako pohlevna izbira, sprejeta brez blagoslova uradnih struktur in tudi brez pristanka samega Kardelja, je izzvenela prevratniško, saj je rušila monopol tistih petih, šestih oseb, od katerih so bila odvisna najpomembnejša imenovanja. Prišlo je do odločne reakcije konservativnega krila partije oziroma njenega transmisijskega jermena SZDL, ki je pohitela z obsodbo pobude kot »politično nesprejem-

SAVKA DABČEVIĆ-KUČAR,
predsednica CK ZK Hrvaške

ljive in škodljive« ter proti 25 poslancem sprejela ostre disciplinske ukrepe. To pa je zgovorno pričalo, da ostaja deklarirana svoboda samo na papirju.

Ustavni amandmaji so bili izglasovani v času hude gospodarske krize, ko so se oblasti morale spet zateči kar k dvema zaporednima devalvacijama dinarja, da bi spodbudile izvoz. Ukrep so v Sloveniji in na Hrvaškem pozdravili z odobravanjem, ne pa tudi v južnih republikah, kjer so bili odvisni od uvoza surovin, ki so jih potrebovali za svojo industrijo. To je še povečalo napetost med Zagrebom in Beogradom, kot da ne bi bila dovolj že etnična nestrpnost, ki pa, tako je bilo videti, hrvaških voditeljev ni vznemirjala. Maja 1971 so v Zagrebu na Trgu republike organizirali največji povojni miting v počastitev tridesetletnice revolucije in šestindvajsetletnice zmage. Navdušeni množici je Savka Dabčević-Kučar, kljub pozivom k toleranci in razumevanju med narodi SFRJ, govorila o suverenosti in enakopravnosti v tonu Device Orleanske. Toda agitacija, ki jo je s svojimi somišljeniki povzročila, ni ostala pri besedah, temveč se je tudi kazala v praksi. Na Hrvaškem so začeli uresničevati »etnično ravnovesje« v nekaterih občutljivih sektorjih javne uprave (v varnostnih službah) in partije, kjer so bili Srbi zaradi vojnih zaslug še posebno močni. Seveda so ti ostro protestirali, češ da so tarča premišljenega napada, kar je še podžgalo strasti in spomnilo marsikoga na ustaška grozodejstva: »Nikoli več nas ne bodo presenetili,« so govorili v Krajini in na drugih etnično mešanih področjih. »Danes je sekira za vsakimi vrati.«[26]

Tito se je zavedal eksplozivnosti položaja, zato je sklenil posvariti hrvaško vodstvo. V začetku julija 1971 je šel v Zagreb, kjer je Tripalu, Savki Dabčević-Kučar in Peru Pirkerju v burnem pogovoru dal do jeseni čas, da uredijo in obvladajo razmere. Kljub temu opominu pa »trojka« ni napravila skoraj nič, da bi zadržala »hrvaško evforijo« v znosnih mejah. Ker ni bila zmožna razumeti, da popularnost ni sinonim za moč, se je omejila na to, da

je izključila iz ZKH dva najbolj zagreta predstavnika hrvaškega avtonomizma (Šime Djodana in Marka Veselico) ter prepovedala nekaj časopisov. Toda še avgusta je Tripalo izjavljal, da v svojem bistvu »gibanje ljudskih množic« ni nacionalistično, temveč pojav epohalnega pomena, saj se je prvič v zgodovini zgodilo, da se večina nekega naroda aktivno in avtonomno angažira v prid gospodarskih in političnih sprememb.

Srbi so bili seveda povsem drugačnega mnenja. Tiho, pa niti ne preveč, so očitali Hrvatom, da se predajajo nacionalistični omami, pri tem pa svojo jezo zvračali predvsem na Tita. V beograjskih političnih in intelektualnih krogih so govorili, da je Hrvatom predolgo dajal potuho, da je preveč pod njihovim vplivom in da zaradi svojih let ni več sposoben obvladati položaja. Šušljali so, da je zasvojen z mamili, igrača v rokah tajne policije, predvsem vojaške, in povsem odvisen od svoje žene. Njegove pretnje s sovjetsko intervencijo so ocenjevali kot pretvezo, s katero si skuša ohraniti oblast, obenem pa se spraševali o njegovih dvoumnih odnosih s Sovjeti. Ni si težko predstavljati, da se bo naslonil nanje, če se bo odločil za državni udar.

Te govorice so krožile v ozračju, polnem strahu in sumničenj, v katerem so se križale še bolj alarmantne in nasprotujoče si vesti: o premikih sovjetskih čet v Bolgariji in na Madžarskem, o tem, da se je sovjetski vojaški ataše oglasil na obrambnem ministrstvu in ponujal pomoč svoje vlade, o ponovnem pojavu informbirojevske aktivnosti. Na univerzi v Moskvi, kjer se nič ne zgodi po naključju – tako je zapisal NIN – naj bi se bili zbrali jugoslovanski emigranti in ostro kritizirali Tita. Maršal je to novico seveda takoj izrabil, da srbskim oporečnikom vrne milo za drago in jim dokaže, da hrvaški nacionalizem ni edina nevarnost za Jugoslavijo. (Kako kritični so bili odnosi med Titom in beograjskimi liberalci, pa jasno kaže prepričanje slednjih, da je KOS insceniral moskovski emigrantski zbor samo zato, da bi ga lahko »Stari« uporabil kot orožje proti srbskemu narodu in torej posredno tudi proti njim.) Na pomlad 1971 je predvsem v pogovorih z generali Tito večkrat opozoril na povečano rovarjenje informbirojevcev in pri tem namigoval na zaroto, ki naj bi jo kovali nekateri visoki oficirji v pokoju skupaj s srbskimi centralisti in s Sovjeti. »V Beogradu trdijo, da sem puška brez streliva,« je govoril. »Toda to ne bom. Na voljo imamo še dovolj municije.«[27] Takšne obtožbe in pretnje – izrečene prve dni maja 1971 v Sarajevu na II. kongresu samoupravljalcev, ki so ga centralistične sile znotraj ZKJ organizirale z namenom, da izrazijo protest »delavskega razreda« proti ustavni reformi – so tako pretresle predsednika zvezne skupščine Milentija Popovića, da ga je zadela kap. (Njegova smrt je vsekakor pospešila sprejem amandmajev v zvezni skupščini.) Toda maršal, ki so mu srbski voditelji na komaj prikrit način očitali, da jo je zakrivil, se svojim izjavam ni odrekel, temveč je vztrajal pri trditvah, da je položaj nadvse nevaren: »Ali smo v zadnjih 25 letih vse to storili, da bi na koncu krčili gozdove v sibirski tajgi?«[28]

Od 2. do 10. oktobra 1971 je generalni štab v odgovor na dejanski ali namišljeni sovjetski pritisk organiziral največje manevre v jugoslovanski zgodovini, na katerih naj bi prvič preizkusili koncept »splošnega ljudskega odpora«. Vojaških vaj, ki so nosile zgovorno ime »Svoboda 71«, se je poleg 40.000 vojakov in članov Teritorialne obrambe udeležil sam Tito z vso

najvišjo partijsko in državno elito. Maršal, ki je bil pravkar že šestič izvoljen za predsednika SFRJ – po volji ljudstva, kot je rad poudarjal – pa je še prej obiskal Zagreb, kjer so mu priredili veličasten sprejem. Na slavnostni večerji v hotelu Esplanade je navzoče presenetil z izredno pozitivno oceno stanja na Hrvaškem, saj je zanikal, da bi bila v tej republiki na pohodu nacionalizem in šovinizem. »C'est très simple,« je komentiral Koča Popović, ki je pravkar sprejel mesto enega od treh srbskih predstavnikov v kolektivnem predsedstvu, da bi pomagal Nikeziću in Perovićevi, »ali so se zmenili ali pa je govoril tjavendan. Pomeni, da je soodgovoren ali pa da je idiot.«[29]

V Beogradu, kjer so liberalci morali napeti vse sile, da so brzdali lastne nacionaliste, so Titove besede brali z ogorčenjem, v prepričanju, da možnosti manipulacije z ostarelim predsednikom nimajo meja. Tripalo in njegov politični krog pa sta triumfirala in še popustila vajeti nadzora nad domačimi razmerami. Matica hrvatska, ki je uživala podporo katoliške cerkve in številnih intelektualcev, je tako razvila široko propagandno akcijo proti »jetnišnici« Jugoslaviji in šla v ofenzivo za pravice Hrvatov v Bosni in Hercegovini, obenem pa Srbe v lastni republiki proglašala za manjšino, ki naj odide, če ji ni prav. »Malo manjka,« je ogorčeno komentiral Kardelj, »da ne uvedejo koncentracijskih lagerjev.«[30] V okviru »maspoka« se je začelo oblikovati prevratniško jedro, ki je štelo okoli 50 ljudi in je bilo baje povezano z ustaško emigracijo. Voditelji ZKH pa niso ničesar ukrenili, da bi se uprli temu nevarnemu trendu : zdelo se je, da ga celo podpirajo, saj so se poigravali z mislijo, da bi vse hrvaške oficirje višjih činov sklicali na posvet, in so dovoljevali, da je tajnik Zveze borcev Hrvaške general Šibl odkrito stopil na nacionalistične pozicije. Zvezni minister za obrambo Nikola Ljubičić je komentiral: »Biti moramo zelo oprezni, saj imamo opraviti z ljudmi, ki delajo za to, da razkosajo vojsko in državo.«[31]

Te skrbi so spodbudile vojaški vrh, katerega vlogo znotraj državne ureditve so nedavni ustavni amandmaji še utrdili, da je pritisnil na Tita, naj končno zavzame jasno stališče do razmer na Hrvaškem. Maršal se je dolgo izmikal konkretni akciji, toliko bolj, ker je bil v začetku jeseni močno angažiran na mednarodnem področju: od 22. do 25. septembra je gostil Brežnjeva, potem je sam obiskal Persepolis, kjer se je udeležil praznovanj ob 2500-letnici perzijskega cesarstva, nato je odšel v New Delhi in Kairo, novembra pa na uradni obisk v ZDA in Kanado. Med njegovo odsotnostjo je nacionalistična evforija na Hrvaškem nezadržno rastla. Na sceno so stopili zagrebški študentje, katerih organizacija je bila aprila 1971 očiščena starega »jugoslovanskega« vodstva. Prevzeli so jo mladi gorečneži (med drugim je postal »prorektor za študentske zadeve« katoliško usmerjeni Ivo Zvonimir Čičak), nezadovoljni z novimi ustavnimi amandmaji, ker »ne prinašajo nič novega, temveč le utrjujejo obstoječe stanje«. 22. novembra, dan pred Titovim srečanjem s Ceausescom, so v soglasju z Matico hrvatsko napovedali stavko v podporo svojim zahtevam: mednje so vključevali Narodno banko, lastno valuto in predstavništvo v Združenih narodih ter zagotovilo o pravici do osamosvojitve in odcepitve. Govorili so tudi o političnem pluralizmu in o lastni vojski, bolj radikalni med njimi pa so celo trdili, da je treba podreti vse mostove z Jugoslavijo.

Stavka ni izbruhnila nepričakovano, saj jo je napovedal emigrantski tisk, toda za december, ko so se zdomci množično vračali domov. Očitno so se študentje odločili, da jo okličejo predčasno, ker so se čutili dovolj močne, da prisilijo vrh ZKH, naj se jim pridruži in tako enkrat za vselej razčisti vprašanje hrvaške avtonomije. Gibanje, ki je bilo deloma povezano z emigracijo, deloma s skrajno levico in v katerem je kar mrgolelo provokatorjev, se je kmalu razširilo po vsej Hrvaški in zajelo približno 40.000 mladih. »Na srečo,« kot je rekel Tito, mu ni uspelo razširiti svoj vpliv tudi na delavce in tako ustvariti razmere, do kakršnih je prišlo na začetku leta na Poljskem. V bistvu je dokončno spodneslo Mika Tripala in njegove sodelavce, ki so zaman skušali spametovati študente, okrepilo pa Vladimirja Bakarića in njegov konservativni krog.

Konec novembra, ko se je stavka že skoraj izčrpala, je maršal pod pritiskom Bakarića, Kardelja in predvsem vojske (njegove resnične stranke, kot je rekla Latinka Perović) razumel, da ne gre več omahovati. Baje se je odločil za poseg, ko so mu generali pokazali posnetke z manifestacije hrvaških komunistov, na kateri so ti razvili zastavo s hrvaškim grbom in vzklikali proti njemu. Pri tem se je zavedal, da bo Zahod, kjer so bili hudo zaskrbljeni zaradi razmer v Jugoslaviji, njegovo potezo sprejel s splošnim odobravanjem, saj je v tem smislu dobil zgovorna zagotovila med svojim obiskom v Washingtonu. »Prav imajo,« je rekel neki izvedenec za probleme komunističnih držav v State Departmentu. »Morajo imeti močno partijo. Kaj bi sicer držalo to področje skupaj?«[32]

Na Hrvaškem je Tito sprva nameraval uporabiti oborožene sile, ki so nestrpno čakale na akcijo. Od tega pa ga je morda odvrnila ironična reakcija Koče Popovića, ko mu je namignil o svojem naklepu: »Toda to lahko stori vsak latinskoameriški general. Od tebe pričakujem državniško rešitev.«[33] Odločil se je torej, da bo posredoval sam, vojsko pa ohranil v rezervi. Z gesto, ki je izzvenela kot očiten »hommage« srbskemu javnemu mnenju, je v Vojvodini, na lovskem gradu Karadjordjevo, 1. decembra 1971 sklical XXI. plenum prezidija ZKJ, še prej pa je nepretrgoma dvajset ur razpravljal s člani CK ZKH. Savka Dabčević-Kučar, Mika Tripalo, Pero Pirker in njihovi somišljeniki so bili obtoženi, da niso znali obdržati nadzora nad ljudskim gibanjem, ki se je tako kot v predvojni Italiji in Nemčiji izrodilo v nacionalsocialistično kontrarevolucijo. Čeprav so bili pripravljeni na samokritiko, so bili prisiljeni v kolektivni politični harakiri, ki so ga v naslednjih dneh tudi ubogljivo izvedli, s tem da so se odpovedali vsem svojim funkcijam.

Novica o tej »likvidaciji« je povzročila med zagrebškimi študenti proteste, ki so trajali cel teden, toda brez uspeha tudi zato, ker je vojska praktično obkolila hrvaško glavno mesto. Tito sam ni skrival pripravljenosti, da za »zaščito dosežkov revolucije« uporabi tudi JLA, ki da se je s svojimi poveljniki znala izogniti nevarnosti nacionalizma. Na praznovanju 30. obletnice Prve proletarske brigade 22. decembra v bosanski vasici Rudo je izjavil, »da bodo naše oborožene sile, če bo potrebno, stopile v akcijo, da zaščitijo socializem ... pred notranjimi sovražniki delavskega razreda«, in pribil, »da bi to moralo biti jasno vsem«.[34] K splošni napetosti ni prispevala samo bomba, ki so jo neznanci 26. decembra podtaknili na beograjski ulici, tem-

več tudi emigranti s svojimi pozivi k uporu: »Hrvaški fašisti,« je zatrdil 10. decembra 1971 njihov vodja Branko Jelić, »so pripravljeni odgovoriti na poziv hrvaških komunistov.«[35] Te neodgovorne besede so pri novih voditeljih ZKH, med katerimi je bila glavna Milka Planinc, še okrepile odločenost, da z »železno metlo« opravijo korenito čistko. Samo v Zagrebu so aretirali 500 oseb, skoraj 1000 pa so jih izključili iz partije ali pognali z dela. Nekateri ugledni predstavniki »kontrarevolucionarnega nacionalizma« (med njimi tudi Franjo Tudjman) so bili obsojeni na zaporne kazni, cerkev je postala cilj ostrih napadov, medtem ko se je na intelektualno življenje poveznila mora cenzure in konformizma. Zaman je Kardelj svaril pred »lovom na čarovnice«. Kot je zapisala *Ekonomska politika,* je na Hrvaškem »vsakdo, ki je bil kdo,« moral odstopiti. Izpraznjena mesta so v naskoku zavzeli sivi aparatčiki – pogosto srbske narodnosti – in za skoraj dve desetletji obsodili republiko na prisilni jopič svoje oblasti. Katastrofe, ki so jo mnogi občutili kot znova izgubljeno vojno, ni mogel na začetku leta 1972 omiliti niti zakon, s katerim je ZIS vsaj delno ustregel zahtevam odstavljenih zagrebških liberalcev. Določal je, da bodo poslej podjetja smela zadržati 20 odstotkov svojih deviz, tista, ki se ukvarjajo s turizmom, pa celo 45 odstotkov.

V dneh, ko je pokoril Hrvate, je Tito povabil na kosilo skupino najpomembnejših generalov, da bi bilo vsem jasno, na koga lahko računa pri reševanju notranjepolitičnih problemov. Ob tej priliki je izjavil, da bo uredil razmere tudi v drugih republikah, brž ko se stvari na Hrvaškem normalizirajo. Teh bojevitih namer srbski liberalci niso sprejeli z navdušenjem, kajti dobro so se zavedali, da so po klasičnem stalinističnem receptu o istočasni čistki na levi in desni zdaj oni na vrsti in da konec liberalizma na Hrvaškem pomeni njegov konec tudi v Srbiji. Nikezić in Perovićeva v Karadjordjevu nista po naključju branila svojih zagrebških kolegov in protestirala proti

Latinka Perović, *sekretarka sekretariata CK ZK Srbije*

vsakršnemu »posegu od zgoraj«. Čeprav sta vedela, da sta v nevarnosti, pa nista storila ničesar, da bi se rešila. In tako je bilo slišati še proti koncu leta 1971 v Beogradu take heretične izjave: »Ni dovolj pokopati stare bogove, potrebno je ustvariti svet, v katerem ne bodo mogli obstajati.«[36]

Toda stari bogovi niso imeli namena sprijazniti se s svojim zatonom ali zatonom sistema, kakršnega so zgradili. Načela, ki so v prvih mesecih 1972 postala spet aktualna, so zvenela kot ponovna potrditev najbolj pravovernega marksizma: demokratični centralizem in diktatura proletariata. Z njima so poudarjali, da je treba znova odkriti boljševiško bistvo partije, v prepričanju, da bo samo tako mogoče izboljšati odnose z delavskim razredom, ki mu je bila »avantgarda« na oblasti vedno bolj tuja. V zadnjih letih so delavci začeli množično zapuščati partijo in se vedno pogosteje zatekati k stavkam, da bi podprli svoje zahteve, s tem pa tudi dokazali, kako malo cenijo samoupravni sistem. Toda Tito in njegovi so si umišljali, da se bo vse uredilo, če bodo odgovornost za njegov propad prevalili na tiste, ki se niso pravočasno odpovedali reformnim idejam, in na srednji sloj, ki je od njih imel največ koristi. S tem da so bolj cenili profesionalno kvalifikacijo kot pripadnost partiji, so namreč liberalci dali zagon tehniški in menedžerski inteligenci, ki jo je bilo zdaj kaj lahko obtožiti, da je glavni nosilec »buržoaznih« idej in odklonov. Uveljavitev »tehnobirokratskih struktur« v podjetjih – tako so govorili predstavniki stare garde – je oropala delavce njihovih pravic in spremenila samoupravljanje v farso. Treba je torej spremeniti smer in omogočiti delavskemu razredu, da se vrne na oblast.

Za temi revolucionarnimi besedami pa se je v trenutku, ko je Tito praznoval svojo osemdesetletnico, znova skrival boj za nasledstvo. Boj, poln intrig, ki ga je eden srbskih liberalcev ponazoril z bibljisko prispodobo o sejanju vetra in žetvi viharja: »Vihar bomo želi vsi, vsa Jugoslavija, in to vihar, ki bo težak in uničujoč za jugoslovansko socialistično družbo in samoupravljanje – konservativen, velikosrbski, nasproten samoupravi in socializmu.«[37] Za ponazoritev atmosfere je zgovoren zapis v dnevniku Staneta Kavčiča: »V tem času so se začeli širiti glasovi, da je obveščevalna služba Sovjetske zveze po svojih agentih dobila obvestilo od CIA o njeni agenturi v Jugoslaviji in o ljudeh, s katerimi je CIA računala kot s svojimi. Na tem spisku, ki naj bi bil baje izročen Titu, naj bi bili vsi, ki smo potem prišli pod udar.«[38]

Znak za začetek preobrata je dala II. konferenca ZKJ, ki je bila povsem izjemnega značaja, saj je bila nekakšen nadomestek za pravi kongres. Sklicali so jo v Beogradu od 25. do 27. januarja 1972 z namenom, da bi, kot je rekel Tito, ustvarila »prelomnico v našem organiziranju« in okrepila fronto jugoslovanske revolucije. V ta namen so preoblikovali izvršni biro, ki so ga zmanjšali s petnajst na osem članov, in tako ponovno centralizirali partijski vrh. Predvsem pa so obsodili politiko »laissez-faire«, ki je grozila, da bo partiji vzela kontrolo nad gospodarstvom in jo spremenila v rezervno kolo. Pod udarom so bile predvsem banke in podjetja, ki so poslovala s tujino, češ da akumulirajo kapital na škodo delavcev in se okoriščajo s sadovi njihovega dela. V bistvu je šlo za obtožbe, ki so jih formulirali že hrvaški liberalci, čeprav z nacionalnim in ne razrednim poudarkom. Najvišji voditelji so jih

uporabili, da z argumenti, povsem tujimi ekonomski logiki, zavržejo tudi pojem podjetja, slonečega na zaslužku in konkurenčnosti ter mu postavijo nasproti »organizacijo združenega dela«, ki naj bi bila zasnovana na proletarski solidarnosti. Takšnim razmišljanjem so se postavili po robu slovenski in srbski liberalci s trditvijo, da je treba nadaljevati reformo ter gospodarstvo še bolj osvoboditi izpod partijskega pokroviteljstva. Konservativnim silam so bolj ali manj odkrito očitali, da so glavna ovira za razvoj, ki ga niso videli v krepitvi samoupravljanja, temveč v utrjevanju demokratične in ekonomsko zdrave družbe. Njihova šibka točka pa so bili prav »menedžerji«, na katere so stavili. Ko je Kardelj pripomnil, da Srbi premali zaupajo delavcem, je Latinka Perović odgovorila: »Srbija je še vedno v opankah in inženirji so edini družbeni sloj, s katerim lahko računamo.«[39] A med »inženirji« je kraljevala korupcija, saj so mnogi po okriljem podjetij, v katerih so delali, prenesli v tujino pomembna sredstve (4 milijarde dolarjev), s katerimi so ustanovili nova podjetja pod svojim imenom. Te operacije, ki so jih zagovarjali s trditvijo, da je treba omogočiti prodor jugoslovanske industrije na svetovni trg, so dajale seveda možnost za vsakršne malverzacije in nečedne posle. Ni naključje, da je leta 1971, ko so zaslutili spremembo, več kot 130 direktorjev zbežalo v inozemstvo, kjer so imeli »svoja« podjetja. To je seveda omogočalo konservativnim silam, da so grmele proti liberalizmu in se predstavljale kot zaščitnice morale in napredka.

V drugi polovici leta 1972 je v slovenskem, srbskem in makedonskem vodstvu prišlo do »diferenciacije« med tistimi, »ki so bili za Titovo pot, in ostalimi«, bolnimi, po besedah Draže Markovića, od »demokratskega kretinizma«. Slednji za konservativni preobrat niso krivili toliko maršala, o katerem si pač niso delali iluzij, temveč predvsem Kardelja. Trdili so, da jih je pustil na cedilu, ker ni sposoben razumeti, da »demokracija je ali je ni«, obenem pa, ker si želi naslediti maršala. Leta in leta so Sovjeti obtoževali Kardelja – tako so ugotavljali – da je liberalec in prijatelj Zahoda. To pomeni, da bi ga težko sprejeli kot Titovega dediča. Po češkoslovaški krizi pa se je Kardelj začel vse bolj oddaljevati od liberalnih idej in postajal zagovornik trde roke. Očitno bi se rad prikupil Sovjetom, obenem pa preprečil, da bi notranji razvoj nudil Brežnjevu priliko za realizacijo svoje doktrine.

Drugo dejanje »likvidacije« liberalcev se je začelo v Splitu 19. septembra 1972 z govorom Staneta Dolanca, sekretarja izvršnega biroja. »Tonton«, kot ga je posmehljivo označil Koča Popović, je ob tej priliki izjavil: »Vsi se morajo zavedati, da so v Jugoslaviji na oblasti komunisti.« Brez enotne komunistične partije bi spričo njenih različnih zgodovinskih, gospodarskih in kulturnih tradicij ne bilo Jugoslavije. To pa pomeni, da je treba partijo okrepiti s čistko na vseh ravneh in spremeniti kazenski zakon tako, da bo varoval pridobitve revolucije. Tem grozečim besedam se je v naslednjih dneh pridružilo še »Pismo«, ki sta ga Tito in Dolanc poslala vsem partijskim članom. V njem sta ugotavljala, da je nujno povečati enotnost, akcijsko sposobnost in učinkovitost ZKJ, ki mora spet postati revolucionarna organizacija. V intervjuju za zagrebški *Vjesnik* 7. oktobra 1972 je Tito še dodal, da je potrebna avantgardna partija. To pomeni, da v njej ni mesta za karieriste, ki nimajo nobene zveze s socializmom in komunizmom. Odločno je obsodil

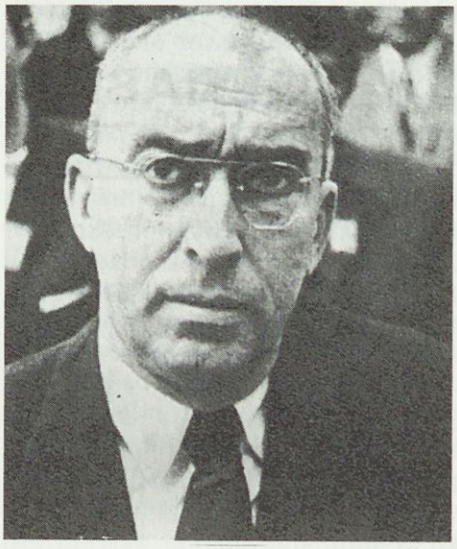

MARKO NIKEZIĆ,
sekretar za zunanje zadeve SFRJ,
od leta 1968 predsednik CK ZK Srbije

demokratizacijo, ki ji je leta 1952 odprl vrata VI. kongres, in poudaril, da morajo komunisti delovati enotno in disciplinirano. »Kdor je komunist, je vojak, dokler traja revolucija, je vojak revolucije.«[40]

Teden dni po tem intervjuju, v katerem je maršal napovedal, da bo »neusmiljeno« obračunal z liberalci, je bil 9. oktobra sklican »aktiv« srbskih komunistov. Šlo je za nenavaden gremij, ki ga je organiziral Draža Marković s sodelovanjem starih partijskih veljakov, da bi izolirali Nikezića in njegove, saj so ti imeli v rokah vse institucionalne vzvode ZK Srbije. Ne glede na to pa se je razprava z nekajdnevno prekinitvijo zaradi obiska angleške kraljice zavlekla do 16. oktobra. Med »zdravimi silami«, ki jih je vodil Marković, in voditelji liberalcev se je vnela žgoča razprava, v kateri je sodeloval sam Tito. Zagovarjal je tezo, da »smo preveč zasvojeni z demokracijo«, vendar mu večjega dela prisotnih ni uspelo prepričati. Še več, ob zaključku prvega kroga se je zgodilo nekaj nepričakovanega: spet je ostal v manjšini. Samo zaradi svoje avtokratske oblasti je na koncu, po šesturnem pogovoru z Nikezićem, vendarle zmagal. Toda zaradi takšne zmage, ki ji morda ni tuja nenadna smrt načelnika generalštaba Viktorja Bubnja, podpornika liberalcev, je bil sam v zadregi, tako da jo je hitel opravičevati z dokaj zveriženim razmišljanjem: »Kadar gre za razpravljanje o partijski liniji, o njenih dosežkih in slabostih, število tistih, ki zagovarjajo določeno tezo, in njihova ocena situacije nista odločujoč faktor, ko gre za revolucionarni izbor in odločitev, v katero smer naj bi šli in kaj naj bi naredili. To še posebej velja takrat, kadar se to zgodi na kakšnem zasedanju, kajti življenje presega zasedanja.«[41] »Banda falotov«, kot jih je nazval Draža Marković, je bila ožigosana zaradi anarholiberalizma, elitizma in tehnokratizma. Očitali so ji, da je podpirala koncentracijo kapitala v Beogradu, zanemarjala razredni boj in dopuščala odkrite napade na samega maršala. Pod težo teh obtožb sta Marko Nikežić in Latinka Perović 21. oktobra odstopila z vseh državnih in partijskih funkcij.

Njun padec je pomenil tudi poraz »evropske« smeri, ki je bila že dve stoletji prisotna v srbskem političnem in intelektualnem življenju, čeprav skoraj nikoli ni bila dovolj močna, da bi se uveljavila kot večinska. Posledice so bile hude tako za Srbijo kot za Jugoslavijo, celo hujše od tistih, ki jih je povzročil padec hrvaških liberalcev. Poraz »najbolj pismenega dela srbske družbe« je namreč ponovno odprl vrata »levantinski« smeri, ksenofobni in zaprti v svoje mite, nesposobni, da bi iztrgala svoj narod iz gospodarske in civilizacijske zaostalosti. Čistka, ki so jo zastavili v imenu »krepitve enotnosti«, ni bila ne kratka ne enostavna. Kljub odporu pa so jo izvedli temeljito, ne da bi se ozirali na kogarkoli. Že 11. novembra 1972 je iz kolektivnega predsedstva države odstopil Koča Popović, za njim pa so bolj ali manj prostovoljno odšli tudi minister za zunanje zadeve Mirko Tepavac in urednika dveh najbolj znanih beograjskih časopisov, *Politike in NIN-a*. V naslednjih mesecih je kar 6000 ljudi izgubilo svoja delovna mesta v političnem, gospodarskem in kulturnem življenju, nadomestili pa so jih povprečneži in pogosto povsem neznani ljudje. V podjetjih in ustanovah je zavladala – kot je v svoj dnevnik zapisal direktor beograjske televizije, ki je bil sam žrtev čistke – »plima primitivizma«, saj so najslabši uslužbenci in delavci skušali izrabiti restavracijo »diktature proletariata«, da se uveljavijo. Med intelektualci seveda ni manjkalo oportunistov, kar je spodbudilo samega Dražo Markovića, da je potožil: »Kako šibke in nebogljene so te korifeje kulture pri nas! Kako se ob malo bolj organiziranem nastopu naših sil rušijo, kot gradovi iz kart!... Smešno in žalostno hkrati.«[42]

Komaj so obglavili beograjske anarholiberalce (med ljudstvom to ni povzročilo veliko obžalovanja, saj so tako odločno nastopili proti velikosrbskemu nacionalizmu), so prišli na vrsto slovenski. V Ljubljani je bila čistka manj spektakularna, kajti Tito v njej ni osebno sodeloval, temveč je delo prepustil svojim lokalnim vazalom. Na udaru je bil predvsem Stane Kavčič, predsednik slovenskega izvršnega sveta, obtožen, da posveča premalo pozornosti delovnemu ljudstvu in da podpira srednje sloje. Nasprotniki so mu očitali, da skuša razvijati integracijo Slovenije z zahodno in srednjo Evropo, še posebej z Bavarsko in Avstrijo, zanemarja pa države tretjega sveta. Tako naj bi bil v tem strateškem delu Jugoslavije povzročil nestabilnost, ki je Sovjetska zveza ne bi dolgo trpela. Toda njegovih grehov s tem še ni bilo konec: na vesti je imel »cestno afero«, separatistične težnje in ambicijo, da preoblikuje gospodarstvo v liberalističnem duhu, uvede svoboden trg kapitala in celo delniške družbe. Na XXIX. seji CK ZKS 4. aprila 1972 so bili torej Kavčič in sodelavci razrešeni vseh funkcij. Enaka usoda je v istih dneh doletela tudi pomembne partijske osebnosti v Bosni in Hercegovini, Vojvodini in Makedoniji. Padec najvišjih predstavnikov republiških vodstev so seveda Tito in njegovi, kot po navadi, izrabili za to, da so opravičili vse težave, ki so pestile jugoslovansko družbo: inflacijo, izgube v gospodarstvu, nelikvidnost, prezadolženost, napačne investicije, korupcijo, protizakonito poslovanje, socialne razlike. Tako je bil s pravim državnim udarom zaustavljen reformni tok, ki se je začel pred sedmimi leti. Kot trdi Bilandžić, je šlo za osebno tragedijo najvišjih partijskih in državnih voditeljev: demokratizacijo so začeli sami, toda ko je ta pahnila režim v krizo in ogrozila njihovo oblast,

so jo nenadoma zavrgli z izgovorom, da hočejo rešiti samoupravljanje, preprečiti državljansko vojsko in sovjetski vojaški poseg. V svoji strastni obtožnici je Stane Kavčič zapisal, da se je tako končalo obdobje, ko se je generacija revolucionarjev srečala z generacijo sinov, ki so hoteli uveljaviti modernejši koncept v politiki in družbi. »Stara garda« ni bila sposobna razumeti in sprejeti novih vrednot, zato se je uprla in zmagala s pomočjo Titove avtoritete. Na oblasti se je združila z generacijo vnukov, ki niso sodelovali v partizanskem boju, pač pa so se vzgajali v poslušnosti in disciplini partijskih šol. Operacija, imenovana kadrovska zamenjava, je bila s tem končana: »Stara garda vlada, srednja generacija molči, mlada uraduje.«[43]

---

[1] *Naši razgledi, 5. XI. 1966, str. 440.*
[2] *The Economist, 1. IV. 1976, str. 35.*
[3] *Delo, 28. III. 1967.*
[4] *M. Krleža, Dnevnik, n. d., knj. 5, str. 296.*
[5] *J. Smole, n. d., str. 12.*
[6] *Z. Vuković, n.d., str. 548.*
[7] *Latinka Perović, Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971–1972, Svijetlost, Sarajevo, 1991, str. 348.*
[8] *Ante Ciliga, n. d., str. 101.*
[9] *The Economist, 14. XII. 1968, str. 20.*
[10] *The Economist, 24. V. 1969, str. 43.*
[11] *M. Ribičič, 7 D, 20. V. 1992, str. 14.*
[12] *Ante Ciliga, n. d., str. 130.*
[13] *Yugoslavia: The Failure of »Democratic« Communism, Freedom House, Perspectives on Freedom št. 9, New York, 1987, str. 35.*
[14] *Intervju z Mitjem Ribičičem.*
[15] *S. Kavčič, n. d., str. 430.*
[16] *F. Šetinc, Vzpon in sestop, n. d., str. 67.*
[17] *M. Krleža, Dnevnik, n. d., knj. 5, str. 156.*
[18] *Paul Lendvai, National Tensions in Yugoslavia, Conflict Studies, št. 25, avg. 1972, str. 9.*
[19] *Delo, 8. IV. 1971.*
[20] *P. Lendvai, National Tensions, n. d., str. 13.*
[21] *L. Perović, n. d., str. 252.*
[22] *Intervju z Mitjem Ribičičem.*
[23] *K. Popović, Zapisi, Vreme, 3. II. 1992, str. 50.*
[24] *Ante Ciliga, n. d., str. 397.*
[25] *Danas, 17. XII. 1991.*
[26] *D. Doder, The Yugoslavs, The Random House, New York, 1978, str. 37.*
[27] *L. Perović, n. d., str. 258.*
[28] *Z. Vuković, n. d., str. 543.*
[29] *K. Popović, Zapisi, Vreme, 17. II. 1992, str. 34.*
[30] *Z. Vuković, n. d., str. 581.*
[31] *P. Lendvai, National Tensions, n. d., str. 13.*
[32] *D. Doder, n. d., str. 110.*
[33] *L. Perović, n. d., str. 257.*
[34] *Ante Ciliga, n. d., str. 486.*
[35] *Stefano Bianchini, La diversità socialista in Jugoslavia, Modernizzazione, autogestione e sviluppo democratico dal 1965 ad oggi, Editoriale stampa triestina, Trst, 1984, str. 170.*
[36] *L. Perović, n. d., str. 171.*
[37] *Z. Vuković, n. d., str. 681.*
[38] *S. Kavčič, n. d., str. 39.*
[39] *Intervju z Vido Tomšič.*
[40] *S. Kavčič, n. d., str. 44.*
[41] *B. Petranović – M. Zečević, n. d., str. 999.*
[42] *D. Marković, knj. I, n. d., str. 414.*
[43] *S. Kavčič, n. d., str. 236.*

19. poglavje

BALKANSKI SOD SMODNIKA

Veljko Mićunović, ki je bil že drugič ambasador v Moskvi, je leta 1970 v svojem dnevniku zapisal, da Balkan vedno bolj spominja na svojo preteklost, ko so ga imeli za »sod smodnika«. »Sovjetska zveza je tu prisotna prek Bolgarije, Združene države Amerike prek Grčije, Kitajska prek Albanije, med temi državami pa je Jugoslavija kot voditeljica politike neuvrščenosti.«[1] V tako eksplozivnih razmerah Beogradu očitno ni preostalo drugega, kot da ohrani kolikor mogoče strpen dialog z Moskvo, okrepi svoje gospodarske stike z Zahodom, normalizira odnose s Kitajsko ter – kljub razočaranju zaradi pasivnega odnosa neuvrščenih do češkoslovaške krize – da novega zagona svoji politiki v tretjem svetu.

V prvih mesecih po praškem avgustu 1968 so bili odnosi med Moskvo in Beogradom tako napeti, da se je Jugoslovanom zdelo potrebno z vso odločnostjo poudariti svojo bojno pripravljenost: okrepili so proizvodnjo orožja, navezali stike z Amerikanci, da bi od njih dobili gospodarsko in vojaško pomoč, predvsem pa so v rekordnem času izdelali in februarja 1969 tudi izglasovali nov zakon o splošni ljudski obrambi. Z njim so ponovno oživili koncept partizanskega bojevanja in se pri tem sklicevali na Marxovo teorijo o »oboroženem ljudstvu« (v bistvu pa so se ozirali na vojaško ureditev stare habsburške monarhije). Zakon je predvideval, da morajo obstajati poleg redne vojske tudi teritorialne enote, v katere naj bi bili vključeni vsi za vojsko sposobni državljani ne glede na spol. Medtem ko je JLA ostala pod poveljstvom zveznih oblasti, naj bi Teritorialno obrambo ustanavljale in financirale republike, pokrajine, občine in delovne organizacije, da bi se čimbolj organsko zasidrala v samoupravno družbeno tkivo. Nova vojaška doktrina je namreč predvidevala, da bi se vojska v primeru napada umaknila v osrčje države, v Bosno in Hercegovino, medtem ko naj bi na zasedenih ozemljih enote Teritorialne obrambe nadaljevale boj s sabotažami in gverilskimi akcijami. Pod geslom »Nič nas ne sme presenetiti«, so voditelji tako sprožili ogromen obrambni mehanizem, ki je zajel v svoje kolesje vse prebivalstvo, začenši z osnovnošolskimi otroki, in dal Jugoslaviji še bolj militaristično videz, kot ga je že imela. »Nekdo je rekel,« je pikro pripomnil Ivo Andrić v svojih aforizmih, »da ljudstvo lahko ohrani svojo svobodo, samo če je ves čas budno. In zdaj samo pomislite, kakšno življenje je to.«[2]

Kot vedno v trenutkih sovjetsko-jugoslovanske napetosti, je polemiko tudi tokrat popestrilo makedonsko vprašanje. Bolgari so ga načeli že januarja 1966, ko so prelomili dogovor med Titom in Živkovom, da o tem problemu ne bodo več razpravljali. Poseben poudarek pa so mu dali februarja 1968, ko so se nadvse slovesno spomnili devetdesetletnice sanstefanskega miru, ki jim je po zmagi Rusov nad Turki prinesel večji del Makedonije. Šlo je le za prehodno posest, saj jo je že nekaj mesecev kasneje izničil berlinski kongres. Kljub temu pa je dogodek ostal zapisan v zgodovinskem spominu Bolgarov kot svetal trenutek, ko so bile uresničene vse njihove ozemeljske aspiracije. V drugi polovici leta 1968 so svojo propagando še okrepili z brošuro, ki jo je izdala Akademija znanosti in umetnosti v Sofiji pod naslovom *Zgodovinsko-politične informacije o makedonskem vprašanju* in so jo ilegalno širili tudi po Jugoslaviji. Njeni avtorji so trdili, da je Makedonija samo geografski pojem in da jo Bolgarija upravičeno zahteva zase, saj v njej živi predvsem bolgarsko prebivalstvo. Na ta in druge podobne izzive so Jugoslovani odgovarjali nadvse odločno ne samo v znanstveni publicistiki in preko medijev, temveč tudi z uradnim protestom v Sofiji. Bili so namreč prepričani, da gre za načrten pritisk, ki ga navdihuje Moskva. Sam Tito je v govoru, ki ga je imel 2. avgusta 1969 ob petindvajsetletnici republike Makedonije pred sobranjem v Skopju, nadvse jasno povedal, da Jugoslovani ne bodo trpeli ponovnega oživljanja metod in polemik, ki spominjajo na tiste iz preteklosti, in poudaril, da bi napad na Makedonce pomenil napad na vse jugoslovanske narode.

O vsem tem je seveda tekla beseda tudi na IX. kongresu ZKJ marca 1969, ki je sovpadal s petdesetletnico ustanovitve KPJ, kar je nudilo Titu priložnost za izčrpen prikaz viharnih odnosov med Jugoslavijo in »tako imenovanim socialističnim taborom«. Kljub nedvoumni obsodbi Sovjetske zveze in njenih satelitov, ki so z izjemo Romunije bojkotirali kongres, pa je v beograjskih partijskih in vladnih krogih prevladalo mnenje, da konflikta ne gre zaostrovati po nepotrebnem. Tako so že aprila naredili prve previdne korake za izboljšanje stikov s sovjetskimi voditelji, ki so bili v tem času angažirani v dramatičnem soočanju s Kitajci, in jih torej ni bilo treba posebej prositi. Sredi maja 1969 je zunanji minister Andrej Gromiko izjavil, da je pripravljen ponuditi Jugoslaviji roko sprave, kar so v Beogradu sprejeli z zadovoljstvom. V naslednjih mesecih so torej skrbno pazili, da bi nič ne skalilo ponovnega zbliževanja z Moskvo. Dne 1. junija je *Tanjug* objavil povsem odklonilen komentar o svetovni konferenci komunističnih partij, ki bi se morala čez tri dni začeti v sovjetskem glavnem mestu. »Življenje je utemeljilo in potrdilo stališče ZKJ, da taka posvetovanja prav nič ne pripomorejo k utrditvi enotnosti mednarodnega komunističnega gibanja.« V podkrepitev tej tezi je navedel poseg Varšavskega pakta v Pragi in nedavni spopad med kitajskimi in sovjetskimi četami na mejni reki Usuri. Komentar je povzel ves jugoslovanski tisk, toda že 3. junija ga je odklonilo predsedstvo ZKJ s posebnim komunikejem, v katerem je poudarilo, da je bil napisan brez vednosti vodilnih partijskih organov, da enostransko in netočno odraža njihova stališča in zato nima uradnega značaja. Moma Pudar, avtor inkriminiranega teksta, je plačal svoje nepremišljeno dejanje (ki je bilo morda izraz krogov

znotraj ZKJ, nasprotnih zbližanju z Moskvo) s prisilnim odstopom in bil tako rekoč žrtvovan na oltarju sovjetsko-jugoslovanskega prijateljstva. Ker je bilo očitno, kam piha veter, jugoslovanski tisk obletnice napada na Češkoslovaško seveda ni izrabil za kritične opazke na račun Sovjetske zveze. Edina izjema je bil članek, ki ga je 30. avgusta objavil ugledni beograjski tednik *Književne novine*. Po kratki razpravi v srbskem vodstvu je bil list prepovedan, njegov odgovorni urednik pa ob službo. V takšni ugodni atmosferi se je 2. septembra 1969 Gromiko izkrcal na surčinskem letališču, kjer sta ga je pričakala njegov kolega Mirko Tepavac in trop posebnih poročevalcev zahodnih informacijskih sredstev.

Po sedmih letih je bil to njegov prvi uradni obisk v Beogradu, in že dejstvo, da je do njega prišlo, je dokazovalo, da je presežena kriza v jugoslovansko-sovjetskih odnosih. Tito sicer ni odstopil od svoje ponosne teze, da se vplivna območja nehajo na mejah Jugoslavije, podčrtal pa je, da Jugoslovani ne nameravajo biti »bolj Čehi od samih Čehov«, in s tem jasno povedal, da ima praške dogodke za stvar preteklosti. Gromiko pa je v zaključni izjavi poudaril, da slonijo odnosi med državama na spoštovanju suverenosti, nevmešavanju in enakopravnosti, ter tako Jugoslaviji priznal znotraj socialističnega tabora poseben status. Tito si sicer glede takih besednih zagotovil ni delal prevelikih iluzij, vendar se je resno trudil, da bi Moskve ne vznemirjal po nepotrebnem. Še naprej je torej budno pazil na tisk, ki je bil zaradi svojega neortodoksnega pisanja že dolgo tarča sovjetskih kritik. Njegov nastop proti socializmu sovražnim tendencam, ki da so se pojavile v medijih, je bil tako povod za glasno izpraševanje vesti, ki se je zaključilo z uvedbo novega zakona o sredstvih javnega obveščanja. Predvideval je ustanovitev »založniških svetov«, ki naj bi skrbeli za politično neoporečnost tiska, radia in televizije, in v katerih naj bi imele oblasti kar polovico članov.

Ukrep je seveda vzbudil precej nelagodja, celo preplaha v časnikarskih krogih, toliko bolj, ker so ga spremljale tudi konkretne akcije. Levičarski beograjski list *Student* je dobil novo uredništvo, medtem ko je bil nacionalistično naravnani *Hrvatski književni list* prepovedan. Zoran Gluščević, avtor protisovjetskega članka v *Književnih novinah*, je bil konec oktobra 1969 obsojen na šest mesecev zapora. Vse to in še marsikatera druga zastraševalna poteza pa je očitno pomenilo, da nameravajo vrhovi ZKJ zaustaviti proces liberalizacije in preprečiti vsako dejanje, ki bi utegnilo navesti Sovjete k misli, da je potrebno ukrepati proti Jugoslaviji v skladu z doktrino o omejeni suverenosti. Za te znake dobre volje v Moskvi niso bili povsem neobčutljivi. Tudi sami so utišali protijugoslovansko kampanjo, ki se je razvnela v medijih po avgustu 1968, čeprav na drugi strani niso skrivali nejevolje, ker je skušala Jugoslavija v tem času okrepiti svoje ekonomske odnose z Zahodom in povečati priliv tujega kapitala v svoja podjetja.

Zakon, ki je to omogočal, je bil izglasovan že leta 1967, toda bil je tako zapleten in restriktiven, da je bilo v naslednjih letih sklenjenih le štirinajst pogodb o sodelovanju med jugoslovanskimi in zahodnimi podjetji (med temi je bil najpomembnejši sporazum med Fiatom in kragujevško Crveno zastavo). Da bi vzbudila zanimanje zahodnih finančnih krogov za vlaganje v Jugoslavijo, je ameriška vlada 3. oktobra 1969 dala svojo podporo ustanovi-

tvi posebne mednarodne korporacije, h kateri je pristopilo poleg Svetovne banke kar štirideset denarnih zavodov. Ta plebiscitarna podpora jugoslovanski gospodarski in družbeni liberalizaciji pa je prišla v trenutku, ko se je kolo reforme že zataknilo in so jugoslovanski voditelji vedno pogosteje govorili o kaosu, ki da grozi, če odgovorni ne bodo čimprej ukrepali. Takšne trditve, ki so izražale nesposobnost partijskega in državnega vrha, da sprejme vse posledice reforme in jo pogumno pripelje do kraja, so postale v naslednjem letu pravi leitmotiv in celo narekovale misel, da Titu sovjetska nevarnost sploh ni tako neprijetna, kot je bilo videti. Dajala mu je namreč izgovor za potrjevanje lastne avtokracije in za ustvarjanje vzdušja grozeče napetosti, ki je bilo v njeni funkciji. Leta 1970 je tako izjavil v tonu, vrednem E. A. Poeja: »Tuji hudiči nas skušajo... zrušiti od znotraj, skušajo razrušiti našo družbo... gre po večini za ljudi, ki bi morali biti naši najboljši prijatelji... V tujini so vsi ti krokarji, ki stegujejo svoje dolge vratove in kljune proti Jugoslaviji, v upanju, da bo lahek plen in da je čas za to dozorel.«[3]

Popuščanja napetosti, ki se je začelo kazati v začetku sedemdesetih let na mednarodni ravni, jugoslovanski voditelji, spretni v kovanju lastnih koristi iz notranjih in zunanjih konfliktov, niso pozdravili s posebnim navdušenjem. Na zbližanje med ZDA in Sovjetsko zvezo kot tudi na vzhodno politiko nemškega kanclerja Willyja Brandta so gledali z nezaupanjem iz strahu, da se bo v novi stvarnosti zmanjšal strateški in politični pomen njihove države. Ni nakjučje, da so se prav v tem času spomnili dogovora med Churchillom in Stalinom o razdelitvi vplivnih območij v Jugoslaviji in se z nelagodjem počutili bolj objekt kot subjekt mednarodnega dogajanja. Ob tem seveda niso stali križem rok, temveč so svojo dejavnost razširili prav v vse smeri: novembra 1969 je Tito obiskal Bumediena v Alžiriji, januarja in februarja 1970 je prepotoval kar sedem afriških držav, maja pa normaliziral odnose s Kitajsko in z njo okrepil gospodarsko sodelovanje. Medtem je poslal obrambnega ministra Ljubičića nakupovat orožje v Moskvo, pa tudi v Pariz, in obenem sklenil pomembno pogodbo z Evropsko gospodarsko skupnostjo. Zaradi intenzivnih trgovinskih vezi Jugoslavije z zahodno Evropo je ta sporazum imel posebno ekonomsko veljavo, ki pa ni bila brez političnega sporočila. S tem da je prva med vsemi socialističnimi državami navezala formalne stike z EGS, se je namreč Jugoslavija obvarovala pred možnostjo ponovne vzhodne gospodarske blokade in hkrati uravnovesila svoj status opazovalca znotraj SEV-a.

Tito je torej storil vse, kar je bilo mogoče, da bi v dinamični politični stvarnosti, ki je označevala začetek sedemdesetih let, ne ostal na robu dogajanja, čeprav je s tem tvegal grajo s sovjetske strani. Julija 1970, ko je prišel Mitja Ribičič kot predsednik ZIS na uradni obisk v Moskvo, mu je njegov kolega Kosigin očital nenačelno politiko, češ da Jugoslovani gledajo na svet idealistično samo v teoriji, v praksi pa da nihajo med blokoma in izkoriščajo obe strani. V podkrepitev svojim besedam je Ribičiču točno navedel, koliko milijonov dolarjev so dobili od Washingtona, naštel njihove dolgove Zahodu ter v preroškem tonu dodal, da države, ki se tako lahko zadolžujejo, zabredejo v žalosten položaj, ko je treba dolgove poravnati.

Kosiginova pridiga je imela seveda nasprotni učinek od pričakovanega,

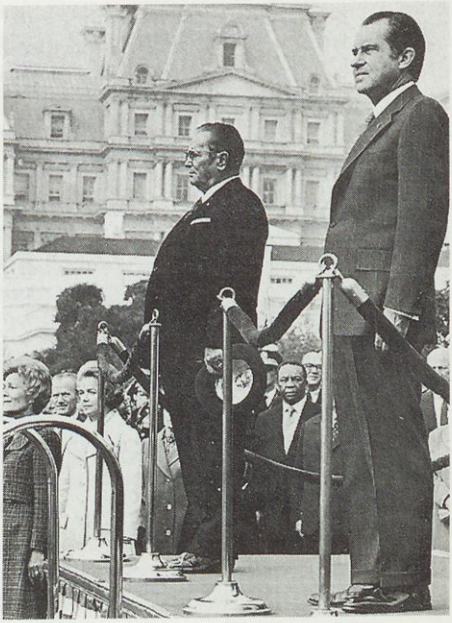

Nixonov obisk v Jugoslaviji

saj je Jugoslovane še potrdila v prepričanju, da morajo okrepiti svoje sodelovanje z Zahodom, predvsem pa z neuvrščenimi, če se hočejo obvarovati pred sovjetskim hegemonizmom. Tako je med 8. in 10. septembrom 1970 na Titovo pobudo prišlo v glavnem mestu Zambije Lusaki do tretjega srečanja voditeljev neuvrščenih držav, ki je izzvenelo kot njegov osebni triumf. Konference se je namreč udeležilo kar 54 delegacij, še drugih 10 pa jih je prisostovalo v vlogi opazovalcev. Na njej so se spretno izognili vsem perečim vprašanjem in našli skupni imenovalec v obsodbi kolonializma ter v odločitvi, da je treba »borce za svobodo« materialno in politično podpreti. Iz Lusake so neuvrščeni izšli kot organizirano gibanje z namenom, da svojo številčno premoč v Združenih narodih tudi primerno ovrednotijo. Prvi tak korak je bilo kodificiranje načela o miroljubni koeksistenci, ki je bilo sprejeto na generalni skupščini OZN jeseni istega leta. Vse to je seveda dajalo Titu, nespornemu voditelju gibanja, poseben mednarodni status, kar je postalo očitno konec septembra 1970, ko je predsednik Nixon uradno obiskal Jugoslavijo. Ob tej priliki je maršal namreč nastopal bolj kot glasnik tretjega sveta kakor tolmač interesov lastne države, saj ni skrival svojega nasprotovanja ameriški politiki v Vietnamu in na Bližnjem vzhodu. Ta odkritosrčnost pa očitno Nixona in njegovega državnega tajnika Henryja Kissingerja ni motila. V prepričanju, da je neodvisna Jugoslavija zaradi svojega strateškega in političnega pomena na Balkanu kljub vsemu koristna, sta sprejela jugoslovansko posebno stališče na mednarodnem področju, češ »mogoče je biti naš prijatelj, ne da bi bil sovražnik kogarkoli«.

Tega mnenja pa niso bili v Moskvi, ki so nadvse mrko komentirali prvi obisk kakega ameriškega predsednika v Beogradu. Trdili so celo, čeprav ne

uradno, da je Jugoslavija postala del ameriškega poligona na Jadranu in da s svojimi vojaškimi silami dopolnjuje ameriško 6. floto, nekako tako kot Francova Španija. Tem govoricam so seveda Jugoslovani prisluhnili z dolžno zaskrbljenostjo, od svoje politike pa niso odstopili. Oktobra 1970 je Tito obiskal pet od šestih držav EGS, v naslednjih mesecih pa je gostil celo vrsto uglednih evropskih osebnosti, od angleške kraljice Elizabete do nemškega kanclerja Willyja Brandta.

Leta 1971 je prišlo na mednarodnem področju do velikih premikov, v središču katerih je bila Kitajska. Po »kulturni revoluciji« in večletni mednarodni osami je radikalno spremenila svojo zunanjo politiko in se začela odpirati v svet. V odnosih med Pekingom in Moskvo je zavela odjuga, pravo senzacijo pa je povzročila novica, da je ameriški državni tajnik Henry Kissinger navezal stike z vlado Mao Zedonga in da bo predsednik Nixon v kratkem obiskal kitajsko glavno mesto. Istočasno je prišlo tudi do sprememb v Egiptu, kjer je po Naserjevi smrti septembra 1970 prevzel oblast Anvar el Sadat. Novi rais se je prav kmalu začel izmikati pretesnemu sovjetskemu objemu, kar Titu seveda ni vzbujalo skrbi, saj mu upad sovjetskega vpliva v Sredozemlju ni bil neprijeten. V takem nestalnem mednarodnem trenutku je skušal najti svojo korist, tako da je plul kolikor mogoče varno med ameriško Scilo in sovjetsko Karibdo. Konec marca 1971 je poslal delegacijo na XXIV. kongres KPSZ, septembra pa imel v gosteh Brežnjeva, ki je prvič jasno priznal Beograjsko in Moskovsko deklaracijo (obe sta v njegovih očeh imeli veliko napako, da ju je podpisal njegov predhodnik). V zameno je maršal poudaril svojo »lojalnost načelom socialističnega internacionalizma« in se s tem odločil za formulacijo, ki je ni bilo v jugoslovansko-sovjetskih dokumentih od Informbiroja dalje. Takšna popustljivost ni bila všeč ministru za zunanje zadeve Tepavcu, ki je bil prepričen, da je maršal preveč naklonjen Sovjetski zvezi. Dejstvo, da sta se Tito in Brežnjev kar nekaj ur pogovarjala na štiri oči in da je vsebina pogovora ostala tajna, je seveda še povečalo sume glede maršalovih posebnih vezi s Sovjeti. Verjetno pa so bili brez osnove in plod atmosfere, ki je vladala v Beogradu, saj ni mogoče spregledati, da Tito v istem času ni zanemarjal svojih odnosov z Washingtonom. Konec leta 1971 se je napotil na obisk v ZDA, kjer je povsod naletel na odprta vrata. »Ne bom pozabil odločnega zagotavljanja enega Nixonovih svetovalcev,« pravi Jurij Gustinčič, ki je bil kot novinar v njegovem spremstvu, »naj sami povemo, kaj bi radi, pa bomo dobili.«[4] »Tito je zadel v črno,« je komentiral *Economist* uspeh njegovega obiska, ki je potrdil, da so Amerikanci in z njimi tudi drugi na Zahodu pripravljeni seči precej globoko v žep, le da Jugoslavija ohrani svoj neodvisni položaj zunaj sovjetskega bloka in v tem smislu vpliva na neuvrščene države.

Prijateljski odnosi med Jugoslavijo in Zahodom pa niso trajali dolgo. Pokvarili so jih ustaši, ki so se po drugi svetovni vojni rešili v Avstrijo in Italijo ter se pozneje naselili predvsem v Zvezni republiki Nemčiji, na Švedskem, v ZDA, Argentini in Avstraliji. Pod dobrohotnim okriljem lokalnih oblasti so se povsod ponovno organizirali in angažirali v boju proti Titovi Jugoslaviji. Materialnih sredstev jim ni manjkalo, saj so s sabo odnesli dobršen del plena, ki so ga iztrgali svojim židovskim in srbskim žrtvam, pa

Egiptovski predsednik ANVAR EL SADAT *in* TITO

tudi hrvaških zlatih rezerv. Takoj po vojni so beograjske oblasti sicer napele vse sile, da bi prepričale zaveznike, naj jim izroče najbolj zloglasne ustaške zločince, a so pri tem imele bolj malo uspeha. Celo Ante Pavelić se je lahko mirno umaknil v Argentino, kjer je leta 1959 postal žrtev atentata, ki ga je verjetno organizirala jugoslovanska tajna služba. Hrvaška emigracija se je v povojnem času razbila na vrsto nasprotujočih si skupin in skupinic – samo v Nemčiji jih je bilo od 40 do 50 – v šestdesetih letih pa je dobila močno okrepitev, ko so se hrvaški delavci začeli množično zaposlovati na Zahodu. Jugoslovanske oblasti so z vsemi sredstvi, legalnimi in ilegalnimi, skušale preprečiti, da ne bi prišlo do kontaminacije med političnimi emigranti in zdomci, a se jim to ni popolnoma posrečilo. Med dvema milijonoma Hrvatov, kolikor jih je živelo v diaspori, se je tako oblikovala skupina od dva do tri tisoč ekstremistov, pripravljenih na vse.

Dogodki v domovini konec leta 1971, ki so jih interpretirali kot »velikosrbski puč«, so jih opogumili in prepričali, da je prišel čas za akcijo: 26. januarja 1972 je nad Češkoslovaško strmoglavilo JAT-ovo letalo in terjalo smrt vseh potnikov in posadke razen ene stevardese. Preiskovalna komisija je pozneje ugotovila, da je tragedijo povzročila podtaknjena bomba. Preden pa je začela s svojim delom, je 27. januarja blizu Zagreba eksplodirala še ena bomba v vlaku, ki je prišel iz Avstrije. Konec junija je devetnajst mladih Hrvatov, rojenih po vojni v Avstraliji, poskušalo vžgati iskro ljudskega upora blizu Bugojna v osrednji Bosni. Pri tem je prišlo do oboroženih spopadov, ki so trajali cel mesec in terjali trinajst žrtev v vrstah vojske, policije in teritorialnih enot. Sredi septembra je v jugoslovanskem turističnem uradu v Sidneyju eksplodirala bomba, kar je bilo samo zadnje od vrste provokativ-

nih dejanj proti jugoslovanskim predstavništvom v Avstraliji (kjer so teroristi celo organizirali svoja vežbališča. Nekaj dni pozneje je trojica ustašev v Uppsali ugrabila SAS-ovo letalo in prisilila oblasti, da so jim izročile pol milijona kron in šest zaprtih tovarišev, med katerimi sta bila tudi morilca ambasadorja Rolovića. Odleteli so v Španijo, ki s Švedsko ni imela dogovora o ekstradiciji, in tam zaprosili za politično zatočišče. Španci so stockholmski vladi sicer vrnili denar, ne pa teroristov, ki so bili na Francov ukaz prav kmalu izpuščeni iz zapora. Nekaj jih je odšlo v Paragvaj, kjer so pomotoma ubili urugvajskega poslanika, ker so ga zamenjali za jugoslovanskega.

Beograjski oblastniki so močno sumili, da ustašev ne podpirajo samo zahodne reakcionarne sile, temveč tudi Moskva. (Po pričevanju generala Jana Šejne, enega najpomembnejših čeških ubežnikov na Zahod, naj bi junijski vdor v Bosno organizirali prav Sovjeti.) Kot je rekel general Franjo Herljević, komandant štaba Teritorialne obrambe v BiH, je bila največja nevarnost v tem, da se informbirojevci povežejo s skrajnimi nacionalisti. Da bi to preprečili, so kljub dvomom in protestom zunanjega ministrstva posegli po vseh sredstvih, tudi nelegalnih: maja 1972 je bil tako ubit Branko Jelić, vodja Hrvaškega narodnega komiteja v Berlinu, ki se je preveč izpostavil s poudarjanjem svojih zvez s Sovjeti. Če je akcija v tej smeri stekla v diskretni senci protiobveščevalnih služb, pa je ogorčenje nad »posebno vojno« Zahoda, ki da je podpiral protijugoslovansko agitacijo, izbruhnilo v glasni propagandni kampanji. V Beogradu so trdili, da se kapitalistični svet čuti ogroženega zaradi sistema samoupravljanja in uspehov neuvrščene politike ter skuša zato Jugoslavijo spodkopati. Nič pa niso rekli o domnevnih stikih med ustaši in Sovjeti, s katerimi so se odnosi po odstranitvi hrvaških liberalcev in ponovnem odkritju partijske pravovernosti celo izboljšali. V začetku junija 1972, ko se je že pripravljal tudi na obračun s Srbi in Slovenci, je Tito odšel za teden dni v Moskvo, kjer so ga ob njegovi osemdesetletnici odlikovali z redom Lenina. Pogovori z najvišjimi sovjetskimi voditelji so se mu zdeli tako obetavni, da je z veseljem sprejel kredit 540 milijonov dolarjev, ki mu ga je ponudil Brežnjev, kljub svarilom jugoslovanskih »menedžerjev«, naj mu ne zaupa. Priznaval je sicer, da ostaja odprtih še mnogo problemov, vendar se mu ni zdelo primerno, da bi »iz načelnih razlogov« ostajal rezerviran do Moskve, kajti v času splošnega popuščanja napetosti bi tvegal nevarno osamitev. »Neumno bi bilo ostati zunaj procesa popolne normalizacije odnosov v Evropi,« je zapisal Draža Marković, »biti bolj papeški kot papež in zadnji okop antisovjetizma.«[5]

Medtem ko so se Sovjeti pohvalno izražali o obnovitvi demokratičnega centralizma v ZKJ, je jugoslovanski tisk iz svojega besednjaka črtal besedo »stalinist« in opustil vsak kritičen namig na sovjetsko stvarnost. Tito pa je 5. februarja 1973 v intervjuju za *Vjesnik* izjavil, da je češkoslovaški problem stvar preteklosti in da Sovjetske zveze ni mogoče primerjati z ZDA: prva je socialistična država in ni z nikomer v vojni, medtem ko se Združene države že leta in leta postavljajo po robu narodnoosvobodilnim gibanjem in aktivno sodelujejo v vietnamskem spopadu. Na IV. konferenci neuvrščenih od 5. do 9. septembra v Alžiru je pred 75 prisotnimi delegacijami Tito sicer izrekel nekaj gorkih na račun vseh velikih sil, ki da uvajajo v odnosu do malih držav

»selektivno koeksistenco«, že konec istega meseca pa je na Brionih nadvse toplo sprejel Kosigina in nekaj tednov kasneje ob reakcionarnem udaru v Čilu proti predsedniku Allendeju ostro napadel washingtonsko vlado. Ko je 6. oktobra 1973 izbruhnila nova kriza med Izraelci in Arabci, se seveda ni obotavljal, na katero stran stopiti. Jugoslovanski novinarji so celo dobili nalog, da poročajo tako, »kot da smo v vojni z Izraelom«.

Sovjetskim letalom je maršal spet dovolil uporabljati jugoslovanski zračni prostor in letališča za dovažanje orožja egiptovskim in sirskim enotam, in ko so bile te znova hudo poražene, se je spozabil tako daleč, da je svetoval Sadatu, naj bombardira Tel Aviv. Poročilo, ki ga je prestregla ameriška protiobveščevalna služba, je v Washingtonu seveda vzbudilo veliko ogorčenje. Amerikanci so Tita obdolžili, da je dosti prispeval k netenju ognja na Bližnjem vzhodu, in so, kar je še pomembnejše, dokončno opustili upanje, da bi Jugoslavija znotraj OZN postala posrednica med sprtimi silami. Odnosi med obema vladama so bili naslednje leto nadvse hladni, to pa je sprožilo v jugoslovanskih vladnih, gospodarskih in intelektualnih krogih marsikak pomislek nad pravilnostjo predsednikove politike. Govorili so, da je povsem poistovetil interese Jugoslavije s svojo ambicijo igrati na svetovnem prizorišču pomembno vlogo, in ga obsuli s kritikami, ki seveda niso nič zalegle. Nasprotno, vztrajno je nadaljeval s svojo prosovjetsko politiko in z Brežnjevom dosegel tako soglasje, kakor ga že leta ni bilo.

Predsednik TITO *z generalnim sekretarjem CK KPSZ* L. I. BREŽNJEVOM

Novembra 1973 ga je obiskal v Kijevu, kamor se je odpravil »na lov«, in s tem sprožil v zahodnem tisku cel plaz ugibanj. »Zakaj neki se morata tako pogosto srečevati?« se je nezaupljivo spraševal *Economist*. »Ali sta samo dobra prijatelja?«[6]

Zaključno poročilo o pogovorih je res kazalo, da sta postala še kaj več. Da bi označila vzdušje, ki je zaznamovalo njun sestanek, sta Tito in Brežnjev prvič uporabila besedo »zaupanje«, pri tem pa pozabila omeniti Beograjsko in Moskovsko deklaracijo, kot da ju je razvoj dogodkov že presegel. Na X. kongresu ZKJ leta 1974, ki je podčrtal pomen »demokratičnega centralizma« in »leninistične discipline«, je bila po dolgem času spet prisotna sovjetska delegacija, medtem ko je uradno glasilo KPSZ *Pravda* v svojem komentarju s poudarkom pohvalila Titovo odločnost v boju proti »sovražnikom socializma«.

Izraelsko-arabska vojna ni poslabšala samo jugoslovanskih odnosov z Washingtonom, temveč tudi z Evropsko gospodarsko skupnostjo. Ko so se arabske države odločile, da v odgovor na izraelsko zmago bistveno povišajo ceno nafte, so Jugoslovani povsem pozabili na lastne gospodarske interese in na milijon zdomcev, ki so delali na Zahodu, ter to potezo pozdravili kot povsem upravičeno. Zaman je zunanji minister Tepavac opozarjal, da bi morala Jugoslavija namesto svoje filoarabske »neuvrščenosti« iskati raje nevtralnost švicarskega ali avstrijskega tipa. »Naša politika,« je zaupal Stane Kavčič svojemu dnevniku, »vidi večjega zaveznika v vsakem arabskem šejku, črnskem poglavarju ali aziatskem despotu kot pa v razviti in civilizirani zahodni Evropi...« V tej politiki – tako je resignirano ugotavljal – je nekaj stalinistične nezaupljivosti, sektaštva in azijske mentalitete.[7] Imel je seveda povsem prav. Motil se je le, ko je rekel »naša«, kajti v resnici je šlo za osebno politiko maršala Tita, ki se je z leti vse bolj istovetil z Jugoslavijo, obenem pa postajal bolj in bolj dovzeten za prilizovanje. »Gospod predsednik,« mu je rekel poglavar Srednjeafriške republike Bokassa na IV. vrhu neuvrščenih v Alžiru, »tisto, kar ni uspelo Aleksandru Velikemu, Cezarju, Napoleonu in Viljemu II., namreč z orožjem združiti večino človeštva, je uspelo Vam z močjo idej. Združili ste majhne in srednje države sodobnega sveta, ki predstavljajo dve tretjini človeštva in tudi njegovo vest.«[8] Jasno je, da so postali odnosi med Jugoslavijo in Srednjeafriško republiko (pozneje cesarstvom) po teh laskavih besedah nadvse prisrčni. Mirko Tepavac, ki ga je že oslabil padec njegovih liberalnih prijateljev, v takih razmerah ni mogel ostati na položaju državnega sekretarja za zunanje zadeve. Odstopil je 1. novembra 1973, na njegovo mesto pa je bil imenovan konservativni Miloš Minić, ki je bil v preteklosti nekaj časa celo v nemilosti, a je sedaj veljal za »Titovega človeka«.

Toda prav v trenutku, ko se je zdelo, da med Moskvo in Beogradom ni več odprtih vprašanj – čeprav gospodarsko sodelovanje ni bilo tako, kot so pričakovali – je prišlo do nenadnega incidenta. Aprila 1974, ko je Tito glasno izjavljal, da Sovjetska zveza nikakor ne ogroža Jugoslavije, in protestiral proti poskusom Zahoda, »da bi nas z njo prestrašili,« se je v črnogorskem pristanišču Baru tajno sestal ustanovni kongres nove Komunistične partije Jugoslavije. Na njem so udeleženci sprejeli program in statut, ki sta bila

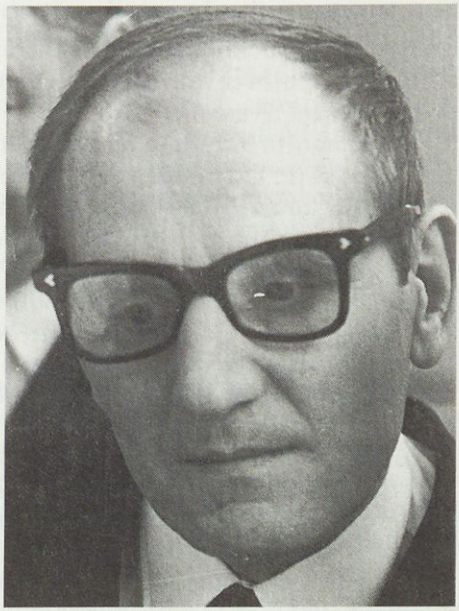

MIRKO TEPAVAC,
zvezni sekretar za zunanje zadeve

diametralno nasprotna tistemu, kar je titoistični režim uresničeval po letu 1948, ter se zavzeli za »zunanjo pomoč« oziroma jo celo napovedovali. Dogodek je bil izredno hud udarec za Tita in njegove, saj so se morali soočiti z ugotovitvijo, da se voditelji Sovjetske zveze kljub deklariranemu prijateljstvu v zadnjih dveh letih niso odpovedali svojim »hegemonističnim« načrtom. V trenutku notranje napetosti, ki bi jo lahko sprožila maršalova smrt, bi celo uporabili ukano, ki se je izkazala tako prikladna v času madžarske in češkoslovaške krize – intervenirali bi na povabilo legitimne, čeprav v ilegali delujoče nove KPJ.

Kljub temu da se je po podatkih varnostnih služb kongresa udeležilo le dvanajst oseb, Tito zadeve ni podcenjeval. Ukazal je preiskavo, ki se je zaključila z aretacijo dvaintridesetih informbirojevcev, v glavnem Črnogorcev, in z zaplembo večje količine gradiva, natisnjenega v Sovjetski zvezi. Novica o aferi se je sicer razširila že spomladi, a o njej je bilo prepovedano govoriti, dokler Tito ne razčisti zadeve z Brežnjevom. Po brezplodni izmenjavi dveh diplomatskih not je na začetku septembra Kardelj odšel v Sovjetsko zvezo, uradno »na počitnice«, v resnici pa po razlago za pretresljive barske dogodke. Rezultat njegovega potovanja pa ni bil pozitiven: kot v preteklosti ob podobnih prilikah je namreč kremeljsko vodstvo nesramno zanikalo vsakršno vpletenost v ilegalni kongres, češ da je najvidnejše informbirojevce, ki so živeli v Sovjetski zvezi, celo prisililo, da emigrirajo na Zahod. Takšno dvolično ravnanje je Tita dokončno prepričalo, da je kljub lepim besedam še kako živ sovjetski namen pritegniti Jugoslavijo ali vsaj njen pravoslavni del v svojo vplivno območje. In ker je medtem *Washington Post* razkril vso zadevo, ni bilo več razloga za molk. Dva dni po Kardeljevem povratku iz Kijeva, 12. septembra 1974, je Tito v govoru jeseniškim jeklar-

jem omenil zaroto proti ZKJ, ne da bi jo sicer pretirano dramatiziral. Povsem drugačno sporočilo je teden dni kasneje posredovala obsodba dvaintridesetih informbirojevcev, ki so jim seveda sodili za zaprtimi vrati: vsi skupaj so dobili več kot dvesto let zapora.

V naslednjih tednih je bil tisk poln člankov o informbirojevskih emigrantih, ki naj bi jih bilo okoli 4.928, po večini srbske narodnosti. Poročal je, da so leta 1954, ko je prišlo do zbližanja med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, v Moskvi le formalno razpustili njihove organizacije. V resnici pa so ostale pri življenju in se v naslednjih letih celo razcepile na dve struji: v »ekstremno«, ki naj bi jo vodil Mile Perović, in »zmerno« z Vladom Dapčevićem na čelu. Bolj zanimiv od prvega, ki je bil le siv fanatik, je imel slednji za sabo vsekakor pozornosti vredno avanturo. Bil je polbrat legendarnega generala in poznejšega podpredsednika jugoslovanske skupščine Peka Dapčevića ter po vojni tesni sodelavec generala Arse Jovanovića. Avgusta 1948 je skupaj z njim skušal zbežati v Romunijo, a so ga ujeli in zaprli. Leta 1955 so ga pomilostili in internirali v rojstni vasi blizu Cetinja, od koder pa mu je tri leta kasneje, po VII. kongresu ZKJ, uspelo pobegniti skupaj s skupino aktivnih oficirjev v Albanijo. Od tam je šel v Sovjetsko zvezo, leta 1967 pa s privoljenjem moskovskih oblasti v Bruselj, da bi med zdomci razvil antititoistično propagando.

Lov na informbirojevce, ki ga je organizirala Udba po odkritju kongresa v Baru, ni ostal brez uspeha. V naslednjem letu so v Bosni in Hercegovini, Dalmaciji, Beogradu in v Vojvodini razkrinkali še tri podobne skupine. To je še poslabšalo odnose s Sovjeti, ki so seveda odgovorili na svoj prefinjeni propagandni način: na pomlad 1975 sta tako maršala Jakubovski in Grečko v praških časopisih ob tridesetletnici zmage objavila dva članka, v katerih sta pripisala Rdeči armadi vso zaslugo za osvoboditev vzhodne in srednje Evrope, vključno z Jugoslavijo. Titovi partizani so po njunem mnenju imeli pri zmagi nad nacifašisti le obrobno vlogo. Tezo, da je KPJ kot vse druge vzhodnoevropske partije prišla na oblast s pomočjo sovjetskih čet, so hlastno pograbili Bolgari in pri tem v svojem tisku omenjali tudi odločilen delež, ki so ga imele pri osvobajanju Srbije tudi njihove enote. Na to žalitev narodnoosvobodilne vojske, ki je posredno zanikala specifiko jugoslovanske revolucije in legitimnost KPJ, je Tito ostro reagiral 2. aprila 1975 v govoru v Skopju in dan pozneje še na Kosovu. S tem je sprožil pravi plaz protestnih izjav, ki so jih na svojih sestankih sprejemali stari borci in pri tem vedno znova ponavljali maršalove besede: »Šli smo s Sovjetsko zvezo od vsega začetka. Rad bi vedel, kdo drug je še šel od tistih, ki danes tako podcenjujejo naše žrtve.«[9]

Tito pa se ni zadovoljil s tem, da se distancira od Sovjetov z zgodovinskimi lekcijami in da eksemplarično kaznuje informbirojevce: po obdobju ohladitve je skušal znova navezati konstruktivnejše odnose z Nixonovo administracijo in novembra 1974 sprejel Kissingerja v Beogradu, marca naslednjega leta pa poslal v Ameriko predsednika ZIS Džemala Bijedića. Skladno s tem sta obe vladi dali nov zagon gospodarskemu sodelovanju in ponovno začeli pogajanja o dobavi orožja JLA. Oblikovala se je »prisrčna in iskrena« atmosfera, ki je niso mogli skaliti ne novoodprto predstavništvo

Palestinske osvobodilne organizacije (PLO) v Beogradu ne časopisne polemike ob zadnjih trzljajih vietnamske vojne. Tudi zaradi prijaznejših stikov z Zahodom je Tito požel pomemben osebni uspeh na zasedanju Evropske konference o varnosti in sodelovanju, ki se je sestala konec julija in na začetku avgusta 1975 v Helsinkih. Dejstvo, da so države udeleženke izbrale Beograd za mesto naslednjega sestanka, je izzvenelo kot visoko priznanje jugoslovanski diplomaciji, ki se je v mesecih pred konferenco še posebej angažirala za oblikovanje principov o miru in sožitju v Evropi. Po Helsinkih se je poleg tega novi ameriški predsednik Gerald Ford odpravil na obisk v Bukarešto in Beograd in s tem jasno poudaril, kako zelo so ZDA zainteresirane za neodvisnost obeh balkanskih držav ter kolikšno je njihovo zaupanje v blokovsko nevezano Jugoslavijo.

Toda najpomembnejši uspeh, ki ga je dosegel Beograd zaradi popuščanja napetosti v Evropi, je bil sporazum o tistem delu meje z Italijo med cono A in cono B bivšega Svobodnega tržaškega ozemlja, ki ni bil še dokončno začrtan. To vprašanje je dolgo ostalo v fazi, v kateri je bilo ob podpisu Londonskega memoranduma leta 1954, ko je bilo de facto dokončno rešeno, de iure pa ne. V naslednjih letih sta se Jugoslavija in Italija resno trudili, da bi z vrsto konkretnih pobud dosegli normalizacijo medsebojnih odnosov, še posebej s čim večjo prepustnostjo meje. Videmski sporazum, ki sta ga podpisali 20. avgusta 1955, da bi uredili promet oseb in blaga med Trstom in okoliškimi območji, je bil v tem smislu zelo zgovoren. Dosegli so ga po zapletenih pogajanjih kljub nasprotovanju nacionalističnih tržaških krogov, ki so se po vojni še okrepili zaradi prihoda beguncev iz Istre in cone B. Šlo je za pogumno dejanje rimske vlade, ki je bilo kmalu poplačano s polnim gospodarskim in psihološkim uspehom »najbolj odprte meje v Evropi«. Manj poguma pa je pokazala italijanska stran pri zaščiti slovenske manjšine, kakor je določal posebni statut, priključen Londonskemu memorandumu. V tem primeru so nad pripravljenostjo Rima, da uresniči sprejete obveznosti, prevladali strahovi in dvomi lokalnih dejavnikov. Tako je to nerešeno vprašanje ostalo vzrok za polemike med obema vladama.

Leta 1955 je bila Italija vsekakor na tretjem mestu med izvozniki v Jugoslavijo, takoj za ZDA in Zahodno Nemčijo, in na prvem mestu med uvozniki. Po kratkem obdobju ohladitve, ki ga je povzročilo približevanje Beograda Moskvi, je leta 1958 podpis sporazuma o ribolovu dal gospodarskemu dialogu med državama novo spodbudo. Sledili so mu vse bolj pomembni politični pogovori: leta 1959 je prišel na prvi obisk v Beograd podsekretar ministrstva za zunanje zadeve Folchi, leto kasneje pa je jugoslovanski sekretar za zunanje zadeve Koča Popović odpotoval v Rim. V naslednjem desetletju je zaslediti, sodeč po diplomatskih sporočilih in komunikejih, pravo »eskalacijo« v medsebojnih odnosih: podpisali so sporazume o kulturnem in znanstvenem sodelovanju in povečali gospodarsko menjavo s krediti, ki jih je Italija odobrila Jugoslaviji. Po odjugi, za katero se je zavzel papež Janez XXIII., sta tudi Beograd in Vatikan obnovila diplomatske stike in podpisala tajni protokol, ki je priznaval jurisdikcijo svetega sedeža nad katoliško cerkvijo v Jugoslaviji. To je imelo seveda pozitiven odmev v Italiji, ki je avgusta 1968, ko je prišlo do napada Varšavskega pakta na Češkoslova-

ško, skupaj z drugimi državami pakta NATO jugoslovanski vladi celo obljubila vojaško podporo, če bi jo doletela ista usoda.

Problem dokončne razmejitve med državama je ostal v tem času nekoliko v ozadju; o njem so govorili, toda navadno so ga skušali obiti ali celo nanj pozabiti. Do prvega resnejšega premika je prišlo oktobra 1969 med obiskom predsednika Saragata v Jugoslaviji, ko je Tito obvestil novinarje, da pozitivni razvoj v jugoslovansko-italijanskih odnosih dopušča tudi soočenje z vprašanjem meje. Po kratkem oklevanju – kot piše v reviji *Relazioni internazionali* – je to »z odobravanjem potrdila tudi naša vlada«.[10] Toda že naslednjega leta, ko so bili diplomatski stiki med Beogradom in svetim sedežem povsem urejeni in je napočil primeren trenutek za Titov uradni obisk v Rimu, je postalo jasno, da stvari le niso tako preproste. Zdelo se je, da bo potovanje, ki ga je svetovni tisk imel za izreden dogodek – prvič naj bi se kak komunistični voditelj uradno srečal s papežem – steklo brez težav in kronalo desetletno politiko miroljubnega sodelovanja. Toda 6. decembra 1970 je italijanski zunanji minister Aldo Moro v odgovoru na parlamentarno vprašanje v zvezi s cono B dejal, da problem meje ni na dnevnem redu in da se italijanska vlada ne namerava odpovedati »nobenim legitimnim nacionalnim interesom«.[11] Ta pitijska izjava, ki je seveda doživela najrazličnejše časopisne razlage, je zvenela vsekakor anahronistično v trenutku, ko sta se Bonn in Varšava sporazumela glede meje na Odri in Nisi. Morove »skope besede« so kritizirali celo nekateri krogi znotraj njegove lastne stranke, pa tudi druge sile vladne koalicije, saj so imele naravnost travmatične posledice: nekaj ur pred začetkom državnega obiska je bilo namreč Titovo potovanje brez razlage odpovedano na način, ki v mednarodni diplomaciji ni pogost. V naslednjih dneh sta obe strani seveda skušali zmanjšati pomen incidenta, čeprav brez velikih uspehov. V Italiji je prišlo celo do demonstracij, za katere so bili odgovorni neofašisti in ki so v odnosih med državama povzročile vidno ohladitev.

Zavest, da je kljub italijanskim pomislekom glede dokončnosti meje le treba vztrajati pri politiki dobrega sosedstva, pa je kmalu prevladala tako v Beogradu kot v Rimu. Že februarja 1971 sta se Moro in Tepavac srečala v Benetkah in pripravila teren za Titovo potovanje v Rim. Šlo je brez dvoma za pomemben simboličen dogodek, saj je bil to prvi povojni obisk šefa jugoslovanske države v Italiji. Omogočil je široko izmenjavo mnenj o mednarodnih problemih in glede Evropske konference o varnosti in sodelovanju, ki je bila takrat še v pripravi, ni pa razrešil tržaškega vozla. Zato je bilo neizogibno, da so se v naslednjih mesecih in letih razvnele nove polemike: medtem ko so Jugoslovani, ki so hoteli rešiti spor, dokler je Tito še živ, znova in znova poudarjali svojo suverenost nad cono B, je rimska vlada prav nasprotno zaradi lastnega javnega mnenja in predvsem zaradi številnih istrskih beguncev vztrajala pri trditvi, da je teritorialna rešitev iz leta 1954 le začasna. Leta 1974, komaj nekaj mesecev po prisrčnem srečanju ministrov za zunanje zadeve Medicija in Minića v Dubrovniku, je Italija potrdila ta svoja stališča in protestirala pri jugoslovanskih oblasteh proti postavitvi oznak na mejnih prehodih med cono A in B z napisom: Socialistična federativna republika Jugoslavija – Socialistična republika Slovenija. Prišlo

Titovo srečanje s papežem Pavlom VI.

je do izmenjave ostrih diplomatskih not, atmosfero pa so še naelektrili vojaški manevri pakta NATO v severozahodni Italiji in tanki, ki so jih jugoslovanske oblasti poslale na koprske ulice v odgovor. Spor, ki ga je *New York Times* označil za »najbolj absurdnega v našem času«, je, če nič drugega, prepričal mnoge v Italiji, predvsem pa v zavezniških prestolnicah, da ga je treba enkrat za vselej rešiti. In to toliko bolj, ker je Sovjetska zveza po dolgem molku spet začela kazati zanimanje za tržaško vprašanje. Sredi aprila 1974 je namreč list Sovjetske armade *Krasnaja zvezda* objavil članek, v katerem se je postavil na jugoslovansko stran. Beograjski vladi takšna pozornost ni bila neprijetna, kot je postalo očitno naslednje leto, ko je kljub polemiki glede informbirojevcev podpisala z Moskvo sporazum, po katerem se je sovjetsko brodovje v Sredozemlju lahko zasidralo v jugoslovanskih pristaniščih zaradi popravil in oskrbe. Te odločitve v krogih NATO seveda niso pozdravili z navdušenjem, verjetno pa je, da je krepko prispevala k hitremu razpletu tržaškega vprašanja.

Preludij k rešitvi spora se je začel julija 1975 z odstopom tržaško-koprskega škofa Santina, ki je s svojo funkcijo še edini predstavljal celovitost razklanega ozemlja. Dejstvo, da je konferenca v Helsinkih potrdila nedotakljivost evropskih meja, je seveda krepko pospešilo pogajanja, ki so v najstrožji tajnosti tekla že nekaj mesecev, dokler se ni zdelo primerno z nekaj časnikarskimi indiskrecijami opozoriti javnost na to, kar se pripravlja. Kljub osamljenim protestom nacionalistov in neofašistov je bil odziv v glavnem dober. Tudi razprava v parlamentu je potrdila odločitev rimske vlade, ki je nato 10. oktobra 1975 v Osimu podpisala vrsto dogovorov z Jugoslavijo, med katerimi tudi dogovor o dokončnosti meje med cono A in cono B. Osimske sporazume je mednarodni tisk soglasno pozdravil kot zmago zdravega

razuma: »V času, ko cinični svet še kako potrebuje pristno državniško modrost,« je zapisal *New York Times*, »sta jo Jugoslavija in Italija izpričali na časten način.«[12]

Leto 1975 se je sklenilo s tem velikim uspehom, za katerega se je bilo treba očitno zahvaliti predvsem ameriški diplomaciji, pa tudi z novimi polemikami glede rovarjenja informbirojevcev v Jugoslaviji, proti katerim se jugoslovanske oblasti niso obotavljale posegati tudi po »nečednih« sredstvih. Konec leta so tako razglasile, da teče za zaprtimi vrati proces proti Vladu Dapčeviću, ki je v noči med 8. in 9. avgustom skrivnostno izginil iz svojega hotela v Bukarešti. V romunsko glavno mesto se je neprevidno napotil, ker je očitno računal na zaščito svojih sovjetskih podpornikov in podcenjeval odlične odnose med Titom in Ceausescom ter Udbo in romunsko Securitate. Njegova vratolomna ugrabitev in obsodba na dvajset let strogega zapora sta dvignili precej prahu, saj jugoslovanske oblasti niso skrivale, da ga imajo za agenta Moskve. Na to obtožbo je *Pravda* sicer reagirala s trditvijo, da je neutemeljena, toda v Jugoslaviji in na Zahodu ji nihče ni verjel. Poleti 1977 je Udba onemogočila tudi Mileta Perovića, ki ga je Sovjetska zveza »izgnala« s svojega ozemlja, potem ko je bil izvoljen na kongresu v Baru za generalnega sekretarja nove KPJ. V naslednjih dveh letih je razpredel svoje delovanje med Izraelom in Evropo ter skušal s skupino četnikov ustanoviti nacionalkomunistično fronto. Ta agitacija se je zdela oblastem v Beogradu tako nevarna, da so jo sklenile zaustaviti na

Romunski predsednik NICOLAE CEAUCESCU *na Bledu, 5. novembra 1970*

drastičen način. Med potovanjem v Švico so jugoslovanski agenti Perovića ugrabili in ga prepeljali v domovino, kjer je bil 13. aprila 1978 obsojen na 20 let ječe.

Ta način boja proti sovražnikom režima je sredi sedemdesetih let dobil take razsežnosti, da je hamburški tednik *Der Spiegel* v zvezi z jugoslovansko vlado celo pisal o »politični mafiji« na Balkanu. V istem času je francoski predsednik Giscard d'Estaing reagiral na skrivnosten uboj dveh jugoslovanskih emigrantov v Parizu in Nici tako, da je preložil svoj že napovedani obisk pri Titu. Ko so avgusta 1976 oblasti obtožile vohunske dejavnosti nekega ameriškega državljana jugoslovanskega rodu, ki je bil na turističnem potovanju v domovini, in ga zaprle, je tudi med Washingtonom in Beogradom prišlo do resnega zapleta. Brezobzirnemu ravnanju s tujimi državljani, ki si ga je privoščila jugoslovanska vlada – zaradi tega je že leta 1973 izbruhnil resen diplomatski incident z Avstralijo – je živahno oporekal ameriški ambasador v Beogradu Laurence Silberman. S svojim nastopom pa si je nakopal Titovo zamero in obtožbo, da se vmešava v notranje zadeve tuje države. Po soglasni odločitvi jugoslovanskih politikov so ga proglasili za nezaželeno osebo ter ga postavili v nekakšno karanteno, iz katere se je rešil šele s svojim odhodom.

Incident se je vključeval v širši splet nesporazumov med Washingtonom in Beogradom, ki so se nenadoma nakopičili sredi sedemdesetih let in so izvirali predvsem iz prepričanja oblikovalcev jugoslovanske zunanje politike, da jim je zaradi njihove strateške pomembnosti za Zahod na mednarodnem področju vse dovoljeno. V tem času so skušali odtegniti Grčijo in Turčijo od pakta NATO in ponovno poživiti idejo o balkanskem sodelovanju, zapletli so se v oster spor z Avstrijo zaradi slovenske manjšine na Koroškem, predvsem pa so ponovno dopustili sovjetskim avionom, da so uporabljali njihov zračni prostor za dobavo orožja uporniškim silam v Angoli. Na Silbermanove proteste so Jugoslovani – ki so bili tudi sami vpleteni v angolske dogodke – odgovarjali, da niso sposobni razlikovati med sovjetskimi civilnimi in vojaškimi letali. Tej posmehljivi trditvi pa je sledil še žaljiv govor zunanjega ministra Minića na rovaš washingtonske vlade pred skupino visokih vojaških starešin, za katerega je ameriški ambasador izvedel povsem naključno.

Aprila 1976 so napetost v ameriško-jugoslovanskih odnosih še stopnjevale novice o izjavah, ki jih je dal Helmut Sonnenfeldt, vodja oddelka za Vzhodno Evropo v State Departmentu in tesni Kissingerjev sodelavec. Na srečanju z ameriškimi veleposlaniki, akreditiranimi v komunističnih državah, ki so ga organizirali v Londonu decembra 1975, je razvil dokaj zanimivo tezo: latentna konfliktnost med Sovjetsko zvezo in njenimi sateliti naj bi bila po njegovem za svetovni mir bolj nevarna kot napetost med Vzhodom in Zahodom. Interes slednjega je torej, da prispeva k oblikovanju bolj »normalnih in organskih« odnosov v sovjetski geopolitični sferi. Ko je informacija o »Sonnenfeldtovi doktrini« proniknila v javnost, so jo v Beogradu sprejeli z velikim nelagodjem, ne samo ker je ameriški diplomat izhajal iz teze, da je svet dokončno razdeljen na dva bloka, ampak predvsem ker je v svoja razmišljanja vpletel tudi Jugoslavijo, češ da je treba njenim voditeljem

dopovedati, »da naš interes za njihovo neodvisnost ni večji od njihovega« in da si zato ne morejo dovoliti kakršnekoli zunanje politike.[13] Te besede je jugoslovanski tisk interpretiral in obsodil kot poskus oživljanja jaltskega duha, ki je slonel na konceptu delitve Evrope med dvema velikima silama, in torej kot atentat na suverenost Jugoslavije. Zaman so bila Kissingerjeva zagotovila, da »Sonnenfeldtove doktrine « ni in da bi imele ZDA morebitni sovjetski poseg v Jugoslaviji za »zelo resno stvar«. Beograd je vztrajal v polemiki in v izzivalnem odnosu do Washingtona, s tem da je oporekal njegovi politiki ne samo v Evropi, pač pa še bolj v tretjem svetu in v OZN. V tem smislu je značilno, da je jugoslovanski delegat v generalni skupščini 10. novembra 1975 glasoval za resolucijo št. 3379, ki so jo predlagale arabske države in je enačila sionizem z rasizmom. Odločitev je bila seveda posledica načrtne politike, s katero so si v Beogradu skušali pridobiti simpatije najbolj radikalnih arabskih sil, kot so bile Libija, Irak in PLO Jaserja Arafata. Ta aktivnost je šla tako daleč, da je sredi sedemdesetih let spremenila Jugoslavijo v pravo Meko mednarodnega terorizma. Dimče Belovski je to odkrito priznal, ko je zapisal v poluradnem mesečniku *Zunanja politika:* »Ni osvobodilnega gibanja, ki ga po svojih močeh moralno, politično in materialno ne bi podpirali.«[14]

Zares so jugoslovanski diplomati in agenti po vsem svetu z denarjem, orožjem in ideološko indoktrinacijo podpirali razne revolucionarne skupine, na svojih tleh pa organizirali vežbališča za najrazličnejše »borce za svobodo«. Ta politika seveda ni izhajala samo iz idealizma, saj je beograjska vlada že sredi petdesetih let začela na veliko izvažati orožje v države tretjega sveta in s to kupčijo tudi dobro zaslužila. Stiki s tako proslulimi osebnostmi, kot sta bila ugandski predsednik Amin ali mednarodno znani terorist Carlos (oba sta se leta 1976 mudila na obisku v Jugoslaviji), so potrjevali, da je beograjska vlada v zunanji politiki stopila na pot skrajnega radikalizma, ki je bil v čudnem nasprotju z njenim notranjepolitičnim mrtvilom. Oktobra 1978 naj bi tako jugoslovanski voditelji organizirali srečanje teroristov vsega sveta, med katerimi so bili, kot je zapisal *Der Spiegel,* člani zahodnonemške Rote Armee Fraktion, italijanskih Rdečih brigad, Palestinci, Japonci, Irci in sandinisti iz Nikaragve. Seveda je takšno ravnanje povzročalo na Zahodu marsikatero napetost in močno načenjalo ugled beograjske vlade. V tem smislu je značilen primer nemških teroristov skupine »2. junij«, ki so jih jugoslovanske oblasti aretirale konec maja 1978 v Zagrebu, v zameno zanje pa zahtevale nekaj inkriminiranih zdomcev, češ da so zagrešili kazniva dejanja proti Jugoslaviji in njeni družbeni ureditvi. Ker je nemško sodišče imelo te ljudi za politične preganjance, jih ni hotelo izročiti, zato tudi Jugoslovani niso izročili Nemcem teroristov, temveč so jih izgnali v neko tretjo (arabsko) državo.

O vratolomni jugoslovanski zunanji politiki je povedal marsikatero ostro ameriški veleposlanik Silberman, ki je decembra 1976 odstopil in se je zato po povratku v domovino lahko razgovoril. V članku, objavljenem v spomladanski številki ugledne revije *Foreign Policy,* je primerjal Jugoslavijo z »goslačem na strehi« (tako je bil naslovljen uspešen musical tistih let), ki išče ravnotežje med Vzhodom in Zahodom, a se pri tem vse bolj nagiba na

vzhodno stran. »Mi imamo Jugoslovane za prijatelje. Toda Jugoslovani vidijo v ZDA največjo oviro za spremembe v svetu, za katere se zavzemajo.« Podoba, ki naj bi jo imeli beograjski voditelji o washingtonski administraciji, naj bi izvirala iz dveh napačnih predpostavk: da je za Amerikance jugoslovanska neodvisnost od Sovjetske zveze nadvse pomembna in da so jo pripravljeni podpreti, ne da bi karkoli zahtevali v zameno. Zato je v Jugoslaviji prevladalo mnenje, da se sploh ni treba ozirati na ameriške globalne interese. V podkrepitev tej tezi je Silberman citiral nekega svojega predhodnika v Beogradu, ki je dejal: »Jugoslavija vidi v Združenih državah bolj molzno kravo kot bika – samo vime in nič rogov.«[15]

V bistvu je bilo to tudi res, predvsem zato, ker je bil Washington pripravljen dejansko oprostiti Titu marsikateri spodrsljaj, le da ostane trn v peti Brežnjevu. In da je to bil, je postalo ponovno očitno na konferenci dvaindvajsetih komunističnih in delavskih partij, ki so se zbrale zadnje dni junija 1976 v Berlinu. Srečanje je bilo rezultat dolgih pogovorov, ki so tekli od oktobra 1974 in se jih je po dvajsetletni odsotnosti udeležila tudi ZKJ. Bistvo razprave se je sukalo okoli pojmov »mednarodna solidarnost« oziroma »proletarski internacionalizem«, kar je sicer spominjalo na srednjeveške dispute o spolu angelov, v resnici pa je načenjalo pereče vprašanje moskovskega primata v komunističnem gibanju. Čeprav Jugoslovani niso bili povsem zadovoljni s kompromisom, ki so ga dosegli na pripravljalnih pogovorih, se je Tito odločil, da bo na srečanju osebno sodeloval in s tem podprl protisovjetsko strujo, v kateri so bili poleg Romunov še »evrokomunisti« (Italijani, Španci in Francozi). V zaključnem dokumentu je bilo tako potrjeno, da mora sodelovanje med različnimi partijami sloneti na enakopravnosti in neodvisnosti, na nevmešavanju v notranje zadeve in priznavanju samostojne poti v socializem. Toda kmalu se je izkazalo, da Moskva ne namerava spoštovati teh visokodonečih načel in jih celo skuša interpretirati v skladu s svojimi »hegemonističnimi« interesi, čeprav jih je skupaj z najbolj zvestimi partijami (vzhodnonemško, poljsko, češkoslovaško in bolgarsko) svečano podpisala.

Da Jugoslavija kljub tej resoluciji ni pozabila na sovjetsko nevarnost, so pokazali veliki manevri, organizirani oktobra 1976 pod imenom »Goljat« v Bosni in Hercegovini, Črni gori in Srbiji. Temeljili so na hipotezi začetnega tankovskega spopada na ravninah ob romunsko-madžarski meji in dolgotrajnega partizanskega boja v notranjosti dežele. Čeprav tega niso odkrito povedali, je bilo jasno, da jugoslovanski strategi še vedno vidijo v Sovjetski zvezi in njenih satelitih možne napadalce. Brežnjev, ki je naslednjega novembra prišel na obisk v Beograd, je skušal sicer te strahove pregnati, češ Sovjetska zveza ni hudobni volk, Jugoslavija pa tudi ne Rdeča kapica, toda brez velikega uspeha. V sklepnem poročilu, objavljenem ob koncu obiska, je tako najti odstavek o neodvisnosti ZKJ, kakršnega do tedaj še ni bilo v nobenem sovjetsko-jugoslovanskem dokumentu, medtem ko je beseda »zaupanje«, vključena v deklaracijo iz leta 1973, navedena v povsem novem kontekstu: zaupanje je nekaj, kar je treba nenehno dopolnjevati in nadgrajevati. Skratka, po informbirojevskem rovarjenju Jugoslovani niso več verjeli Sovjetom, temveč so bili celo prepričani, da od njih lahko pričakujejo

kakršenkoli nizki udarec prav v najbolj občutljivem trenutku: ob Titovi smrti.

O negotovi jugoslovanski prihodnosti se je seveda vedno pogosteje in glasneje spraševal tudi Zahod. V zvezi s tem se je Jimmyju Carterju, demokratskemu kandidatu za predsednika ZDA, oktobra 1976 nerodno zareklo: izjavil je namreč, da se v primeru sovjetskega napada na Jugoslavijo ne bi postavil v njeno obrambo. Takoj so ga zasuli s kritikami, češ da se je oddaljil od politične linije, ki so ji bili zvesti ameriški predsedniki od Trumana dalje, in da bi bilo v vsakem primeru bolje pustiti Sovjete v dvomu. Ko pa je bil Carter izvoljen, je temeljito popravil svojo napako, saj je posvetil Jugoslaviji veliko pozornost in ji nudil večjo podporo kot njegovi republikanski predhodniki. Tako je obljubil, da bo zaviral dejavnost titoističnemu režimu sovražnih skupin, ki so bile aktivne v ZDA, in jugoslovansko neodvisnost celo razglasil za »enega od pogojev miru v svetu«.[16] Oktobra 1977 je ameriški državni sekretar za obrambo Harold Brown prišel v Beograd in se z Ljubičićem pogovarjal o nadaljnjem sodelovanju med oboroženimi silami obeh držav. Kot je dokazal ta prvi obisk ameriškega obrambnega ministra v kaki komunistični državi, je njegova vlada imela še vedno za izredno pomembno dejstvo, da ostane 32 jugoslovanskih divizij zunaj Varšavskega pakta, ne glede na zadržke, ki jih je imela do Titovega režima. Marca 1978 je Tito že tretjič obiskal Washington in ob tej priliki Amerikance prepričal, da se orožje, ki ga bodo prodali JLA, ne bo znašlo v rokah Sovjetov. Naslednjega septembra so tako podpisali vojaški sporazum, ki je predvideval dobavo raket zemlja-zrak, motorjev za vojna letala in naprav za zveze v znesku 1.400.000 dolarjev.

Kljub svojemu dinamičnemu in pogosto konfliktnemu dialogu z velesilama Tito ni pozabil na Kitajsko. Avgusta 1977 se je odpravil na pot v Sovjetsko zvezo, na Kitajsko in v Severno Korejo, pri čemer si je največ obetal prav od obiska v »nebeškem cesarstvu«, kjer so se Maovi nasledniki po padcu »bande štirih« začeli odpirati svetu. Jugoslovanski odnosi s Kitajsko so bili v zadnjih letih na državnem nivoju precej intenzivni, ne pa na partijskem. Do odločilnega premika v tem smislu tudi v času Titovega obiska ni prišlo, čeprav so se Jugoslovani lahko tolažili z dejstvom, da so maršala v Pekingu sprejeli naravnost triumfalno in ga je njegov gostitelj Hua Kuo-feng označil ne le kot »uglednega državnika«, temveč tudi kot »tovariša«. Da potovanje ni imelo samo protokolarnega pomena, se je izkazalo že devet mesecev kasneje, 20. junija 1978, ko je Komunistična partija Kitajske poslala XI. kongresu ZKJ prisrčen telegram, v katerem je označila samoupravljanje kot legitimen izraz jugoslovanske poti v socializem. S tem priznanjem, ki so ga Jugoslovani še kako cenili, je bila zakoličena tudi normalizacija odnosov med partijama. V Beogradu so ugotavljali, da so se Kitajci implicitno odločili za načelo pluralizma v mednarodnem komunističnem gibanju in odprli nove perspektive tudi svojemu sodelovanju z evrokomunisti. Konec avgusta 1978 je nato prišel v Jugoslavijo generalni sekretar KPK Hua Kuo-feng, prvi kitajski voditelj, ki se je napotil zahodno od Moskve, ter izrazil, da se povsem strinja s Titom glede neodvisnosti in enakosti vsake komunistične partije ter njene odgovornosti samo lastnemu ljudstvu.

V Sovjetski zvezi, kjer so gledali na vse to kot na provokacijo in poskus »obkolitve«, so reagirali po starem scenariju: najprej so poslali v ofenzivo Bolgare in poleti 1978 zanetili hudo krizo glede makedonskega vprašanja. Po spektakularnem obisku Hua Kuo-fenga v Beogradu pa so osebno napadli Tita, in to tako silovito, da so mnogi primerjali te medsebojne odnose s tistimi iz leta 1948. Čeprav kitajski voditelj med svojim obiskom v Jugoslaviji ni niti enkrat omenil Sovjetske zveze, temveč je govoril le o hegemonizmu kot negativnem pojavu, mu je sovjetsko časopisje očitalo, kako ni zamudil prilike, da ne bi napadel moskovske vlade, Jugoslovanom pa zamerilo, ker se od njega niso ogradili. Kot vedno, ko je bi neposredno izzvan, je Tito odgovoril zelo odločno. Konec junija 1978, ob tridesetletnici resolucije Informbiroja, je jugoslovanski tisk, verjetno na njegovo željo, taktno molčal. Po moskovskem napadu pa jo je v govoru septembra 1978 sam omenil ter s tem še mnogim drugim odprl vse zapornice spomina. Poleg tega je v odgovor na vojaško krepitev Varšavskega pakta in na vedno opaznejši moskovski pritisk na Romunijo, edino prijateljico Jugoslavije v tem zavezništvu, poslal vojaško misijo nakupovat orožje v Washington in v Peking. Tu jo je Hua Kuo-feng sprejel s stavkom, ki je bil Titu posebno pri srcu: »Treba je delati, kot da bo mir trajal sto let, in se hkrati pripravljati, kot da bo jutri vojna.«[17]

Konec leta 1978 so Jugoslovani ostro obsodili Vietnam, za katerim je stala Sovjetska zveza, ker je napadel in zasedel Kambodžo. Vlado v Hanoju so kljub grozovitostim Pol Potovega režima (ki ga je ščitila Kitajska), obtožili, da je zagrešila nesprejemljivo »hegemonistično dejanje«. Ko pa so v začetku naslednjega leta kitajske enote napadle Vietnam, so beograjski voditelji reagirali nadvse zmerno, češ da je treba ustaviti sovražnosti in odpoklicati tuje čete z vseh zasedenih ozemelj. Takšna dvolična morala je ponovno sprožila v Moskvi val kritik, ki so v Beogradu oživile stare strahove iz petdesetih let glede možnosti, da se azijski scenarij ponovi tudi na Balkanu. Aprila 1979 je generalpolkovnik Džemil Šarac, šef politične uprave JLA, na III. plenumu CK ZKJ odkrito spregovoril o nevarnosti napada na Jugoslavijo iz kake sosednje socialistične države: »Marksizem ne pozna, kot vemo, izvoza svojega modela, predvsem ne na konici bajonetov.« Naslednji mesec je Tito odšel na svoje zadnje potovanje v Sovjetsko zvezo, ki pa se je končalo s popolnim neuspehom: ob sklepu pogovorov so Sovjeti celo zavrnili, da bi podpisali skupni komunike, in so se omejili na objavo tiskovnega poročila, v katerem ni bilo omenjeno niti eno od načel – neodvisnost, nevmešavanje, enakost, spoštovanje suverenosti, ozemeljske celovitosti in različnih poti v socializem – ki so bila navedena ponavadi ob podobnih priložnostih.

Spopad med Beogradom in Moskvo se v teh letih ni razvijal samo na ravni dvostranskih odnosov, temveč tudi znotraj gibanja neuvrščenih, ki so ga skušali Sovjeti spraviti pod svoj nadzor. Za ta manever so uporabili Fidela Castra, ki je že dalj časa razglašal Sovjetsko zvezo za »naravnega zaveznika« držav tretjega sveta. V Beogradu so tej tezi sicer taktno a odločno oporekali ter se ji skušali zoperstaviti s čim radikalnejšo politiko povsod tam, kjer je bilo to mogoče. Dvoboj med Titom in Castrom za »dušo neuvrščenosti«, ki ni bil brez osebnega rivalstva, se je začel zarisovati že na konferenci v Lusaki

leta 1970, očiten pa je postal leta 1973 v Alžiru, na IV. vrhu neuvrščenih. V iskanju podpore za svojo trditev, da morajo ostati neuvrščeni neodvisni od velikih sil, je Tito avgusta 1976 pred zasedanjem konference v Colombu odšel na dolgo in naporno potovanje v Latinsko Ameriko. Kljub temu pa je Castrov vpliv v državah tretjega sveta naraščal ne samo zaradi njegovega političnega dinamizma, temveč tudi zaradi revolucionarne angažiranosti (svoje čete je na primer poslal v Angolo), s katero Jugoslovani pač niso mogli tekmovati. Ko je na zimo 1977–78 izbruhnil etiopsko-somalski konflikt, v katerega so bili vpleteni tudi Eritrejci, je Tito ponovno dovolil Sovjetom, da uporabijo jugoslovanski zračni prostor za pošiljanje vojaške pomoči »revolucionarni« vladi v Adis Abebi. Kljub temu pa si v Moskvi niso pomišljali, da bi s Castrovo pomočjo ne skušali omajati njegovega vpliva tudi v vzhodni Afriki.

Jugoslovani so se zavedali notranje krhkosti gibanja neuvrščenih, ki so ga pretresali etnični in ozemeljski spori ter je bilo razcepljeno na države proizvajalke in države potrošnice nafte. Prepričani pa so bili, da so zmožni posredovati med različnimi interesi in da bodo zaradi takih uslug ohranili pomembno mesto na svetovni politični sceni. Ko se je okrog Kube začelo oblikovati »napredno« jedro, ki je skušalo s pomočjo Sovjetske zveze spremeniti gibanje v orodje njene zunanje politike, so zato bili nadvse vznemirjeni. Goreče so začeli ponavljati, da se je treba upreti vsakemu poskusu cepitve neuvrščenih držav, spodkopavanju njihove solidarnosti ter akcijske enotnosti. Trdili so, da je nevarna vsaka oblika tuje oblasti in izkoriščanja,

TITO *in* FIDEL CASTRO *na letališču v Havani ob VI. vrhu neuvrščenih, 29. avgusta 1979*

tudi moskovski hegemonizem, ki da je posebna različica imperializma in kolonializma. Kubanci so seveda temu oporekali in z Jugoslovani polemizirali, češ da skušajo »v kitajskem in ameriškem interesu odcepiti neuvrščene od njihovih naravnih zaveznikov v socialističnem taboru«.[18]

Leta 1979 je polemika postala tako žgoča, da se je Tito odločil za naglo diplomatsko akcijo. Da bi preprečil nevarnost razkola med neuvrščenimi v tabor »naprednih« in tabor »konservativnih«, je v šestih mesecih obiskal kar sedem različnih držav in se kljub prvim znakom bolezni, ki ga je kmalu spravila na smrtno posteljo, med 3. in 7. septembrom udeležil na Kubi VI. vrha neuvrščenih. Kongresu v Havani, ki je bil sklican proti njegovi volji, je prisostvovalo rekordnih 95 držav članic in 21 opazovalk. Pred tem svetovnim gremijem je Tito še zadnjič odigral svojo vlogo voditelja in učitelja ter skušal neuvrščene prepričati, naj ne nasedajo tistim, ki jih žele navdušiti za »gibanju tuje interese«. Vrh se je sicer zaključil z dokumentom, ki se je razlikoval od neprikrito prosovjetskega osnutka Kubancev, toda ti so se s svojimi somišljeniki polastili organizacijskega biroja, ki naj bi vodil neuvrščene do naslednjega kongresa. Jugoslovani so sicer na Kubi boleče občutili svojo osamljenost, seveda pa so se vedli, kot da ne opazijo zatona svoje vodilne vloge znotraj gibanja in dejstva, da je to tudi odsev njihove globoke notranje krize. Da bi dali neuvrščenosti novega zagona, bi morali pogumno razkrinkati zlagano bistvo sovjetskega socializma in s tem postaviti pod vprašaj legitimnost lastnega režima. »Tu pa teče Rubikon,« je zapisal Kavčič, »ki ga zdajšnje vodstvo Jugoslavije s Titom na čelu ne želi, noče, ne zna in ne more prestopiti.«[19] Tito je izgubil svojo zadnjo bitko s Sovjeti, ker jim je bil v bistvu preveč soroden, preveč enak.

---

[1] *V. Mičunović, Moskovske godine, 1969–1971, Jugoslovenska revija, Beograd, 1984, str. 110.*
[2] *Ivo Andrić, Znamenje ob poti. Izbrane misli, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1985, str. 14.*
[3] *A. Ross Johnson, Yugoslavia: In the Twilight of Tito, The Washington Papers, Vol. 2, 16, The Center for Strategic and International Studies, Georgetown University, Sage Publications, Beverly Hills, London, 1974, str. 34.*
[4] *Naši razgledi, 12. I. 1990.*
[5] *D. Marković, n. d., knj. I., str. 366, 367.*
[6] *The Economist, 24. XI. 1973, str. 37.*
[7] *S. Kavčič, n. d., str. 132.*
[8] *N. Marković – D. Vlahović, Život na dvoru. Jovanka Broz, Akvarijus, Beograd, 1990, str. 159.*
[9] *Delo, 3. IV. 1975.*
[10] *Relazioni Internazionali, 11. X. 1969, str. 883.*
[11] *Corriere della Sera, 10. XII. 1970.*
[12] *New York Times, 9. X. 1975; glej tudi J. Pirjevec, Sulle relazioni italo-jugoslave (1945–1985), Ekmečićev zbornik, Godišnjak društva istoričara BiH, XXXIX, Sarajevo, 1988, str. 185–192.*
[13] *Irena Reuter-Hendrichs, Die sowjetische Jugoslawienpolitik 1975–1976, Berichte des Bundesinstitutes für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 38, Köln, 1977, str. 69; A. Razumovsky, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 28. IV. 1976.*
[14] *A. Razumovsky, n. d., str. 406.*
[15] *L. Silberman, Yugoslavia's »Old« Communism, Foreign Policy, št. 26, 1977, str. 3–27.*
[16] *P. Maurer, United States-Yugoslav Relations. A Marriage of Convenience, SOI-Sonderdruck 23, Herausgegeben vom Schweizerischen Ost-Institut, Bern 6, str. 27.*
[17] *J. Reuter, Chinas Präsenz in Südosteuropa, WDS, XXVII., 8/9, 1978, str. 216.*
[18] *J. Reuter, Die Konflikte im Lager der Blockfreien, WDS, XXVII., 7, 1978, str. 194–196.*
[19] *S. Kavčič, n. d., str. 315.*

20. poglavje

NA TRHLI BRVI DOLGOV

Po zmagi neostalinizma nad »trizobo pošastjo, ki se je imenovala liberalizem«[1], je prišlo leta 1972 v partiji do radikalne čistke, stara garda pa je obenem na široko odprla njena vrata novim kadrom, da bi nadomestila tiste, ki so padli v nemilost. Naskok je bil silovit, saj je bilo bolj kot kdajkoli res, da si zunaj ZK ni bilo mogoče obetati uspešne kariere. V naslednjih letih se je število članov podvojilo in preseglo 2.000.000. Kot varnostno protiutež so njeni voditelji okrepili tudi vzgojne funkcije partije in v ta namen organizirali marksistične centre za politično in ideološko indoktrinacijo ter ustanovili posebne komisije z nalogo, da bedijo nad tistimi, ki so bili določeni za prevzem odgovornih funkcij.

Kazalo je, da je v Jugoslaviji zmagala pravovernost, ki je imela včasih kar groteskne oblike: v brezupnem poskusu, da bi okrepili disciplino in razredno zavest, so v nekaterih podjetjih celo uvedli »leninistične sobote« ter silili ljudi k udarniškemu delu. Na izrecno Titovo zahtevo so ustanovili tudi komisije za ugotavljanje izvora zasebnega premoženja – njihov uspeh je bil seveda ničen – medtem ko so sodiščem priporočali, naj uveljavijo »revolucionarno pravico«. »Naša sodišča,« je dejal v očitajočem tonu sam predsednik SFRJ, »se držijo zakona kot pijanec plota.«[2] Da bi preprečili zlorabo »svobode misli in besede«, so aprila 1973 izglasovali nov, bolj restriktiven zakon o tisku, jeseni istega leta pa z vrsto določil nadeli univerzam prave ideološke plašnice. Skratka, plimi »nacionalizma« in »liberalizma« se je Tito uprl z obnovitvijo političnega monopola partije, okrepitvijo kontrole, ki jo je zaupal tajni policiji in z jalovo propagando, za katero je pogosto poskrbel sam. V ekspozeju, ki ga je imel pred zvezno skupščino 23. aprila 1973, je na primer rekel: »Mislim, da proizvajalci in vsi delovni ljudje še nikoli v zgodovini niso bili bliže uresničitvi vizije klasikov marksizma o razpolaganju z rezultati svojega dela in o vodilni vlogi pri vodenju celotne politike družbe«.[3]

Restavracija socialističnih odnosov pa je imela točno zakoličene meje, ki so razkrivale njena notranja protislovja. Čeprav so njeni pobudniki na ves glas govorili o »partiji znotraj sistema« in ne več o ZKJ, »ločeni od oblasti«, krepitev centralnih organov spet ni bila tolikšna, da bi resno načela položaj

republiških in pokrajinskih vodstev, ki so ohranila poglavitno besedo pri imenovanju funkcionarjev tako na zvezni kot na lokalni ravni, ter vztrajala na načelu poudarjene kadrovske paritete. ZKJ je ostajala še naprej razdeljena na osem samostojnih enot, ki so delovale na temelju konsenza in usklajevanja medsebojnih interesov, tako da je le Titova vrhovna oblast predstavljala resnični integrativni faktor. Isti pojav je bilo mogoče opaziti tudi v vseh drugih družbeno-političnih organizacijah, od SZDL do ZSM, seveda z izjemo vojske, edine strukture, ki se je bila zmožna upreti stalnemu in nezadržnemu razkrajanju sistema.

Psevdorevolucija, ki je zajela jugoslovansko družbo po letu 1972, je vplivala tudi na odnose režima do verskih skupnosti, predvsem do katoliške cerkve. Slednjo so oblasti obdolžile, da spodbuja nacionalizem in skuša tekmovati z državo na socialnem in kulturnem področju. Skupaj z njo pa se je na zatožni klopi znašla tudi pravoslavna cerkev, ko sta škofovska konferenca in sveta sinoda oktobra 1973 solidarno nastopili proti sovražnemu ravnanju z verniki in zahtevali trdnejša ustavna jamstva v prid verske svobode. Oblasti so odgovorile s polemiko, v kateri ni manjkalo obrabljenih fraz, dogmatskih anatem proti »malomeščanskim« težnjam klera in demagoških gest, ki so utonile v splošni apatiji. V takih razmerah so imeli karieristi in povprečneži veliko možnosti, da napredujejo v imenu partijskih zaslug in zavzamejo mesta, ki so jih morali zapustiti sposobni ljudje, saj jih je bilo kaj lahko obtožiti »tehnokratskih« tendenc in odklonov. »Neumnost. Konfuzija. Blodnje in žalost. Mrak, preteklost, fraze. Podtikanja in laži. Kako vse to zdržati?« je Draža Marković v svojem dnevniku našteval glavne značilnosti časa, ki ga je uradna propaganda poveličevala kot začetek novega obdobja v zgodovini človeštva.[4]

Zaradi fizičnega in psihičnega propadanja Tita, ki se ga je oktobra 1970 že drugič ali tretjič dotaknil infarkt, je vladalo v samem državnem vrhu kaotično stanje. Ker so zdravniki ugotovili, da je treba predsednika nujno razbremeniti prevelikih obveznosti, sta bili leta 1972 ustanovljeni dve komisiji, koordinacijska in idejno-politična, zadolženi, da posebej na notranjepolitičnem področju obvarujeta maršala pred stresnimi situacijami. Geslo »ne smemo obremenjevati Starega«, ki ga je bilo vedno pogosteje slišati, je postalo izgovor za njegovo vse večjo osamitev in uzurpacijo oblasti. Med obema komisijama, v katerih so bili najvidnejši predstavniki države in partije, je prišlo namreč prav kmalu do spopada, ki je imel za cilj nadzor nad ostarelim predsednikom. Tako se je ustvarilo vzdušje poznega Bizanca, polno spletk in intrig, v čakanju na dan X – kakor so ljudje na položajih označevali Titovo smrt. Stari predsednik je živel v bajnem razkošju, ki je vsako leto zahtevalo skoraj trikrat toliko sredstev, kolikor je znašal republiški proračun Črne gore, a kljub množici ljudi, ki so mu služili in ga obdajali, se je ob izteku življenja znašel v obupni osamljenosti, obremenjeni s sumničenjem do vseh in strahom pred zarotami. »Počutim se kot v Lepoglavi,« je včasih tožil, spominjajoč se zaporniških dni svoje mladosti.[5]

Zgovorna priča teh nezdravih razmer je tudi afera, do katere je prišlo v Sloveniji leta 1973. Neprevidno so jo sprožili sami ljubljanski oblastniki, ki so skušali spraviti pred sodišče Staneta Kavčiča z obtožbo, da je v času, ko je

bil na vladi, z ilegalnimi finančnimi transakcijami kupoval orožje za slovensko Teritorialno obrambo. Po praških dogodkih so se namreč Slovenci resno lotili organizacije te vzporedne vojske ter jo oblikovali drugače kot v južnih republikah. Ustanovili so pravo vrhovno poveljstvo, lastno protiobveščevalno službo, in v prepričanju, da se ni smiselno pripravljati na preteklo, temveč na prihodnjo vojno, kaj kmalu izrazili tudi svoje nezadovoljstvo nad opremo, ki so jo dobivali od JLA (delno je izvirala še iz avstroogrskih časov). Ker jugoslovanska industrija ni mogla zadostiti njihovim potrebam, so se s Titovim privoljenjem odločili, da bodo kupili orožje na prostem trgu v Parizu. Ta operacija je bila povsem zakonita in zato Kavčičevim nasprotnikom ni dajala osnove, da bi ga spravili v precep. Nasprotno, v pasti so se znašli sami, kajti na njihov manever se je navezal še drugi, ki je nosil tajno ime »Vrh« in se je izoblikoval znotraj KOS-a ter srbske varnostne službe. V teh krogih je namreč že dolgo tlel sum, da se hoče Slovenija v primernem trenutku osamosvojiti in se zato tako vneto oborožuje. Vzroke zanj je treba iskati v preteklosti, v času ob koncu vojne, ko je Tito ukinil samostojnost slovenske vojske, ki se je oblikovala v boju z okupatorjem. Ta odločitev je bila hud udarec za Slovence, ki so toliko dali na svojo državnost, a so se po zmagi znova znašli v primežu jugoslovanske armade, z njenim srbohrvaškim poveljevalnim jezikom in povsem tujo miselnostjo. Po sili razmer so se uklonili, do vojske pa v naslednjih desetletjih zavzeli dokaj zadržano stališče. Tudi iz socialnih in ekonomskih razlogov je njihovo zanimanje za vojaški poklic tako močno upadlo, da je bilo leta 1990 med aktivnimi oficirji komaj dva odstotka Slovencev. O tem vznemirljivem pojavu so začeli razpravljati že proti koncu šestdesetih let, ko se je pojavila v ljubljanskem tisku vrsta člankov, katerih avtorji so zahtevali korenito preobrazbo JLA, da bi jo tudi mladi Slovenci občutili kot svojo. Ti glasovi so znotraj KOS-a še okrepili argumente tistih, ki so trdili, da so v Sloveniji na pohodu nacionalistične in separatistične težnje, ter s tem opravičevali posebno kontrolo, ki ji je bila podrejena republika od srede šestdesetih let. Ugotavljali so, da je potrebna ne samo zaradi njene izpostavljenosti Zahodu in aktivnosti številnih tujih služb na njenem ozemlju, ampak tudi ker ne gre zaupati ljudem na oblasti v Ljubljani. Po padcu Staneta Kavčiča so v tem duhu nadaljevali, kajti slovenski konservativci, kljub svoji pravovernosti, niso uživali simpatij vojske in srbske tajne policije. Voditelji ene in druge so namreč zatrjevali, da Slovenci niso do konca razčistili z liberalno strujo, da je bila zamenjava vladne garniture v Sloveniji le formalna, skratka, da Ljubljana nadaljuje »Kavčičevo politiko brez Kavčiča«. V podkrepitev te obtožbe so zbrali vrsto dokumentov, po katerih naj bi slovenski »vrh« vzdrževal stike s sovražno emigracijo, še naprej dograjeval Teritorialno obrambo in zato ostajal nadvse sumljiv. »Zeleno knjigo«, tako so poimenovali zbirko obremenjujočega gradiva, so prevedli v nemščino in jo predstavili, da bi ji dali večjo težo, kot plod prisluškovanja avstrijskemu vojaškemu atašeju. Ko so bili slovenski politični voditelji o njej obveščeni, so seveda odločno reagirali in zahtevali, da se zadeva razčisti do kraja. Izvršni biro ZKJ je v začetku leta 1974 ustanovil posebno preiskovalno komisijo, ki je ugotovila s pomočjo filologov in drugih izvedencev, da «knjige« niso sestavili tujci in da gre torej za ponaredek. Ni ji

EDVARD KARDELJ,
politik, državnik in marksistični teoretik

pa uspelo, da bi izsledila njene avtorje. »Najbrž je zadela ob zid, ki ga ni mogla prebiti,« je zapisal Franc Šetinc, eden glavnih slovenskih politikov tega časa.[6] Veliki mojster jugoslovanske špijonaže Ivan Mišković, ki je bil po vsej verjetnosti pobudnik »zelene knjige«, pa ni dočakal konca te afere. Že maja 1973 je izgubil svoj položaj, uradno iz »zdravstvenih razlogov«, v resnici pa zaradi dogodka, katerega obrisi niso povsem jasni. Sicer pa ni niti toliko pomembno, ali so ga odslovili zato, ker je koval zaroto proti maršalu in nasprotoval Jovanki v njenih političnih ambicijah, ali ker je neprevidno govoril o Titovem zdravju. Pomembneje je, da se je jugoslovanski vodilni razred tako zapredel v mreže lastnih intrig, da je začel dušiti samega sebe.

V vrtincu zarot in boja za oblast je Kardelj neomajno vztrajal v nameri, da čimprej pripravi novo ustavo, o kateri so začeli govoriti že leta 1971, ko so bili sprejeti »delavski« amandmaji. Prepričan, da bodo nove norme pokazale državi izhod iz krize, je naložil celotnemu vodstvu ogromno delo, ki je leta 1973 dobilo kar vročične razsežnosti, saj je bilo treba napisati poleg zvezne tudi republiške in pokrajinski ustavi, s temi pa uskladiti občinske statute. V svojem naporu, v katerem, tako se je zdelo, ni bilo prostora za dvom, ali je začrtana vizija uresničljiva ali ne, je slovenski ideolog občutil kot glavne nasprotnike srbske centralistične in unitaristične kroge. Ker se je zavedal, da jim je zaton liberalizma dal novih moči in med njimi oživil upanje, da bo mogoče zavreti samoupravljanje, uvesti plansko gospodarstvo ter omejiti avtonomijo republik in pokrajin, skratka, zajeti Jugoslavijo v primež monolitizma, je hitel s pisanjem novega ustavnega teksta, ki naj bi vse to preprečil. Ker je lahko računal na podporo maršala Tita, mu je uspelo tudi, da se je izognil pasti »zelene knjige« (ki je bila verjetno nastavljena prav zanj) in Jugoslaviji vsilil svoje videnje družbene ureditve. Kot se

spominja Rade Petrović, ki je bil v tem času član bosanske vlade, je bilo ministrom, zbranim v Sarajevu na razpravi o osnutku nove ustave, izrecno rečeno, da so s svinčnikom podčrtani členi nedotakljivi, kajti »oblikoval jih je tovariš Kardelj«.[7]

»Slovenski moralist z močnimi didaktičnimi težnjami«, kakor ga je označil Koča Popović, si ni predstavljal Jugoslavije kot enovit blok, temveč bolj kot planetarni sistem, v skladu pač z Marxovim stavkom: »Družba ne bo našla svojega ravnotežja, dokler se ne bo vrtela okrog sonca dela.«[8] Želel si je, da bi jo združevala močna partija, toda hotel je tudi, da bi ostala raznolika v svojih nacionalnih in kulturnih sestavinah, spoštljiva do svojih številnih drugačnosti. Prepričan je tudi bil, da mora samoupravljanje uravnotežiti partijsko diktaturo in v stvarnosti, ki bo zagotavljala svobodo pri delu in v medetničnih odnosih, ustvariti optimalni življenjski prostor, v katerem se bo lahko vsak posameznik popolnoma uresničil. Tako je zgradil mogočno intelektualno piramido, ki naj bi nudila bodočim rodovom »dokončni model« socialistične in samoupravne Jugoslavije. Kot običajno se je pri tem navezoval na pariško komuno in na sistem sovjetov ter oblikoval besedilo, ki se je s svojimi temeljnimi načeli in 406 členi razraslo v najobširnejšo in najkompleksnejšo ustavo na svetu (če izvzamemo indijsko). 21. februarja 1974 jo je zvezna skupščina sprejela v zmagovitem in samovšečnem prepričanju, da s tem potrjuje enega od vrhunskih dosežkov človeškega duha. Ustava je temeljila na združenem delu in na pravicah tistih, ki so udeleženi v proizvodnem procesu. Iz tega je izhajala osnovna norma, da vsakdo svobodno razpolaga z rezultati svojega dela, ali bolje s tistim dohodkom, ki ga ne dolguje skupnosti. Namen ustave je bil torej, da prepreči vsakršno hierarhijo in izkoriščanje ter ustvari družbo enakopravnih, ki bo slonela na načelu dogovarjanja in svobodne menjave dela. V tem smislu je predvidevala zapleten pogodbeni mehanizem, v katerega se država – njeno odmrtje je bilo še vedno predvideno – ni imela pravice vmešavati. Osnovna celica sistema, katere del naj bi bil vsak posameznik kot neposredni proizvajalec, je postala temeljna organizacija združenega dela (TOZD), ki naj bi tvorila bistvo vsakega delovnega organizma. Takšna razdelitev podjetja na manjše sestavne dele naj bi posamezniku omogočala, da izvaja neposredno kontrolo nad svojo operativno enoto in zavestno sodeluje pri njenem upravljanju.

Na nov način je bila oblikovana tudi državna ureditev, čeprav je na tem področju Kardelj v bistvu dograjeval v osnutku že prisotno strukturo. Slovenski ideolog je od nekdaj z nezaupanjem gledal na demokratsko-meščansko predstavništvo, temelječe na sistemu poslancev, češ da neizbežno pripelje do nastanka političnih struj, te pa bi se kaj lahko izmuznile partijskemu nadzoru in izoblikovale socialističnemu samoupravljanju sovražen odnos. Zato je TOZD-om, družbeno-političnim in proizvodnim enotam dal pravico, da izvolijo delegacije, ki naj iz svojih vrst izberejo delegate za občinske skupščine; člani teh naj volijo delegate za republiške in pokrajinske, te pa naj, skupaj z občinskimi, pošiljajo svoje delegate v zvezno skupščino. Na ta način naj bi se »diktatura proletariata«, prisotna na vseh ravneh političnega življenja, trdno zakoreninila v družbi in ji zagotovila ne samo formalno, temveč vsebinsko demokracijo.

Občinske skupščine so bile razdeljene na zbor združenega dela, zbor krajevnih skupnosti in družbeno-politični zbor. Republiške in pokrajinski skupščini so imele namesto zbora krajevnih skupnosti zbor občin. Zvezna skupščina je bila razdeljena na dva doma, zvezni zbor ter zbor republik in pokrajin, oba sestavljena po paritetnem načelu. Takšna ureditev kot tudi dodatna krepitev avtonomnih pokrajin naj bi številčno močnejšim republikam – konkretno Srbiji – onemogočila, da bi imele v parlamentu prevelik vpliv. Ustava je tudi priznavala vsakemu narodu in narodnosti lastno politično identiteto ter svečano, čeprav ne povsem določno, potrjevala pravico do osamosvojitve in odcepitve. Da bi zagotovila enakopravnost med republikami in pokrajinama, jim je dajala pravico veta in jih s tem prisilila k stalnemu iskanju konsenza ter usklajevanju medsebojnih interesov. Središčno vlogo združevalnega načela je potrjevala tudi s kolektivnim predsedstvom, ki načeluje državi in ima devet članov: po enega iz vsake republike in pokrajine, poleg predsednika ZKJ. Kljub načelu rotacije, po katerem naj bi vsakdo od članov predsedstva po točno določenem redu prevzel njegovo vodstvo, je ustava zagotavljala Titu zaradi zgodovinskih zaslug funkcijo predsednika za »nedoločen čas« (to formulacijo so baje izbrali, ker ga niso hoteli spomniti, da je tudi on smrten).

Formalno priznanje maršalovega posebnega statusa v jugoslovanskem življenju pa že opozarja na še en obraz ustave: na očitne ali skrite mehanizme, ki so v praksi hudo omejevali svoboščine in pravice državljanov ter zagotavljali neprodušnost sistema za katerokoli tujo ali sovražno klico. Ustava je predvsem potrjevala vlogo ZKJ kot politične organizacije, ki je poklicana, da v samoupravni družbi zagotovi delavskemu razredu vodilno mesto. S tem je bila še enkrat potrjena identičnost med državo in partijo, ki jo je zgodovina poklicala, da oblikuje odnose med ljudmi v skladu z lastnimi vrednotami. Delegatski sistem je s svojo zapleteno strukturo prav kmalu dokazal, kako uporabno sredstvo je za kontrolo nad skupščinami, ki naj bi bile po teoriji najvišji izraz ljudske suverenosti. V bistvu so imeli volivci možnost vplivati samo na sestavo osnovne delegacije (a tudi v tem primeru so morali izbirati po seznamu, ki so ga sestavili sindikati in SZDL), delegati občinskih, republiških in zvezne skupščine pa so bili povsem zunaj njihovega nadzora, saj je bila izvolitev le-teh odvisna od različnih sekretariatov ZK. Isto je mogoče reči tudi za gospodarsko življenje, ki naj bi se ravnalo po načelu dogovarjanja in sporazumevanja. Ker so oblikovalci ustave postavili na stranski tir zakonitost konkurenčnosti in profita kot neprimerno za samoupravni socializem, so dali proste roke partiji, da usmerja in določa ekonomiko v skladu s svojimi političnimi idejami in koristmi. Nad vsem je triumfirala volja do moči, ki je od državljanov zahtevala, da se kljub svojim visokodonečim pravicam in svoboščinam vedno in povsod strinjajo z vladajočim režimom. Skladno s tem nenapisanim pravilom so oblasti proglasile moralno-politično neoporečnost za bistveno odliko vsakega delavca in tako dale ZK oziroma njeni birokraciji velike možnosti, da nadzira in vlada nad celotnim družbenim sistemom.

Ustava je bila zapletena mešanica utopičnih deklaracij in konkretnih norm, ki so hotele dati jugoslovanski družbi eno samo osišče, partijo, in

obenem preprečiti, da bi se ob njej razvila še druga, konkurenčna sila – Srbija. V tem sta Tito in Kardelj povsem soglašala. Kar je Djilas rekel o maršalu, da se je namreč nadvse bal srbskega nacionalizma, tudi ker je bil prepričan, da ekspanzionistične in hegemonistične težnje Srbov prekašajo njihovo številčno moč, v bistvu velja tudi za slovenskega ideologa. Oba sta skušala obvarovati Jugoslavijo pred Srbi, a tudi Srbe pred samimi sabo, vendar pri tem nista uspela. Čeprav sta se zavedala, da partija ni več taka kot v njunih mladih letih, da v njej ni več železne stalinistične discipline, temveč da se je razcepila na osem različnih enot, ki vsaka zase izraža svoje stališče in se bori za svoje interese, tega dejstva nista hotela upoštevati. Nista uvidela ali pa nista želela uvideti, da kljub vsem varnostnim mehanizmom, vgrajenim v ustavo, lahko pride do srečanja med ZK Srbije in tradicionalno Srbijo z njenimi miti in hegemonističnimi težnjami. Še predobro sta vedela, kakšno rušilno moč bi imela takšna spojitev.

Ustavo so spremljale hvalnice v čast združenega dela in marksističnega čudeža, ki da se je dogodil v Jugoslaviji. Od tega trenutka dalje zakonodajni mlini partije in države niso prenehali mleti. Že 26. aprila, komaj dva meseca po njeni odobritvi, je zvezna skupščina sprejela nov zakon o ljudski obrambi, ki je med drugim tudi določal, »da nima nihče pravice priznati ali podpisati kapitulacijo ali predajo oboroženih sil ali njihovega dela«. Zakon ni bil posledica praške tragedije samo zaradi tega železnega določila, temveč tudi zaradi avtonomije, ki jo je priznaval JLA, kljub Kardeljevim poskusom, da bi jo reformirali in podredili nadzoru civilne družbe. Predstavljal je torej zmago vojaškega establišmenta (in s tem tudi Tita), ki je prodrl z mnenjem, da je treba imeti enotno vojsko, dobro opremljeno in povsem neodvisno od republik in pokrajin. Kardelj je sicer skušal ublažiti te težnje tako, da je v zakonu poudaril vlogo, ki naj bi jo imele za ljudsko obrambo »odgovorne republiške in ljudske oblasti«. Toda šlo je bolj za kozmetično korekturo, ki ji ni uspelo zakriti vznemirljivega dejstva, da se namreč v jugoslovanski stvarnosti armija vse bolj profilira kot samostojen subjekt brez vsake zunanje kontrole.

Med 24. in 30. majem 1974 je bila na X. kongresu ZKJ, »kongresu enotnosti«, potrjena trajna dolžnost partije, da ostane vodilna sila v družbi, na katero je stara garda povsem očitno gledala kot na mladoletno osebo, ki potrebuje varuha. Kongres je namreč ugotovil, da je baza kriva, »če samoupravna socialistična demokracija kot specifična forma proletariata« napreduje in se uresničuje tako počasi. Da bi spodbudili ta razvoj, so jugoslovanski komunisti sprejeli vrsto ukrepov, s katerimi so želeli podpreti demokratični centralizem in monolitizem partije, ne da bi se pri tem dotaknili njene razvejanosti na republike in pokrajini. Svobodo mišljenja, ki so jo v času gospodarske reforme in liberalizma vsaj tolerirali, so spet prepovedali, na partijskem vrhu pa ponovno umestili CK s 175 člani. Na čelo so mu postavili predsedstvo, sestavljeno po paritetnem ključu, ki je imenovalo 12-članski izvršni biro. Za sekretarja tega najpomembnejšega organa so imenovali nepogrešljivega Staneta Dolanca, za predsednika partije pa svečano proglasili maršala, tudi tokrat z »mandatom za nedoločen čas«. Dejstvo, da so bile v partijskem predsedstvu prisotne najvplivnejše osebe iz zveznega predsed-

stva, je ponovno potrjevalo – v trenutku, ko Tito ni več neposredno sodeloval pri oblikovanju notranje politike - koncentracijo oblasti v rokah peščice voditeljev, med katerimi so bili vse bolj vidni visoki oficirji. Jasno je bilo, da ima vojska v jugoslovanskem političnem življenju izredno težo, večjo kot v katerikoli drugi evropski komunistični državi, in da ji režim pripisuje odločilen pomen pri ohranjanju »dosežkov revolucije«, ko bo napočil dan X.

V pričakovanju Titove smrti so oblasti znova okrepile tudi Službo državne varnosti (SDV), ki se je povsem navezala na oznovsko in udbovsko tradicijo, tako da je maja 1974 na poudarjeno svečan način slavila trideset-letnico svojega obstoja. Novi zakon, sprejet na začetku leta, je še okrepil njene pristojnosti in v bistvu potrdil »integracijo« obveščevalnih organov z ljudstvom ter odgovornost samoupravne družbe do njih. V praksi je to pomenilo, da mora vsak državljan sodelovati s SDV in ji posredovati informacije, ki jih ta želi dobiti. Stiki s tujci so postali znova bolj zapleteni, celo sumljivi, posebno za rizične kategorije, kot so bili univerzitetni profesorji in na splošno intelektualci. Prav tako je postalo težavno svobodno kroženje tujega tiska, za katerega so bili pristojni centralni organi v Beogradu. Nadzor nad družbo se je močno razrastel in pri njegovem izvajanju je SDV lahko uporabljala vsa sredstva: od prisluškovanja do mučenja in ubijanja.

Obrat na levo je bilo čutiti tudi na vasi. Sredi šestdesetih let je gospodarska reforma dala kmetom možnost, da si kupijo poljedelske stroje, in jim tudi zagotovila potrebne kredite. To pa v bistvu ni prispevalo k večji uspešnosti kmetijstva: leta 1974, ko je bila letina rekordna, je bilo treba na primer uvoziti kar milijon ton žita in velike količine mesa in sladkorja v vrednosti milijarde dolarjev, medtem ko je država z izvozom kmetijskih proizvodov iztržila manj kot 400 milijonov dolarjev. Očitno je bilo, da razdrobljenost zemlje na 2.636.000 kmetij in omejitev zemljiškega maksimuma na 10 hektarjev ne pospešujeta razvoja v tem primarnem gospodarskem sektorju. Toda zaradi ideoloških predsodkov si komunisti na oblasti niso upali podvomiti o upravičenosti tega tabuja in so raje videli, da kmečko prebivalstvo živi v revščini (kljub visokim cenam poljskih pridelkov, ki so bile posledica skromne proizvodnje). Med vojno je bila polovica članov partije kmetov, na začetku sedemdesetih let pa le še 5 odstotkov, kar je pričalo ne samo o velikih socialnih spremembah, ki so zajele jugoslovansko družbo, temveč tudi o upadu njenega vpliva na podeželju. To je postalo očitno tudi pri uvajanju novih zadružnih ukrepov, s katerimi so oblasti skušale odgovoriti na stalno krizo kmetijstva. Ker so jih zaradi preteklih negativnih izkušenj tokrat zastavile na prostovoljni osnovi, niso nikjer imeli uspeha, razen v Sloveniji, kjer je bila zadružniška tradicija močna. Kmetje so jih namreč sprejeli s sovražno nezaupljivostjo kot napoved nove kolektivizacije.

Za zaščito države in njene socialistične ureditve je skupščina konec leta 1975 sprejela nov kazenski zakonik, ki je zaostroval kazni za »sovražnike ljudstva«. V njem je bil najbolj značilen 133. člen, očitno leninističnega kova, ki je govoril o »sovražni propagandi« in »kontrarevolucionarni dejavnosti« ter s tem zaobjel vsako, tudi verbalno kritiko režima. Formuliran je bil tako ohlapno, da je oblastem dal možnost za ukrepanje, kot je zapisano v komentarju Amnesty International, proti vsakomur, ki bi se drznil postaviti v bran

temeljnih človekovih pravic. Najpomembnejši v tem obdobju pa je bil zakon o združenem delu, ki so ga sprejeli novembra 1976 po sedemmesečni javni razpravi. Ta »mamutski« zakon s 671 členi, ki so mu upravičeno rekli »mala ustava«, si je postavljal za cilj, da »ojača, uredi in napravi bolj učinkovito samoupravljanje v pogojih socialističnega tržnega gospodarjenja«. Branil naj bi ga tako pred stalinističnimi kot centralističnimi težnjami, prisotnimi v sistemu, poleg tega pa še pred »anarhijo«, ki jo trg stalno rojeva (kakor sta bila prepričana Edvard Kardelj in Roman Albreht, poglavitna oblikovalca »male ustave«). V imenu dogovorne ekonomije in samoupravnega sporazumevanja sta torej obsodila kot staro šaro ne samo tradicionalne tržne zakonitosti, temveč tudi vsako pobudo, ki bi težila k smotrnemu načrtovanju jugoslovanskega gospodarstva.

Zakon naj bi dal samoupravnemu eksperimentu trdne pravne, ekonomske in družbene temelje ter ga uveljavil tako v proizvodnji kot v bančništvu in administraciji. Ker je skušal zaobjeti tako široko področje, je seveda vseboval nešteto predpisov in navodil, za katere je bilo treba celo skovati novo, včasih kar groteskno terminologijo. Kardelj se je zavedal, da je zakon preobširen, ali, kot je rekel z nehotenim humorjem, »preveč instruktiven«. »To je zato, ker hočemo pomagati delavcem, da bi bolje razumeli nove stvari in da bi se uspešneje bojevali za svoje samoupravne pravice.«[9] Pri tem pa je pozabljal, da kar dve tretjini zaposlenih ni imelo končane osnovnošolske izobrazbe in da je bilo vsaj 850.000 delavcev brez kvalifikacije. Praksa je seveda pokazala, da so se v množici besed in predpisov še najmanj znašli prav delavci, najbolje pa partijska in tehnokratska birokracija, ki je bila sicer že od petdesetih let na Kardeljevem črnem seznamu. Kljub temu pa ji je uspelo ohraniti v svojih rokah vse vzvode oblasti in se takoj prilagoditi novemu zakonu, ki ga, kakor je zapisal Branko Petranović, niti najboljši pravniki niso povsem razumeli.

Po novih predpisih naj bi vsaka enota »neposrednih proizvajalcev«, katere delo je bilo mogoče meriti na avtonomen način, ustanovila »temeljno organizacijo združenega dela«, ki so ji bile priznane znatne samoupravne pravice. Sklepala naj bi »pogodbene in multilateralne sporazume« ter se z drugimi sorodnimi TOZD-i združevala v »organizacije združenega dela« (OZD), kot so se po novem imenovala podjetja, te pa naj bi se po točno določenem postopku spajale v »sestavljene organizacije združenega dela« (SOZD). V bistvu je šlo za sistem satovja, zasnovanega tako, da je dajal vsakemu posameznemu delavcu možnost razpolagati z rezultati svojega dela in sprejemati čimbolj tehtne odločitve o dohodku, investicijah in razvoju znotraj delavskega sveta, ki ga je moral izvoliti vsak TOZD, če je štel več kot trideset članov. Namen je bil, da bi s pomočjo decentralizacije zagotovili kar največ odgovornosti pri delovnih ljudeh in spodbudili njihovo učinkovitost ter občutek zavezanosti skupnim ciljem. V resnici tega ni bilo mogoče doseči, ker je bil sistem grajen na ideološkem razumevanju stvarnosti in na popolnem zapostavljanju ekonomskih zakonitosti. Zaradi obremenjenosti z odvečnimi predpisi je zakon v bistvu le pospešil nastanek ogromnega administrativnega aparata, napihnil proizvodne stroške in povzročil znotraj podjetij nešteto trenj in kompetenčnih sporov, kar je seveda

nevarno načelo njihovo učinkovitost. Kljub retoričnim trditvam, da je vsa oblast v rokah samoupravljavcev, je atomizacija gospodarskega življenja v njem še okrepila oblast ZKJ in njenih transmisij: sindikata, mladinske organizacije, SZDL, Zveze borcev itd. Težnja, da bi bila v vsakem TOZD-u vsaj ena osnovna organizacija ZK (kakor so po novem rekli partijskim celicam), je bila sama po sebi zgovorna priča o ambiciji ljudi na oblasti, da bi čimbolj kapilarno nadzorovali celotno družbeno tkivo. Upravljanje gospodarstva je partija zaupala močnemu lobiju gospodarstvenikov, ki so se zaradi grenkih izkušenj v začetku sedemdesetih let prav dobro zavedali, da so odvisni od svojih političnih botrov, in so bili zato pripravljeni poslušno slediti njihovim napotkom. Ko so na neki konferenci v Stockholmu vprašali visokega jugoslovanskega funkcionarja, katera sredstva uporabljajo v Jugoslaviji za realizacijo gospodarskih načrtov, je v trenutku iskrenosti odgovoril: »Telefone.«[10]

Pri oblikovanju svojih konceptov o »integralnem samoupravljanju« Kardelj ni mogel ignorirati izziva italijanske, francoske in španske komunistične partije, ki so se v sedemdesetih letih odpovedale dogmi diktature proletariata in obenem priznale, da je politični pluralizem bistven za razvoj resnično zdrave družbe. Slovenski ideolog je sprejel evrokomunizem kot pozitiven politični pojav v mednarodnem delavskem gibanju, pri čemer je posebej poudaril njegov kritični odnos do hegemonizma brežnjevskega tipa. V celoti pa je bil mnenja, da je ta nova interpretacija marksizma primerna samo za specifično stvarnost Zahoda in ga torej ni mogoče imeti za »splošen recept« ali celo vzor, ki naj bi ga posnemala Jugoslavija. V razmerah zrelega socializma, ki ga je sama dosegla, bi namreč politični pluralizem pomenil korak nazaj – kajti ne gre samo za politično svobodo in pravice državljana, temveč za odnose v proizvodnji, za pravice delovnega človeka v njej, za njegovo zrelost, da odloča o dohodku in njegovi delitvi, ob upoštevanju pluralizma interesov, ki se porajajo v družbi. Iz tega zornega kota, ki je predpostavljal obstoj Campanellovega utopičnega Sončnega mesta, sta bila po Kardelju svoboda in socializem odvisna od politične trdnosti jugoslovanske družbe, poroštvo zanjo pa naj bi bila država-partija, sposobna, da za njeno obrambo poseže, če treba, tudi po »administrativnih ukrepih«.

Kardeljevo razmišljanje, naslovljeno *Smeri razvoja družbeno-političnega sistema,* v katerem je poskušal doseči kvadraturo kroga, namreč kombinirati socializem na oblasti s konceptom pluralizma, je celo njegovim tovarišem v predsedstvu ZKJ zvenelo kot obrabljena plošča. Med besedami in prakso, med »reformo reforme« ter moralno in gospodarsko krizo, v kateri se je utapljala jugoslovanska družba, je bila namreč prevelika razlika, da bi je tudi oni ne opazili. Draža Marković, ki je 26. maja 1977 prisostvoval dolgemu Kardeljevemu ekspozeju o »pluralizmu interesov«, je zapisal v svoj dnevnik: »Gotovo gre za velik napor, za odpiranje novih poti razvoja, za bolj jasno oblikovanje in zarisovanje vizije samoupravnega socializma. Toda kot vedno: nove institucije, nove forme. In te, kot vedno, nezadostno definirane, neprecizno določene.«[11]

Vse bolj rastoče prepričanje, da je samoupravljanje v najboljšem primeru samo formalnost, v najslabšem pa prevara, je zaznal sam Kardelj,

čeprav morda ne na tako drastičen način. Na XI. kongresu ZKJ, ki je bil v Beogradu od 20. do 23. junija 1978, je dejal, da komunisti ne morejo zahtevati zase svetniškega sijaja samo zato, ker izjavljajo, da se bojujejo za socializem, in prisotne še presenetil s trditvijo, da v Jugoslaviji odnosi sil v duhovni in kulturni sferi še najbolj spominjajo na tiste na predvečer revolucije. Vendar iz te tragične zavesti, da so namreč komunisti postali gospodarji teles, ne pa tudi duš, ni znal izpeljati nujnih zaključkov, temveč se je raje zatekel k stereotipom o nevarnosti kontrarevolucije in o notranjem sovražniku. S tem je zgovorno interpretiral odtujenost stvarnosti, prisotno v vodstvu ZK, ki ni imelo ne moči ne poguma, kot je zapisal Kavčič, da bi stopilo iz katakomb lastne revolucionarne religioznosti. Raje se je ubadalo z razpravo o novem partijskem statutu, ki naj bi odseval pravkar odkriti »pluralizem interesov«. Če drugega ne, je bilo v njegovem imenu članom ZK znova dopuščeno, da ohranijo svoje mnenje, čeprav ne bi bilo v soglasju z večinskim. Toda ta svoboda misli je bila poleg Titove izvolitve za predsednika in ukinitve izvršnega biroja, ki ga je nadomestilo predsedstvo s 24 člani, tudi edina pomembna novost tega kongresa.

Medtem ko se je politična elita še naprej opajala z besedami – Tito je celo govoril, da so se uresničile sanje generacije – se je v vrtincu intrig in nizkih udarcev nezadržno nadaljeval boj za oblast. Vse do leta 1976 sta bili slovenska in srbska SDV v konfliktu (verjetno zaradi posledic »zelene knjige«), kar je obremenjevalo tudi politične odnose med Ljubljano in Beogradom. V okviru ZK Hrvaške pa se je že leta 1972 izoblikovala tajna »centralistična« frakcija, odločena, da izrabi sebi v prid padec liberalcev in pripravi tla za režim »trde roke«, še bolj pravoveren kot tisti, ki sta ga uvedla Bakarić in Milka Planinc. Šlo je za skupino neostalinistov, zasidranih med Srbi na Hrvaškem, ki se je lotila dela tako, da je začela pripravljati proskripcijske liste za temeljito čistko. Njeno jedro so odkrili in zatrli na pomlad leta 1974. Že naslednjega oktobra pa so se morali zagrebški voditelji soočati s »Hrvaško revolucionarno osvobodilno armado«, baje ustanovljeno v Zadru. V obtožnici proti njenim članom, peščici študentov, profesorjev in delavcev, so policijski organi zapisali, da je nameravala v imenu ustaških idealov s terorizmom nastopiti proti režimu. Čeprav niso našli orožja in se je izkazalo, da je bila bolj mišljenjsko gibanje kot vojaško organizirana enota, so oblasti nekatere njene člane obsodile na dolge zaporne kazni. Tisti med njimi, ki jim je uspelo zbežati na Zahod, so trdili, da si je ime organizacije izmislila varnostna služba sama, ker je želela uravnotežiti represijo proti Srbom s paralelno akcijo proti Hrvatom in javnemu mnenju podtakniti misel, da opozicija slednjih ne more biti brez ustaškega in terorističnega predznaka. Septembra 1975 je na Hrvaškem spet završalo: ob priliki zagrebškega mednarodnega velesejma je v parku pred Opero, v kateri naj bi se Tito udeležil gala predstave, nekaj ur pred njegovim prihodom eksplodirala bomba. Tajne službe so incident, ki je bil očitno demonstrativnega značaja, razglasile kot poskus atentata na predsednika, in kmalu odkrile ter aretirale pet mladih nacionalistično usmerjenih Hrvatov. Da jih prisilijo k priznanju, so jih v zaporu mučili in šele novembra 1978 postavili pred sodišče, kjer pa je odvetniku Jovanu Baroviću uspelo dokazati, kakšne metode je pri zasliše-

vanju uporabljala policija. Ker je dva meseca kasneje sam postal žrtev skrivnostne prometne nesreče, se je v mnogih še okrepilo prepričanje, da namerava oblast v boju proti tistim, ki so ji v napoto, uporabiti vsa sredstva. Sam Tito je 22. decembra 1978 na svečanem sprejemu ob dnevu JLA posvaril tako nacionaliste kot informbirojevce pa tudi povsem pasivne ideološke oporečnike, »ki molče da bi si nekako med ljudmi ohranili ugled in položaj, v resnici pa delajo proti našemu sistemu«, da »tega ne moremo več dopuščati«.[12]

V vrtinec splošne konfliktnosti, tako značilne za jugoslovansko družbo poznih sedemdesetih let, je povleklo tudi Bosno in Hercegovino, čeprav je v letih liberalizma ostala trdnjava dogmatsko-oblastniških sil. V Sarajevu se je utrdil na oblasti Branko Mikulić, znan predvsem po lizunskem odnosu do Tita, s čigar dobrohotno zaščito mu je uspelo spremeniti to republiko v nekakšen fevd. Popis prebivalstva leta 1971, na katerem so se Bošnjaki lahko prvič opredelili kot samostojna etnija, je pokazal, da ima »muslimanski narod« v njej relativno večino in da ga v vsej Jugoslaviji prekašajo le Srbi in Hrvati. To odkritje je še posebej neprijetno odjeknilo v Beogradu, kjer je dotlej vladalo prepričanje, da so zahodno od Drine njihovi rojaki najmočnejša etnična skupnost. Mikulić, ki je bil po rodu Hrvat, pa je znal izrabiti narodnostno kompleksnost Bosne in Hercegovine v svoj prid s trditvijo, da mora postati republika, v kateri tri nacije mirno žive druga ob drugi, jugoslovanski Piemont, in dati vzor strpnosti celi federaciji. V ambiciji, da povzdigne Bosno in Hercegovino v središčno os vse Jugoslavije, je z avtoritarno politiko uvedel nekakšno etnično uravnilovko, ki je objektivno najbolj škodila Srbom, najbolj pa koristila do tedaj zapostavljenim Muslimanom (leta 1977 so v Sarajevu celo odprli islamsko teološko fakulteto). V Beogradu so Mikuliću zato očitali, da je Bosno spremenil v »temni vilajet« in pri tem uporabil zahrbtno taktiko, ki jo je pred prvo svetovno vojno izvajala že Avstro-Ogrska: skušal naj bi ustvariti lažno »bošnjaško« narodno zavest, da bi zrahljal njene zgodovinske vezi s Srbijo.

Popis prebivalstva leta 1971 pa je prinesel Srbom še eno grenko presenečenje. Pokazal je namreč, da se je zaradi različnega ritma v demografskem razvoju prvič v moderni zgodovini njihova številčna moč zmanjšala v primerjavi s sosednjimi narodi: Muslimani, Albanci in Makedonci. Ustava, ki so jo bili kljub močnemu nasprotovanju leta 1974 prisiljeni sprejeti, jim je dala še en hud udarec: obe avtonomni pokrajini, Vojvodino in Kosovo, je povsem odtegnila nadzoru njihove vlade, obenem pa je s poudarjanjem državnosti republik podčrtala meje med Srbijo samo, Bosno in Hercegovino, Hrvaško, Makedonijo in Črno goro, s tem pa tudi razkosanost srbskega naroda. V Beogradu so se začeli pritoževati, da Srbija ni enakopravna drugim republikam, da je postala federacija v federaciji in da so avtorji in navdihovalci ustave namerno povečali avtonomijo njenih dveh pokrajin, ker so jo tako želeli oslabiti. Ponovno so obudili staro tezo, da hočejo imeti komunisti šibko Srbijo in s tem močno Jugoslavijo, ter izjavljali, da otroci ne bodo plačevali za grehe »naših velikosrbskih očetov«. Bili so tudi mnenja, da je ustava v bistvu spremenila Jugoslavijo v konfederacijo, in se zavzemali za ponovno vzpostavitev močne osrednje vlade, sposobne, da svoje odločitve

DRAGOSLAV *(Draža)* MARKOVIĆ, *srbski partijski in republiški funkcionar*

vsili celotnemu jugoslovanskemu prostoru. V podporo »enotnosti republike«, ki da jo je treba braniti še posebej pred albanskim iredentizmom, so nekateri pomembni beograjski politiki, s Petrom Stambolićem na čelu, izdelali »modro knjigo«, v kateri so razčlenili svoje zahteve v štirih točkah: trdili so, da je treba na zveznem nivoju omejiti princip konsenza med republikami, da je treba v obeh avtonomnih pokrajinah povečati pristojnosti republike Srbije, ji zagotoviti potrebno gospodarsko pomoč, oblikovati podporni program za Kosovo, ki naj bi ga pripravil srbski izvršni svet, financirala pa celotna država.

Komaj se je pojavila, je »modra knjiga« povzročila razkol znotraj samega CK ZK Srbije, saj so predstavniki obeh pokrajin pa tudi nekateri njihovi beograjski zavezniki obtožili Stambolićevo skupino, da so »nacionalisti«. Ker slednji niso imeli nobene podpore tudi na zvezni ravni in v samem političnem vrhu, so ostali v manjšini in so se morali odločiti za taktični umik, pri čemer pa se boju za svoj prav nikakor niso odpovedali. (Med drugim so na ključna mesta v vojski in KOS-u začeli postavljati sebi zveste ljudi.) »To, kar smo želeli, smo dosegli,« se je v svojem dnevniku tolažil Draža Marković, eden od avtorjev »modre knjige«. »Vsi, tudi tisti, ki material najostreje napadajo, morajo priznati, da problemi obstajajo, da mnoga vprašanja niso rešena, da je pri reševanju nekaterih vprašanj prišlo do počasnosti in nedoslednosti. Vsi soglašajo s tem, da se oblikujejo delovne skupine. Vsi torej priznavajo obstoj problema. Problem je bil zastavljen v Titovem času. O njem se torej sedaj pogovarjamo. Vse drugo je manj važno.«[13]

Najznačilnejši dogodek poznega titoizma pa ni ta manifestacija srbskega nezadovoljstva z ustavo iz leta 1974, ki sta jo Kardelj in Tito hotela zapustiti Jugoslaviji kot garancijo za njeno preživetje, temveč padec Titove žene

Jovanke v nemilost. Kljub svoji nedorečenosti afera namreč zgovorno razkriva, kakšen vozel spletk se je ustvaril okrog maršala ob zatonu njegovega življenja. Na Jovanko je imel velik vpliv Ivan Krajačić-Stevo, bivši sodelavec NKVD, tako da niso povsem neverjetni glasovi, po katerih naj bi bila njegova agentka. Po vojni, ko je Tito zaradi prezgodnje smrti »tajnice«, ki je z njim delila nevarnosti odporniškega boja, ostal brez družice, mu je Krajačić (po drugi verziji pa Ranković) predstavil lepo partizanko in jo vključil v njegov krog v prepričanju, da bo narava naredila svoje. Leta 1952 je Jovanka Budisavljević tudi uradno postala gospa Broz in se prav kmalu uveljavila kot ena najplivnejših jugoslovanskih osebnosti. »Le phénomène J., « jo je označil Koča Popović in v svojem dnevniku beležil: »Soproga se pojavlja povsod kot po ‚rangu druga osebnost', celo tam, kjer zanjo ni mesta: na partijskih kongresih (!), v skupščinah... Že zdavnaj ni samo ‚first lady'.«[14] Jovankine simpatije in antipatije so imele zares velik vpliv na imenovanje ne samo personala v številnih maršalovih rezidencah, temveč tudi njegovih najpomembnejših sodelavcev, vključno z osebnim tajnikom. Tito sam je podpiral njeno muhavost in tako, zavestno ali ne, potrjeval tudi svojo avtokratsko oblast. Krajačić pa se je obnašal na »dvoru« kot siva eminenca, ravnal z maršalom kot s sebi enakim in vzdrževal z Moskvo zveze, ki so vzbujale najrazličnejše sumljive domneve.

Sredi sedemdesetih let, ko je začelo Titovo zdravje vidno pešati, se je vnela bitka za kontrolo nad njim, torej za oblast, v kateri ni bilo prepovedanih udarcev. Jovanka, trdno odločena, da obda maršala s sebi zvestimi ljudmi, je postala nevarna ovira za staro gardo (Bakarić, Kardelj, Dolanc), ki so se ji pridružili še Bosanci in visoki oficirji. Rovarjenje proti njej tudi ni bilo brez uspeha, saj je med zakoncema Broz že leta 1974 prišlo do prvega resnega spora, ki pa sta ga v naslednjih mesecih poravnala. Že januarja 1975 pa se je morala Jovanka sprijazniti z grenkim spoznanjem, da je v Titovem življenju še ena ženska. Kot da se ji želi opravičiti, se je maršal enajst mesecev kasneje odločil, da ji podeli drugo jugoslovansko najvišje odlikovanje za njen prispevek na področju zunanje politike. Toda Jovanka je to čast v zadnjem trenutku odklonila iz užaljenosti, ker ji ga mož ni hotel izročiti osebno, da ne bi bil podoben Ceausescu ali Mao Zedongu. Spor se je ponovno vnel in leta 1976 dosegel dramatičen vrh. Jovanka, ki se je čutila vse bolj ogroženo, je maja 1977 dala natisniti razkošno ilustrirano knjigo »Njuni dnevi«, ki naj bi dokazala, kako ubrano je življenje zakoncev Broz. Po interpretaciji mnogih pa naj bi publikacija vsebovala še drugo sporočilo: neke vrste kandidaturo za nasledstvo po vzgledu gospe Bandaranaike, predsednice Ceylona, ki je bila Jovanki v določenem smislu za vzor. Komaj dva meseca pozneje, avgusta 1977, je vsekakor Tito odpotoval na obisk v Peking sam, kajti njegova žena je zahtevala, da se iz spremstva izločita njegova prijateljica in Stane Dolanc, česar pa maršal ni sprejel. Po njegovem povratku je Jovanka izginila iz javnega življenja. Dejansko so jo prisilili v hišni pripor in ji onemogočili, da bi se srečala z maršalom, ki je bil, kakor se zdi, prav tako povsem izoliran od zunanjega sveta ter pod nadzorom Dolanca in njegovih sodrugov. Šele oktobra 1978 so na konferenci za tuje novinarje dali skopo pojasnilo, da je stvar predsednika republike in jugoslo-

JOVANKA BROZ,
soproga predsednika Tita

vanske vlade, ali ga bo žena spremljala na obiskih v tujini ali ne. Čeprav je sam Tito pozneje izjavil, da gre za problem, ki je izključno osebnega značaja, je Jovankin nenadni padec v nemilost sprožil vrsto ugibanj. Po eni od verzij, ki so krožile v Beogradu, naj bi bil maršal odkril, da je Jovanka v sovjetski službi. »Naključno« naj bi mu prišlo v roke sporočilo, ki ga je poslala v Moskvo, da si zagotovi njeno soglasje za imenovanje Djoke Jovanovića kot novega obrambnega ministra. Po drugi verziji, ki pa prve ne izključuje, naj bi z nekaterimi generali kovala zaroto proti Titu, da bi se na predvečer dneva X polastila najpomembnejših vzvodov oblasti. Ta ugibanja potrjuje morda dejstvo, da je prav v času, ko je prišla v nemilost, Djoka Jovanović moral nenadoma zapustiti mesto namestnika zveznega sekretarja za obrambo, kljub temu da je bil med vojno poveljnik 6. liške divizije (v kateri se je borila tudi Jovanka) in si je pridobil marsikatero zaslugo za režim, ko je ob padcu liberalcev leta 1971 obkrožil Zagreb s svojimi enotami. Morda pa resnica ni tako zapletena, morda sta Tito in Jovanka postala žrtvi »dvorne kamarile«, ki ji je šlo predvsem za to, da ju loči in spravi s tem maršala povsem pod svoj nadzor. Kavčič je zapisal v svoj dnevnik: »Na vrhu imamo paradoksalno situacijo. Vodeča skupina kandidatov za nasledstvo, bolje rečeno za čim več oblasti, je odstranila Jovanko kot enega od vplivnih ljudi Titove bližine. Ta skupina je tako nestrpna, negotova in končno tudi preplašena, da ni mogla trpeti neke žene, partizanke, ki sploh ni bila funkcionar, ampak je kot Titova soproga imela velik vpliv in verjetno tudi ambicijo, da po svoji zdravi presoji in intuiciji Titu svetuje z željo, da bi mu pomagala kot tovariš in njegov intimni prijatelj. Torej povsem normalen človeški intimen odnos, brez katerega si sploh ni mogoče predstavljati zakona med moškim in žensko. Vendar je tudi to bilo preveč tistim, ki so

vzeli v zakup manipuliranje s Titom in ki računajo na čimveč oblasti po njegovi smrti. Brutalno so izkoristili nerazsodno Titovo starost in odstranili Jovanko, tako da so jo javno ponižali na raven navadne protokolarne lutke.«[15]

Odločilno vlogo pri odstranitvi Jovanke je imel, tako se zdi, Stane Dolanc, ki je že nekaj let veljal za Titovega dediča po tako imenovani »slovenski formuli«, s katero naj bi Srbom in Hrvatom preprečili, da bi se sprli zaradi nasledstva. Na XI. kongresu ZKJ junija 1978 je bil potrjen za sekretarja predsedstva CK, kar je še povečalo neprijetno oholost, s katero je po mnenju mnogih že leta vedril in oblačil pod samim vrhom oblasti. Njegova zvezda pa je začela ugašati že jeseni naslednjega leta po odkritju nekega ameriškega novinarja, da je bil kot mlad fant, preden se je pridružil partizanom, član organizacije Hitlerjugend. Pri maršalu so proti njemu začeli spletkariti najbolj konservativni dogmatiki in dosegli, da je 20. oktobra 1978 brez vnaprejšnjega obvestila predlagal članom predsedstva ZKJ, ki niso bili nad presenečenjem nič navdušeni, naj to telo spremenijo v kolektivni organ, podoben predsedstvu SFRJ. Sklenili so torej, da bodo po točno določenem sistemu rotacije vsako leto menjali predsednika predsedstva ZKJ in kot prvega na to mesto (razume se v funkciji Titovega namestnika) imenovali 51-letnega Branka Mikulića. Na partijskem vrhu se je tako vzpostavila diarhija med predsednikom in sekretarjem, ki se je zdela namerna, zato da bi kontrolirala drug drugega, ki pa je v resnici že napovedovala Dolančev zaton. 15. maja 1979, dan pred tem, ko bi moral s Titom odpotovati v Moskvo, je na splošno presenečenje sporočil, da prostovoljno odstopa kot sekretar predsedstva. Čeprav je v njem ostal kot predstavnik Slovenije in dobil najvišje državno odlikovanje, red junaka socialističnega dela, je tako v kritičnem trenutku, manj kot leto dni pred Titovo smrtjo, izgubil svoje ključno mesto v vrhu ZKJ. Njegov naslednik Dušan Dragosavac, 59-letni Srb iz Hrvaške, je bil človek skromnega ugleda, znan kot centralist in dogmatik. Po mnenju lista *Frankfurter Allgemeine Zeitung* naj bi njegova izvolitev izražala bolj splošno zmešnjavo v najvišjih gremijih kot pa obrat v notranji politiki.

Pod pretvezo nadaljnje demokratizacije političnega sistema se je princip kolektivnega vodstva takoj uveljavil tudi na nižjih ravneh partije in SZDL. V resnici pa je partijo usodno oslabil in ji v veliki meri odvzel tisto vlogo garanta, ki bi bil s svojo avtoriteto in močjo zmožen zagotavljati funkcioniranje sistema, kot je to določala ustava. Kardelj, ki je hotel močno ZKJ kot protiutež državni decentralizaciji, je to prav dobro razumel in je bil zato nad preoblikovanjem predsedstva nadvse nezadovoljen. Ukrepati pa ni mogel več, ker je bil že na smrtni postelji. Jugoslavija se je tako spremenila v vrtiljak predsedstev in predsednikov vseh stopenj, kar je imelo za posledico stalno izmenjavo funkcij med poklicnimi »političnimi delavci«, obenem pa še okrepilo imobilnost vodilne elite, saj se poslej nobenemu njenemu članu ni bilo treba bati, da ostane brez mesta v takem ali drugačnem predsedstvu. Ker pa se je ves mehanizem spravil vsako leto v tek kot precizna švicarska ura, se je dogajalo, da se noben vodilni funkcionar ni mogel pa tudi ni hotel preveč zavzeti na svojem mestu, saj je vedel, da na njem ne bo ostal dolgo. Okoli te umetno napihnjene nomenklature se je še

dalje razraščal že tako ogromen birokratski aparat, ki je po ocenah opazovalcev osemkrat do enajstkrat številčno presegal administracijski aparat v kaki zahodni državi s podobno populacijo. Čeprav so časopisi v običajnem zmagoslavnem tonu razglašali kolektivno vodstvo ZKJ kot nekaj enkratnega v delavskem gibanju, ni bilo mogoče odmisliti dejstva, da ima svoj izvor v globoki konfliktnosti med raznimi republiškimi partijami in v nezaupanju, ki so ga njihovi najvišji predstavniki gojili drug do drugega. Tito, ki je pogosto govoril o »nezdravih liderskih ambicijah«, se je zavedal nevarnosti boja za nasledstvo, »ko bom odšel«, in ga skušal preprečiti s čim večjo drobitvijo oblasti. Šel je tako daleč, da je celo za najvišja mesta predlagal liste z več kandidati. S tem pa seveda ni prodrl, saj se nihče od zainteresiranih ni hotel odpovedati dosti bolj ugodnemu avtomatizmu rotacije.

V vedno bolj krčevitem pričakovanju dneva X je Titov kult iz leta v leto rastel in dobival prav malikovalske značilnosti. »Vsaka Titova beseda je del nas,« so zagotavljali na XI. kongresu ZKJ.[16] To razvado, ki se je pojavila že v narodnoosvobodilnem boju in se je še posebej razbohotila v času spopada s Stalinom, je leta 1972 ožigosal profesor filozofije na beograjski univerzi in eden od vidnih sodelavcev levičarsko usmerjene revije *Praxis* Svetozar Stojanović. V članku *Jugoslovanski socializem na razpotju* je opozoril na sodobno krizo, za katero je krivil partijo, ki se nikdar ni povsem otresla stalinizma. Med njene grehe je uvrstil tudi kult osebnosti in pri tem podčrtal, kako tragično je, če ostaja socialistični režim na oblasti samo zaradi karizme svojega zgodovinskega voditelja. »To so tiste za družbo tako poniževalne razmere, ko teži državna in partijska hierarhija, kot v zadnjih letih Stalinove vladavine, le k preživetju v senci karizmatičnega vodje, se skupaj z ljudstvom boji njegove smrti, obenem pa si jo na skrivaj želi. Ali more socialistična revolucija doživeti večjo degradacijo kot to, da je usoda družbe, ki je zrastla iz nje, odvisna od naključja, in sicer naključja biološke narave?«[17] Po zmagi »zdravih sil« je bilo treba seveda takšno žalitev Titove osebnosti in njegove avtoritete primerno kaznovati. Komaj so liberalci izginili s srbske scene, so nove oblasti obtožile osem docentov beograjske univerze, med njimi tudi Stojanovića, da s svojimi anarho-ultralevičarskimi teorijami kvarno vplivajo na mladino. Po burnem merjenju moči med partijo in svetom filozofske fakultete so jih januarja 1975 odstranili s katedre. Toda za to je bil potreben poseben zakon, za katerega je poskrbela srbska skupščina. Čistka, ki jo je spremljala glasna kampanja proti »abstraktnemu humanizmu«, je zajela tudi zagrebško in ljubljansko univerzo. Še prej pa je bila ukinjena revija *Praxis* z znanim izgovorom, da je delavci v tiskarni zaradi njene kontrarevolucionarne vsebine nočejo več tiskati. Primer je močno odjeknil tudi na Zahodu, kjer je bil ožigosan kot znak dogmatizma, ki se je po letu 1972 zgrnil nad jugoslovansko kulturno življenje.

O tem pričajo tudi številni drugi ukrepi proti intelektualcem in oporečnikom različnih ideoloških smeri, med njimi tretja obsodba Mihajla Mihajlova zaradi »sovražne propagande« na sedem let stroge ječe in hajka, ki so jo sprožile slovenske oblasti spomladi 1975 proti Edvardu Kocbeku. V počastitev njegove 70-letnice sta pisatelja Alojz Rebula in Boris Pahor izdala brošuro in vanjo vključila intervju, v katerem je Kocbek spregovoril

o pokolu domobrancev junija 1945 ter se tako dotaknil teme, ki je bila dolgo skrbno prikrita. Ta izzivalna poteza je povzročila strupeno polemiko, v kateri se je slovenska politična in kulturna nomenklatura pokazala v kaj žalostni luči, saj ni znala reagirati brez preganjavice, na racionalen način. Negativni odmev, ki so ga njeni napadi na Kocbeka, Rebulo in Pahorja sprožili tudi v tujini, je namreč razlagala kot preračunano gonjo proti Jugoslaviji in njeni družbeni ureditvi. Ker so se partijski aparatčiki počutili pod udarom, so še okrepili ofenzivo proti neodvisnim intelektualcem, češ da mora biti samoupravna kultura namenjena množicam in ne elitam in da mora vsako ustvarjalnost spremljati tudi čut za družbeno odgovornost. Da bi to zagotovili, so razumnike podredili cenzuram vseh vrst in skrbno pazili, da ne bi prišla v javnost nobena nepravoverna misel. Plenum CK ZKJ je 25. februarja 1975 celo izdelal ideološki kodeks v devetih točkah, ki naj bi uravnaval intelektualno delo. Takšna togost je še poglobila razkol med inteligenco in režimom, kar ni napovedovalo nič dobrega, saj so bili razumniki že po tradiciji nadvse občutljiv barometer družbenega počutja. Toda na vrhu se tega niso hoteli zavedati, temveč so vztrajali v svoji poudarjeni nadutosti. Na VIII. kongresu jugoslovanskih pisateljev oktobra 1975 je Stane Dolanc v tonu rimskega prokonzula razglasil naslednjo resnico: »Svoboda ni monopol nikogar, ki bi si ga lastil za vse večne čase, svoboda pa tudi ni barikada, izza katere bi licemerno z besedami nazadnjaštva in protirevolucije napadali svobodo drugih.«[18]

Svoboda misli in besede je bila torej ožigosana kot napad na ustaljeni red in na partijsko interpretacijo obstoječega. To pomeni, da je vsakdo, ki mu je bil tuj konformizem, zlahka prišel v konflikt z režimom. Sami državni voditelji so priznavali v tem času, da ima kljub čistkam samoupravni socializem več sovražnikov kot pred letom 1971. Po podatkih, ki so jih zbirali na Zahodu, naj bi Jugoslavija imela kar 4.000 političnih zapornikov, več kot katerakoli vzhodnoevropska država, z izjemo Sovjetske zveze in Albanije. Na te očitke so Jugoslovani odgovarjali, da se v občutljivem trenutku prehoda, v katerem so, morajo pač braniti pred obstoječimi ali potencialnimi nasprotniki, ki so tako in tako v službi zunanjega sovražnika. Med potovanjem po Veliki Britaniji aprila 1977 je Stane Dolanc brez zadrege izjavil: »Res je, da so v Jugoslaviji politični zaporniki, toda gre za ljudi, ki so se hudo pregrešili proti obstoječim zakonom kot agenti tujih obveščevalnih služb.«[19]

Represija pa je kljub vsemu imela človeški obraz. Čistke v začetku sedemdesetih let namreč niso povsem izničile svoboščin, ki so se uveljavile v liberalnem obdobju, na primer možnosti srečanja z zahodno kulturo in potovanj v tujino (seveda za tiste, ki niso bili na črni listi, kot Djilas in drugi moteči intelektualci). Pri izvajanju politike železne roke v žametnih rokavicah so jugoslovanske oblasti računale tudi na strpnost uradnih zahodnih krogov. V strahu, da ne oslabijo Tita, so bili ti namreč pripravljeni zamižati na obe očesi ob kršitvah človekovih pravic, ki jih je zagrešil njegov režim. Februarja 1977 je bil tako izvoljen za predsednika komisije Združenih narodov za človekove pravice v Ženevi jugoslovanski predstavnik Aleksander Brozović, kmalu nato pa se je prav v Beogradu sestala II. konferenca za mir in sodelovanje v Evropi, ki naj bi ugotovila, kako so bili v zadnjih dveh

letih udejanjeni helsinški sklepi. Konferenca je potekala v naelektrenem vzdušju zaradi očitkov Zahoda Sovjetski zvezi in njenim satelitom, da niso spoštovali določil iz tako imenovane »tretje košare« o svobodnem gibanju ljudi in kroženju idej. Končala se je marca 1978 po osemnajstih mesecih razprav z dokumentom, ki se zaradi sovjetskega pritiska tega problema sploh ni dotikal. Po drugi strani pa Moskvi vendar ni uspelo izsiliti deklaracije, ki bi jo odvezoval obtožbe, da krši človekove pravice. »Zdaj veliki brat ve,« je z zadovoljstvom zapisal *Economist*, »da je pod nadzorom.«[20] Pozabil pa je dodati, da ne bi bilo slabo, če bi Zahod na tem področju posvetil nekaj pozornosti tudi državi gostiteljici konference.

Toleranten odnos zahodnih vlad do jugoslovanske notranje politike je opogumljal njene voditelje, da so pogosto ukrepali brez vsakršnega zadržka. Ko je februarja 1977 Djilas apeliral na evrokomuniste, naj izrabijo svoj vpliv v Jugoslaviji in se zavzamejo za spoštovanje človekovih pravic, so ga oblasti obtožile, da je ravnal tako, ker je pod vplivom tujih prišepetovalcev. Spomladi, pred samim začetkom konference za mir in sodelovanje v Evropi, pa so sprožile pravo gonjo proti dvaindevetdesetim intelektualcem, ki so si drznili izraziti svojo solidarnost s češkimi in slovaškimi pobudniki Karte 77. Branko Mikulić, predsednik CK ZK Bosne in Hercegovine, je označil podporo praškim oporečnikom, ki so prvič po letu 1968 pozdignili svoj glas, kot vmešavanje v notranje zadeve tuje države. »To odpira vrata tudi vmešavanju tujih sil v jugoslovanske notranje zadeve.« Izjava dvaindevetdesetih intelektualcev naj bi bila torej naperjena »proti svobodi in neodvisnosti same Jugoslavije«.[21]

Takega žonglerstva z besedami je bilo v poznem titoizmu še mnogo. Julija 1978 je Stane Kavčič v svoj dnevnik pod naslovom »Naj« družba zapisal: »Pojavile so se nove fraze. Sedaj smo že najbolj trdna družba na svetu (Dolanc). Že prej smo bili najbolj odprta družba, najbolj humana družba, najbolj demokratična družba. Sami svetovni superlativi. Škoda, da ni nihče že rekel, da smo tudi najbolj bogata družba.«[22] Jugoslovanski mandarini si kljub vsej samovšečnosti take trditve pač niso mogli privoščiti, saj je bilo več kot očitno, da je v letih, ko so bile na oblasti »zdrave sile«, že tako šibko jugoslovansko gospodarstvo, za katero sta bili značilni zastarela tehnologija in slaba kakovost proizvodov in storitev, drvelo v prepad. Zaradi ekonomske liberalizacije sredi šestdesetih let so Jugoslovani začeli živeti preko svojih možnosti in trošiti več, kot so proizvajali. Poraz liberalizma pa ni pomenil povratka k štednji. Nasprotno, po izračunih za obdobje 1969–1978 je v tem času osebna potrošnja v povprečju rasla za šest odstotkov hitreje od družbenega bruto produkta. Nadpovprečna rast realnih osebnih dohodkov glede na produktivnost dela je pospešila inflacijo, ta pa je zvišala primanjkljaj v plačilni bilanci. V državi, ki je imela, kot so rekli tuji opazovalci, »tretjerazredno vodstvo in prvovrstne probleme«, je bila bitka za stabilizacijo gospodarstva že vnaprej izgubljena – tudi če ne bi prišlo do nepredvidenih zunanjih dogodkov – ker ni imel nihče poguma, da bi sprejel nepopularne ukrepe in se odpovedal gospodarskemu intervencionizmu. Leta 1973 je zaradi »kippurske« vojne med Izraelom in Egiptom izbruhnila gospodarska kriza svetovnih razsežnosti, ki so jo sprožile arabske države

s podražitvijo nafte. Naftni šok je močno prizadel tudi Jugoslavijo sredi njene tretje reforme, tiste, ki je v imenu dogovorne ekonomije zavračala tržne zakonitosti. Čeprav je Tito zaradi svojih zvez v arabskem svetu dobil nafto po ugodnih pogojih (v tem smislu je novembra 1973 podpisal dogovor z Gadafijem), je svetovna recesija povzročila tudi Jugoslaviji težave, za katere je bil značilen vrtoglav vzpon cen in brezposelnosti. Na 4 milijone zaposlenih je bilo namreč kar 400.000 brezposelnih, ki jim je treba dodati še 900.000 zdomcev »na začasnem delu« v tujini. Njihova delovna mesta pa niso bila več tako zanesljiva kot v preteklosti, tako da so se začeli množično vračati. Pojav sam po sebi ne bi bil vznemirljiv, če bi jim oblasti dovolile, da vložijo svoje prihranke v zasebna podjetja, kot je predvideval zakon. Toda strah pred kapitalizmom je spodbudil ljudi na položajih, da so se s tisoč ovirami uprli pobudi posameznikov in ji s tem preprečili, da bi pognala korenine.

Katastrofa, ki je grozila gospodarstvu, vklenjenemu v ideološki primež, pa je bila za nekaj časa odložena zaradi nepričakovanega zasuka. Skok cene nafte je zasul države izvoznice z dolarji, ki so jih naložile v evropske in ameriške banke. Nenadoma je na svetovnem finančnem trgu postalo dokaj preprosto dobiti posojilo, to pa so na veliko izrabila jugoslovanska podjetja: pod okriljem nove ustave in s podporo zveznih in lokalnih političnih veljakov, za katere je bil pač najpomembnejši socialni mir, so se kar najbolj okoristila z ugodno priložnostjo. Leta 1971 je bila Jugoslavija zadolžena v tujini za 2,7 milijarde dolarjev, leta 1975 pa že za 5 milijard, ne da bi to

Stavka lastnikov tovornjakov, Ljubljana, 8. julija 1969

koga od odgovornih posebno vznemirjalo. Izvedenci Svetovne banke, ki so državo obiskali leta 1976, so zapisali v svojem poročilu, da je jugoslovanski dolg v primerjavi z drugimi državami v razvoju sicer visok, toda ne pretirano. Pod vplivom te ugodne ocene so oblasti sproščeno stopile na »krhko brv dolgov« (kot je kasneje rekel neki finančni minister) in od Mednarodnega denarnega sklada, 16 držav in 600 bank vzele posojila, razdeljena v tri skoraj enake tranše. Dotok tujega kapitala je kmalu presegel rast bruto narodnega proizvoda. Toda najbolj škandalozno je bilo, da so oblasti vsej zadolženosti navkljub vodile dvojno politiko: za obdobje 1976–80 je zvezna skupščina odobrila ambiciozen štiriletni plan o družbeno-ekonomskem razvoju, ki ni predvideval nikakršnega povečanja zunanje zadolžitve, istočasno pa je predsedstvo CK ZKJ izdalo tajen dokument povsem nasprotne vsebine. Zvezna vlada, ki jo je vodil od marca 1977 šibki Veselin Djuranović (po smrti Džemala Bijedića v nerazjasnjeni avionski nesreči), je bila prepričana, da bo dolgove lahko plačala z dohodki od izvoza na Zahod. Toda račun se ni izšel, in to ne samo zaradi škode, ki jo je povzročil aprila 1978 hud potres v Črni gori. Tega leta je prišlo namreč do »drugega naftnega šoka«, ki je prizadel države s trdno valuto, s tem pa tudi jugoslovanske izvozne načrte, katerim stalno precenjen tečaj dinarja že tako ni bil v spodbudo. Temu sta se pridružili še višja cena, ki jo je bilo treba plačati za nafto, in hitra rast obresti za posojila v tujini. Leta 1979 je inflacija dosegla 18 odstotkov, primanjkljaj v plačilni bilanci pa 3.400.000 dolarjev. Vlada ni znala ukrepati drugače, kot da je zamrznila cene in si pridržala pravico, da sama določa, katera podjetja lahko najamejo nove kredite, kar je seveda dajalo možnost za vsakovrstne politične in gospodarske mahinacije. Zadolžitev v tujini, ki bi po načrtu smela leta 1980 doseči približno 11,5 milijarde dolarjev, je presegla to vsoto skoraj za 60 odstotkov in pristala pri 18 milijardah.

Denar, ki ga je bilo tako zlahka dobiti in ni pripadal nikomur, saj je šlo za »družbena sredstva«, so uporabljali dokaj lahkomiselno in z napačnimi naložbenimi kriteriji. Kakor je zapisal Bakarić, je prišlo do prave »investicijske manije« doma in na tujem, ki je pogosto zanemarjala dejanske potrebe trga in zato prinašala bolj skromne dohodke. Podžigale so jo ambicije majhnih in velikih političnih veljakov ter njihova nezmožnost razlikovati med retoriko in stvarnostjo, svoje pa sta prispevala tudi nesposobnost in oportunizem menedžerjev, ki so bili od njih odvisni, saj so številni prišli na položaje po čistki 1971/72. V tem je bila Jugoslavija s svojo neracionalno uporabo energije, surovin, kapitala in dela kljub institucionalnim spremembam še vedno nadvse podobna deželam realnega socializma (pa tudi po povprečnem narodnem dohodku, ki jo je uvrščal na konec evropske lestvice med Romunijo in Madžarsko). V razmerah, ki so ušle vsakemu nadzoru, se je povsod razbohotil gospodarski kriminal, »odtujevanje družbene lastnine« je postalo množičen pojav, v škandale so bili vpleteni pomembni partijski funkcionarji, razen tistih na samem vrhu, ki so bili zunaj vsake kontrole. Oblasti so seveda glasno pridigale proti birokratskim privilegijem, karierizmu, oportunizmu, pomanjkanju morale in delovne discipline – enemu od vzrokov neustavljivega upadanja proizvodnje – toda brez uspeha. Pri tem je bila krivda v prvi vrsti njihova, saj niso dopustile, da bi bila nerentabilna

podjetja kaznovana za svoje slabe dosežke (še ena značilnost državnega socializma). H gospodarskemu polomu je bistveno prispevalo tudi samoupravljanje s poveličevanjem egalitarizma, z varnostjo delovnega mesta in majhno delovno mobilnostjo, kar je bilo kot nalašč, da se onemogočijo in razorožijo tisti, ki so bili bolj zavzeti ali sposobni. Inercija in pomanjkanje delovne vneme sta povzročila padec dohodkov, zaradi česar so bili mnogi prisiljeni iskati dodaten vir zaslužka. Med rednim službenim časom se zato niso posebej trudili (po podatkih v tovarnah povprečno niso delali več kot 3 ure in 20 minut dnevno), pogosto pa tudi niso prihajali na delo, temveč so se posvečali bolj donosnim zasebnim dejavnostim. Za ta čas je bil spet značilen že predvojni rek: »Nihče me ne more tako malo plačati, da ne bi mogel še manj delati.« Temu je treba dodati še številne seje in sestanke, ki so se pogosto izgubljali v praznem besedičenju, kar je pri delavcih še utrjevalo občutek, da so njihove možnosti »samoupravljanja« kaj skromne. Poklicani, da razpravljajo in odločajo o tehničnih problemih, čeprav jih niso razumeli, so pogosto ravnali kot glasovalni stroj. Tako so bili sprejeti predlogi o milijardnih investicijah v nekaj minutah, medtem ko so ogromno časa izgubljali v srditih razpravah o višinah zneskov za malice in dnevnice. Bolj kot delavskim svetom in skupščinam so delavci zaupali klasičnim metodam proletarskega boja: da bi uveljavili svoje zahteve, so vse pogosteje razglašali stavke, ki so, čeprav nelegalne, postale ena od stalnic jugoslovanskega gospodarskega sistema.

Bolj kot se je kriza poglabljala, bolj so se oblasti zatekale k zastarelim parolam o »nadaljnjem jačanju samoupravljanja in gospodarske stabilizacije« (kakor je zapisano v razvojnem planu za obdobje 1976–1980). Poudarjale so predvsem, da je treba preseči nasprotujoče si interese, ki so se porajali v različnih republikah in povzročali uveljavljanje avtarkičnih teženj, ne da bi jim uspelo racionalno analizirati vzroke teh pojavov. Če bi bile tega zmožne, bi morale priznati, da jih je kriva predvsem ZKJ, saj se je v njej oblikovalo kar osem oligarhij, ki so se ukvarjale v glavnem z negovanjem svojih interesov, ne da bi se menile za skupno dobro. Pri tem pa ni šlo samo za egoizem in kratkovidnost lokalne gospode, zainteresirane, da ohrani kontrolo nad lastnim fevdom. »Tozdiranje« je namreč uničilo velike skupne sisteme, železnice, pošto, elektrogospodarstvo in spremenilo Jugoslavijo v eno najbolj dezintegriranih držav na svetu. Razdrobitev trga na osem različnih »republiških gospodarstev«, kot je rekel Bakarić – med katerimi je trgovinska menjava padala od začetka desetletja in bila proporcionalno nižja od menjave med članicami EGS – je bila posledica zmage ekonomskih zakonitosti nad samoupravljanjem, po svoji naravi sovražnim svobodnemu pretoku blaga, uslug in kapitala. Dejstvo, da so uspešna podjetja, ki so vlagala v nerazvita področja, izgubila kontrolo nad svojimi investicijami, saj so te postale v določenem smislu last lokalnih samoupravnih kolektivov, je bilo velika zapreka pri prenosu kapitala in tehnologije iz ene republike v drugo. Kljub pomembnim naložbam, s katerimi so začeli po letu 1952, se je poleg tega stalno večal prepad med severom in jugom, ker so se nerazviti deli države pogosto izkazali nesposobni za smotrno uporabo sredstev, ki so jim bila na voljo. Tako se je vedno bolj potrjevala tragična

delitev države na vsaj dve enoti, ki sta si bili po civilizaciji in kulturi dela zelo različni. Mala Slovenija s komaj 8,3 odstotki vsega jugoslovanskega prebivalstva je na primer ustvarjala 16,5 odstotkov skupnega bruto proizvoda in 20 odstotkov vsega jugoslovanskega izvoza. Pomembna slovenska podjetja, ki so se že uveljavila na notranjem trgu, so sedaj želela prodreti na Zahod, da bi tekmovala v zahtevnejšem okolju ter tako dvignila proizvodnjo in zaslužek. Na takšno politiko pa so manj razviti gledali z nezaupanjem, saj je krepila občutek, da se Slovenija in deloma tudi Hrvaška preveč oddaljujeta od jugoslovanske norme in tako škodita enotnosti države. Na drugi strani sta Ljubljana in Zagreb z nejevoljo spremljala »politične« investicije v južnih republikah, ki so bile večkrat predvsem prestižnega pomena. Prav gotovo nista bila navdušena, ko so leta 1979 po četrt stoletja dela in ogromnih vlaganj odprli nekoristno progo Beograd-Bar. »Verjetno bo potrebno še četrt stoletja, da bodo amortizirali stroške,« je zapisal neki ameriški novinar in s tem potrdil mnenje mnogih v Sloveniji in na Hrvaškem.[23]

Gospodarsko propadanje je postajalo vse bolj očitno leta 1979, ko je pričel usihati dotok tujega kapitala in je slaba letina prisilila oblasti k velikemu uvozu hrane. Ogromna razlika med uvozom in izvozom v trgovini s konvertibilnimi trgi (49 odstotkov) je z enim zamahom razblinila namišljene gospodarske uspehe »dogovorne ekonomije«. Za razliko od drugih, ki so si skušali zatiskati oči pred stvarnostjo, je Tito v zadnjih mesecih življenja dojel resnost položaja. O tem priča Vukmanović-Tempo v opisu pogovora, ki ga je imel z njim na Brionih leta 1978. »Kaj je napak z Jugoslavijo?« ga je vprašal. »Jugoslavije ni!« je odgovoril Tito. »Kaj je napak s partijo?« je vztrajal Tempo. »Nobene partije ni več!«[24]

---

[1] *F. Šetinc, Zbogom, Jugoslavija, n. d., str. 25.*
[2] *NIN, 28. VI. 1991.*
[3] *Archiv der Gegenwart, XLIII, Bonn, Dunaj, Zürich, 1973, str. 17836, Delo, 24. IV. 1973.*
[4] *D. Marković, n. d., knj. II, str. 365.*
[5] *D. Marković, n. d., knj. I, str. 430.*
[6] *F. Šetinc, Vzpon in sestop n. d., str. 126, 127.*
[7] *Intervju z Radom Petrovićem.*
[8] *Delo, 21. VI. 1978.*
[9] *F. Šetinc, Vzpon in sestop n. d., str. 144.*
[10] *H. Lydall, Yugoslav socialism. Theory and Practice, Clarendon Press, Oxford, 1984, str. 120.*
[11] *D. Marković, n. d., knj. II, str. 357.*
[12] *Archiv der Gegenwart, XLVIII Jg. 1978, n. d., knj. II, str. 22255, Delo, 23. XII. 1978.*
[13] *D. Marković, n. d., str. 368, 369.*
[14] *K. Popović, Zapisi, Vreme, 27. I. 1992, str. 40.*
[15] *S. Kavčič, n. d., str. 251, 252.*
[16] *Delo, 26. VI. 1978.*
[17] *Svetozar Stojanović, Der jugoslawische Sozialismus am Schiedeweg, WDS, XXI, 7/8, 1972, str. 115.*
[18] *Die jugoslawische Literatur Heute. Gesellschaftliche Verantwortung als Richtschnur, WDS, XXV, 1/2, 1976, str. 4.*
[19] *M. Tripalo, n. d., str. 277.*
[20] *The Economist, 11. III. 1978, str. 52.*
[21] *D. Kiefer, Belgrad und die Menschenrechte, WDS, XXVI, 5/6, 1977, str. 131.*
[22] *S. Kavčič, n. d., str. 181.*
[23] *D. Doder, n. d., str. 229.*
[24] *J. Ridley, n. d., str. 409.*

21. poglavje

LETA SUHIH KRAV

Ko je Tito v začetku leta 1980 hudo zbolel, je bil mednarodni trenutek nadvse kritičen zaradi nedavnega sovjetskega posega v Afganistanu. Ta manifestacija »hegemonizma« do neuvrščene države je zaradi svoje novosti povzročila v Beogradu tesnobne dvome: ali ne bo Brežnjev izkoristil šibkosti Jugoslavije na predvečer dneva X in tudi v njej udejanjil politiko »omejene suverenosti«? Oblasti so zato na hitro sprejele vse potrebne ukrepe, da bi preprečile takšno nevarnost (kakor tudi možne teroristične napade sovražne emigracije in notranje nemire), pri čemer so o nekaterih obvestile ves svet, druge pa ohranile v strogi tajnosti. Niso skrivale dejstva, da so ukazale delno mobilizacijo vojske, poostrile varnostne ukrepe in ustanovile Odbor za obrambo ustavne ureditve pod vodstvom Vladimirja Bakarića. Molčale pa so o odločitvi iz februarja 1980, da bodo izdajale tajni *Uradni list,* ki naj bi obveščal vrhove administracije o odlokih zaupne narave. Seveda niso nič rekle tudi o političnih umorih (vsaj dveh), ki jih je organizirala varnostna služba v tujini med februarjem in aprilom 1980.

Predsednik Tito je umrl v ljubljanskem Kliničnem centru 4. maja 1980, 21 dni pred svojim 88. rojstnim dnevom, po dolgem boju s smrtjo, med katerim so mu celo amputirali nogo. V času njegovega mučnega odhajanja je v zahodnem tisku prišlo do številnih ugibanj glede prihodnosti Jugoslavije, o njenih možnostih, da si ohrani neodvisnost, in celo o tem, ali bo sploh preživela. Očitno je bilo namreč, da gre s Titom v grob tudi legitimnost režima, ki ga je pooseblјal, in da med njegovimi nasledniki ne more nihče računati na to zapuščino. Ta zavest je še potrdila splošni občutek, da se s Titom, zadnjim protagonistom druge svetovne vojne, končuje zgodovinsko obdobje, ki ga je zaznamoval najprej boj proti Hitlerju, nato pa še proti Stalinu. Tako v prvem kot v drugem primeru je Tito stal sredi najhujšega meteža: uprl se je tiraniji nacifašizma, nato pa še stalinizma, poleg tega pa tudi znal vsemu svetu pojasnjevati vrednote svojega osvobodilnega boja. Kako je svet cenil ta napor, je postalo očitno na njegovem pogrebu 8. maja: v Beograd je prispelo kar 209 delegacij iz 127 držav, v katerih so bili državni poglavarji, predsedniki vlad, osebnosti iz političnega in javnega življenja s štirih kontinentov. Fantiča iz Kumrovca, ki je prosil mater za kruh, ko je

bila na obisku soseda, ker je vedel, da ga bo takrat dobil, čeprav bo potem tepen, so na zadnji poti spremljali tako številni mogočneži iz vsega sveta in s tako plebiscitarnimi izjavami spoštovanja in žalovanja kakor malokoga v zgodovini človeštva.

V dolgih desetletjih njegovega javnega življenja so zgodovinarji in opazovalci jugoslovanskih razmer oblikovali o Titu nešteto sodb in oznak. Zaradi njegovega razkola s Stalinom so ga primerjali z Luthrom, Henrikom VIII. in celo z biblijskim Davidom; zaradi spretnosti, s katero je vladal nad tako pisano nacionalno skupnostjo, kot je bila jugoslovanska, so ga imeli za zadnjega Habsburžana; zaradi totalitarizma njegovega režima pa so ga označevali z vzdevki kot »balkanski Cezar« ali »boter« v mafijskem pomenu te besede. Krleža je izjavil, da se v Titu pooseblja vsa zgodovina jugoslovanskih narodov, medtem ko ga je Dobrica Ćosić označil za človeka nedvomnih političnih kvalitet in velikih ambicij, za genialnega demagoga, hlepečega po oblasti in pripravljenega, da za dosego svojih ciljev uporabi katerokoli sredstvo. In mogoče nam prav ta Ćosićev stavek makiavelističnega kova ponuja ključ, da najbolj ustrezno opišemo njegovo osebnost: s svojim smislom za življenje širokih razsežnosti, s svojo politično pretkanostjo, ki ni toliko temeljila na načelih kot na iskanju lastne in državne koristi, je Tito razkrival železno osebnost renesančnega kondotiera, kakor jo opisuje avtor *Vladarja*; bil je politični genij, krotilec ljudi in živali, vodja, sposoben obvladati sebe in druge, človek, kot pravi Henry Kissinger, »čigar oči se niso vedno smehljale skupaj z njegovim obrazom«.[1]

Še pred njegovo smrtjo je prišlo na jugoslovanskem političnem vrhu do pomembnih premikov. *Uradni list* je brez komentarja objavil sporočilo, da je devetčlansko predsedstvo federacije sklenilo v primeru »izrednih razmer« povabiti na svoje seje tudi predsednika skupščine, zveznega premiera, obrambnega, notranjega in zunanjega ministra, pa še predsednika ZKJ in njenega izvršnega sekretarja. Izoblikoval se je nekakšen direktorij, zadolžen za vodenje države v težkih časih, ki so se napovedovali. Še istega dne, ko je bila »tekma odpovedana« (s tem geslom so bili najvišji voditelji obveščeni o Titovi smrti), je ta gremij po *Tanjugu* objavil opozorilo vsem, ki »bi razmišljali o možnem Blitzkriegu proti Jugoslaviji«, naj se zavedajo, da jih bodo sprejeli z orožjem. Skrbi pa niso vzbujali le zunanji sovražniki, temveč tudi morebitni notranji zapleti: že 16. maja je bil na vojnem ministrstvu ustanovljen svet za Teritorialno obrambo z očitnim namenom, da JLA okrepi nadzor nad »oboroženimi silami« republik in pokrajin in s tem poudari, kdo je porok za obstoj režima.

»Po Titu Tito« – to geslo se je kmalu pojavilo na stenah vojašnic kot zgovorna obljuba, da je kljub maršalovemu odhodu še prisoten vrhovni razsodnik v konfliktih med različnimi narodi in različnimi političnimi usmeritvami. Te so si bile že dolgo v navzkrižju glede ohranitve statusa quo, čeprav njihovi predstavniki svojih neskladij niso obešali na veliki zvon, da ne bi motili občutljivega prehodnega obdobja. Po Titovi smrti pa ni bilo treba dolgo čakati, da so prikrite napetosti izbruhnile na površje: prvi, ki so dvignili glas in se prebudili iz letargije, v katero so tonili v zadnjih letih, so bili Slovenci. Nekaj dni po maršalovem pogrebu je Jože Vilfan ponovno

JOŽA VILFAN,
slovenski diplomat

zastavil problem, ki je od nekdaj vznemirjal slovenske komuniste in mu je evrokomunizem dal nov zagon: kako združiti svobodo in socializem. V intervjuju za *Teleks* se ni samo zavzel za večjo tolerantnost do tistih, »ki so drugačnih mnenj, različnih pogledov«, temveč je, izhajajoč iz Kardeljevega koncepta o pluralizmu interesov, tudi zatrdil: »Če dopustimo pluralizem interesov, moramo priznati tudi pravico, da človek ta svoj interes totalno doživlja, v svojem spoznavanju in svojih formulacijah.«[2] Podobno so v naslednjih mesecih razmišljali tudi drugi predstavniki ZK v Sloveniji: decembra 1980 je predsednik SZDL Mitja Ribičič potrdil misel o ideološki svobodi in povabil partijo, naj dovoli kroženje režimu sovražnih publikacij, tudi tistih iz emigracije, češ ljudje naj presojajo sami. Naslednje leto je celo Stane Dolanc predlagal odkrito razpravo o demokratičnem centralizmu in s tem sprožil diskusijo o reformi sistema, kakršne ni bilo slišati od konca šestdesetih let.

Prenovo je zahtevala tudi gospodarska kriza, ki jo je bilo mogoče zaznati že poleti 1980. Jugoslovansko gospodarstvo – tako je zapisano v poročilu OECD – je stopilo v novo desetletje z rastočim deficitom v plačilni bilanci, kar pa je samo delno posledica zunanjih dejavnikov (podražitev nafte v letih 1973, 1974 in 1979) in s tem povezane stagnacije izvoza. V veliko večji meri sta k temu prispevali pretirano ambiciozna strategija gospodarskega razvoja in neustrezna razporeditev notranjih sredstev, ki sta pospešili uvoz in zadolževanje v tujini. Leta 1980 je dolg v konvertibilni valuti znašal četrtino družbenega bruto produkta, na to pa togo gospodarstvo ni znalo odgovoriti s potrebnim povečanjem proizvodnje.

Mednarodni denarni sklad je prisilil vlado k ustreznim ukrepom, če je hotela dobiti kredite, ki jih je nujno potrebovala. Zato se je že junija 1980

odločila devalvirati dinar v odnosu do dolarja za 30 odstotkov, da bi tako spodbudila izvoz in zmanjšala uvoz, ki ga je do tedaj pospeševala investicijska politika. Toda to zdravilo je imelo komaj kaj učinka, saj ni moglo preprečiti katastrofe: ko se je izkazalo, da Zagrebška banka ni zmožna plačati petsto milijonov dolarjev za nakup velikih količin nafte, režim ni znal ukrepati dovolj hitro, to pa je na mednarodni ravni vzdignilo val nezaupanja v jugoslovansko gospodarstvo. Beograjske oblasti, ki so dolgo zatiskale oči pred grozečo krizo, čeprav je država morala že takrat plačevati milijardo dolarjev samo za obresti, niso znale pravilno oceniti vznemirjenja, ki se je razširilo med tujimi bankami, prav tako kot niso znale v prejšnjih mesecih prisluhniti svarilom domačih izvedencev. Sociologe, politologe, gospodarstvenike, juriste in filozofe, ki so že dolgo bíli plat zvona, so ironično poimenovale »krizologe« in jih ožigosale kot znanilce pretiranega pesimizma. Toda že na jesen 1980 je v južnih predelih države začelo primanjkovati najnujnejših reprodukcijskih materialov, ki jih ni bilo mogoče uvoziti zaradi pomanjkanja deviz. To je prisililo oblasti, da so se zatekle k varčevalnim ukrepom, kar je ponekod povzročilo nemire. Inflacija je dosegla 30 odstotkov – največ v povojnem času – medtem ko se je gospodarska razdrobljenost še povečala, ker je skušala vsaka republika in pokrajina obvarovati predvsem svoje interese. Življenjski standard se je znižal na raven izpred petnajstih let, povsod razen v Sloveniji se je povečala brezposelnost in Jugoslavija se je spet znašla na samem repu Evrope. To bridko spoznanje je v javnem mnenju povzročilo občutek razočaranja, ki ga politiki niso mogli spregledati: kljub vsej omahljivosti so sklenili, da bodo priznali resnost gospodarskega položaja, pri tem pa skušali zvrniti odgovornost partije na podjetja in delovne kolektive, češ da niso znali pravilno upravljati. V vodilnih krogih so se očitno bali, da bo prišlo do incidentov, kakršni so tisto poletje pretresali Poljsko, kjer se je z nezadržno silo uveljavil oporečniški delavski sindikat »Solidarnost«. Če v Jugoslaviji ni bilo podobnega razvoja, je treba to pripisati le dejstvu, da položaj v državi zaradi dolgih let debelih krav še ni bil videti docela zavožen. Toda na III. kongresu samoupravljalcev junija 1981 v Beogradu je bilo že zaznati nekaj resnih opozorilnih znakov: v sklepnem sporočilu je tako najti tudi zahtevo, naj se predstavniki družbeno-političnih organizacij nehajo vmešavati v upravljanje bank in podjetij in s tem presegati svoje pristojnosti.

Nemir med vodilnimi v ZK je še povečalo vrenje med intelektualci, ki so začeli osvetljevati takšne še dovčerajšnje tabuje, kot je bil na primer Goli otok. Toda jugoslovanska inteligenca ni samo odkrivala partijske preteklosti, temveč je vedno pogosteje zahtevala tudi svobodo govora in politično amnestijo ter se pri tem povsem v skladu z ustavo zatekala k peticijam, naslovljenim na oblasti. V Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji se jih je že jeseni 1980 sprožilo za pravi plaz, a jih politični vrh ni sprejel kot pobudo k dialogu, temveč kot grožnjo. Stane Dolanc, član predsedstva CK ZKJ, je podpisnike teh zahtev (med katerimi je bila tudi zahteva o ukinitvi 133. člena kazenskega zakonika, ki se je nanašal na »sovražno propagando«) razglasil za konservativce in prijatelje Zahoda, ki hočejo spremeniti jugoslovanski družbeni red. Sekretar predsedstva Dušan Dragosavac pa je že

julija 1980 opozoril: »V Jugoslaviji je svoboda za delovno ljudstvo, ne pa za izdajalce in teroriste ali za šoviniste.«[3] Skladno s tem ni manjkalo drastičnih ukrepov: po poročilih Amnesty International je bilo v letu 1980 skoraj 600 oseb pod policijskim udarom zaradi kritičnega odnosa do vlade, kar je bilo 83 odstotkov več kot leto prej.

V svojem represivnem odnosu do inteligence pa so se oblasti lahko tolažile z mislijo, da razumniki skoraj nimajo podpore Zahoda, za katerega je bila v prvi vrsti pomembna neodvisna in stabilna Jugoslavija. Značilno je na primer, da je novembra 1980 na madridski konferenci o varnosti in sodelovanju v Evropi Zahod ostro napadel Češkoslovaško, Sovjetsko zvezo in Poljsko zaradi kršitve človekovih pravic, o Jugoslaviji pa ni izrekel niti besede. Predstavnik Washingtona jo je celo javno pohvalil zaradi »pozitivnega pristopa k temu vprašanju« in poudaril »posebno spoštovanje«, ki ga uživa v ZDA.[4] Zato so jugoslovanski voditelji po pravici lahko računali, da bo Zahod zatisnil oči pred njihovim notranjim režimom, če jim bo le uspelo ohraniti svoj neodvisni mednarodni položaj. To domnevo so potrdili tudi visoki krediti, ki so jih odobrili Jugoslaviji leta 1980 Avstrija, Kuvait, Francija in Zahodna Nemčija, na začetku februarja 1981 pa tudi Mednarodni denarni sklad s triletnim posojilom v višini 2 milijardi 200 milijonov dolarjev – največ, kar je ta ustanova kdajkoli dala eni sami državi. Pri tem so njeni funkcionarji uradno izjavili, da ima petletni stabilizacijski program, ki ga je beograjska vlada pravkar izdelala, dobre osnove za uspeh.

V ta optimistična predvidevanja je 11. marca 1981 kot strela z jasnega udaril izbruh nemirov na Kosovu. Ta pokrajina ni bila povsem mirna že v prejšnjem desetletju: na koncu leta 1974 je prišlo do etničnih incidentov, februarja 1976 so oblasti pod obtožbo, da so organizirali »Nacionalno gibanje za osvoboditev Kosova«, aretirale 19 Albancev (med njimi tudi pisatelja Adema Demaçija) in jih obsodile na 15 let prisilnega dela. Spomladi 1980 je prišla pod udar še ena skupina Albancev, ki se je morala zagovarjati pred sodniki zaradi »sovražnega delovanja proti ljudstvu in državi«. Kljub vsemu pa je šlo le za posamezne dogodke, zaradi katerih ni bilo pričakovati silovitega viharja, ki se je razbesnel v Prištini in drugih kosovskih središčih samo leto dni po Titovi smrti. Ni namreč mogoče zanikati dejstva, da se je v sedemdesetih letih položaj Albancev bistveno izboljšal, saj so se znebili nadoblasti srbske manjšine na Kosovu in zasedli pomembne položaje ne samo v pokrajinski upravi, temveč tudi v tajni policiji in partiji. Srbohrvaščina ni imela več statusa edinega uradnega jezika, obenem pa so Srbi in Črnogorci zaradi nepoznavanja albanščine začeli izgubljati na delovnih mestih svoje tradicionalne privilegije. Seveda je bil ta pojav kljub vsemu omejen, saj je bilo na tisoč prebivalcev v javnem sektorju še vedno zaposlenih 228 Srbov in Črnogorcev in samo 109 Albancev. Na drugi strani pa je treba vendar poudariti, da se je delež slovanskega prebivalstva v pokrajini z 21 odstotkov leta 1971 deset let kasneje zmanjšal na 14,9 odstotkov: od 1.580.000 ljudi, kolikor jih je zajel popis prebivalstva leta 1981, se jih je kar 1.230.000 izreklo za albansko pripadnost. Ta občutni premik je bil posledica demografske eksplozije Albancev, ki so imeli s 25 odstotki prirastka na tisoč prebivalcev največjo stopnjo rasti v Evropi. V praksi je to pomenilo, da so se

v času ene same generacije številčno podvojili. Ti podatki so zaskrbeli Srbe, prisiljene, da se soočajo z neprijetno stvarnostjo: na ozemlju, ki so ga imeli za zibelko svojega naroda, kjer so bili najbolj znameniti spomeniki njihove srednjeveške slave, je živela skoraj polovica vseh Albancev – potencialno ena najbolj iredentističnih etničnih skupnosti na svetu.

V 70. letih so se odnosi med Jugoslavijo in Albanijo bistveno izboljšali, tako da je Beograd določil Kosovo za most s sosednjo državo, s katero je razvil razvejeno kulturno in gospodarsko sodelovanje. Po prelomu Tirane s Pekingom leta 1978 je postala Jugoslavija prvi trgovinski partner Albanije, kar je imelo pozitivne posledice tudi na političnem področju. Spomladi 1980 je albanski partijski časopis *Zeri i Populit* z jasnim namigom na sovjetsko nevarnost zapisal, da bi se albanski narod boril z jugoslovanskimi ramo ob rami, če bi kdo ogrožal njihovo svobodo.

Beograjska vlada se je zavedala protisrbskih in protijugoslovanskih čustev albanskega prebivalstva na Kosovu, skušala pa jih je ublažiti tako, da je v pokrajini izboljševala življenjski standard. Odobrila ji je pomembne investicije, ki pa so bile namenjene v prvi vrsti velikim industrijskim in rudarskim obratom ter niso odločilno vplivale na odpiranje novih delovnih mest. Brezposelnost je bila tako še naprej zelo visoka, pokrajina pa je, tudi zaradi skromne produktivnosti svoje delovne sile, ostajala kronično nerazvita. Razlika med njo in nakaterimi drugimi deli države se je celo večala, namesto da bi se zmanjševala: če je bila leta 1955 v družbenem bruto produktu med Slovenijo in Kosovom 5 proti 1, je na začetku osemdesetih let zrastla na 7 proti 1.

Težave pri iskanju zaposlitve so spodbudile številne mlade, da so se vpisali na prištinsko univerzo, ki je z 61.000 študenti kmalu postala med jugoslovanskimi tretja po številu slušateljev. Jasno je bilo, da gre le za začasno rešitev, ki mladim ne odpira poklicnih perspektiv ne doma ne drugje v Jugoslaviji, kjer prištinske diplome niso uživale velikega ugleda. Tako je nastala množica nezaposlenih polintelektualcev, polnih frustracij, med katerimi so se zlahka razbohotile nacionalistične strasti, tradicionalno močne tako med Albanci kot med Srbi. Med obema etničnima skupnostma, ki ju ni razdvajala samo zgodovina, pač pa tudi religija in različne civilizacijske ravni (Albanci so še vedno poznali krvno maščevanje), so se možnosti za dialog z leti manjšale, namesto da bi se večale.

Nemiri, ki so trajali od 11. marca 1981 do prvih dni aprila in so zajeli od 10 do 20 tisoč pretežno mladih ljudi, so se razrastli v pravi ljudski upor. Iz Prištine so se razširili tudi v druga središča ter oplazili celo z Albanci naseljene kraje v Makedoniji in Črni gori. »Kosovo – republika«, to geslo je množica skandirala in ga pisala na zastave v prepričanju, da se mora pokrajina rešiti iz dušečega srbskega primeža. Zahteva tudi ni bila brez podlage, kajti Albanci so postali za Srbi, Hrvati in Muslimani – vzporedno s Slovenci – četrta etnična skupnost v federaciji; imela pa je močan rušilni naboj, saj je implicitno zanikala Kardeljevo teorijo o narodih in narodnostih (po kateri so bile upravičene do republike samo etnične skupine, ki niso imele »matic« zunaj jugoslovanskih meja), istočasno pa je ciljala v samo srce srbske nacionalne zavesti.

V pokrajini je bilo razglašeno izredno stanje in proti upornikom so uporabili zvezno policijo, ki se ji je pridružila še pribižno četrtina vseh oboroženih sil. V spopadih je bilo po uradnih podatkih ubitih 11 oseb, medtem ko jih je bilo 257 hudo ranjenih. (Toda Albanci so govorili o 1.600 mrtvih in skoraj toliko ranjenih.) Zvezna vlada, ki so jo dogodki presenetili, je domači in mednarodni javnosti skušala najprej prikriti dramatičnost položaja, ko pa to ni bilo več mogoče, ga je hotela vsaj omiliti. Stane Dolanc, tedaj član predsedstva ZKJ, je po zatrtju nemirov zagotovil tujim novinarjem, da vprašanje Albancev na Kosovu ne obstaja, ker je bilo rešeno že v medvojnem času. Ko pa je prišlo na dan, kako resni so bili nemiri, so oblasti spremenile svojo taktiko in začele razglašati, da gre za »kontrarevolucijo«, ki so jo pripisale »notranjim in zunanjim sovražnikom Jugoslavije«. Med prve je bila vključena prištinska tajna policija, ker ni pravočasno obvestila Beograda, kaj se pripravlja, z njo pa je obsodba doletela še politični vrh na Kosovu z njegovim liderjem Mahmutom Bakallijem. Med »zunanjimi sovražniki« pa so omenjali vlado v Tirani, s katero so takoj prekinili vse kulturne stike (ne pa gospodarskih), in čeprav prikrito, tudi Sovjete. Bitka proti »separatistom in šovinistom«, ki je sledila, je sprožila korenite čistke v ZK Kosova z 2.000 pripori in seveda burne polemike z vlado Enverja Hoxhe.

Brezobzirna represija, ki so jo uvedli v pokrajini, je bila mišljena tudi kot opomin Slovencem in Hrvatom, katerih protisrbske in s tem tudi protijugoslovanske »nacionalistične težnje« so že dalj časa povzročale resne skrbi v Beogradu. Ribičičevo javno vprašanje, ali ne bi bilo primerneje »prevzgojiti« osemnajstletnike, namesto da jih obsojajo na dvanajst let zapora, je še dodatno okrepilo te sume kakor tudi tipično značilnost srbskega nacionalizma, to je psihozo, da je srbski narod žrtev splošne zarote. Da ne bi v tako zapletenih razmerah dajali povoda za nekoristne polemike, so Slovenci, ki so se zavedali, da morajo biti previdni, disciplinirano sprejeli absurdno tezo o »kontrarevoluciji«. Sredi novembra 1981 je ZKJ tudi z njihovim pristankom izdelala politično platformo o problemu Kosova, ki ni predvidevala samo brezpogojne bitke proti »kontrarevolucionarnim skupinam«, pač pa tudi ukrepe za preprečevanje izseljevanja Srbov in Črnogorcev iz pokrajine in stabilizacijo gospodarstva. V skladu z marksistično doktrino je bil pri tem izbruh albanskega nacionalizma na hitro odpravljen kot posledica nerešenih socialnih in gospodarskih problemov.

CK ZKJ je tudi podprl zahtevo vodilnih srbskih komunistov, da se odpre kritična razprava o ustavni ureditvi, ki je Srbiji odrekla nadzor nad obema pokrajinama. Ta koncesija je bila voda na mlin tistih nacionalističnih in centralističnih sil – z Dražo Markovićem na čelu – ki so leta 1977 oblikovale »modro knjigo«, pa so bile, tudi po Titovi volji, prisiljene v molk. Decembra 1981 so slavile svojo zmago: na XVIII. seji srbskega CK, ki je trajala kar tri dni, so imele priložnost obsoditi vse tiste, ki so pred štirimi leti njihovo analizo označili kot »grozovito, centralistično, unitaristično in protisocialistično«. Zdaj je srbsko vodstvo čvrsto strnilo vrste za njimi; le predstavniki Vojvodine so se jim upali postaviti po robu, medtem ko so bili Albanci s Kosova, ki so pravkar doživeli čistko, preveč preplašeni, da bi lahko branili

svoja stališča. Seja se je zaključila s kompromisom: člani CK Srbije so namreč sklenili, da ne bodo takoj zahtevali spremembe ustave, temveč da bodo le tolmačili njena načela in norme v smislu večje povezave med Beogradom, Novim Sadom in Prištino. Ameriški zgodovinar Ross Johnson, ki se je v tem času mudil v Jugoslaviji, je pravilno razumel težo tega sklepa, saj je zapisal v svojem poročilu: »Jugoslovanska politična retorika poudarja, da so vsi 'nacionalizmi enako nevarni'. V resnici pa je srbski zdaleč najbolj nevaren. Kot edino politično sredstvo centralizma je edini nacionalizem, ki lahko sproži dezintegracijske reakcije povsod drugod v državi.«[5] Decembra 1981 pa je Bakarić v svojem zadnjem intervjuju pred smrtjo izjavil, da se je z zasedanjem srbskega CK začela »ofenziva proti republikam« in da je potrebno preiti k obrambi federativnega načela.

Odgovor Beograda na kosovske dogodke je omogočil tudi pravoslavni cerkvi, da je iz svoje odrevenelosti nastopila v zaščito »srbskega naroda in njegovih svetišč«, češ »Kosovo je naš spomin, naše srce, središče naše biti«[6], hkrati pa je odprl razpravo o federativni ureditvi, ki se je vključila in vpletala v razpravo o politični prenovi. Da bi okrepili svoje pozicije na Kosovu, so se Srbi začeli vedno glasneje zavzemati za utrjevanje državne in partijske oblasti in obnovo »jugoslovanskih« vrednot. Na področju, kjer so bili naseljeni, se je število »Jugoslovanov« pri popisu leta 1981 vrtoglavo povečalo in glede na prejšnje desetletje naraslo za 184,4 odstotka. Dejstvo, da se je za to opredelitev odločilo kar 1.209.045 državljanov, so v Beogradu pozdravili kot znamenje porajanja nove nacionalne zavesti. Predstavniki drugih republik pa so bili nasprotnega mnenja in so si pojav razlagali kot slab obet, v prepričanju, da centralizem ne more biti čudežno zdravilo za vse probleme. Neki slovenski funkcionar je izjavil: »Ne potrebujemo močnejše, temveč uspešnejšo federalno oblast.«[7] V katero smer so šle misli Slovencev, je oktobra 1982 razvidno povedal Franc Šetinc, ko je poudaril, da mora SZDL postati obramba pred političnim monopolom ZK in uresničiti nekaj takega, kot je strankarski pluralizem v zahodni Evropi.

Medtem ko je tekla ta razprava, je jugoslovansko gospodarstvo doživljalo pravo katastrofo: leta 1981 je inflacija napredovala v galopu, saj sporazuma med federacijo in republikami o skupni politiki cen, sprejetega na začetku marca, ni nihče spoštoval. 12. junija se je predsedstvo SFRJ odločilo za odmeven korak in se z odprtim pismom obrnilo na zvezno skupščino z zahtevo, naj takoj odpre razpravo o gospodarskih problemih in sprejme primerne ukrepe. Toda ko je minister za finance za zaprtimi vrati obvestil zvezne delegate, da Jugoslaviji grozi bankrot, je bil sprejet z odkrito sovražnostjo tudi zaradi tega, ker so predlagani ukrepi preveč ogrožali že ustaljene interese. Na jesen 1981 je bila ustanovljena komisija 300 politikov in gospodarstvenikov pod vodstvom Sergeja Kraigherja z nalogo, da izdela program celotne sanacije. Svoje delo je začela z velikim elanom in mesece presedela v vročih razpravah, ki so se zaključile šele dve leti kasneje z obsežnim gradivom in analizami v kar štirih obsežnih knjigah.

Državna in partijska mašinerija, sicer tako previdna pri krotenju inflacije, pa ni izgubljala časa, ko je bilo treba zadušiti nesoglasje intelektualcev – očiten znak, kako malo zaupanja so imeli ljudje na oblasti v svojo lastno

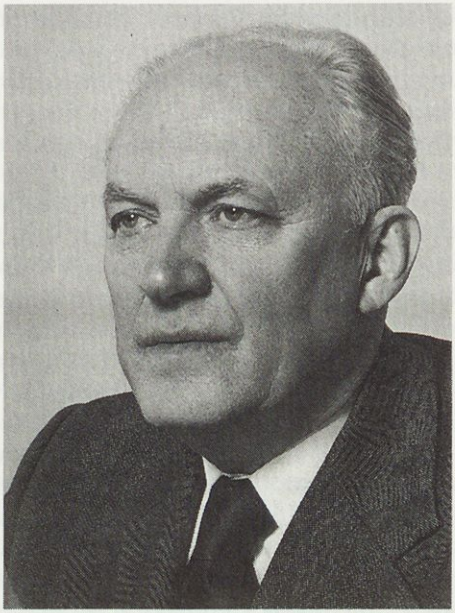

SERGEJ KRAIGHER,
politični delavec in gospodarstvenik, leta 1981-82 predsednik predsedstva SFRJ

avtoriteto. Med prvimi obsojenimi zaradi »sovražne propagande« sta bila hrvaški pesnik Vlado Gotovac in zgodovinar Franjo Tudjman, ki je bil zaprt že v začetku sedemdesetih let. Septembra 1981 je bil poslan za rešetke še en bivši politični jetnik, Marko Veselica, in to za celih 11 let, ker je v nekem intervjuju izjavil, da je v okviru jugoslovanske federacije Hrvaška politično in gospodarsko izkoriščana. Maja se je znašel v ječi tudi Dobroslav Paraga, ker je zbiral podpise za peticijo o amnestiji političnih zapornikov. Represija pa ni bila omejena samo na Zagreb, pač pa so jo izvajali tudi v Beogradu. Tam je julija 1981 postal njena žrtev Gojko Djogo, ker je izdal pesniško zbirko *Volneni časi*, v kateri je javni tožilec zaznal verze, ki so zveneli kot žalitev Titovega spomina. Toda kljub tem jasnim opozorilom, da režim ne bo dopuščal nikakršnega oporečništva, intelektualci niso imeli več namena molčati. V tem smislu je imela osvobajajoče posledice odločitev tiska aprila 1981, da pretrga molk o dogodkih na Kosovu. Ko je bila načeta ta prepovedana tema, so prišli na vrsto tudi drugi žgoči problemi, predvsem tisti o gospodarski krizi, ki jih niso več označevali z evfemistično besedo »težave«. Oblasti so v odgovor obtožile novinarje, češ da so med njimi prevladale malomeščanske, liberalistične težnje, sovražne režimu, ter včasih proti najbolj zgovornim tudi ukrepale. Toda ves njihov pritisk je bil zaman: v Jugoslaviji se je po desetletju molka začenjala vse bolj oglašati bojevita opozicija, ki se je odločila, da opozori na stalinistično jedro režima in postavi pod vprašaj celo njegovo legitimnost. V intelektualskih krogih je naglo spremembo ozračja napovedovala objava vrste romanov v Ljubljani in Beogradu o Golem otoku in o narodnoosvobodilnem boju, ki je bil prikazan kot strašna bratomorna vojna. Oporečniki pa se tudi niso dolgo skrivali za tančico literarne fikcije. Proti koncu leta 1981 je Vladimir Dedijer objavil

svoj drugi del *Prispevkov za življenjepis Josipa Broza*. Zgodovinar je v njem zbral množico pričevanj o pokojnem predsedniku, ki je bil prvič prikazan brez običajne avreole. Sledila je živahna razprava, ki je pomenila začetek konca Titovega kulta. Naslednje leto sta dva beograjska avtorja, Vojislav Koštunica in Kosta Čavoški, izdala razpravo *Partijski pluralizem ali monizem*, v kateri sta opisala, kako brezobzirno se je KPJ takoj po vojni znebila »buržoaznih« strank. Knjiga je imela velik odmev in je sprožila plaz naraščajočih kritik na račun režima. S tem da je zanikal politično demokracijo, svobodo izražanja, združevanja in tiska – je zapisal beograjski filozof Ljubomir Tadić – se jugoslovanski socializem ni nikoli odtrgal od stalinizma, ampak se je čvrsto oprl na »okamenelo boljševiško tradicijo«.[8]

Na te neusmiljene obtožbe oblastniki niso znali odgovoriti drugače kot s ponavljanjem že obrabljenih formul. Med 26. in 29. junijem 1982 so organizirali v Beogradu XII. kongres ZKJ, imenovan »kongres kontinuitete«, da bi podčrtali »dragoceno Titovo revolucionarno zapuščino«, ki naj bi ostala temelj prihodnjega razvoja Jugoslavije. Maršalu in Kardelju so izrekli visoko hvalo za trud, s katerim sta popeljala jugoslovanske narode »na pot, ki vodi na tisto srečno obalo, kjer se začenja Marxovo cesarstvo svobode«.[9] Ta retorični in konvencionalni slavospev pokojnima revolucionarjema jasno kaže, v kakšno slepo ulico je zašla partija. Na kongresu je sicer prišlo do ostrega soočanja stališč, ki pa ni pripeljalo do preverjanja politične linije in jasne analize aktualnega trenutka, pač pa le razkrilo, kakšen klobčič praktično neuskladljivih interesov in mnenj se je zavozlal znotraj partije. Tradicionalnima strujama, centralistični, ki so jo zagovarjali predvsem Srbi in Črnogorci, in avtonomistični, okoli katere so se zbirali zagovorniki ustave, sta se pridružili še dve: konservativna in liberalna. Njuni predstavniki so bili tako v centralističnem kot v avtonomističnem taboru, s tem da so se prvi opirali na zagrebške in sarajevske kroge, drugi pa na beograjske in ljubljanske. Ker so bili odnosi med temi silnicami še uravnoteženi, je prišlo do kompromisa, ki je izzvenel kot potrditev demokratičnega centralizma, a brez navodil, kako zaustaviti sredobežne težnje. Resnost razhajanj na samem vrhu partije pa se je pokazala, ko je kongres zaprl vrata. Na uvodni seji novega CK bi moral biti izvoljen v predsedstvo ZKJ Draža Marković, a pri prvem glasovanju ni dobil predpisanih dveh tretjin glasov. Šlo je za klofuto brez precedensa, ki je povzročila izredno ostro reakcijo na srbski strani in je že sama po sebi napovedovala dokončen zaton Titove ere.

Kljub nedoločenosti kongresnih razprav je mogoče v gori papirja, ki je ostala za njimi, le najti kakšno koristno informacijo. Zgovorne so na primer številke o strukturi in številu partijskega članstva, ki je zaradi emotivnega učinka Titove smrti doseglo svoj zgodovinski maksimum: 2.111.731 vpisanih. Članov ZK je bilo torej 9 odstotkov vsega jugoslovanskega prebivalstva in 25 odstotkov tistih, ki so bili v delovnem razmerju. Toda zanimivo je, da so bili med njimi proletarci relativno v manjšini, kot tudi to – če primerjamo številke z etničnega gledišča – da je bilo Srbov in Črnogorcev sorazmerno veliko več kot Albancev, Hrvatov in Slovencev. V Sloveniji se je v naslednjem letu zgodilo celo nekaj povsem novega: število članov ZK je prenehalo naraščati.

Na XII. kongresu je znani srbski politolog Najdan Pašić predlagal, da bi vzporedno s Kraigherjevo komisijo ustanovili še komisijo za politično reformo. Ker na zasedanju samem za to ni našel posluha, se je k problemu povrnil na II. seji CK, katerega član je bil, in pozneje tudi predstavil obsežen dokument s kritično presojo tako »državnega policentrizma«, torej avtonomije republik in pokrajin, kot »dogovorne ekonomije«. Sistem, ki ga je zasnoval Kardelj, po njegovem ni omogočal razvoja družbenih odnosov, ker se je izgubil v »džungli« norm in predpisov. To je bil povod za razpravo o družbeni ureditvi, ki se je neizbežno sprevrgla v spopad med zagovorniki in nasprotniki federalizma. Tisti, ki so grajali ustavo, so ji očitali, da je spremenila Jugoslavijo v krhko konfederacijo in omogočila nastanek republiških oligarhij, ki izkoriščajo nacionalna čustva prebivalstva in mu jemljejo samoupravne pravice. Tako nastajajo avtarkična gospodarska območja, kulturna, vzgojno-izobraževalna in industrijska dezintegracija, skratka splošen propad. Za ozdravitev države je treba okrepiti oblast delavskega razreda na temeljih internacionalizma, omejiti avtonomijo republik in znova vzpostaviti skupni trg. Tem argumentom, iz katerih so vele stare komunistične dogme, so se pridružili še drugi, bolj aktualni: povratek k integraciji – tako so pravili – naj bi bil v prid gospodarskemu in tehnološkemu razvoju ter v sozvočju z združevalnimi težnjami sodobnega sveta. Absurdno je, da bi se Jugoslavija razdruževala prav v času, ko se zahodna Evropa povezuje. Tem tezam, ki jih je podpiral beograjski tisk, so se seveda upirali zagovorniki ustave. Poudarjali so zgodovinsko in civilizacijsko različnost jugoslovanskih narodov kakor tudi gospodarske razlike med njimi, ugotavljali, da bi bil skupni trg možen samo v nekonfliktnih razmerah, ter nasprotnikom očitali kontradikcijo v logiki: govoriti o liberalizaciji gospodarstva in istočasno vztrajati pri centralizaciji države je prav tako nesmiselno kot govoriti o avtoritarnem liberalizmu. Po njihovem mnenju bi bilo treba vzeti za vzor prav Evropsko gospodarsko skupnost in način, kako ji je uspelo uskladiti različnost in suverenost držav članic s skupnimi koristmi. Ti argumenti so bili sprejeti v Beogradu z negodovanjem, in ne samo pri partijskih ideologih, pač pa tudi pri tistih intelektualcih, ki so partiji očitali, da je okrnela v boljševizmu. Značilno je na primer, da je Tadić svoji kritiki jugoslovanskih komunistov dodal tudi to, da niso nikoli presegli sovraštva Kominterne do Jugoslavije, temveč da so z ustavo leta 1974 uresničili njene načrte o razkosanju države.

Medtem pa je bil gospodarski propad neustavljiv: na začetku sedemdesetih let je bil življenjski standard v Jugoslaviji enak italijanskemu iz leta 1955, na pragu osemdesetih let pa je bil primerljiv le še s portugalskim ob koncu Salazarjeve diktature. V tako katastrofalnih razmerah, za katere so bile značilne stagnacija, brezposelnost (leta 1982 s 14 odstotki najvišja v Evropi), inflacija in rastoče razlike med regijami, se je pomnožilo število stavk, z njimi pa »val antikomunizma«, kot je dejal neki politik. ZIS, ki ga je od 16. maja 1982 vodila »železna lady« Milka Planinc, je skušal propadanje zaustaviti s politiko zategovanja pasu, ki pa se je izkazala za nesmotrno in odvečno, takšno, da so se na severu spet pojavili strahovi o povratku k administrativnemu centralizmu. Zato so jo izvajali brez prepričanja in

MILKA PLANINC,
predsednica zveznega izvršnega sveta

tako ni mogla prinesti velikih uspehov. Med najbolj nepopularnimi ukrepi, ki jih je vpeljala vlada, so bili prepoved uvoza dragih zdravil, visoke carine za vrsto dobrin in taksa za prestop meje (da bi zajezili odtok tujih valut, ki so jih Jugoslovani v višini 2 milijard dolarjev letno trošili v tujini). Največ protestov pa je povzročila odločitev vlade o ponovni centralizaciji deviz. Odlok je obvezoval podjetja, ki so izvažala na zahodne trge, da so 76 odstotkov svojih deviz prenesla v Narodno banko, ki je z njimi gospodarila po svojih kriterijih. Slovenci in Hrvati so se v strahu pred beograjsko nezanesljivostjo skušali temu upreti in so protestirali proti egalitarističnemu radikalizmu in komunizmu v revščini, toda na koncu so kot vedno le popustili, kakor da bi se bali očitka, ki ga je bilo slišati vse glasneje: »Jugoslavijo sta uničila en Hrvat in en Slovenec: Tito in Kardelj.«

Poleti 1982 se je gospodarski položaj bližal popolnemu razsulu: dotok tujih kreditov se je naglo zmanjšal, medtem ko devizne rezerve niso dosegale niti dveh milijard dolarjev. Kar pet milijard dolarjev pa so znašale obresti, ki jih je morala država plačati za najete kredite. V tako brezupnem položaju je še enkrat priskočila na pomoč ameriška vlada, ki jo je alarmiral njen ambasador v Beogradu: skupaj z Mednarodnim denarnim skladom in petnajstimi zahodnimi državami je organizirala rešilni program, ki je vključeval kar 583 bank in je predvideval začasno redistribucijo dolgov ter dodelitev nadaljnjega kredita v višini 6,5 milijarde dolarjev za nakup surovin, brez katerih bi morali zapreti številna podjetja. ZIS je bil prisiljen sprejeti – a to je seveda javnosti prikril – strog program varčevanja: omejevanje potrošnje, realni tečaj dinarja, interne kredite brez olajšav in liberalizacijo cen. Na burni nočni seji med 2. in 3. julijem 1983 je Milka Planinc skupščini razkrila podatke o katastrofalnem stanju in z grožnjo, da bo sicer

odstopila, dosegla soglasje k načrtu Mednarodnega denarnega sklada. Med drugim je bilo tudi sklenjeno, da bo država prevzela jamstvo za vse obstoječe dolgove, ne glede na to, kdo jih je najel in kako uporabil. Po izračunih je tako na vsakega državljana prišlo 850 dolarjev dolga v tujini. Ti ukrepi so povzročili pri najbolj konservativnih politikih in borcih pravo travmo, saj so nanje gledali kot na diktat tujega kapitala in se spraševali, če ne razprodajajo najdragocenejše Titove zapuščine: državne neodvisnosti. Pomenljivo pa je, da so te tožbe prihajale prav iz območij, ki so najbolj neodgovorno ravnala z najetim denarjem in so z odločitvijo skupščine prevalila del svojih dolgov na severne republike. Ko je Planinčeva dobila zaupnico, je skušala uresničiti priporočila Kraigherjeve komisije o vzpostavitvi trga, odpravi državne in partijske kontrole nad podjetji ter prestrukturiranju gospodarstva, da bi ga integrirali na notranji in mednarodni ravni. Šlo je za poteze, ki so bile podobne tistim iz leta 1965, a so se prav tako izrodile, ker niso predvidevale preobrazbe lastninskega režima, samoupravljanja in še manj političnega sistema. Očitno se partija ni nameravala odreči svojemu vplivu na gospodarsko življenje. Različne politične skupine na oblasti so torej vodile v odnosu do stabilizacije protislovno politiko, saj so jo na glas odobravale, na skrivaj pa bojkotirale, ko je trčila ob njihove neposredne interese. Sprejele so jo kot kompromis, ki pa si ga je vsak razlagal po svoje: avtonomisti so bili z njo zadovoljni, ker ni načela federalizma, medtem ko so centralisti videli v njej vojno napoved »nacionalnim gospodarstvom« republik in pokrajin. Toda že oktobra 1983 je na X. seji CK ZKJ, še bolj pa med skupščinsko razpravo o proračunu za leto 1984 postalo jasno, da je dosledna strogost stabilizacijskega programa žrtvovana na oltarju posameznih interesov. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* je zapisala: »Razmerje sil v državi je takšno, da je komaj mogoče misliti na učinkovite reformne ukrepe.«[10]

Medtem je v Sloveniji napredoval proces liberalizacije, ki se je začel po Titovi smrti. Samo mesec dni po njegovem pogrebu je skupina vidnih intelektualcev, z namenom, da se premosti »kulturni zastoj« zadnjih let, vložila prošnjo za izdajanje mesečnika s preprostim naslovom *Nova revija.* Šlo je za prvi poskus alternativnega tiska, ki se je po hudem boju udejanjil junija 1982 pod okriljem SZDL. Nova revija je kmalu razgibala intelektualno in politično življenje v Sloveniji, izkoriščajoč vzdušje tolerantnosti, ki so ga nekateri ljudje na oblasti znali uveljaviti; kmalu so se ji pridružili drugi, še bolj agresivni, v glavnem mladinski listi – *Tribuna, Katedra, Mladina.*

Njihova pozornost je veljala predvsem vojski, ki je po Titovi smrti utrdila svojo oblast in se je imela za »hrbtenico političnega sistema«, kot je poudaril leta 1983 minister za obrambo admiral Mamula. Z 260.000 vojaki in lastno partijsko organizacijo, v kateri je bilo več kot 100.000 članov, se je JLA sama razglasila za zaščitnico režima, odločena, da ohrani v družbi svoje privilegirano mesto. Med drugim je bila tudi gospodarski gigant, ki je porabil 62 odstotkov zveznega proračuna, obenem pa s svojo industrijo in prodajo orožja, predvsem v tretjem svetu, služil milijarde dolarjev. V vzdušju, ki sta ga vzdrževala kult partizanske tradicije in, še posebej na jugu, čar uniforme, je potreboval veliko poguma tisti, ki si je drznil postaviti pod drobnogled problem oboroženih sil in njihovega vodstva. Slovenska mladina ga je

BRANKO MAMULA,
admiral, državni sekretar za narodno obrambo

zmogla in na svojem XI. kongresu konec leta 1982 predlagala, da bi tudi v Jugoslaviji po vzoru zahodnih držav uvedli civilno služenje vojaškega roka. Preplašila je ni niti pričakovana in izredno ostra reakcija ZK ljubljanskega armadnega območja. V prepričanju, da vojska ne more biti od družbe ločena institucija, kajti sicer lahko podleže skušnjavam, kakršnim je popustil general Jaruzelski, ko je decembra 1981 na Poljskem razglasil obsedno stanje, so mladi neomajno vztrajali pri svojem. Leta 1983 so v okviru ZSMS pod vodstvom Janeza Janše ustanovili delovno skupino, ki je oblikovala vrsto predlogov o »podružbljanju varnosti in obrambe« in se zavzela za javno razpravo o vlogi oboroženih sil. Dokument je v vojaških vrstah sprožil takšne kritike, da so ga po ukazu Komiteja za ljudsko obrambo Slovenije takoj umaknili iz razprave. Toda ta poteza dobre volje ni pomirila vrhov JLA, ki so sumili slovenske voditelje, da so navdihovalci teh krivoverskih predlogov. KOS je bil alarmiran, v ZSMS so infiltrirali informatorje in v stanovanja nekaterih njenih voditeljev namestili prisluškovalne naprave.

Vse to se je dogajalo v napetem ozračju, ki je kaj malo ustrezalo idealom o »bratstvu in enotnosti«, o katerih so pridigali po kasarnah. Zaradi razmaha svoje (sicer zastarele) industrije in zaradi višjega življenjskega standarda je Slovenija v sedemdesetih letih privabila z juga precej delovne sile, ki so jo sestavljali predvsem Srbi, Albanci in Bosanci in ki je kmalu presegla 10 odstotkov prebivalstva. Množični dotok priseljencev je začel bistveno spreminjati etnično strukturo urbanih središč in povzročil precejšen preplah pri Slovencih, ki so se zavedali svoje maloštevilnosti in zastoja v demografski rasti. Sindrom »poslednjih Mohikancev«, ki se je začel širiti in so ga še krepili samovšečni komentarji iz Beograda, češ da Slovenija ne bo več dolgo etnično homogena, je oktobra 1980 spodbudil nekaj intelektualcev, da so

pod okriljem SZDL ustanovili Jezikovno razsodišče, ki naj bi ščitilo slovenski jezik. Takšen purizem je seveda povzročil na jugu sarkastične in sovražne komentarje na račun naroda, ki da ima slovnico za svojo Magno Charto. Pisatelj Miodrag Bulatović je brez pomišljanja obtožil Slovence »arijskih« teženj, torej rasizma v nacističnem pomenu besede. Marca 1983 se je odprta seja Jezikovnega razsodišča zaradi množične udeležbe spremenila v pravo manifestacijo proti »jugoslavizmu«, ki so ga Slovenci razlagali kot prisilno spreminjanje svoje nacionalne identitete. Reakcija beograjskih medijev je bila tako besna, da je preplašila same slovenske oblasti, ki se jim je zdelo primerno, da utišajo delo te ustanove in nekoliko popustijo zagovornikom »jugoslovanske« kulture.

V tem vzdušju napadalne srbske polemike in previdnega slovenskega taktiziranja je dozorel predlog, da bi v vseh jugoslovanskih šolah poenotili pouk književnosti. Projekt je bil del širše reforme srednjega šolstva, za katero so se odločili leta 1974 na X. kongresu ZKJ. Z njo so hoteli ukiniti elitne srednje šole, gimnazije, in prek »usmerjenega izobraževanja« mlade čimprej vključiti v proizvodni proces ter jih tako vzgojiti v kar najbolj pristnem marksističnem duhu. Tako naj bi »programska jedra« poenotila poučevanje vseh jugoslovanskih književnosti: za vsako nacionalno kulturo bi bili predpisani točno določeni avtorji po vnaprej sprejetem ključu. Ta je seveda privilegiral srbohrvaško književnost na škodo slovenske in makedonske (da o književnosti Albancev in drugih manjšin niti ne govorimo). Ker imajo Slovenci zaradi manjše »državotvorne« tradicije svoj jezik in literaturo za temeljni vzvod nacionalne zavesti, je projekt sprožil viharno nasprotovanje. Intelektualci, tudi tisti blizu partije, so mu napovedali pravo »jedrsko vojno« in dokazali, da gre v bistvu za kopijo programov, ki so bili uresničeni v Sovjetski zvezi s ciljem, da se rusificira »imperij«. Njihov boj je imel med ljudmi veliko podporo, medtem ko je na jugu povzročil strupene napade: Slovenci so bili obtoženi, da hočejo biti drugačni in da oporekajo vsemu, kar diši po enotnosti. Ko pa je Ciril Zlobec, ki je med prvimi načel problem »jeder«, v šali predlagal novinarju *NIN-a*, naj bi ta pomembna beograjska revija cirilico zamenjala z latinico, da bi bila dostopna širši publiki, je dobil odgovor: »Vi ste nori! Ljudje bi nas bojkotirali, to bi bila izdaja.«[11]

Spori etnične narave pa niso bili samo slovenska posebnost. Do njih je prišlo tudi v Bosni in Hercegovini, kjer je na koncu sedemdesetih let prišlo do spopada med komunističnim režimom in muslimansko skupnostjo. Islamska revolucija ajatole Homeinija v Iranu je pustila sledove tudi v Bosni, to pa je spodbudilo oblasti, sumničave do vsakega nedovoljenega narodnostnega gibanja, k propagandni akciji proti »fundamentalističnim težnjam«. Marca 1983 je bila v Sarajevu odkrita »muslimanska organizacija«, ki so jo v tisku predstavili z velikim hrupom kot dokaz škodljivih zunanjih vplivov, katerim je izpostavljena Jugoslavija. Afera je imela tudi politično ozadje: ker je bil kandidat za državno predsedstvo Hamdija Pozderac osumljen, da ščiti zastavonoše panislamizma, je bilo pač treba žrtvovati skupino muslimanov in s tem pomiriti srbski lobi v republiki in zunaj nje. Tako so na procesu, ki je imel očitne stalinistične poteze, obsodili 13 ljudi, ker so pred desetimi leti napisali »izjavo« v fundamentalističnem duhu in težili k oblikovanju veliko-

STANE DOLANC,
sekretar izvršnega biroja predsedstva ZKJ, pozneje zvezni sekretar za notranje zadeve

islamske federacije, neodvisne od Jugoslavije, v kateri naj bi bilo poleg Bosne tudi Kosovo. Čeprav se je glavni obtoženec Alija Izetbegović – član islamske skupine, ki so jo z železno pestjo zatrli že leta 1949 – branil, da ima tekst izključno duhovni pomen, je bil 20. avgusta 1983 obsojen na 14 let zapora.

Strah pred katerimkoli množičnim gibanjem, ki ga ne bi obvladal policijski aparat, je bil videti več kot upravičen, ko je avgusta 1983 umrl Aleksander Ranković. V letih po svojem padcu se je bivši vodja Udbe vêdel nadvse zgledno in se tudi v nesreči izkazal za častnega sina partije. Toda njegov pogreb se je na presenečenje vseh spremenil v veličastno ljudsko manifestacijo, ki se je je udeležilo vsaj 200.000 ljudi. »Ranković ni bil nikoli Velikosrb«, je zapisal Stane Kavčič, ki ga je spoznal v njegovih politično uspešnih letih. Ta ugotovitev je nedvomno točna, prav tako pa je tudi res, da so srbske množice videle v njem glasnika lastnih nacionalnih hotenj in frustracij in ga počastile ne za tisto, kar je v resnici bil, pač pa za tisto, kar so mislile, da je.

Da bi dokazal svojo sposobnost obdržati položaj pod nadzorom, je minister za notranje zadeve Stane Dolanc poslal javnim tožilcem in sodnikom okrožnico, v kateri jim je ukazal, naj v bodoče zavzamejo ostrejše stališče do »političnih nasprotnikov«. Kako resno je mislil, se je pokazalo 20. aprila 1984, ko je tajna policija vdrla v privatno stanovanje v Beogradu, kjer se je zbrala skupina intelektualcev, da bi prisostvovala predavanju Milovana Djilasa o narodnostnih problemih v Jugoslaviji. Djilas je bil po osemnajsturnem zasliševanju izpuščen, po dveh dneh pripora pa tudi njegovi slušatelji, kljub temu da so po poljskem modelu organizirali »odprto univerzo«. Incident je dobil kriminalne razsežnosti šele deset dni kasneje, ko so nedaleč od Beograda odkrili truplo enega od oporečnikov. Zastrupil naj bi se bil z insek-

ticidom, ki naj bi ga po uradni verziji sam zaužil. Drugačna je bila razlaga njegovih prijateljev, po kateri je bil »samomor« insceniran. Iz te skupine so med 9. in 25. majem 1984 ponovno aretirali šest ljudi pod hudo obtožbo »združevanja s sovražnimi nameni«. Dogodek je dvignil veliko prahu v Jugoslaviji in v tujini ter prisilil celo nekatere ortodoksne komuniste k priznanju, da je tokrat policija zagrešila »škodljivo napako«. Proces proti šesterici, ki se je začel 5. novembra, se je zaradi pomanjkanja dokazov zaključil februarja 1985 z blagimi obsodbami treh obtoženih, od katerih je ostal samo eden za krajši čas v zaporu. Istočasno se je začel v Sarajevu nič manj odmeven proces proti Vojislavu Šešlju, docentu na tamkajšnji univerzi, ki se je prav tako udeležil Djilasovega predavanja. Ko se je vrnil v Bosno, je bil aretiran in postavljen pred sodišče, ker je napisal članek (ki ga ni nikoli objavil), v katerem je predlagal ukinitev titoistične Jugoslavije in oblikovanje velike Srbije z Vojvodino, Črno goro, Kosovom in delom Bosne in Hercegovine. Preostali del Bosne in Hercegovine je »dal« Hrvatom, medtem ko je Muslimane prištel k Srbom ali eventualno Hrvatom. Za te ideje, ki jih je pred procesom javno obsodil na televiziji sam minister za notranje zadeve, je sarajevski docent dobil 22 mesecev zapora.

V času, ko je proces proti Šešlju še posebej buril duhove, je Mitja Ribičič, član predsedstva ZKJ, v intervjuju za *NIN* izjavil, da je zmotno preganjati pesnike, filozofe in sociologe zaradi njihovih mnenj, kajti proti knjigi se je treba boriti samo s knjigo. Nasprotno tezo sta zagovarjala Branko Mikulić, bosanski član predsedstva SFRJ, in Milutin Baltić, eden najvidnejših Srbov na Hrvaškem. Na sestanku Zveze borcev sta obsodila »izdajalca« Milovana Djilasa pa tudi pisatelja Dobrico Ćosića (ki je ob beograjskem procesu z drugimi osemnajstimi intelektualci organiziral Komite za zaščito svobode misli in besede), češ da se je postavil na čelo protirevolucionarnega gibanja. Istega mnenja je bil tudi Stipe Šuvar, ki je bil v CK ZK Hrvaške odgovoren za ideološka vprašanja in se je vse bolj profiliral kot najbolj zvest varuh partijske doktrine. Oktobra 1983 je organiziral srečanje, posvečeno »zgodovinopisju in memoaristiki v luči aktualnih kontroverz«, na katerem je ostro napadel »ideološko nesnago«, ki da jo je v zadnjih letih najti v zapisih kritikov režima. Maja 1984 pa je izdelal obsežno analizo »kulturne kontrarevolucije«, 240 strani obsegajočo »antologijo«, ki si je prislužila posmehljiv naziv *Cvetje zla* in v kateri so bili zbrani sporni odlomki približno 200 avtorjev, predvsem Slovencev in Srbov. Prizadeti so jo seveda takoj razglasili za »neostalinistični manifest«, toda cvetober se je tudi samim oblastnikom v Zagrebu zdel preveč ždanovski, da bi podprli Šuvarja na njegovem križarskem pohodu.

Spor med konservativci in liberalci se je v tem času prepletal s prav tako ostrim spopadom med centralisti in avtonomisti. Leta 1984 je srbski politolog z zagrebške univerze Jovan Mirić v *Borbi* objavil odlomke iz svoje knjige *Sistem in kriza*, kjer je trdil, da je režim, ki ga je vzpostavila »konfederalna« ustava iz leta 1974, naredil več škode kot koristi in da je treba obnoviti osrednjo državno in partijsko oblast. Ta teza, ki je prvič javno in organsko prikazala prepričanje srbskih centralistov, je povzročila pravi metež polemik in obenem razkrila, kako velika so razhajanja med njimi in avtonomisti.

Srbi – je zapisal *Economist* – so kot najštevilnejša etnična skupnost najbolj zainteresirani za močno osrednjo vlado in najmanj za polkonfederalno strukturo države. Obenem pa tudi najbolj nasprotujejo gospodarskim reformam: za razliko od Slovenije in Hrvaške ima Srbija namreč preveč velikih tovarn z izgubo, ki bi bile hudo prizadete, če bi v Jugoslaviji prevladalo tržno gospodarstvo.

Ta razhajanja so prišla na dan v letih 1983 in 1984 na vrsti »burnih« sej CK, ki se je bil prisiljen spopasti z očitnim polomom gospodarske stabilizacije: inflacija je dosegla 60 odstotkov, realna vrednost plač se je zniževala že četrto leto zapored, število brezposelnih, v glavnem mladih, pa se je nevarno približevalo milijonu. Na pomlad 1984 in v začetku 1985 je vlada spet morala zaprositi za pomoč pri Mednarodnem denarnem skladu in se ponovno zadolžiti, da je plačala stare dolgove, seveda za ceno ostrih varčevalnih ukrepov. Stalno devalviranje dinarja je povzročilo glasne proteste tistih republik, ki so bile odvisne – kot na primer Bosna in Hercegovina ter Srbija – od uvoza z Zahoda, na Vzhod pa so izvažale na osnovi kliringa. Ti dve republiki sta začeli obtoževati Mednarodni denarni sklad, da se vmešava v notranje zadeve Jugoslavije, in zahtevali, naj se vlada odreče podpisanim sporazumom. Tistim, ki so zagovarjali svobodo trgovanja s tujino, pa sta očitali, da so separatisti, sovražniki jugoslovanske enotnosti in izdajalci revolucije. Proti takemu načinu razmišljanja in upravljanja so se dvignili Slovenci, ki jih je v kritiki spodbujal tudi škandal v Makedoniji, kjer je Feni, gigant za proizvodnjo niklja (vanj so kljub nasprotnemu mnenju izvedencev investirali ogromne vsote), zaradi nerentabilnosti nehal obratovati in s tem potegnil v gospodarski propad celotno republiko. Polemike so dosegle vrh 25. oktobra 1984 na XIV. plenumu CK, ko je Draža Marković odkrito napadel decentralizacijo, ki jo je uvedla ustava leta 1974, češ da se je izrodila v svojem obsedenem iskanju konsenza med republikami in pokrajinama ter paralizirala ves politični in gospodarski sistem. Po njegovem prepričanju si brez radikalnih sprememb na tem področju ni mogoče zamisliti uresničitve stabilizacijskega programa. Na to izvajanje sta odgovorila predstavnika Slovenije Andrej Marinc in France Popit, ki zagotovo nista bila liberalca, in opozorila, da bi spajanje gospodarske reforme in politične centralizacije pripeljalo do hude družbene krize. Toda Srbi niso popustili: novembra je njihov CK sestavil 33 tez, ki so predvidevale več avtoritete za zvezne organe, odpravo načela konsenza in predvsem okrepitev srbskega nadzora nad Vojvodino in Kosovom.

Rezultat spora je bil nov kompromis, do katerega je prišla komisija za politični sistem, ustanovljena leta 1982. Za sabo je imela težko delo, razdeljeno v razne faze. Od teh je bila najbolj značilna XIII. seja CK (12. in 13. junija 1984), na kateri je Miloš Minić predlagal, da bi članom ZKJ zastavili vprašanje o vlogi komunistov v sodobni družbi. Razprava, ki se je razvila, se je vlekla od jeseni 1984 do pomladi 1985. V njej so bile izrečene ostre kritike na račun partijskega vodstva, toda brez novih predlogov, kako premostiti razdaljo med ZKJ in ljudstvom. Marca 1985 je komisija zaključila svoje delo, predlagala nekaj majhnih sprememb, obenem pa v bistvu potrdila ustavo iz leta 1974. To je bil hladen tuš za liberalce, ki so že dalj časa

terjali bistvene spremembe v demokratičnem smislu, a so bili tudi zaznamovani zaradi razkola med centralisti in avtonomisti. Na teh čereh se je razbil tudi vsak poskus sporazuma med slovensko in srbsko intelektualsko opozicijo, čeprav sta si bili nekaj časa blizu v skupni kritiki režima. Aprila 1985 je kazalo, da je presežena zamera, ki jo je povzročila »jedrska vojna«, in da je inteligenca sposobna ne glede na notranje spore oblikovati enotno fronto proti inkviziciji partije in njenemu načinu vladanja. Po desetletnem premoru so se namreč jugoslovanski pisatelji znova zbrali na kongresu v Novem Sadu (18.–29. aprila 1985). Pod morečim vtisom Šuvarjevega *Cvetja zla* so v sklepnem dokumentu postavili zahtevo za vzpostavitev temeljnih političnih svoboščin v državi, predvsem pa ukinitev osovraženega »verbalnega delikta«. Oblasti so se takoj kritično odzvale in kongres označile za zbor arogantnih pisunov, ki bi jih lahko – kot je rekel Stipe Šuvar – ukrotili s četo vojakov.[12] Dejstvo, da slovenski partijski vrh ni podpiral takšnega odnosa, temveč je bolj ali manj odkrito soglašal z zahtevami pisateljev, je dajalo obetavno izhodišče za sporazum med Beogradom in Ljubljano, s katerim bi povezali liberalne sile v državi. Dobrica Ćosić se je s svojimi sodelavci večkrat mudil v Sloveniji, da bi navezal stike s predstavniki *Nove revije*, toda z njimi mu ni uspelo najti skupnega jezika. Srbi so namreč zagovarjali združeno Jugoslavijo, slonečo na demokratičnem principu »en človek = en glas«, medtem ko so Slovenci trdili, da to v mnogonarodni skupnosti ne pelje v pravo, pač pa v formalno demokracijo in v nastanek Srboslavije. Govorili so o svoji pravici do samoodločbe in o konfederalni ureditvi, ki bi bila garant suverenosti vsakega naroda. Te »buržoazne in nacionalistične« težnje pa so zvenele kot svetoskrunstvo Ćosiću in njegovim, ki so bili Slovencem pripravljeni priznati le kulturno avtonomijo.[13] Za celotno razpravo se je skrival dvojen strah: Slovenci so se bali, da bodo ostali zapredeni v Balkan in zamudili vlak v Evropo, medtem ko so bili Srbi obsedeni s Kosovom; zavedali so se namreč, da ga lahko obvladajo samo, če jim bo na voljo materialna in politična podpora vse Jugoslavije. Toda doseči takšno podporo bi bilo zelo težko, če bi Slovenija in druge republike, ki v stvar niso bile čustveno vpletene, lahko odločale same.

Iz srbskega zornega kota se razmere na Kosovu po zatrtju upora leta 1981 niso razvijale v pravo smer. V pokrajini so izvajali »politično-ideološko diferenciacijo«, ki je bila izredno trda in je v naslednjih letih pripeljala do pregona po nekaterih izračunih vsaj tretjine albanske populacije, vključno otrok in osnovnošolcev. To pa Albancem ni vzelo poguma za odpor, čeprav je vsaj na površju, razen manjših spopadov leta 1983, vse kazalo, da se je v pokrajino vrnil mir. Toda tej utvari niso verjeli Srbi, ki so sredi osemdesetih let začeli vse glasneje protestirati proti fizičnemu in psihičnemu nasilju albanske večine, češ da hoče prisiliti slovansko manjšino k odselitvi. Beograjski mediji so na ves glas in zgroženo govorili o »političnih« posilstvih, katerih žrtve naj bi bile srbske ženske, o skrunjenju srbskih pokopališč, cerkva in samostanov. Maja 1985 je vso Srbijo pretresla tožba kosovskega kmeta Djordja Martinovića, da sta ga dva zakrinkana Albanca posilila s steklenico. Čeprav so se kmalu porodili dvomi o resničnosti tega dogodka, kajti vse bolj je kazalo, da se je človek ranil sam, pa je primer Martinović

priklical v spomin stara turška mučenja; postal je nacionalna mora in jasen dokaz za teror, ki da ga na Kosovu izvajajo Albanci.

V tem ozračju kolektivne histerije so beograjski časopisi začeli trditi, da so Srbi žrtve »genocida« in da je treba nekaj storiti za ustavitev njihovega izseljevanja s Kosova. Argumentov tistih, ki so opozarjali na gospodarske težave v pokrajini in z njimi pojasnjevali izseljevanje – tudi Albancev – niso jemali resno. Aprila 1985 so v Beogradu razbili izložbe albanskih trgovin, medtem ko je novembra srbsko ustavno sodišče razglasilo za nelegitimno politiko nacionalnih kvot v javnem sektorju, ki jo je v zadnjih letih izvajala prištinska vlada. Proti koncu leta so oblasti aretirale 150 Albancev in jih obtožile, da pripadajo tajni iredentistični organizaciji. *NIN* je razkril, da so v zadnjih letih na Kosovu izsledili sedemdeset podtalnih skupin, v katere je bilo vključenih več kot tisoč ljudi. To je bil začetek časopisne gonje, ki je dosegla vrh, ko je 2000 Srbov in Črnogorcev s Kosova podpisalo peticijo, s katero so zahtevali zaščito pred albanskimi sosedi, in jo prinesli v zvezno skupščino (kjer jo je sprejel predsednik, Albanec Jlijaz Kerteši). Pridružilo se jim je še 60.0000 drugih podpisnikov, medtem ko je 200 najuglednejših beograjskih intelektualcev skupaj z vidnimi borci objavilo podporno peticijo, v kateri so zahtevali ukinitev kosovske avtonomije in vojaško zasedbo pokrajine. »Bolj grozljivega političnega dokumenta po resoluciji Informbiroja leta 1948 pri nas še nisem videl,« je v svoj dnevnik zapisal Stane Kavčič in dodal, da gre za poziv k državljanski vojni, ker si je nemogoče predstavljati, da Albanci ne bodo reagirali z nasiljem na politiko, ki je žaljiva zanje kot državljane.[14]

Srbski nacionalni zanos je potisnil iz ospredja gospodarstvo, ki ga Milka Planinc kljub dvigu proizvodnje v letu 1984 in plusu v plačilni bilanci ni bila zmožna več kontrolirati. Njena vlada je bila očitno nesposobna, da bi uvedla večjo administrativno disciplino, kar se je leta 1984 jasno pokazalo, ko je v skupščini propadel zakon, ki je predvideval drastično zmanjšanje državne pomoči izgubarskim podjetjem. Zaradi tega se je inflacija, ki bi bila morala po načrtih pasti na 10 odstotkov, povzpela v prvi polovici leta 1985 na 80 odstotkov, cene nekaterih bistvenih prehrambenih proizvodov (moka, kruh) so se skoraj podvojile, medtem ko je realna vrednost plač še naprej padala. Za mnoge prebivalce mest je bila rešitev v tem, da so se naslonili na še vedno trdne zveze s podeželjem in si na ta način priskrbeli vse potrebno za preživetje. »Sivo gospodarstvo« je seveda uspevalo z drobnimi tatvinami na delovnem mestu, s črnoborzijanstvom in različnimi špekulacijami. Na območjih, ki jih je najbolj pretresala gospodarska kriza, so ljudje prenehali plačevati stanarino, elektriko, plin in vodo, ne da bi se oblast upala posredovati. Pazila je tudi, da se ne bi dotaknila socialnih uslug, kot so zdravstvo, pokojnine in izobraževanje, ki so se v sedemdesetih letih močno razvile in so krepko obremenjevale proračun. Da je reforma propadla, je partijski vrh odkrito priznal aprila 1985 na XVII. seji CK, na kateri je postalo jasno, da so prevladale konservativne sile, ki so hotele voditi gospodarstvo s političnimi kriteriji. Na jesen se je morala Milka Planinc na seji predsedstva CK soočiti z »načrtom programirane inflacije«, ki je imel očiten centralistični predznak in je nastal brez njene vednosti. Sklenila je, da odstopi, pa so jo prepričali,

naj ostane nadaljnjih šest mesecev, do izteka mandata. Epizoda je vsekakor pokazala, kako prav je imel *NIN*, ko je zapisal: »Tisti, ki si želijo sprememb, nimajo moči, tisti, ki pa imajo moč, si ne želijo sprememb.«[15]

V teh razmerah popolnega razsula se je vsaka republika ravnala zgolj po svojih interesih, čeprav je glasno zagotavljala zvestobo samoupravljanju in »temeljnim načelom naše revolucije«. Prve dni maja 1985 je bil v Beogradu sklican CK ZK Srbije, na katerem so potrdili zahteve za uvedbo demokratičega centralizma in obnovo močne zvezne vlade. V Sloveniji pa je šel razvoj v nasprotno smer tako v gospodarstvu, kjer so poskušali dati spodbudo privatni iniciativi, kakor tudi na političnem področju. (V ZK so začeli govoriti o »suvereni oziroma samostojni« partiji.) 9. maja 1985, ko je bila v Beogradu ob štiridesetletnici zmage organizirana pompozna vojaška parada, se je v središču Ljubljane v protestni odgovor zbralo nekaj sto ljudi z raznobarvnimi balončki in protimilitarističnimi napisi. Nenavadno je bilo to, da oblasti na provokacijo niso odgovorile. Takšna popustljivost je opogumila tako imenovano »civilno družbo«, ki se je organizirala v intelektualskih in umetniških krožkih, katerih sporočila so bila iz dneva v dan bolj izzivalna. Skupina *Neue slowenische Kunst* oziroma *Laibach*, ki je temeljila na »punkovskem« gibanju, je razgibala kulturno življenje Ljubljane ne samo s svojim nemškim imenom, pač pa tudi z rušenjem vseh pravil realsocialističnega bontona. Mladi so to počeli z nespoštljivo ironijo, ki je motila celo v Sloveniji, na jugu pa je povzročala odločno zgražanje in odpor. Na XII. kongresu ZSMS, organiziranem spomladi 1986 v Krškem (v znak protesta proti

Skupina »LAIBACH« *in posmeh mitu uniforme*

jedrski elektrarni), so delegati podprli različna gibanja, ki so nastajala, od pacifistov do zelenih, in ponovno postavili zahteve za priznanje ugovora vesti in civilnega služenja vojaškega roka. To so na jugu ocenili kot dokaz napredovanja slovenske desnice, za protikomunistično in kontrarevolucionarno ofenzivo. Kmalu je med slovensko in jugoslovansko Zvezo socialistične mladine prišlo do ostre polemike, v katero se je zapletla tudi »visoka politika«. Celo človek, kot je bil Franc Šetinc, ki gotovo ni bil med najbolj liberalnimi slovenskimi komunisti, je izjavil, da so zahteve mladih iz njegove republike »legitimne«.

Odločnost, s katero so Slovenci začeli odgovarjati na napade z juga, pa ni bila omejena samo na tematiko, ki se je nanašala na »civilno družbo«, temveč se je dotaknila tudi gospodarstva. Zaradi vse bolj poudarjenih centralističnih teženj so bila podjetja iz Slovenije omejena v svoji operativni svobodi in so se bila prisiljena včasih celo zadolževati, če so hotela plačati svoje obveznosti do federacije – kajti fond za nerazvite je postajal vse bolj požrešen. Kljub takšnim bremenom pa so morali Slovenci stalno poslušati, da so paraziti, ki izkoriščajo večino, da bogatijo na račun drugih republik in se skušajo povezati s sovražniki Jugoslavije. Da je mera njihove potrpežljivosti polna, je postalo očitno, ko se je vidni književnik Matjaž Kmecl v knjigi esejev *Slovenska postna premišljevanja* z lahkotnim tonom, a na resen način lotil »slovenskega egoizma in darežljivosti«. Opozoril je na velike slovenske dajatve v zvezno državno vrečo in s številkami dokazal, da vanjo Slovenec prispeva dvakrat več kot kak drug Jugoslovan.[16]

---

[1] *H. Kissinger, The White House Years, Weidenfeld and Nicolson, London, 1979, str. 928.*
[2] *S. Kavčič, n. d., str. 362.*
[3] *Interview with Dr.Marko Veselica, United Publishers, London, 1980, str. 2.*
[4] *Freedom to Conform, U. S. Helsinki Watch Committee, New York, August, 1982, str. 2.*
[5] *A. Ross Johnson, Impressions of Post-Tito Jugoslavia: A Trip Report, jan. 1982, A Rand Note, str. 10.*
[6] *S. Ramet, Beyond Yugoslavia. Politics, Economics and Culture in a Shattered Community, Eastern Europe after Communism, Boulder, San Francisco, Oxford, 1995, str. III, str. 111.*
[7] *A. Ross Johnson, n. d., str. 13.*
[8] *D. Bilandžić, Jugoslavija poslije Tita, 1980–1985, Globus, Zagreb, 1986, str. 183.*
[9] *D. Bilandžić, n. d., str. 96.*
[10] *Archiv der Gegenwart, 54. letnik, Siegler, Sankt Augustin, 1984, str. 28182.*
[11] *Ciril Zlobec, Slovenska samobitnost in pisatelj, ZTT, Trst, 1986, str. 77.*
[12] *S. Kavčič, n. d., str. 588.*
[13] *Intervju s Tinetom Hribarjem.*
[14] *S. Kavčič, n. d., str. 558.*
[15] *Archiv der Gegenwart, 55. letnik, Siegler, 1985, str. 29390.*
[16] *Matjaž Kmecl, Slovenska postna premišljevanja, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1987, str. 56–61.*

22. poglavje

VIDOV DAN

V letu 1985 naj bi bilo po uradnih navedbah v Jugoslaviji 699 stavk, dvakrat več kot leta 1984 in štirikrat več kot leta 1983. Da bi zajezili to lavino, so maja 1986 postavili na vlado Branka Mikulića, bosanskega despota, ki je dve leti prej požel veliko priznanj z organizacijo olimpijskih iger v Sarajevu. Ta uspeh je razkril njegovo moč, še bolj pa njegovo šibkost: nedvomne upravne sposobnosti, povezane z absurdno megalomanijo. Samo tako je namreč mogoče razložiti, da so organizirali zimske olimpijske igre v pokrajini, kjer razen snega ni bilo ničesar, kar bi jih opravičevalo – ne infrastruktur ne športne tradicije ne možnosti za turistični razvoj.

Kljub Mikulićevim obljubam, da bo nadaljeval gospodarsko reformo, sta bili Slovenija in Hrvaška do njega od samega začetka zadržani in skeptični, ker sta dobro vedeli, kako je bojkotiral Milko Planinc. Čeprav sta popustili konservativnim silam, sta se ob tem tolažili z mislijo, da je Mikulić vsaj zagovornik republiških avtonomij. Toda že njegov prvi nastop v skupščini je bil kot hladna prha, saj pri predstavitvi vladnega programa ni predlagal nič konkretnega, kar bi zavrlo gospodarsko propadanje. Edina novost njegovega kabineta je bila, da ni bil več sestavljen po republiškem ključu, pač pa v veliki meri iz izvedencev, znanstvenikov in tehnokratov, ki jih je izbral sam. Kljub velikim obljubam o radikalnih reformah pa je njegova vlada nadaljevala s protislovnimi ukrepi, razpetimi med reformizmom in državnimi posegi v gospodarstvo, ki so bili bolj škodljivi kot koristni.

Z vlado se je sredi leta 1986 spremenil tudi partijski vrh. XIII. kongres ZKJ, ki je potekal med 25. in 28. junijem kot zaključek šestintridesetih kongresov po republikah, pokrajinah in različnih družbeno-političnih organizacijah, kljub pozivom k enotnosti ni bil sposoben povezati in uskladiti različnih struj, pač pa je namesto tega postavil za krmilo novo generacijo politikov. Ti niso štedili s kritikami na račun svojih predhodnikov in si niso pomišljali odstraniti iz predsedstva CK tako uglednih ljudi, kot sta bila Mitja Ribičič in Ivan Stambolić. Med mladimi levi, ki so tedaj stopili v ospredje, sta bila Milan Kučan in Slobodan Milošević, ki jima je bilo usojeno, da postaneta v naslednjih letih prvaka svojih narodov. V tem času je bilo že jasno, da se v Sloveniji in Srbiji uveljavljata dve nasprotujoči si politični kulturi, med

BRANKO MIKULIĆ,
bosanski politik in predsednik zveznega izvršnega sveta

katerima ni bilo nobene možnosti za sporazum. V jugoslovanski stvarnosti se je povsem očitno začel kazati tisti razkol, ki je že od nekdaj določal utrip države, a se v preteklosti nikoli ni izrazil na tako prelomen način. Že leta 1919 je neki angleški diplomat napovedoval propad Kraljevine SHS v primeru srbsko-slovenskega konflikta, ki pa dolgo ni izbruhnil zaradi slovenske odvisnosti od srbske zaščite v obdobju kraljevine in delno tudi po letu 1945. Šele ko je bila meja z Italijo potrjena z Londonskim memorandumom in Osimskimi sporazumi, so Slovenci bolj ali manj zavestno začutili, da so lahko tudi brez srbskega varstva in uravnavajo svoje življenje po civilizacijskih modelih, katerim so po svojem prepričanju pripadali. Če je dolga desetletja jugoslovansko zgodovino zaznamoval spor med Srbi in Hrvati, ki je koreninil v dveh nasprotnih, a vendar podobnih nacionalizmih, slonečih na istih vrednotah, pa je konflikt med Srbi in Slovenci izhajal iz različnih življenjskih izbir, ki so predpostavljale tudi različne politične in gospodarske usmeritve. Ker se Srbi niso bili sposobni soočati z dinamično stvarnostjo postindustrijskega sveta, so se zavzemali za avtarkično, vase zaprto Jugoslavijo, odkrivali so svoje mite in slavno zgodovino ter se predajali čustvenemu proslavljanju »zemlje in krvi«. V celi vrsti literarnih del iz tega časa so njihovi pesniki-šamani zatrjevali, da se je v dveh svetovnih vojnah »nebeški srbski narod« žrtvoval za Jugoslavijo, pri tem pa si priboril manj od drugih, saj mora še vedno trepetati za svoje preživetje. Dobrica Ćosić, čigar romani so že leta prispevali k oblikovanju kolektivne frustracije in zanosa, je ta masohizem zgovorno izrazil: »Srbi zmagujejo v vojni in izgubljajo v miru.«[1] Splošni nacionalistični pijanosti se niso znali izogniti niti najbolj tenkočutni intelektualci, ki so pozabili na svoje ideale in se začeli množično zbirati pod svetimi zastavami domovine. Res je sicer, da so še zahtevali svobodne

volitve, neodvisno sodstvo, pravico do stavke in ustanovili celo »solidarnostni sklad« za pomoč kolegom, ki so bili odpuščeni iz političnih razlogov. Toda videti je bilo, da velja njihov liberalizem le za Srbe, ne pa za »Šiptarje s Kosova«, kot so prezirljivo imenovali Albance.

Slovenci so nasprotno imeli pred očmi civilno družbo, organizirano po merilih sodobnega sveta, vključeno v integracijske politične in gospodarske tokove zahodne Evrope, zmožno zagotoviti posamezniku in vsaki skupnosti kar največ svobode in samostojnega razvoja. Šlo je za proces dozorevanja, ki ni bil brez trenj med partijo in najvidnejšimi osebnostmi inteligence, kot je pokazal škandal, za katerega je poskrbela Spomenka Hribar, ko je v imenu narodne sprave predlagala pomiritev med partizani in domobranci. Vendar se je razvoj izšel brez anatem in predvsem brez preganjanj, če odmislimo hudo psihično napetost, ki so ji bili izpostavljeni disidenti. Za vzdušje, kakršno se je oblikovalo v Ljubljani, je značilen referendum 1. novembra 1986, s katerim so oblasti hotele uvesti samoprispevek za zaščito okolja. Zeleni in skupina okoli *Mladine* so mu oporekali z utemeljitvijo, da niso potrebni večji izdatki, pač pa drugačna ekološka politika. Uspelo jim je organizirati tako učinkovito kampanjo, da so zmagali. In oblasti so sprejele poraz.

Spopad med Slovenci in Srbi je izbruhnil z vso silovitostjo jeseni 1986 v obliki spora med združenjema pisateljev obeh narodov. Obe društvi sta bili vključeni v jugoslovansko pisateljsko zvezo, na čelu katere je bilo kot v vseh drugih zveznih strukturah kolektivno predsedstvo. Njegov predsednik je bil izvoljen vsako leto po običajnem načelu rotacije. Leta 1986 naj bi to mesto zasedel predsednik srbskega društva, in to prav Miodrag Bulatović, znan po grobem in zagnanem nacionalizmu, naperjenem predvsem proti kosovskim Albancem. (Njegova izjava, da bi šel na Kosovo samo v tanku, je bila prva napoved etničnih konfliktov, ki so se kmalu zgrnili nad Jugoslavijo.) Slovenci, ki so se še dobro spominjali njegovih žalitev v času »jedrske vojne« in so se z njim spopadli v obrambi albanskih kolegov že na kongresu v Novem Sadu, so to imenovanje zavrnili. Trdili so, da ne nasprotujejo predsedniku Srbu, temveč Bulatoviću, čeprav so vedeli, da s tem spodkopavajo temelje, na katerih sloni jugoslovanski sistem: načelo o avtomatični rotaciji na vrhu. Njihovo odklonilno stališče je povzročilo burno polemiko, ki je napolnila cele strani časopisov in v marsičem prispevala k zaostritvi odnosov med Beogradom in Ljubljano.

Strasti, ki jih je povzročil Bulatovićev primer, so bile še v divjem razmahu, ko je že izbruhnila druga afera, ki jo je delno povzročila razprava o novem petletnem planu za obdobje 1986–1990. Srbsko vodstvo je po dolgem mešetarjenju pristalo na kompromis in obljubilo, da bo prispevalo v fond za manj razvite, kljub temu da je sama Srbija bila v hudi ekonomski krizi. To pa je v Beogradu izzvenelo kot »kapitulacija srbskih predstavnikov«, ki da so »nepripravljeni na svojo zgodovinsko nalogo«.[2] 24. in 25. septembra 1986 so beograjske *Večernje novosti* objavile odlomke iz memoranduma, ki ga je v Srbski akademiji znanosti in umetnosti (SANU) sestavila komisija šestnajstih članov pod vodstvom njenega podpredsednika Antonija Isakovića in po navdihu Dobrice Ćosića (Bulatovićevega zaščitnika). Položaj

srbskega naroda je bil v njem prikazan kot katastrofalen: razkosan je na sedem republik in pokrajin, ekonomsko podrejen Sloveniji in Hrvaški ter zaradi starega sovraštva komunistov oropan svoje duhovne, kulturne in državniške identitete. Komajda varen v ožji Srbiji, je hudo ogrožen v republikah in pokrajinah, kjer je v manjšini: predvsem na Kosovu, pa tudi na Hrvaškem, saj je tu izpostavljen tihi asimilaciji. Srbi na Hrvaškem – razen v času druge svetovne vojne – še niso bili v takšni nevarnosti kot zdaj. V zaščito njihovih legitimnih pravic je torej potrebno spremeniti ustavo iz leta 1974, uvesti demokratični federalizem, ki ne bo oviral gospodarske integracije države, ter udejanjiti »popolno nacionalno in kulturno celovitost srbskega naroda, neodvisno od republike ali pokrajine, v kateri živi«.[3]

Memorandum, ki je predstavljal Srbe kot žrtev Jugoslavije, je sprožil pravi plaz kritik. Srbski politični establišment, v katerem sta vladala Ivan Stambolić in Draža Marković, je na očitke o nesposobnosti in izdaji narodnih interesov odgovoril z nasprotnimi obtožbami in napadalce ožigosal kot nacionaliste. SANU se je skušala braniti s trditvijo, da je memorandum samo osnutek za notranjo uporabo in da je bil objavljen brez njenega soglasja. Toda že v dejstvu, da je prišel na dan, so mnogi videli politično intrigo, ki naj bi pospešila polarizacijo sil v okviru ZK Srbije v korist ekstremističnih skupin. Drugod po Jugoslaviji, v Vojvodini, na Hrvaškem in predvsem v Sloveniji, je memorandum seveda naletel na negativen odziv: sprejeli so ga kot tipično utelešenje velikosrbskih teženj in ga soglasno obsodili. Vrhovi partije so ga s svoje strani označili kot izraz »meščanske desnice« in mu oktobra 1986 posvetili tajno informacijo, v kateri so našteli še druge nevarne odklone, ki so se v zadnjem času pojavili v jugoslovanski družbi.

Informacija, čeprav kritična do srbskega nacionalizma, ni imela ugodnega odmeva med slovenskimi oporečniškimi intelektualci, saj je ne le avtorje memoranduma, ampak tudi njih same ožigosala za »meščansko desnico«. Prav tako jim tudi ni bil všeč »predlog za začetek revizije ustave«, ki ga je februarja 1987 predstavil v skupščini Hamdija Pozderac, kajti napovedoval je povratek k centralizmu ter upošteval temeljno zahtevo Srbije po kontroli nad obema pokrajinama. Memorandum, tajna informacija in predlog so – ne glede na njihovo različno poreklo – vzbujali vtis, kot da jih povezuje notranja logika, ki teži k unitarizmu. V odgovor so konec marca 1987 posvetili 57. številko *Nove revije* »prispevkom za slovenski nacionalni program«, na katerih so že dalj časa delali. V obsežni seriji esejev so predstavili svojo kritično misel o jugoslovanski stvarnosti in se zavzeli za demokratično in pluralistično družbo, v kateri ne bo nihče nasprotoval suverenosti ljudstva. Če bi je v okviru Jugoslavije ne bilo mogoče doseči – tako so bolj ali manj odkrito menili – bi morala Slovenija izkoristiti svojo pravico do samoodločbe z odcepitvijo. »Neodtujljiva pravica vsakega naroda je, da je suveren, da si organizira svojo samostojno državo in da oboje brani pred velikoideološkim in velikodržavnim posegom. Pri tem je popolnoma vseeno, če gre pri ideologijah za črno, rdečo ali za zeleno internacionalo in pri velikodržavnosti za germanizem, panslavizem ali za jugoslovanstvo.«[4]

Tako razmišljanje se je zdelo pretirano celo liberalnemu krilu ZK Slovenije, ki je bilo prepričano, da na koncu XX. stoletja etnični problemi niso več

SPOMENKA HRIBAR,
glasnica slovenske pomladi

aktualni. Najvišji politični gremiji so zato obsodili *Novo revijo,* češ da so njena stališča »nedemokratična, nesamoupravna in protijugoslovanska«, ter pritisnili na urednika Nika Grafenauerja in Dimitrija Rupla, da sta odstopila. Vendar pa niso sprejeli nikakršnih hujših sankcij proti sodelavcem revije, čeprav so se distancirali od najbolj radikalnih. Konservativci so seveda zahtevali zanje kazenski pregon zaradi »sovražne propagande«, toda slovenski javni tožilec Car njihovega predloga ni upošteval, temveč se mu je celo uprl.

Drugod po Jugoslaviji, predvsem v Srbiji, so v prispevkih k slovenskemu nacionalnemu programu videli nesprejemljivo provokacijo. Beograjski tisk se je odzval tako strupeno, da je Milan Kučan potožil: »Težko je biti v Jugoslaviji Slovenec, še težje pa slovenski komunist.«[5] Takšno grenko razmišljanje pa ga ni vzpodbudilo k temu, da bi pritisnil na zavoro. To so izkoristili mladi, zbrani okoli *Mladine,* odločeni, da bodo z vsako novo številko povzročili škandal v vsej državi. Za božič leta 1986 so objavili del na Zahodu izdanega poročila o kršenju človekovih pravic v Jugoslaviji, v katerem je bilo nekaj detajlov tudi o umorih, ki jih je v tujini organizirala jugoslovanska tajna policija. Še prej so odkrito napadli Branka Mikulića s tako žaljivim člankom, da se je zvezni javni tožilec odločil za pregon, česar pa njegov podrejeni kolega v Sloveniji ni hotel upoštevati. V prvih mesecih leta 1987 so mladi nadaljevali s svojimi pogosto duhovitimi pobudami, napadajoč kult Tita in štafeto, ki so jo ob dnevu mladosti vsako leto še vedno prirejali v spomin pokojnemu maršalu. Slovensko politično vodstvo je na ta ikonoklazem gledalo s popustljivostjo in obenem zatrjevalo, da problemi morda niso pravilno zastavljeni, a da niso brez vsebine. Pod vodstvom Milana Kučana se je Slovenija skratka spreminjala v »otok svobode« znotraj komunističnega

sveta, kot je zapisal *Newsweek*, in se začela tako zelo razlikovati od preostale Jugoslavije, da se je tuji tisk spraševal, ali bo tak »pluralizem v eni sami republiki« lahko trajal, ne da bi povzročil reakcijo vojske.

Ta ugibanja je še okrepil Mikulićev intervju v *Spieglu* 23. marca 1987, na predvečer njegovega uradnega obiska v Bonnu. V njem je predsednik ZIS poudaril, naj znotraj države in v tujini nihče ne goji iluzij, »da ne bomo branili svojega sistema, in to z vsemi sredstvi«.[6] Da ni šlo za spodrsljaj, pač pa za prepričanje, ki si je začelo utirati pot na samem državnem vrhu, v partiji in vojski, se je izkazalo v članku, ki ga je objavil *Journal of Strategic Studies* v Londonu, podpisal pa srbski politolog Marko Milivojević. V njem je razvita teza o koristi, ki naj bi jo imel Zahod, če bi podprl državni udar v Jugoslaviji in si tako zagotovil stabilnost na tem občutljivem geopolitičnem področju. Še bolj zgovoren pa je bil odziv vojaških krogov na kritiko, ki jo je na njegov račun objavil v *Novi reviji* Viktor Blažič. Po mnenju *Narodne armije*, ki je ihtavo odgovorila na članek, naj bi idejo o možnem državnem udaru širil Blažič in nihče drug.«[7]

Medtem ko se je Slovenija skušala otresti verig realnega socializma, pa je celo Jugoslavijo preplavilo stavkovno gibanje, ki je bilo vse bolj podobno delavskemu uporu in je zajelo tudi tradicionalna »proletarska« središča, kot so istrski rudniki v Labinu. Povzročila ga je nenadna odločitev vlade 26. februarja 1987, da oklesti mezdne poviške, ki jih je na koncu leta 1986 sama odobrila kot blažilo za stoodstotno inflacijo. Da bi pomiril delavce, se je Mikulić odločil za nekaj koncesij in odredil delno zamrznitev cen, ne da bi seveda s tem položaj bistveno izboljšal. Za omejitev potrošnje (zahteval jo je Mednarodni denarni sklad, ki ga je vlada nameravala spet prositi za pomoč) je bil ob koncu junija sprejet zakon o ukinitvi izgubarskih podjetij in o odvisnosti plač od produktivnosti. Če bi jih uvedli, bi ti ukrepi prizadeli predvsem gospodarstvo Srbije, kjer je bila vsaj polovica podjetij na robu stečaja. V Beogradu se je zaradi tega povečalo število Mikulićevih nasprotnikov, ki so ga skušali odstraniti tako, da so ga zapletli v odmevno afero: da bi omejila izdatke v industriji, je že vlada Milke Planinc uvedla stroga merila za podeljevanje bančnih kreditov, politični veljaki in poslovneži pa so jih kmalu obšli z izdajanjem vrednostnih papirjev, ki so jih banke sprejemale kot pravi denar. Samo v letu 1986 so odkrili več kot 2.300 podjetij, ki so izdala nepokrite menice. 15. avgusta 1987 je *Borba* objavila članek, v katerem je trdila, da je Agrokomerc, veliki prehrambeni holding v Bosni, spravil v obtok goro menic v skupni vrednosti 300 milijonov dolarjev. Teden kasneje je *NIN* obtožil »gospodarskega kriminala« njegovega direktorja Fikreta Abdića, ki je bil med drugim tudi član CK KPBiH. Izbruhnil je škandal, ki je v svoj vrtinec zajel kar 62 bank – med njimi tudi Ljubljansko – in razkril, kakšen preplet politike in špekulacije je jugoslovansko gospodarstvo. Afera bi ne mogla izbruhniti ob bolj neugodnem času, saj so se prav tedaj začeli pogovori z Mednarodnim denarnim skladom in tujimi bankami za reprogramiranje dolga v višini 19 milijard dolarjev, ki je še vedno bremenil državo. Šlo je za nizek udarec Mikuliću in politični eliti v Bosni in Hercegovini, začenši z njenim članom v predsedstvu SFRJ Hamdijo Pozdercem. Ta bi bil moral naslednjega maja postati njegov predsednik, zgodilo pa

se je prav nasprotno: prisiljen je bil odstopiti in prevzeti vlogo grešnega kozla, da reši Mikulićevo vlado. Toda pogovori z Mednarodnim denarnim skladom so bili prekinjeni za celo leto.

Srbom, ki so bili ogorčeni zaradi Mikulićevih plahih poskusov, da bi glavne teže njihovega gospodarskega poloma ne naprtil preostalim delom države, je poletje 1987 prineslo še vrsto drugih razlogov za kolektivno razburjenje. Najprej so jih hudo izzvala *Pisma srbskemu prijatelju* Tarasa Kermaunerja, ki je izražal svoje začudenje nad njihovimi tožbami, ker da so jih pregnali s Kosova, češ, ali niso leta 1945 tudi sami pregnali iz Vojvodine Nemcev? Zaradi tega in drugih drznih vprašanj si je Kermauner prislužil besne odgovore beograjskega tiska, ki je postal naravnost histeričen, ko se je v noči na 3. september 1987 v kasarni v Paraćinu pripetil hud incident: albanski rekrut Aziz Kelmendi je streljal na speče tovariše, jih pet ubil, štiri pa ranil in na koncu – po uradni verziji – naredil samomor. »Kelmendi je streljal v Jugoslavijo,« je razglašal neki beograjski časopis in s tem zgovorno ponazarjal čustveno prizadetost srbskega prebivalstva, ki se je spet maščevalo tako, da je razbilo izložbe albanskih trgovin. Splošno zgražanje pa je še naraslo ob dejstvu, da Slovenci v paraćinskem dogodku niso videli dokaza za »albanski terorizem«, temveč povod za vprašanje o življenjskih razmerah v vojašnicah (kjer je bil vsak četrti rekrut Albanec).

Paraćinski incident in polemike, ki so mu sledile, so bili voda na mlin zagovornikov »trde roke« v ZK Srbije, ki je od februarja 1986 dalje imela novega predsednika, 46-letnega Slobodana Miloševića. Ta je prav kmalu nastopil proti »preveč omahljivim« narodnjakom starega kova, postal glasnik novega, militantnega nacionalizma in se v noči 24. aprila 1987 med obiskom na Kosovu proglasil za zaščitnika rojakov v tej pokrajini. V Prištini je namreč proti milici, sestavljeni pretežno iz pripadnikov albanske narodnosti, ki je skušala s silo razgnati srbske manifestante, protestiral s stavkom, s katerim je požel odobravanje vse Srbije: »Nihče ne bo pretepal tega ljudstva.«[8] Milošević se je kot sin črnogorskega popa in torej že po družinskem izročilu močno vdan tradicionalnim vrednotam, a po izobrazbi pravnik z zvezami v tujini, predvsem v ZDA, ljudstvu predstavljal z več obrazi: sposoben je bil zadovoljiti preprosto množico, ki je hrepenela po odrešeniku, kot tudi intelektualce, ki so si želeli modernega gospodarstvenika, zmožnega izvleči Srbijo iz zagate, v katero so jo pahnili predstavniki stare garde. Da je človek dejanja, je dokazal kmalu po prihodu na oblast, ko je oktobra 1987 izvršil puč znotraj beograjske partijske organizacije in na VIII. seji CK ZK Srbije prepričljivo zmagal. V partiji pa tudi po redakcijah časopisnih hiš, na radiu in televiziji je začel s temeljito čistko ter beograjske medije z nekaj redkimi izjemami spravil pod svojo kontrolo. S spretno časopisno kampanjo je nato stopil na čelo »protibirokratske revolucije«, češ da je treba povsem preoblikovati okosteneli upravni aparat, in kmalu postal idol obubožanih množic, ki so bile pripravljene slediti prvemu zapeljivcu. (V Srbiji namreč ni bilo amortizerjev, kakršne sta za blažitev gospodarske krize imeli Slovenija in Hrvaška, namreč deviznih dohodkov od turizma in industrije ter nakazil zdomcev.) Milošević, »karizmatični vodja, a obenem tudi človek brez kvalitet«, kot ga je ocenil režiser Makavejev[9], je znal izkoristiti

DOBRICA ĆOŠIĆ,
srbski pisatelj in eden od avtorjev memoranduma SANU

frustracijo Srbov, ki so bili prisiljeni deliti oblast s petimi republikami in dvema pokrajinama (čeprav so sestavljali 36 odstotkov prebivalstva v državi) in so povrhu dobivali v povprečju precej nižje plače kot Slovenci in Hrvati. Kmalu je postal »vožd«, kot ga Srbija ni imela od časov Stojadinovića, in v republiki uvedel varianto »četniško-stalinističnega režima«, ki je bil, po Koči Popoviću, karikatura pravne države.[10] S svojo ognjevito retoriko je posebno na podeželju vžgal fantazijo srbskih mas, ki so ga poplačale s pravim kultom osebnosti in ga umestile med heroje ljudske poezije. Bolj malo jih je opazilo, da so njegove ideje o »Srbiji, ki bo velika ali pa je ne bo«, vzete iz memoranduma SANU in da je Dobrica Ćosić, eden avtorjev tega teksta, postal njegova siva eminenca. Slavni pisatelj se je namreč zadovoljil z vlogo lutkarja, ki za kulisami vodi svojega Frankensteina (kot je zapisal najpogumnejši med srbskimi oporečniki Bogdan Bogdanović), javno pa ga kuje v zvezde: »On je najpopularnejša osebnost in najpomembnejši politik, kar so jih imeli Srbi v 20. stoletju.«[11]

V tej nacionalistični omami je imelo kosovsko vprašanje seveda poglavitno mesto, in to toliko bolj, ker je Komite za zaščito kosovskih Srbov in Črnogorcev, ustanovljen ob koncu 1986, odkril novo (in tudi staro) orožje: množične mitinge. Šlo je za psihološko dokaj učinkovito taktiko, posebno v jugoslovanskih razmerah, v katerih je bilo politično nasprotovanje dolgo omejeno le na peščico intelektualcev. Z mobilizacijo množic in njihovim pohodom pred palače oblasti je Komiteju uspelo potisniti partijo ob zid in pognati strah v kosti njenim voditeljem; to je postalo očitno konec junija 1987, ko se je CK moral sestati v beograjskem nebotičniku ZKJ, ki so ga oblegali demonstranti. Milošević je kmalu doumel, kakšno moč imajo takšni množični shodi, in jih začel brez zadržkov izkoriščati z organiziranjem vse

večjih mitingov. »Zgodil se je narod,« je navdušeno proglašal srbski tisk in poudarjal: »Vsi bomo močnejši v enotni Jugoslaviji.«[12] Interesi Srbov (skupaj s Črnogorci so zasedali 80 odstotkov vseh mest v zvezni upravi) so bili s tem izenačeni z interesi Jugoslavije, ki jo je treba osvoboditi – so govorili – z organizacijo »tretje vstaje« (prvi dve sta bili proti Turkom v letih 1804 in 1815).

Rovarjenje Komiteja za zaščito kosovskih Srbov in Črnogorcev je povzročilo na Kosovu takšno napetost, da se je predsedstvu SFRJ oktobra 1987 zdelo potrebno poslati v pokrajino 3.000 zveznih miličnikov, usposobljenih za boj proti mestni gverili. Toda Miloševiću to ni zadostovalo: njegov cilj je bil, da si Kosovo povsem podredi in se otrese tistih albanskih politikov, ki so se, kljub zvestobi režimu, postavili v bran svoje avtonomije. Proti najvplivnejšemu človeku lokalne ZK Fadilu Hodži so tako organizirali časopisno gonjo in množična zborovanja ter pri tem izrabili njegovo ponesrečeno izjavo o »političnih« posilstvih, ki mu je ušla na banketu za rezervne oficirje – češ Albanci bi na Kosovu manj posiljevali srbske ženske, če bi bilo v pokrajini več srbskih prostitutk.[13] Pod obtožbo, da je žalil čast srbskih žena, prezrl nevarnost albanskega nacionalizma in celo ščitil vojne zločince, so ga 20. oktobra 1987 izključili iz partije. Šlo je za prelomni politični dogodek, kajti Hodžev padec je pomenil nezaupnico celotnemu albanskemu establišmentu, ki se je oblikoval na Kosovu po letu 1945 v imenu zvestobe Titu in jugoslovanski ideji. Ko so pretrgali to vez, so Srbi začeli iskati izvajalce novega reda med »poštenimi« Albanci, toda vedno znova so bili prisiljeni ugotavljati, da albansko »poštenje« ne vzdrži koraka z njihovo lastno slo po oblasti. Celo predsednik ZK Kosova mladi Azem Vllasi, ki je bil izvoljen po dogodkih leta 1981 in je veljal zaradi tega med svojimi rojaki za izdajalca, je kmalu doživel isto usodo kot Fadil Hodža: izkazalo se je, da noče postati Miloševićev sluga, zato so ga na pomlad 1988 odstavili.

Medtem ko je na Kosovu divjal boj za politično prevlado, je prišlo do zavezništva med Miloševićem in vojsko, na katero se je oprl po nasvetu svojih prišepetovalcev. 15. decembra 1987 mu je uspelo odstaviti dvoličnega predsednika Srbije Ivana Stambolića, svojega nekdanjega zaščitnika; tako je zavzel zadnjo pomembno pozicijo, ki je še ni imel pod svojo kontrolo, in nanjo postavil Petra Gračanina, bivšega šefa generalštaba JLA. Med Miloševićevimi ideološkimi gledanji in pojmovanji vojske je bilo sicer na začetku nekaj razlik, a skupni interesi so jih več kot presegali. Miloševića je navdihoval velikosrbski nacionalizem, medtem ko je JLA zagovarjala »jugoslavizem« Titovega kova; vendar se ta dva programa nista izključevala, nasprotno, v zavesti številnih srbskih in črnogorskih oficirjev (70 odstotkov vsega starešinskega kadra) sta se močno prepletala in dopolnjevala. Kot je Srbija potrebovala vso Jugoslavijo, da si zagotovi kolonialno oblast nad Albanci in nadzor nad zvezno upravo, ki je bila njen glavni vir dohodka, tako jo je za lastno preživetje potrebovala tudi vojaška hunta. JLA, ki je bila še leta 1948 po moči na tretjem mestu med oboroženimi silami v Evropi, se je do konca osemdesetih let skrčila na 135.000 vojakov, torej na organizem srednje velikosti. Kljub temu je bila še vedno najmočnejša udarna sila na Balkanu, obenem pa tudi najdražja in največja državna institucija. Nadzirala

je razvejan in tehnološko sodoben industrijski kompleks, skoncentriran na jugu in v osrednjem delu države, ki je vsako leto terjal ogromne vsote denarja od severnih republik. S svojimi represijskimi institucijami – tajno policijo, sodišči in celo koncentracijskimi taborišči – je bila JLA za ohranitev režima bolj pomembna od podobnih civilnih ustanov. Zaradi vseh teh vzrokov so bili Slovenci zelo dovzetni za antimilitaristično propagando, pri kateri je z zavzetostjo vztrajala *Mladina*, ki je bila zaradi svojega ogromnega uspeha (100.000 izvodov tedensko), bolj in bolj ravnodušna do naraščajoče moči svojega nasprotnika: sredi osemdesetih let so se namreč vojaški poveljniki čutili tako krepke, da so si dovolili celo kritizirati partijo na ideološkem področju in odkrito kršiti zakone. O tem priča njihova odločitev, da povečajo svoj nadzor nad Teritorialno obrambo – kosovska je bila po uporu leta 1981 že ukinjena – pri čemer se jim ni zdelo niti potrebno zaprositi zvezno skupščino za soglasje.

Mladi Slovenci, med katerimi je izstopal Janez Janša, specialist za probleme obrambe, so bili mnenja, da je takšno stanje nevzdržno. Zdaj niso več zahtevali samo civilnega služenja vojaškega roka, pač pa so zastavljali veliko bolj žgoča vprašanja, kot so ustavna vloga vojske, njeno financiranje in trgovanje z orožjem, milijardni posli z državami tretjega sveta, pa tudi strateška in gospodarska utemeljitev za gradnjo »jugoslovanskega« nadzvočnega letala. Vojaški vrhovi so na vse to gledali kot na poskus oslabitve ljudske armade, »veznega tkiva« bratstva in enotnosti, v prepričanju, da se za mladimi oporečniki skriva slovensko vodstvo, ki je prešlo na liberalistične in nacionalistične pozicije. Ker se je bilo treba torej braniti pred »notranjim sovražnikom« – o njem so vedno pogosteje govorili, ne da bi ga točneje označili – so na začetku leta 1987 preuredili svoje tajne službe z nalogo, da še bolj kapilarno kontrolirajo skupine in posameznike, osumljene delovanja proti interesom vojske in države. Posebne pozornosti so bili pri tem deležni v *Mladini* objavljeni članki: več kot 200 tekstov so zbrali v dosje, ki naj bi jasno pričal o obstoju »specialne vojne« proti oboroženim silam, kot je izjavil neki general. In ni se motil. Proti koncu leta 1987 in na začetku naslednjega so napadi *Mladine* na vojsko, v prvi vrsti na obrambnega ministra, zares prešli v ofenzivo nezaslišane brezobzirnosti: februarja 1988 so admirala Mamulo poimenovali »trgovec s smrtjo« zaradi potovanja v Etiopijo in ga pozvali, naj neha prodajati orožje Mengistuju, »socialističnemu diktatorju sestradane dežele«; marca pa so ga obsuli z uničujočo kritiko zaradi samovolje, s katero je izkoriščal rekrute za gradnjo svoje vile v Opatiji. Ti in drugi članki so sicer prisilili Mamulo k odstopu – a tudi v pokoju je ohranil še tri leta svoj vpliv na hunto – hkrati pa prepričali vojsko, da je čas popuščanja minil: Slovenci, ki prek svojih intelektualcev protestirajo zoper amandmaje za centralistično krepitev ustave, s svojimi sindikati zahtevajo pravico do stavke in v zvezni skupščini s svojimi delegati celo blokirajo proračun za leto 1988, si zaslužijo strogo lekcijo!

V Beogradu se je 25. marca sestal vojni svet, najvišji organ JLA (njegov obstoj je bil doslej tajen), ki se je odločil za poseg proti »kontrarevoluciji«. V ta namen je odobril načrt o internaciji oporečnikov – o njem nista bila obveščena niti predsednika zveznega predsedstva in ZKJ – ki naj bi ga

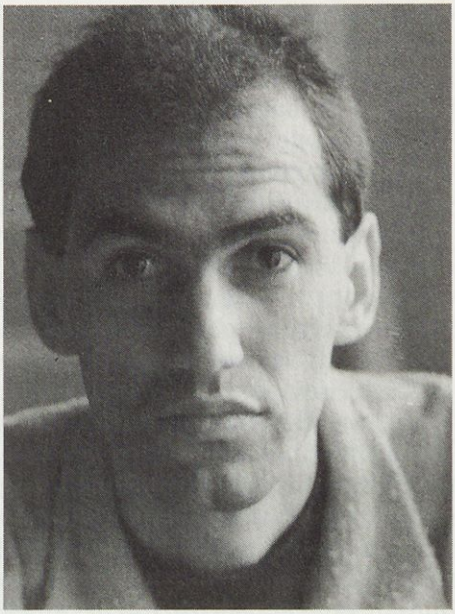

JANEZ JANŠA,
slovenski oporečnik, obrambni minister v prvi slovenski demokratično izvoljeni vladi

izpeljali, če bi bilo potrebno, tudi z uporabo sile. Komandant ljubljanskega vojaškega okrožja Svetozar Višnjić je dobil nalogo, da stopi v stik s slovenskim ministrom za notranje zadeve in skupaj z njim uskladi akcijo ter si zagotovi sodelovanje lokalnih varnostnih organov v primeru neredov, stavk ali množične državljanske neposlušnosti. (Po mednarodnih pravilih so obvestili tudi italijanski vrhovni štab o možnih vojaških akcijah v Sloveniji.) Višnjić je takoj ukrepal in o načrtu spregovoril ne samo z ministrom za notranje zadeve, temveč na njegovo zahtevo tudi s predsednikom CK ZK Slovenije Milanom Kučanom in drugimi političnimi veljaki v očitni nameri, da enkrat za vselej spodreže možnost povezave med slovenskimi komunisti in civilno družbo. Ključni partijski ljudje, ki so bili med kladivom oporečniških skupin in nakovalom vojske ter so skušali posredovati med obema »radikalizmoma«, so uvideli, da bodo sami v nevarnosti, če ne sprejmejo jasnih odločitev. Njihova osamljenost znotraj ZKJ je bila namreč vedno večja: o tem zgovorno priča sklep Srbov, Makedoncev in Črnogorcev, da se ne udeležijo konference ZKS, ki so jo pripravljali za april 1988. Ker pa niso nameravali sami nositi bremena, ki so jim ga hoteli naložiti vojaki, so razpravo o njihovih zahtevah prenesli v Beograd. Tu se je 29. marca 1988 na tajnem zasedanju sestal CK ZKJ in načrtovano akcijo JLA tudi podprl. Zapisnik te seje pa se je po nerodnosti enega od udeležencev kmalu znašel v rokah Janeza Janše. Na njegovi osnovi je napisal za *Mladino* članek, v katerem je, namigujoč na vojaški udar generala Jaruzelskega, trdil da je »poljski sindrom« prisoten tudi v Jugoslaviji. Objavo te eksplozivne domneve o možnosti državnega udara so ljubljanske oblasti skušale preprečiti z grožnjo, da bodo revijo zaplenile. Dosegle so sicer, da je bil članek umaknjen, ne pa tudi, da bi se v naslednji številki, 13. maja, ne pojavilo njegovo osrednje

sporočilo pod zgovornim naslovom *Noč dolgih nožev*. Škandal je bil velik, še večja pa jeza vojaških krogov, ki so bili zmotno prepričani, da so jih slovenski politiki izigrali. Medtem so organi za zaščito države opravili nočno preiskavo v Janševem uradu in tam našli dva tajna dokumenta: zapisnik seje CK ZKJ s pogovori o aretacijah in zaupno vojaško povelje iz meseca januarja o nadzoru položaja v Sloveniji. Odpirali sta se dve možnosti: uporabiti partijski dokument in soditi Janši pred civilnim sodiščem ali pa izrabiti vojaškega, ki je bil sicer manj pomemben, a je omogočal, da nadležnega oporečnika postavijo pred vojaško sodišče. Na veliko olajšanje slovenskega političnega vrha je bila izbrana druga rešitev, ki je med drugim izključevala možnost civilne obrambe. 29. maja so Janšo aretirali pod obtožbo, da je hranil tajni vojaški dokument ter imel stike s tujimi obveščevalnimi službami in »sovražno« emigracijo. V zaporu sta se mu pridružila še novinar Tasić in podčastnik Borštner, ki je že dalj časa simpatiziral z opozicijskimi gibanji in mu je zato KOS podtaknil inkriminirani dokument v prepričanju, da ga bo fotokopiral in razširil med svojimi somišljeniki.

Tako politiki kot tudi vojaki pa niso pravilno ocenili odziva slovenske javnosti. Takoj po Janševi aretaciji je Igor Bavčar organiziral Odbor za zaščito človekovih pravic, h kateremu je v nekaj dneh pristopilo 100.000 ljudi in več kot tisoč raznih organizacij; med temi je bilo še posebno aktivno Društvo slovenskih pisateljev s predsednikom Tonetom Pavčkom. Tedaj je JLA zagrešila usodno napako: da bi ponižala nasprotnike in pokazala, kdo poveljuje v Sloveniji, se je odločila, da bo proces proti »četverici« – na zatožni klopi se je znašel tudi časnikar Franci Zavrl – v Ljubljani za zaprtimi vrati in v srbohrvaškem jeziku. To arogantno potezo, ki je zanikala najpomembnejšo točko slovenske pomladi, vprašanje suverenosti, je javnost sprejela kot nedopustno žalitev. Bavčarjev odbor – prvi družbeni organizem zunaj SZDL – je postal glasnik vsega ljudstva in se povzpel na raven prave politične sile, kot se je izkazalo 21. junija 1988, ko mu je uspelo v Ljubljani zbrati dobrih 30.000 ljudi na največji manifestaciji, kar jih je videlo mesto po letu 1945. Dogodek je potrdil tesno vez med demokracijo in narodno svobodo, ki so jo čutili Slovenci, obenem pa tudi razkol med Slovenijo in preostalo Jugoslavijo. Medtem ko je v Sloveniji prišlo do cele vrste protestnih pobud, ki so se jim pridružili celo borci, so na jugu, še posebej v Beogradu, ocenili zborovanje v Ljubljani kot dokaz slovenskega nacionalizma ter ga obsodili kot provokacijo. Liberalno krilo ZK Slovenije pa se je po njem dokončno prepričalo, da je čas za pilatovsko držo minil in da se je treba pridružiti ljudstvu proti vojski. Ko so bili 27. julija Janša in njegovi tovariši obsojeni na hude zaporne kazni, je Milan Kučan članom CK ZK Slovenije izjavil: »Slovenski narod se je ohranil s svojo kulturo in svojim jezikom in nobene države, v kateri ne bo imel zagotovljenih narodnih pravic, ne bo mogel imeti za svojo.«[14]

Medtem ko je bila Slovenija v primežu vojske, je Slobodan Milošević, nesposoben izdelati konkreten načrt za gospodarsko ozdravitev Srbije, posvetil svojo pozornost pokrajinama in Črni gori, da bi z razmahom nacionalizma še okrepil svojo oblast. Kot je bilo pričakovati, je začel z najšibkejšim členom v verigi: z Vojvodino. Proti koncu junija je v intervjuju za

NIN obtožil vodstvo pokrajine, v kateri je bilo 55 odstotkov Srbov in 19 odstotkov Madžarov, da zaradi svojih separatističnih teženj ni pripravljeno sprejeti ustavnih amandmajev, ki bi okrepili nad njo nadzor iz Beograda. 6. julija je predsedstvo ZK Vojvodine zavrnilo kritiko in mu očitalo, da je glasnik »primitivnega nacionalizma«. Tri dni pozneje pa se je moralo soočiti s približno 500 Srbi s Kosova in nekaj tisoč domačimi manifestanti, ki so obkrožili sedež CK ter vpili proti vojvodinskemu »separatizmu« in »izdajalskemu« vodstvu, češ da z obrambo svoje avtonomije ščiti tudi kosovsko. Dobrica Ćosić je istega dne navdušeno izjavil, da se je začelo »demokratično gibanje množic«; vendar je sprva kazalo, da demonstracija, ki so jo očitno pripravili v Beogradu, ne bo obrodila sadov. Toda 5. in 6. oktobra – po celi vrsti mitingov v Srbiji – so ponovili pohod na Novi Sad. Tokrat Milošević ni ostal praznih rok: po trideseturnem obleganju so vsi vojvodinski liderji odstopili, njihovo mesto pa so zasedli »voždu« zvesti ljudje. Isto taktiko je ubral v Črni gori, ki je bila zaradi nizke produktivnosti lastne delovne sile v obupnem gospodarskem položaju in je računala na srbsko pomoč. A tudi tukaj sta bila potrebna dva naskoka, oktobra 1988 in januarja 1989, da se je v Titogradu povzpel na oblast Momir Bulatović, zvest Miloševićev oproda. »Vožd« je zdaj lahko z zadovoljstvom ugotavljal – in pri tem uporabil metaforo, ki jo je izgovoril Hitler po priključitvi Avstrije – da sta poslej Srbija in Črna gora neločljivi »kot oči v isti glavi«. Tako je ponovno postala aktualna teorija o etnični enotnosti Srbov in Črnogorcev, ki so jo širili v času Kraljevine SHS, a so jo po letu 1945 opustili, ker so ji nasprotovali komunisti.

Druga polovica leta 1988 je bila za Miloševića dokaj ugodna. V svoj voz mu je uspelo vpreči ne le obubožane množice in velik del inteligence – celo nekaj članov skupine »Praxis« – pač pa tudi zvezni vrh, ki ga je prestrašila njegova bojevita politika. 20. oktobra je predsedstvo ZKJ na XVII. seji kljub mnogim pomislekom odobrilo njegove zahteve po večji srbski kontroli nad pokrajinama. Da opozori »na norost, ki nas pelje v prepad«, je njegov slovenski član Franc Šetinc, zadolžen za politiko na Kosovu, demonstrativno odstopil. Toda čeprav je bila, kot je zapisala kitajska tiskovna agencija *Xinhua*, ta poteza brez precedensa v zgodovini komunizma, v Beogradu ni pretresla nikogar. Tu so jo razlagali kot podel poskus okrepiti Miloševićeve nasprotnike in kritike ustavnih dopolnil, ki jih je »vožd« tako goreče zagovarjal. Vprašanje dopolnil, o katerih so govorili že od jeseni 1986, se je namreč bližalo svojemu razpletu: predvidevala so korenito reformo gospodarskega sistema, obenem pa tudi krepitev centralizma in utrditev avtonomije JLA znotraj državnega ustroja. Pri tem ni bilo mogoče spregledati, da so bili amandmaji, ki so govorili o tržnem gospodarstvu, zastrti za celo vrsto norm in predpisov, tisti o zvezni vladi in vojski pa dosti bolj konkretni: zvezni upravi so priznavali pristojnost, da poseže v notranje zadeve republik in z neposrednim obdavčenjem fizičnih in pravnih oseb zagotavlja financiranje JLA izven kakršnegakoli nadzora civilnih oblasti. Kot je dejal predsednik Slovenije Janez Stanovnik, je to pomenilo, da je vojska že država v državi in da je federacija v bistvu že pod vojaško diktaturo. Kljub pomislekom o dopolnilih so se slovenski politiki le odločili, da jih podprejo, ker so stavili na tržno gospodarstvo, obenem pa tudi upali, da bodo tako izboljšali odnose

z JLA in jo odtegnili Miloševićevemu vplivu. Prav v tem času je namreč novi obrambni minister Veljko Kadijević izjavil, da Jugoslavija lahko preživi le kot federativna država in da vojska ne bo nikoli ravnala samovoljno.

Klonitev slovenskih predstavnikov v najvišjih partijskih organih in v skupščini SFRJ, kjer so bili amandmaji 27. oktobra 1988 sprejeti s ploskanjem, je povzročila odločen protest opozicijskih krogov v Ljubljani: oporekali so partijski tezi, da je primerno glasovati za dopolnila zaradi njihove gospodarske vsebine, in poudarjali, da je nesmiselno združevati gospodarsko liberalizacijo s politično avtoritarnostjo in ideološkim dogmatizmom. Polemika o »ustavni prevari« je vsekakor sprožila ploden nemir, ki je porodil prve zasnove kasnejših slovenskih strank: Kmečki zvezi, ustanovljeni sredi maja 1988, se je v tem času pridružila tudi Slovenska demokratična zveza razuma, ki se je na začetku januarja 1989 prelevila v Slovensko demokratično zvezo in okrog sebe zbrala najvidnejše ljudi iz Bavčarjevega odbora.

Ko so spravili pod streho dopolnila k zvezni ustavi, so se Srbi odločili, da uredijo tudi vprašanje Kosova. Prištinsko vodstvo so obtožili, da je skušalo razmere sanirati samo na videz in je torej odgovorno za kontrarevolucionarne in separatistične klice, ki so v pokrajini še žive. Septembra, ko je vzdušje na Kosovu spet postalo napeto, so tja že drugič poslali specialne enote zvezne milice, ki pa jim ni uspelo zagotoviti miru. Ker je bilo jasno, da bo predsednico partije Kaquosjo Jashari doletela ista usoda kot Azema Vllasija, je prišlo v Prištini in drugih mestih do množičnih demonstracij v njeno podporo. Srbski voditelji so odgovorili z organizacijo mitinga na Ušću, sotočju Save in Donave, kjer se je 19. novembra 1988 zbralo vsaj milijon ljudi. Ob tej priliki je množica zahtevala novo ustavo, ukinitev kosovske avtonomije in orožje, ne da bi skrivala, koga ima za poglavitnega sovražnika: Slovence in Albance. Toda poleg teh »izkoriščevalcev« in »izdajalcev« je obtožila tudi vso mednarodno skupnost, da je brezčutna do tragične ogroženosti srbskega naroda. Pesnik Milan Komnenić je zgovorno tolmačil to iracionalno napadalnost, ko je izjavil: »Srbija bo potegnila za seboj v ruševine ves svet, ker se premalo zanima za našo usodo.«[15]

V vrtincu teh dogodkov je bila posebej opazna pristranskost ZKJ, ki jo je vodil cinični in ambiciozni Stipe Šuvar: partijski vrh je ostro obsodil albanske demonstracije in jih označil kot nacionalistične in separatistične, ni pa se ogradil od srbskih mitingov, čeprav so prekipevali od prezira in sovraštva do drugih narodov. Tuji opazovalci so z ironijo komentirali, da je med demonstracijami in mitingi velika razlika: prve organizirajo Albanci in so zato nevarne in nacionalistične, druge pa Srbi, zato so domoljubni in »državotvorni«. Pohlevno stališče, ki ga je zavzel Šuvar do dogodkov na Kosovu, mu seveda ni koristilo, ko si je drznil podvomiti o ustreznosti Miloševićeve napadalne politike v Črni gori. Postal je tarča beograjskega tiska in televizije, in to na tako strupen način, da je bil na začetku leta 1989 prisiljen odstopiti.

Medtem ko se je leto izteklo z neštetimi proklamacijami o Kosovu, za katero so bili Srbi pripravljeni preliti kri, in o Sloveniji, ki da jo je treba kaznovati zaradi njene upornosti, je odbila poslednja ura tudi zvezni vladi. 30. decembra je odstopil Branko Mikulić – kaj takega se v Jugoslaviji še ni

zgodilo – na videz sicer zato, ker zvezna skupščina ni sprejela njegovega proračunskega predloga za leto 1989, v resnici pa, ker si ni nikoli opomogel po škandalu z Agrokomercem in ker so vsi v Jugoslaviji, posebej še Slovenci in Hrvati, izgubili zaupanje vanj. Novembra 1987 je predstavil program dolgoročne gospodarske stabilizacije, ki je postal operativen konec maja 1988. Po obdobju hladnih odnosov ga je podprl tudi Mednarodni denarni sklad z 260 milijoni dolarjev, katerim je treba dodati še 650 milijonov, ki so jih dale na voljo Svetovna banka in različne zahodne države, zbrane v tako imenovanem Pariškem klubu. Toda kot je bilo mogoče predvidevati, so tudi ta program zastavili z neštetimi kompromisi, ki so izničili vsak napor, usmerjen v sanacijo gospodarstva. Po delni sprostitvi cen in plač je od maja 1989 dalje spet začela padati kupna moč dinarja, to pa je do konca leta 1989 povzročilo 50-odstotno inflacijo na mesec. Industrijska in kmetijska proizvodnja sta še naprej hirali, število brezposelnih se je gibalo okoli milijona, tretjina delovne sile se je znašla pod življenjskim minimumom, državo pa je pretresalo kakih 2000 stavk. Mednarodni denarni sklad je na vse to gledal »z nejevero in obupom«[16], medtem ko so v Jugoslaviji skušali rešiti, kar se je dalo, in mrzlično menjavali dinarje v devize, predvsem v nemške marke, ki so dejansko postale neuradno plačilno sredstvo. Kot dokaz slabe kupne moči dinarja so povsod zrasle brezcarinske trgovine, ki so tujcem prodajale blago za devize in so kmalu postale dostopne tudi domačim državljanom. Skratka, Mikulić je za sabo zapustil še slabšo dediščino kot Milka Planinc.

Novi predsednik ZIS Ante Marković, ki so ga izbrali na slovenski in hrvaški pritisk, je bil v preteklosti uspešen gospodarstvenik in se je v Zagrebu že izkazal kot spreten prvi minister. Marca 1989 je prevzel krmilo zvezne vlade, trdno odločen, da zaustavi negativne tokove znotraj jugoslovanske stvarnosti in uresniči vrsto reform v imenu demokracije in gospodarske učinkovitosti. V tem smislu je tudi govoril ob svojem prvem nastopu pred skupščino, ko je poudaril, da omenjenih dveh problemov socializem še ni rešil. Toda tudi sam se ni znal otresti demagogije, saj je še naprej trdil, da je treba udejanjiti »samoupravni socializem novega tipa«, istočasno pa povsem spregledal medetnične konflikte, ki so tako dramatično pretresali državo. V iskanju čim širše ljudske podpore se je na samem začetku svoje vlade odločil za spretno potezo: odpravil je kontrolo nad prihranki, ki so jih imeli občani na svojih deviznih računih, in s tem močno okrepil zaupanje vase in v svojo politiko.

V Sloveniji so 17. januarja 1989 sprejeli odločitev, ki je imela dolgoročne posledice: v ZK je prevladala sodba, da jugoslovanska kriza ni osamljen primer, pač pa del širše krize evropskih socialističnih držav. Vzroke zanjo je treba torej iskati v samem sistemu, ne glede na oblike, ki jih je s časom dobil v različnih okoljih. Na podlagi te ugotovitve se je ZK Slovenije po dveh dneh burnega razpravljanja kot prva komunistična partija na oblasti odrekla političnemu monopolu v prid demokratičnega razvoja ne le slovenske, pač pa vse jugoslovanske družbe. Milan Kučan, ki je še malo prej obsojal nastanek Slovenske demokratične zveze, je zdaj v imenu ZK Slovenije priznal legitimnost političnega pluralizma in s tem odprl vrata nastanku novih strank: Socialdemokratske zveze in Zveze krščanskih demokratov.

Obrat slovenskih komunistov k pluralizmu je med Srbi naletel na zelo neugodne ocene. V Beogradu, kjer so enačili pluralizem s separatizmom, so se spraševali, od kdaj je jugoslovanska ustava spremenjena in kateri njeni člani dovoljujejo ustanavljanje novih strank, nasprotnih socializmu. Konec januarja je na XX. seji CK ZKJ prišlo do ostrega soočanja med Kučanom in Miloševićem, ki je pokazalo, kako osamljeni so Slovenci. Niso mogli računati na Vojvodino, na Kosovo in Črno goro, ki so že bili v Miloševićevi pesti, pa tudi ne na Makedonijo, kjer ni imel politični pluralizem nobene tradicije, in na Hrvaško, ki je bila še vedno pod travmo dogodkov iz leta 1971. Bosna in Hercegovina je bila zaradi škandala z Agrokomercem in drugih primerov korupcije, ki so prišli za njim na dan, v primežu notranjih obračunavanj in torej izločena iz igre, JLA pa odkrito sovražna. V takih razmerah je zbral Kučan dovolj poguma in izjavil, da bo Jugoslavija »demokratična ali je ne bo«, ter se uprl Miloševiću, ki se je zavzemal za povratek k državnemu in partijskemu centralizmu, če treba tudi po nezakoniti poti. »Vožd« je obenem zahteval sklic »izrednega« kongresa ZKJ, ki naj bi se ga po njegovi interpretaciji statuta udeležile republiške partije po proporcionalnem ključu glede na število članov. To bi bilo za slovenske komuniste porazno, saj so imeli manj članov, kot je bilo vpisanih v samem Beogradu. Izjasnili so se v prid kongresa, a zavrnili predlog, naj bi bil »izredni«, s čimer so dali povod za nov oster spor.

3. februarja 1989 so kosovski Albanci znova protestirali proti dopolnilom k srbski ustavi, ki naj bi ukinila avtonomijo pokrajine. V Prištini in drugod so organizirali stavke, ki so kmalu privedle do splošne zapore. 20. februarja se je 1300 rudarjev v Starem trgu odločilo, da ostanejo v jaških in vztrajajo v gladovni stavki, dokler ne odstopi Rahman Morina, eden »poštenih« Albancev, ki so ga pred kratkim Srbi povzdignili z mesta komandirja milice na položaj pokrajinskega sekretarja ZK. Ta skrajni protest so v Beogradu takoj označili za kontrarevolucijo, v Ljubljani pa sprejeli nadvse zaskrbljeno. Strah, da postanejo kosovski dogodki uvod v podoben razvoj tudi na Slovenskem, je narekoval političnim silam strniti vrste: 27. februarja 1989 sta ZK Slovenije in opozicija organizirali v Cankarjevem domu zborovanje, na katerem je sodelovalo več kot 2000 ljudi. Zaključilo se je z manifestom v podporo upornim rudarjem, ki ga je v enem dnevu podprlo 450.000 podpisnikov. »Slovenci ne želijo izrednih ukrepov na Kosovu, pač pa zmago razuma, miru in sodelovanja,« je naslednji dan zapisalo slovensko Delo.

V Beogradu, kjer so se v istem času odločili, da pošljejo na Kosovo specialne enote, so sprejeli ta protest kot izdajo. »Udarec,« je rekel Predrag Palavestra, član SANU, »je prebudil Srbe, ki vedo, kako ravnati s sovražnikom, a ne oprostijo nezvestobe prijatelju.«[17] Iz protesta proti »separatističnim« Slovencem in albanskim rudarjem, ki so po osmih dneh vztrajanja na dnu jaškov začasno dosegli odstranitev treh prosrbskih funkcionarjev, je bil organiziran še en mamutski miting. Pred beograjsko skupščino, okrašeno z ogromnim Miloševićevim portretom, se je 28. februarja zbralo skoraj milijon ljudi. Manifestacija je dosegla vrh, ko je prevzel besedo »vožd«. Izjavil je, da »Jugoslavija ne bo nikoli izginila«, in obljubil, da bodo organizatorje stavke identificirali, aretirali in kaznovali. Ta zaveza je pomirila mno-

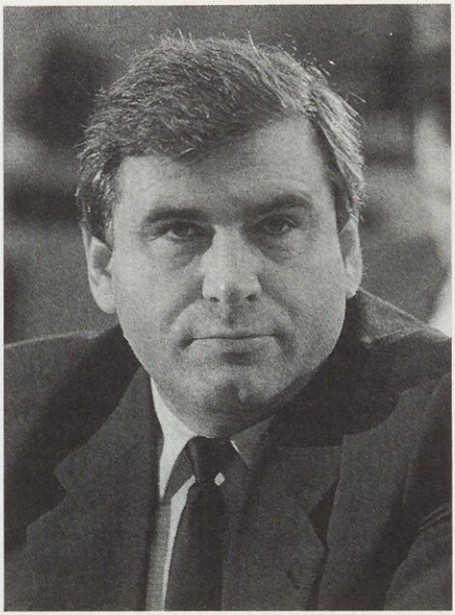

AZEM VLLASI,
predstavnik kosovskih Albancev

žico, da se je začela razhajati med petjem in vzkliki: »Slobo, Srbija je s tabo!« in »Korakali bomo na Kosovo!«.[18]

Pod vtisom teh dogodkov sta tako državno kot partijsko predsedstvo sprejeli odločitev srbske vlade, da ne bo upoštevala albanskih zahtev. Tako se je kmalu uresničila obljuba, ki jo je »vožd« dal množici: v začetku marca so aretirali nekdanjega »Titovega mladinca« Azema Vllasija in štirinajst drugih albanskih predstavnikov pod hudo obtožbo protidržavne in protirevolucionarne dejavnosti, za katero je bila predvidena kazen od deset let ječe do smrtne obsodbe. Na Kosovu je prišlo še do drugih aretacij, partijskih čistk in preganjanja tistih, ki so sodelovali pri stavkah. Naslednji korak je bila sprememba srbske ustave z ukinitvijo pristojnosti, ki sta jih imeli pokrajini na področju notranje varnosti, obrambe, izobraževanja, jezika, sodstva in gospodarstva. Toda to bi bilo po zakonu izvedljivo samo, če bi skupščini v Prištini in Novem Sadu ustrezno popravili tudi svoji ustavi in prenesli svoje pravice na republiško skupščino v Beogradu. V Vojvodini, kjer je v zadnjem času 5000 ljudi na ključnih mestih izgubilo svoje položaje, ni bilo težko dobiti soglasja. Na Kosovu pa je 215 albanskih intelektualcev izdalo manifest, s katerim so protestirali proti ustavnim spremembam in s tem takoj prišli na črni seznam tajne policije, ki je obenem delegatom pokrajinske skupščine – v glavnem funkcionarjem in aparatčikom – zagrozila, da bodo plačali z lastnim življenjem, če se bodo upirali. 23. marca 1989 je tako prištinska skupščina, obkoljena s tanki, izglasovala svojo politično smrt. Pet dni kasneje so v Beogradu svečano razglasili novo ustavo, ki je Miloševiću prinesla čestitke samega patriarha srbske pravoslavne cerkve.

Že 23. marca 1989 pa so na Kosovu izbruhnili novi nemiri, ki so jih ukrotili, a ne brez težav, šele teden dni kasneje. Po uradnih virih je bilo

v spopadih 25 mrtvih, med njimi dva miličnika, in 222 ranjenih; slovenski novinarji, ki so spremljali dogodke, pa so navajali 140 mrtvih in 370 ranjenih. Ta upor je imel vsekakor hude posledice: poleg množičnih aretacij, policijske ure in zaprtja šol in univerze tudi konfinacijo na stotine ljudi. V pokrajini so v vzdušju terorja in rasizma uvedli naglo sodišče, ki so ga srbski mediji opravičevali z lažjo, da je upor zanetila Albanija, in z anahronistično trditvijo, da je treba na Kosovu tako kot pred 600 leti braniti krščanstvo in evropsko civilizacijo. Ti argumenti seveda niso prepričali Evropskega parlamenta – njegova komisija v maju 1989 ni dobila dovoljenja, da obišče pokrajino – še manj pa slovensko javnost, vedno bolj uverjeno, da Jugoslavije ni mogoče več reformirati.

Slovenski časopisi so se z ostrimi besedami odzvali na srbsko norost, ki se je izživljala v ognjemetih in ljudskem rajanju, medtem ko so na Kosovu ljudje umirali. V odgovor so Srbi začeli bojkotirati slovensko blago, srbsko društvo pisateljev pa je prekinilo odnose s slovenskim. 2. aprila 1989 so Slovenci na splošnih volitvah izbrali (teoretično nezakonito, ker takšnega postopka ustava ni predvidevala) med dvema kandidatoma za predsedstvo SFRJ tistega, ki je bil najmanj podoben partijskemu aparatčiku. Šlo je za osemintridesetletnega Janeza Drnovška, izvedenca za finančno analizo, ki je bil praktično neznan, a se je v enem mesecu povzpel v sam zvezni vrh. Po načelu rotacije je namreč postal sredi maja predsednik predsedstva in s tem nominalni šef države. Toda še preden se je to zgodilo, je bila Slovenija spet pod udarom. Po celi vrsti odlašanj in legalnih prizivov so na začetku maja Janeza Janšo ponovno aretirali in ga odvedli v zapor na prestajanje kazni. Ker ni želelo preveč napeti vrvi, se je vodstvo slovenskih komunistov s tem dejstvom sprijaznilo, češ da je zakone treba spoštovati. Odbor za zaščito človekovih pravic, ki so ga spet priklicali v življenje, pa je napovedal protestno zborovanje, toda iz strahu pred posledicami ga notranje ministrstvo v Ljubljani ni hotelo odobriti. Prepoved so obšli s pomočjo ZSMS, ki se je vse bolj oblikovala kot opozicijska stranka in je za 8. maj napovedala javno sejo, na katero se je zgrnilo približno 10 tisoč ljudi. Med njimi vsi najpomembnejši nasprotniki režima, ki niso skoparili s kritikami na rovaš slovenske partije zaradi njenega popustljivega odnosa do Beograda. Manifestacija je dosegla vrhunec, ko je pesnik Tone Pavček prebral dokument, ki so ga poimenovali *Majniška deklaracija*. V njej so štiri opozicijske stranke in Društvo slovenskih pisateljev zahtevali suvereno državo, ki naj se samostojno odloča o povezavah z jugoslovanskimi in drugimi narodi nove Evrope ter se oblikuje v demokratičen, svoboden in pluralističen organizem.

Ti premiki so spodbudili Slobodana Miloševića, ki je bil maja 1989 izvoljen za predsednika Srbije, da slovensko pomlad razglasi za primitiven in fašističen razmah iracionalnega sovraštva. Sredi meseca je praktično pretrgal odnose s slovenskimi komunisti po silovitem prepiru, do katerega je prišlo na XXII. seji CK ZKJ, posvečeni kosovskemu vprašanju. Kljub temu da je razprava trajala celih 16 ur, je izzvenela v prazno, saj zaradi številnih odsotnosti seja ni bila sklepčna. To je bil jasen znak vse večje osamljenosti, v kateri so se znašli Srbi, ki so reagirali tako, da so dali še večji zamah svoji domoljubni evforiji. 25. junija 1989 so v Beogradu po več kot polstoletni

SLOBODAN MILOŠEVIĆ,
»vožd« srbskega naroda

gradnji posvetili nov hram sv. Save, utemeljitelja srbske cerkve in kulture, ki so ga s ponosom razglasili za največjega v vsem pravoslavnem svetu. Tri dni kasneje pa so na kosovskem Gazimestanu ob 600-letnici znamenite bitke priredili mogočno slovesnost, na kateri se je zbralo dva milijona ljudi. Milošević jih je pozval v »naskok na zvezde«, pri čemer ni izključil – a tokrat brez pesniških olepšav – »možnosti oboroženih spopadov« v bližnji prihodnosti.[19]

Medtem ko so Srbi v procesijah po mestih in vaseh prenašali posmrtne ostanke kneza Lazarja, ki ga je pravoslavna cerkev razglasila za svetnika, pa so Slovenci tiho, a odločno sprejemali prve ukrepe, da se zaščitijo: 20. julija se je skupščina v Ljubljani odločila, da iz ustave črta določilo o vodilni vlogi partije v družbi in prizna pravico do političnega pluralizma. Poleg tega je sprejela predloge še za 53 ustavnih dopolnil, med katerimi je bilo eno boli prelomno od drugega. Govorila so namreč o brezpogojni pravici Slovenije do samoodločbe in odcepitve, o pravici, da sama odmerja svoj prispevek v zvezno blagajno, pa tudi o tem, da v republiki ne sme nihče razglasiti izrednega stanja ali izrednih ukrepov brez njenega privoljenja.

Ta dokaz nezaupanja do Jugoslavije je povzročil ogorčenost in nasprotovanje ne samo v Srbiji, temveč tudi v Makedoniji, na Hrvaškem in v Bosni. V polemiko so se vključila najvišja državna in partijska telesa, še posebej zvezni sekretariat za ljudsko obrambo, ki je 21. septembra 1989 slovenskemu predsedstvu poslal »strogo zaupno« kritično mnenje. Dejstvo, da ga je *Mladina* že v svoji naslednji številki lahko objavila, je bilo jasen dokaz, da so v Sloveniji nesoglasja med oblastjo in opozicijo presežena in da nastaja skupna fronta proti grozeči nevarnosti. 22. septembra je partija organizirala okroglo mizo z vsemi obstoječimi političnimi skupinami – že poznanim so se

pridružili tudi zeleni – ki so jo soglasno podprle. 27. septembra so bila tako ustavna dopolnila sprejeta na svečani seji skupščine, na kateri je bil prisoten tudi zvezni predsednik Janez Drnovšek. Nalašč za to priliko se je vrnil iz Amerike, da bi preprečil uvedbo izrednih ukrepov v Sloveniji, za katere se je zavzemala vojska. Naslednji dan so v različnih srbskih in črnogorskih mestih izbruhnili protesti, na katerih so manifestanti skandirali parole o »veleizdaji« in »nevarnosti za enotnost države« ter zahtevali njegov odstop. Zvezni organi so se obrnili celo na ustavno sodišče, češ da so izjave Slovencev o pravici do samoodločbe in odcepitve nezakonite. Z zahtevo, da razpolaga sama s sabo, naj bi Slovenija po mnenju srbskega akademika Aleksandra Fire kršila princip nedotakljivosti meja v Evropi, z oporekanjem Jugoslaviji, oblikovani v partizanskem boju, pa naj bi se bila pridružila »nacionalistično-separatistični kontrarevoluciji Albancev«.[20]

Protesti, ki so jih povzročila slovenska ustavna dopolnila, so razkrili, če je to sploh še bilo potrebno, obstoj »srbskega bloka«, katerega del je bila tudi vojska. Oktobra 1989 so na skupni seji vojnega sveta in predsedstva ZK v JLA izdelali program, ki je bil praktično enak srbskemu: v njem so zahtevali racionalizacijo gospodarstva, okrepitev in modernizacijo politične oblasti v smislu dokaj nejasnega pluralizma brez strank. Edina točka, v kateri sta se programa razhajala, je zadevala režim lastnine: medtem ko je vojska dopuščala pluralizem tudi na tem področju, je Srbija, bolj dogmatsko, poudarjala prvenstvo kolektivne lastnine nad zasebno. Toda glede na pereče politične probleme, je šlo za povsem obrobno razliko. Sicer pa je Miloševićeva reakcija na slovenske amandmaje jasno kazala, do kakšne mere je bil prepričan, da lahko računa na vojsko. V intervjuju za *NIN* 18. oktobra 1989 je namreč zagotovil, da »socializma v Jugoslaviji niso vpeljale volitve in ga tudi ne bodo ukinjale«.

Še preden bi razmere postale tako neobvladljive, da bi bilo treba uporabiti orožje, so Srbi skušali odpraviti slovensko anomalijo po preizkušenem receptu, ki se je izkazal učinkovit v Vojvodini in Črni gori. Milošević je tudi potreboval uspeh na zunanjem področju, saj se je moral doma soočati z dokajšnjim polomom: junija 1989 je namreč s silnim hrupom razpisal javno posojilo v višini milijarde dolarjev – največje v zgodovini Jugoslavije – da bi ozdravil srbske finance. Kmalu pa je postalo očitno, da gre za ponesrečen projekt: do naslednje pomladi so zbrali le 30 milijonov dolarjev. Da bi obvladal položaj, je torej ponovno zaigral na nacionalistične strune. Dal je postaviti Azema Vllasija in 14 Albancev pred sodišče, kar je močno spominjalo na stalinistične procese iz tridesetih let, poleg tega pa načrtoval pohod na Ljubljano. Prve dni novembra so njegovi privrženci na Kosovu začeli govoriti o velikem zborovanju v slovenskem glavnem mestu, ki naj bi ga organizirali 1. decembra, na rojstni dan Kraljevine SHS. »Miting resnice«, ki naj bi se ga udeležilo 100.000 Srbov, je imel za cilj pojasniti »zapeljanim« Slovencem, kaj je potrebno storiti za obrambo Jugoslavije: zrušiti legitimno republiško oblast. Proti tej manifestaciji, ki bi se kaj lahko izrodila in dala vojski opravičilo, da intervenira, se je seveda dvignila vsa slovenska državna in partijska nomenklatura kot tudi javno mnenje. Skupščina je zahtevala od ustreznih organov, da zborovanje prepovejo, kar je notranji minister tudi

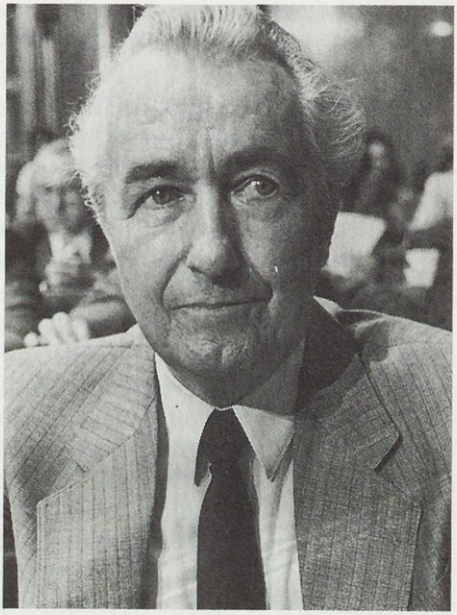

ANTE MARKOVIĆ,
hrvaški gospodarstvenik in zadnji predsednik zveznega izvršnega sveta SFRJ

storil. Izdal je tri odredbe: o prepovedi prometa, sestajanju občanov na javnih mestih in o omejitvi gibanja na območju SR Slovenije za ljudi, namenjene na shode ali javne prireditve, in s tem srbskim mitingašem onemogočil, da bi prišli razglašat svojo »resnico« v Ljubljano.

Spričo odločnosti Slovencev so Srbi popustili in se odpovedali pohodu. Za povračilo je SZDL Srbije razglasila bojkot slovenskega gospodarstva, v prepričanju, da bo na ta način kmalu spravila na kolena uporno republiko. 5. decembra je Milošević potrdil ta ukrep in izjavil, da bodo gospodarski in kulturni stiki prekinjeni, dokler v Sloveniji ne bodo poražene sile reakcije in despotizma. Kljub nenavadni »hladni vojni« , ki je izbruhnila med Beogradom in Ljubljano, pa se Slovenci niso pustili odvrniti s svoje poti: jeseni so opozicijske skupine podpisale zahtevo za svobodne volitve, na katero je komunistično vodstvo pristalo ne glede na dejstvo, da se je večina članstva ZK izrekla proti pluralističnemu sistemu. 27. decembra 1989 je skupščina z dekretom o političnih združenjih in volitvah legalizirala obstoj novih strank. Te so se že novembra povezale v Demokratično opozicijo Slovenije (DEMOS), v katero so se vključili Slovenska demokratična zveza, krščanski demokrati in Socialdemokratska zveza Slovenije. Kasneje so se ji pridružili še Kmečka zveza, Liberalna stranka in zeleni. Pod vtisom velikih dogodkov na Vzhodu, kjer so se drug za drugim osvobajali sovjetski sateliti, so v Ljubljani začeli govoriti o Jugoslaviji, preoblikovani v »asimetrično federacijo«, katere sestavni del naj bi bila še vedno tudi Slovenija, čeprav kot povsem samostojna enota. »Jugoslavija,« je zapisalo ljubljansko *Delo,* »ne bo nikoli več tisto, kar je bila«.[21]

Povsem drugačnega mnenja je bil predsednik zvezne vlade Ante Marković, ki si je utvarjal, da lahko reši jugoslovansko krizo z gospodarskimi

reformami, ne da bi se vpletal v etnične in civilizacijske konflikte ali se ubadal s kršitvami človekovih pravic na Kosovu. S podporo Mednarodnega denarnega sklada je pripravil program gospodarske sanacije, ki je po navodilih ameriškega ekonomista Jeffreyja Sachsa, znanega protiinflacijskega guruja, predvideval liberalizacijo gospodarstva, stabilizacijo dinarja in privatizacijo, a tudi večjo vlogo centralnih oblasti pri vodenju davčne politike in zveznih razvojnih skladov. Dinar so drastično devalvirali in vezali na nemško marko (po tečaju 7:1) ter dovolili svobodno kupovanje valut. S tem preprostim manevrom, ki so se ga lotili potem, ko so devizne rezerve dosegle 5,8 milijarde dolarjev, so zatrli črno borzo, dali spodbudo izvozu, liberalizirali uvoz in v prvi polovici leta 1990 dosegli obetavne uspehe. S preudarno monetarno politiko, ki je temeljila na zamrznitvi plač in delni sprostitvi cen, je Markoviću v maju 1990 uspelo znižati inflacijo z 2500 odstotkov na nič, ni pa se mu posrečilo obnoviti skupnega trga, ki bi moral biti v njegovi viziji temelj državne enotnosti. Ker ni bilo več nikogar, ki bi bil sposoben vladati s trdo roko, so razlike med republikami (bile so take kot med zahodno Evropo in tretjim svetom) privedle do prekinitve dialoga. Sporazumevanje je postajalo vedno težje tudi zaradi sumničenj in sovražnosti, s katerimi sta Ljubljana in Beograd gledala na Markovićevo »šok terapijo«: Slovenci so Markoviću zamerili, ker ni storil ničesar ob srbski razglasitvi bojkota, katerega žrtev so bili, oporekali pa so tudi njegovi »teoriji konvoja«, po kateri lokomotiva ne more voziti hitreje od najpočasnejšega vagona; Srbi so bili z njim v sporu zaradi njegove liberalne politike, ki je zagovarjala tržne zakonitosti, saj so se zavedali, da bo neizbežno pripeljala do propada nekonkurenčnih podjetij in povečala brezposelnost. Kmalu so prav oni postali glavni nasprotniki Markovićevega programa, kajti od njega so zahtevali dva nasprotujoča si ukrepa: na eni strani zaustavitev inflacije, na drugi pa emisijo denarja, potrebnega za lastno industrijo (leta 1988 je imela 300 milijonov dolarjev izgube), ki je izvažala v Sovjetsko zvezo na osnovi kliringa in dobivala za to predujme iz blagajne Narodne banke.

Tok dogodkov je tako Markovića prehitel, ne da bi se sam tega zavedal ali hotel priznati. 8. januarja 1990 so v Sloveniji razpisali prve svobodne volitve, naslednjega dne pa se je SZDL povsem ločila od ZKS in se razglasila za samostojno stranko. ZKS, za katero je bil že dalj časa značilen nezadržen osip članstva, se je s svoje strani odločila, da bo sodelovala na »izrednem« XIV. kongresu ZKJ, a le pod pogojem, da bo na njem uveljavila svoje predloge. V nasprotnem primeru se bo, kot je bilo sklenjeno že pred meseci, odcepila. Dejansko so njeni delegati na kongresu, ki se je začel 20. januarja 1990 v Beogradu, predstavili dokument v osmih točkah: zahtevali so preobrazbo ZKJ v organizacijo konfederalnega tipa, poleg tega pa še spoštovanje človekovih pravic, svobodne volitve, ustanovitev za vse stranke odprtega demokratičnega foruma, ukinitev državne lastnine, lokalno avtonomijo, obnovitev ustave iz leta 1974 na Kosovu, ukinitev člena kazenskega zakonika, ki se je nanašal na kontrarevolucionarno dejavnost, in amnestijo za politične zapornike. Da bi rešila enotnost ZKJ, je posredovala hrvaška delegacija, ki je bila sama razcepljena na liberalno in dogmatsko strujo. Toda poskus, v katerem se je angažirala brez posebnega ognja, je propadel,

ker je imel Milošević nadzor ne samo nad srbskimi, temveč tudi nad vojvodinskimi, kosovskimi in črnogorskimi delegati. Slovenske predloge so odločno zavrnili in tako Cirilu Ribičiču, predsedniku CK ZKS, ni ostalo drugega, kot da v noči na 23. januar s svojimi delegati ob posmehu in grožnjah zapusti kongres, čeprav je to pomenilo prepustiti jugoslovansko partijo Miloševiću. Odhod Slovencev, ki so zaradi svoje drugačnosti postali odvečno breme, »vožda« ni posebej pretresel: izzivalno je izjavil, da dogodki na Madžarskem, v Nemški demokratični republiki in na Češkoslovaškem, kjer so se komunistični režimi sesuli kot hiše iz kart, ne bodo vplivali na jugoslovanske politične razmere, ter skušal nadaljevati kongres, kot da se ni nič zgodilo. Toda njegovi računi se niso izšli, saj ni dobil podpore ne pri Hrvatih ne pri Bosancih in Makedoncih pa tudi ne pri vojski. Po spopadu med pravkar izvoljenim hrvaškim vodjem Ivico Račanom in Slobodanom Miloševićem so se delegati 26. januarja odločili, da prekinejo delo, v upanju, da bo le mogoče najti sporazum s Slovenci. Strategija Srbov, ki so skušali znova uresničiti partijsko enotnost, čeprav na ožji osnovi, in jo uporabiti kot sredstvo svoje oblasti nad državo, je tako klavrno propadla.

Slovenska odcepitev, ki je zaznamovala konec ZKJ, pa srbskih in zveznih politikov ni preusmerila k bolj preudarni taktiki in pripravljenosti za kompromis. Medtem ko je vedno nasmejani Marković naivno izjavljal, da bo Jugoslavija preživela tudi brez partije, in si skušal s centralističnimi ukrepi zagotoviti podporo Srbov, je 24. januarja na Kosovu prišlo do novih nemirov, ki so terjali 90 žrtev. Predsedstvo CK Srbije je obtožilo slovenske in hrvaške voditelje, da so odgovorni za nastale razmere, in zahtevalo od predsedstva SFRJ, naj pošlje vojsko proti albanskim »teroristom«. Predsedstvo je zares dalo soglasje za njeno »omejeno uporabo« in s tem prižgalo zeleno luč za intervencijo JLA v prid srbskih interesov. Čeprav je to odredbo podpisal Drnovšek, ki je pogumno vztrajal na predsedniškem mestu, da bi preprečil najhujše, so Slovenci odločno protestirali in odpoklicali svojih 50 miličnikov s Kosova. Temu zgledu so sledili tudi Hrvati, kar je imelo za posledico umik vseh zveznih policijskih enot iz pokrajine. Zaostritev položaja na Kosovu in nove polemike z vojsko, ki so se razvnele spomladi 1990, so Slovence prepričale, da je potrebno čimprej zapustiti »balkansko krčmo« (kot bi dejal Krleža), saj je postajala vse bolj podobna nevarnemu saloonu z Divjega zahoda. 8. februarja 1990 je namreč zvezno ustavno sodišče razglasilo za nezakonite slovenske ustavne amandmaje, ki so se nanašali na odcepitev, in potrdilo pravico predsedstva SFRJ, da razglasi izredno stanje v vsej državi, vključno s Slovenijo. To pa ni obetalo nič dobrega.

Medtem se je ZK Slovenije 3. in 4. februarja 1990 zbrala na kongresu v Ljubljani in se odločila, da se razpusti ter se iz svojega pepela spet dvigne kot Stranka demokratične prenove (SDP). S tem je na institucionalni ravni zatonil zadnji ostanek samoupravnega socializma v Sloveniji, kar se je takoj pokazalo tudi v predlogih za nova ustavna dopolnila, ki so bila sprejeta 7. marca. Iz naziva republike je bila namreč črtana beseda »socialistična«. Toda še pomembnejša je bila deklaracija o gospodarski samostojnosti Slovenije in o ureditvi njenih odnosov s preostalo Jugoslavijo, ki so jo na jugu sprejeli kot potrditev že dolgo prisotnega prepričanja: Kardelj je kot glavni

arhitekt titoističnega režima zagotovil Slovencem gospodarsko hegemonijo in odločilen vpliv na ureditev države; zdaj, ko se znotraj federacije napoveduje novo ravnovesje sil, pa odhajajo, ker ne prenesejo izgube svojih privilegijev.

V prvih mesecih leta 1990 so se začeli nevarno krhati tudi odnosi med Srbi in Hrvati. Hrvaška se dolgo ni udeleževala razprav, ki so se razmahnile v državi, kot da bi travma iz leta 1971 njenim najboljšim ljudem vzela voljo in sposobnost za akcijo. Edini izrazitejši politik, ki se je v tem času uveljavil v republiki, je bil Stipe Šuvar, sicer zaradi svojih »jugoslovanskih« stališč bolj popularen v Beogradu kot v Zagrebu. V svoji ambiciji, da se utrdi na federalnem vrhu, je težil k oblikovanju kompromisa med obema poglavitnima jugoslovanskima narodoma, ki je slonel na preprosti rešitvi: Srbi na Hrvaškem naj bi dobili večjo avtonomijo, v povračilo pa naj bi postala bolj avtonomna tudi Hrvaška znotraj Jugoslavije. Na začetku osemdesetih let, ko je hrvaška inteligenca vztrajala v svojem molku in se je njena politična elita razglašala za »trdnjavo titoizma«, pa je prišlo do opaznih premikov med ljudskimi množicami, katerih edini glasnik je bila cerkev. Zgovoren znak razočaranja nad sistemom in splošne duhovne stiske je bil velik odmev Marijinih prikazovanj v Medjugorju od leta 1981 dalje. Predstavniki oblasti so na dogajanje najprej odgovorili s policijskimi ukrepi in so se nekoliko pomirili šele, ko je postalo jasno, da prikazovanja, ki so kmalu zaslovela po vsej Evropi, prinašajo nezanemarljiv turistični dohodek. Alarm, ki ga je povzročil ponovni vzpon verskih čustev med Hrvati, pa jih je spodbudil, da so leta 1984 odložili papežev obisk v Jugoslaviji, do katerega bi moralo priti ob 1300-letnici pokristjanjenja hrvaškega naroda.

Kljub papeževi odsotnosti se je na slovesnosti 9. septembra v Mariji Bistrici, najpomembnejši romarski poti na Hrvaškem, zbralo toliko ljudi, da je manifestacija presegla meje samo verskega dogodka. Ob tej priliki je zagrebški nadškof Kuharić v svojem govoru med drugim zahteval od oblasti večjo versko svobodo in v tem smislu skušal oblikovati s pravoslavno cerkvijo skupno fronto (na zborovanju je bil prisoten tudi uradni zastopnik patriarha srbske ortodoksne cerkve). Ta poskus pa ni prinesel zaželenih sadov, kajti v naslednjih letih je pravoslavna cerkev postajala vedno izrazitejši glasnik srbskega nacionalizma, ki so ga seveda spremljali običajni simptomi, tako značilni za konflikt med obema narodoma. Junija 1985 je na primer ponovno izbruhnil spor zaradi jezika, ko je partijski tednik *Komunist* napadel hrvaške intelektualce, češ da se predajajo besednemu čistunstvu, ki močno zaudarja po nacionalizmu. Polemika, ki so jo neprevidno sprožili sami hrvaški partijski dogmatiki, je bila v določenem smislu njihov labodji spev. V naslednjih letih je začel njihov vpliv v Zagrebu upadati, še posebej, ko je krmilo republiške vlade prešlo v roke Anteja Markovića, nove zvezde na lokalni politični sceni: starejše veljake so poslali v pokoj, mlajše pa na zvezne funkcije v Beograd.

Univerziada, ki so jo leta 1987 organizirali v Zagrebu, je bila – tako kot zimska olimpiada v Sarajevu – »beli slon« režima, kot je zapisal *Economist*. Vendar je galvanizirala mlade in jih spodbudila, da so začeli posnemati svoje ljubljanske vrstnike v kritičnem in nespoštljivem odnosu do oblasti. Njihova

radijska postaja in revija *Danas* z zbadljivimi tedenskimi stolpci Tanje Torbarine sta postali kmalu zgovoren dokaz, da je tudi v Zagrebu napočilo obdobje »glasnosti«. Ko je leta 1987 Dobroslav Paraga objavil članek o razmerah, v katerih živijo politični jetniki, in je bil zaradi tega obsojen, se je zanj zavzela vsa inteligenca s kardinalom Kuharićem na čelu. V soočanju z negativnimi pojavi jugoslovanskega vsakdana pa Hrvatje niso mogli mimo nacionalistične obsedenosti Srbov in njihovih »bonapartističnih« teženj. Srbi so začeli namreč obujati preteklost, se spominjati grozot, ki so jih preživeli pod ustaši, in objokovati svojo usodo, češ »to smo, kar je ostalo od poklanega naroda«.[22] Sprva je kazalo, da zagrebška inteligenca ne bo stopila v past medetničnega obtoževanja, saj se je angažirala v zaščito demokratičnih pravic z izrazito »jugoslovanskimi« akcenti. Na začetku leta 1989 je bilo na primer ustanovljeno v Zagrebu Društvo za jugoslovansko demokratsko pobudo, ki je slonelo na stari »ilirski« iluziji, da je v imenu skupnih koristi mogoče premostiti razlike med jugoslovanskimi etničnimi subjekti. Združenje, ki ni bilo brez nacionalnega podtona, saj je ustrezalo specifičnim bivanjskim razmeram hrvaškega naroda, živečega v pogosto etnično mešanem okolju, ni imelo uspeha v Sloveniji, kjer so izgubili potrpljenje in na Jugoslavijo gledala samo še kot na prisilni jopič, iz katerega se je treba čimprej izviti. Še manj zanimanja zanj je bilo med Srbi, kajti za te je bila jugoslovanska ideja le maska, za katero se je skrivala sla po oblasti, in so ji torej pripisovali drugačen pomen kot v Zagrebu. Pa tudi v sami Hrvaški »ilirsko« gibanje ni imelo velikega odmeva in se je moralo kmalu umakniti tradicionalnemu, bolj emotivnemu in prvinskemu tekmecu, ki je zgovorneje izražal čustvovanje množic: nacionalizmu.

Vse do leta 1989 je kazalo, da je ZK Hrvaške sposobna obvladati razmere in ljudsko nezadovoljstvo, ki je pritiskalo od spodaj. Toda po propadu XIV. kongresa je njena moč hitro uplahnila, nastalo praznino pa je med februarjem in aprilom 1990 zapolnilo kakih štirideset političnih strank. Šlo je za nagel in buren proces, ki je bil na določen način zrcalni odsev dogajanja v Srbiji. V njem se je namreč še najbolj uveljavila Hrvaška demokratska zveza (HDZ), nosilka konservativnih, paternalističnih in nacionalističnih idealov.

Jugoslovanska drama, ki jo je v zadnjih letih zaznamoval spor med Slovenci in Srbi zaradi dveh različnih civilizacijskih modelov, je z vstopom Hrvatov na prizorišče dobila spet značaj starega etničnega spopada: šlo je za konflikt na ravni vrednot, ki so jih izražale zahteve po istem življenjskem prostoru. V tem položaju je Milošević zagrešil hudo napako: namesto da bi najprej prisilil na kolena Slovence in tako osamil še šibko hrvaško pomlad, je sprožil časopisno gonjo proti Zagrebu, ki je slonela na trditvi, da je položaj Srbov na Hrvaškem še slabši kot na Kosovu. Njegovi glavni mediji, *Politika*, *Duga* in *Politika ekspres*, so v vsaki številki posvečali veliko prostora trpljenju rojakov »onkraj Drine«, pri čemer so stalno spominjali na grozote, ki so jih prestali med drugo svetovno vojno. Na ta način je Beograd sam prispeval k nastanku zavezništva med Slovenci in Hrvati, ki pa je bilo, kot je pozneje zapisala *Mladina*, »koalicija brez kvalitet«, izrazito taktičnega značaja.[23]

Med 8. in 12. aprilom 1990 so bile v Sloveniji prve svobodne volitve po

drugi svetovni vojni. Državljani so volili po proporcionalnem sistemu predsedstvo in predsednika republike ter poslance vseh treh skupščinskih zborov. Rezultat je bil zanimiv: za predsednika je bil z 58 odstotki glasov izvoljen komunist Milan Kučan, čigar krmarsko sposobnost v viharnih vodah jugoslovanske politike so ljudje ustrezno nagradili. Večino sedežev v novem parlamentu (55 odstotkov) pa je dobilo sedem opozicijskih strank DEMOS-a. In ker so med njimi največ glasov poželi krščanski demokrati, je njihov dvainštiridesetletni vodja Lojze Peterle, čeprav praktično neznan in brez političnih izkušenj, dobil nalogo, da sestavi novo vlado. Njen program, ki so ga predstavili že marca v posebni številki *Nove revije,* se je zavzemal za samoodločbo Slovencev in za preobrazbo Jugoslavije v konfederacijo samostojnih in suverenih držav. Značilno pa je, da se temu programu niso upirale niti levičarsko usmerjene opozicijske sile: Liberal-demokratska stranka, Stranka demokratične prenove in Socialistična stranka.

V tednu med 22. aprilom in 7. majem 1990 so volili tudi Hrvatje. Še prej so Račanovi komunisti v naglici odobrili volilni zakon po večinskem sistemu, ki je predvideval izvolitev enega samega poslanca v vsakem volilnem okolišu, ker so se zbali atomizacije hrvaškega političnega prostora in bili prepričani, da bodo na tak način najlažje zmagali. Toda to je bil račun brez krčmarja: največji uspeh in 69 odstotkov sedežev v saboru – čeprav le s 43 odstotki vseh glasov – si je zagotovila HDZ, ustanovljena 17. junija 1989. Hrvaška je, kot so ironično rekli, zamenjala en enopartijski sistem z drugim. Odločen obrat v desno v tej republiki je pretresel vso Jugoslavijo, saj se je morala soočati s politično organizacijo, ki so jo širokogrudno podpirali hrvaški izseljenci, pogosto ustaške usmeritve. Takšna izbira pa je potrdila raziskavo hrvaškega javnega mnenja, v kateri se je večina anketirancev izjavila v prid karizmatičnega liderja: »Ljudstvo brez vodje je kot človek brez glave.«[24]

Volilni izid je vrgel senco na proces demokratizacije na Hrvaškem in še potrdil Srbe v prepričanju, da se Hrvati iz svoje preteklosti niso ničesar naučili in se ne kesajo ustaških zločinov. Za predsednika je bil izvoljen Franjo Tudjman, nekdanji Titov general, zgodovinar in disident. Človek »z nasmehom morskega psa«, kot so ga označili Srbi, je kmalu razkril svoje nagnjenje k demagogiji in avtoritarnosti: »Ponovno smo uresničili enotnost med Hrvati doma in v izgnanstvu,« je izjavil. »Ponovno smo dvignili zatrto in ponižano nacionalno zavest.«[25] Hrvatje – je razglašala uradna propaganda – niso samo eno od najstarejših ljudstev v Evropi, pač pa tudi eno najbolj demokratičnih: take zmage nad komunizmom, kot jo je dosegla HDZ, ni bilo v nobeni od držav, ki so se izvile iz boljševističnega primeža.

Takšni in podobni proglasi ter trditev, da si mora Hrvaška zagotoviti svoje zgodovinske meje (očitno na račun Bosne in Hercegovine), zamenjava rdeče zvezde v zastavi s starim hrvaškim grbom, rdečo-belo šahovnico, ki so jo uporabljali tudi ustaši, so seveda podkrepili med Srbi na Hrvaškem strahotne slutnje. Čeprav so imeli večino v enajstih okrožjih, ki skoraj vsa ležijo ob bosanski meji v Krajini, in čeprav so v republiki sestavljali 11,6 odstotkov prebivalstva, je Srbska demokratska stranka (SDS) na volitvah dobila le pet od 356 sedežev. (Treba je seveda upoštevati, da je precej Srbov oddalo svoj glas tudi Stranki demokratičnih sprememb, kot se je preimeno-

FRANJO TUDJMAN,
predsednik Republike Hrvaške

vala ZKH.) Tudjman in njegovi pa niso storili ničesar, da bi jih pomirili, prav nasprotno. Izjavljali so, da po zvezni ustavi etnične skupine, ki so priznane kot narodi (Srbi, Hrvati, Slovenci, Muslimani, Črnogorci, Makedonci), ne morejo biti manjšine in zato nimajo pravic, če živijo zunaj svoje nacionalne republike. Tem in podobnim neprevidnim besedam so sledila tudi dejanja: številni Srbi so tudi na območjih, kjer so bili v večini, izgubili službo v javni upravi in milici (v kateri jih je bilo kar 67 odstotkov). Centralizacija gospodarstva, ki so jo nove oblasti takoj uvedle, je prav tako ogrozila njihove interese, kajti na področjih, kjer so bili naseljeni, so tovarne in podjetja prišle pod kontrolo Tudjmanovih ljudi. Za nameček je sabor junija 1990 potrdil ustavni amandma, ki je razglasil republiko kot suvereno državo Hrvatov in drugih narodnosti, živečih na njenih tleh, ne da bi kot doslej izrecno omenjal Srbe. V protest na tako kratkovidno in brezobzirno ravnanje je večina srbskih poslancev začela bojkotirati parlamentarno delo v Zagrebu in s tem še poglobila razkol s Hrvati.

Komunisti v Stranki demokratičnih sprememb, ki je s 25 odstotki sedežev izgubila dobršen del svoje teže, so to politiko sprejemali pohlevno in skoraj razumevajoče. Njihov vodja Ivica Račan je celo izjavil, da je treba Tudjmana po zmagi sto dni pustiti pri miru. Zaton komunizma na Hrvaškem je na simbolični ravni potrdila tudi avgusta sprejeta odločitev, da sabor iz predsedstva SFRJ odpokliče »izdajalca« Stipeta Šuvarja in ga zamenja s Stipetom Mesićem, Tudjmanovim pristašem. Vse to je še dodatno obremenilo odnose med Zagrebom in Beogradom, kjer se je po zmagi DEMOS-a v Sloveniji in nacionalistov na Hrvaškem začela oblikovati nova politična usmeritev. Doslej je namreč Milošević zatrjeval, da je treba ohraniti federacijo in enostrankarski sistem za vsako ceno, pri čemer naj bi seveda osrednja vloga

znotraj obeh pripadala Srbom. Konec junija pa je ob predstavitvi osnutka nove srbske ustave, za katero se je odločil, ker ni bil zadovoljen z amandmaji k stari, izjavil, da federativna Jugoslavija za Srbe ni edina opcija: glede na nezakonito uveljavitev konfederalnih in nacionalističnih teženj v Sloveniji in na Hrvaškem, ki imajo za cilj razbitje države, je napočil čas za razmislek o samostojni Srbiji. Pri tem je seveda opozoril na problem dveh milijonov Srbov – četrtine vsega naroda – ki živijo zunaj srbskih republiških meja, v glavnem v Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem, in ki jih je treba zaščititi pred preganjanjem, asimilacijo ali prisilno izselitvijo. »Srbija je povsod tam, kjer so srbski grobovi.«[26]

Take izjave, ki so izražale popolno nezaupanje v civilno sožitje med večino in manjšino in so zvenele kot obnovitev starih programov Nikole Pašića in Ilije Garašanina, so ponovno postavile v ospredje problem srbskega etničnega prostora. V Beogradu so namreč trdili, da imajo meje med posameznimi republikami samo upravni značaj: začrtane so bile po drugi svetovni vojni v skladu s političnimi interesi in protisrbskimi čustvi takratnega politbiroja in so zato (razen slovenskih) brez etnične in zgodovinske osnove. Takšno Miloševićevo tolmačenje pa je še opogumilo Srbe na Hrvaškem, da se organizirajo in oborožijo v zaščito svoje narodnostne identitete. 8. junija 1990 je občinski svet v Kninu predlagal zvezo med vsemi občinami v severni Dalmaciji in Liki, kjer živijo Srbi. 25. julija je že zasedala njihova skupščina in izvolila Nacionalni svet, 18. avgusta pa so v Kninu, kljub prepovedi hrvaškega ustavnega sodišča, organizirali referendum o kulturni in politični avtonomiji v primeru, če se Hrvaška odcepi. To je bil uvod v spopade s hrvaško policijo, ki so kmalu dobili poguben značaj zaradi stališča, za katero se je odločila vojska: z opravičilom, da je njena naloga ločiti nasprotujoče si strani, je v bistvu podprla Srbe in tako očitno pokazala, na čigavi strani so njene simpatije.

Tudjman, ki se je ustrašil državljanske vojne, je skušal pomiriti duhove z obljubo, da bo njegova vlada priznala srbski manjšini vse pravice. Toda ta izjava je ostala brez odmeva tudi zato, ker je imel Milošević velik interes, prilivati olje na ogenj: s tem je srbsko javno mnenje še bolj potiskal v zanko nacionalizma in tako krepil svoj položaj. Hrvatom, ki so jih njegovi mediji obtoževali, da so »genociden« narod, je napovedal gospodarsko vojno, v začetku julija pa razpisal v Srbiji referendum, na katerem naj bi se ljudstvo odločilo, ali naj pride do demokratičnih volitev pred sprejetjem nove ustave ali potem. Volivci so se odločili za prvo izbiro (96,8 odstotkov glasov) in s tem Miloševiću izkazali popolno zaupanje ter mu dali možnost, da oblikuje Srbijo povsem po svoji volji. Ob taki plebiscitarni podpori je »vožd« sredi julija preimenoval Zvezo komunistov v Socialistično partijo Srbije in zase ohranil tako predsedstvo republike kot predsedstvo v demokracijo preoblečene ZK. 28. septembra 1990 je srbska skupščina potrdila novo ustavo, ki je dajala predsedniku republike izredno moč, saj mu je priznavala poveljstvo nad oboroženimi silami in pravico imenovanja prvega ministra. Čeprav je v njej še mogoče zaslediti nekaj členov, ki govorijo o odnosih med republiko in federacijo, in je fikcija Jugoslavije še ohranjena, je bila nova ustava že napisana za veliko Srbijo. Med drugim je razglašala pravico Beograda, da

skrbi za tiste dele srbskega naroda, ki so naseljeni zunaj njenih meja. To zakonsko normo je Socialistična partija Srbije s podporo opozicije tolmačila v najširšem smislu in izjavljala, da bo Srbija zahtevala »svoja zgodovinska in etnična ozemlja«, če bi se Jugoslavija spremenila v konfederacijo ali če bi razpadla. »Srbija može i sama,« so v zanosu razglašali časopisi in zgovorno pričali, kakšno politiko kujejo v Beogradu. Na posledice ni bilo treba dolgo čakati: nekaj dni kasneje so hrvaški Srbi, organizirani v paravojaške enote, že začeli napadati skladišča policije in s silo odgovarjali na njene poskuse, da bi se spet polastila odnesenega orožja. 1. oktobra so proglasili svojo avtonomijo, blokirali železniške proge in ceste, posebej okoli Knina, ter prosili Beograd in JLA, naj jim pomagata proti »fašistični zagrebški vladi«. Istočasno je prišlo do spopadov v Bosni in Hercegovini med Srbi in Muslimani, ki so drug drugega obtoževali, da se hočejo polastiti oblasti v republiki.

V nasprotju s popolnim zavzemanjem za svoje manjšine v drugih republikah ni Srbija z novo ustavo zagotavljala nobene zaščite kosovskim Albancem. Sredi maja je od federacije prevzela neposredni nadzor nad Kosovom in nato sprejela vrsto zakonov, s katerimi je pokrajini vzela še tisto malo avtonomije, kar je je ostalo. 28. junija je razpustila prištinsko skupščino; a pri tem je naletela na nepričakovani odpor. Njeni člani, ki so bili doslej povsem poslušni, te žalitve niso mogli več prenesti: 2. julija 1990 so na stopnicah zaklenjene skupščine sklicali sejo, na kateri so sprejeli izjavo, da je Kosovo federalna enota, enaka drugim v jugoslovanski državi, njeno ljudstvo pa »narod«, ki ima pravico do samoodločbe. Beograd je takoj reagiral in 5. julija razpustil skupščino in pokrajinsko vlado ter prepovedal tisk v albanskem jeziku. Ob vseh drakonskih ukrepih in represiji, ki so jo uvedli na Kosovu – 15.000 ljudi albanske narodnosti je bilo ob službo, prištinsko univerzo so napolnili s študenti od drugod, na vsa vodilna mesta so postavili Srbe – pa predsednik zvezne vlade Ante Marković ni našel ničesar, čemur bi oporekal. Albanski skupščinski delegati, ki so se organizirali v Demokratični forum, so se 7. septembra tajno sestali v Kačaniku in sprejeli ustavo, ki je razglasila neodvisnost kosovske republike znotraj jugoslovanske federacije. Sledilo je množično zapiranje poslancev, obtoženih spodkopavanja državne celovitosti, ob še novih odpustih z delovnih mest, ki so prizadeli najmanj 45.000 Albancev.

Medtem ko je Milošević polagal temelje veliki Srbiji, pri čemer je puščal odprto vprašanje, ali bo konstituirana znotraj ali zunaj jugoslovanskih meja, je vojska, sporazumna z njegovimi spletkami, ki so podirale vsako možnost enakopravnega sožitja med narodi v federaciji, postajala vse bolj zaskrbljena zaradi razvoja dogodkov v Sloveniji in na Hrvaškem. Po zmagi »kontrarevolucionarnih« sil na aprilskih in majskih volitvah 1990 so njeni voditelji menili, da si je treba zagotoviti nadzor nad orožjem, ki je bilo v lasti obeh republik. Ne da bi obvestili vladi in skupščini, so izdali tajen ukaz za prenos orožja Teritorialne obrambe iz občinskih skladišč v vojaška. Ta mali udar, ki je bil izpeljan od sredine aprila do srede maja, pa je bil uspešen samo na Hrvaškem, kjer je JLA teritorialcem (med katerimi je bilo veliko Srbov) odvzela dobrih 200.000 avtomatskih pušk in delno razorožila tudi policijo.

V Sloveniji pa akcija ni stekla tako gladko, ker so se posamezne enote Teritorialne obrambe uprle predaji orožja in sta predsednik republike Kučan in obrambni minister Janša s podporo tej neposlušnosti rešila približno 30 odstotkov vsega vojaškega materiala. Nepokorščina, ki jo je slovensko javno mnenje skupaj s partizanskimi borci povsem odobravalo, je seveda zaostrila odnose med JLA in republiko in pri mnogih še okrepila strah pred vojaškim posegom v Sloveniji. Da bi se tej nevarnosti postavili po robu, je obrambno ministrstvo v soglasju s predsedstvom republike in ministrstvom za notranje zadeve ustanovilo tajne oborožene oddelke, Narodno obrambo, ki je kmalu štela 20.000 mož, razporejenih po vsem slovenskem ozemlju.

V naslednjih mesecih je slovenska skupščina izglasovala več odredb, ki so še dodatno rahljale vezi med Slovenijo in federacijo. 2. julija 1990 je svečano potrdila suverenost republike, 28. septembra pa odločila, da je republiška ustava pomembnejša od zvezne, da Slovenija ne bo več plačevala svoje kvote v sklad za nerazvite, da prevzema popoln nadzor nad Teritorialno obrambo in ne bo več pošiljala svojih nabornikov izven 5. armadne oblasti (ki je obsegala Slovenijo, Hrvaško ter Bosno in Hercegovino). Spričo teh ukrepov in neugodnega razvoja dogodkov na Hrvaškem so vojaške oblasti pripravile načrt za aretacijo Kučana, Tudjmana in drugih vidnih osebnosti v Ljubljani in Zagrebu. Ti naklepi niso ostali prikriti Slovencem, ki so imeli v vojski mnogo informatorjev, in jih tudi niso odvrnili od začrtane poti. 2. oktobra sta Slovenija in Hrvaška predstavili skupen predlog konfederacije, za katero jima je bila vzor Evropska gospodarska skupnost. Srbi so ga seveda zavrnili, obenem pa pooblastili novega predsednika SFRJ Borisava Jovića (Miloševićevega človeka), da oblikuje nasproten predlog »moderne federacije«, z močno osrednjo oblastjo po modelu ZDA, toda brez garancij, ki so sestavni del ameriške demokracije. Ta načrt »Srboslavije«, kot so rekli, je po živahni razpravi med opozicijo in vlado prepričal slovenske stranke, da so se odločile za razpis referenduma, na katerem naj se ljudstvo izreče, ali hoče živeti v suvereni Sloveniji ali ne. 6. decembra 1990 je skupščina sprejela ustrezen zakon in sklenila, da bo plebiscit veljaven samo, če bo rezultat dosežen z absolutno večino. Čeprav sta Milan Kučan in Lojze Peterle v naslednjih dneh vztrajno poudarjala, da plebiscita ne gre jemati kot enostransko dejanje odcepitve in da bo Slovenija skušala urediti svoje odnose z vsako republiko posebej, je bilo zvezno predsedstvo drugačnega mnenja: razglasilo je nezakonitost plebiscita in pozvalo Markovićevo vlado ter ustavno sodišče, naj ukrepata. Toda kljub poskusom, da bi ga preprečili, in kljub neprikritim grožnjam vojske se je 23. decembra 1990 udeležilo plebiscita kar 93,2 odstotkov upravičencev. V prid suverene in neodvisne Slovenije, ki naj bi jo razglasili v roku šestih mesecev v okviru jugoslovanske konfederacije, in če to ne bi bilo možno, zunaj nje, se je izjavilo 88,5 odstotkov volivcev. Tak rezultat, ki je dal slovenskemu političnemu vrhu potrebno legitimnost, je bil dosežen zaradi soglasne podpore vseh političnih strank, pa tudi zaradi pomembnih premikov v zadnjih letih v zavesti Slovencev, ki so bili prepričani, da je njihovo mesto v srednji in zahodni Evropi in ne na Balkanu. Njihovo odločnost, da se osamosvojijo, je zgovorno izražal

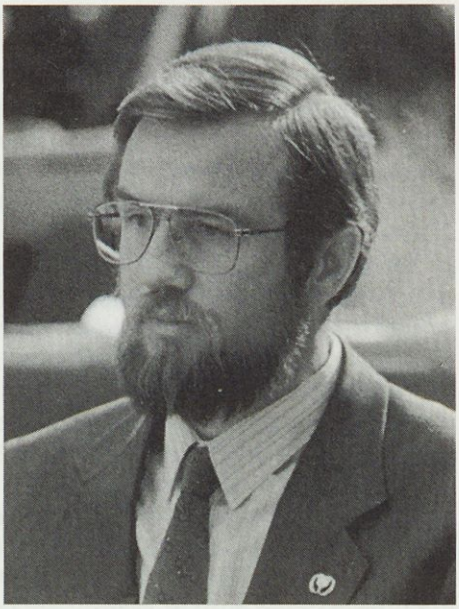

LOJZE PETERLE,
predsednik prve slovenske demokratično izvoljene vlade

letak v podporo plebiscitu: na njem je bilo zapisano, da štirje milijoni delovnih rok zadostujejo za neodvisnost in suverenost. Za dosego plebiscitarnega konsenza tudi ni bila majhnega pomena spravna svečanost, do katere je prišlo 8. julija 1990 v Kočevskem Rogu na grobu domobranskih žrtev. »Je čas vojne in je čas miru,« je s psalmistom tistega dne dejal Milan Kučan. »Zdaj je čas miru.«[27]

Konec leta 1990 je prišlo do odločilnih premikov tudi v drugih republikah. 25. novembra so v Makedoniji organizirali prve pluralistične volitve, ki so pomenile konec Markovićevih sanj, da bo okrog ideje o centralizirani Jugoslaviji, urejeni po načelih tržnega gospodarstva, oblikoval politično silo, ki naj bi postala nosilni steber države. Prepričan o svoji popularnosti je Ante Marković konec julija ustanovil Zvezo reformnih sil, ki je šla v Makedoniji na volitve skupaj z bivšimi komunisti in doživela zgovoren poraz. Projekt hrvaškega politika (čigar stabilizacijski ukrepi so se v drugi polovici leta že začeli krhati) je bil preveč racionalen, da bi si pridobil volivce, čeprav se jim je skušal prikupiti tako, da je za 130 odstotkov zvišal plače državnim uradnikom in vojakom. Izid volitev v Makedoniji ni dodelil odločilne zmage nobeni politični skupini. Čeprav se je na vrhu uveljavilo zmerno vodstvo, pa je največ uspeha požela Notranja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), ki se je povsem odkrito naslanjala na predvojne nacionalistične programe. Makedonci so pokazali, da se bolj kot gospodarskega propada, močne albanske manjšine ter bolgarskega in grškega pritiska bojijo Srbov, ki so že dalj časa izjavljali, da je bila »prisilna emigracija« njihovih rojakov iz Makedonije po letu 1945 nepravična, in zahtevali njihovo vrnitev.

Tudi volitve v Bosni in Hercegovini 18. novembra 1990 so potrdile, da je nacionalna ideja prevladala nad vsako drugo. V nasprotju z vsemi raziska-

vami javnega mnenja je namreč prebivalstvo glasovalo v skladu s svojo etnično pripadnostjo in se strnilo v tri politično-nacionalne tabore: muslimanskega, srbskega in hrvaškega. V Stranki demokratične akcije, ki je bila najbolj številna, sta še posebej izrazit uspeh požela Alija Izetbegović, prvoobtoženi na protiislamskem procesu v začetku osemdesetih let, in Fikret Abdić, nekdanji direktor Agrokomerca. Zanj so množično glasovali volivci iz zahodne Bosne in s tem dokazali, da ga imajo bolj za žrtev politične intrige kot za avanturista. Kljub povratku teh dveh bivših protagonistov na sceno se je vendar zdelo, da večpartijski sistem v Bosni in Hercegovini ne bo prinesel odločilnih sprememb. Oblast so namreč razdelili po vzorcu, ki so ga udejanjali že komunisti: Musliman Izetbegović je bil izvoljen za predsednika republike, Srb Momčilo Krajišnik za predsednika skupščine, Hrvat Jure Pelivan pa za predsednika vlade.

Najpomembnejše so bile seveda volitve v Srbiji in Črni gori, ki sta se zanje odločili kot zadnji. Rezultati so jasno pokazali, kakšno nasprotje obstaja med tema republikama in preostalo Jugoslavijo: v dveh volilnih krogih, 9. in 23. decembra, je namreč prebivalstvo v Srbiji izrazilo brezpogojno zaupanje Miloševiću in njegovi SPS, v Črni gori pa Bulatoviću, ki se ni niti potrudil, da bi spremenil ime »svoje« komunistične partije, kot da se v zadnjih dveh letih v srednji in vzhodni Evropi ni nič spremenilo. Pred volitvami je Milošević seveda storil vse, da si pridobi naklonjenost ljudstva. Šele zadnji trenutek – potem ko mu je kakih trideset strank zagrozilo, da bodo bojkotirale volitve – je dopustil opoziciji, da predstavi svoje kandidate javnosti in sodeluje pri štetju glasov. Toda storil je še nekaj več: da bi finančno pokril plače, pokojnine in podporo industriji, je dal srbskemu parlamentu v tajno odobritev tri dekrete, ki so dovoljevali Narodni banki Srbije in Vojvodine natisniti brez vednosti zveznih oblasti bankovce v vrednosti 18,2 milijarde dinarjev ali 1,8 milijarde dolarjev. Ta hazarderska poteza je omogočila Srbiji, da se je polastila polovice emisije za leto 1991, obenem pa je napovedala zaradi erozije vrednosti dinarja še nov inflacijski val. Na kratki rok pa je prinesla svoje obresti: Miloševiću sta bila namreč za petami Vuk Drašković, ki je januarja 1990 ustanovil monarhistično in pravoslavno obarvano Srbsko gibanje obnove (SPO), in še Vojislav Šešelj, nasilni vodja četniške skupine. Zaradi predrznih manevrov in volilnega zakona, ki mu je bil napisan na kožo, je Miloševiću uspelo, da je v parlamentu dobil 194 od 250 sedežev in bil s 65 odstotki oddanih glasov izvoljen za republiškega predsednika. Izid volitev – Albanci so jih seveda množično bojkotirali – je toplo pozdravil minister za obrambo Kadijević, ki že dalj časa ni skrival, komu veljajo njegove simpatije.

Bleščečo zmago srbskih komunistov, slabo zamaskiranih v socialiste, so še pospešili dogodki na Hrvaškem. Zagrebški sabor je 22. decembra namreč razglasil ustavo, ki je potrdila pravico republike, da odloča o svoji prihodnosti, in preoblikovala njeno upravo, pri tem pa ni zagotovila manjšinam zadovoljivega varstva, ustreznega evropskim kriterijem. Krajinski Srbi so bili spričo takega postopka ogorčeni in so v strahu, da postanejo drugorazredni državljani, dan prej, 21. decembra, razglasili svoje ozemlje za »avtonomno pokrajino«. V teh zaostrenih in nejasnih razmerah so Slovenci

– kljub neskladjem znotraj Peterletove vlade – nadaljevali svoje priprave za dokončen umik iz sprte druščine svojih južnih sosedov. V prvih dneh januarja, potem ko je bil Marković o tem obveščen z anonimnim pismom, je kot bomba počila novica o »srbski kraji stoletja«. Zaradi neučinkovitosti zvezne vlade in kriminalne srbske brezobzirnosti so se Slovenci 8. januarja odločili, da okrepijo svoj nadzor nad davčno in carinsko upravo republike in zaustavijo odtok denarja v zvezno blagajno. Ta odločitev je seveda povzročila velike finančne težave tako Markoviću kot vojski. Za nameček je konec meseca slovenska skupščina sprejela še vrsto ustavnih dopolnil, s katerimi se je republika v veliki meri odtegnila jugoslovanskemu sodnemu sistemu.

V istem času je izbruhnil potencialno še nevarnejši konflikt med vojsko in Hrvati. 9. januarja 1991 je zvezno predsedstvo pod pritiskom Borisava Jovića izdalo dekret, s katerim je ukazalo razorožiti prebivalstvo in vse skupine, ki niso pripadale JLA in milici. Proti tej potezi, ki ni bila seveda naperjena proti številnim četniškim enotam, temveč proti »paravojaškim formacijam« Slovenije in Hrvaške, sta obe republiki protestirali, kar je ministrstvo za obrambo še vzpodbudilo, da je 15. januarja znova potrdilo dekret. Tudjman ga je komentiral z ugotovitvijo, da skušajo nekatere sile izrabiti priliko, ki je nastala zaradi ameriško-iranske napetosti v Perzijskem zalivu, in v Jugoslaviji obnoviti stari centralistični režim. Zato je odločno odklonil, da bi razpustil svoje specialne policijske enote, ustanovljene po razorožitvi Teritorialne obrambe, in s tem sprožil krizo, ki je grozila, da se sprevrže v vojaški poseg na Hrvaškem. Šele zadnji trenutek, 25. januarja, je tudi po ameriškem in britanskem posredovanju prišlo do kompromisa, ki je za nekaj mesecev odložil poravnavo računov: JLA, ki je na Hrvaškem bila že v bojni pripravljenosti, se je vrnila v kasarne, specialno policijo pa so delno demobilizirali, ne da bi jo v resnici razorožili. Takšen razplet seveda ni preprečil vrhovom JLA, da bi se ne skušali maščevati Hrvatom. Proti koncu meseca je beograjska televizija gledalcem pokazala skrivaj posnet film protiobveščevalne službe, na katerem je bilo videti hrvaškega obrambnega ministra Martina Špeglja in ministra za notranje zadeve pri pogovoru o tajnem uvozu 20.000 brzostrelk iz Madžarske. Film, ki je bil podložen s primerno glasbeno spremljavo, naj bi dokazal, da sta naklepala sabotažna dejanja in teroristične napade ne samo proti vojski na Hrvaškem, temveč tudi proti tamkajšnjemu srbskemu prebivalstvu. Zaradi tega je 30. januarja 1990 vojaški tožilec izdal zaporni nalog za »izdajalca« Špeglja z obtožbo organiziranja oborožene vstaje. Minister se je branil, da je film spretna montaža tajnih služb, a kmalu ga je demantirala sama madžarska vlada, ki je priznala, da je prodala Hrvatom »skromno« količino avtomatskega orožja. Zagrebška vlada se je seveda postavila na njegovo stran in ga ni hotela izročiti vojaški policiji. Situacija, v kateri se je znašel republiški minister, ki se je moral v lastnem glavnem mestu skrivati pred zveznimi oblastmi, je bila nadvse nenavadna.

Uspehu, ki ga je dosegla JLA s predvajanjem filma o Špeglju, so odbili ost Slovenci, ki jim je uspelo prestreči dokument pomembne propagandne vrednosti: tajno informacijo o položaju v svetu, pripravljeno 24. januarja na politični koordinaciji zveznega ministra za obrambo in namenjeno vsem

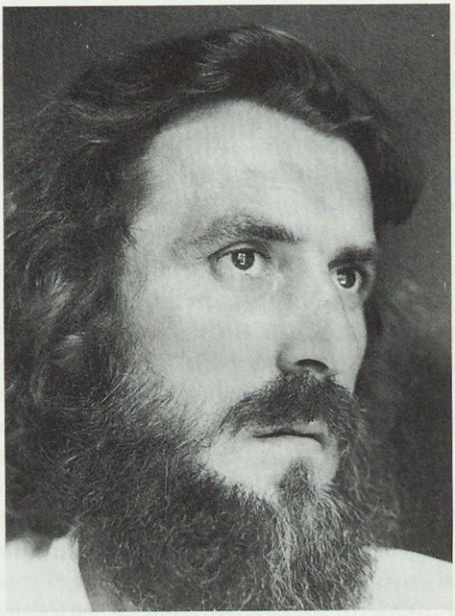

VUK DRAŠKOVIĆ,
srbski pisatelj in voditelj Srbske narodne prenove

oficirjem 5. armadne oblasti. Njeni avtorji so izražali zadovoljstvo ob propadu reform v Sovjetski zvezi in težavah Zahoda v Zalivu, iz česar je bilo razvidno, da še vedno razmišljajo v duhu hladne vojne in vidijo Jugoslavijo, skupaj z nekdanjimi socialističnimi državami kot žrtev zahrbtne zarote, ki naj bi jo bila skovala CIA. Pri tem so poudarjali, da v državah, kjer je zmagala resnična revolucija, se pravi v Sovjetski zvezi in Jugoslaviji, imperialisti ne bodo mogli porušiti socialističnega sistema, kot jim je to uspelo na Madžarskem, Češkoslovaškem in Poljskem. SFRJ bo rešila Zveza komunistov – gibanje za Jugoslavijo, kot se je novembra 1990 preimenovala partija znotraj vojske. Tej vojaški stranki, ki so se ji pridružili sam minister za obrambo Kadijević, njegov namestnik Stane Brovet, minister za notranje zadeve Petar Gračanin in množica upokojenih generalov, med znanimi civilisti pa Stipe Šuvar, Raif Dizdarević in »voždova« žena Mirjana Marković, je bilo naloženo, da znova uresniči socializem in v petih, šestih mesecih postane vodilna sila v državi.

O pučističnih skominah JLA, tako zakoreninjenih v srbski tradiciji, in o nesposobnosti njenih voditeljev, da bi ocenjevali razmere brez ideoloških in cehovskih predsodkov, si v Ljubljani niso delali iluzij. Kljub nasprotovanju na levi, kjer so se bali militarizacije družbe, sta ministra za obrambo Janez Janša in za notranje zadeve Igor Bavčar pospešila priprave za neizogibni spopad. (Med drugim je prišlo do sporazuma s Hrvaško o skupnem odporu v primeru akcije JLA.) Istočasno pa ni povsem ugasnilo upanje, da bo mogoče federacijo razvezati na miren način, s pristankom vseh udeležencev v sporu. 20. februarja 1991 je slovenska skupščina sprejela »predlog za sporazumno razdružitev SFRJ«, ki je vseboval postopek dogovorjenega razhajanja brez kršenja interesov katerekoli strani: po potrebi naj bi dve ali

več suverenih držav, ki bi nastale po razhodu, ustanovile stalne institucionalne oblike sodelovanja ali celo gospodarsko zvezo. Pri tem pa ni bilo mogoče preslišati besed predsednika Kučana, ki je v nastopu pred skupščino dejal, da bo Slovenija odšla tudi brez sporazuma, če ga ne bo mogoče doseči.[28]

Slovenski vzor je bil seveda nalezljiv. 21. februarja je hrvaški sabor odločil, da brez njegovega privoljenja zvezni zakoni na Hrvaškem ne veljajo; istega meseca je Alija Izetbegović skupaj z makedonskimi voditelji izjavil, da Bosna in Hercegovina ter Makedonija ne ostanejo v Jugoslaviji, če se bosta Slovenija in Hrvaška odcepili. Očitno je bilo, da se tako Makedonci kot Bošnjaki ne želijo več znajti sami s Srbi, saj so imeli v preteklosti z njimi preveč grenke izkušnje. Sarajevski filozof Arif Tanović je še pred začetkom najhujše krize dejal Francu Šetincu: »Nikar naj ne mislijo Srbijanci, da bodo spet 'žandarili in kundačili' po Bosni. Muslimani se tokrat ne bomo dali poklati kot ovce.«[29] Glede na te premike je bilo neizogibno, da pogovori med predsedniki republik, ki sta jih predlagala Kučan in Tudjman, niso prinesli nobenega uspeha. Na šestih srečanjih na vrhu med marcem in junijem 1991 sta se spopadli dve različni viziji Jugoslavije, med katerima ni bilo več možnosti za kompromis. Medtem ko so Slovenci in Hrvati – ne da bi sicer v to kaj prida verjeli – vztrajali pri konfederaciji, so Srbi, samozavestni zaradi podpore zvezne vlade in vojske, gledali na to zamisel kot na ukano, s katero bi Jugoslavija razpadla na šest avtonomnih držav (kar bi bilo pogubno za vojaški proračun in za bankrotirano srbsko industrijo). Sami pa niso znali predlagati nič drugega kot državo, federativno po imenu, a v bistvu organizirano po načelih že davno preseženega demokratičnega centralizma.

Takšna rešitev, ki bi jih zaprla v kletko nacionalno-socialistične diktature in dokončno oddaljila od zahodne Evrope, pa za Slovence in Hrvate ni bila sprejemljiva. Njihove dvome o »modernosti in demokraciji«, o katerih je govoril Milošević, je še potrdila brutalnost, s katero se je lotil oporečnikov v lastni republiki, ko so se mu skušali upreti. 9. marca je srbska opozicija pod vodstvom Vuka Draškovića organizirala v Beogradu množično demonstracijo proti »rdeči mafiji«. Začela se je kot protest zaradi Miloševićevega medijskega monopola, kmalu pa se je sprevrgla v pravi študentski revolt proti avanturistični in radikalni politiki »zaščitnika srbskega naroda«. Manifestante je policija skušala razgnati s silo: v spopadih, ki so sledili, so bili ubiti dva študenta in en miličnik, približno 90 ljudi je bilo ranjenih, tiste, ki so jih aretirali, pa so v zaporih surovo pretepli. Vendar oblastem s takšno politiko trde roke ni uspelo pomiriti razvnetih strasti. Na ulice so pripeljale celo tanke, a tudi to ni prestrašilo demonstrantov. 12. marca so vojaški starešine predlagali izredno stanje za vso državo, kar bi jim dovolilo, da zagotovijo red in mir ne samo v Beogradu, temveč tudi v Sloveniji in na Hrvaškem. Predsednik zveznega predsedstva Borisav Jović je misel podprl in izjavil, da bi tako na en mah rešili vse jugoslovanske probleme. Pri tem pa ni imel uspeha. Srbija je sicer imela v predsedstvu tri glasove – poleg svojega še vojvodinskega in črnogorskega – toda pučističnim nameram vojakov so se odločno postavili po robu predstavniki Slovenije, Hrvaške,

Bosne in Hercegovine in celo Kosova (njegov albanski predstavnik Riza Sapundxija je bil namreč tako pogumen, da je glasoval proti srbskemu predlogu, in je bil zato tudi kmalu odstavljen). Iz protesta so člani srbskega bloka odstopili, medtem ko je Milošević 16. marca na televiziji izjavil, da Srbija ne bo več poslušna temu, kar je ostalo od zveznega predsedstva. Jugoslavija je tako ostala brez državnega voditelja in vrhovnega poveljnika oboroženih sil, prepuščena na milost in nemilost vojski, ki so ji bila odprta vsa vrata za državni udar (baje je bil načrt izdelan že v vseh podrobnostih). Do tega skrajnega koraka vendarle ni prišlo, ker so vojaški vrhovi na nekaj dni trajajočem tajnem posvetu popustili, ko so ugotovili, da ne morejo računati na podporo Moskve. Sovjetska armada je imela namreč v tem času preveč svojih problemov, da bi mogla dati blagoslov še puču v Jugoslaviji. Spričo omahovanja generalov, ki so bili previdnejši od srbskega vodstva, ker so razumeli, da bi bil vojaški režim brez zunanje pomoči bolj kratkotrajen, so se Jović in njegova kolega 21. marca vrnili v predsedstvo z izgovorom, da srbska skupščina ni sprejela njihovega odstopa. Najvišji vojaški starešine pa so to potezo pospremili z izjavo, da bodo poslej sami odločali, v kakšnem stanju pripravljenosti naj bo JLA, kajti potrebno je, da je vojska v primeru notranjih konfliktov sposobna ukrepati od trenutka do trenutka. Šlo je za neke vrste mehki državni udar, ki je kazal na odločenost generalov, da samovoljno presodijo, kdaj in kako stopiti v akcijo.

Marčevski študentski upor in velike stavke, ki so izbruhnile sredi aprila v srbski tekstilni in metalurški industriji, so spodbudili Miloševića, da je ponovno podžgal nacionalistične strasti. Ker so mu v Beogradu oporekali, je iskal in našel bolj vdane pristaše med Srbi na Hrvaškem, ki jim je obljubil, da jih bo oborožil in jim tako dal možnost obrambe pred »ustaši«. 28. februarja 1991 so Srbi v Krajini razglasili odcepitev od Hrvaške, 12. maja pa svojo priključitev Srbiji. Istočasno je prišlo do vrenja tudi med Srbi v Bosni in Hercegovini, ki so prav tako razglasili svojo namero, da okličejo svojo avtonomnost. Muslimani so seveda na te naklepe gledali z veliko zaskrbljenostjo, saj so jih ocenjevali kot prvi korak k priključitvi dela republike Srbiji. Toda bosanski problemi niso vzbujali velike pozornosti, saj so bile vse oči uprte v Krajino in zahodno Slavonijo, kjer so Srbi 2. marca v Pakracu napadli miličniško postajo. Ta dogodek je bil uvod v obdobje eksplozivne napetosti, ki je dosegla višek 31. marca na Plitvicah, kjer je prišlo do resnega spopada med Srbi in žandarmerijo (dva mrtva in dvajset ranjenih). Da ne bi podžigala že tako razgretih strasti, je Tudjmanova vlada skušala razrešiti incident na zmeren način in dopustila neprikrito intervencijo vojske v prid Srbom. Toda ta previdnost ni bila nagrajena: aprila in maja je na Hrvaškem, pa tudi v Bosni prišlo še do drugih izbruhov nasilja s sodelovanjem srbskih četniških band, ki so z vseh strani prihajale na področja spopadov, da bi pomagale svojim rojakom. Žrtve teh lokalnih uporov so bili v glavnem hrvaški miličniki, ki so jih mnoge surovo mučili in pohabljali, preden so jih pobili (tako na primer v Borovem Selu 1. in 2. maja 1991). Iz protesta proti podpori vojske Srbom je 6. maja prišlo v Splitu do neredov in napadov na enote JLA, med katerimi je bil ubit nedolžen makedonski rekrut. V Beogradu je medtem Milošević ob podpori opozicijskih voditeljev Šešlja in Draškovića (ki je

pozabil na svoje oporečništvo) glasno pridigal sovraštvo povsem v duhu grozljive pesmi, ki so jo prepevali njegovi pristaši: »Slobodane, pripremi salate, biće mesa, klat ćemo Hrvate.«

Istočasno pa je srbska skupščina še vedno vztrajala pri fikciji federativne Jugoslavije in pazila, da ne bi priznala združitve srbskih ozemelj, ki so jo razglasili uporniški voditelji na Hrvaškem in v Bosni. Očitno je bilo, da želi Milošević ohraniti obe republiki v kaosu in jima groziti s še hujšim, če bi si drznili zapustiti skupno državo. Ta nepripravljenost na dialog pa je še dodatno okrepila ljubljansko in zagrebško vlado v nameri, da pospešita osamosvojitveni proces. Resnost razkola med Srbijo in Črno goro na eni strani ter Slovenijo in Hrvaško na drugi je postala znova očitna 15. maja, ko naj bi imenovali novega predsednika predsedstva SFRJ. Po načelu rotacije bi moral Borisavu Joviću slediti Hrvat Stipe Mesić. Toda trije predstavniki Srbije (predstavnik Črne gore ni bil prisoten) so ga zavrnili z utemeljitvijo, da za predsednika Jugoslavije ne morejo sprejeti človeka, ki jo namerava razkosati. Tako je po dveh mesecih v najvišjem državnem organu znova prišlo do krize, ki je preprečila njegovo delovanje. Kazalo je, da je ta ustavna praznina namerna, ustvarjena kot nalašč za vojsko, da lahko brez vsake zunanje kontrole nemoteno poseže v tok dogodkov.

Ker je bilo že aprila jasno, da so Srbi dokončno zavrnili konfederalno rešitev, so Slovenci spoznali, da ni več časa za oklevanje, pač pa da je nujno sprejeti vse potrebno za osamosvojitev. V začetku maja so pod Peterletovim vodstvom ustanovili delovne skupine, ki naj bi zagotovile sprejem ustreznih ukrepov za najpomembnejša področja javnega življenja. V istem času so mrzlično pospešila svoje delo tudi zakonodajna telesa, da bi pripravila paket potrebnih norm za odločilni korak. Člani vlade so se zavedali, da gre za nevarno početje ne samo zaradi nenaklonjenosti zunanjega sveta, temveč predvsem zaradi prisotnosti močnih vojaških enot v Sloveniji. Odnosi z JLA so se dodatno poslabšali 8. marca 1991, ko se je slovenska skupščina odločila, da nabornikov ne bo več pošiljala v JLA, pač pa v Teritorialno obrambo in milico. Tako je prišlo do novega silovitega spora, ki bi lahko vsak trenutek pripeljal do vojaškega posega: po zgledu tistega, kar je Sovjetska armada pred kratkim storila v baltiških republikah, je vrh JLA namreč zagrozil, da bo sam poskrbel za nabor, če ne bodo republiški organi. Ker so slovenski vladi prišli v roke načrti generalštaba in KOS-a o razorožitvi Teritorialne obrambe in milice, kot tudi o »nevtralizaciji« parlamenta in najvidnejših slovenskih politikov, ni mogla imeti nobenih dvomov o odločenosti generalov, da bodo v ta namen uporabili vsa sredstva. V začetku maja je armada tudi dvignila stopnjo bojne pripravljenosti enot v Sloveniji, na Hrvaškem in v Bosni in Hercegovini ter mobilizirala srbske rezerviste s pretvezo vojaških vaj, poimenovanih »Okop«, ki bi simulirale napad na Jugoslavijo z avstrijske in italijanske strani, pri čemer naj bi se sovražnikom pridružile hrvaške in slovenske sile.

Tako kot na Hrvaškem je vojska tudi v Sloveniji potrebovala incident, ki bi ji omogočil, da poseže v dogajanje, preplaši slovensko vodstvo in ga »spametuje«. Ker v ta namen ni mogla izrabiti srbske manjšine, je 23. maja 1991 s tanki obkolila učni center Teritorialne obrambe v Pekrah pri Mari-

boru. Prišlo je do hude napetosti, na katero pa so se slovenski voditelji odzvali hitro in učinkovito: kasarnam so odklopili elektriko in vodo in s tem pokazali, da so v svoji hiši sami gospodarji. Zaradi te odločne akcije je minister za obrambo general Kadijević ukazal taktičen umik, ne da bi se odrekel svoji nameri, da bo preprečil odcepitev uporne republike. Slovenci pa so neustrašno nadaljevali priprave na 25. junij, dan, ko naj bi razglasili samostojnost, ne da bi se pri tem ozirali na opozorila Anteja Markovića, ki je še 21. junija v zvezni skupščini poudarjal, da bo z vsemi sredstvi preprečil enostransko spremembo zunanjih ali notranjih meja države. Prihitel je tudi v Ljubljano, kjer se je predstavil kot pristaš demokracije in pluralizma, kakor da se ne bi zavedal, da njegovi sogovorniki vidijo v njem že dolgo le orodje Srbov in vojske. Njegov poziv je tako izzvenel v prazno, tudi zato, ker so Slovenci medtem dobili pomembno količino orožja, ki so ga skrivaj kupili v tujini, in s tem stoodstotno povečali svoje obrambne sposobnosti.

Vzporedno so tekli pogovori med Ljubljano in Zagrebom, da bi republiki uskladili ukrepe za osamosvojitev in istega dne razglasili neodvisnost. Ker je v tem času z referendumom 19. maja tudi hrvaška vlada dobila pooblastilo ljudstva za odhod iz Jugoslavije (v prid tej odločitvi je glasovalo skoraj 94% udeležencev, saj so Srbi referendum bojkotirali), ni bilo težko doseči sporazuma. Ostal pa je le na papirju, kajti v Zagrebu na osamosvojitev niso bili pripravljeni ne na vojaškem ne na zakonskem in upravnem področju. Dogodki v Sloveniji in na Hrvaškem so zato 25. junija stekli na različen način: obe skupščini sta razglasili neodvisnost, toda Slovenci so takoj prešli k dejanjem, Hrvatje pa so se omejili le na simbolično gesto in poudarili, da se pri njih proces osamosvajanja šele začenja. Vojska se je tako odločila, da bo ukrepala samo proti Slovencem, ki so jo prehiteli in prevzeli nadzor nad svojim ozemljem 24 ur prej, kot je bilo predvideno. V noči na 25. junij je zvezna vlada izdala odredbo, s katero je pooblaščala obmejne vojaške enote, da povečajo obrambno pripravljenost na meji z Avstrijo, Madžarsko in Italijo. Njen cilj je bil osamiti Slovenijo, jo psihološko ponižati in prisiliti, da se odreče deklaraciji o neodvisnosti. Ta odločitev ZIS – ki je bila neustavna, ker je ni odobrilo predsedstvo SFRJ – je bila še toliko lažja, ker je Markoviću uspelo iztrgati Hrvatom obljubo, da ne bodo ovirali intervencije v Sloveniji. Vojaški poveljniki so takoj ukrepali in v marsičem – verjetno z Markovićevim ustnim privoljenjem – prekoračili pooblastila vlade, saj so na meje poslali ne le pehotne enote, pač pa tudi tanke. Vse se je zdelo nadvse preprosto: »Edina resna ovira našim oklepnim kolonam,« so se šalili v kasarnah, »bodo polne ceste prestrašenih Slovencev, ki bodo čez Šentilj in Ljubelj bežali v Avstrijo, s Kučanom in Janšo na čelu.«[30]

Slovenci, ki jih je o tem, kaj jim grozi, obveščal njihov človek v zvezni vladi, pa so obenem z zadnjimi pripravami na svečano razglasitev neodvisnosti pognali tudi svoj vojaški stroj 20.000 mož, odločenih, da branijo svojo domovino. Ob osmih zvečer 26. junija 1991 so sneli jugoslovansko zastavo pred skupščino v Ljubljani in dvignili belo-modro-rdečo z novim grbom, s Triglavom in morjem kot simbolom osvobodilnega boja in zmage ter zvezdami kot heraldičnim znakom celjskih grofov in hkrati napovedjo prihodnosti: na moč so namreč podobne zvezdam na zastavi Evropske

skupnosti. Na svečanosti, ki se je je udeležilo le nekaj političnih predstavnikov iz Avstrije, je bil predsednik Kučan nadvse zmeren in spravljiv. Beogradu je ponovno predlagal pogovore in zaključil s stavkom, ki je zvenel poetično, a ga je navdihovala nemirna slutnja grozečega spopada: »Ta večer je dovoljeno sanjati. Jutri je drug dan...«[31]

Dejansko je po polnoči JLA premaknila oklepno brigado, ki je takoj prestopila mejo med Slovenijo in Hrvaško. Uro kasneje je krenila na pot kolona tankov proti ljubljanskemu letališču Brnik, medtem ko so se zjutraj usmerile še druge proti slovenskim mejnim prehodom. Vojakom, ki jim že dalj časa niso dovolili poslušati radia in gledati televizije, so rekli, da so Jugoslavijo napadli od zunaj in da morajo braniti njeno celovitost. Toda v nasprotju s to informacijo so jim dali hladen obrok samo za en dan, poleg tega pa niso organizirali nikakršne logistične službe. V prepričanju, da bodo zlahka dosegli isti uspeh kot na Kosovu, se generali niso menili niti za 300 tujih časnikarjev, ki so bili zbrani v Ljubljani. »Zdaj se zares nekaj premika,« je navdušen po telefonu sporočil general Rašeta Janši. »V dveh urah vas bomo razbili.«[32]

Slovenci so znali spretno izkoristiti to pretirano samozavest: svojim četam so dali ukaz, naj dovolijo tankom, ki jih je bilo okoli 400 do 500, da se porazgubijo v majhnih enotah, ki bi jih potem lahko napadli s protitankovskim orožjem in zaustavili, dokler se ne bi predali zaradi pomanjkanja vode in hrane. Istočasno so si prizadevali, da bi svetu po televiziji pokazali,

Predsednik MILAN KUČAN *pregleduje častno četo ob svečani razglasitvi svobodne in samostojne Slovenije, Ljubljana, 26. junija 1991*

s kakšnim nasiljem se je JLA vrgla nanje. Čeprav je bilo ljubljansko letališče zaprto in večina mejnih prehodov zasedenih, je dan po začetku napada postalo jasno, da je slovenski vladi zaradi plebiscitarne podpore vsega ljudstva in pripravljenosti njenih čet uspelo odbiti udarec. Kasarne, kjer so bile enote JLA, so bile obkoljene in izolirane. Zvezni vojaki so se prestrašeni in osupli, brez ukazov ter brez vsake psihične pripravljenosti na boj v stotinah predajali in dezertirali. Bil je 28. junij, praznik sv. Vida, usodni dan v zgodovini Srbov.

---

[1] *Delo, 20. VIII. 1992; Vreme, 24. VIII. 1992 str. ; glej tudi D. Ćosić, Yugoslavia and the Serbian Question, jan. 1991; K. Popović, Zapisi, Vreme, 16. XI. 1992, str. 39.*

[2] *Mihailo Crnobrnja, The Yugoslav Drama, I. B. Tauris Publishers, London, New York, 1994, str. 99.*

[3] *Predrag Tasić, Kako je ubijena druga Jugoslavija, Al, Skopje, 1994, str. 60.*

[4] *Jože Pučnik, Politični sistem civilne družbe, Nova revija, 57, str. 140.*

[5] *The Economist, 11. IV. 1987, str. 62.*

[6] *The Economist, 28. III. 1987, str. 69.*

[7] *The Economist, 3. X. 1987, str. 50, 51.*

[8] *M. Crnobrnja, n. d., str. 101.*

[9] *Vreme, 29. VI. 1992, str. 30.*

[10] *K. Popović, Zapisi, Vreme, 2. XI. 1992, str. 32.*

[11] *Borba, 7. IX. 1989.*

[12] *Wolfgang Libal, Das Ende Jugoslawiens. Chronik einer Selbstzerstörung, Europaverlag, Wien, Zürich, 1991, str. 128.*

[13] *Archiv der Gegenwart, 57. letnik, Siegler, 1987, str. 31554.*

[14] *Mladina, 21. X. 1988.*

[15] *Delo, 20. VI. 1992.*

[16] *J. Gow, Legitimacy and the Yugoslav Crisis, Pinter Publishers, London, 1992, str. 64.*

[17] *N. Gaće, Jugoslavija, Suočavanje sa sudbinom, Glas, Beograd, 1990, str. 189.*

[18] *Eastern Europe, Newsletter, 3., 8. III. 1989, št. 5.*

[19] *Delo, 20. VI. 1991; Vreme, 8. IV. 1991, str. 35.*

[20] *Ivan Kristan, Pravica do samoodločbe slovenskega naroda, Nova revija, IX, 95, 1990, str. 286.*

[21] *Delo, 2. XII. 1989.*

[22] *Vreme, 29. VI. 1992, str. 29.*

[23] *Mladina, 4. I. 1992.*

[24] *M. Komac, Politično izražanje etničnih konfliktov v času obče družbene krize v Jugoslaviji po Titovi smrti s posebnim poudarkom na obdobju 1986–1991, rokopis, str. 35.*

[25] *Vreme, 29. IV. 1991, str. 25.*

[26] *J. Reuter, Vom ordnungspolitischen zum Nationalitätenkonflikt zwischen Serbien und Slowenien, Südosteuropa, 39. Jg., 10. 1990, str. 586.*

[27] *Delo, 9. VII. 1990.*

[28] *S. Ramet, Beyond Yugoslavia, n. d., str. 68.*

[29] *F. Šetinc, Zbogom, Jugoslavija, n. d., str. 135.*

[30] *Janez Janša, Premiki, Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1992, str. 159.*

[31] *Danilo Slivnik, Sto osamosvojitvenih dni, Založba Delo, Ljubljana, 1991, str. 131.*

[32] *J. Janša, n. d., str. 168.*

23. poglavje

VOJNA – OSAMOSVOJITEV – VOJNA

Leta 1982 je v Londonu izšla knjiga generala Johna Hacketta z naslovom *Tretja svetovna vojna, zgodba, ki še ni povedana.* Avtor jo je predstavil kot plod domišljije, v resnici pa temelji na scenarijih, ki so jih izdelali v okviru zavezništva NATO za primer spopada z Varšavskim paktom. Po teh predvidevanjih naj bi se začel eden od najpomebnejših dogodkov tretje svetovne vojne z vdorom sovjetskih čet s panonskih ravnic prek Ljubljanskih vrat v severno Italijo. Šlo je le za hipotezo, ki pa je potrjevala, kako pomembna je geopolitična vloga Jugoslavije za nestabilno strateško ravnovesje med Vzhodom in Zahodom. Razumljivo je torej, da se jugoslovanska zunanja politika v letih po Titovi smrti ni bistveno spremenila, temveč samo toliko, kolikor je bilo nujno zaradi potrebnih varčevalnih ukrepov. Gospodarska kriza je namreč prisilila jugoslovanske oblasti, da omejijo svojo prisotnost na mednarodni sceni in zaprejo nekaj deset diplomatskih predstavništev – ambasad in konzulatov je bilo 1353 – ter se sprijaznijo z mislijo, da je pokojni predsednik odnesel s sabo v grob tudi veličino države.

Na težave, v katerih se je znašla Jugoslavija na začetku osemdesetih let, je Zahod gledal z zaskrbljenostjo, obenem pa tudi s trdno odločenostjo, da ji priskoči na pomoč. In to ne samo finančno – kakor zgovorno priča pritisk State Departmenta spomladi 1982 na skupino ameriških bank, naj še naprej posojajo denar Beogradu – temveč tudi v psihološkem smislu. Nekaj mesecev po Titovi smrti je prišel na obisk predsednik ZDA Carter, kot bi se hotel opravičiti za svojo odsotnost na maršalovem pogrebu, medtem ko je septembra 1983 novi predsednik Reagan poslal v Jugoslavijo svojega namestnika Georgea Busha in s tem poudaril, da republikanska administracija do nje ne namerava spreminjati svojih stališč. Reagan je storil še več: pristrigel je krila hrvaški emigraciji in s štiridesetletno zamudo izročil jugoslovanskim sodnim oblastem enega največjih vojnih zločincev Andrijo Artukovića, nekdanjega ustaškega ministra za notranje zadeve, ki je po vojni našel zatočišče v Združenih državah. Istočasno pa so bili na Zahodu še dalje brezbrižni do kršenja človekovih pravic v Jugoslaviji in do preganjanja, ki so mu bile izpostavljene porajajoče se oporečniške skupine, v prepričanju, da beograjskim oblastem ne gre ustvarjati še dodatnih težav. V opravičilo washington-

ski vladi je neki visok funkcionar State Departmenta dejal predstavnikom organizacije, ki se je postavila v bran jugoslovanskih disidentov: »Jugokomunizem je konec koncev rešil 22 milijonov ljudi.«[1] (Očitno pred sovjetsko diktaturo.)

Ne glede na to dobrohotno naklonjenost pa v ZDA niso povsem zamrli sumi o tesnem, čeprav tajnem sodelovanju med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, oziroma bolje, med njunimi oboroženimi silami. Ko je leta 1982 Margaret Thatcher sklenila odstopiti jugoslovanski vojaški industriji nekaj licenc za proizvodnjo tehnološko zahtevnega strateškega orožja, je Washington izrazil svoje nezadovoljstvo, češ da gre za varnost Zahoda. Toda v Londonu, kjer je bil, kot je rekel neki zgodovinar, Titov kult bolj živ kot v sami Jugoslaviji, teh pomislekov niso jemali preveč resno. Ameriška zaskrbljenost glede pretiranega zbliževanja med Beogradom in Moskvo seveda ni bila brez osnov glede na dejstvo, da je bila Jugoslavija gospodarsko vedno bolj odvisna od SEV-a: leta 1983 je na osnovi kliringa izvozila v države sovjetskega bloka, predvsem v Sovjetsko zvezo, za 5,1 milijarde dolarjev blaga, od tam pa uvozila za 4,5 milijarde dolarjev. Ta menjava je zajemala v prvi vrsti surovine kot sta nafta in premog, pa tudi jugoslovanske industrijske proizvode, ki jih zaradi skromne kakovosti na Zahodu pogosto ni bilo mogoče prodati. Počasno, a vse očitnejše drsenje jugoslovanskega gospodarstva v sovjetski vplivni krog je potekalo v nenavadno mirnem vzdušju, če ga primerjamo z napetostmi in dramatičnimi zapleti prejšnjega desetletja. Stiki na najvišji ravni so v prvi polovici osemdesetih let skoraj presahnili, predvsem zato, ker sta se na oblasti v Moskvi po smrti Brežnjeva zvrstila v hitrem zaporedju dva generalna sekretarja, Andropov in Černenko, ki zaradi visoke starosti in slabega zdravja nista bila sposobna dati svojega pečata sovjetski zunanji politiki. Sovjetsko časopisje si je sicer od časa do časa privoščilo kakšno bodico na račun Jugoslavije, toda v bistvu je šlo za postranske zadeve, ki niso skalile odnosov med državama. Kakor je leta 1986 ugotovil ameriški senator Pressler, se je med Beogradom in Moskvo izoblikovala atmosfera »nežne sovražnosti«.[2]

V teh relativno mirnih razmerah si je Jugoslavija na novo skušala pridobiti položaj, ki ga je izgubila v neuvrščenem gibanju. Vzdušje, ki je nastalo po sovjetski invaziji v Afganistanu, je bilo ugodno, kajti moskovski napad na to srednjeazijsko državo je imel za posledico tudi zmanjšanje kubanskega vpliva znotraj gibanja. Castrova teza o Sovjetski zvezi kot »naravnem zavezniku« tretjega sveta je postala vprašljiva, to pa je omogočalo zmernejšim državam, kot sta bili Jugoslavija in Indija, da spet okrepijo svoj vpliv med neuvrščenimi in uveljavijo svojo politično linijo na njihovem VII. vrhu, sklicanem v prvi polovici marca 1983 v New Delhiju. V zaključnem sporočilu tega srečanja neuvrščeni sicer niso odkrito obsodili Sovjetske zveze zaradi njenega vojaškega vdora v Afganistan, zato pa so močno poudarili svojo odločenost, da ostanejo zunaj obeh blokov. Jugoslavija je bila znova izvoljena v koordinacijski biro, dobila pa je tudi vrsto prestižnih zadolžitev v okviru Združenih narodov. Vse to so v Beogradu tolmačili kot velik uspeh, čeprav je v resnici ostajal povsem platonski in površinski. Ponovna okrepitev ideološkega vpliva med neuvrščenimi Jugoslaviji

namreč ni prinašala pomembnejših koristi na gospodarskem področju, čeprav je dolgo upala, da se bo razmahnila njena izmenjava z deželami tretjega sveta, še posebej s pomočjo UNCTAD-a, agencije Združenih narodov za trgovino in razvoj, ki jo je v prejšnjem desetletju zavzeto in odločilno pomagala oblikovati. Toda izkazalo se je, da je to pričakovanje brez osnove: res je sicer v sedemdesetih letih vrtoglavo narastla njena trgovina z Irakom, ko pa se je ta neuvrščena država zapletla v dolgotrajno vojno s prav tako neuvrščenim Iranom, je Jugoslavija od vlade v Bagdadu začela dobivati vse manj nafte. To jo je seveda prisililo, da je povečala uvoz iz Sovjetske zveze, saj ji je bila edina pripravljena prodati nafto brez plačil v trdni valuti.

Kljub skromnemu razvoju trgovine z neuvrščenimi in kljub dvomom, ki so se pojavili v samem jugoslovanskem vodstvu, ali je primerno vztrajati na tej poti oziroma ali ne bi bilo bolje razviti sodelovanja z Evropo, se Beograd ni odpovedal svoji vlogi zaščitnika osvobodilnih gibanj tretjega sveta: tej zavezi je ostal zvest kljub nevarnosti, da se predstavi mednarodni skupnosti kot prijatelj najbolj okrutnih teroristov. Ko je oktobra 1985 skupina Palestincev ugrabila sredi Sredozemlja potniško ladjo Achille Lauro in brez usmiljenja ubila ameriškega državljana židovskega rodu, je Beograd zagotovil politično zatočišče njihovemu vodji Abulu Abbasu in mu pomagal – tudi s sodelovanjem Rima – da se je izognil maščevanju Združenih držav Amerike. Čeprav je ta poteza washingtonsko vlado spravila v bes, je na incident kmalu pozabila, češ da so jugoslovanska neodvisnost, trdnost režima in neuvrščena politika vredne več od enega terorista.

Zmernost, ki jo je pokazal uradni Washington ob tej priliki, je bila tudi posledica izboljšanja odnosov med Moskvo in Beogradom, do katerega je prišlo leta 1985, ko je na čelo KPSZ stopil Mihail Gorbačov. Odjugo je bilo pravzaprav zaznati že na XXVII. kongresu KPSZ, s katerega je odšel kot zmagovalec. Iz novega partijskega programa, potrjenega na tem zasedanju, so namreč izbrisali stavek, ki je bil v starem zapisan četrt stoletja in je jugoslovansko pot v socializem označeval kot najbolj očiten izraz revizionizma. Odločitev KPSZ, da opusti »dogmatično in stalinistično diskvalifikacijo ZKJ«, so seveda v Beogradu sprejeli z velikim zadoščenjem, ki se je še stopnjevalo ob uradnem obisku predsednika ZKJ Milanka Renovice v Moskvi decembra 1986.[3] To prvo srečanje na vrhu po letu 1979 je bilo pomembno ne samo zato, ker je ob tej priliki Gorbačov potrdil Beograjsko in Moskovsko deklaracijo, temveč tudi, ker je izjavil, da nobena partija nima monopola nad resnico: samo konkretne družbeno-ekonomske razmere vsake posamezne države in rezultati, ki jih vsaka partija doseže pri razvoju in krepitvi socializma, so lahko dokaz o veljavnosti teorije. Noben generalni sekretar KPSZ ni še tako govoril jugoslovanskim partijskim voditeljem. Toda zadovoljstvo, ki so ga brez dvoma čutili ob teh besedah, je bilo kratkotrajno. Z nastopom Gorbačova in z zmago perestrojke v Sovjetski zvezi je namreč prišlo v mednarodnem komunističnem gibanju do nenavadne zamenjave vlog: Jugoslovane, ki so v njem desetletja veljali za izzivalce, prenovitelje in ideološke izvidnike, so nenadoma zamenjali Sovjeti, ki so bili doslej na glasu kot najbolj mrki zagovorniki pravovernosti. Ta preobrat je imel znotraj ZKJ isti učinek, kot ga je v preteklosti imela Titova herezija v socialističnem

bloku. Perestrojka je dala namreč zagon vsem najbolj nemirnim in naprednim strujam jugoslovanskega komunizma, prisotnim predvsem v Sloveniji, obenem pa povzročila vse večjo zaskrbljenost med dogmatiki. V nasprotju s tistim, kar je počela Moskva v preteklosti, pa slednji niso imeli niti prave možnosti, da bi protestirali: jugoslovanska vojska je bila preveč vezana na dobavo sovjetskega orožja, Srbija pa preveč odvisna od sovjetskega trga, da bi si lahko privoščili ideološki spor. Toda zapletenost v odnosih med Beogradom in Moskvo se s tem še ni končala, kajti plačilna bilanca med državama je v osemdesetih letih postajala vse bolj neugodna za Jugoslavijo: leta 1987 je razlika dosegla milijardo dolarjev, leta 1990 pa se je že podvojila. V bistvu je šlo za kredit, ki ga je Beograd dajal Sovjetski zvezi, da pospeši izvoz v prvi vrsti srbske industrije (na kar so seveda v Ljubljani in Zagrebu gledali z rastočo nejevoljo).

Marca 1988 je Mihail Gorbačov prišel na uradni obisk v Jugoslavijo . Ob zaključku so na njegovo željo objavili deklaracijo, s katero sta se obe strani obvezali – ne da bi le enkrat omenili besedo marksizem – da bosta »spoštovali neodvisnost in samostojnost partij in socialističnih držav pri izbiri lastnih razvojnih poti«.[4] Na Zahodu so nekateri opazovalci v tem besedilu videli prvo implicitno zavrnitev doktrine Brežnjeva o omejeni suverenosti. Takoj so jih utišali specialisti za vzhodno Evropo, ki so označevali takšno mnenje kot preveč optimistično. Njihove dvome je prav kmalu izničil burni razvoj, do katerega je prišlo v naslednjih mesecih v sovjetskem taboru s progresivnim opuščanjem moskovskega nadzora nad satelitskimi državami, z umikom iz Afganistana in Afrike, razorožitvijo in postopnim umirjanjem hladne vojne.

Ti izjemni dogodki so močno oslabili Jugoslavijo, saj so povsem spremenili mednarodne odnose, kakor so se v svetu uveljavili po Jalti. Postalo je namreč povsem očitno, kako zajedalsko je izkoriščala v svoj prid napetost med Vzhodom in Zahodom in kako spretno je iz nje kovala svojo korist. S propadom sovjetskega imperija v srednji Evropi in z nastankom novega mednarodnega sistema, ki ni več izviral iz strahu, je jugoslovanska zgradba naenkrat ostala brez temeljev in zunanjih opor, v oblasti lastnih razdiralnih sil. Ni naključje, da je NATO prav v tem času spremenil svoje načrte glede Jugoslavije in se odločil, da ji v primeru razpada ne bo več priskočil na pomoč. Prav tako je značilen znanilec novih razmer dejstvo, da so jugoslovanski vojaški krogi ob spoznanju, da so izgubili varnost, ki jim jo je zagotavljala hladna vojna, vse pogosteje začeli namigovati na možnost spopada »nizke intenzitete«, ki naj bi ga povzročili zunanji sovražniki v povezavi z notranjimi. Ob soočanju s to skrbjo pa niso znali storiti drugega kot togo vztrajati v obrambi statusa quo. Koča Popović je zgovorno označil njihovo zbeganost, ko je 14. oktobra 1989, štiri dni po padcu berlinskega zidu, zabeležil v svoj dnevnik: »Pri nas je zdaj manj sprememb kot v vsej ‚socialistični skupnosti'. Podobno kot v Severni Koreji. Pri nas je ‚berlinski zid' v glavah. K temu prispeva tudi dejstvo, da smo se osvobodili sami. Ustvarjeni kapital smo (na žalost) ideologizirali. Prvotni vojaški uspeh je tako postal ovira za našo emancipacijo.«[5]

V takšnih razmerah je jugoslovanska diplomacija – ki ji je od februarja

1988 načeloval dalmatinski Hrvat Budimir Lončar – skušala igrati na vse registre, ki jih je imela na voljo. Pri tem je budno pazila, da se preveč ne zameri Slovencem, ki so si vedno bolj želeli v Evropo, pa tudi ne Srbom, ki so bili do nje nezaupljivi, češ »zmoremo tudi sami«. Na eni strani je poudarjala svojo zavezanost idealom neuvrščenosti, na drugi pa krepila odnose tako z Zahodom kakor tudi z Moskvo, za nameček pa poskušala postati še pobudnica novega balkanskega sporazuma. Konec februarja 1988 je bila sklicana v Beogradu konferenca zunanjih ministrov Albanije, Bolgarije, Grčije, Jugoslavije, Romunije in Turčije, ki so jo proglasili za »pravi čudež«, saj je bila prva na tako visokem nivoju, in jo ocenili kot neizpodbiten uspeh jugoslovanske zunanje politike. Dejstvo, da je na njej sodeloval tudi predstavnik Albanije – čeprav se odnosi med obema državama zaradi Kosova tudi po smrti Enverja Hoxhe leta 1985 niso izboljšali – je zbudilo upanje v možnost dvostranskega sporazuma. Konferenco so sicer sklicali še enkrat leta 1990, pa brez posebnih rezultatov, saj so jih v kali zadušili pogubni notranjepolitični dogodki. Brez pravih sadov je ostala tudi IX. konferenca neuvrščenih, ki je bila organizirana v vsem razkošju in razsipnosti od 4. do 8. septembra 1989 v Beogradu in je potrdila pragmatični ter zmerni tok, značilen za gibanje v osemdesetih letih. Jugoslovanska vlada jo je skušala sicer prikazati kot veliko zmago, a ji ni uspelo utišati tistih, ki so ocenjevali neuvrščenost kot stvar preteklosti, brez gospodarske vsebine in v znatni meri preseženo. Razkol med severom in jugom, ki je zaznamoval državno stvarnost, je udaril na dan tudi na tem področju, saj je bil beograjski tisk poln slavospevov o tretjem svetu, medtem ko je bil ljubljanski do njega zadržan, če ne celo odkrito sovražen.

Razprava o Evropi in sodelovanju z njenimi institucijami (EGS, EFTA, Evropski svet), ki so jo zastavili Slovenci že v drugi polovici leta 1987, je postala zelo živahna na koncu leta 1989 in v začetku 1990, ko kontinenta po padcu berlinskega zidu in komunističnih režimov na Madžarskem, Poljskem in Češkoslovaškem ni več delila železna zavesa. Kako močan je bil pritisk v tej smeri, priča pristop Slovenije in Hrvaške k skupnosti Alpe-Jadran že leta 1978 in SFRJ k skupnosti »štirih držav« (Avstrije, Jugoslavije, Madžarske in Italije), ustanovljeni na pobudo Rima leta 1989. Na drugi strani pa ni mogoče spregledati tudi odločnega nasprotovanja tem, v Evropo usmerjenim težnjam v srbskem okolju – še posebej skupnosti Alpe-Jadran, ki je veljala za nekakšno udejanjanje habsburških nostalgij na politični ravni – kakor tudi ne dvomov v sami zahodni Evropi, češ ali je primerno iskati integracijske stike z državo z enopartijskim sistemom, ki jo povrhu pretresajo tako hudi gospodarski in etnični problemi. Pri oblikovanju svojega odnosa do Jugoslavije so evropski politični krogi vsekakor zavzeli dokaj protislovno stališče, saj so se na eni strani spraševali, ali je zrela za Evropo glede na embrionalno stanje njenih demokratičnih struktur, na drugi pa niso storili ničesar, da bi v njej opogumili tiste sile, ki so se borile za politični pluralizem in civilno družbo. Nasprotno, poudarjali so, da je treba ohraniti njeno neodvisnost, enotnost in ozemeljsko celovitost, kakor da bi se ne zavedali, da je to voda na mlin reakcionarnih krogov. Pri tem so svoje upe gradili na šibki Markovićevi vladi, ne da bi se vprašali, ali ima potrebno

notranjepolitično zaslombo ali ne. Poskuse in napore tega državnika za saniranje gospodarstva je torej Zahod podprl z obljubami o finančni pomoči – med drugim je EFTA ustanovila sklad v višini 100 milijonov dolarjev za prestrukturiranje jugoslovanske ekonomije – ki pa niso imeli pričakovanih učinkov, ker niso nikoli postali stvarnost.

Številni so razlogi, ki so Zahodu narekovali tako kratkovidno in konservativno politiko, kljub temu da je CIA že jeseni 1990 napovedala »verjeten« razpad Jugoslavije v naslednjih osemnajstih mesecih in izbruh državljanske vojne. Predvsem gre za »Chamberlainov sindrom«, tisto brezbrižnost, ki je leta 1938 dovoljevala britanskemu premieru, da je opravičil prepustitev Češkoslovaške Hitlerjevemu pohlepu z ugotovitvijo: »Gre za majhno in oddaljeno deželo, o kateri vemo malo.« Isti odnos do razbitega balkanskega prostora, ki se jim sedaj, ko je bila sovjetska nevarnost mimo, ni zdel več pomemben, je zapeljal zahodne diplomacije, da niso pravilno ocenile rušilne moči srbskega nacionalizma, čeprav je mednarodni tisk nanjo že dolgo opozarjal. Temu se je pridružil še strah pred »učinkom domin«, bojazen, da bi razpad Jugoslavije ne povzročil splošne nestabilnosti, ki bi zajela še Grčijo, Bolgarijo in Albanijo, okrepila separatistične težnje na Slovaškem in v Romuniji, predvsem pa v Sovjetski zvezi. Države, ki so najodločneje zagovarjale jugoslovansko celovitost, Francija, Španija, Velika Britanija in Italija, so poleg tega same imele težave z bolj ali manj nasilnimi secesionističnimi gibanji: korziškim, baskovskim, irskim, lombardsko-beneškim. Za ZDA je imel pomembno težo tudi spomin na secesijsko vojno in na ponižujočo vietnamsko epizodo, za Francijo pa ob njenem tradicionalnem centralizmu jakobinskega kova in zavezništvu s Srbijo še travmatična kolonialna izkušnja, ki so jo podjarmljeni narodi zaznamovali z zahtevami po samoodločbi. Poleg vsega je stopal v ospredje še problem združene Nemčije, ki se je po polstoletni karanteni znova pojavila na prizorišču kot velika evropska sila: v Italiji in Franciji pa tudi Veliki Britaniji so se obudili stari strahovi pred nemškim pritiskom proti vzhodni Evropi in Balkanu, ob njih pa se je porodila naivna misel, da bi celovita Jugoslavija lahko prevzela vlogo obrambne trdnjave. Za njeno ohranitev je govorilo tudi prepričanje zahodnih držav, da jim bo lažje izterjati povračilo kreditov od enega dolžnika kot od šestih, kakor tudi interes za nemotene komunikacije prek jugoslovanskega prostora z Grčijo in Turčijo.

Srbi so znali nadvse spretno izkoristiti te strahove: obujali so spomin na tretji rajh in na habsburško monarhijo, govorili o sporazumu med Zagrebom in Sofijo o priključitvi Makedonije k Bolgariji, vse pa še dramatizirali s sklicevanjem na nove in stare zarote, ki naj bi jih proti njim kovali Vatikan, Kominterna, islamski fundamentalisti in mednarodni kapitalizem. V svoji paranoji so videli sovražnike povsod, celo med najzvestejšimi prijatelji. Sredi februarja 1991 je tako Milošević obtožil ameriškega veleposlanika v Jugoslaviji, da je agent CIA, vendar mu ni uspelo, da bi se zaradi tega zameril State Departmentu. V njem je namreč lahko računal na vplivnega zagovornika, podsekretarja Lawrencea Eagleburgerja, nekdanjega veleposlanika v Beogradu, in po pisanju tiska tudi predstavnika srbskih industrijskih interesov v Združenih državah. Medtem ko so znotraj EGS v upanju, da

bodo rešili Jugoslavijo, stavili predvsem na diplomatski šarm Anteja Markovića, Američani niso skrivali svojih simpatij do odločnega in polnokrvnega Miloševića, prepričani, da so v njem našli novega Tita, sposobnega rešiti nemirno balkansko državo pred anarhijo.

Kljub vztrajni ameriški podpori – predsednik Bush je še marca 1991 izjavil, da ZDA »ne bodo nagradile tistih, ki se nameravajo enostransko ločiti« – pa so Srbi v tem času upirali svoj pogled predvsem proti Moskvi. Tu so se okrog Gorbačova zbirale konservativne sile, kajti perestrojka je bila v krizi zaradi propada gospodarskih reform pa tudi zaradi latentnih ali že kipečih etničnih konfliktov. Zavezništvo, ki so ga skovali v Moskvi med KGB in industrijsko-vojaškim lobijem, je januarja 1991 s posegom Sovjetske armade v Litvi in Latviji že nakazovalo svoje restavracijske naklepe in hkrati postalo vzor za marsikaterega dogmatika tudi v Jugoslaviji. V Beogradu so tako začeli vse bolj poudarjati zgodovinsko prijateljstvo z Rusijo, medtem ko so se na množičnih Miloševićevih mitingih pojavljali napisi, ki so zahtevali rusko intervencijo. Sovjetski voditelji, zaposleni doma na vseh frontah, so sicer opazovali razpad Jugoslavije z zadržano opreznostjo in se zadovoljili s trditvami, da je njena ozemeljska celovitost »eden od bistvenih pogojev za trdnost v Evropi«,[6] to pa še ne pomeni, da v zakulisju ni prišlo do stikov na visoki ravni, kot priča potovanje ministra za obrambo Kadijevića in njegovega namestnika general-polkovnika Blagoje Adžića marca 1991 v Moskvo, kjer sta se srečala z najpomembnejšimi predstavniki Sovjetske armade. V trenutku, ko so v baltiških republikah kljub vojaškim grožnjam organizirali referendum o neodvisnosti, Sovjeti pač niso mogli nuditi konkretne podpore jugoslovanskim jastrebom, kar je imelo za posledico, da v Jugoslaviji ni prišlo do vojaškega udara, ki ga je hunta načrtovala. Ruska nemoč je tako prisilila Srbe in vojsko, da so se meseca aprila in maja znova obrnili na Zahod, ki je bil s svojimi najvišjimi predstavniki od predsednika Busha do predsednika izvršnega sveta Evropske skupnosti Jacquesa Delorsa še vedno v soglasju z beograjskimi centralisti. Očitno kršenje človekovih pravic na Kosovu (na katero so že dolgo opozarjale tako ugledne institucije, kot sta Amnesty International in Helsinki Watch Committee) je povzročilo sicer marsikatero zadrego v Washingtonu: kongres ZDA je v začetku maja s sklicevanjem na Nicklesov amandma celo ukinil Jugoslaviji namenjeno pomoč in prisilil državnega sekretarja Jamesa Bakerja k izjavi, da bodo v bodoče gospodarsko podporo dobile samo republike, ki si bodo to zaslužile. Toda kljub takim ostrim stališčem je State Department s privoljenjem Bele hiše neomajno vztrajal pri svoji potuhi centralističnim silam in z odobravanjem sprejel namere jugoslovanskih generalov (o katerih je med drugim spregovoril admiral Mamula med svojim obiskom v Londonu), da v državi ohranijo na oblasti neokomunistični režim. Še 9. maja 1991 je State Department ugotavljal, da je JLA faktor stabilnosti in miru v Jugoslaviji. Isto je mogoče reči o Evropski skupnosti, ki je prek svojih diplomatov na sestanku z Miloševićem meseca aprila povsem podprla njegovo politiko. Bolj ko se je bližal 25. junij 1991, bolj buren je postajal ognjemet izjav uglednih zahodnih državnikov, ki so znova in znova ponavljali, da ne bodo – po besedah italijanskega zunanjega ministra Giannija De Michelisa – »niti po petdesetih

letih priznali suverenosti Slovenije in Hrvaške«. Prijaznejše stališče do obeh »nepokornih« republik je bilo opaziti samo na Dunaju in v Bonnu, kjer so jima, čeprav diskretno, tudi pomagali, da se finančno obdržita na površju in si zagotovita orožje za svojo obrambo. Toda ta prijateljski odnos je preglasil zbor tistih, ki so bili nasprotni kakršni koli spremembi na Balkanu. Ko je Avstrija predlagala, naj bi EGS poslala v Jugoslavijo mednarodno skupino posrednikov, je ta pobuda izzvenela v prazno, ker je Zahod raje prisluhnil Markoviću, ki je nasprotoval »internacionalizaciji« krize, češ da je položaj preveč zapleten in ga lahko razumejo samo domači politiki. Medtem ko je srbska skupščina grozila Hrvaški z vojaško zaščito svoje manjšine in je general Blagoje Adžić, eden glavnih jastrebov v hunti, zatrjeval, da si Srbi za ohranitev državne enotnosti lahko privoščijo tudi 100.000 človeških žrtev, je mednarodna skupnost našla besedo graje samo za Ljubljano in Zagreb. Vse skupaj je postalo kar groteskno, ko je luksemburški zunanji minister in začasni predsednik Evropske skupnosti Jacques Poos v zvezi z osamosvojitvenimi težnjami Slovenije spraševal, ali je tako majhna država sploh zmožna samostojnega življenja (čeprav je Slovenija šestkrat večja od Luksemburga). Pritiski na uporni republiki so dosegli višek 21. junija, ko je James Baker med svojim obiskom v Beogradu svečano izjavil, da ZDA »za nobeno ceno« ne bodo priznale slovenske in hrvaške neodvisnosti.[7] Res je sicer pozneje to trditev omilil in poudaril, da Washington ne bo priznal »enostranskih« dejanj, ter s tem namignil na možnost sporazuma med sprtimi republikami, toda ne glede na te interpretativne odtenke je očitno, da si v centralističnem taboru njegovih besed niso mogli razlagati drugače kot podporo za akcijo proti Ljubljani.

»Blitzkrieg« JLA v Sloveniji, ki bi ga mednarodna skupnost (po Adžićevih besedah) obsojala kakih devetdeset dni, če bi bil učinkovit, potem pa bi nanj pozabila, se je zapletel zaradi nepričakovane uspešnosti Janševih čet. Dejstvo, da je prvič po letu 1945 v srcu Evrope izbruhnilo vojno stanje, je presunilo in zaskrbelo po malem vse razen nekaterih predstavnikov evropske inteligence, ki se kar niso mogli sprijazniti z mislijo, da izginja tista Jugoslavija, v katero so bili toliko časa zagledani zaradi njenega ideološkega nemira. »Ne,« je jokavo tožil Peter Handke v članku, ki ga je objavila *Süddeutsche Zeitung*, »Slovenija, v Jugoslaviji in z Jugoslavijo, ti svojemu gostu nisi bila ne Vzhod ne Jug, kaj šele balkanska; veliko bolj si pomenila nekaj tretjega ali 'devetega', nepoimenljivega, zato pa pravljično resničnega.«[8]

Ker po poklicu niso bili pesniki, so se evropski in ameriški politiki kmalu prilagodili novim razmeram ter obsodili uporabo sile, čeprav so jo v veliki meri povzročili sami s svojimi neprevidnimi izjavami. Potem ko so ugotovili, da v sodobnem svetu ni dopustno mahati z orožjem kot sredstvom za reševanje sporov, se niso mogli sporazumeti, kateremu načelu Helsinške listine, ki je bila pravkar svečano potrjena v Parizu, dati prednost. Na vrhu EGS, ki se je sestal junija 1991 prav med vojno v Sloveniji, sta se tako soočili dve nasprotni tezi, katerih glasnika sta bila François Mitterand in Helmut Kohl. Francoski predsednik je zagovarjal načelo nedotakljivosti meja in v njegovem imenu zahteval, da je treba na vsak način ohraniti celovitost

Jugoslavije, nemški kancler pa je opozarjal predvsem na pravico do samoodločbe narodov in s tem priznaval slovenskemu osamosvojitvenemu dejanju legitimnost. V prvem trenutku je prevladala francoska teza: 28. in 29. junija je Evropska skupnost poslala v Beograd in Zagreb »trojko« zunanjih ministrov (Nizozemca Van den Broeka, Luksemburžana Poosa in Italijana De Michelisa), da bi posredovali in rešili pred razpadom državo, ki ji ni bilo več pomoči. JLA, v kateri so prevladali jastrebi, je namreč takoj kršila prekinitev ognja, ki jo je 28. junija enostransko razglasila zvezna vlada, ter z napadom svojih oklepnih in letalskih sil na Slovenijo skušala postaviti mednarodno javnost pred izvršeno dejstvo. Ukazi, ki jih je izdal Stipe Mesić, potem ko so ga v noči na 1. julij – na pritisk »trojke« – končno potrdili za predsednika predsedstva Jugoslavije, so ostali brez odmeva. 2. julija je Blagoje Adžić v pretečem nastopu na televiziji zavrnil tretjo prekinitev ognja in izjavil, da bo JLA sprejela izziv k totalni vojni in jo sklenila s popolno zmago. Šele 7. julija, ko je postalo jasno, da se Slovenci ne bodo uklonili, in ko so ZDA postale v svoji politiki bolj prožne – »konec koncev to ni naš problem, ampak evropski«[9] – je bilo možno sesti za pogajalsko mizo na konferenci, sklicani na Brionih pod pritiskom »trojke«. Naslednjega dne so v bivši Titovi rezidenci podpisali skupno deklaracijo o miroljubni rešitvi jugoslovanske krize, s katero sta se Slovenija in Hrvaška zavezali, da bosta za tri mesece zamrznili izvajanje svoje neodvisnosti in s tem prispevali k obnovitvi pogovorov o bodoči ureditvi države. Sporazum je predvideval umik vojske v kasarne, odstranitev cestnih blokad, izpustitev ujetnikov in prihod evropskih opazovalcev, zadolženih za nadziranje premirja. »Trojka«

Boj za slovensko samostojnost, 27. junij 1991

je skušala tako pridobiti čas, da bi udejanjila tisto konfederacijo, o kateri pred letom dni, ko so jo predlagali Slovenci in Hrvati, Evropa ni hotela niti slišati. Slovenci, ki so 10. julija z velikim odporom v ljubljanski skupščini sprejeli brionsko deklaracijo, so se tolažili z mislijo, da se svoji neodvisnosti niso odpovedali, obenem pa da so prišli pod mednarodno varstvo in se hkrati uveljavili kot avtonomen subjekt. Armada in Srbi so privolili v premirje, da bi se rešili iz neprijetne mednarodne izolacije, v kateri so se nepričakovano znašli, in se ognili nadaljevanju spopada v Sloveniji, ki je predvsem zaradi osipa zveznih čet dobival kaj neprijetne obrise. Ker se je izkazalo, da celovitosti Jugoslavije ni mogoče ohraniti, so strnili vrste in se posvetili svojemu drugemu cilju: oblikovanju velike Srbije. Na splošno presenečenje sta se tako Beograd in Ljubljana prav kmalu sporazumela, da se bo armada z vsem orožjem umaknila iz Slovenije in povsod po Jugoslaviji iz vojašnic odpustila slovenske vojake. Kljub poskusu Hrvatov, da bi preprečili to rešitev, je presedstvo SFRJ, ki se je 18. julija 1991 zadnjič v popolni sestavi zbralo v Beogradu, s podporo srbskega bloka in generala Kadijevića potrdilo v tem smislu oblikovan Drnovškov predlog, kar je v bistvu pomenilo tiho priznanje slovenske samostojnosti.

Ko so sprejeli umik JLA s svojega ozemlja, so se Slovenci še kako dobro zavedali posledic: niso si namreč delali utvar, da si »ranjena zver« – kakor je rekel Janša – kot naslednjo žrtev ne bo izbrala Hrvaške. Do Tudjmanove vlade pa niso čutili nikakršnih obveznosti, ker je ta med vojno gledala na dogajanje brez zavzetosti, ne da bi se menila za njihove pozive na pomoč in za opozorila, da si s svojo neodločnostjo sama koplje jamo. Tudjman in njegovi, ki so bili prepričani, da Slovenci ne bodo zdržali v neenakem boju z JLA, so se tako znašli v pasti, kar je postalo očitno že 22. julija, ko so se jugoslovanski voditelji sestali na Ohridu. Ob tej priliki so Hrvati zahtevali

JANEZ DRNOVŠEK *in* STIPE MESIĆ *na Brionih, 8. julija 1991*

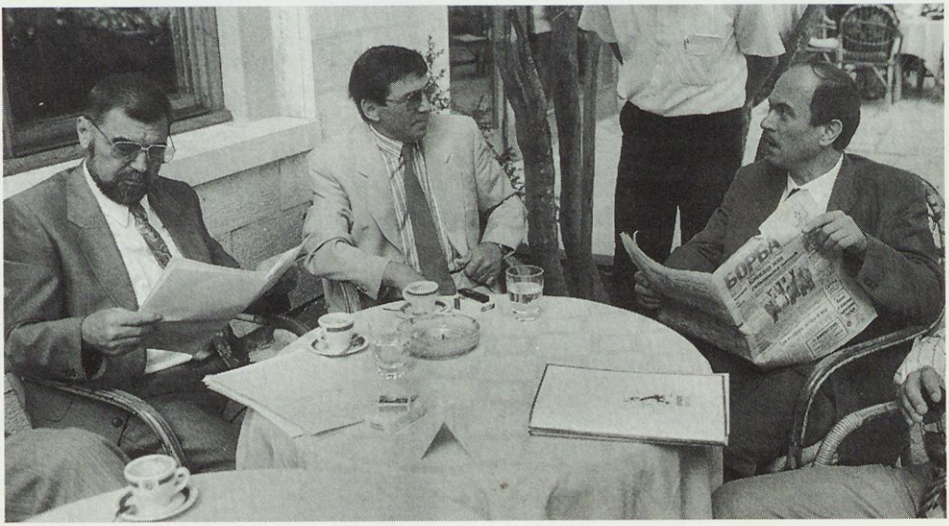

brezpogojen umik JLA tudi s svojega ozemlja, a so pri tem seveda naleteli na povsem negativen odgovor. Medtem se je mednarodna skupnost brezglavo izčrpavala na praznih sestankih: namesto da bi podprla Slovenijo in Hrvaško ter vojsko in beograjsko vodstvo opozorila, da ne bo prenašala nadaljnjih oboroženih spopadov, je s svojim omahovanjem še opogumljala težnje srbskih osvajalcev. Brž ko je prišlo do sporazuma med Slovenci in Srbi, je izbruhnil konflikt na Hrvaškem za ozemlja, ki so bila že dalj časa cilj beograjskega pohlepa.

Vojna na Hrvaškem, ki je izbruhnila sredi julija 1991, je bila v marsičem drugačna kot v Sloveniji. JLA je v Sloveniji posegla z izgovorom, da izpolnjuje svojo »ustavno dolžnost« in brani celovitost države, na Hrvaškem pa je predvsem podprla četnike, ki so bili organizirani na kraju samem ali so prišli iz Srbije in Črne gore ter začeli napadati narodnostno mešana naselja, da bi prisilili hrvaško prebivalstvo v beg. Šlo je za staro taktiko, posneto po džihadu, sveti vojni, in usmerjeno k etnično-verski čistki, za dosego katere je dovoljeno vsako še tako grozovito sredstvo. Ko so četniki opravili svoje delo, je vojska (v kateri je Adžić spodnesel bolj previdnega Kadijevića) posegla z izgovorom, da mora ločiti sprti strani, v resnici pa zato, da je utrdila pozicije, ki so jih zavzeli Srbi. Temu manevru se Hrvati niso mogli postaviti po robu zaradi slabe koordinacije med svojimi oboroženimi silami, pa tudi ker niso imeli izdelanega strateškega načrta. (Hromilo jih je tudi Tudjmanovo dvoumno ravnanje, ko se je tajno dogovarjal z Miloševićem glede delitve Bosne in Hercegovine.) Evropska skupnost je vsemu samo nemočno prisostvovala: ker ni imela učinkovitejših sredstev, da bi zaustavila klanje, je v začetku avgusta izdala odredbo o embargu orožja za vso Jugoslavijo, mobilizirala svojo diplomacijo v okviru konference za varnost in sodelovanje v Evropi in skušala doseči vsaj dve premirji, ki pa sta seveda propadli.

Proti koncu avgusta je spopad med Srbijo in Hrvaško kljub Miloševićevemu zagotavljanju, da njegova republika ni v vojni, postal povsem odkrit. Dejstvo, da se je 24. avgusta v Moskvi izjalovil udar konservativnih sil, na katere so v prejšnjih mesecih toliko stavili, beograjskih voditeljev ni omajalo v njihovem napadalnem ognju. Nasprotno, spodbudilo jih je k akciji v prepričanju, da so ostali zadnja utrdba socializma v Evropi. 25. avgusta je tako vojska začela oblegati Vukovar, strateško pomembno pristanišče na Donavi, nato Osijek, glavno mesto Slavonije, pozneje pa napadla tudi obalna mesta: Zadar, Šibenik, Dubrovnik. Tudjman, čigar enote so utrpele že nad tisoč žrtev, je v odgovor ukazal obkoliti vse vojašnice JLA na Hrvaškem in poslal v protinapad svoje čete, oborožene s protitankovskimi in protiletalskimi raketami, ki mu jih je med drugim pošiljala tudi Slovenija. Zaman je zvezni predsednik Mesić pozival hrvaške nabornike, naj dezertirajo iz JLA, in skupaj s predsednikom zvezne vlade zahteval odstop obrambnega ministra Kadijevića. Mesić, Marković pa tudi sam Kadijević so bili le blede sence, predstavniki sesute federacije, ki jo je preplavilo nasilje, o kateri pa so ministri EGS vztrajno govorili kot o še živem organizmu. 3. septembra so se odločili, da bodo v Haagu sklicali mirovno konferenco pod vodstvom uglednega angleškega diplomata lorda Petra Carringtona, nekdanjega sekretarja

pakta NATO, ki naj bi se je udeležili vsi predsedniki republik razpadajoče »Jugoslavije«. Začela se je 7. septembra, dan pred referendumom o makedonski suverenosti, a se kmalu izkazala za povsem neuspešno. Kljub številnim premirjem, ki sta jih pod njenim pritiskom sklenili vojskujoči se strani, so se spopadi na Hrvaškem nadaljevali na vseh frontah, na katerih je JLA imela tri strateške cilje: Panonsko nižino, dalmatinsko obalo in sam Zagreb, kjer je 6. oktobra raketni izstrelek zadel celo Banske dvore in smrtno ogrozil predsednika Tudjmana.

Sredi oktobra, ko so minili trije meseci moratorija, ki ga je na Brionih vsilila »trojka«, in so zadnji vojaki JLA zapuščali Slovenijo, se je na sceno vrnil Gorbačov in v Moskvo ločeno povabil tako Tudjmana kot Miloševića. Ker pa je bil po avgustovskem udaru sam brodolomec, s svojim posredništvom ni ničesar dosegel. Praznih rok je ostal tudi posebni odposlanec generalnega sekretarja OZN, bivši ameriški državni tajnik Cyrus Vance, ki je prišel v začetku oktobra v »Jugoslavijo« z nalogo, da sestavi poročilo v zvezi z možnim prihodom modrih čelad na konfliktna področja. Poseg OZN v vojno na Hrvaškem se je začel pod nesrečno zvezdo zaradi odločitve Varnostnega sveta 25. septembra 1991, da uvede embargo na prodajo orožja »Jugoslaviji«, ki ga je seveda beograjska vlada z navdušenjem podprla: ukrep namreč ni povzročil nobenih resnejših posledic za JLA, ki je imela na voljo 1570 tankov, približno 1000 oklepnih in skoraj 500 bojnih letal, poleg tega pa še velike količine raket, je pa težko prizadel hrvaško stran. Resolu-

Delegacija Evropske skupnosti v Sloveniji, 5. avgusta 1991. Na fotografiji so: JACQUES POOS, LOJZE PETERLE, HANS VAN DEN BROEK, ABEL MATUTES, MILAN KUČAN, DIMITRIJ RUPEL *in* JOAO DE DEUS PINHEIRO.

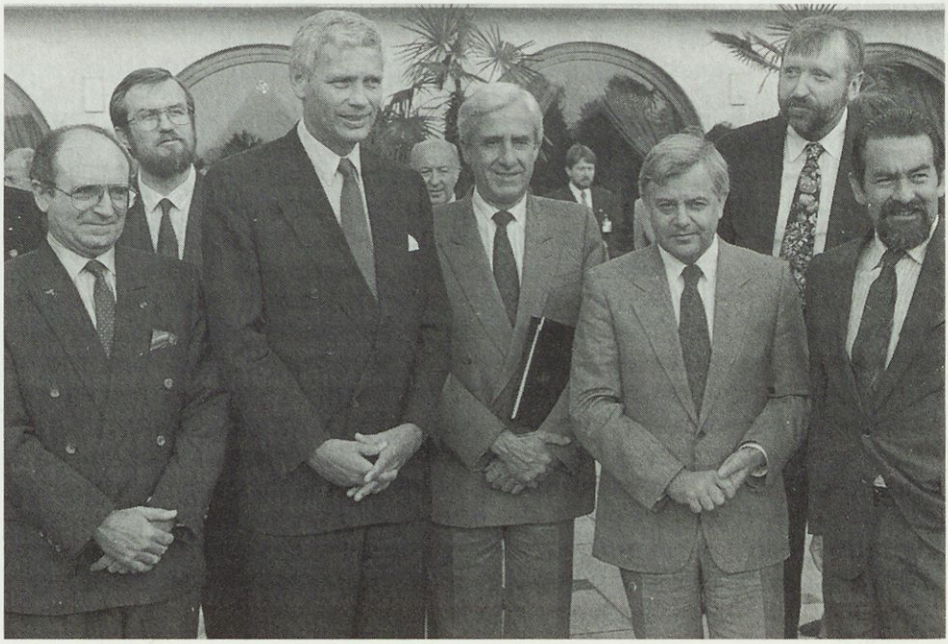

cijo OZN so si tako v Beogradu razlagali kot spodbudo za dokončni napad na Hrvaško, zato so boje še okrepili, zlasti okoli Vukovarja, ki je padel 18. novembra, po treh mesecih obleganja in okoli Dubrovnika.

Ko so dosegli večino svojih ciljev na Hrvaškem (30 odstotkov republiškega ozemlja je bilo pod njihovo kontrolo), so se Srbi odločili, da bodo spremenili taktiko. Od samega začetka vojne so storili vse, da bi otežkočili delo mednarodnim opazovalcem, ki jih je EGS poslala v Slovenijo in na Hrvaško za nadzor stalno kršenih premirij, in hkrati ostro oporekali morebitnemu posegu evropskih posredniških sil. Zdaj so bili nenadoma različnega mnenja in se 12. novembra obrnili na OZN z zahtevo, naj na bojno področje pošljejo modre čelade, z očitnim namenom, da bi varovale njihove ozemeljske pridobitve. Iz Krajine se jim je namreč že mudilo v Bosno in Hercegovino, kjer je sredi oktobra sarajevska skupščina razglasila neodvisnost in suverenost republike ter s tem povzročila močan odpor med srbskim prebivalstvom zahodno od Drine.

Medtem ko je Cyrus Vance nadaljeval svojo misijo, v prazno govoril o miru in obsojal nasilje, pa je EGS na pobudo Nemčije ubrala odločnejše korake. Že v začetku oktobra so njeni zunanji ministri pod vtisom vojnih strahot na Hrvaškem začeli pretiti Beogradu z gospodarskimi sankcijami in jih mesec pozneje tudi uvedli. Čeprav z neštetimi pomisleki si je znotraj evropske diplomacije začela utirati pot misel, da bi bilo primerno priznati nove države, vendar šele po sprejetju splošnega dogovora o »svobodni asociaciji suverenih in neodvisnih držav«, ki naj bi zagotovila obstoj vsake republike »znotraj obstoječih meja«. Ta načrt, ki sta ga izdelala Van den Broek in lord Carrington ter ga 18. oktobra predstavila na izrednem zasedanju mirovne konference, so sprejeli vsi prisotni republiški predsedniki razen srbskega. Kakor je dejal Milošević, bi potrditev načrta pomenila odpovedati se Jugoslaviji, zanikati Srbom na Hrvaškem pravico do avtonomije in obnoviti posebni status Kosova in Vojvodine.[10] Srbija je kljub pritiskom, ki jim je bila v naslednjih tednih izpostavljena, da bi vendarle sprejela sporazum, neomajno vztrajala pri svojem. To je 7. decembra vzpodbudilo nemško vlado, da je s podporo Italijanov in Dancev razglasila svojo pripravljenost priznati Slovenijo in Hrvaško, če v naslednjih treh dneh Beograd ne sprejme sporazuma.

Nemčija se je odločila za tako prelomno politiko iz več razlogov: na eni strani je hotela potrditi načelo o samoodločbi, na podlagi katerega se je pred kratkim sama združila, na drugi pa tudi pomiriti domače javno mnenje, v katerem se je širila zaskrbljenost zaradi podpisa pogodbe v Maastrichtu o Evropski uniji, ki so jo nekateri interpretirali kot izničenje nacionalne suverenosti. V odgovor na te pomisleke se je bonski vladi zdelo primerno, da se uveljavi na evropskem prizorišču kot velika sila, zmožna odločilno vplivati na razvoj dogodkov. Ta samozavestna politika je bila tako nova in neobičajna, da je marsikje v Evropi pa tudi v ZDA sprožila nelagodne občutke. Ko je kancler Kohl v začetku decembra 1991 izjavil predsednikoma Slovenije in Hrvaške, da bo Nemčija priznala obe republiki še pred božičem, ne glede na pristanek drugih članic EGS, so Združene države s podporo Francije in Velike Britanije takoj izrazile velike zadržke: 12. in 13. decembra

je ameriški podsekretar v State Departmentu Lawrence Eagleburger »resno« odsvetoval »prezgodnje in selektivno« priznanje secesionističnih republik, ki bi po njegovem mnenju škodilo mirovnim naporom in povzročilo še večje prelivanje krvi. V istem smislu sta se opredelila tudi lord Carrington in generalni tajnik Združenih narodov Perez de Cuellar, medtem ko so si Francozi in Britanci v Varnostnem svetu prizadevali, da bi bila sprejeta resolucija o posegu modrih čelad v »Jugoslaviji«. Njihova naloga naj bi bila varovati mir, brž ko bi začelo veljati zadnje (že štirinajsto) premirje med Srbi in Hrvati. Toda te krčevite poskuse, da bi ohranili pri življenju privid že preminule federacije, je izničila trdovratna odločenost Nemcev, da ravnajo v skladu z lastnim prepričanjem in koristmi. 16. decembra so se zunanji ministri dvanajsterice zbrali v Bruslju na zasedanju, med katerim so poslušali argumente vseh, ki so bili naklonjeni ali nasprotni priznanju slovenske in hrvaške neodvisnosti. Nizozemski minister Van den Broek, predsednik zasedanja, je tako s podporo britanskega in grškega ministra zatrjeval, da bo ta korak prinesel več škode kot koristi. Vsi drugi so bolj pritegnili De Michelisu, ki je trdil, da so poskusi posredovanja med jugoslovanskimi republikami propadli predvsem zato, ker ne vojska ne Srbija nista pripravljeni na pogajanja. »Ne moremo pričakovati čudeža,« je izjavil italijanski zunanji minister, ki je v zadnjem času povsem spremenil svoj odnos do Slovenije in Hrvaške ter prešel s prostozidarskega (filojugoslovankega) stališča na tisto, ki so ga zagovarjali v Vatikanu, Bonnu in na Dunaju. Treba se je sprijazniti s kruto resnico – je menil De Michelis – in vzeti jugoslovanski vojski možnost, da še naprej špekulira z neodločnostjo dvanajsterice. To pa je treba storiti enotno, da preteklost ne bi zaznamovala sedanjosti, ter določiti čas in način, kako priznati obe novi državi.

Nastop italijanskega ministra, ki je izzvenel kot vabilo, naj takoj po Maastrichtu ne pride do razcepa Evrope na nemški in protinemški blok, je bil odločilen. Bonskemu zunanjemu ministru Genscherju ob tem ni bilo treba storiti drugega kot še enkrat poudariti, da je Nemčija pripravljena na priznanje tudi sama, saj bi sicer JLA izrabila vsako odlašanje za nove napade. Dvanajsterica se je torej odločila, da bo do 15. januarja 1992 priznala vse tiste jugoslovanske republike, ki bodo do 23. decembra to zahtevale, obenem pa jim postavila tudi več pogojev: spoštovanje človekovih pravic, zaščita manjšin, uresničevanje demokratičnih načel, potrditev obstoječih meja in mednarodnih pogodb bivše Jugoslavije v zvezi z razorožitvijo, omejitvijo jedrskega orožja in regionalno varnostjo.

O »zrelosti« posameznih republik naj bi odločala arbitražna komisija, ki so jo imenovali že septembra, da bi posredovala med njimi. Komisija, ki so jo sestavljali predsedniki petih ustavnih sodišč iz držav Evropske skupnosti s Francozom Robertom Badinterjem na čelu, je kmalu spoznala, da je čas za arbitražo minil, in se zadovoljila z ugotovitvijo, da je SFRJ v procesu razpadanja. Pred božičem so poslale svoje zahteve za priznanje Slovenija, Hrvaška, Makedonija ter Bosna in Hercegovina, medtem ko sta Srbija in Črna gora ta korak s prezirom zavrnili. Kljub Genscherjevi izjavi 17. decembra, da bo njegova vlada priznala Slovenijo in Hrvaško ne glede na poročilo Badinterjeve komisije – to se je 23. decembra tudi zgodilo – so se predsedniki

ustavnih sodišč z vso resnostjo lotili svojega dela in do 14. januarja izdelali ustrezno poročilo. V njem so pritrjevali priznanju Slovenije in Makedonije, od Hrvaške zahtevali, da popravi svojo ustavo o zaščiti srbske manjšine, za Bosno in Hercegovino pa menili, da mora kot pogoj za priznanje organizirati pod mednarodno kontrolo referendum o neodvisnosti.

S to juridično modrostjo pa se ni strinjala politična logika: 15. januarja so se zunanji ministri Evropske skupnosti namreč soglasno odločili, da bodo priznali Slovenijo in Hrvaško (ki je pohitela z obljubo, da bo spoštovala človekove in manjšinske pravice), počakali pa s priznanjem Bosne in Hercegovine ter Makedonije. V primeru slednje je obveljalo mnenje Grčije, da si ne more prilaščati zgodovinskega imena, češ da ni njeno in nosi v sebi klice iredentističnih teženj po Egejski Makedoniji. Zgled dvanajsterice je bil nalezljiv: Slovenijo in Hrvaško, ki sta do tedaj imeli samo priznanje Nemčije, Ukrajine, baltskih republik, Irske in Vatikana, so v naslednjih dneh priznale tudi Nova Zelandija, Avstralija, Poljska, Švica, Avstrija, Malta, Madžarska in Kanada, medtem ko je Bolgarija širokogrudno priznala vse štiri republike. Jugoslavija, ki je preminila že 25. junija 1991, je bila tako dokončno pokopana z blagoslovom mednarodne skupnosti, čeprav nihče ni imel poguma, da bi to jasno povedal in prekinil diplomatske odnose z Beogradom. Šlo je za zakasnelo ceremonijo, ki jo je povzročila nesposobnost zahodne diplomacije, da pravočasno izdela jasnovidno politiko, ki bi ustrezala resnosti jugoslovanske krize, pa tudi njena nezmožnost, da bi se odločila, kdo med jugoslovanskimi narodi je napadalec in kdo napadenec, kdo je rabelj in kdo žrtev. Ta neuspeh, ki je zgovorno pričal o nedoraslosti vsega zahodnega političnega vrha ali vsaj njegovega večjega dela, je vrgel temno senco na evropsko prihodnost. Račun za to pa je plačalo v drugi polovici 1991 in v naslednjih letih, ko se je »etnično čiščenje« razširilo na Bosno in Hercegovino, okrog 200.000 ljudi, ki so izgubili življenje, in več kot 3,000.000 hrvaških, srbskih in muslimanskih beguncev.

---

[1] *Marko Milivojević, Descent into Chaos: Jugoslavia's Worsening Crisis, Institute for European Defence and Strategic Studies, London, 1989, str. 31.*

[2] *Pressler Report, jun. 1986, str. 32.*

[3] *J. Reuter, Die sowjetisch-jugoslawische Beziehungen seit dem Amtsantritt Gorbacevs, Südosteuropa, 37. Jg., 10. 1988, str. 566.*

[4] *J. Reuter, n. d.; M. Milivojević, n. d., str. 21.*

[5] *K. Popović, Zapisi, Vreme, 9. XI. 1992, str. 37.*

[6] *L. Cohen, Broken Bonds, The Disintegration of Yugoslavia, Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 1993, str. 215.*

[7] *The Economist, 29. V. 1991, str. 21; Dimitrij Rupel, Skrivnost države, Spomini na domače in zunanje zadeve 1989–1992, Založba Delo-Novice, Ljubljana, 1992, str. 134.*

[8] *Peter Handke, Sanjačevo slovo od devete dežele. Resničnost, ki je minila. Spomin na Slovenijo, Založba Wieser, Celovec – Salzburg, 1991, str. 24.*

[9] *Sonia Lucarelli, The International Community and the Yugoslav Crisis: a Chronology of Events, rokopis, str. 7.*

[10] *Prav tem, Events, n. d., str. 13.*

LITERATURA

MONOGRAFSKE ŠTUDIJE

Acheson, Dean, ***Present at the Creation. My Years in the State Department,*** W. W. Norton and Company, New York, 1969.

Albanci, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984.

Alexander, George M., ***The prelude to the Truman Doctrine. British Policy in Greece 1944–1947,*** Clarendon Press, Oxford, 1982.

Alexander, Stella, ***Church and State in Yugoslavia since 1945,*** Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

American and Yugoslav Views on the 1990's, Intititute of International Politics and Economics, Center for North American Studies, Belgrade, 1990.

Andrić, Ivo, ***Znamenje ob poti. Izbrane misli.*** Cankarjeva založba, Ljubljana, 1985.

Artisien, Patrick, F. R., ***Joint Ventures in Yugoslav Industry,*** Gower Publishing Company, Aldershot, 1985.

Auty, Phyllis, ***Tito, biografia,*** Mursia, Milano, 1972.

– ***Yugoslavia,*** Walker, New York, 1965.

Auty, Phyllis – Clogg, Richard, ur., ***British Policy towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece,*** Macmillan, London, 1975.

Avirović, Ljiljana, ur., ***Lettere a nessuno. Testimonianze e documenti della guerra in Croazia,*** Hefti edizioni, Milano, 1992.

Avramovski, Živko, ur., ***Britanci o kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938,*** zv. I–II, Arhiv Jugoslavije, Globus, Zagreb, 1986.

Balfour, Neil – Mackay Sally, ***Paul of Yugoslavia, Britain's Maligned Friend,*** Hamish Hamilton, London, 1980.

Balić, Smail, ***Das unbekannte Bosnien, Europas Brücke zur islamischen Welt,*** Böhlau Verlag, Köln, Weimar, Wien, 1992.

Banac, Ivo, ***The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics,*** Cornell University Press, 1984.

– ***Sa Staljinom protiv Tita,*** Globus, Zagreb, 1990.

– ***With Stalin against Tito,*** Cornell University Press, New York, 1988.

Barker, Elisabeth, ***British Policy in South-East Europe in the Second World War,*** The Macmillan Press, London, 1976.

– ***Britanska politika na Balkanu u drugom svjetskom ratu,*** Globus, Zagreb, 1978.

– ***The British between the Superpowers,*** 1945–50, The Macmillan Press, London, 1983.

Bartl, Peter, ***Grundzüge der jugoslawischen Geschichte,*** Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1985.

Bebler, Aleš, ***Čez drn in strn. Spomini,*** Lipa, Koper, 1981.

Beevor, J. G., ***SOE Recollections and Reflections,*** 1940–45, The Bodley Head, London, 1981.

Behschnitt, Wolf Dietrich, ***Nationalismus bei Serben und Kroaten. 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie,*** Oldenburg, München, 1980.

Bekić, Darko, ***Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama,*** Delo-Globus, Zagreb, 1988.

Beloff, Nora, ***Tito's Flawed Legacy. Yugoslavia and the West since 1939,*** Westview Press, Boulder, 1985.

Beneš, Vaclav L., Byrnes, Robert F., Spulber, Nicolas, ***The Second Soviet-Yugoslav Dispute,*** Slavic and East European Series, vol. 14, Indiana University Publications, Bloomington, 1959.

Bertsch, Gary K., ***Values and Community in Multi-National Yugoslavia,*** East European Quarterly, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1976.

Bethell, Nicholas, ***The Great Betrayal. The Untold Story of Kim Philby's Biggest Coup,*** Hodder and Stoughton, London, Sydney, Auckland, Toronto, 1984.

Bianchini, Stefano, ur., ***L'autogestione jugoslava,*** Istituto Gramsci sez. Emilia-Romagna, Angeli, Milano, 1982.

– ***La diversità socialista in Jugoslavia. Modernizzazione, autogestione e sviluppo democratico dal 1965 ad oggi,*** Editoriale stampa triestina, Trieste, 1984.

– ur., ***L'enigma jugoslavo. Le ragioni della crisi,*** Milano, 1989.

Biber, Dušan, ur., ***Tito-Churchill, Strogo tajno,*** Delo-Globus, Ljubljana–Zagreb, 1981.

– ur., ***Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji,*** Borec, Ljubljana, 1986.

Bilandžić, Dušan, ***Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Glavni procesi,*** Školska knjiga, Zagreb, 1979.

– ***Jugoslavija poslije Tita,*** 1980–1985, Globus, Zagreb, 1986.

Bilić, Jure, ***71. koja je to godina?, CIP,*** Zagreb, 1990.

Boban, Ljubo, ***Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941. Iz povijesti hrvatskog pitanja,*** 1–2, Liber, Zagreb, 1974.

– ***Svetozar Pribičević u opoziciji (1928–1936),*** Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1975.

– ***Kontroverze iz povijesti Jugoslavije,*** 1–2, Školska knjiga-Stvarnost, Zagreb, 1989.

Bombelles, Joseph T., ***Economic Development of Communist Yugoslavia, 1947–1964,*** Stanford University, 1968.

Brands, H.W., ***The Specter of Neutralism. The United States and the Emergence of the Third World, 1947–1960,*** Columbia University Press, New York, Oxford, 1989.

Breccia, Alfredo, ***Jugoslavia 1939–1941. Diplomazia della neutralità,*** Giuffrè, Milano, 1978.

Brey, Thomas, ***Die Logik des Wahnsinns, Jugoslawien – von Tätern und Opfern,*** Herder, Freiburg, Basel, Wien, 1993.

Broucek, Peter, ur., ***Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaise von Horstenau,*** Böhlau, Wien, Köln, Graz, 1988.

Broz, Josip-Tito, ***Zbrana dela,*** ČZDO Komunist, Borec, Ljubljana, 1979, 1–23.

Bullock, Alan, Ernest Bevin, ***Foreign Secretary, 1945–1951,*** Oxford University Press, Oxford, New York, 1985.

Burg, Steven L., ***Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia. Political Decision Making Since 1966,*** Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1983.

Cankar, Izidor, ***Londonski dnevnik 1944–45,*** Državna založba Slovenije, Lipa, Ljubljana, 1985.

Carter, April, ***Democratic Reform in Yugoslavia, The Changing Role of the Party,*** Frances Pinter (Publishers), London, 1982.

Case (The) of Slovenia, Nova Revija, Ljubljana, 1991.

Castellan, Georges, ***Histoire des Balkans, XIVe–XXe siècle,*** Fayard, Paris, 1991.

Cenčić, Vjenčeslav, ***Enigma Kopinič,*** 1–3, Rad, Beograd, 1983.

Ciliga, Ante, ***La crisi di Stato della Jugoslavia di Tito,*** Edizioni Odep, Roma, 1972.

Clissold, Stephen, ***Yugoslavia and the Soviet Union, 1939–1973. A Documentary Survey,*** Oxford University Press, 1975.

– ***Djilas. The Progress of a Revolutionary,*** Maurice Temple Smith, Hounslow, 1983.

Cohen, Lenard J., ***The Socialist Pyramid: Elites and Power in Yugoslavia,*** Mosaic Press, Oakville–NewYork–London, 1989.

– ***Broken Bonds, The Disintegration of Yugoslavia,*** Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 1993.

Cohen, Lenard – Warwick, Paul, ***Political Cohesion in a Fragile Mosaic. The Yugoslav Experience,*** Westview Press, Boulder, 1983.

Colard, Daniel, ***Le mouvement des pays non-alignés,*** La documentation française, Paris, 1981.
Crnobrnja, Mihailo, ***The Yugoslav Drama,*** I. B. Tauris Publishers, London, New York, 1994.
Cviić, Cristopher, ***Remaking the Balkans,*** Chatham House Papers, Pinter, London, 1991.

Čavoški, Kosta, ***Tito. Tehnologija vlasti.*** Dosije, Beograd, 1991.
Čengić, Enes, ***S Krležom iz dana u dan (1981–1988). Krleža post mortem,*** 1, Svjetlost / Mladost, Sarajevo, Zagreb, 1990.
Čolak, Nikola, ***La Jugoslavia comunista. Fra il dissenso dell'intelligenzia e il diritto di stato della Croazia,*** Centro di Studi storici croati, Padova, 1979.
Čulinović, Ferdo, ***Jugoslavija izmedju dva rata,*** 1–2, JAZU, Zagreb, 1961.
– ***Dvadeset sedmi mart,*** JAZU, Zagreb, 1965.

Ćosić, Dobrica, ***Stvarno i moguće,*** Cankarjeva založba, Ljubljana–Zagreb, 1988.

Danylow, Peter, ***Die aussenpolitischen Beziehungen Albaniens zu Jugoslawien und zur UdSSR 1944–1961,*** Oldenburg, München, Wien, 1982.
De Castro, Diego, ***La questione di Trieste,*** 1–2, LINT, Trieste, 1981.
Deakin, Frederick William, ***Gora trdnjava,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1976.
Dedijer, Vladimir, ***Dnevnik,*** zv. I, 1941–42, zv.II, 1942–43, zv. III, 1943–44, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana, 1948, 1950, 1951.
– ***Izgubljeni boj J. V. Stalina,*** 1948–53, Ljubljana, 1969.
– ***Interesne sfere,*** Prosveta, Beograd, 1980.
– ***Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,*** 1–3, Zagreb–Rijeka–Beograd, Liburnija-Mladost-Rad, 1980, 1981, 1984.
– ***Dokumenti 1948,*** 1–3, Rad, Beograd, 1979.
Denitch, Bogdan, ***Limits and Possibilities, The Crisis of Yugoslav Socialism and State Socialist Systems,*** University of Minnesota Press, Minneapolis, 1990.
Deroc, M., ***British Special Operation Explored. Yugoslavia in Turmoil 1941–1945 and the British Response,*** East European Monographs, Boulder, Distributed by Columbia University Press, New York, 1988.
Dimitrijević, Sergije, ***Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije,*** Nolit, Beograd, 1958.
Djilas, Aleksa, ***The Contested Country. Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919–1953,*** Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1991.
Djilas, Milovan, ***Der Krieg der Partisanen. Jugoslawien 1941–1945,*** Molden, Wien, München, Zürich, Innsbruck, 1977.
– ***Jahre der Macht. Kräftespiel hinter dem Eisernen Vorhang. Memoiren 1945–1966,*** Molden-S. Seewald, München, 1983.
– ***Tito. Eine kritische Biographie,*** Molden, Wien–München–Zürich–New York, 1980.
Djoković, Momčilo, ***Djilas, vernik i heretik,*** Akvarijus, Beograd, 1989.
Djukić, Slavko, ***Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza,*** Beograd, 1990.
Djurdjevac, Veselin, ***La Yougoslavie, socialisme et non-alignement,*** Le Sycomore, Paris, 1983.
Documenti diplomatici italiani, 1918–1939, Ministero degli Affari Esteri, Roma, 1953–1956.
Documents diplomatiques français, 1932–1939, Ministère des Affaires Etrangères, Paris, 1964–1966.
Documents on German Foreign Policy, 1918–1945, Her Majesty's Stationary Office, London, 1956.
Doder, Duško, ***The Yugoslavs,*** Random House, New York, 1978.
Dogo, Marco, ***Albanesi e Serbi: le radici del conflitto,*** Marco, Lungro di Cosenza, 1992.
Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, I–VII, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1962–1989.
Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1941–1947, 1–6, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1985–1988.
Dragnich, Alex N., ***The First Yugoslavia. Search for a Viable Political System,*** Hoover Institution Press, Stanford, 1983.

– ***Serbia, Nikola Pašić, and Yugoslavia,*** New Brunswick, Rutgers University Press, 1974.
Dragnich, Alex N. – Todorovich, Slavko, ***The Saga of Kosovo. Focus on Serbian–Albanian Relations,*** East European Monographs, Boulder, 1984.
Dyker, David A., ***Yugoslavia, Socialism, Development and Debt,*** Routledge, London and New York, 1990.

Enciklopedija Jugoslavije, 6, Jugoslavenski Leksikografski zavod, Zagreb, 1990.
Engelsfeld, Neda, ***Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo,*** Globus, Zagreb, 1989.

Fejtö, François, ***Histoire des démocraties populaires,*** Editions du Seuil, Paris, 1952.
Ferenc, Tone, ***Fašisti brez krinke. Dokumenti 1941–1942,*** Založba Obzorja, Maribor, 1987.
Fišera, Vladimir Claude, ***Les peuples slaves et le communisme de Marx à Gorbatchev,*** Berg International, Paris, 1992.
Foreign Relations of the United States, 1945–1960, United States Government Printing Office, Washington, 1967–1993.
Frescobaldi, Dino, ***Jugoslavia perchè. Il suicidio di uno Stato,*** Ponte alle Grazie, Firenze, 1991.
Furkes, Josip–Schlarp Karl-Heinz, ***Jugoslawien: ein Staat zerfällt,*** Rowohlt, Hamburg, 1991.

Gabrič, Aleš, ***Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962,*** Cankarjeva založba, Ljubljana, 1995.
Gaće, Nadežda, ***Jugoslavija. Suočavanje sa sudbinom,*** Glas, Beograd, 1990.
Gayda, Virginio, ***La Yugoslavia contro l'Italia,*** Ed. del »Giornale d'Italia«, Roma, 1941.
Gibianskij, L. Ja, ***Sovetskij Sojuz i Novaja Jugoslavija 1941–1947,*** Nauka, Moskva, 1987.
Giorni (I) della Slovenia, Edizioni e, Trieste, 1991.
Girenko, Ju. S., ***Tito-Stalin,*** Izdatel'stvo političeskoj literatury, Moskva, 1991.
Gligorijević, Branislav, ***Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS,*** Beograd, 1970.
Gneuss, Christian – Grothusen, Klaus-Detlev, ur., ***Jugoslawien, Aspekte der Gegenwart – Perspektiven der Zukunft,*** Klett-Cotta, Stuttgart, 1979.
Gow, James, ***Legitimacy and the Military. The Yugoslav Crisis,*** Pinter Publishers, London, 1992.
Grothusen, Klaus-Detlev, Haberl, Othmar Nikola, Höpken, Wolfgang, ***Jugoslawien am Ende der Ära Tito,*** 1–2, Oldenburg, München, Wien, 1983, 1986.
– ur., ***Jugoslawien,*** Südosteuropa-Handbuch, I, Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen, 1984.
– ur., ***Jugoslawien. Integrationsprobleme in Geschichte und Gegenwart,*** Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen.
Guard, Paul, ***Vie et mort de la Yugoslavie,*** Fayard, Paris, 1992.
Guerra, Adriano, ***Gli anni del Cominform,*** Mazzotta, Milano, 1977.
Gumpel, Werner, ur., ***Die Jugoslawische Wirtschaft, Gegenwart und Zukunft,*** Südosteuropa Aktuell 4, München, 1988.

Haberl, Othmar N., ***Die Emanzipation der KP Jugoslawiens von der Kontrolle der Komintern/KPdSU 1941–1945,*** Oldenburg, München, 1974.
Haglund, David G., S. Neil MacFarlan and Joel Sokolsky, ***NATO's Eastern Dilemmas,*** Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 1994.
Hannick, Christian, ur., ***Sprachen und Nationen im Balkanraum. Die historischen Bedingungen der heutigen Nationalsprachen,*** Böhlau, Köln, Wien, 1987.
Hartl, Hans, ***Nationalitätenprobleme im heutigen Südosteuropa,*** München, 1973.
Hehn, Paul N., ***The German Struggle against Yugoslav Guerrillas in World War II. German Counter-Insurgency in Yugoslavia 1941–1943,*** East European Quarterly, Boulder. Distributed by Columbia University Press, New York, 1979.
Heuser, Beatrice, ***Western 'Containment' Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–53,*** Routledge, London and New York, 1989.
Hinsley, F. H., ***British Intelligence in the Second World War. Its Influence on Strategy and Operation,*** I–III, Her Majesty's Stationary Office, London, 1979, 1981, 1984.

Hoffman, George W.-Neal, Fred W., ***Yugoslavia and the New Communism,*** Twentieth Century Fund, New York, 1962.
Höpken, Wolfgang, ***Sozialismus und Pluralismus in Jugoslawien. Entwicklung und Demokratiepotential des Selbstverwaltungssystems,*** Oldenburg, München, 1984.
Hoptner, J.B., ***Yugoslavia in Crisis 1934–1941,*** Columbia University Press, New York and London, 1962.
Horvat, Branko, ***Kosovsko pitanje,*** Globus, Zagreb, 1989.
Hribar, Tine, ***Slovenska državnost,*** Cankarjeva založba, Ljubljana, 1989.
Hrnčević, Josip, ***Svjedočanstva,*** Globus, Zagreb, 1984.
Hunter, Brian, ***Soviet-Yugoslav Relations, 1948–1972. A Bibliography of Soviet, Western and Yugoslav Comment and Analysis,*** Garland Publishing, New York and London, 1976.

Internationale (Die) Politik, Jahrbücher des Forschungsinstituts der Deutschen Gesellschaft für Auswärtige Politik, Oldenburg, München, 1958–1992.
Isaković, Antonije, ***Tren 2,*** Beograd–Zagreb, 1983.
Istorija Jugoslavije, Prosveta, Beograd, 1973.

Janša, Janez, ***Premiki. Nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992,*** Mladinska knjiga, Ljubljana, 1992.
Javoršek, Jože, ***Nevarna razmerja,*** Obzorja, Maribor, 1979.
Johnson, Ross A., ***The Yugoslav Case,*** 1945–1963, The MIT Press, 1972.
Jugoslavia, 1–3, Naval Inelligence Division, London, 1944–1945.
Jukić, Ilija, ***The Fall of Yugoslavia,*** Harcourt Brace Jovanovich, New York and London, 1974.

Kacin-Wohinz, Milica, ***Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935,*** Založba Lipa, Koper, 1990.
Kärnten. Volksabstimmung 1920. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen, Löcker, Wien, München, Kleinnenzendorf, 1981.
Kalezić, Vasilije, ***Djilas, miljenik i otpadnik komunizma,*** ZODNE, Beograd–Ljubljana, 1988.
Kappeler, Andreas – Simon, Gehrhard – Brunner, Georg, ur., ***Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien,*** Markus Verlag, Köln, 1989.
Kardelj, Edvard, ***Razvoj slovenskega narodnega vprašanja,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1957.
– ***Spomini. Boj za priznanje in neodvisnost Jugoslavije, 1944–1957,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1980.
Kardelj, Edvard – Krleža, Miroslav – Vidmar, Josip, ***Tito, 1892, 1937, 1977,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1977.
Karchmar, Lucien, ***Draža Mihailović and the Rise of the Cetnik Movement 1941–1942,*** 1–2, Garland Publishing, New York and London, 1987.
Kavčič, Stane, ***Dnevnik in spomini, 1972–1987,*** ur. Igor Bavčar in Janez Janša, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1988.
Kennan, George F., ***Memoirs, 1950–1963,*** Hutchison of London, Boston, 1970.
Kesar, Jovan – Simić, Pero, ***Oproštaj bez milosti, Aleksandar Ranković, Leka,*** Akvarijus, Beograd 1990.
Kissinger, Henry, ***The White House Years,*** Weidenfeld and Nicolson, London, 1979.
Klanjšček, Zdravko, ***Oris Narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, 1941–1945,*** Partizanska knjiga, 1982.
Kljakić, Dragan, ***Dosije Hebrang,*** Partizanska knjiga, Beograd, 1983.
Kljaković, Vojmir, ***Medjunarodnopravna pitanja Narodnooslobodilačkog rata,*** Logos, Split, 1990.
Kmecl, Matjaž, ***Slovenska postna premišljevanja,*** Cankarjeva založba, Ljubjana, 1987.
Knoll, Hans, ***Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten, 1940–1943,*** Oldenburg, München, 1986.
Kocbek, Edvard, ***Tovarišija. Dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943,*** Maribor, 1967.
– ***Listina. Dnevniški zapiski od 3. maja do 2. decembra 1943,*** Slovenska Matica, Ljubljana, 1967.

– ***Pred viharjem,*** Slovenska Matica, Ljubljana, 1980.
– ***Dnevnik, 1951–1952,*** Globus, Zagreb, 1986.
– ***Dnevnik, 1945–46,*** I, I–II, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1991.
– ***Dnevnik, 1947,*** Cankarjeva založba, Ljubljana, 1993.
Kos, Stane, ***Stalinistična revolucija na Slovenskem, 1941–1945,*** I, Samozaložba, Rim, 1984.
Kosanović, Sava N., ***Jugoslavija bila je osudjena na smrt,*** Globus, Zagreb, 1984.
Kosovo, Prošlost i sadašnjost, Medjunarodna politika, Beograd, 1989.
Koštunica, Vojislav and Čavoški, Kosta, ***Party Pluralism or Monism. Social Movements and the Political System in Yugoslavia 1944–1949,*** East European Monographs, Boulder, distibuted by Columbia University Press, New York, 1985.
Kreft, Ivan, ***Spori in spopadi,*** III. knjiga, Državna založba Slovenije, Pomurska založba, Lipa, Ljubljana, Murska Sobota, Koper, 1984.
– ***Akcija 50 poslancev, Spori in spopadi v spominih in dokumentih,*** IV, Ljubljana, 1990
Križman Bogdan, ***Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled,*** Školska knjiga, Zagreb, 1975.
– ***Ante Pavelić i Ustaše,*** Zagreb, 1978.
Krleža, Miroslav, ***Dnevnik,*** 1–5, Oslobodjenje, Sarajevo, 1977.
Krleža o Titu, Oslobodjenje, Sarajevo, Mladost, Zagreb, 1950.
Kržišnik-Bukić, Vera, ***Seljaštvo u socializmu,*** Institut za istoriju u Banjaluci, Banjaluka, 1988.
Kulundžić, Z., ***Politika i korupcija v kraljevini Jugoslaviji,*** Borec, Ljubljana, 1973.

Lampe, John R. – Prickett, Russell O. – Adamović, Ljubiša S., ***Yugoslav-American Economic Relations Since World War II,*** Duke University Press, Durham and London, 1980.
Lang, Rikard, George Macesich, Dragomir Vojnić, ur., ***Essays on the Political Economy of Yugoslavia,*** Center for Yugoslav-American Studies, Research, and Exchanges at the Florida State University, Ekonomski Institut, Zagreb and Informator, Zagreb, 1982.
Larson, David L., ***United States Foreign Policy toward Yugoslavia, 1943–63,*** University Press of America, Lanham, 1979.
Lees, Michael, ***The Rape of Serbia. The British Role in Tito's Grab for Power 1943–1944,*** Harcourt Brace Jovanovich, Publishers, San Diego, New York, London, 1990.
Leković, Mišo, ***Martovski pregovori 1943,*** Narodna knjiga, Beograd, 1985.
Lendvai, Paul, ***Der Rote Balkan. Zwischen Nationalismus und Kommunismus,*** Fischer Verlag, Frankfurt/M., 1969.
Libal, Wolfgang, ***Das Ende Jugoslawiens. Chronik einer Selbstzerstörung,*** Europaverlag, Wien-Zürich, 1991.
Loi, Salvatore, ***Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941–1943),*** SME, Ufficio storico, Roma, 1978.
Lustig, Michael M., ***Trotsky and Djilas, Critics of Communist Bureaucracy,*** Greenwood Press, New York, Wesport, Connecticut, London, 1989.
Lydall, Harold, ***Yugoslav socialism. Theory and Practice,*** Clarendon Press, Oxford, 1984.

Macesich, George, ***Yugoslavia. The Theory and Practice of Development Planning,*** The University Press of Virginia, Charlottesville, 1964.
– ur., ***Yugoslavia in the Age of Democracy. Essays on Economic and Political Reform,*** Praeger, Westport, Conn., London, 1992.
Magaš, Branka, ***The Destruction of Yugoslavia. Tracking the Break-up 1980–92,*** Verso, London, New York, 1993.
Malcolm, Noel, ***Bosnia. A Short History,*** Papermac, Macmillan, London, 1994.
Marcou, Lilly, ***Le Kominform,*** Presses de la fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1977.
Marjanović, Jovan, ***Draža Mihailović izmedju Britanaca i Nemaca,*** Globus, Zagreb, Narodna knjiga, Beograd, 1979.
Marković, Dragan – Kržavac, Savo, ***Liberalizam od Djilasa do danas,*** 1–2, Sloboda, Beograd, 1978.
– ***Zavera Informbiroa,*** Beograd, 1987.
Marković, Dragoslav-Draža, ***Život i politika, 1967–1978,*** 1–2, RAD, Beograd, 1987.
Marković, Lazar, ***Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914–29),*** Beograd, 1935.

Marković, Nataša-Vlahović, Dragan, ***Život na dvoru, Jovanka Broz,*** Akvarijus, Beograd, 1990.
Marović, Miodrag, ***Tri izazova staljinizmu,*** Otokar Keršovani, Rijeka, Opatija, 1985.
Mates, Leo, ***Medjunarodni odnosi socialističke Jugoslavije,*** Nolit, Beograd, 1976.
Matković, Hrvoje, ***Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature,*** Liber, Zagreb, 1972.
Maurer, Pierre, ***La réconciliation soviéto-yougoslave 1954–1958. Illusions et désillusions de Tito,*** DelVal, Cousset (Fribourg), 1991.
McArdle Kelleher, Catherine, ur., ***Political-Military Systems. Comparative Perspectives,*** Sage Research Progress Series on War, Revolution, and Peacekeeping, IV, Beverly Hills, London, 1974.
McFerlane, Bruce, ***Yugoslavia,*** Politics, Economics and Society, Pinter Publishers, London and New York, 1988.
Meštrović, Ivan, ***Spomini,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana 1971.
Mićunović, Veljko, ***Moskovske godine, 1956–1958,*** Liber, Zagreb, 1977.
– ***Moskovske godine, 1969–1971,*** Jugoslovenska revija, Beograd, 1984.
Milivojević, Marko – Allcock, John B. – Maurer, Pierre, ***Yugoslavia's Security Dilemmas, Armed Forces, National Defence and Foreign Policy,*** Berg, Oxford, New York, Hamburg, 1988.
Miljuš, Branko, ***La révolution yougoslave,*** L'age d'homme, Lausanne, 1982.
Miloslavlevski, Slavko, ***Kontradikcije Josipa Broza,*** Beograd, K. I. Z. Dositej, 1990.
Molinari, Fulvio, ***Jugoslavia. Dentro la guerra,*** Editrice goriziana, Gorizia, 1992.
Mušić, Ivan, ***Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca,*** Hrvatsko književno društvo sv. Cirila i Metoda, Ljubljana, 1987.

Nenadović, Aleksandar, ***Razgovori s Kočom,*** Globus, Zagreb, 1989.
Nešović, Slobodan, ***Bledski sporazumi,*** Globus-Školska knjiga, Zagreb, 1979.
Novak, Bogdan, ***Trieste, 1941–1954, La lotta politica, etnica e ideologica,*** Mursia, Milano, 1973.
Nove, Alec, ***Stalinism and after,*** George Allen & UNWIN, London, 1981.

Ocak, Ivan, Gorkić, ***Život, rad i pogibija,*** Globus, Zagreb, 1988.
Osolnik, Bogdan, ***Med svetom in domovino,*** Obzorja, Maribor, 1992.

Pabst, Wolfgang, ***Du sollst schon langsam sterben. Der Terror des jugoslawischen Regimes gegen kroatische Bürger,*** McWolf, Herne, 1982.
Pacepa, Ion, ***Red Horizons,*** Coronet Book, Hodder and Stoughton, London, 1989.
Parrot, Cecil, ***The Tightrope,*** Faber and Faber, London, 1975.
Pavlowitch, Stephen, ***The Improbable Survivor. Yugoslavia and its Problems 1918–1988,*** C. Hurst, London, 1988.
– ***Unconventional Perceptions of Yugoslavia, 1940–1945,*** East European Monographs, Distributed by Columbia University Press, New York, 1985.
– ***Yugoslavia's Great Dictator Tito. A Reassessment,*** C.Hurst & Company, London, 1992.
Pelikán, Jan, ***Hospodářská spolupráce československa s Jugoslávií v letach 1945–1949,*** Univerzita Karlova, Praha, 1990.
Perović, Latinka, ***Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascepa u SKJ 1971–1972,*** Svjetlost, Sarajevo, 1991.
Petković, Ranko, ***Nesvrstana Jugoslavija i savremeni svet. Spoljna politika Jugoslavije 1945–1985,*** Školska knjiga, Zagreb, 1985.
Petranović, Branko, ***Istorija Jugoslavije 1918–1988,*** I–III, Nolit, Beograd, 1988.
Petranović, Branko – Zečević, Momčilo, ***Jugoslavija 1918/1984. Zbirka dokumenata,*** RAD, Beograd, 1985.
– ***Jugoslavija 1918–1988,*** Beograd, Rad, 1988.
Pirjevec, Jože, ***Il gran rifiuto. Guerra fredda e calda tra Tito, Stalin e l'Occidente,*** EstLibris, Trieste, 1990.
– ***Tržaški vozel,*** Založništvo tržaškega tiska, Trst, 1985.
Pleterski, Janko, ***Nacije, Jugoslavija, Revolucija,*** Komunist, Beograd, 1985.

– ***Senca Ajdovskega gradca. O slovenskih izbirah v razklani Evropi,*** Samozaložba, Ljubljana, 1993.
Pleterski, Janko – Božić, Branko, ***Politična in socialna zgodovina Jugoslavije,*** Obzorja, Maribor, 1975.
Popović, Koča, ***Beleške uz ratovanje. Dnevnik, beleške, dokumenti,*** ur. Miloš Vuksanović, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1988.
Pozzi, Henri, ***Black Hand Over Europe,*** Croatian Information Centre, Zagreb, 1994.
Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963.
Pribičević, Svetozar, ***Diktatura kralja Aleksandra,*** Prosveta, Beograd, 1952.
Procacci, Giuliano, ur., ***The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949,*** Feltrinelli, Milano, 1994
Prout Christopher, ***Market Socialism in Yugoslavia,*** Oxford University Press, Oxford, 1985.
Prunk, Janko, ***Slovenski narodni vzpon,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1992.
Purivatra, Atif, ***Nacionalni i politički razvitak muslimana,*** Svjetlost, Sarajevo, 1970.

Radica, Bogdan, ***Živjeti nedoživjeti,*** I, Knjižnica hrvatske revije, München–Barcelona, 1982.
Ramet, Pedro, ***Nationalism and Federalism in Yugoslavia 1963–1983,*** Indiana University Press, Bloomington, 1984.
– ur., ***Yugoslavia in the 1980s,*** Westview Press / Boulder and London, 1985.
Ramet, Sabrina, ***Balkan Babel, Politics, Culture and Religion in Yugoslavia,*** Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 1992.
Ramet, Sabrina – Adamovich, Ljubiša S., ur., ***Beyond Yugoslavia. Politics, Economics and Culture in a Shattered Community,*** Eastern Europe after Communism, Boulder, San Francisco, Oxford, 1995.
Razgovor o knjizi Vladimira Dedijerja »Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita«, Borba, Beograd, 1982.
Razumovsky, Andreas, ***Ein Kampf um Belgrad. Tito und die jugoslawische Wirklichkeit,*** Ullstein, Frankfurt/M–Wien, 1980.
Razumovsky, Dorothea, ***Titos Erbe, Jugoslawien zwischen gestern und heute,*** Verlag Ploetz, Freiburg–Würzburg, 1978.
– ***Reform und Wandel in Südosteuropa,*** Oldenburg, München, 1985.
Reissmüller, Johann Georg, ***Jugoslawien, Vielvölkerstaat zwischen Ost und West,*** Eugen Diederichs Verlag, Hannover, 1971.
Repe, Božo, ***»Liberalizem« v Sloveniji,*** Borec, Ljubljana, 1992.
Reuter, Jens, ***Die Albaner in Jugoslawien,*** Oldenburg, München, 1982.
Reuter-Hendrichs, Irena, ***Jugoslawiens Osteuropapolitik in den Krisen des sowjetischen Hegemonialsystems. Eine Fallstudie zu den Entwicklungen in Ungarn/Polen (1956), der ČSSR (1968) und Polen (1980/1),*** Nomos, Baden-Baden, 1985.
Ridley, Jasper, ***Tito. A Biography,*** Constable, London, 1994.
Rigby, T. H., Bohdan, Harasymiw, ur., ***Leadership selection and Patron-Client Relations in the USSSR and Yugoslavia,*** George Allen and Unwin, London, Boston, Sydney, 1983.
Roberts, Adam, ***Nations in Arms. The Theory and Practice of Territorial Defence,*** St. Martin's Press, New York, 1986.
Roberts, Walter R., ***Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945,*** Rutgers University Press, 1973.
Rotschild, Joseph, ***East Central Europe between the World Wars,*** (A History of East Central Europe, IX), Seattle–London, 1974.
Rubinstein, A. Z., ***Yugoslavia and the Non-Aligned World,*** Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1970.
Rullmann, Hans Peter, ***Von Partisan zum Staatsmann,*** Goldmann, München, 1980.
Rupel, Dimitrij, ***Slovenstvo kot politično prepričanje,*** Ljubljana, 1992.
– ***Skrivnost države. Spomini na domače in zunanje zadeve, 1989–1992,*** Založba Delo-Novice, Ljubljana, 1992.
Rusinow, Dennison, ***The Yugoslav Experiment, 1948–1974,*** C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, London, 1977.
– ur., ***Yugoslavia. A Fractured Federalism,*** The Wilson Center Press, Washington, 1988.
Ryś, Bronislaw, ***Współpraca gospodarcza Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosla-***

wii ze światem, Instytut Krajów Socjalistycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1988.
Sadkovich, James J., ***Italian Support for Croatian Separatism, 1927–37,*** Garland Publishing, New York and London, 1987.
Samary, Catherine, ***Le marché contre l'autogestion. L'expérience yougoslave,*** Publisud-La Bréche, 1988.
Schönfeldt, Roland, ur., ***Nationalitätenprobleme im Südosteuropa,*** Oldenburg Verlag, München, 1987.
Seroka, Jim – Smiljaković, Radoš, ***Political Organizations in Socialist Yugoslavia,*** Duke University Press, Durham, 1986.
Shoup, Paul, ***Communism and the Yugoslav National Question,*** Columbia University Press, 1968.
– ur., ***Problems of Balkan Security. Southeastern Europe in the 1990's,*** The Wilson Center Press, Washington, 1990.
Singleton, Fred, ***A Short History of the Yugoslav Peoples,*** Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
Simić, Pero, ***Kada, kako, zašto Tito,*** Akvarijus, Beograd, 1989.
Slivnik, Danilo, ***Sto osamosvojitvenih dni,*** Založba Delo, Ljubljana, 1992.
Smole, Jože, ***Spomini Titovega sekretarja,*** 1968–1970, ČZP Enotnost, Ljubljana, 1992.
Stanković, Slobodan, ***Titos Erbe. Die Hypothek der alten Richtungskämpfe ideologischer und nationaler Fraktionen,*** Oldenburg, München, 1981.
Stoianovich, Traian, ***Balkan Worlds. The First and Last Europe,*** M. E. Sharpe, Armonk, New York, London, 1994.
Storia della Jugoslavia. Gli slavi del sud dalle origini a oggi, Einaudi, Torino, 1969.
Ströhm, Carl Gustaf, ***Ohne Tito, kann Jugoslawien überleben?,*** Bastei-Lübbe, Styria, Graz, Wien, Köln, 1976.
Stvaranje jugoslavenske države 1918, Zbornik radova, Beograd, 1983.
Sundhaussen, Holm, ***Geschichte Jugoslawiens 1918–1980,*** Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1982.
– ***Experiment Jugoslawien, Von der Staatsgründung bis zum Staatszerfall,*** I, Taschenbuchverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich, 1993.
Survey of International Affairs, 1951–1962, Issued under the Auspicies of the Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London, New York, Toronto, 1954–1970.

Šetinc, Franc, ***Vzpon in sestop,*** Cankarjeva založba, Ljubljana, 1989.
– ***Zbogom, Jugoslavija,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1993.
Štaubinger, Zvonko, ***Ne stalinizmu,*** Globus, Zagreb, 1980.
– ***Po Titovi poti,*** Delo-Globus, Zagreb, 1980.
Štrbac, Čedomir, ***Jugoslavija i odnosi izmedju socialističkih zemalja. Sukob KPJ i Informbiroa,*** Prosveta, Beograd, 1984.

Tamborra, Angelo, ***L'Europa centro-orientale nei secoli XIX–XX (1800–1920),*** 1–2, Vallardi, Milano, 1973.
Terzić, Velimir, ***Slom kraljevine Jugoslavije,*** 1–2, Narodna knjiga, Beograd – Partizanska knjiga, Ljubljana – Pobjeda, Titograd, 1983.
Thompson, Mark, ***A Paper House. The Ending of Yugoslavia,*** Vintage, London, 1992.
Toporišič, Jože, ***Jezikovno razsodišče,*** Založništvo tržaskega tiska, Trst, 1984.
– ***Družbenost slovenskega jezika,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1991.
Tripalo, Mika, ***Hrvatsko proljeće,*** Globus, Zagreb, 1990.

Valdevit, Giampaolo, ***La questione di Trieste 1941–1954,*** Angeli, Milano, 1986.
Valev, L. B., Slavin, G. M., Udal'cov, I. I., ***Istorija Jugoslavii,*** II, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1963.
Velebit, Vladimir, ***Sećanja,*** Globus, Zagreb, 1983.
– ***Jugoslavija u drugom svetskom ratu,*** Jugoslovenska revija, Beograd, 1987.
Vidmar, Josip, ***Slovensko pismo,*** Založništvo tržaškega tiska, Trst, 1984.

Vinaver, Vuk, ***Jugoslavija i Francuska izmedju dva rata,*** Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985.
Vodušek-Starič, Jera, ***Prevzem oblasti, 1944–1946,*** Cankarjeva založba, Ljubljana, 1992.
– ***Začetki samoupravljanja v Sloveniji,*** Obzorja, Maribor, 1983.
Vojinović, Aleksandar, ***Leon Rupnik,*** Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988.
Vojna za Slovenijo, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1991.
Volcic, Demetrio, ***Mosca: i giorni della fine,*** Nuova ERI, Roma, Mondadori, Milano, 1992.
Volkov, V. K., ***Germano-jugoslavskie otnošenija i razval Maloj Antanty, 1933–1938,*** Nauka, Moskva, 1966.
Vučinić, Wayne S., ur., ***At the Brink of War and Paece: The Tito-Stalin Split in a Historic Perspective,*** Social Science Monographs, Brooklyn College Press, New York, 1982.
– ur., ***Contemporary Yugoslavia, Twenty Years of Socialist Experiment,*** University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1969.
Vukmanović, Svetozar-Tempo, ***Revolucija teče dalje. Memoari,*** 1–2, Ljubljana, 1972.
– ***Stalin in Jugoslavija. Neki dvajsetletnici na rob,*** Ljubljana, 1969.
Vuković, Zdravko, ***Od deformacije SDB do Maspoka i liberalizma. Moji stenografski zapisi 1966–1972. godine,*** Narodna knjiga, Beograd, 1989.

Weekly Political Intelligence Summaries, Great Britain, Foreign Office, I–XVI, Introduction by Clifton Child, Kraus International Publications, Millwood, New York–London, England–Schaan, Liechtenstein, 1983.
West, Rebecca, ***Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia,*** Papermac, Macmillan London, 1984.
West, Richard, ***Tito and the Fall of Yugoslavia,*** Sinclair-Stevenson, London, 1993.
Westad, Odd Arne – Holtsmark, Sven – Neuman, Iver B., ***The Soviet Union in Eastern Europe, 1945–89,*** St. Martin's Press, New York, 1994.
Wheeler, Marc C., ***Britain and the War for Yugoslavia, 1940–1943,*** New York, 1980.
Wilson, Duncan, ***Tito's Yugoslavia,*** Cambridge University Press, Cambridge, 1979.
Wimmer, Michaela – Braun, Stefan – Spiering, Joachim, ***Brennpunkt Jugoslawien. Der Vielvölkerstaat in der Krise. Hintergründe, Geschichte, Analysen,*** Heyne, München, 1991.
Wittner, Lawrence S., ***American Intervention in Greece, 1943–1949,*** Columbia University Press, New York, 1982.
Woodword Llewellyn, ***British Foreign Policy in the Second World War,*** 1–4, Her Majesty's Stationary Office, London, 1970–1975.

Yugoslavia: The failure of »Democratic« Communism, Freedom House, Perspectives on Freedom, New York, 1987.

Zečević, Momčilo, ***Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929,*** I, Obzorja, Maribor, 1986.
Zgodovina Slovencev, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979.
Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, ČZDO, Komunist-Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1986.
Zimmerman, William, ***Open Borders, Nonalignment, and the Political Evolution of Yugoslavia,*** Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1987.
Zlobec, Ciril, ***Slovenska samobitnost in pisatelj,*** Založništvo tržaškega tiska, Trst, 1986.

Žižek, Slavoj, ***Jezik, ideologija, Slovenci,*** Delavska enotnost, Ljubljana, 1987.

NEOBJAVLJENE ŠTUDIJE

Barker, Elisabeth, ***Yugoslav Policy towards Greece 1947–49.***

– ***The Belgrade Coup and the British: The Military Coup d'Etat of 27 March 1941.***

– ***Yugoslavia's International Position at the End of the Second World War: the Life and Death of Fifty-Fifty.***
of Fifty-Fifty.

– ***The International Context of the Trieste Crisis of 1945.***

Foreign Policy Document, 175. Relations between Britain and Yugoslavia 1945–1987, 9. 1987, British Embassy Belgrade.

Jembrek, Peter, ***Political Landscape of a Communist Nation in Transition: Slovenia, 1988–1989.***

Komac, Miran, ***Politično izražanje etničnih konfliktov v času obče družbene krize v Jugoslaviji po Titovi smrti s posebnim poudarkom na obdobju 1986–1991.***

Lucarelli, Sonia, ***The International Community and the Yugoslav Crisis: A Chronology of Events.***

Pleterski, Janko, ***Pregled odnošajev med Italijo in Jugoslavijo od podpisa Rapalske pogodbe do napada Italije na Jugoslavijo (12. XI. 1920–6. IV. 1941).***

Troha, Nevenka, ***Politično življenje v coni A Julijske krajine z vidika italijansko-slovenskega sodelovanja,*** Magistrska naloga, Ljubljana, 1993.

ČASOPISI IN REVIJE

Borba
Corriere della Sera
Delo
Der Spiegel
Die Welt
Die Zeit
Duga
Eastern Europe, Newsletter, 1988–1992
Frankfurter Allgemeine Zeitung
Intervju
Le Monde
Le Monde diplomatique
Mladina
Naši razgledi
Nova revija
Neue Zürcher Zeitung
Newsweek
NIN
Politika
Primorski dnevnik
Relazioni Internazionali
Report on Eastern Europe. Radio Free Europe
Revue de Paris
Start
The Daily Telegraph
The Economist
The Guardian
The Observer
The South Slav Journal
The Times
Telex
Vjesnik
Vreme
Wissenschaftlicher Dienst Südosteuropa, 1959–1979

ČLANKI

Althammer, Walter, ***Die Wirtschaftsreform in Jugoslawien,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 30. Jg., 3. 1990.

Altmann, Franz-Lothar und Schrettl, Wolfgang, ***Jugoslawien: Zum Prozess der wirtschaftlichen Stabilisierung,*** Südosteuropa, 32. Jg., 5. 1983.

Bebler, Anton, ***La strategia statunitense e la sicurezza della Jugoslavia,*** Rivista marittima, Mensile della marina militare, maggio 1991.

– ***Politischer Pluralismus und die jugoslawischen Berufsmilitärs,*** Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 1991/3.

– ***Jugoslawiens Zukunftsperspektiven,*** Südosteuropa, 40. Jg., 1. 1991.

– ***The Military and the Yugoslav Crisis,*** Südosteuropa, 40. Jg., 3./4. 1991.

– ***Forze armate e pluralismo politico,*** Rivista italiana di scienza politica, XXII, št. 1, 1992.

Biber, Dušan, ***Sovjetski Savez, Velika Britanija i odluke AVNOJ-a u Jajcu,*** AVNOJ i savremenost, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa CK SK BiH, Sarajevo, 1984.

Brandes, Detlev, ***Konföderationspläne im 2. Weltkrieg,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 23. Jg., 4. 1983.

Brey, Thomas, ***Wandlungen des jugoslawischen Zentralkomitees. Die personellen Veränderungen seit 1948 und ihre Bedeutung,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 20. Jg., 3. 1980.

Bulthaupt, Freerk, ***Das jugoslawisch-sowjetische Verhältnis, Eine Bestandsaufnahme,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 15. Jg., 2. 1975.

Burg, Steven L., ***Decision-Making in Yugoslavia,*** Problems of Communism, March–April, 1980.

– ***Nationalism and Democratisation in Yugoslavia,*** The Washington Quarterly, Vol. 14, N. 4, 1991.

Crisman-Malev, Tatjana, ***Da Klobuk a Zagabria. La vicenda dell'Himmler dei Balcani,*** Qualestoria, XIV, 11. 1986, 3.

Cviić, Christopher, ***Das Ende Jugoslawiens,*** Europa Archiv, Folge 14/1991.

– ***A Culture of Humiliation,*** The National Interest, 32, 1993.

Djekovic, Liliana, ***Jugoslawien zwischen EG und RGW,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 22. Jg., 2. 1982.

– ***Jugoslawiens wirtschaftliche Fatalitäten,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 23. Jg., 4. 1983.

– ***Wirtschaftskrisen in Südosteuropa,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 28. Jg., 2. 1988.

Djilas, Milovan and G. T. Urban, ***The End of the Bolshevik Utopia,*** The World Today, 1991, Vol. 47, N. 10.

Erlich, Vera St., ***Value Orientation and Culture Contact: The Yugoslav Example,*** International Journal of Sociology, Vol. 1, 1971, N. 1.

Fabinc, Ivo, ***A Newly Industrialized European Country, Yugoslavia. The World Economy and the Spatial Organization of Power,*** ur. Arie Shacher in Sture Oberg, Averbury, 1990.

– ***Yugoslavia in Transition, Unfamiliar Territory. The Reshaping of European Geography,*** ur. Michael Hebbert in Jens Christian Hansen, Averbury, 1990.

Ferfila, Bogomil, ***Yugoslavia: Confederation or Disintegration?,*** Problems of Communism, July–August, 1991.

Ferraris, Luigi Vittorio, ***Italien und Südosteuropa-Zwischen Vergangenheit und Zukunft,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 24. Jg., 1./2. 1984.

Flere, Sergij, ***Explaining Ethnic Antagonism in Yugoslavia,*** European Sociological Review, 7, N. 3, 1991.

Gagnon, V. P., ***Yugoslavia: Prospects for Stability,*** Foreign Affairs, 70, N. 3, 1991.

Gibianskij, L. Ja, ***Otkrityj Arhiv, K istorii sovetsko-jugoslavskogo konflikta 1948–1953 gg.,*** Rabočij klass i sovremennyj mir, 1990, 2, 5.

– ***Vyzov v Moskvu,*** Političeskie issledovanija, 1991, 1.

– *K istorii sovetsko-jugoslavskogo konflikta 1948–1953 gg. Sekretnaja sovetsko-jugoslavskaja vstreča v Moskve 10 fevralja 1948 goda,* Slavjanovedenije, RAN, 2–3, Moskva, 1991, 1–4, Moskva, 1992.
– *Poslednij vizit J. Broza Tito k J.V. Stalinu. Sovjetskaja i jugoslavskaja zapisi besedi 27–28 maja 1946 g.,* Istoričeskij Arhiv, 1993, 2.
Goodby James E., *Peacekeeping in the New Europe,* The Washington Quarterly, 1992.
Gow, James, *Arms Sales and Embargoes: The Yugoslav Example,* CDS Bulletin of Arms Control, 3, 1991.
– *Deconsructing Yugoslavia,* Survival, XXXIII, 4, 1991.
Grothusen, Klaus-Detlev, *Der Balkan als »Zone des Friedens und der guten Nachbarschaft«? Zwei aktuelle Analysen aus Jugoslawien und Albanien,* Südosteuropa-Mitteilungen, 30. Jg., 1. 1990.
Gumpel, Werner, *Jugoslawiens akute Probleme – Kein Ausweg aus der Wirtschaftskrise?,* Südosteuropa-Mitteilungen, 25. Jg.1./2. 1985.
– *Die Arbeitslosigkeit in Jugoslawien,* Südosteuropa-Mitteilungen, 26. Jg., 2. 1986.

Haberl, Othmar N., *Mićunovićs Moskauer Tagebücher,* Südosteuropa-Mitteilungen, 23. Jg., 1. 1983.
– *Die KPJ und die Komintern – Die nationale Frage Jugoslawiens als zentrales Problem,* Südosteuropa-Mitteilungen, 24. Jg., 3. 1984.
– *Jugoslawien und die UdSSR seit Tito, Sowjetisches Interesse an Jugoslawien – Jugoslawiens Unabhängigkeit von der Sowjetunion,* Südosteuropa, 34. Jg., 6. 1985.
– *Jugoslawiens Spitzenpolitiker in posthum veröffentlichten Werken,* Südosteuropa-Mitteilungen, 29. Jg., 3. 1989.
Hartl, Hans, *Das Mazedonienproblem,* Südosteuropa-Mitteilungen, 15. Jg., 3. 1975.
– *Die Idee des »einigen Balkans«,* Südosteuropa-Mitteilungen, 16. Jg., 4. 1976.
– *Titos 25 Nachfolger,* Südosteuropa-Mitteilungen, 18. Jg., 4. 1978.
– *An Stalins Veto gescheitert. Zur Geschichte der kommunistischen Balkan-Föderationspläne,* Südosteuropa-Mitteilungen, 25. Jg., 3. 1985.
Höpken, Wolfgang, *Jugoslawien – Von der Wirtschaftskrise zur Systemkrise?,* Südosteuropa, 31. Jg., 11./12. 1982.
Hopkins, Marc, *Nixon-Tito Talks-Agenda in Yugoslavia,* New Leader, 5, 1970, str. 9–10.
Horvat, Franc, *Reformen in Jugoslawien – Neue Möglichkeiten für wirtschaftliche Zusammenarbeit,* Südosteuropa-Mitteilungen, 30. Jg., 3. 1990.

Karlović, N.L., *Croatia and its Future: Internal Colonialism or Independence?,* Journal of Croatian Studies, XXII, 1981.
Kiefer, Dorothea, *Jugoslawische Entwicklungsziele bis 1980,* Südosteuropa-Mitteilungen, 16. Jg., 3. 1976.
– *Jugoslawiens Entwicklungsschwierigkeiten,* Südosteuropa-Mitteilungen, 19. Jg., 4. 1979.
– *»Strukturmangel« des BdK-Kroatien. Herrscht in Kroatien die serbische Minderheit über die kroatische Mehrheit?,* Südosteuropa, 29. Jg., 1./2. 1980.
Kovač, Oskar, *Wege zur Überwindung aussenwirtschaftlichen Schwierigkeiten Jugoslawiens,* Südosteuropa-Mitteilungen, 28. Jg., 2. 1988.
Kristan, Ivan, *Pravica do samoodločbe slovenskega naroda,* Nova revija, 95, IX, 1990.
Krstić, Miloš, *Das jugoslawische Stabilisierungsprogramm,* Südosteuropa-Mitteilungen, 24. Jg., 3. 1984.

Larrabee, F. Stephen, *Long Memories and Short Fuses: Change and Instability in the Balkans,* International Security, 1990/91, Vol. 15, N. 3.
Ledic Michèle, *Yugoslavia I: new shapes from old,* The World Today, 1991, Vol. 47, N. 8–9.
Lendvai, Paul, *Jugoslawien ohne Jugoslawen. Die Wurzeln der Staatskrise,* Europa-Archiv, Folge 19/1990.
– *The Balkan Bind,* European Affaires, The European Magazine, 1991.
Lendvai, Paul – Reuter-Hendrichs, Irena, *Die sowjetische Jugoslawienpolitik 1972–1976,* Berichte des Bundesinstitutes für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 38, 1977.

Lukan, Walter, ***Slovenci in nastanek jugoslovanske državne skupnosti,*** Glasnik Slovenske Matice, XIII, 1989, 1.

Magaš, Branka, ***Yugoslavia: The Spectre of Balkanization,*** New Left Review, 174, 1989.
– ***The War in Yugoslavia,*** The Rusi Journal, 1991, Vol. 136, N. 4.
– ***The Curse of Kosovo,*** New Internationalist, 1993.
Mates, Leo, ***The Policy of Nonalignement and the International Position of Yugoslavia,*** Le socialisme dans la théorie et la pratique yougoslaves, Beograd, 1971.
Meier, Viktor, ***Träume von einer albanischen Zukunft? – Bericht aus Kosovo,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 24. Jg., 4. 1984.
– ***Bosnien und seine Muslime – Ein Sonderproblem des jugoslawischen Vielvölkerstaates,*** Südosteuropa-Mitteilungen, 25. Jg., 1. 1986.
Miller, Robert, ***The Pitfalls of Economic Reform in Yugoslavia,*** Australian Journal of International Affairs, Vol. 45, N. 2, 1991.

Oschlies, Wolf, ***Jugoslawien 1988 – Eine kurze Bestandaufnahme,*** Südosteuropa, 38. Jg., 1, 1989.
Othmar, Nikola, ***Südosteuropa und das Deutsche Reich vor dem zweiten Weltkrieg,*** Südosteuropa, 39. Jg., 9, 1990.

Paperla, Ivo, ***Die jugoslawische Volksarmee als ein politischer Faktor,*** Südosteuropa, 39. Jg., 2, 1990.
Pavlowitch, Stevan K., ***Belgrado 1980–1984. Dal fascino autoritario all'umiltà della politica,*** Affari Esteri, XXI, 81, 1989.
Pirjevec, Jože, ***Italijanska politika do nastajajoče Jugoslavije,*** Zgodovinski časopis, 43, 1989, str. 387–391.
Pleterski Janko, ***Jugoslavija med Mussolinijem in čaršijo. Dokumenti iz diplomatske zgodovine med obema vojnama,*** Tedenska tribuna, Ljubljana, 18. III. 1959, VII, št. 11 dalje.

Ramet, Pedro, ***The Catholic Church and Yugoslav Communism, 1984,*** Südosteuropa, 33. Jg., 10, 1984.
– ***Theoretical Models of Yugoslav Nationalities Policy,*** Südosteuropa, 33. Jg., 10, 1986.
Remington, Robin, ***Yugoslavia – the Strains of Cohesion,*** Survival, 1972.
Repe, Božo, ***Utrinki iz bližnjega leta 1962,*** Teorija in praksa, XXVI, 11–12, 1989 in XXVII, 1–2, 1990
– ***Povojna opozicija (alternativa) v Jugoslaviji in vzhodnoevropskih državah,*** Borec, XLIV, 1–2, 1992.
– ***Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let,*** Borec, XLIV, 3, 4, 5, 1992.
Reuter, Jens, ***Zur Invasion Afganistans. Die Reaktionen in Romanien, Jugoslawien, Albanien und Bulgarien,*** Südosteuropa, 29. Jg., 1./2. 1980.
– ***Das EG-Abkommen mit Jugoslawien,*** Südosteuropa, 29. Jg., 3. 1980.
– ***Albanische Irredenta in Kosovo?,*** Südosteuropa, 29. Jg., 4. 1980.
– ***Um Titos Nachfolge,*** Südosteuropa, 29. Jg., 5. 1980.
– ***Belgrad zog die Notbremse,*** Südosteuropa, 29. Jg., 6./7. 1980.
– ***Führungsprobleme des BdKJ,*** Südosteuropa, 29. Jg., 8. 1980.
– ***Lebensmittelkarten in Jugoslawien,*** Südosteuropa, 29. Jg., 9. 1980.
– ***Glaubensgemeinschaften in Jugoslawien,*** Südosteuropa, 29. Jg., 9. 1980.
– ***Jugoslawiens Krisensituation,*** Südosteuropa, 29. Jg., 10./11. 1980.
– ***Verfassungsänderung in Jugoslawien. Im Geiste der kollektiven Führung,*** Südosteuropa, 29. Jg., 12. 1980.
– ***Innerjugoslawische Entwicklungspolitik, Die Richtlinien für 1981–1985,*** Südosteuropa, 30. Jg., 1./2. 1981.
– ***Kontrarevolution in Kosovo?,*** Südosteuropa, 30. Jg., 4./5. 1981.
– ***Kosovo bleibt Unruheherd,*** Südosteuropa, 30. Jg., 6. 1981.
– ***Die Krise der jugoslawischen Wirtschaft,*** Südosteuropa, 30. Jg., 7. 1981.

- *Der BdKJ und das Kosovo-Problem. Massnahmen zur Bekämpfung einer staatsgefährdenden Krise,* Südosteuropa, 30. Jg., 8. 1981.
- *Staat und Kirche in Jugoslawien. Alte Spannungen neu belebt,* Südosteuropa, 30. Jg., 9. 1981.
- *Die Kosovo-Plattform des BdKJ,* Südosteuropa, 31. Jg., 1. 1982.
- *Jugoslawisch-sowjetische Wirtschaftsbeziehungen,* Südosteuropa, 31. Jg., 9. 1982.
- *Jugoslawiens Austerity-Programm,* Südosteuropa, 31. Jg., 11./12. 1982.
- *Jugoslawien vor einer Wirtschaftsreform,* Südosteuropa, 32. Jg., 7./8. 1983.
- *Zur Wirtschaftslage Jugoslawiens,* Südosteuropa, 33. Jg., 2. 1984.
- *Die »Dachauer Prozesse« in Jugoslawien, Produkt des Stalinismus oder verhängnisvoller Justizirrtum?,* Südosteuropa, 33. Jg., 7./8. 1984.
- *Islam in Jugoslawien in der Offensive?,* Südosteuropa, 33. Jg., 9. 1984.
- *Braucht Jugoslawien politische Reformen? Kontroverse Diskussion über ein zentrales Thema,* Südosteuropa, 33. Jg., 11./12. 1984.
- *Sinkender Lebensstandard in Jugoslawien,* Südosteuropa, 34. Jg., 7./8. 1985.
- *Die Ohnmacht der jugoslawischen Gewerkschaften,* Südosteuropa, 34. Jg., 9. 1985.
- *Arbeitslosigkeit in Jugoslawien,* Südosteuropa, 34. Jg., 11./12. 1985.
- *Politik und Wirtschaft in Kosovo,* Südosteuropa, 34. Jg., 1. 1985.
- *Probleme des jugoslawischen Aussenhandels,* Südosteuropa, 35. Jg., 3./4. 1986.
- *Zur Reform des politischen Systems in Jugoslawien,* Südosteuropa, 35. Jg., 6. 1986.
- *Unruheherd Kosovo. Resultat einer erfolglosen Politik,* Südosteuropa, 35. Jg., 11./12. 1986.
- *Zivildienst oder uneingeschränkte Wehrpflicht,* Südosteuropa, 36. Jg., 4. 1987.
- *Politische Gefangene in Jugoslawien,* Südosteuropa, 36. Jg., 6. 1987.
- *Das Kosovo-Problem im Kontext der jugoslawisch-albanischen Beziehungen,* Südosteuropa, 36. Jg., 11./12. 1987.
- *Die Aussenministerkonferenz der Balkanländer in Belgrad,* Südosteuropa, 37. Jg., 4. 1988.
- *Jugoslawien und Europa,* Südosteuropa, 37. Jg., 5. 1988.
- *Die sowjetisch-jugoslawischen Beziehungen seit dem Amtsantritt Gorbacevs,* 37. Jg., 10. 1988.
- *Konfligierende politische Ordnungsvorstellungen als Hintergrund der Krise in Jugoslawien,* Südosteuropa, 38. Jg., 1. 1989.
- *Die jüngste Entwicklung in Kosovo,* Südosteuropa, 38. Jg., 6. 1989.
- *Inflation und sinkender Lebensstandard in Jugoslawien,* Südosteuropa, 38. Jg., 10. 1989.
- *Zur Situation der Menschenrechte in Jugoslawien,* Südosteuropa, 38. Jg., 11./12. 1989.
- *Die albanische Intelligenz in Kosovo,* Südosteuropa, 39. Jg., 5. 1990.
- *Jugoslawiens Stellung in Europa,* Südosteuropa, 39. Jg., 6. 1990.
- *Vom ordnungspolitischen zum Nationalitätenkonflikt zwischen Serbien und Slowenien,* Südosteuropa, 39. Jg., 10. 1990.
- *Jugoslawien im Umbruch. Aus Politik und Zeitgeschichte,* Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 45/90, 2. XI. 1990.
- *Kriegsmüdigkeit, Kriegspsychose und Wirtschaftsverfall,* Europa-Archiv, 24/1991.
- *Jugoslawien vor dem Zerfall,* Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, 14/92, 27. III. 1992.

Reuter-Hendrichs, Irena, *Jugoslawiens Rolle in der Blockfreienbewegung,* Südosteuropa, 31. Jg., 2. 1982.

- *Jugoslawiens Muslime,* Südosteuropa-Mitteilungen, 29. Jg., 2. 1989.

Rogel, Carole, *Slovenia's Independence: A Reversal of History,* Problems of Communism, July–August, 1991.

Rusinow, Dennison, *Yugoslavia: Balkan Breakup?,* Foreign Policy, 83, 1991.

Schöpflin, George, *Power, Ethnicity and Communism,* The New Hungarian Quarterly, XXXIII, 128, 1992.

Schreiber, Thomas, *Entretien avec Ante Marković,* Politique internationale, 48, 1990.

Sekulić, Dušan, *Izmedju rada i nerada,* NIN, 29. IV. 1984. (glej tudi *Arbeitsproduktivität in Jugoslawien,* Südosteuropa, 33. Jg., 5, 1984).

Sieburger, Marlis, *Verfassungsänderungen zur Wirtschaftsreform: Ein Weg aus der Krise Jugoslawiens?,* Südosteuropa, 37. Jg., 11./12, 1988.

Silberman, Laurence, ***Yugoslavia's »Old« Communism,*** Foreign Policy, 26, 1977.
Stojanović, Svetozar, ***Die Kluft zwischen politischer Macht und schwindender Legitimation im Jugokommunismus,*** Südosteuropa, 38. Jg., 9. 1989.
Stuhlpfarrer, Karl, ***Die Auflösung der Sowjetunion und Jugoslawiens,*** Information zur Politischen Bildung, 3/1992.

Tönnes, Bernhard, ***Jugoslawien–Albanien, Widersprüchliche Erscheinungen in der jugoslawischen Albanienpolitik,*** Südosteuropa, 29. Jg., 8. 1980.
– ***Tiranas Reaktion auf Kosovo,*** Südosteuropa, 30. Jg., 3./5. 1981.
Troebst, Stefan, ***Makedonische Antworten auf die »Makedonische Frage« 1944–1992: Nationalismus, Republiksgründung, nation-building,*** Südosteuropa, 41. Jg., 7./8. 1992.

Varga, László, ***Kadar's Safe Conduct to Imre Nagy, Contemporary Hungarian and Yugoslav Diplomatic Papers,*** The New Hungarian Quarterly, Vol. 31, 1990, N. 119.
– ***Hungarian–Yugoslav Negotiations,*** 11. 1956. Documents 3–6, The New Hungarian Quarterly, Vol. 31, 1990, N. 120.
– ***Brionitól Pulàig,*** Kritika, 8, 1991.
Vodopivec, Peter, ***Slovenci v tridesetih letih,*** Obdobja, 7, Ljubljana, 1987.

BROŠURE

Académie Serbe des Sciences et des Artes, ***Quelque faits essentiels sur la condition du peuple serbe en Croatie,*** Belgrade, August, 1991.
Amnesty International Report, ***Yugoslavia, Prisoners of Conscience,*** 1981.
Artisien, Patrick, ***Yugoslavia to 1993. Back from the Brink?,*** The Economist Intelligence Unit, Special Report, 2004, September, 1989.
– ***Friends or foes? Yugoslav–Albanian relations over the last 40 years,*** Bradford Studies on Yugoslavia, 2, Postgraduate School of Yugoslav Studies, University of Bradford, 1980.
Associated Banks of Europe, ABECOR, ***Country Report, Yugoslavia, 1990.***

Bartlett, Charles N. O., ***The Turkish Minority in Yugoslavia,*** Bradford Studies on Yugoslavia, 3, University of Bradford, 1980.
Bianchini, Stefano, ***La Jugoslavia monarchica: Note su industrializzazione, questione agraria e problema nazionale,*** CUSL, Milano, 1983.
Biberaj, Elez, ***Yugoslavia: A Continuing Crisis?*** Conflict Studies, 225, Institute for the Study of Conflict, London, 1989.
Billig, Peter, ***Der Bürgerkrieg in Yugoslawien. Ursachen – Hintergründe – Perspektiven,*** Hessische Stiftung Friedens-und Konflikt-Forschung, Report 1/1992.
Buschenfeld, Herbert, ***Kosovo. Nationalitätenkonflikt im Armenhaus Jugoslawien,*** Aulis Verlag, Köln, 1991.

Clissold, Stephen, ***Croat Separatism: Nationalism, Dissidence and Terrorism,*** Conflict Studies, 103, Institute for the Study of Conflict, January, 1979.
Croatian National Congress, ***Yugoslavia in Crisis. The Political and Economic Dimensions,*** New York, 1983.

Ćosić, Dobrica, ***Yugoslavia and the Serbian Question,*** brez navedbe kraja, January, 1991.

Documents sur le génocide des Serbes pour l'Etat Indépendant Croate, 1941–1945, Centre culturel yougoslave, Paris, 1991.
Drachkovitch Milorad M., ***The Comintern and the Insurrectional Activity of the Communist Party of Yugoslavia in 1941–1942,*** The Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford University, 1966.

European (The) Community and Yugoslavia, Europe Information, External Relations, 94/88.

Fulbreight, J.W., ***Yugoslavia 1964,*** Report to the Committee on Foreign Relations – United States Senate, Washington, July, 1965.

Glismann, Hans H., ***EC 1992: Strategic and Policy Issues for the 1990s – With Special Reference to Developing Countries and Yugoslavia,*** Kiel Working Papers, August, 1989.
Golubović, S., – Stojanović, S., ***The Crisis of the Yugoslav System,*** Research Project, Crises in Soviet-Type Systems, Study N. 14, 1986.

Helsinki Watch and the International Helsinki Federation for Human Rights, ***Yugoslavia: Kosovo in Crisis,*** A Report from, March, 1990.
Helsinki Watch Committee, ***Yugoslavia: Freedom to Conform,*** New York, 1. VIII. 1982.

Iversen, Hans-Christian, ***Die jugoslawische Wirtschaftskrise: Merkmale, Ursachen und wirtschaftspolitische Reaktionen,*** Bericht des BIOst 19/1984.

Johnson, Ross A., ***Yugoslavia: In the Twilight of Tito,*** The Washington Papers, Vol. 2, 16, The Center for Strategic and International Studies, Georgetown University, Washington D.C., Sage Publications, Beverly Hills, London, 1974.
– ***The Role of the Military in Communist Yugoslavia: An Historical Sketch,*** The Rand Corporation, Santa Monica, California, January, 1978.
– ***Impressions of Post-Tito Jugoslavia: A Trip Report,*** January, 1982, A Rand Note.

Katz, Arnold, ***Growth and Regional Variations in Unemployment in Yugoslavia: 1965–80,*** Paper 307, The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, University of Pittsburgh, 1984.
Key Soviet-Yugoslav Documents, A Reference Aid, CIA, February, 1980.
Krieg (Der) auf dem Balkan, NZZ Folio, 9, September, 1992.
Krleža, Miroslav, ***Le thème adriatique,*** Edité par la Société pour la coopération culturelle Yougoslavie-France, Beograd, 1946.
– ***Kalendar jedne parlamentarne komedije,*** Zora, Zagreb, 1953.

Lemân, Gudrun, ***Wirtschaftsplanung im System der jugoslawischen Arbeitersverwaltung,*** I–II, Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 4–1982, 5–1982.
Lendvai, Paul, ***National Tensions in Yugoslavia,*** Conflict Studies, 25, Institute for the Study of Conflict, August, 1972.
Lendvai, Paul, Irena Reuter-Hendichs, ***Die sowjetische Jugoslawienpolitik 1972–1976,*** Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 38, 1977.
Livre (Le) noir de l'ex-Yougoslavie. Purification ethnique et crimes de guerre, Documents rassemblés par Le Nouvel Observateur et Reporter sans frontières, Arléa, Paris, 1993.

Maurer, Pierre, ***United States – Yugoslav Relations. A Marriage of Convenience,*** SOI – Sonderdruck 23, Herausgegeben vom Schweizerischen Ost-Institut, Bern 6.
Mencinger, Jože, ***The Yugoslav Economy,*** The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, 707, University of Pittsburg, 1989.
Milivojević, Marko, ***Descent into Chaos: Yugoslavia's Worsening Crisis,*** Institute for European Defence and Strategic Studies, London, 1989.

OECD Economic Surveys, ***Yugoslavia,*** Paris, March, 1990.

Pavlowitch, Stevan K. – Biberaj, Elez, ***The Albanian Problem in Yugoslavia: Two Views,*** Institute for the Study of Conflict, London, 1982.
Pressler, Larry, ***A Report to the Committee on Foreign Relations,*** United State Senate, U.S. Government Printing Office, Washington, 1987.
Research and Reference Service, US Information Agency, ***The Yugoslav Intelligentsia: an Appraisal,*** R–67–65, June, 1965.

Sječate li se Jovanke Broz?, Ljubljana, 1989.
Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1944. do 1989. godine, knjiga treća, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1989.
Stanković, Slobodan, ***The End of the Era Tito. Yugoslavia's Dilemmas,*** Hoover Institution Press, Stanford University, 1981.
Suppan, Arnold – Ströhm, Carl Gustav, ***Jugoslawien – Historische Etwicklung und Gegenwärtige Situation. Studien und Berichte,*** Institut für strategische Grundlagenforschung an der Landesverteidigungsakademie, Wien, 1990.

Timmermann Heinz, ***Das Kominform und seine Folgen in den sowjetischen Aussenbeziehungen. Eine historisch-politische Analyse,*** Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien, 8–1984.
Trocki, Lev, ***Kosovsko vprašanje,*** Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1989.

Veselica, Marko, ***Interview,*** United Publishers, London, 1982.

World Council of Churches, ***Background Information,*** CIMADE Mission to Serbian Territories of Bosnia-Herzegovina, Genève, 1994.
Wright, Philip, ***The State and the Peasantry in Yugoslavia During the First Five-Year Plan,*** Bradford Studies on Yugoslavia, 10, 1986.

ARHIVI

Archív ministerstva zahraničních věcí, Politicke zprávy Bělehrad, Praga.
Archiwum ministerstva spraw zagranicznych, Varšava.
National Archives, State Department, Washington.
Public Record Office, Foreign Office, London.
Rossijskij centr hranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii, Moskva.

IMENSKO KAZALO

Abbas, Abul 421
Abdić, Fikret 384, 410
Acheson, Dean 193, 194
Aćimović, Milan 95, 115
Adamič, Louis 127
Adenauer, Konrad 232, 235, 247
Adžić, Blagoje 425–427, 429
Aimone, d'Aosta 114
Albreht, Roman 342
Aleksander I., Karadjordjević 11, 17–20, 23, 33, 34, 38–44, 46, 47, 49, 52, 57–60, 62–67, 69–74, 76–84, 86, 88, 89, 91, 96, 102, 155, 160, 166
Aleksander II. Obrenović 20, 58
Aleksander, Veliki 320
Aleksandra, Karadjordjević 143
Aleksandrov, Todor 55
Alexander, Harold 156
Allende, Salvador 319
Amin, Idi 328
Anders, Władysław 176
Andrić, Ivo 311
Andropov, Jurij Vladimirović 420
Antonescu, Ion 145
Apis, glej Dragutin Dimitrijević
Arafat, Jaser 328
Arnavtović, Damjan 89
Arsenije Bradvarović, metropolit 240
Artuković, Andrija 70, 176, 419
Attlee, Clement 197

Badinter, Robert 432
Badoglio, Pietro 76
Bailey, William S. 133, 141
Bakalli, Mahmut 363
Bakarić, Vladimir 137, 140, 181, 193, 224, 241, 242, 249–254, 258, 277, 289, 295, 299, 304, 344, 347, 354, 355, 357, 364
Baker, James 425, 426
Baltić, Milan 373
Bandaranaike, Sirimavo 347
Barker, Elisabeth 107
Barović, Jovan 344
Barthou, Louis 74, 82, 83
Bauer, Antun 66, 78
Bavčar, Igor 390, 392, 412
Bebler, Aleš 188, 189
Belovski, Dimče 328
Beneš, Eduard 78
Benediktov, Ivan Aleksandrovič 278
Ben Gurion, David 273
Berenson, Bernard 89
Berija, Lavrentij Pavlovič 220
Bernstein, Eduard 217
Bevin, Ernest 186, 189, 193
Bidault, Georges 177
Bidovec, Ferdo 77
Bierut, Boleslaw 179
Bijedić, Džemal 299, 322, 354
Bilandžić, Dušan 203, 299, 310
Bismarck, Otto von 41
Blanc, Jean J. Louis 203
Blažević, Jakov 165
Blažič, Viktor 384
Bogdanović, Bogdan 386
Bokassa, Jean Bedel 320
Bolivar, Simon 179
Borštner, Ivan 390
Boris III., bolgarski kralj 79
Brandt, Willy 275, 314, 316
Brežnjev, Leonid Iljič 251, 268, 271, 273–275, 278, 279, 298, 307, 315, 316, 318–321, 329, 357, 420, 422
Briand, Aristide 54, 57, 82
van den Broek, Hans 427, 429, 431, 432
Brovet, Stane 412
Brown, Harold 330
Broz, Josip glej Tito

Brozović, Aleksander 351
Bubanj, Viktor 308
Bulatović, Miodrag 371, 381
Bulatović, Momir 391, 410
Bulganin, Nikolaj Aleksandrovič 220–222
Bumedien, Huari 314
Burgess, Guy 189
Bush, George 419, 425

Campanella, Tommaso 343
Cankov, Aleksander 55
Cannon, Cavendish W. 186
Car, Pavel 383
Carillo, Santiago 289
Carlos, pseud. Ilicha Ramireza Sancheza 328
Carrington, Peter 429, 431, 432
Carter, Jimmy 330, 419
Castro, Fidel 265, 286, 331, 332
Ceaucescu, Nicolae 276, 303, 326, 347
Cezar 320
Chamberlain, Neville A. 104, 424
Churchill, Winston 106–108, 128, 130, 133, 134, 136, 141–145, 148–150, 158, 162, 165, 171, 173, 174, 176, 202, 314
Churchill, Randolph 130
Ciano, Galeazzo 98–100, 104, 106, 114, 131
Cincar-Marković, Aleksander 103, 104, 106, 109
Cincinat 114
Collins, Joseph Lawton 197
Creswell, Michael 269
Crnjanski, Miloš 45
Crvenkovski, Krste 260
Cvetković, Dragiša 95, 100–102, 106, 117

Čaušević, Mehmed Džemaludin Efendi 16
Čavoški, Kosta 366
Černenko, Kostantin Ustinovič 420
Červenkov, Vlko 228
Čičak, Ivo Zvonimir 303
Čičerin, Georgij Vasilevič 38, 39
Čižinski, glej Milan Gorkić

Ćopić, Branko 211
Ćosić, Dobrica 244, 259, 286, 358, 373, 375, 380, 381, 386, 391

Dabčević-Kučar, Savka 289, 293, 295, 298, 299, 301, 304
D'Annunzio, Gabriele 27, 51
Dapčević, Peko 216
Dapčević, Vlado 322, 326
David 194, 358
Davidović, Ljubomir 18–20, 34–40, 42, 44, 45, 70, 92
Davičo, Oskar 257
Deakin, William 134, 135
De Cuellar, Perez 432
Dedijer, Vladimir 217, 365
De Gasperi, Alcide 184, 199, 200
De Gaulle, Charles 266, 293
Delors, Jacques 425
Demaçi, Adem 361
De Michelis, Gianni 425, 427, 432
Dill, John G. 108
Dimitrije Pavlović, patriarh 21
Dimitrijević-Apis, Dragutin 20, 47, 58
Dimitrijević, Mita 40
Dimitrov, Georgi 125, 140, 178, 180
Dizdarević, Raif 412
Djilas, Milovan 117, 119, 122, 126, 132, 140–142, 148, 157, 158, 160, 169, 170, 180, 181, 186, 193, 197, 203, 206, 208, 212, 215–220, 230–233, 242, 246, 259, 267, 268, 281, 340, 351, 352, 372, 373
Djogo, Gojko 365
Djodan, Šime 290, 302
Djordje Karadjordjević 58
Djuranović, Veselin 354
Djurić, Djordje 62
Djurić, Marko 36
Dobrinin, Anatolij Fjodorovič 278
Dolanc, Stane 290, 297, 307, 340, 347–349, 351, 352, 359, 360, 363, 372
Dollfuss, Engelbert 81
Draga Obrenović 20, 58, 258
Dragosavac, Dušan 349, 360
Drašković, Milorad 22, 34
Drašković, Vuk 410, 413, 414
Drnovšek, Janez 396, 398, 401, 428
Dubček, Aleksander 275
Dulles, John Foster 199, 225, 232
Dzeržinskij, Feliks Edmundovič 157
Džingiskan 269

Eagleburger, Lawrence S. 424, 432
Eden, Anthony 86, 106, 108, 128, 142, 144, 150, 200
Einstein, Albert 66
Eisenhower, Dwight D. 201, 221, 228, 235, 264
Elizabeta II., angleška kraljica 316
Engels, Friedrich 203, 206–208

Fan Noli, Stilian 53
Faruk, egiptovski kralj 67
Filipović, Filip 17
Fira, Aleksandar 398
Fischer, Louis 203
Flieder, Robert 66
Folchi, Alberto 323
Ford, Gerald 323
Fourier, Charles 203

Franc Ferdinand, avstrijski nadvojvoda 20
Franc Jožef, avstrijski cesar 290
Franco, Franco Bahamonde 316, 318
Frank, Josip 64
Freyberg, Bernard C. 173
Fulbright, J. W. 179

Gadafi, Moamer el 353
Galli, Carlo 77, 83
Gandhi, Mahatma 14
Garašanin, Ilija 406
Garibaldi, Giuseppe 179
Gavrilo (Mihajlo Dožić), patriarh 107, 162
Gavrilović, Milan 105, 108
Gayda, Viginio 50
Genscher, Hans Dietrich 432
Georges, Alphonse J. 74
Georgijev, Kimon 80
Georgijev, Vlada 74
German (Hranislav Djorić), patriarh 240
Gerö, Ernö 228, 229, 230
Gheorghiu-Dej, George 179, 228, 270
Giolitti, Giovanni 27
Giscard d'Estaing, Valéry 327
Gluščević, Zoran 313
Gömbös, Gyula 81, 86
Gomulka, Władisław 228, 229, 231–233, 270, 273
Gorbačov, Mihail Sergejevič 421, 422, 425, 430
Gorkić, Milan pseud. Josipa Čizinskega 64, 117
Göring, Hermann 115, 193
Gošnjak, Ivan 193, 246, 248, 276, 277
Gotovac, Vlado 365
Gračanin, Petar 387, 412
Grafenauer, Niko 383
Grandi, Dino 77
Grazioli, Emilio 123
Grečko, Andrej Antonovič 322
Grličkov, Aleksandar
Grol, Milan 150, 159, 161
Gromiko, Andrej Andrejevič 222, 267, 268, 312, 313
Guevara, Ernesto »Che« 286
Gustinčič, Jurij 316

Habsburžani, dinastija 33
Hackett, John 419
Hadžić, Stevan 38, 39, 50, 58, 65
Haile Selasie, etiopski cesar 224, 265
Hallstein, Walter 232
Handke, Peter 426
Harriman, W. Averell 273
Hasan II., maroški kralj 265
Hayter, William 227
Hebrang, Andrija 137, 138, 172, 182, 185
Hebrang, Olga 138
Henderson, Neville 88
Henrik VIII. 358
Herljević, Franjo 318
Hitler, Adolf 79–81, 96, 98, 99, 103–108, 113, 114, 115, 117–120, 122, 126, 131–133, 140, 143, 213, 224, 357, 391
Ho Ši Minh 195
Hodža, Fadil 387
Homeini, ajatola 371
Hoover, Herbert C. 62
Hoxha, Enver 139, 190, 228, 230, 288, 363, 432
Hribar, Spomenka 381, 382
Hruščov, Nikita Sergejević 193, 220–223, 225–234, 251, 262–264, 266–268, 270, 271, 273
Hua Kuo-feng 330, 331
Hudson, Duane Bill 121

Isaković, Antonije 284, 285, 381
Ivan Grozni 220
Ivana Orleanska 301
Izetbegović, Alija 372, 410, 412

Jakubovskij, Ivan Ignat'evič 322
Jan, Rado 283
Jancikovič, Tom 170
Janez XXIII. 323
Janković, Dragomir 46
Janša, Janez 370, 388–390, 396, 408, 412, 416, 417, 426, 428
Jaruzelski, Wojciech 370, 389
Jashari, Kaquosja 392
Jeglič, Anton Bonaventura 25
Jelić, Branko 297, 298, 305, 318
Jevtić, Bogoljub 74, 79, 86–89, 91–94, 96, 108
Johnson, Lindon 273, 278
Josif, metropolit 198
Jovanka Budisavljević-Broz 226, 258, 289, 347–349
Jovanić, Djoka 348
Jovanović, Arso 130, 187, 322
Jovanović, Dragoljub 45, 70, 93, 102, 109, 165, 166, 168, 170
Jovanović, Ljubomir 42
Jovanović, Slobodan 102, 125, 129, 134
Jović, Borisav 408, 411, 413–415
Jurij, angleški kralj 103
Jurij, grški kralj 149

Kadar, Janos 229, 230, 233, 270
Kadijević, Veljko 392, 410, 412, 416, 425, 428, 429
Kaganović, Lazar Moisejevič 231
Kalafatović, Danilo 65, 109

Karadjordjević, dinastija 11, 14, 15, 40, 45, 92, 96, 105, 108, 134, 140, 163
Karadžić, Vuk Stefanović 16
Kardelj, Edvard 117, 122, 127, 130, 140, 160, 163, 165, 166, 169, 175, 177, 180, 181, 186, 190, 192–196, 198, 203, 206, 210, 212–214, 216, 221–225, 228, 230–234, 236, 244–246, 248–252, 254, 255, 263, 264, 268, 273, 275, 278, 279, 282, 294–297, 299, 300, 303–305, 307, 321, 337, 338, 340, 342, 343, 346, 347, 349, 359, 362, 366–368, 401
Karel I., Habsburški 28, 33
Katzenbach, Nicholas 278
Kavčič, Stane 214, 292–295, 306, 309, 310, 320, 333, 335, 336, 344, 348, 352, 372, 376
Kelmendi, Aziz 385
Kemal Atatürk 21
Kennan, George 189, 250, 266, 269, 272
Kennedy, John Fitzgerald 266, 268, 272, 273
Kermauner, Taras 385
Kertesi, Ilijaz 376
Khun, Bela 17
Kidrič, Boris 168, 193, 203, 207, 208, 214
Kidrič, Zdenka 123
Kiselev, K. V. 150
Kissinger, Henry 316, 322, 327, 328, 358
Kmecl, Matjaž 378
Kocbek, Edvard 147, 157, 161, 164, 169, 211, 241, 259, 350, 351
Kohl, Helmut 426, 431
Kojić, Dragutin 69
Komnenić, Milan 392
Korošec, Anton 12, 47–49, 54, 57, 58, 65, 69, 71–73, 86, 88, 89, 93–95, 100
Kostov, Trajčo 191, 207
Kosigin, Aleksej Nikolajevič 271, 279, 314, 319
Koštunica, Vojislav 366
Kraigher, Boris 244, 254, 255, 257, 260
Kraigher, Sergej 364, 365, 367, 369
Krajačić-Stevo, Ivan 248, 258, 347
Krajišnik, Momčilo 410
Krek, Miha 167
Krleža, Miroslav 11, 40, 44, 48, 173, 211, 212, 255, 283–285, 295, 358, 401
Kučan, Milan 379, 383, 389, 390, 393, 394, 404, 408, 409, 412, 416, 417, 429
Kuharić, Franjo 402, 403
Kvaternik, Eugen-Dido 74, 75
Kvaternik, Slavko 113

Lassalle, Ferdinand 203
Lavrentjev, Anatol Josifovič 182, 190
Lazar Hrebljanović 397
Lee, John H. 156, 172, 176
Leka, glej Aleksander Ranković
Lenin, Vladimir Iljič-Uljanov 17, 169, 193, 203, 208, 267, 318
Litvinov, Maksim Maksimovič 80
Ljotić, Dimitrije 87, 94, 115, 143, 147
Ljubičić, Nikola 291, 298, 303, 314, 330
Löhr, Alexander 132, 133, 151
Loiseau, Charles 91
Lončar, Budimir 423
Löwenthal, Richard 217
Ludvik XI., francoski kralj 24
Ludvik XVIII., francoski kralj 179
Lukács, György 164
Lukić, Vojan 254
Lumumba, Patrice 264
Lüters, Rudolf 133
Luther, Martin 358

Maček, Vladko 37, 48, 57, 58, 63, 66, 71–73, 86–88, 90–93, 95, 100–102, 104, 107, 108, 114, 148
Maclean, Fitzroy 135, 136, 189
Macmillan, Harold 148
Maister, Rudolf 29, 30
Majski, Ivan Mihailovič 128
Makarios III, ciprski metropolit 265
Makavejev, Dušan 385
Maksimović, Božidar (Kundak) 39, 43, 60, 69, 87
Malagola Cappi, Guido 77
Malenkov, Georgij Maksimilianovič 221, 222, 229, 231
Malett, Ivo 198
Mamula, Branko 369, 370, 388, 425
Mann, Heinrich 66
Manuilskij, Dimitrij Saharovič 63
Manzoni, Gaetano 51
Mao Zedong 194, 195, 234, 262, 267, 286, 316, 330, 347
Marcuse, Herbert
Marija Karadjordjević 57, 73
Marinc, Andrej 374
Marinković, Vojislav 34, 44, 54, 67, 69, 76, 77
Marko, glej Aleksander Ranković
Markos, Vafiades 178
Marković, Ante 393, 399–402, 407–409, 411, 416, 423, 425, 426, 429
Marković, Dragoslav (Draža) 259, 307–309, 318, 335, 343, 346, 363, 366, 374, 382
Marković, Mirjana 412
Marković, Sima 63
Martinović, Djordje 375
Marušič, Fran 77
Marx, Karl 193, 203, 206, 208, 262, 287, 311, 338, 366
Masaryk, Tomáš Garrigue 62, 78
McNeil, Hector 188, 189
Medici, Giuseppe 324

Meier, Viktor 292
Mengistu, Haile Mariam 388
Mesić, Stjepan 405, 415, 427–429
Mićunović, Veljko 226, 227, 311
Mihael, romunski kralj 145
Mihailo Petrović-Njegoš 115
Mihailović, Draža 116, 119–122, 125–129, 131, 133–136, 140–144, 146, 166–168, 286
Mihajlov, Mihailo 271, 350
Mihajlov, Vančo 64, 74, 80
Mikojan, Anastas Ivanovič 220, 222, 229
Mikulić, Branko 345, 349, 352, 373, 379, 380, 383–385, 392, 393
Milivojević, Marko 384
Miloš, Zvonimir 77
Milošević, Slobodan 379, 385–387, 390–392, 394–399, 401, 403–408, 410, 413–415, 424, 425, 429–431
Minić, Miloš 248, 257, 320, 324, 327, 374
Mirić, Jovan 373
Mirković, Bora 107, 125
Mišković, Ivan 258, 337
Mišković, Milan 254, 258
Mitterand, François 426
Mohamed 222
Molotov, Vjačeslav Mihajlovič 104, 108, 117, 172, 177, 180, 181, 198, 208, 219, 221, 222, 226, 231
Montgomery, Field Bernard Law 129
Morina, Rahman 394
Moro, Aldo 324
Mugoša, Dušan 139
Münnich, Ferenc 229
Murphy, Robert 201
Mussolini, Benito 50–56, 58, 67, 74–79, 81, 83, 86, 96, 98, 99, 103–108, 114, 124, 128

Nadj, Kosta 151
Naggiar, Emile 80
Nagode, Črtomir 170
Nagy, Imre 228–230, 234
Napoleon I Bonaparte 320
Naser, Gamal Abdel 224, 229, 264, 265, 273, 274, 316
Nedić, Milan 120, 122, 134, 140, 143, 147, 166, 300
Nehru, Jawaharlal, Pandit 224, 225, 264–266
Nemanjići, dinastija 16
Nešković, Blagoje 210
Nikezić, Marko 274, 279, 288, 289, 303, 305, 308
Nikola I., Petrović-Njegoš 15
Nikolaj II., Romanov 33, 69
Ninčić, Momčilo 52, 53, 57, 108
Nitti, Francesco Saverio 27
Nixon, Richard Milhous 316, 322
Nkrumah, Kwame 264
Novotný, Antonin 270, 275

Obrenović, dinastija 20
Olga Karadjordjević 74
Oreb, Petar 73, 74
Orlando, Vittorio Emanuele 27

Pahor, Boris 350, 351
Palavestra, Predrag 394
Paraga, Dobroslav 365, 403
Pašić, Najdan 367
Pašić, Nikola 12,. 18, 20, 23, 24, 26, 27, 30, 34–44, 47, 52, 53, 55, 406
Pašić, Rade 42
Patterson, Richard C. 163
Pavček, Tone 390, 396
Pavel VI. 325
Pavelić, Ante 48, 64, 65, 70, 73–75, 104, 105, 108, 113–115, 124, 147, 148, 176, 317
Pavle Karadjordjević 74, 84, 86, 89, 90, 92, 93, 96, 97, 99–107, 118, 125
Peake, Charles 186, 198
Pečanac, Kosta 116, 120
Pelivan, Jure 410
Pella, Giuseppe 200
Penezić-Krcun, Slobodan 254
Perović, Latinka 260, 288, 289, 298, 303–308
Perović, Mile 322, 326, 327
Pešić, Petar 50, 106
Peter I. Karadjordjević 11, 34
Peter II. Karadjordjević 84, 85, 88, 93, 96, 100, 107, 109, 118, 121, 128, 134, 141–143, 149, 158, 176
Peterle, Lojze 404, 408, 409, 411, 415, 429
Petranović, Branko 342
Petrović-Njegoš, dinastija 15, 28, 115
Petrović, Rade 338
Pij XI., 72, 91, 123, 209
Pij XII. 114, 168
Pijade, Moša 140, 157, 159, 160, 165, 192, 193, 207, 208, 212, 213, 216, 217
Pinheiro, Joao de Deus 429
Pir, epirski kralj 24
Pirjevec, Dušan 244
Pirker, Pero 289, 298, 301, 304
Planinc, Milka 305, 344, 367–369, 376, 379, 384, 393
Podgorni, Nikolaj Viktorovič 271
Poe, Edgar Allan 314
Poincaré, Raymond 57
Pol Pot 331
Pompadour, marquise de 37
Poos, Jacques 426, 427
Popit, France 374
Popović, Koča 122, 132, 135, 196–198, 221, 232, 245, 246, 252, 260, 266–270, 274,

277–279, 289, 296, 299, 303, 304, 307, 309, 323, 338, 347, 386, 422
Popović, Miladin 139
Popović, Milentije 247, 282, 302
Popović, Toma 46
Potemkin, G.A. 155
Pozderac, Hamdija 371, 383, 384
Pressler, Larry 420
Pribičević, Svetozar 12, 14, 15, 18, 19, 23, 34, 36–40, 44–46, 49, 54, 62, 65, 71
Prince, John 58
Princip, Gavrilo
Protić, Stojan 12, 18, 19
Proudhon, Pierre-Joseph 203
Pučnik, Jože 239
Pudar, Moma 312
Purić, Božidar 134, 141, 143

Račan, Ivica 401, 404, 405
Račić, Puniša 46, 47
Radić, Pavle 40, 47
Radić, Stjepan 14, 22–24, 31, 34–48, 53, 54, 58, 64
Radosavljević, Dobrivoje 282
Rajk, László 191, 207
Rakić, Milan 76
Rákosi, Mátyás 179, 228, 229
Ranković, Aleksander 117, 122, 129, 146, 169, 186, 187, 193, 209, 212, 213, 216, 231–233, 244–246, 249, 250, 252–254, 256–260, 264, 267–270, 273, 276, 278, 281–283, 285, 286, 291, 292, 347, 372
Rasputin, Grigorij Efimovič 42
Rašeta, Andrija 417
Reagan, Ronald 419
Rebula, Alojz 350, 351
Rendel, George 124
Rendulić, Lothar 131
Renovica, Milanko 421
Rhee, Sygmann 194
Ribar, Ivan 163
Ribbentrop, Joachim von 104, 106, 107, 117, 131, 132
Ribičič, Mitja 291, 293, 294, 297, 300, 314, 359, 363, 373, 379
Ribičič, Ciril 401
Roatta, Mario 124, 126
Robotti, Mario 124
Rolović, Vladimir 318
Rommel, Erwin Johannes 120, 129, 130
Roosevelt, Franklin Delano 91, 130, 143, 150, 171
Ross Johnson, A. 364
Rosselli, Carlo 76
Rožman, Gregorij 123, 124, 127, 167
Ruggero, Vittorio 127
Rupel, Dimitrij 383, 429
Rupnik, Leon 127, 167
Rusk, Dean 278, 279

Sachs, Jeffrey 400
Sadat, Anvar el 316, 317, 319
Sadčikov, Ivan Vasiljevič 175
Salazar, Antonio de Oliveira
Salvemini, Gaetano 56, 142
Santin, Antonio 325
Sapundxija, Riza 414
Saragat, Giuseppe 324
Savojci, dinastija 15, 115
Schlegel, Toni 63
Schuman, Robert 74
Schuschnigg, Kurt 81
Sforza, Carlo 27, 28, 51
Silberman, Lawrence 327–329
Simić, Stanoje 128
Simon, John 86
Simonov, Konstantin Mihajlovič 193
Simović, Dušan T. 107, 108, 125
Sonnenfeldt, Helmut 327, 328
Sonnino, Giorgio Sidney 26–28
Spaho, Fehim Efendi 22
Spaho, Mehmed 22, 35, 36, 88, 89
Spiro, Naku 180
Srškić, Milan 69, 70, 73
Stalin, Josif Vissarionovič 83, 105, 108, 118, 128–130, 136, 139, 140, 142, 144–146, 148–150, 158, 169, 171, 172, 174–182, 184–190, 192–197, 199, 201–204, 206, 207, 213, 214, 218–221, 223–225, 231, 239, 244, 263, 267, 286, 314, 350, 357, 358
Stambolić, Ivan 379, 382, 387
Stambolić, Petar 214, 248, 252, 274, 282, 346
Stambolijski, Aleksander 55
Stanojević, Aca 71, 89, 92
Stanovnik, Janez 391
Stefanović, Svetislav-Ćeća 258
Stepinac, Alojzije 147, 148, 167, 198, 240
Stevenson, Adlai 250
Stojadinović, Milan 32, 84, 86–96, 98–100, 102, 105, 386
Stojanović, Svetozar 350
Subotić, Ivan 98
Sukarno, Ahmed 264, 265
Sulzberger, Cyrus L. 235
Suslov, Mihail Andrejevič 220, 267
Suvich, Fulvio 81, 98

Šarac, Džemil 331
Šatorov Šarlo, Metodije 119
Šejna, Jan 318
Šepilov, Dimitrij T. 220, 231
Šetinc, Franc 337, 364, 378, 391, 412
Šešelj, Vojislav 373, 410, 414
Šibl, Ivan 303

Špegelj, Martin 411
Šubašić, Ivan 143–145, 149, 150, 158, 162
Šufflay, Milan 65
Šutej, Josip 162
Šuvar, Stipe 373, 375, 392, 402, 405, 412

Tadić, Ljubomir 366, 367
Tanović, Arif 412
Tasić, David 390
Tempo, glej Svetozar Vukmanović
Tepavac, Mirko 279, 297, 298, 309, 313, 316, 320, 321, 324
Thatcher, Margaret 420
Thurn und Taxis 40
Tito, pseud. Josipa Broza 117, 118, 120–122, 125–146, 148–151, 155, 156, 158, 160–165, 167–182, 184–191, 193–205, 208, 209, 211–216, 218–236, 238–240, 242, 244–254, 257–260, 262–276, 278, 279, 281, 284–291, 293–299, 301–310, 312–327, 329–337, 339–341, 344–351, 353, 355–358, 361, 365, 366, 368, 369, 387, 395, 404, 419–421, 425, 427
Tittoni, Tommaso 27
Todorović, Mijalko 249, 259, 282
Togliatti (Ercoli), Palmiro 63, 175, 184
Tolbuhin, Fedor Ivanovič 146
Tomislav II., hrvaški kralj 114
Tomšič, Vida 250
Torbarina, Tanja 403
Trifunović, Miloš 49, 134
Tripalo, Mika 241, 287, 289, 290, 295, 298–304
Trockij, Lev Davidovič 187
Truman, Harry S., 174, 178, 190, 194, 197, 330
Trumbić, Ante 12, 14, 19, 23, 26, 27, 30, 39, 48
Tudjman, Franjo 285, 305, 365, 404, 405, 408, 411, 412, 414, 428–430

Ulbricht, Walter 270
Uzunović, Nikola 42–44, 69, 73, 86, 87

Valenčič, Alojz 77
Vance, Cyrus 430, 431
Varnava Rosić, patriarh 60, 71, 91, 92
Velebit, Vladimir 132, 196, 197
Veselica, Marko 302, 365
Vesnić, Milenko 19, 22, 23
Vidić, Dobrije 221, 226
Viktor Emanuel III., italijanski kralj 114, 134
Vilfan, Jože, 174, 358, 359
Viljem II., Hohenzollern, 41, 320
Viola di Compalto 96
Višinski, Andrej Januarevič 157
Višnjić, Svetozar 389
Vlahović, Veljko 172
Vllasi, Azem 387, 392, 395, 398
Vorošilov, Kliment Efremovič 234
Vovk, Anton 199
Vratuša, Anton 239
Vukičević, Velimir 42, 44–48
Vukmanović-Tempo, Svetozar 137–140, 193, 210, 238, 248, 252, 263, 282, 355, 356

Walter, glej Josip Broz
Wendel, Hermann 68
West, Rebecca 60
Wilson, Henry Maitland 135
Wilson, Thomas Woodrow 26, 27, 30, 136
Wrangel, Peter Ivanovič 33

Zavrl, Franci 390
Zlobec, Ciril 371
Zogu, Ahmed ben 53, 54, 79
Zorman, Fortunat 147

Žanko, Miloš 295, 296
Ždanov, Andrej Aleksandrovič 158, 179, 180, 210
Žebot, Ciril 293
Živkov, Todor 270, 312
Živković, Petar 58, 61, 63, 65–69, 86, 88, 89, 92, 93, 134
Žujović-Crni, Sreten 160, 182, 185
Žukov, Georgij Konstantinovič 232

Narodna in univerzitetna knjižnica - Ljubljana

ŽIVLJENJEPIS AVTORJA

Jože Pirjevec se je rodil 1. junija 1940 v Trstu, kjer se je njegova družina po letu 1947 tudi stalno naselila. Po maturi na slovenskem liceju se je vpisal na tržaško Filozofsko fakulteto in tam leta 1966 diplomiral iz zgodovine. V naslednjih dveh letih se je izpopolnjeval na Normalki v Pizi, nato pa še absolviral Diplomatsko akademijo na Dunaju ter pod mentorstvom prof. Frana Zwittra leta 1978 doktoriral na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Na univerzi v Pizi je leta 1971 začel svojo visokošolsko kariero, ki jo je nato nadaljeval v Trstu in Padovi. Tu predava od leta 1986 kot redni profesor zgodovino vzhodne Evrope na Fakulteti za politične vede. Ker se je na samem začetku svoje znanstvene poti usmeril v preučevanje mednarodnih odnosov, je prof. Pirjevec že v šestdesetih letih začel raziskovati v domačih in tujih arhivih. Kot štipendist avstrijske vlade, Sovjetske akademije znanosti, Humboldtove ustanove, Wilsonovega centra v Washingtonu in Nobelovega inštituta v Oslu je imel priliko delati v nekaterih najbolj prestižnih evropskih in ameriških arhivih in bibliotekah. Kljub pogostim potovanjem na tuje se prof. Pirjevec ni izognil aktivnemu kulturno-političnemu delu znotraj slovenske manjšine na Tržaškem. Od leta 1984 je predsednik Narodne in študijske knjižnice v Trstu, med leti 1987–1991 pa je bil predsednik upravnega sveta Slovenskega stalnega gledališča. Že dolgo je tudi stalni sodelavec slovenskega radia in Primorskega dnevnika, v katerem objavlja svoje glose. Leta 1988 je za knjigo *Tito, Stalin in Zahod* dobil nagrado Kidričevega sklada, leta 1995 pa je bil imenovan za dopisnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Jože Pirjevec
JUGOSLAVIJA 1918–1992
Nastanek, razvoj ter razpad
Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije

Izdala:
Založba Lipa

Zanjo:
Jože A. Hočevar

Oprema:
Luciano Kleva

Slika na naslovnici »Osvobodilna fronta«:
Jernej Vilfan

Slikovno gradivo:
Dokumentacija DELA

Lektura:
Jože Hočevar

Računalniška postavitev:
Abacus d.o.o., Lucija

Tisk:
DELO – Tiskarna, Ljubljana

Koper 1995

Izid knjige je podprla Interevropa d.d. Koper

Po mnenju Ministrstva za kulturo šteje ta knjiga med proizvode, za katere se plača 5% davek od prometa proizvodov (št. 415-19/95 – mb/so).

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
COBISS
000000383052

NARODNA IN UNIVERZITETNA KNJIŽNICA
U 467 503
COBISS